

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2024 година)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

**of the International Annual Conference
of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 2024)**

Compiled by Svetla Koeva, Hristina Deykova and Maxim Stamenov

Edited by Tatyana Aleksandrova, Atanaska Atanasova, Diana Blagoeva, Aleksandar Georgiev,
Tsvetelina Georgieva, Hristina Deykova, Tsvetana Dimitrova, Kiril Kirilov, Yoanna Kirilova,
Sia Kolkovska, Nadezhda Kostova, Margarita Koteva, Iliyana Kuneva, Mihaela Kuzmova,
Ruska Stancheva, Malina Stoycheva, Iliyana Stoilova, Ivelina Stoyanova, Milen Tomov,
Mariyana Tsibranska-Kostova, Lora Zheleva, Zhaneta Zlateva

Sofia • 2024

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2024 година)

Съставители: Светла Коева, Христина Дейкова и Максим Стаменов

Редактори: Татяна Александрова, Атанаска Атанасова, Диана Благоева, Александър Георгиев,
Цветелина Георгиева, Христина Дейкова, Цветана Димитрова, Лора Желева, Жанета Златева,
Кирил Кирилов, Йоанна Кирилова, Сия Колковска, Надежда Костова, Маргарита Котева,
Михаела Кузмова, Илияна Кунева, Руска Станчева, Малина Стойчева, Илиана Стоилова,
Ивелина Стоянова, Милен Томов, Марияна Цибранска-Костова

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

155

BULGARIAN
ACADEMY
OF SCIENCES

Посвещава се на 155-ата годишнина от основаването на Българската академия на науките.

София • 2024

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в сборника се разпространяват под лиценза
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2024
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2024

ISSN (print)

ISSN (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Програмен комитет

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)

Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
(съпредседател)

Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България
(съпредседател)

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Бистра Андреева – Саарландски университет, Германия

Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Яна Атанасова – Университет във Франш-Конте, Франция

Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша

Мария Воейкова – Институт за лингвистични изследвания, Руска академия на науките, Русия

Мила Вълчанова – Норвежки научно-технически университет, Норвегия

Свитлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна

Румяна Златанова – Хайделбергски университет, Германия

Пьотър Злотковски – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша

Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия

Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония

Елена Карагьозова – Берлински свободен университет, Германия

Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия

Александър Летучи – Национален изследователски университет „Висше училище по икономика“,
Русия

Корина Лешбер – Институт за лингвистични и интеркултурни изследвания, Германия

Марек Майер – Лодзки университет, Полша

Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша

Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция

Олга Младенова – Университет в Калгари, Канада

Йоанна Сатола-Стасковяк – Хуманитарно-икономическа академия в Лодз, Полша

Ирина Седакова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия

Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша

Митко Събев – Саарландски университет, Германия

Мила Тасева-Кюркчиева – Университет в Южна Каролина, САЩ

Ирина Темникова – Институт „Големи данни в полза на интелигентно общество“ (GATE), България

Елена Узеньова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия

Станка Фитнева – Университет на кралицата, Канада

Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките,
България

Антон Цимерлинг – Държавен институт по руски език „А. С. Пушкин“, Русия

Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Организационен комитет

Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
(председател)

Симеон Стефанов – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Михаела Кузмова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Валентина Стефанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Светлозара Лесева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Маргарита Котева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Кристияна Симеонова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Редактори

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките

Атанаска Атанасова – Институт за български език, Българска академия на науките

Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките

Александър Георгиев – Институт за български език, Българска академия на науките

Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките

Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките

Цветана Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките

Лора Желева – Институт за български език, Българска академия на науките

Жанета Златева – Институт за български език, Българска академия на науките

Кирил Кирилов – Институт за български език, Българска академия на науките

Йоанна Кирилова – Институт за български език, Българска академия на науките

Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките

Надежда Костова – Институт за български език, Българска академия на науките

Маргарита Котева – Институт за български език, Българска академия на науките

Михаела Кузмова – Институт за български език, Българска академия на науките

Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките

Руска Станчева – Институт за български език, Българска академия на науките

Илиана Стоилова – Институт за български език, Българска академия на науките

Малина Стойчева – Институт за български език, Българска академия на науките

Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките

Милен Томов – Институт за български език, Българска академия на науките

Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Йовка Тишева, Марина Джонова <i>За синтаксиса на предикатите за желание</i>	11
Красимира Алексова <i>Контекстова зависимост на граматическите категории в съвременния български език</i>	18
Петя Осенова <i>Някои особености на глаголите в неопределеноличните изречения</i>	28
Бистра Андреева <i>Ефектът на пола и възрастта върху темпа на четена българска реч</i>	36
Милен Томов <i>Българската езиковедска библиография – съвременно състояние, проблеми и перспективи за развитие</i>	45
Ласка Ласкова <i>Лексикализация на устойчивите изрази с неопределителна семантика от типа „не знам (си) кой (си)“</i>	50
Диана Андрова <i>Негативни форми на дубитатива</i>	62
Теодора Кръстева <i>Някои метафори в медийния дискурс</i>	69

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЯ

Цветелина Георгиева <i>Словник и словникови единици</i>	77
Атанаска Атанасова <i>За някои сравнителни речници с изходен език сръбски</i>	85
Михаела Кузмова <i>Глаголът съм в българско-чуждоезичните речници</i>	92
Виктория Кънева <i>Лингвистичните понятия и термини в контекста на логопедичната проблематика и терминология</i>	99

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марияна Цибранска-Костова <i>Чуждоезикови интерференции в диахронната българска роднинска терминология</i>	109
Георги Митринов <i>Български лични печати от Западна Тракия и Източните Родопи с датировка от края на XIX и началото на XX век</i>	115
Татяна Илиева <i>Наблюдения върху лексиката на литургийното тълкувание в MSS РГАДА 88 и Божишич 52</i>	123
Татяна Брага, Симеон Стефанов <i>Лексика в областта на финансово-паричните и търговски отношения в новобългарски текстове от XVIII и XIX в.</i>	136

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Luchia Antonova-Vasileva, Blazej Osowski <i>Some names of cereal foods in Polish and Bulgarian dialects</i>	145
Илияна Гаравалова <i>За някои зооними в говора на с. Речане, Призренско</i>	155
Мария Мицкова <i>Лексикалното богатство на югозападните български говори в описания от третата четвърт на XIX век</i>	162
Свитлана Георгиева <i>Названия на тестени храни в бесарабските български говори</i>	169
Олга Новак <i>Социолингвистични аспекти на изследването на българските говори в Бесарабия</i>	177

БЪЛГАРСКА ЕТИМОЛОГИЯ И ОНОМАСТИКА

Корина Лешбер <i>Български влияния в румънския език в семантичните полета 'води', 'риби' и 'риболов'</i>	183
Христина Дейкова <i>По следите на една остаряла гръцка заемка в българския език</i>	191
Красимира Фучеджиева <i>Значението 'ям' като резултат от регулярен развой: семантичен паралелизъм в помощ на етимологичния анализ</i>	198

ЕТНОЛИНГВИСТИКА

Ирина Седакова <i>Болг. заварвам 'заставатъ' и его синоними: етнолингвистическа забелка.</i>	206
Йоанна Кирилова <i>Толерантноста – средство за етичка диференциация между хората (анализ на анкетни данни).</i>	215
Цветелина Ангелова <i>Представата за концепта индивид в съзнанието на съвременния българин.</i>	224
Илияна Димитрова <i>Компонентът „социокултурна компетентност“ в учебните програми по български език за обучението, организирано в чужбина.</i>	234

СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ И ЧУЖДОЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ

Диана Благоева, Йоанна Сатола-Сташкова <i>За една българско-полска фразеологична успоредица.</i>	240
Галина И. Кустова, Елена Ю. Иванова <i>Псевдопосесивни конструкции (у + родителен падеж) в руския език и техните български паралели.</i>	249
Мирена Пацева <i>Темп на речта и темп на артикулацията на българската реч на носители на китайски мандарин, изучаващи български език като чужд.</i>	259
Антоанета Джелюва, Мария Атанасова <i>Конструкцията Dativus absolutus в старобългарски, староанглийски и готски евангелски текстове.</i>	269
Vanya Ivanova, Gergana Petkova <i>Exploring textual diversity: scientific and business communication texts in English language courses.</i>	279
Ана Васунг <i>Фразеологична еквивалентност (въз основа на български и хърватски фразеологизми).</i>	287
Olena Voytseva, Daria Kryvenchenko <i>The category of evaluation and its representation in contemporary Ukrainian internet discourse.</i>	294

КОМПЮТЪРНА И КОРПУСНА ЛИНГВИСТИКА

Svetla Koeva <i>Towards detailed semantic classes of nouns.</i>	301
Tsvetana Dimitrova <i>Verbs of transfer of possession in FrameNet.</i>	310
Мария А. Тодорова <i>Селективни особености на глаголи за контакт.</i>	317
Светлозара Лесева, Ивелина Стоянова <i>Корпусни данни за анализ на синтактичната реализация на семантичните фреймове.</i>	325
Христина Кукова <i>Глаголи за емоция и някои фреймови реализации (върху материал от българския език).</i>	335
Валентина Стефанова <i>Глаголи, свързани с част от тялото – семантични фреймове и селективни ограничения.</i>	345

TABLE OF CONTENTS

CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Yovka Tisheva, Marina Dzhonova <i>On the syntax of desiderative predicates</i>	11
Krasimira Aleksova <i>Context dependence of grammatical categories in the modern Bulgarian language</i> . . .	18
Petya Osenova <i>Some specificities of the verbs in the indefinite-personal sentences in Bulgarian</i>	28
Bistra Andreeva <i>Temporal characteristics of read Bulgarian speech</i>	36
Milen Tomov <i>Bulgarian linguistic bibliography – current state, problems and prospects for development</i> . .	45
Laska Laskova <i>Lexicalization of multiword expressions with indefinite semantics of the type не знам (си) кой (си) ‘I don’t know who’</i>	50
Diana Androva <i>Negative forms of dubitative</i>	62
Teodora Krasteva <i>Some metaphors in the media discourse</i>	69

BULGARIAN LEXICOLOGY, LEXICOGRAPHY AND TERMINOLOGY

Tsvetelina Georgieva <i>List of dictionary words and dictionary words</i>	77
Atanaska Atanasova <i>On some comparative dictionaries with Serbian source language</i>	85
Mihaela Kuzmova <i>The lexicographical treatment of Bulgarian verb съм ‘to be’ in bilingual dictionaries</i> . . .	92
Viktoria Kaneva <i>Linguistic concepts and terms in the context of logopaedic subject matter and terminology</i>	99

OLD BULGARIAN LANGUAGE AND HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Mariyana Tsibranska-Kostova <i>Foreign language interferences in the diachronic Bulgarian kinship terminology</i>	109
Georgi Mitrinov <i>Bulgarian personal seals from Western Thrace and the Eastern Rhodopes dated from the end of the 19th and the beginning of the 20th century</i>	115
Tatyana Ilieva <i>Observations on the lexis of the liturgical commentary in Mss RGADA 88 and Bogishich 52</i>	123
Tatyana Braga, Simeon Stefanov <i>Lexis in the field of financial-monetary and commercial relations in modern Bulgarian texts from the 18th and 19th centuries</i>	136

BULGARIAN DIALECTOLOGY

Luchia Antonova-Vasileva, Blazej Osowski <i>Some names of cereal foods in Polish and Bulgarian dialects</i> . .	145
Iliyana Garavalova <i>On some zonyms in the speech of Rechane village, Prizrenko</i>	155
Maria Mitskova <i>Lexical richness of the South-Western Bulgarian dialects in descriptions dating back to the 3rd quarter of the 19th century</i>	162
Svitlana Georgieva <i>Names of dough products in the Bessarabian Bulgarian dialects</i>	169
Olga Novak <i>Sociolinguistic aspects of the study of the Bulgarian dialects in Bessarabia</i>	177

BULGARIAN ETYMOLOGY AND ONOMASTICS

Corinna Leschber <i>Bulgarian lexical influences on the Romanian language in the semantic field of water, and fish/fishing</i>	183
Hristina Deykova <i>Tracing the history of an obsolete Greek loanword in Bulgarian</i>	191
Krasimira Fuchedzhieva <i>The meaning ‘eat’ as a result of regular development: semantic parallelism in aid of etymological analysis</i>	198

ETHNOLINGUISTICS

Irina Sedakova <i>Bulg. заварвам 'to catch' and its synonyms: An ethnolinguistic note.</i>	206
Yoanna Kirilova <i>Tolerance – a means of ethical differentiation between people (analysis of survey data).</i>	215
Tsvetelina Angelova <i>The idea of the concept of an individual in the mind of the modern Bulgarian.</i>	224
Iliyana Dimitrova <i>The sociocultural competence component in Bulgarian language curriculum for training organised abroad.</i>	234

CONTRASTIVE LINGUISTICS AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Diana Blagoeva, Joanna Satoła-Staśkowiak <i>About a Bulgarian-Polish phraseological parallel.</i>	240
Galina I. Kustova, Elena Yu. Ivanova <i>Pseudo-possessive constructions (u + genitive) in Russian and their Bulgarian parallels.</i>	249
Mirena Patseva <i>Rate of speech and rate of articulation of Bulgarian speech by Chinese Mandarin speakers studying Bulgarian as a foreign language.</i>	259
Antoaneta Dzhelyova, Maria Anastasova <i>Dativus Absolutus in Old English, Old Bulgarian and Gothic Gospel texts.</i>	269
Vanya Ivanova, Gergana Petkova <i>Exploring textual diversity: Scientific and business communication texts in English language courses.</i>	279
Ana Vasung <i>Phraseological equivalence (based on Bulgarian and Croatian idioms).</i>	287
Olena Voytseva, Daria Kryvenchenko <i>Category of evaluation and its representation in contemporary Ukrainian internet discourse.</i>	294

COMPUTATIONAL AND CORPUS LINGUISTICS

Svetla Koeva <i>Towards detailed semantic classes of nouns.</i>	301
Tsvetana Dimitrova <i>Verbs of transfer of possession in FrameNet.</i>	310
Maria A. Todorova <i>Selectional specifics of verbs of contact.</i>	317
Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova <i>Corpus data for the validation of the syntactic realisation of semantic frames.</i>	325
Hristina Kukova <i>Verbs of emotion and some frame realisations (on Bulgarian language material).</i>	335
Valentina Stefanova <i>Body part verbs – semantic frames and selective restrictions.</i>	345

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ЗА СИНТАКСИСА НА ПРЕДИКАТИТЕ ЗА ЖЕЛЕНИЕ

Йовка Тишева, Марина Джонова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

tisheva@uni-sofia.bg, djonova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. Обект на изследване в статията е аргументната структура на предикатите за желание като подклас на предикатите за психологическо състояние. Представят се техните възможни комплементи – именна, предложна фраза или комплементно изречение. Наблюденията се основават върху синтактичната реализация на предикатите *искам, желая, надявам се*. Отчита се референциалната структура на аргументите на предиката. Направени са изводи за синтактичната реализация на този подклас предикати в сравнение със синтактичната реализация на други психологически предикати с подлог експериенцер.

Ключови думи: *предикати за желание, аргументна структура, комплементи*

1. Въведение

В синтактичните изследвания съществуват различни класификации на предикатите. Те се основават на броя на аргументите: едно-, дву- или триаргументни предикати, като се търси връзка между броя и типа аргументи и семантиката на предиката. Съвременните изследвания показват, че семантиката на предиката, принадлежността му към даден аспектиален клас оказва влияние върху броя на аргументите, върху тяхната семантика и върху техния вид – какви фрази могат да заемат дадена позиция (именни, предложни фрази и/или изречения). Обект на настоящото изследване е аргументната структура на една от групите предикати за състояние – предикатите за психологично състояние. Те включват няколко подгрупи предикати: предикатите за перцепция, за емоционално и ментално състояние, както и предикатите за желание (вж. Tisheva, Dzhonova 2023). Изследването е емпирично и се основава на данни, ексцерпирани от Българския национален корпус (за структурата на корпуса вж. Коева et al. 2012).

Предикатите за психологично състояние са двуаргументни предикати, но спецификите в значението на отделните семантични подгрупи се проектират в типа аргументи, които могат да имат. Съществуващите семантични класификации на предикатите и предикативите за състояние в българския език (вж. напр. Лесева и др. / Leseva et al. 2021, Стаменов / Stamenov 2021, Коева / Коева 2022, Джонова / Dzhonova 2022) представят семантичните диференциращи признаци, чрез които може да се опишат типовете състояния. Синтактичните анализи на означаващите ги предикати и предикативи конкретизират характеристиките на прилежащите им аргументи, както и на някои от възможните адюнктни пояснения. Специално внимание заслужават характеристиката на аргументите на предиката по отношение на тяхната референциална същност, както и лексикалната семантика на съществителните в аргументна позиция по отношение на признаците лице/нелице или одушевеност/неодушевеност.

В рамките на предикатите за състояние се обособяват две големи подгрупи – едноаргументни предикати като *съществувам, седя, лежа, блести* и двуаргументни предикати. Една част от двуаргументните предикати се отличават с това, че приписват семантичната роля експериенцер на подлога. Това са т. нар. предикати за ментално състояние, които включват като подгрупи предикатите за сетивно възприятие (*виждам, усещам*), за емоционално състояние (*обичам, радвам се*), когнитивните предикати (*зная, помня*) и предикатите за желание (*искам*) (Van Valin 1997: 115).

В своето изследване се фокусираме само върху особеностите на предикатите за желание като една от подгрупите предикати за състояние с подлог експериенцер. Вторият аргумент при тези предикати може да бъде именна фраза, предложна фраза или комплементно изречение. При анализите се основаваме на класификацията на семантичните типове предикати, предложена за български от Св. Коева (Коева / Коева 2019). В нея предикатите за желание са разделени в три подгрупи: 1. *искам, желая, предпочитам* ‘желая’; 2. *възнамерявам, мисля* ‘възнамерявам’, *смятам* ‘възнамеря-

вам’; 3. *стремя се, надявам се* ‘желая’ (Коева / Коева 2019: 64). Предмет на настоящото изследване е аргументната структура на *искам* и *желая* като преходни глаголи от първата група предикати за желание, както и на *надявам се* като непреходен глагол от третата група предикати за желание. В рамките на предикатите за състояние тези глаголи се характеризират като предикати за постоянни състояния с топикален аргумент, на който е присъща характеристиката ‘психическо преживяване’ (Коева / Коева 2022: 383).

Предикатите за желание в българския език са представени и от Св. Лесева и И. Стоянова (Leseva, Stoyanova 2022: 96) с оглед на класовете предикати във Фреймнет. Те се включват в подгрупата глаголи за намерение, волеизява и желание. Като прототипен фрейм за тази група се разглеждат предикатите, изразяващи желание (*искам*). Подгрупите, които споделят същата рамка, изразяват предпочитание (*предпочитам*), намерение (*планирам*), нужда (*нуждая се*). Авторките посочват, че обикновено при глаголите за желание обектът на желание е ситуация – експериенцерът иска нещо да се случи. Синтактичната реализация показва, че често вторият предикат не е изразен, а е изразен само някой от неговите ядрени аргументи.

2. Аргумент в подложна позиция

При разглеждането на аргументната структура на предикатите за желание е важно да се определят характеристиките на централния аргумент на предиката, маркиран със семантичната роля експериенцер. При *искам, желая, надявам се* това е подлогът. Подложната позиция може да се заеме от именна фраза. Референтът на именната фраза е одушевен, за да може да се реализира семантичната му роля експериенцер. Аргументът в подложна позиция обикновено има конкретен референт, както показват следните примери:

Борислав бе дошъл да ме буди и да ми иска паспорта; *Императорът* желае да ви види преди вечеря; Ако вашият приятел е наистина това, за което го представяте, **той** ще иска информация; *Рижков* допълни, че се надява резултатите от тестовете да удовлетворят българските енергийни шефове.

Предикатите за желание допускат именната фраза в подложна позиция да има и генерична интерпретация.

Така например, ако ... брокерът желае да вдигне курса с една стъпка, то **той** ще извика само – 8 3/8; *А щурчетата* пригласяха на моето решение, казваха ми, че всичко е постижимо, когато **човек** желае нещо с толкова силна обич като моята; *Днес жената* иска да е домакиня; **Всеки** иска пари; *На какво се надява бегачът*, когато знае, че до него на старта е застанал абсолютният световен шампион?; *Явно всеки* се надява да получи своето.

Важно е уточнението във връзка с генеричната употреба на определителния член, когато се отнася до съществителни, чийто референт е лице. Както посочва Р. Ницолова, „за разлика от логическия квантор за всеобщност определителният член с генерично значение може да се използва и в изречения, чийто предикат е валиден не за всички елементи от рода, а за по-голямата част от тях, което пък допуска и изключения, т. е. значението в случая е не ‘всички’, а ‘повечето’, т. е. става дума за подмножество в рамките на рода. Това значение ще наречем относителна тоталност (цялостност) на рода (...) Сrv. *Мъжете много обичат да ходят на мач, но Иван не е стъпвал на мач*“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 110). В случаите на относителна цялостност на рода авторката включва и някои от употребите на обобщителното местоимение *всички*: *Всички мъже* заминаха, само *Иван* остана.

Възможно е експериенцерът да се означаи и с относително местоимение, което означава множество или подмножество от референти, както е при рестриктивните определителни изречения:

Само онези, които не желаят да декларират доходите си.

За тези, които не желаят да бъдат наблюдавани, вътрешността на заведението предлага уютни сепарета.

Както посочва Р. Ницолова, „ограничителните изречения характеризират antecedента по отношение на други индивиди от определен род, спомагат да се представи неговата видова отлика и да се отдели от множеството“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 182).

В определен контекст е възможно референтът на подлога да бъде неодушевен, както е в следните примери: *Русия, Левски, част от залата, Централната банка, сърцето*. Такива структури са резултат обикновено от метонимичен пренос:

*Само жената знае каква мъка е да криеш такива мисли, да се отказваш от човека, когото желае **сърцето ти** повече от всичко друго; Нашенските реформатори изобщо не разбират какво иска от нас **Брюксел**; *Русия* не желае въстание; Разбирам, че **част от залата** желае да бъде така, но, моля ви, следвайте правилника; *Левски* иска свикване на извънредно заседание на Изпълкома на БФС; **Централната банка** се надява, че новото ръководство ще продължи по поетия път на реформи.*

Може да се обобщи, че при разглежданите три предиката за желание именната фраза в подложна позиция означава най-често лице или множество от лица. В случаите, в които името в тази позиция означава нелице, употребата му е свързана с метонимичен пренос.

3. Комплементи

Докато характеристиките на експериенцера в подложна позиция при двете изследвани подгрупи предикати са сходни, при изразяването на втория аргумент се наблюдават някои разлики между *искам, желая*, от една страна, и *надявам се*, от друга. Св. Коева посочва, че при глаголите от група 1. (*искам, желая*) възможни реализации са именна група или именна група и комплементно малко изречение. (...) За глаголите от група 3. (*надявам се, стремя се*) е възможна предложна (*към | на*) група. И двете групи глаголи могат да имат да-изречение като комплемент (Коева / Коева 2019: 64). В нашите анализи няма да представяме случаите с комплементно малко изречение. Те са обект на допълнително проучване.

Св. Лесева и И. Стоянова посочват, че вторият аргумент на предикатите за желание е пропозиция и когато е изразен с именна или предложна фраза, тази фраза представя някой от ядрените аргументи на втория предикат, напр. в изречение като *Принцът те иска утре тук* личното местоимение е външен аргумент на втория предикат – *Принцът иска ти утре да си тук* (Leseva, Stoyanova 2022: 76). Ван Валин също посочва, че именната/предложната фраза в обектна позиция при предикатите за желание представлява пропозиция (срв. *Луси иска пръстен с диамант – Луси иска да има пръстен с диамант*) (Van Valin 1997: 383).

По отношение на референциалната същност на втория аргумент при предикатите *искам* и *желая* обектът на желанието обикновено е референтна именна фраза:

Каква България искаме?; Искам тази кола; Искам си хапчето!

Именната фраза може да означава неспецифичен референт:

Какво искате?; Искам по-дълга рокля; Искам точен доклад!; Искаме природа, не искаме бетон; Непрекъснато желая и искам, във всеки един момент, по няколко неща наведнъж.

Но аз нали ти казах, че желая това, което ти желаеш!

Срещат се примери, в които референтът на именната фраза допълнение е специфичен, но е определен само за говорещия, не и за слушателя (вж. Ницолова / Nitsolova 2008: 93):

Искам от тебе една услуга.

Интересно е да се направи сравнение с глагола *жадувам*. При него освен именна фраза вторият аргумент може да бъде предложна фраза с предлога *за*. Дефиницията, дадена в РБЕ (РБЕ / РВЕ 1977 – 2023), е ‘Силно, страстно желая нещо, копнея за нещо’. Ако приемем, че *желая* и *копнея* изразяват желаниа с различна интензивност, но това е свързано и с различна синтактична реализация, то *жадувам* може да изразява и двете степени. *Жадувам нещо* съответства по семантика и синтактична реализация на *желая*, докато *жадувам за* съответства на *копнея за*. Двата нюанса в значението съответстват на две синтактични реализации:

Сега беглецът жадуваше свобода, жадуваше живот; Тя не знае вече какво иска. Жадува от мъщение.

Аз жадувам за отмъщение. Толкова бе жадувала за тоя час и ето, той вече бе реалност. Разбрах, че е жадувала за скандал, за публика, за съдебно дело.

Срещат се и изречения по модела *искам нещо от някого*, в които *искам* и *желая* имат както пряко допълнение (*нещо*), така и непряко допълнение (*от някого*). В тези случаи може да се смята, че предложната фраза е кореферентна на субекта на втория предикат, срв. *Искам помощ от Иван – Искам Иван да ми помогне*, докато именната фраза (*помощ*) представлява номинализация на втория предикат.

Кажете какво искате от мен? – Искаме да сте здрав; Общините казват, че Европа иска от нас децентрализация; Той има право да иска от общината и държавата връщането на платените от него такси по прехвърлянето.

Нашите наблюдения подкрепят извода, че когато вторият предикат е изразен, предложната фраза с предлога *от* е кореферентна със субекта на подчиненото изречение (вж. по въпроса у Коева / Коева 2021: 19):

На всеки няколко години той искал от близкото село (то) да му даде най-хубавата си девойка за невеста; Съдът може да иска от ищеца (той) да представи парична или имотна гаранция в определен от него размер.

При *надявам се* името в предложната фраза обикновено е с неспецифична референция (*прекрасни резултати, снизходителност, чудо, споразумение*).

Надявам се на прекрасни резултати в бъдеще; Гомеш все се надяваше на снизходителност; Всички се надяват на чудо; Всеки би си спестил скандала, щом се надява на споразумение.

В повечето случаи, когато обектът включва референтно име (*По-лековерните се надяваха на християнското му чувство*), предикатът се реализира със значение ‘разчитам на някого/нещо’, но се срещат и отделни примери, в които *надявам се* се реализира с основното си значение и при референтен обект:

Борбата срещу папа Григорий му даваше право да се надява на тази помощ.

Предикатите за желание от първата подгрупа (*искам, желая*) могат да имат комплемент винително местоимение. В това отношение в рамките на психологичните предикати показват сходство с предикатите за знание (срв. *зная те, помня те*):

Жадуваш я, когато я нямаш; Не те искам в дома си; Все такъв те искам; Искам ги при мен с наведени глави.

Важно е да се отбележи, че в тези случаи референтът на местоимението/предложната фраза често е одушевен, обикновено лице. Тук *жадувам* отново показва възможност за две синтактични реализации – с винително местоимение или с предложна фраза: *Жадувам те / жадувам за тебе, моя любов*. Както беше посочено, това е свързано с два нюанса в значението на предиката.

По отношение на комплементните изречения предикатите за желание допускат комплементно *да*-изречение в аргументна позиция. При представянето на комплементите в български Р. Ницолова включва разглежданите тук предикати в т. нар. *каузативни* предикати, които означават „предизвикване на промяна в действителността“ за разлика от *менталните* предикати, при които субектът „отразява действителността, в която се включва и самият човек с неговия духовен свят“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 263). Предикатите за желание са включени в подгрупата на *проективно каузативните* предикати, които означават желанието на говорещия да предизвика промяна в действителността (*искам, желая, стремя се, жадувам* и др.) (Ницолова / Nitsolova 2008: 263). Това е причината при предикати като *искам* и *желая* комплементното изречение да се въвежда със съюза *да*, който в случая е знак, че подчиненото изречение се свързва с пресупозицията за нефактивност, т. е. действието в него е желано (вж. Ницолова / Nitsolova 2008: 268). Обектът на желание е ситуация или действие, което субектът иска да се извърши или да се случи.

Искам да се завърна в България; Искат хората да се страхуват от него; Защото народът не иска да бъде разделян и владян; Исках да бъдем щастливи завинаги; Искаше нещата да са различни.

Вие сам разбирате, че аз искрено желая да станем приятели; Налага се изводът, че работни места има, но регистрираните безработни просто не желаят да ги заемат.

Жадувах да видя Италия, да докосна древните монументи.

При втората група предикати за желание като *надявам се* са възможни както комплементни *че*, така и *да*-изречения.

Пристигаш, разучаваши ситуацията и се надяваши прогнозите да са верни; Надявах се наистина да се забавлявам; Надявам се хората да не ме намразят; Надявам се да е така, но ми е трудно да си го представя.

Надяваше се, че въжето ще издържи; Надявам се, че в почивния дом имате видеокасетофон; Надявам се, че не си я продал.

Посочените примери показват, че ситуацията, представена от комплементното изречение, винаги е свързана с реализацията на бъдещо действие, понякога е свързана с очакванията на говорещия за положението на нещата в действителността. Това позволява въвеждането на подчиненото изречение с *че* (срв. *Надявам се, че прогнозите са верни; Надявам се, че е така; Надявам се въжето да издържи.*). Употребата на съюза *че* при предикати като *надявам се, очаквам* е свързано с характера на съюза, който, както посочва Р. Ницолова, не е знак за фактивност, а сочи, че комплементът с него е немаркиран с пресупозицията за нефактивност (т. е. определя се като не-нефактивен комплементизатор). Поради това съюзът *че* свързва както фактивни, така и в определени случаи – нефактивни предикати и комплементи (Ницолова / Nitsolova 2008: 268).

Изследваните от нас данни показват, че *искам* и *желая* допускат и подчинени изречения, въведени със свободни релативи (*каквото, което*):

*Можем да се преструваме, както си искаме, и да желаем **каквото** си искаме, но основният екзистенциален факт си остава – не можем да знаем; Да загине, задето желае **каквото** не му се пада!; Ще престана да желая **каквото** съм пожелал;*

*И искайте, не се стеснявайте да искате **каквото** ви е нужно!; Тръгнеш ли сред хората, те дори и да знаят, по навик ще искат от теб **каквото** им хрумне; А от мене искайте **каквото** ви е нужно; По-добре искай от мене **каквото** желаеш и аз ще изпълня желанието ти!; Няма да се уморя и докато съм жив, ще искам **което** е нужно.*

Този тип изречения заемат по-особено място сред подчинените изречения. Както посочва Св. Коева, те могат да се интерпретират като определителни към допълнение, което липсва (Коева / Коева 2001: 145; Коева / Коева 2017). В посочените примери неизразеното допълнение има най-обща референция и се изразява описателно с изречение. За разлика от примерите с комплементно *да*- или *че*-изречение, тук *каквото им хрумне, каквото желаеш* биха могли да се номинализират само с местоимение (*това, нещо, всичко*), което не предава напълно значението на подчиненото изречение.

4. Заключение

Може да се обобщи, че предикатите за желание имат сходна аргументна структура с останалите ментални предикати – предикатите за сетивно възприятие, предикатите за емоция и когнитивните предикати. Те имат двуаргументна структура, като подлогът е със семантичната роля експериенцер. Комплементите на предикатите от подгрупата *искам, желая* и подгрупата *надявам се* са референтни именни фрази. Тъй като вторият аргумент при предикатите за желание е пропозиция, в тази позиция може да има и комплементно *да*-изречение, свързано с пресупозицията за нефактивност. По това тези предикати се отличават от предикатите за емоция, както и от предикатите за сетивно възприятие, които допускат и фактивни подчинени изречения със съюза *че* или косвени въпроси. Предикатите като *надявам се* представляват отделна подгрупа в рамките на предикатите за желание. Те допускат както комплементни *да*-изречения, така и *че*-изречения. В тези случаи се смята, че съюзът *че* е немаркиран с признака фактивност.

Цитирана литература / References

- Генадиева-Мутафчиева 1983: Генадиева-Мутафчиева, З. Сложно съставно с подчинено допълнително изречение. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис*. София: Издателство на БАН, с. 328 – 347. (Genadieva-Mutafchieva 1983: Genadieva-Mutafchieva, Z. Slozhno sastavno s podchineneno dopalnitelno izrechenie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 328 – 347.)
- Джонова 2022: Джонова, М. Предикативи за състояние в български – синтактично описание. – *Известия на Института за български език*, т. 35, с. 122 – 140. (Dzhonova 2022: Dzhonova, M. Predikativi za sastoyanie v balgarski – sintaktichno opisanie. – *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*, v. 35, pp. 122 – 140.)
- Джонова, Тишева 2022: Джонова, М., Й. Тишева. Аргументна структура на някои двойки психологически предикати и предикативи. – *Български език*, Приложение, с. 390 – 410. (Dzhonova, Tisheva 2022: Dzhonova, M., Y. Tisheva. Argumentna struktura na nyakoi dvoyki psihologicheski predikati i predikativi. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie, pp. 390 – 410.)
- Коева 2001: Коева, Св. Типология на подчинените изречения. – В: Коева, Св. (съст.) *Съвременни синтактични теории*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с. 144 – 163. (Koeva 2001: Koeva, Sv. Tipologia na podchinenite izrechenia. – In: Koeva, Sv. (sast.) *Savremenni sintaktichni teorii*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, pp. 144 – 163.)
- Коева 2017: Коева, Св. Семантична и структурна характеристика на релативите в български. – В: *Доклади от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“* (посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев, 10 – 11 ноември, Паисиеви четения 2016, Пловдив). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 196 – 219. (Koeva 2017: Koeva, Sv. Semantichna i strukturna harakteristika na relativite v balgarski. – In: *Dokladi ot Yubileynata nauchna sesia „Savremenni tendentsii v ezikovedskite izsledvania“* (posvetena na 85 godini ot rozhdenieto na prof. d.f.n. Yordan Penchev, 10 – 11 noemvri, Paisievi chetenia 2016, Plovdiv), Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 196 – 219.)
- Коева 2019: Коева, Св. Комплементите в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. 2. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 57 – 68. (Koeva 2019: Koeva, Sv. Komplementite v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, v. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, pp. 57 – 68.)
- Коева 2021: Коева, Св. Към типологичен анализ на комплементността в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. 2. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 13 – 27. (Koeva 2021: Koeva, Sv. Kam tipologichen analiz na komplementnostta v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, t. 2. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 13 – 27.)
- Коева 2022: Коева, Св. Семантична класификация на предикатите за състояние в български. – *Български език*, Приложение, с. 367 – 389. (Koeva 2022: Koeva, Sv. Semantichna klasifikatsia na predikatite za sastoyanie v balgarski. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie, pp. 367 – 389.)
- Лесева и др. 2021: Лесева, Св., Хр. Кукова, И. Стоянова. Предикатите за състояние в съвременните лингвистични теории (I). – *Български език*, № 3, с. 120 – 134. (Leseva et al. 2021: Leseva, Sv., Hr. Kukova, I. Stoyanova. Predikatite za sastoyanie v savremennite lingvistichni teorii. – *Balgarski ezik*, № 3, pp. 120 – 134.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. Проблематика на сложните изречения с комплемементи в българския език. – *Јужнословенски филолог*, с. 261 – 272. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. Problematika na slozhnite izrechenia s komplementi v balgarskia ezik. – *Juzhnoslovenski filolog*, pp. 261 – 272.)
- РБЕ 1977 – 2023. *Речник на българския език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [28.02.2024]. (RBE 1977 – 2015. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“ <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [28.02.2024])
- Стаменов 2021: Стаменов, М. Конструкциите с предикативи за психически състояния в българския език – номенклатура и диференциални характеристики. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, pp. 76 – 113. (Stamenov 2021: Stamenov, M. Konstruktsiite s predikativi za psihicheski sastoyania v balgarskia ezik – nomenklatura i diferentsialni harakteristiki. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, pp. 76 – 113.)
- Тишева, Джонова 2022: Тишева, Й., М. Джонова. Syntactic realisation of stative predicates in Bulgarian (towards a lexical meaning ontology). – В: Коева, Св., Е. Иванова, Й. Тишева, А. Циммерлинг (ред.). *Онтология на ситуацияите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 180 – 210. (Tisheva, Dzhonova 2022: Tisheva, Y., M. Dzhonova. Syntactic realisation of stative predicates in Bulgarian (towards a lexical meaning ontology). – In: Koeva, Sv., E. Ivanova, Y. Tisheva, A. Zimmerling (eds.). *Ontologia na situatsiite za sastoyanie – lingvistichno modelirane. Sapostavitelno izsledvane za balgarski i ruski*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 180 – 210.)

- Koeva et al. 2012: Koeva, Sv., I. Stoyanova, Sv. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling*, Vol. 0, No. 1, pp. 65 – 110.
- Leseva, Stoyanova 2022: Leseva, Sv., I. Stoyanova. Stative verbs: conceptual structure, hierarchy, systemic relations. – В: Коева, Св., Е. Иванова, Й. Тишева, А. Циммерлинг (ред.). *Онтология на ситуацияите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 68 – 114. (Leseva, Stoyanova 2022: Leseva, Sv., I. Stoyanova. Stative verbs: conceptual structure, hierarchy, systemic relations. – In: Koeva, Sv., E. Ivanova, Y. Tisheva, A. Zimmerling (eds.). *Ontologia na situatsiite za sastoyanie – lingvistichno modelirane. Sapostavitelno izsledvane za balgarski i ruski*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 68 – 114.)
- Tisheva, Dzhonova 2023: Tisheva, Y., M. Dzhonova. Towards ontology of states: Experiencer verbs in Bulgarian – *Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Series IV: Philology and Cultural Studies*, 16, issue 1, pp. 23 – 38.
- Van Valin, La Polla 1997: Van Valin, R. D., Jr., R. J. La Polla. *Syntax: structure, meaning and function*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vendler 1967: Vendler, Z. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

ON THE SYNTAX OF DESIDERATIVE PREDICATES

Yovka Tisheva, Marina Dzhonova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

tisheva@uni-sofia.bg, djonova@slav.uni-sofia.bg

Abstract. The article treats the argument structure of desiderative predicates in Bulgarian as a subclass of psychological state predicates. Their possible complements – nominal phrase, prepositional phrase or a complement clause – are presented. The observations are based on the syntactic realization of the predicates *искам* ‘want’, *желая* ‘wish’, *надявам се* ‘hope’. The referential structure of the predicate arguments is taken into account. A conclusion about the syntactic realization of this subclass of predicates in comparison with the syntactic realization of other predicates with experiencer subject is made.

Keywords: *desiderative predicates, argument structure, complements*

Prof. Yovka Tisheva, PhD, Assoc. Prof. Marina Dzhonova, PhD
Department of Bulgarian Language
Faculty of Slavic Studies
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.01>

КОНТЕКСТОВА ЗАВИСИМОСТ НА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ КАТЕГОРИИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. В настоящата работа се изследва влиянието на контекста и/или ситуацията върху реализацията на именните и глаголните категории в съвременния български език. Тези случаи се разглеждат като контекстово ограничаване, реализация на блокираща стратегия или като синтагматична неутрализация на признак или признаци, върху които се базира дадена граматическа категория. Представени са случаи на контекстово ограничаване на именните категории число и неопределеност/определеност и на глаголните категории число, вид, залог, наклонение, евиденциалност и презумптивност. Доказва се, че не е възможно ограничаването на категориите лице, род и статус (положителни – отрицателни глаголни форми).

Ключови думи: *именни граматически категории, глаголни граматически категории, контекст, ситуация, контекстово ограничаване, блокираща стратегия, синтагматична неутрализация*

Въведение

В настоящата работа се интересуваме от влиянието на контекста и ситуацията върху реализацията на граматическите категории в съвременния български език. Смятаме, че граматическите категории в нашия език са зависими от контекста във висока степен, макар че граматическите категории са облигаторни определители на думата. Обект на изследване тук са граматическите категории на имената и глагола в съвременния български език. Конкретен предмет е контекстовата зависимост на граматическите категории, която води до появата на един член на граматическата категория – немаркирания или по-малко маркирания, вместо друг – маркирания или по-силно маркирания с граматическа семантика член на граматическата категория.

Облигаторността е явление, за което говори Р. Якобсон, пишейки: „Основното различие между езиците се състои не в това кое може ли не може да бъде изразено, а в това какво е длъжен или не е длъжен да съобщи говорещият“ (Якобсон / Jakobson 1985: 233). Ю. Маслов също изяснява същността на облигаторността: „Ако в един език дадено семантично различие се е оформило в граматическа категория, то езикът в сферата на действие на тази категория вече не може да остави неизразено това различие. Длъжни сме да използваме граматическата категория във всички случаи на употреба на „подвластните“ ѝ думи, т.е. длъжни сме да избираме една от грамемите на тази категория всеки път – дори там, където за смисъла различието между съответните значения не е съществено“ (Маслов / Maslov 1978: 26). Облигаторността се свързва с автоматизъм в процеса на пораждане на изказването за разлика от целенасоченото внимание към смисловото съдържание на изказването от страна на говорещия (вж. напр. у Байби и др. / Bybee et al. 1994: 299 – 300). Важното в случая е да се подчертае, че облигаторен е изборът на член от граматическата категория при появата на дадена семантика, която се кодира граматически в съответния език.

В свои изследвания Вл. Плуногян сочи, че облигаторността¹ е градуална характеристика на граматическите категории (Плуногян / Plungian 2011: 60). Това е резултат от историческия развой, в който граматическите категории не възникват изведнъж, а се наблюдава дълго развитие, в резултат от което съществуват „повече граматически“ и „по-малко граматически“ явления (Плуногян / Plungian 2011: 60). За степени на изява на облигаторността споменава и Касевич (Касевич / Kasevich 2006):

¹ За облигаторността на граматическите категории В. Плуногян пише преди това в друга своя монография (Плуногян 2003: 106 – 133).

случаи, когато при даден клас съответните значения не могат да останат неизразени и поради това винаги биват употребявани специални формални средства; случаи, в които значението е задължително, но специалните формални средства не са obligatorни за всеки конкретен случай, защото съответната семантика може да се предаде от контекста; случаи, в които в контекста се наблюдава неутрализация на граматическото значение, когато информацията по даден признак става несъществена (Касевич / Kasevich 2006: 496). Кр. Леман подчертава, че obligatorността не е абсолютна и че в едни контексти нещо е obligatorно, в други е опционално, а в трети е невъзможно (Леман / Lehmann 1982/1995).

В. Плуноян концентрира вниманието си върху четири случая на отклонения от прототипичната граматическа категория. Тях ученият назовава „граматическа периферия“: „неморфологично изразяване на граматически значения; регулярни, но неobligatorни морфологични значения („квазиграмеми“); случаи на имплицативна реализация на грамеми; ограничено (или частично) obligatorни значения“ (Плуноян / Plungian 2011: 61). Като неграматични граматически показатели В. Плуноян сочи спомагателните глаголи и частиците. Това се отнася до композираните глаголни форми в съвременния български език. Към феномена „частична obligatorност“ ученият присъединява и случаите, в които граматическите показатели не се явяват, а значението се реализира с други средства (Плуноян / Plungian 2011: 75). Точно тези случаи са във фокуса на нашия интерес – когато под влияние на контекста или ситуацията не се явява очакваният граматически показател, т.е. появява се немаркираният член или по-малко маркираният член на категорията от гледна точка на теорията на граматическите опозиции. Случаите на неobligatorност под влияние на контекста се дефинират като „контекстова вытеснимость“ (вж. и Даниел, Плуноян / Daniel, Plungian 1996), което предаваме с българското терминологично название „контекстово ограничаване“.

Когато говори за сфери на действие на obligatorността, Ю. Князев разграничава два вида obligatorност: категориална и семантическа. Втората според учения се реализира в слабо граматикализирани зони. Семантическата се наблюдава при случаите на факултативност в изолиращите езици и напр. в аглутинативния турски език (Князев / Knyazev 2007: 30–33). Г. Герджиков в своя лекционен курс за магистри също разглеждаше факултативността в аглутинативните езици. Тя се реализира, когато контекстът и ситуацията са изразили дадено значение, което се носи и от граматически показатели. Тогава те са факултативни и представляват синтактични определители на думата. За разлика от тях морфологичните определители са obligatorни, независимо дали контекстът и/или ситуацията са изразили значението, носено от тях. Трябва обаче да се отчетат случаите на синтагматична (контекстова) неутрализация, от които се интересуваме тук.

Отношенията между граматическите категории и контекста могат да се разгледат като вид стратегии. Е. Горбова представя два вида стратегии: партньорска и блокираща, и ги прилага към аспектуалността в испанския език (Горбова / Gorbova 2007). Под блокираща стратегия тук ще се разбира блокиране на формалното изразяване на една грамема, а като партньорска стратегия между граматическата категория и контекста се възприемат случаите, когато и контекстът, и граматическата категория изразяват едно и също значение. В този случай контекстът и/или ситуацията подпомагат граматическия показател в изразяването на дадено значение. Това често се наблюдава в съвременния български език при конклузива и дубитатива (за дубитатива вж. Алексова / Aleksova 2023).

В следващите части коментираме контекстовата зависимост на именните и на глаголните категории в съвременния български език. Примерите, с които си служим, са извлечени от интернет и от няколко електронни корпуса на българския език – всички те са представени в **Източници** в края на тази работа.

Контекстовата зависимост на граматическите категории в съвременния български език

Контекстова зависимост на именните граматически категории

В тази част се интересуваме от контекстовата зависимост на реализацията на именните граматически категории. Това са категориите род, число и неопределеност / определеност в съвременния български език.

В пример (1) се наблюдава появата на единствено вм. очакваното мн. ч. на съществителното от м. р. след наречието *много*. Подобни употреби са рядкост, срещат се относително по-често в контексти като „*Много догат, много чудо!*“. От гледна точка на теорията на граматическите опозиции в (1) се наблюдава синтагматична (контекстова) неутрализация на признака „множественост“, при което единственото число е заменило множественото под влияние на изявата на признака множественост чрез наречието *много*.

(1). *Имаше много догат, достатъчно за храна и кисели краставички.*² (<https://tomathouse.com/4/tomat-fakel.html>), 16.10.2023 г.

Не бяха открити случаи на поява на един вм. друг граматически род, когато не става дума за граматическа транспозиция. Този факт според нас е свързан с произхода на категорията, в основата на която е заложено половото противопоставяне.

За разлика от това бяха открити редица ситуации, в които немаркираните недетерминирани форми заместват детерминирани. Този случай може да се дефинира и като контекстово ограничаване или блокираща стратегия. След показателни местоимения се употребяват единствено нечленувани форми, напр. *тази жена, този мъж, това дете*. Това е случай на задължителна синтагматична неутрализация в съвременния български език, която е продиктувана от факта, че и показателните местоимения, и определителният член произхождат от един и същи вид местоимения в старобългарския език. Неопределените форми се явяват и след всички видове местоимения, употребени като съгласувани определения, напр. *моята стая, някоя жена, някакво дете, никакви столове, всички маси*, а и във всички случаи на прилагателни и причастия като определения, напр. *красивата картина, влезлите студенти, наказаните ученици*. Това е детерминирано от мястото на определителния член в края на първия елемент в именната група. Определителен член не се използва и при лични имена на лица³ и животни. В случая не контекстът, а лексикалната семантика определя блокирането на членуването.

Контекстова зависимост на глаголните граматически категории

В тази част разглеждаме контекстовата реализация на глаголните категории в съвременния български език: вид, време, лице, род, число, залог, наклонение, евиденциалност, презумптивност и статус. Аналогично с именните категории, не е възможно ограничаването от контекста и ситуацията на категорията род в композирани глаголни форми, съдържащи причастие, изменящо се по род. Според нашите проучвания категорията лице също не се подлага на ограничаване от контекста и/или ситуацията. Причината за това според нас се дължи на факта, че с лицето на глагола се изразяват участниците и неучастниците в акта на комуникацията, а заместването на един член с друг би нарушило разпознаването на участниците и неучастниците в общуването.

Категорията вид на глагола може да бъде зависима от контекста и ситуацията. Тогава се реализира синтагматична неутрализация според теорията на граматическите опозиции и немаркираният с признака „комплексност, цялостност“ несв. в. замества св. в. В този случай несвършеният вид се явява в своето родово значение, аloseмантичен вариант. Пример (2) онаглеждава тези случаи на контекстово ограничаване. В него формата от несв. в. *обяснява* е заменила *обясни* от св. в. Въпреки че при неутрализацията не се наблюдава стилистичен ефект, в този вид синтагматична неутрализация се получава акцент върху продължителността на действието.

(2). *Начините са 2 или Гешев и подчинените му се задействат или Хърсев пипва короната и отива да обяснява на св. Петър за банковите си дела...*

(<https://www.investor.bg/a/461-bloomberg-tv/316256-emil-harsev-balgariya-navigira-dobre-v-krizata>), 16.10.2023 г.

Този случай на контекстово ограничаване е толкова чест в съвременния български език, че не предизвиква никакви специфични реакции у слушащия.

² Във всички примери от интернет са запазени правописът, пунктуацията и оформянето в оригинала.

³ Разбира се, че отчитаме наличието на членуване на лични имена в устната комуникация от типа на *Марията е много весела, Маята е досадна*.

Реализацията на категорията време е често зависима от контекста и/или ситуацията. Както е известно и от други изследвания (Алексова 2018), сегашно време като немаркирано по признаците „индиректност“, „результативност“ („перфектност“), „предходност“ и „следходност“ може да замества всички времена, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили същите значения.

В (3) контекстът чрез глаголната форма в бъдеще в миналото *щеше да дойде* е изразил, че става въпрос за минали действия, които са следходни спрямо миналия момент, т.е. изразил е признаците резултативност и „следходност“. Поради това логически подходящото бъдеще предварително време в миналото *щеше да е хрумнало* е заменено от имперфекта *хрумнеше*. При анкети в подобни изречения бъдеще предварително време в миналото почти не е избрано от списъка с възможни форми. А при коментари със студенти те споделят, че това е нетипичен случай, макар че е логически изискващият се. Във френския език е задължително да се избере миналият кондиционел в темпорална употреба.

(3). *Но той щеше да дойде, когато му **хрумнеше**, и щеше да се отнесе към нея като към предмет.* (<https://nemaloknig.net/read-62145/?page=76>), 17.10.2023 г.

От гледна точка на теорията на граматическите опозиции в случая става въпрос за синтагматична неутрализация на признаците „результативност“ и „следходност“, поради което имперфектът е заменил бъдеще предварително време в миналото. Формата *щеше да дойде* е изразила „индиректност“, а логиката показва, че първо е хрумването, а след това идването, поради което е възможно признакът „результативност“ да бъде неутрализиран в дадения контекст и да се яви нерезультативното индиректно време (имперфектът) вместо резултативното индиректно следходно време (бъдеще предварително време в миналото).

Контекстово ограничен може да бъде признакът „результативност“, който се носи от контекста – първо е хрумването, после е идването. В този случай бъдеще предварително време в миналото, което е логически изискващото се, бива заменено от бъдеще време в миналото, както е в (4).

(4). *Но той щеше да дойде, когато **щеше да му хрумне**.*

Друга възможност е бъдеще предварително време в миналото да бъде заменено от бъдеще предварително време поради неутрализация на признака „индиректност“, който е изразен от формата *щеше да дойде*. Тогава изречението ще има вида в (5). Това също е възможност, която при разговор със студенти е сочена за рядко възможна.

(5). *Но той щеше да дойде, когато **ще му е хрумнало**.*

На контекстово ограничаване може да бъдат подложени едновременно признаците „индиректност“ и „следходност“. И двата са изразени в контекста – „индиректност“ чрез формата за бъдеще време в миналото *щеше да дойде*, а „следходност“ от логиката на подреждане на действията идване и хрумване. Тогава е възможно да се яви перфект вместо логически обусловеното бъдеще предварително време в миналото – вж. (6).

(6). *Но той щеше да дойде, когато му **е хрумнало**.*

Контекстово блокирани могат да бъдат едновременно признаците „результативност“ и „индиректност“ – първият поради логиката на действията, вторият поради изразеността му от бъдеще време в миналото *щеше да дойде*. Тогава в подчиненото изречение ще се яви бъдеще време – *ще хрумне*. При всички случаи от (4) до (8) не се променя видът на глагола.

(7). *Но той щеше да дойде, когато **ще му хрумне**.*

Едновременно могат да бъдат ограничени три признака: „индиректност“, „следходност“ и „результативност“. Тогава вместо логически подходящото бъдеще предварително време в миналото се явява сегашно време, което не носи тези признаци – вж. (8). Това е вариантът, който най-често се избира от анкетираните.

(8). *Но той щеше да дойде, когато му **хрумне**.*

Както става ясно от примери от (4) до (8), блокиращата стратегия може да се изрази в ограничаване на три признака в различни техни комбинации по един, два или три признака: „индиректност“,

„следходност“ и „результативност“. Това би било дефинирано като „контекстово ограничаване“, а в теорията на граматически опозиции ще бъде определено като синтагматични неутрализации.

Налични са и блокиращи контексти при категория залог в съвременния български език. Когато контекстът е изразил някое от значенията на трите залога – деятелен, възвратен и страдателен, е възможно възвратният залог да замени страдателния, но не деятелният да се яви вм. страдателния. В (9) формата *се наказва* е употребена вместо *бива наказвано* поради логическата изразеност на признака насоченост на действието към глаголният субект (Г. Герджиков назовава този признак „центростремителност“, а ние предпочитаме „субектонасоченост“).

(9). *Пиратското ползване на парно по принцип се наказва, като на абоната се начислят такси от началото на отоплителния сезон.* (Български национален референтен корпус)

При реализацията на категорията евиденциалност на глагола в съвременния български език също могат да бъдат наблюдавани ограничавания на признаци под въздействие на контекста и/или ситуацията. Това се реализира в подчиненото изречение. Напр. в (10) в непряката реч е използвана индикативната форма за бъдеще време *ще отваря*. От въвеждащото изречение (*че той казал*) и от главното изречение (*Тя чула*) става ясно, че се предава чужда реч поради употребата на преизказните аористни форми *казал* и *чула*. Използването на преизказната форма *щял да отваря*, комбинирано с глагола за речева дейност и преизказните форми в главното и подчиненото изречение, води до подчертаването на факта, че се препредава чужда информация, което довежда до ефекта на известно разграничаване на говорещия от достоверността на предаваното.

(10). *Тя чула, че той казал, че ще отваря нова група за начинаещи през септември.* (<https://m.facebook.com/photo/?fbid=983456906337142&set=a.729807618368740>), 17.10.2023 г.

Дори във въвеждащото и в главното изречение да не са употребени преизказни форми, отново в непряката реч от подчиненото изречение може да бъде използвана индикативна форма от плана на миналото. Тя по най-неутрален начин предава чуждо изказване в непряката реч. Според теорията на граматическите опозиции в този случай е подложен на синтагматична неутрализация признакът „преизказност“.

В непряката реч при времена от плана на миналото може вместо преизказните форми да се явят конклузивните – вж. (11). В този случай *е щял да паркира* е употребено вместо *щял да паркира*. Причината е, че при синтагматичната неутрализация на признака „преизказност“ се получава интегрираният признак „индиректна информация“, представляващ обединение на признаците на ренаратива и конклузива. От (11) и (12) се вижда, че дори да няма преизказна форма във въвеждащото изречение, глаголът за речева дейност е достатъчен, за да се реализира блокираща стратегия.

(11). *Каза, че е щял да паркира горе на надлеза, зад библиотеката.* (Български национален корпус)

(12). *Той ми каза, че щял да се върне, за да ме види, но и ти обеща, че ще наминаваш...* (Български национален корпус)

В (13) в подчиненото изречение *за да се присъединят* към тях за следобедния чай е употребена индикативната сегашна форма *присъединят*, а не ренаративната презентна форма *присъединели*.

(13). *Тя ги увери, че останалите гости скоро щели да се върнат, за да се присъединят към тях за следобедния чай, сервиран както обикновено без излишни формалности в малкия салон до зимната градина.* (Български национален корпус)

Конклузивът също може да бъде заменен от индикатива. Според теорията на граматическите опозиции в случая се неутрализира признакът „субективност“, тъй като от контекста става ясно, че е налице субективно твърдение, умозаключение, извод. В (14) индикативният плусквамперфект *беше прала* е заменил конклузивната форма *е била прала*, тъй като наречието *явно* изразява наличието на умозаключение.

(14). *Тя беше мокра и миришеше на сапун. Явно беше прала.* (Български национален корпус)

Дубитативът (недоверчивите глаголни форми) често бива заменян от ренаратива, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили признака „резервираност към чуждо субстратно изказване“.

В (15) вместо дубитативната форма *щял бил да умре* е използвана преизказната *щял да умре*, като контекстът (*ами*) и удивителният знак предават резервираността и емоционалната реакция на говорещия.

(15). – [...] *Той по-скоро ще умре, отколкото да изложи на опасност някого от вашите, от нашите.*

– *Ами, щял да умре, та той насмалко да погуби Евън Кендрик!* (Български национален корпус)

Индикативните форми също могат да заменят дубитативните, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили резервираност към чуждо изказване. В (16) индикативната форма *ще разрушат* е заменила дубитативната *щели били да разрушат*, тъй като *ами* вече предава недоверчивото отношение към предходното чуждо изказване.

(16). – *Кулата стои ли? – попита Ивайло след кратко мълчание, като че някаква нова мисъл бе влязла в 105 главата му и той искаше да си изясни нещо, преди да продължи разговора.*

– *Да не са я разрушили татарите?*

– *Ами, ще я разрушат! Покривът изгорял, портата бутната, а камъните си стоят. Само са почернели.* (Български национален корпус)

Както се вижда, индикативните форми могат да заменят конклузивните, ренаративните и дубитативните форми. Това може да се коментира като контекстово ограничаване, блокираща стратегия или синтагматична неутрализация на признаци: поотделно „субективност“ и „преизказност“ или „субективност, преизказност“ заедно.

В рамките на категорията наклонение, която според застъпваните тук виждания, е четиричленна (изявително, повелително наклонение, евентуалис и потенциалис), също могат да се наблюдават контекстуални блокирания на формалното изразяване на грамемите. Например повелителното наклонение може да бъде заменено от индикативното сегашно време или индикативното бъдеще време при изразяване на заповед, настояване, забрана.

В (17) индикативните форми *затваряш*, *прерязваш*, *взимаш* са използвани вместо повелителните. От цялостния контекст проличава, че става въпрос за заповед, изразена от говорещия.

(17). *Затваряш веднага вратата и докато той е гърбом, бързо прерязваш гърлото му и слагаеш тялото на леглото. Сетне взимаш среброто, като вероятно го скриваш в нещо, което си носел, гърне, кош или торба.* (Български национален корпус)

Не са изключение примерите, в които индикативното бъдеще време в изявително наклонение се употребява на мястото на императива. В (18) *ще тръгнеш* е на мястото на *тръгни*, а *ще кажеш* – на *кажи*.

(18). *Ще тръгнеш веднага за Сливница, ще кажеш на офицерите, че князът е свален и че полковият им командир е арестуван. Заповядвам им веднага да потеглят за София. После проводи войника си да повика офицерите.* (Български национален корпус)

Пример (19) онагледява контексти, в които изявителни форми (в случая *разбере*) се употребяват вместо кондиционални (*би разбрал*). Това е обаче случай, който е високочестотен в съвременния български език. Твърде рядко в подчиненото изречение на сложни съставни с подчинени обстоятелствени за условие се явява аналитичното условно наклонение (евентуалис).

(19). *Ако разбере би се отрекъл от нея, а Шиори ще бъде завинаги прогонена.*
(<https://readingtrolls.com/revyu-na-shest-aleni-jerava-ot-elizabet-lim/>), 17.10.2023 г.

Категорията потенциалис (просто/синтетично условно наклонение) (вж. Чакърова / Chakarova 1995) също би могла да бъде заменена от изявителното наклонение или от формалните средства на категорията евентуалис (аналитично условно наклонение) (Пантелеева / Panteleeva 1998). В (20) е употребен потенциалис – *земвам*, както и в (21) – *вземвам*. Те могат да бъдат заменени от изявителното наклонение – *вземам* и в двата случая. Именно това се наблюдава в изречение (22). При замяната с евентуалис – *бих взел*, се получава акцент върху евентуалната възможност за реализация на действието.

(20). *Шибил пак се намръщи. Рада срещна умолителните очи на жените и бързо рече да се поправи:*

– *Може, може... **земвам те**. Трябва само да питаш Велико кехая.* (Й. Йовков)

(21). *Я да млъкваш, че **вземвам** и тях!!!* (<https://mayaiv.com/kak-ne-umrjah-za-vtori-pat/>), 06.11.2023 г.

(22). ***Вземам те веднага**, ако подпишеш договор за 5 (пет) години.* (<https://dnes.dir.bg/comments/rabota-izmama-objavi-16973102>), 06.11.2023 г.

Категорията презумптивност (Иванова, Алексова / Ivanova, Aleksova 2020; Алексова / Aleksova 2022; Търпоманова, Алексова / Tarpomanova, Aleksova 2022) на глагола в съвременния български език също може да бъде ограничавана от контекста. Наблюдават се случаи, в които *вм.* презумптив се употребява индикатив, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили вероятностно съждение. Подобен случай има в (23), като след наречието *вероятно* се явява сег. *вр.* на индикатива (*е*). При липсата на подобна блокираща стратегия би могла да се употреби презумптивна форма, напр. *Това **ще да е частен случай***. А и след *вероятно* също може да се употреби в случая презумптив, тогава ще се реализира партньорска стратегия.

(23). *В същото време никога не съм споменавал, и може би не е важно, повече от 40 души от моя род си отидоха тогава. Вероятно това е частен случай, но когато е в този размер, не е частен случай!* (Български парламентарен корпус)

В немалко случаи презумптивът, изразяващ вероятностно съждение, бива заменян от конклузива, с който се предава собствено субективно умозаключение, извод, обобщение. Напр. в (24) след *вероятно* би могъл да се яви несвидетелски презумптив в имперфект – *вероятно това **ще да е бил един от онези случаи***. Замяната с презумптив в имперфект, несвидетелска форма, доказва, че *е бил* не е перфект на индикатива, а умозаключителен имперфект.

(24). *Вероятно това **е бил един от онези случаи**, при които един съвет се оказва добър или лош в зависимост от развоя на събитията, а за себе си вече със сигурност знам, че в случаи, които поне малко приличат на нашия, никога не бих си позволила да давам съвети.* (Български национален корпус)

(25). *Щом майка ти е знаела, че си водиш дневници, това вероятно **е било** известно и на много други хора.* (Български национален корпус)

В (25) може вместо умозаключителния имперфект *е било* да се употреби несвидетелски имперфект на презумптива – *това вероятно **ще да е било** известно и на много други хора*. Умозаключителната форма за имперфект *е знаела* също говори, че контекстът е конклузивен.

Необходимо е да се подчертае, че презумптивните форми много успешно могат да се заменят с презумптивни употреби на *трябва да*, напр. *това вероятно **трябва да е било** известно*, като в случая се явява конклузивната форма *е било*, която често се коментира погрешно като индикативен перфект.

Възможна е и обратната замяна – на мястото на презумптива да се яви конклузив, напр. вместо *ще да е бил* в (26) да се използва *е бил*, т. е. конклузивен имперфект вместо презумптивен несвидетелски имперфект. Причината за взаимозамяната на презумптивни и конклузивни форми е семантичната близост между вероятностното съждение при презумптива, при което говорещият предпочита една от двете възможности за състоянието на нещата, и субективното умозаключение, извод, обобщение при конклузива.

(26). *Ами оптимисти. При повече смърти, отколкото раждания градът **ще да е бил** все пак привлекателен, защото 8407 души са се заселили в него, а са го напуснали 5946.* (Български национален референтен корпус)

Не бяха установени случаи, в които положителните форми да заменят отрицателните глаголни форми в рамките на категорията статус. Извън употребата на отрицателните глаголни форми, струва ни се важно да посочим наличието на изрази от типа на (27), в които двойното потвърждение изразява отрицание.

(27). – *Ти ли си, Тиа? Виж какво, адски съжбялявам.*

– *Да, бе, да.*

– *Сериозно ти казвам.* (Български национален корпус)

В тази част разгледахме функционирането на глаголните категории в съвременния български език под влияние на контекста. Установени бяха контексти и ситуации, в които се явява семантично ненатовареният или по-малко натовареният член на дадена категория благодарение на това, че контекстът и/или ситуацията са изразили това значение, което носи и граматическият показател.

Заклучение

В настоящата работа коментирахме случаите на взаимодействие между контекста и/или ситуацията при реализацията на именните и глаголните категории в съвременния български език. В случаите, в които се явява абсолютно семантично немаркираният член на дадена категория или по-малко натовареният член, поради това, че контекстът и/или ситуацията са изразили същото значение, се разглеждат или като контекстово ограничаване, или като проява на блокираща стратегия, или като синтагматична (контекстова) неутрализация в рамките на теорията на граматическите опозиции.

Установено бе, че категориите род, лице и статус (положителен или отрицателен) не се подлагат на контекстово ограничаване. Причината според нас при категорията род на имената и композираните глаголни форми с причастие е семантичната основа, която се базира на половото разграничаване. Категорията лице не се подлага на контекстово ограничаване поради факта, че с нея се маркират участниците и неучастниците в акта на комуникацията и замяната на един член с друг би нарушило ориентирането в участниците и неучастниците в общуването. При категорията статус причината също е семантична – невъзможност да се замени неналичието с наличието на действието, въпреки че контекстът е изразил неналичие. Както става ясно, във всички случаи става въпрос за семантични основания за невъзможността за контекстово ограничаване.

Другото важно заключение е, че при именните категории по-рядко се наблюдава контекстово ограничаване, макар че това е възможно при категориите число и неопределеност / определеност.

Множество са случаите на контекстово ограничаване на глаголните категории – и при категорията време, и при вида, залога, наклонението, евиденциалността и презумптивността.

По-нататъшните изследвания ще бъдат насочени към извличане на типични случаи на контекстово ограничаване на реализацията на именните и глаголните категории.

Източници

Български национален корпус (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>),

Български национален референтен корпус BulTreeBank (<http://www.webclark.org/>) Парламентарен корпус ParlaMint-BG 3.0 (ПК) (https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=parlamint40_bg)

Цитирана литература / References

Алексова 2018: Алексова, Кр. Облигаторност и контекстова зависимост на морфологичните категории (върху материал от съвременния български език). – В: *Научни трудове, т. 55, кн. 1, сб. А, 2017. Филология. Паисиеви четения, Българистика*. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 38–51. (Aleksova 2018: Aleksova, Kr. Obligatornost i kontekstova zavisimost na morfologichnite kategorii (varhu material ot savremennia balgarski ezik). – V: *Nauchni trudove, t. 55, kn. 1, sb. A, 2017. Filologia. Paisievi chetenia, Balgaristika*. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, s. 38–51.)

Алексова 2022: Алексова, Кр. Презумптивът в българската художествена проза и в историографски съчинения. – В: *Сборник с доклади от Национална научна конференция с международно участие на тема „Образование, наука, общество“*, 3 – 4 ноември 2022 г., град Смолян. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 213 – 222. (Aleksova 2022: Aleksova, Kr. Prezumptivat v balgarskata hudozhestvena proza i v istoriografski sachinenia. – V: *Sbornik s dokladi ot Natsionalna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie na tema „Obrazovanie, nauka, obshtestvo“*, 3 – 4 noemvri 2022 g., grad Smolyan. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, s. 213 – 222.)

- Алексова 2023: Алексова, Кр. *Дубитативът в съвременния български език*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. Aleksova 2023: (Aleksova, Kr. *Dubitativat v savremennia balgarski ezik*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Байби и др. 1994: Bybee, J. R. Perkins, W. Pagliuca. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1994.
- Горбова 2007: Горбова, Е. Аспектуалните грамемати и адвербиалният контекст (на материалe испанского языка) – *Вопросы языкознания*, № 4, с. 63–88. (Gorbova, E. *Aspektualnyie grammemy i adverbialnyi kontekst (na materiale ispanskogo yazyka)*. – *Voprosy yazykoznanija*, № 4, s. 63–88.)
- Даниел, Плунгян 1996: Даниел, М., Вл. Плунгян. Обязательность и контекстная вытеснимость. (К описанию грамматической периферии). – В: *Серия литературы и языка*. Том 55, № 1, 1996, с. 61–66. (Daniel, Plungyan 1996: Daniel, M., Vl. Plungyan. *Obyazatelnost i kontekstnaya vyitesnimost*. (K opisaniyu grammaticheskoy periferii). – V: *Seria literatury i yazyka*. Tom 55, № 1, 1996, s. 61–66.)
- Иванова, Алексова 2020: Иванова, Ел., Кр. Алексова. Презумптивните форми в русско-болгарском параллелном корпусе. – В: *Русистика в современном мире*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 86 – 89. (Ivanova, Aleksova 2020: Ivanova, El., Kr. Aleksova. *Prezumptivnye formy v russko-bolgarskom parallelnom korpuse*. – V: *Rusistika v sovremenno mire*. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 86 – 89.)
- Касевич 2006: Касевич, В. *Труды по языкознанию*. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский государственный университет. (Kasevich, V. *Trudy po yazykoznaniiyu*. Sankt-Peterburg, Sankt-Peterburgskiy gosudarstvenny universitet.)
- Князев 2007: Князев, Ю. *Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур. (Knyazev 2007: Knyazev, Yu. *Grammaticheskaya semantika: Russkiy yazyk v tipologicheskoy perspektive*. Moskva: Yazyki slavyanskih kulytur.)
- Леман 1982/1995: Lehmann, Ch. *Thoughts on grammaticalization*. München: Lincom Europa. Rev. exp. version, first published edition.
- Маслов 1978: Маслов Ю. К основаниям сопоставительной аспектологии. – В: *Вопросы сопоставительной аспектологии*. Вып. 1, Ленинград, Издательство ЛГУ, с. 4 – 44. (Maslov 1978: Maslov Yu. *K osnovaniyam sopostavitelnoy aspektologii*. V: *Voprosy sopostavitelnoy aspektologii*. Vyp. 1, Leningrad, Izdatelystvo LGU, s. 4 – 44.)
- Пантелеева 1998: Пантелеева, Хр. *Кондиционалът в съвременния български книжовен език*. София, Академично издателство „М. Дринов“. (Panteleeva 1998: Panteleeva, Hr. *Konditsionalat v savremennia balgarski knzhoven ezik*. Sofia, Akademichno izdatelstvo „M. Drinov“.)
- Плунгян 2003: Плунгян, Вл. *Общая морфология: введение в проблематику*. Москва, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. (Plungian 2003: Plungian, Vl. *Obschaya morfologiya: vvedenie v problematiku*. Moskva: Moskovskiy gosudarstvenny universitet im. M. V. Lomonosova.)
- Плунгян 2011: Плунгян, Вл. *Введение в грамматическую семантику: грамматические значение и граматические системы языков мира*. Москва, Российский государственный гуманитарный университет. (Plungian 2011: Plungian, Vl. *Vvedenie v grammaticheskuyu semantiku: grammaticheskie znachenie i gramaticheskie sistemy yazykov mira*. Moskva, Rossiyskiy gosudarstvenny gumanitarny universitet.)
- Търпоманова, Алексова 2022: Търпоманова, Ек., Кр. Алексова. Presumptive. – In: Търпоманова, Ек., Р. Асенова, В. Вунчев. *Глаголати. Balkan Verb Typology*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 372 – 395. (Tarpomanova, Aleksova 2022: Tarpomanova, Ek., Kr. Aleksova. *Presumptive*. – In: Tarpomanova, Ek., R. Asenova, B. Vunchev. *Glagolati. Balkan Verb Typology*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 372 – 395.)
- Чакърова 1995: Чакърова, Кр. Към въпроса за синтетичното условно наклонение в българския език. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 33, кн. 1, 1995 – Филологии. Пловдив, Университетско издателство „П. Хилендарски“, с. 79 – 86. (Chakarova 1995: Chakarova, Kr. *Kam vaprosa za sintetichното uslovno naklonenie v balgarskia ezik*. – V: *Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“*. T. 33, kn. 1, 1995 – Filologii. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „P. Hilendarski“, s. 79 – 86.)
- Якобсон 1985: Якобсон, Р. Взгляды Боаса на грамматическое значение. – В: *Избранные работы*. Москва: Прогрес, с. 231–238. (Yakobson 1985: Yakobson, R. *Vzglyady Boasa na grammaticheskoe znachenie*. – V: *Izbranye raboty*. Moskva: Progres, 1985, s. 231 – 238.)

CONTEXT DEPENDENCE OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Krasimira Aleksova

Sofia University St. Kliment Ohridski

Abstract. The present work examines the influence of the context and/or the situation on the realization of noun and verb categories in modern Bulgarian. These cases are considered as contextual restriction, implementation of a blocking strategy, or as syntagmatic neutralization of a feature or features on which a given grammatical category is based. Cases of context restriction are presented for the noun categories number and indefiniteness/definiteness and for the verb categories number, aspect, tense, mood, evidentiality, and presumptiveness. The research proves that it is not possible to restrict the categories of person, gender and status (positive - negative verb forms).

Keywords: *noun grammatical categories, verb grammatical categories, context, situation, contextual restriction, blocking strategy, syntagmatic neutralization*

Проф. д.ф.н. Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра по български език
Бул. „Цар Освободител“ 15
София 1504
България

Prof. Krasimira Aleksova D.Sc.
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.02>

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ГЛАГОЛИТЕ В НЕОПРЕДЕЛЕНОЛИЧНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ

Петя Осенова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

osenova@uni-sofia.bg

Резюме. Обект на изследване в статията са особеностите на глаголите в неопределеноличните едносъставни изречения. От една страна, се разглежда семантичната типология на част от глаголите, които се употребяват в подобни изречения. За целта се използват така наречените лексикографски класове от ресурса *Мрежа на думите*. Глаголите са ексцерпирани от редица български граматика, в които има раздел за едносъставните изречения. Трябва да се отбележи, че списъкът е индикативен, а не изчерпващ. От друга страна, са представени и типични словоредни модели на глаголите в разглеждания тип изречения. Не на последно място неопределеноличните изречения са дискутирани в контекста на останалите типове едносъставни изречения и на някои близки езикови явления.

Ключови думи: български език; неопределенолични изречения; глаголи; словоред; лексикална семантика

1. Увод

Известно е, че в българския език безподложните изречения традиционно се разделят на следните типове: определенолични, обобщенолични, неопределенолични и безлични (Академична граматика / *Akademichna gramatika* 1983: 79 – 95).

В тази статия обект на изследване са неопределеноличните изречения (НЛ) и по-специално особеностите на глаголите, които се използват в тях. НЛ имат граматическо ограничение и затова е указано, че се употребяват само в 3 лице, множествено число. Пресупозира се подлог, който варира от онтологично по-неопределените референти *някакви хора* до по-специфичните за конкретната ситуация. Глаголното лице е представено като неизвестно и/или неважно, но винаги подразбиращо се на онтологично равнище. Вариацията от по-обща референтност към по-конкретна зависи от редица фактори, които често действат комбинирано. Таква фактори са лексикалната семантика на глагола и експлицитните езикови маркери на контекста за дадената ситуация (обстоятелства, определения, други участници в ситуацията). Така, когато глаголът е с по-обща лексикална семантика, се подразбира подлог с по-абстрактно онтологично ограничение – *човек, хора* и т.н. Срв. *Доставиха новите автобуси*. Когато обаче глаголът е с по-конкретна семантика, се подразбира подлог с по-конкретно онтологично ограничение, което е и социално обусловено – *полицай, съдия, лекар* и др. Срв. примерите:

1. *Арестуваха* го пред банката. [полицаите]
2. *Осъдиха* го на 10 години затвор. [съдиите]
3. *Излекуваха* го от рядка болест. [лекарите]

Трябва да се отбележи обаче, че напоследък неопределеноличната употреба се разпростира и върху глаголи в 3 лице, единствено число. Срв. например изразяването в следните обяви: *Кърти. Чисти. Извозва.; Ремонтира покриви; Реже опасни дървета* и др. Това явление изисква преосмисляне на идеята за неопределеноличните изречения по посока на свиване на граматическата множественост към граматическа единичност. Но разширяването на обхвата на граматическото изразяване от 3 л., мн. ч. до 3 л., ед. ч. не нарушава семантичните особености на липсващия подлог, който остава все така неопределен. Тъй като употребата на глаголи в 3 л., ед. ч. е типична за сферата на услугите, тук глаголите имат и допълнителното ограничение да бъдат само в сегашно време. Срв. семантично невъзможното изразяване в 3 л., ед. ч. в минало несвършено време **Къртеше, чис-*

теше, извозваше със семантично възможното изразяване в 3 л., мн. ч. с глаголите в същото време *Къртеха, чистеха, извозваха*.

Статията има следната структура: в следващата част накратко са разгледани мнения на езиковеди за неопределеноличните изречения. В част 3 е предложена ориентируваща, но съвсем не изчерпваща семантична класификация на глаголите, които могат да се използват в неопределенолични изречения. Част 4 представя типични словоредни модели на глаголите в неопределеноличните изречения, където ясно се вижда и ролята на близкия контекст. Част 5 представя дискусия на връзката на разглежданото явление с другите едносъставни изречения и с близки езикови явления, каквото е залогът. Част 6 резюмира заключението.

2. Преглед на литературата

Липсващия подлог при неопределеноличните изречения Пенчев бележи с *pro indef* [PEOPLE]. Според (Пенчев / Penchev 1993: 168 – 169) изпуснатият подлог няма antecedent и затова интерпретацията му е произволна, но може да има явен корелат *хора, някакви хора* и референтът му винаги е лице, т.е. само определена група глаголи могат да допускат неопределенолична употреба (Срв. *Ограбиха магазина на ъгъла*). Смята се, че неопределеноличният подлог семантично се доближава до подлога в страдателния залог, като има обаче семантичното ограничение [+ лице].

Според (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 174 – 175) подлогът в неопределеноличните изречения се изпуска, защото е неизвестен или не е важно да се споменава. Авторките отбелязват наличието на конкуренция между неопределеноличните изречения и безличните конструкции с рефлексивен пасив. Срв. *Как плащат тук? vs. Как се плаща тук?* В книгата са представени и типични групи глаголи в такива изречения: за реч (*казват, съобщават*); за именуване (*наричат я някак, викат ѝ някак, казват ѝ някак*); за физическо въздействие към обекта (*награждават, карат, откарат, влачат*).

В (Академична граматика / Akademichna gramatika 1983: 82 – 83) е направен опит за обобщение на ситуациите на употреба на неопределеноличните изречения по отношение на особеностите на действието, което изразяват. Тези ситуации са: констатация за действие (*Играеха хоро*); типичност на действието (*Как те викат?*); обобщение (*Взимат ме нощеска от къщи и ме закарват в конака*); поредно или повторително действие (*...там все още се биеха*); общовалидност или по-широк обхват на действието (*Но казват – хубава, хубава*); вмятане (*Празниците са за децата, казват*). Още тук авторите предлагат частична класификация на глаголите по семантичен признак: за говорене, за именуване, за дейност, за общовалидност. Не е ясно обаче част от каква по-голяма класификация е представената в граматиката. Също така са дадени както по-конкретни семантични типове (за говорене, за именуване), така и доста по-обща (за дейност, за общовалидност).

В (Попов / Popov 1998: 101 – 102) е направен опит за класификация на неопределеноличните изречения от гледна точка на степените на идентификация на липсващия подлог: а) когато е известен от контекста и затова отпада нуждата да бъде назован, б) когато става известен от обстановката, в) когато изобщо не е определен или известен, г) когато е антипод на говорещото лице. Смятам, че разликата между а) и б) е трудно различима. При в) става ясно, че ще преобладават глаголи с по-обща семантика. Интересно е разграничението в г), където се отчита не толкова семантиката, колкото прагматиката чрез представяне на различна перспектива.

(Падучева / Paducheva 2012: 28 – 31) разглежда неопределеноличния подлог като третолична нула, която е субстантивна по природа – замества се с третолично местоимение (*той, тя, то, те*) или със съществителни за лица (*човек, хора*). Авторката уточнява, че тази третолична нула по-скоро изразява несъществеността на референта, а не толкова неговата неизвестност. Това наблюдение е в синхрон и с моето виждане, че характеристиките на референта от гледна точка на неговата семантика зависят изключително много от лексикалната семантика на глагола и от знанията ни за света.

(Савова / Savova 2014: 282) отбелязва, че в този тип изречения говорещият „не отстранява изцяло идеята за агенс“. По-нататък в (Савова / Savova 2014: 284 – 285) се отделят два вида неопределеност на агенса: а) количествена неопределеност, задавана от множественото число на глагола – може да съответства на множество от агенси и б) неопределеност на идентичността – макар че семантиката на глагола и контекстът могат да зададат някакво приближение за характеристиките

на агенса. Бих добавила, че тези характеристики са валидни и за глаголите от 3 л., ед. ч. Така дори единственото число може да съответства на множество от агенси. Затова за мен по-интересният вид неопределеност на подлога е б) – неговата идентичност.

3. Класификация на глаголите в неопределеноличните изречения

За да се направи наистина изчерпващо проучване на глаголите, които могат да се използват в неопределенолични изречения, т.е. могат да имат за подлог лице, трябва преди това да се направи подробна типология за всички глаголи в българския език, чийто подлог е лице. Затова тук представям частично регистрираните глаголи в някои граматика, като целта е да се видят семантичните групи, към които те принадлежат.

Бяха ексцерпирани примери за неопределенолични изречения от някои български граматика (Брезински / Brezinski 2000), (Попов / Popov 1998), (Академична граматика / Akademichna gramatika 1983), (Пенчев / Penchev 1998). Тези примери са около 50 на брой и не са изчерпващи, но показват вариативността в семантиката на типичните глаголи, които се използват в неопределенолични изречения. След това глаголите бяха класифицирани в лексикографските класове на лексикалния ресурс *Мрежа от думи*¹. Тези класове са 15² и включват глаголи за: движение (verb.motion) промяна (verb.change), създаване (verb.creation), консумация (verb.consumption), комуникация (verb.communication), социална дейност (verb.social), перцепция (verb.perception), мисловна дейност (verb.cognition), емоционално състояние (verb.emotion), притежание (verb.possession), състезание (verb.competition), контакт (verb.contact), природни явления (verb.weather), глаголи за състояние (verb.stative), глаголи, свързани с тялото (verb.body).

Глаголите от 50-ината ексцерпирани примера са следните, като първо е представен семантичният клас, след това самите глаголи и накрая пример:

- а) глаголи за движение: *донасям, тикам, идвам, слагам, изнасям, минавам, докарвам, срещам, отминавам, внасям, занасям.* Пример: *Донесоха ли писмата?*
- б) глаголи за комуникация: *казвам, публикувам, викам (синоним на наричам), викам (синоним на призовавам), разправям, река, лъжа, говоря, питам.* Пример: *В коридора тихо говорят.*
- в) глаголи за социална дейност: *помагам, изгонвам, осъждам, затварям, манифестирам, наказвам, разрешавам, пускам.* Пример: *За какво те осъдиха тук?*
- г) глаголи за контакт: *търся, хващам, въдя, пипам.* Пример: *Много бързо ни хванаха в капана на живота.*
- д) глаголи за промяна: *изгарям, започвам, засилвам.* Пример: *Изглеждаше, че засилват охраната.*
- е) глаголи за мисловна дейност: *приравнявам, констатирам, измислям.* Пример: *Хубаво са го измислили.*
- ж) глаголи за притежание: *предлагам, давам.* Пример: *Додоха сладко, после кафе.*
- з) глаголи за тяло: *обувам.* Пример: *Обуват ни с евтини маратонки.*
- и) глаголи за перцепция: *шумя.* Пример: *Сега шумят край Вазов, за да внушат, че да го браниш, е малоумие.*
- й) глаголи за състояние: *чакам.* Пример: *В Стакевци напразно чакаха Илон Мъск.*
- к) глаголи за създаване: *прокарвам.* Пример: *Прокарват ток до почивен дом край Враца.*
- л) глаголи за емоционално състояние: *искам, обиквам.* Пример: *Нещата, които не искат да знаете.*

Сред ексцерпираните глаголи не бяха намерени глаголи за състезание, консумация и природни явления. Докато първите два типа се очаква да бъдат представени (*На това състезание го*

¹ <https://en-word.net/>

² <https://wordnet.princeton.edu/documentation/lexnames5wn>

надбягаха и *Когато отиде в стола, вече бяха изяли всичкото ядене*), третият тип няма как да бъде представен поради факта, че няма подлог лице.

От прегледа на класификацията на този неизчерпващ списък става ясно, че всички глаголи, които могат да имат подлог лице (в случая 14 от 15 лексикографски класа), потенциално могат и да участват в неопределенолични изречения. Излиза, че само лексикалната семантика не е достатъчна за идентификацията на липсващия подлог. Да вземем например глагола *казвам* в следните изречения: *Казват, че съдбата на всеки е предопределена* и *В университета ми казаха да се явя отново на изпит*. В първия случай семантиката на липсващия подлог е доста обща, докато във втория случай тя става по-специфична заради посочването на институцията университет.

4. Типични словоредни модели

Е. Падучева (Падучева / Paducheva 2012: 35 – 36) представя някои наблюдения за словоредата на неопределеноличните изречения в руския език най-вече в контекста на информационната структура на изречението. Тя дава примери, в които неопределеноличният глагол е в рематична позиция – *В Двине нощью купались* (В Двина през нощта **се къпеха**), като уточнява, че и позицията на темата е възможна, но при специални условия. Срв. *Кричали далеко* (**Викаха** надалече). В тази част примерите са само от интернет, но са търсени неопределенолични употреби на ексцерпирани от граматиките глаголи. Наблюдават се следните типични модели:

4.1 Сказуемо в препозиция

В тази конфигурация най-вляво се реализира сказуемото с неизразения подлог, а след това – всички други части на изречението.

4. **Търсят** кой е изтеглил 3000 лв. от дебитната карта на 86-годишен.
5. **Търсят** 1000 учители в София, Пловдив и Варна.
6. **Помагат** на 4796 баби да гледат внуците си вместо родителите им.
7. **Казват**, че животът е като каране на колело.
8. **Тикат** в затвора певицата Недялка Керанова.
9. **Искат** да ви пречупят, не се огъвайте.
10. **Публикуват** поканата за инвеститор в АЕЦ „Белене“ в официалния вестник на ЕС до края на май.
11. **Осъждат** чиновници за корупция след одити в Корея.
12. **Приравняват** електрическите тротинетки с велосипедите.

В примери от 4 до 12 се наблюдава участието на глаголите за контакт, социална дейност, комуникация, мисловна дейност, емоционално състояние. Този словореден тип е често срещан в нашия език. Използвани са глаголи като: *казват* (пример 7), където определящ фактор за по-общата семантика е употребата на сегашно гномическо време в подчиненото изречение; по-обща е и семантиката на *искат* (пример 9) и *приравняват* (пример 12); *търсят* (примери 4 и 5) и *помагат* (пример 6), при които семантиката на липсващия подлог се специфицира частично от данни за контекста (при *търсят* (пример 4) се предполагат съответните служители на банката и органите на МВР заради теленето на пари от дебитна карта, при *търсят* (пример 5) се предполагат директорите на училища заради споменаването на учители като пряко допълнение и при *помагат* се предполагат социалните институции заради подпомагането на гледането на внуци от баби); *осъждат* (пример 11), който е най-специфичен поради своята лексикална семантика. Тя насочва към това, че само съдебна институция може да издава присъда (с изключение на случаите, когато глаголът има други значения); *публикуват* (пример 10), чиято специфика по отношение на подлога се извежда от прякото допълнение и обстоятелството за място. Интересен е пример 8, защото представя фразеологизъм – *тикам някого в затвора*. По степен на специфичност той е близък до групата на *осъждат* (пример 11) и *публикуват* (пример 10).

4.2 Обстоятелство за място в препозиция

В препозиция е изтеглено обстоятелството за място, следвано от сказуемото и всички останали части на изречението.

13. В Бургас **търсят** сестри и санитарни за патронажна грижа.
14. На Острова **искали** жребий за купа в космоса.
15. В Пловдив **чакаха** на опашка за пари за продадения си глас.
16. В клас ни **лъжат**, че няма да завършим.
17. В цирка **докарват** нов тигър.

В примери от 13 до 17 се наблюдават глаголи за състояние, контакт, емоционално състояние, комуникация, движение. По класификацията на Д. Савова (Савова / Savova 2014: 294 – 295) обстоятелствата като локализатори са разделени на локализиращи дескрипции (*В института (= служителите на института) отдавна говорят за новото назначение*) и посочващи мястото на извършване на действието (*... на двора, на карето, където ни извеждаха*). Примерите по-горе попадат във втората група с изключение на пример 16. Може да се предположи, че в клас такива стратегии понякога прилагат учителите. Разбира се, трябва да се отчете и ролята на регулярната полисемия, т.е. може да има случаи, в които обстоятелството ще бъде и локализираща дескрипция, и място на извършване на действието.

4.3 Обстоятелство за време в препозиция

В препозиция е обстоятелството за време, следвано от сказуемото и всички останали части на изречението.

18. В средните векове **са осъждали** „за обида на величеството“.
19. Днес и утре **слагат** камери за скорост на бургаското околоръстно.
20. Една година по-късно **констатира**т безизходица.
21. Преди **разправяха**, че асфалт не се яде.

В примери от 18 до 21 се наблюдава употреба на глаголи за социална дейност, комуникация, движение, мисловна дейност. Примерите показват локализирането на подлога в примери 18 и 19 и времето на извършване на действието в примери 20 и 21. В пример 18 може да се мисли за определена локализация, защото макар и по-общо, обстоятелството *в средните векове* дава идея за това кой орган може да е осъждащ по това време за обида на монархическа фигура. В пример 19 също става ясно, че КАТ слага камерите.

4.4 Две или повече обстоятелства в препозиция

22. През 1935 година в Казанлък **публикували** снимка на банда, извършваща обири.
23. Цели 30 години в Англия **осъждали** грешни убийци.
24. Днес на няколко пъти за кратко **затваряха** движението по шосето за светата обител.

В примери от 22 до 24 са използвани глаголи за социална дейност, контакт и комуникация, като локализацията на липсващия подлог се носи по-скоро от семантиката на глагола (и фразата *затварям движението* в пример 24), отколкото от обстоятелствата.

4.5 Пряко или непряко допълнение в препозиция

25. За мнение **осъждаха** и **наказваха** само при комунизма.
26. Доган са го **приравнявали** с какво ли не.

В примери 25 и 26 глаголите са за социална и мисловна дейност. В подобни случаи на преден план излиза важността на участниците, които не са подлози, а са пряко или непряко засегнати от действието – осъждам и наказвам за мнение (пример 25) и приравнявам Доган с нещо (пример 26).

Докато глаголите в пример 25 допринасят за по-специфичната семантика с лексикалното си значение, то глаголят в пример 26 изисква експлициране и на участниците, които се приравняват.

От гледна точка на информационната структура трябва да се отбележи, че докато в подчаст 4.1 сказуемото е по-скоро тема, то в 4.2, 4.3 и 4.5 може да се тълкува и като част от темата, и като част от ремата, а в 4.4 – по-скоро като част от ремата. Това означава, че в неопределеноличните изречения ролята на сказуемото може да варира между тема и рема в зависимост от словоредата и емфазата. В тези изводи следвам казаното в (Тишева / Tisheva 2014: 46): *Неутралните (немаркираните, каноничните) словоредни модели отразяват плавното разгръщане на информационната структура от старо/тема/топик към ново/рема/фокус.*

Трябва да се отбележи също така, че невинаги е лесно да се анализира информационната структура на неопределеноличните изречения, защото при тях липсва antecedент, а както стана ясно, идентификацията на липсващия подлог е изключително зависима от лексикалната семантика на глагола и от околния контекст.

5. Дискусия

Неопределеноличните изречения са близки по употреба до различни други езикови явления. Такива са останалите видове едносъставни изречения, страдателният залог, употребата на неопределителни местоимения.

Неслучайно Д. Савова (Савова / Savova 2014: 282) подчертава, че зад употребата на неопределеноличните изречения и съответно неизразените подлози стои пресупозицията: „Действието не се извършва нито от мен, нито от теб, а от другите“. Освен това авторката изтъква факта, че тази пресупозиция за другост/чуждост е валидна и за българския език наред с други славянски езици като сръбския и руския. Така неопределеноличният подлог се различава от определеноличния по следните хакарактеристики: отнася се само за лица, представя се като неопределен, няма antecedent, свързва се с референт или референти доста общо и с различна степен на локализация в контекста. С обобщеноличния подлог си прилича по това, че се подразбират подлози лица, но се различава по това, че неопределеноличният подлог реферира към трети лица, докато обобщеноличният се отнася към всички елементи от множеството – и участниците в комуникативния акт, и към третите лица. С безличния експлетивен подлог разликата е в това, че неопределеноличният подлог е референциален. Нека проследим вариативността във всички типове едносъставни изречения в следния пример:

Казваш нещо лошо и после съжбяляваш цял живот (обобщенолично) → Казват, че за лошите си думи ще съжбяляваме цял живот (неопределенолично) → Роднините дойдоха с малко закъснение. Казват ни, че за лошите си думи ще съжбяляваме цял живот (определенолично) → Винаги се казва, че за лошите си думи ще съжбяляваме цял живот (безлично).

Трябва да се отбележи, че невинаги една и съща мисъл може да се изрази добре с всички налични езикови средства. Важното е обаче, че говорещият има възможност да избира от тези средства, когато представя комуникативните си намерения.

Неопределеноличните изречения са близки и до употребата на двусъставните изречения с подлог, изразен чрез неопределително местоимение. Срв. *Казаха, че ще вали* и *Някой каза, че ще вали*. Видно е, че и двата подлога са неопределени, но неопределителното местоимение като експлицитен подлог запазва идеята за важност/същественост на деятеля (макар и неопределен), докато при НЛ подлогът е несъществен за сметка на действието и/или другите участници в него.

НЛ имат общи черти със страдателния залог, защото и в двата случая има отстраняване на деятелния подлог. Нека разгледаме следните примери:

27а. *Търсят се разследващи полицаи.*

27б. *Търсят разследващи полицаи.*

28а. *Все още се чакат безплатните ваксини за пенсионерите.*

28б. *Все още чакат безплатните ваксини за пенсионерите.*

В примери (27а) и (28а) е използван страдателен залог със се-спрежение. И в двата примера допълнението е ‘повдигнато’ в подлог, а деятелят не е изразен. В примери (27б) и (28б), които

представят неопределеноличните изречения, деятелният подлог е отстранен, но липсва операция ‘повдигане’ на допълнението в ролята на подлог. Това са две комуникативни стратегии, от които структурно по-семплата, но и семантично по-ограничената е втората – с НЛ. При страдателния залог има възможност да се въведе деятелят експлицитно, а освен това тази стратегия може да се използва и при подлози, които не са лица.

Както се отбелязва и в (Падучева / Paducheva 2012: 29), НЛ могат да имат и съответствия в страдателен залог, макар че не всички глаголи позволяват подобна трансформация. Това е валидно и за българския език. Срв. *В България много дискутираха ситуацията* (НЛ); *В България ситуацията много се дискутираше* (страдателно-рефлексивен пасив); *Ситуацията беше дискутирана много в България* (страдателно-причастен пасив).

6. Заключение

В статията се опитам да направя лингвистичен профил на част от глаголите, използвани в частите за неопределеноличните изречения на основни български граматика. При класифицирането на ексерпираниите общо около 50 примера се открие фактът, че те имат голямо семантично разнообразие и практически покриват всички лексикографски класове с изключение на един. Също така стана ясно, че характеристиките на липсващия подлог по отношение на неговата идентификация може да се носи от лексикалната семантика на глагола, но много често се определя и в комбинация от други части на изречението.

Трябва да се отбележи, разбира се, че наблюденията не изчерпват цялостната характеристика на глаголите в неопределеноличните изречения, а са ограничени в рамките на посочените данни. В същото време обаче те осветляват редица особености за характеристиките на липсващия подлог.

Цитирана литература / References

- Академична граматика 1983: *Синтаксис*. Том 3. София. БАН. (Akademichna gramatika 1983. *Sintaksis*. Tom 3. Sofia: BAN.)
- Брезински 2000: Брезински, Ст. *Български синтаксис*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Brezinski 2000: Brezinski, St. *Balgarski sintaksis*. Sofia: UI “Sv. Kl. Ohridski”.)
- Иванова, Градинарова 2015: Иванова, Е. Ю., Градинарова, А. А. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского*. Москва: Языки славянской культуры. (Ivanova, Gradinarova 2015: Ivanova, E. Yu., A. A. Gradinarova. *Sintakticheskaya sistema bolgarskogo yazyka na fone russkogo*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kuljture.)
- Падучева 2012: Падучева, Е. В. Неопределенно-личное предложение и его подразумеваемый субъект. – *Вопросы языкознания*, №1, с. 27 – 41. (Paducheva, E. V. Neopredelenno-lichnoe predlozhenie i ego podrazumevaemyj subjekt. – *Voprosy yazykoznanija*, №1, pp. 27 – 41.)
- Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Синтаксис*. Съвременен български език. София: „Петър Берон“. (Penchev 1998: Penchev, Y. *Sintaksis*. Savremenen balgarski ezik. Sofia: “Petar Beron”.)
- Попов 1998: Попов, К. *Синтаксис на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар. (Popov 1998: Popov, K. *Sintaksis na balgarskiya knizhoven ezik*. Veliko Tarnovo: Abagar.)
- Савова 2014: Савова, Д. *Деагентивността в българския език и нейното изразяване (в съпоставка със сръбския език)*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. (Savova 2014: Savova, D. *Deagentivnostta v balgarskiya ezik i neynoto izrazyavane (v sapostavka sas srabskiya ezik)*. Sofia: UI “Sv. Kl. Ohridski”.)
- Тишева 2014: Тишева, Й. *Прагматика и устна реч*. Как говори съвременният българин, том 2. София: фондация Фокус. (Tisheva 2014: Tisheva, Y. *Pragmatika i ustna rech*. Kak govori savremenniyat balgarin, tom 2. Sofia: fondatsiya Fokus.)

SOME SPECIFICITIES OF THE VERBS IN THE INDEFINITE-PERSONAL SENTENCES IN BULGARIAN

Petya Osenova

Sofia University “St. Kl. Ohridski”

osenova@uni-sofia.bg

Abstract. The paper focuses on the characteristics of the verbs in the indefinite-personal sentences. On the one hand, the typology of verbs used in these types of sentences is examined. For this purpose, the so-called lexicographic classes from the WordNet resource are used. The verbs are excerpted from a number of Bulgarian grammars, in which there exist focused sections on the indefinite-personal sentences. It should be noted that the list of the verbs is indicative, not exhaustive. On the other hand, the typical word order patterns in the considered type of sentences for the excerpted verbs are also presented. Last but not least, the verbs in the indefinite-personal sentences are discussed in the context of the other types of null subject sentences as well as of some other related linguistic phenomena.

Keywords: *Bulgarian language; indefinite-personal sentences; verbs; word order; lexical semantics*

Petya Osenova
Faculty of Slavic Studies
Sofia University “St. Kl. Ohridski”
15 Tsar Osoboditel Str.
Sofia 1504
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.03>

ЕФЕКТЪТ НА ПОЛА И ВЪЗРАСТТА ВЪРХУ ТЕМПА НА ЧЕТЕНА БЪЛГАРСКА РЕЧ¹*

Бистра Андреева

Институт по езикознание и езикови технологии, Университет на Саарланд

andreeva@lst.uni-saarland.de

Резюме. Настоящото изследване има за цел да установи какво влияние оказват полът и възрастта върху темпа на четена българска реч и какъв е ефектът от различните методи за неговото измерване. Използван е материал от многоезичната речева база данни BABEL, състоящ се от 3 кратки пасажа от 5 тематично свързани изречения, прочетени от 30 мъже и 30 жени, с дължина 73.14 минути. Резултатите от статистическия анализ с помощта на смесени линейни модели (LMM) показват, че с напредването на възрастта темпът на речта се забавя и при двата пола и че мъжете говорят по-бързо от жените. По отношение на дела на паузите не бяха установени значими разлики. Установени са референтни стойности за скоростта на говорене и артикулация, както и за дела на паузите при четена българска реч, които ще послужат като основа за бъдещи съпоставки и анализи.

Ключови думи: четена българска реч; скорост на говорене; скорост на артикулация; пол; възраст

1. Въведение

Термините „темп“, „скорост“ и „бързина“ често се използват като синоними, когато се описва колко бързо протича даден процес. Те могат да се отнасят до количеството на случилото се в определен период от време, до разстоянието, изминато за определен период от време или до честотата на повторение на дадено събитие. В контекста на езиковото поведение можем да изследваме различни аспекти на бързината, като напр. времето, необходимо на артикулационните органи да изминат определено разстояние, броя на езиковите елементи, реализирани за определен времеви интервал или езиковите елементи, необходими за предаването на определено съобщение. В статията ще използваме термина „темп на речта“ при обсъждането на първите два аспекта, докато за последния ще използваме „информационна плътност“.

Темпът на речта играе важна роля при продукцията и перцепцията на реч и включва широк спектър от елементи като напр. бързината на изговаряне на сегментите, сричките и думите, паузите между думите, интонационните модуляции, общата експресивност на изразяването, информационната структура. Екстра- и паралингвистични фактори, които оказват влияние на темпа на речта, са полът, възрастта, езиковият фон, социалният контекст, физиологията на артикулационните и слуховите органи, емоционалното състояние, езиковият опит и обичайната скорост на говорене на съответния говорител. Езикови фактори като типа реч (четена или спонтанна), честотата на думата (в даден контекст), планирането на речта, организацията на дискурса и управлението на информацията също така влияят върху темпа на речта. Всички тези фактори си взаимодействат по сложен начин, като резултатът може да бъде уникален за всеки говорител.

¹ *Изследването е разработено в рамките на научен проект „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“, финансиран от ФНИ на МОН с договор № Кп-06-Н40/11 от 12.12.2019 г. и на научен проект „Judeo-Spanish in Bulgaria: a contact language between archaism and innovation“, финансиран от German Research Foundation (DFG Project 491553503).

2. Методи за измерване темпа на речта

В научната литература се използват три основни метода за измерване на темпа на речта: (а) скорост на говорене (СГ), (б) скорост на артикулация (СА) и (в) дял на паузите² в реализираната реч. Скоростта на говорене се измерва въз основа на времевите интервали, включващи артикулацията и паузите, докато скоростта на артикулацията се измерва без паузите (Amir, Grinfeld 2011; Crystal, House 1990; Dankovičova 1997; Goldman-Eisler 1968; Grosjean, Lane 1974; Kendall 2009; Miller et al. 1984; Quené 2008; Robb et al. 2004). Делът на паузите е съвкупност от тяхната честота и времетраене. Скоростта на говорене и делът на паузите предоставят информация за това, с каква бързина комуникираме (съставяме и предаваме съобщения), но не отразяват колко бързо се произнася речта. С други думи скоростта на говорене и делът на паузите се отнасят до скоростта на предаване на пропозиционално съдържание, а скоростта на артикулация – до скоростта, с която се изпълняват отделните команди от артикулационната програма (Kozhevnikov, Chistovitch 1965; Fletcher 1987). При оценяването и интерпретирането на темпа на речта е от съществено значение да се вземат предвид и трите метода. Изборът на различен метод може да доведе до несъответствия в резултатите от изследването на един и същи феномен. Така напр. Duchin, Mysak (1987) и Jacewicz et al. (2010) изследват темпа на четена и спонтанна реч в американския английски и достигат до противоречиви резултати. Duchin, Mysak (1987) измерват скоростта на говорене (включително паузите) и отчитат по-висока скорост на говорене при четене, а Jacewicz et al. (2010) измерват скоростта на артикулация и установяват по-бавна скорост на артикулация при четене. Несъответствията между двете изследвания вероятно са свързани с избора на времева мярка. От научната литература е известно, че при спонтанната реч делът на паузите е много по-голям, т. е. тълкуването на това какво се смята за по-бавна или по-бърза скорост зависи в решаваща степен от това дали паузите са включени в измерванията или не.

3. Влияние на факторите пол и възраст върху темпа на речта

По отношение на влиянието на пола върху темпа на речта резултатите от повечето изследвания показват, че мъжете говорят по-бързо от жените (напр. Byrd 1994; Gebhard 2012; Jacewicz et al. 2009; Stepanova 2011; Verhoeven et al. 2004; вж. Таблица 1). Такива разлики са установени и при темпа на речта на деца и юноши. От резултатите на Kowal, O'Connell (1980) се вижда, че момчетата са по-бавните читатели сред учениците от началното училище във втори и четвърти клас. Те правят повече паузи при четене и по-дълги паузи при преразказване на комикси, отколкото техните съученички. Възможно е обаче тези разлики да се дължат на различия в развитието. Съществуват и изследвания, в които не се установяват разлики по пол при темпа на речта (напр. Block, Killen 1996; Gebhard 2012; Hedegard et al. 2023; Kowal et al. 1975; Robb et al. 2004; Walker 1988; срв. таблица 1).

Противоречивите резултати в литературата относно влиянието на пола върху темпа на речта най-вероятно се дължат на високата корелация между него и дължината на изказването (измерена в брой срички или думи във фразата). Quené (2008) изследва ефекта на т. нар. „антиципаторно (изпреварващо) съкращаване“ – тенденцията фразите с повече срички да се произнасят с по-кратко времетраене на сричките. Той установява, че дължината на фразата оказва съществено влияние върху темпа на речта и че чрез включването на този фактор в статистическия модел влиянието на фактора пол съответно отслабва. Втората причина за противоречивите резултати в съществуващата литература, както беше споменато по-рано, е свързана с различните методи, използвани за измерване на темпа на речта. На практика в някои изследвания липсата на разлики, които иначе биха могли да се окажат значими, се дължи на елементарни математически проблеми, свързани с прецизността на измерването.

² Съществуват два основни вида паузи: а) същински (тихи) и б) паузи с включени запълващи елементи (Grosjean, Deschamps 1973). Същинските паузи представляват интервали без артикулация или вокализации, прекъсващи речевия сигнал (Zellner 1998). Паузите със запълващи елементи са предимно хезитационни паузи, включващи вокализации като гъ, ааа, хм, мхм (de Boer, Heeren 2020), паразитни думи или повторения (Duez 1982). В статията терминът „пауза“ включва и двата вида паузи.

С напредването на възрастта в речевата продукция настъпват редица промени, една от които е забавянето на темпа на речта. В редица изследвания се установяват значими разлики между темпа на речта на деца, юноши, млади и по-възрастни говорители (напр. Duchin, Mysak 1987; Martins et al. 2007; Jacewicz et al. 2010; Nip, Green 2013; Bóna 2014). Някои от причините за разликите в темпа на речта на говорители на различна възраст са хормонални, психологически и когнитивни промени (Rodríguez-Aranda, Jakobsen 2011), стареене на говорните органи, влошаване на слуха.

Таблица 1 обобщава резултатите от изследвания на темпа на четена и спонтанна реч за няколко езика.

Таблица 1. Данни за скоростта на говорене (СГ) и скоростта на артикулация (СА), измерени в срички за секунда, при четена и спонтанна реч на различни езици. С полученен шрифт са отбелязани стойностите, при които е установена статистически значима разлика между мъжете и жените

автор	език	стил	СГ		СА	
			мъже	жени	мъже	жени
Byrd 1994	американски английски	четена реч (изречения)	4.69	4.42	–	–
Jacewicz et al. 2009	американски английски	четена реч (изречения)	–	–	3.48	3.33
		спонтанна реч	–	–	5.2	5.3
Verhoeven et al. 2004	холандски	спонтанна реч	4.23	4.01	4.79	4.50
Stepanova 2011	руски	спонтанна реч	–	–	5.46	5.23
Gebhard 2012	европейски португалски	четена реч (новини)	5,38	5,30	6,37	5,80
	бразилски португалски		5,95	6,23	6,74	6,93
	китайски		5,32	5,26	5,87	5,92
	немски		4,47	4,57	5,19	5,14
	британски английски		4,63	4,53	5,28	5,19
	испански		5,96	6,12	7,25	7,25
Hedegard et al. 2023	швейцарски немски	четена реч (думи)	4.4	4.1	–	–
		спонтанна реч	4.3	4.1	–	–

При анализ на корпус от спонтанна реч Quené (2008) установява, че по-възрастните говорители реализират относително по-кратки фрази от по-младите, което би могло да обясни ефекта на възрастта върху темпа на речта (срв. „антиципаторното съкращаване“ по-горе). Тези резултати предоставят сериозни доказателства за това, че темпът на речта се определя до голяма степен от дължината на генерираното изказване.

4. Изследвания върху темпа на речта в българския език

По отношение на темпа на българска реч, доколкото ни е известно, съществуват малко на брой систематични описания. Dimitrova et al. (2018) изследват ефекта на възрастта върху редица прозодични параметри при реч, прочетена от две групи от по шест жени на възраст между 19 – 23 и 79 – 88 години. Те установяват значими разлики в средната дължина на сричките (137.04 ms при по-възрастните и 83.07 ms при младите жени), средната дължина на интонационните фрази (1471.86 ms при по-възрастните и 1180.51 ms при младите жени) и два пъти повече паузи при по-възрастните

жени (116), отколкото при младите (68). Не се наблюдават значими разлики в броя на интонационните фрази и средното времетраене на паузите.

Andreeva, Dimitrova (2022) предоставят данни за темпа на четена реч³, реализирана от 20 говорителки (средна възраст 20.7 г.) и ги сравняват със съпоставими данни за немски и британски английски език. Скоростта на говорене, измерена в срички в секунда, е 5.2 за български, 4.5 за английски и 5.0 за немски език. Скоростта на артикулация е 6.2 за български, 5.5 за английски и 5.8 за немски език. Известно е, че разликите в темпа на речта, открити при различните езици, са обратно пропорционални на тяхната информационната плътност: езиците с висока плътност, които изискват сравнително малко срички за предаване на информация по време на комуникацията, имат относително бавен темп на речта в сравнение с езиците с ниска плътност (Pellegrino et al. 2011; Coupé et al. 2019). Резултатите на Andreeva, Dimitrova (2022) дават първи поглед върху характеристиките на темпа на българската реч от гледна точка на информационната теория (Shannon 1948). Информационната плътност е изчислена на базата на българския език. Стойностите на информационната плътност, по-високи от единица, показват „по-плътен“ език от българския еталон (идентично семантично съдържание, предадено с по-малко срички). В сравнение с немски (1.1) и английски (1.4) българският език се характеризира с по-ниска плътност (1.0), което води до по-бърз темп на речта.

Падарева-Илиева (Падарева-Илиева / Padareva-Ilieva 2023) изследва скоростта на говорене при спонтанна монологична реч на 20 жени и 10 мъже (на възраст 19 – 47 г.) и установява, че средната скорост на речта им е 280 срички в минута⁴. Сравнението между скоростта на говорене на 10 мъже и 10 жени показва незначителна разлика (280 срички в минута за мъжете и 289 срички в минута за жените⁵). В друго изследване, посветено на елизията в съвременната българска медийна реч, анализът на 160 минути новини, интервюта, лайфстайл предавания и др., реализирани както от медийни, така и от немедийни лица, показва, че средната скорост на говорене е 365.7 срички в минута⁶ (Божанина / Vozhanina 2021).

На базата на противоречивите твърдения в съществуващата литература и с оглед на липсата на систематични данни за българския език целите на това изследване са следните:

1. Анализ на влиянието на пола и възрастта върху темпа на четена българска реч.
2. Анализ на ефекта от различните методи за измерване на темпа на речта с цел да се установи дали тяхното използване води до различни резултати.
3. Установяване на референтни стойности за скоростта на говорене и артикулация, както и за дела на паузите при четена българска реч.

След като опишем материала и методите, които използваме, ще представим резултатите от анализа на данните и след това ще обсъдим тяхното място сред проучванията за други езици.

5. Методология на изследването

Като се вземат под внимание резултатите на Quené (2008), е възможно да се окаже, че при неконтролирани данни, какъвто е случаят със спонтанната реч например, полът и възрастта оказват само косвено въздействие върху темпа на речта чрез тяхното влияние върху дължината на фразата. За да изключим влиянието на допълнителни морфо-синтактични фактори (напр. дължина на думата, структура на думата и синтактична структура) и да ограничим влиянието на дължината на фразата, както и времето, необходимо за планиране на изказването, избрахме да анализираме четена реч, при която когнитивната натовареност е по-ниска в сравнение със спонтанната реч. Използвахме материал от многоезичната речева база данни BABEL (Roach et al. 1998), състоящ се от 3 кратки пасажа от 5 тематично свързани изречения, прочетени от 60 носители на български книжо-

³ Прочетенят материал в това изследване е баснята „Северният вятър и слънцето“.

⁴ 4.7 срички в секунда.

⁵ 4.8 срички в секунда при мъжете и 4.7 срички в секунда при жените.

⁶ 6.1 срички в секунда.

вен език (30 мъже: средна възраст 32.2, стандартно отклонение 12.3, медиана 33 и 30 жени: средна възраст 32.4, стандартно отклонение 12.6, медиана 33). Пасажите се основават на теми от реалния живот. Общата дължина на анализирания материал е 73.14 минути.

За целите на изследването интервалите с артикулирана реч (ИАР) и паузите бяха сегментирани автоматично с помощта на *praat* скрипт. Скриптът автоматично открива интензитетните пикове и ги групира във фрази, разделени от паузи, по-дълги от 300 ms. Всички граници бяха проверени и при необходимост коригирани ръчно в програмата *praat*.

За всеки говорител и пасаж автоматично беше отчетен броят и общото времетраене (в секунди) на ИАР и паузите. За скоростта на говорене (СГ) бяха изчислени три стойности, като броят на сегментите / сричките / думите беше разделен на сумата от времетраенето на ИАР и паузите. Съответно бяха получени три стойности за скоростта на артикулация (СА) чрез разделяне на броя на сегментите / сричките / думите на времетраенето на ИАР. Допълнително беше изчислен дялът на паузите (времетраенето на паузите, разделено на сбора от ИАР и паузите, умножено по 100) и средната дължина на сегментите / сричките / думите (в милисекунди). На базата на всички индивидуални измервания за говорител и пасаж бяха изчислени средни стойности.

След като обсъдихме методите си, в следващия раздел ще представим резултатите от статистическия анализ на ефекта на пола и възрастта върху темпа на речта.

6. Резултати

За да се даде отговор на въпроса какво е влиянието на пола и възрастта върху темпа на речта, беше приложен смесен линеен модел (LMM) с всеки от измерените акустични параметри като зависима променлива, а пол и възраст на говорителите като независими променливи (фиксиран ефект), както и възможните взаимодействия между тях. Като случайни ефекти бяха зададени променливите говорител и пасаж, за да се избегне евентуално случайно въздействие на тези фактори върху резултатите. Статистически значим резултат ($p \leq .05$) от LMM тук означава, че полът и възрастта влияят на анализиранията акустична променлива. При статистически значим резултат е даден и коефициентът на детерминация r^2 , който показва какъв дял от вариацията в зависимата променлива може да се обясни чрез независимата (т. нар. обяснена дисперсия).

Таблица 2 обобщава резултатите от статистическия анализ на ефекта на пола и възрастта. В нея са дадени средните стойности и стандартните отклонения (в скоби) за отделните показатели за темпа на речта, организирани според пола на говорителите.

Таблица 2. Средни стойности и стандартни отклонения (в скоби) на различните показатели за темпа на речта, разпределени по пол на говорещите. Нивата на значимост са указани със звездички: * за $p \leq .05$, ** за $p \leq .01$ и *** за $p \leq .001$.

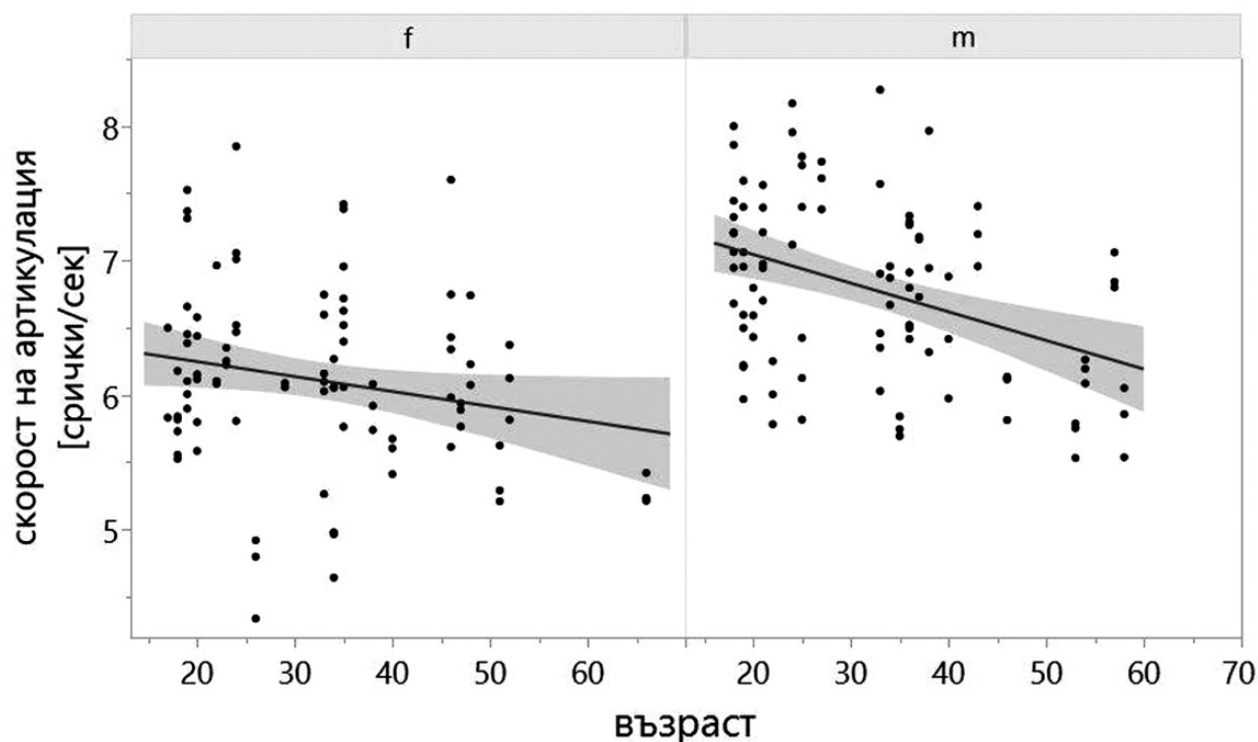
параметър	мъже	жени	LMM пол	LMM възраст
брой паузи	9.7 (3.7)	9.5 (3.4)	n.s.	n.s.
времетраене пауза [s]	0.4 (0.1)	0.4 (0.1)	n.s.	n.s.
дял на паузите [%]	15.6 (3.7)	14.9 (4.4)	n.s.	n.s.
времетраене ИАР [s]	2.0 (0.5)	2.1 (0.6)	***	**
СГ [сегменти/s]	13.1 (1.4)	11.9 (1.5)	**	**
СГ [срички/s]	5.7 (0.6)	5.2 (0.6)	**	*
СГ [думи/s]	2.8 (0.4)	2.5 (0.4)	**	*
СА [сегменти/s]	15.6 (1.5)	13.9 (1.4)	***	**
СА [срички/s]	6.8 (0.7)	6.1 (0.7)	***	**
СА [думи/s]	3.3 (0.4)	3.0 (0.4)	***	***
сегмент [ms]	64.8 (6.3)	72.5 (7.7)	***	**
сричка [ms]	148.8 (14.8)	165.6 (18.7)	***	*
дума [ms]	310.9 (40.8)	343.0 (53.4)	***	*

6.1. Влияние на пола върху темпа на речта

Резултатите от статистическия анализ показват, че времетраенето на паузите при мъжете и жените е еднакво (вж. Таблица 2). Въпреки че жените реализират 2.8% повече паузи от мъжете и техният дял е с 4.6% повече от този при мъжете, тези разлики не са статистически значими. За всички останали измервания, отразяващи темпа на речта, стойностите на жените са по-високи от тези на мъжете, което означава, че жените говорят по-бавно от мъжете. Времетраенето на ИАР е с 5.8% по-дълго при жените ($\beta = 1.02$, $t = 3.72$, $p = .0005$, $r^2 = 0.99$). Скоростта на говорене при жените, измерена в сегменти, е по-бавна с 9.6% ($\beta = -0.54$, $t = -3.31$, $p = .0016$, $r^2 = 0.93$). Измерена в срички, е по-бавна с 9.2% ($\beta = -0.22$, $t = -3.11$, $p = .0029$, $r^2 = 0.94$) и измерена в думи, е по-бавна с 11.3% ($\beta = -0.10$, $t = -2.74$, $p = .0083$, $r^2 = 0.96$). Скоростта на артикулацията при жените също е по-бавна – измерена в сегменти – с 12.2% ($\beta = -0.75$, $t = -4.41$, $p < .0001$, $r^2 = 0.93$), в срички – с 10.8% ($\beta = -0.31$, $t = -4.07$, $p < .0001$, $r^2 = 0.94$) и в думи – с 9.5% ($\beta = -1.14$, $t = 3.87$, $p = .0003$, $r^2 = 0.96$). Сегментите са с 11.2% по-дълги при жените, сричките – с 10.7%, а думите – с 9.8% (сегменти: $\beta = 3.55$, $t = 4.23$, $p < .0001$, $r^2 = 0.95$; срички: $\beta = 7.77$, $t = 3.94$, $p = .0002$, $r^2 = 0.95$; думи: $\beta = 16.10$, $t = 3.72$, $p = .0005$, $r^2 = 0.97$).

6.2. Влияние на възрастта върху темпа на речта

Фигура 1 илюстрира влиянието на възрастта върху темпа на речта. Фактът, че не беше установено взаимодействие между факторите пол и възраст, означава, че с напредване на възрастта темпът на речта се забавя и при двата пола. На фигура 1 се наблюдават също така различните стратегии на някои говорители по отношение на темпа. Някои от жените говорят по-бързо от някои мъже, но никога не са по-бързи от мъжете с най-висока скорост на артикулация. Също така някои мъже говорят по-бавно от някои жени, но никога не са по-бавни от жените с най-ниска скорост на артикулация (вж. Фигура 1).

Фигура 1. Ефект на възрастта върху скоростта на артикулацията при жени (ляв панел) и мъже (десен панел)

Резултатите и тук показват, че възрастта оказва влияние върху различните параметри, свързани с темпа на речта (вж. Таблица 2). Наблюдава се негативна корелация между дължината на съответния параметър и възрастта. Времетраенето ИАР се увеличава с възрастта ($\beta = 0.06$, $t = 2.74$, $p =$

.0085, $r^2 = 0.99$). Скоростта на говорене се забавя с напредване на възрастта независимо от това дали е измерена в брой сегменти в секунда ($\beta = -0.42$, $t = -2.69$, $p = .0094$, $r^2 = 0.93$), брой срички в секунда ($\beta = -0.01$, $t = -2.35$, $p = .0128$, $r^2 = 0.94$) или брой думи в секунда ($\beta = -0.01$, $t = -2.36$, $p = .0220$, $r^2 = 0.96$). Същото важи и за скоростта на артикулация, измерена в сегменти ($\beta = -0.04$, $t = -2.99$, $p = .0041$, $r^2 = 0.93$), срички ($\beta = -0.02$, $t = -2.84$, $p = .0063$, $r^2 = 0.94$) и думи в секунда ($\beta = -0.01$, $t = -3.45$, $p = .0007$, $r^2 = 0.95$). Средното времетраене на сегментите, сричките и думите също нараства с възрастта (сегменти: $\beta = 0.18$, $t = 2.52$, $p = .0081$, $r^2 = 0.95$; срички: $\beta = 0.41$, $t = 2.67$, $p = .0101$, $r^2 = 0.95$; думи: $\beta = 0.86$, $t = -3.45$, $p = .0148$, $r^2 = 0.97$).

7. Заключение

Настоящото изследване имаше за цел (1) да проучи ефекта на пола и възрастта върху темпоралните характеристики на четена българска реч., (2) да установи дали използването на различни методи за измерване на темпа на речта води до различни резултати и (3) да установи референтни стойности за скоростта на говорене и артикулация, както и за дела на паузите при четена българска реч. Бяха анализирани темпоралните характеристики на речта на 30 мъже и 30 жени на различна възраст. По отношение на първата цел беше установено, че както полът, така и възрастта оказват влияние върху темпа на четената реч, който е по-бърз при мъжете, отколкото при жените и по-бърз при младите говорители, отколкото при по-възрастните.

По отношение на втората цел беше установено, че полът и възрастта не оказват влияние на честотата, времетраенето и дела на паузите при четена реч. С други думи този метод не би трябвало да се използва, когато се анализира четена реч. При останалите методи факторите пол и възраст имат значим ефект както върху скоростта на говорене, така и върху скоростта на артикулация, измерени в сегмент, сричка или дума за секунда. Трябва да се отбележи, че при пола нивата на значимост са по-високи за скоростта на артикулация ($p \leq .001$). За скоростта на говорене те са $p \leq .01$.

Резултатите за скоростта на говорене и артикулация при жените са в съответствие с резултатите, докладвани от Andreeva, Dimitrova (2022). Съпоставката на установените в нашето изследване стойности на скоростта на говорене със стойностите, докладвани от Падарева-Илиева / Padareva-Ilieva (2023) за спонтанна реч, показва, че скоростта на говорене (с включени паузи) на мъжете при четене е със 17% по-голяма, отколкото при спонтанна монологична реч. При жените тази разлика е 10 %.

Възниква въпросът дали наблюдаваните от нас различия в темпа на речта ще са от значение при перцепция или те са твърде малки, за да бъдат забелязани от слушателя. Резултатите на Quené (2007) може да хвърлят известна светлина върху този проблем. В неговото проучване слушателите откриват разлика в скоростта на артикулация, когато тя е около 5%. Повечето от разликите в скоростта на говорене и артикулация, докладвани в настоящото изследване, варират от 5.8% до 12.24%. Следователно трябва да очакваме, че тези разлики ще се възприемат от слушателя при формиране на впечатление за темпа на речта.

Ако се върнем към данните за раличните езици, представени в таблица 1, ще установим, че темпът на четената българска реч е един от най-бързите. Стойностите на скоростта на говорене и скоростта на артикулация на българските говорители и от двата пола са по-високи от тези за британски английски, американски английски, немски, китайски (само за скоростта на говорене при мъжете), европейски португалски (само за скоростта на говорене при мъжете) и руски. По-бърз темп на речта от българите имат само испанците. Разбира се, необходими са допълнителни изследвания, за да се установи дали тези разлики са статистически значими.

Изследването на темпа на речта е от съществено значение както за научните изследванията в областта на фонетиката, чуждоезиковото обучение, патологията на речта, поведенческата психология и невропсихологията, така и за клиничните приложения, съдебната лингвистика и езиковите технологии. Що се отнася до третата цел на нашето изследване, представените тук референтни стойности за темпа на четена българска реч ще служат като основа за бъдещи съпоставки и анализи.

Цитирана литература / References

Божанина 2022: Божанина, С. *Елизията в съвременната българска медийна реч*. Благоевград. (Bozhanina 2022: Bozhanina, S. *Eliziyata v savremennata balgarska mediynna rech*. Blagoevgrad.)

- Падарева-Илиева 2023: Падарева-Илиева, Г. Средна скорост на речта за българския език (Пилотно изследване). – В: Коева, С., М. Стаменов (ред.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 50 – 54. (Padareva-Ilieva 2023: Padareva-Ilieva, G. Sredna skorost na rechta za balgarskiya ezik (Pilotno izsledvane). – In: Koeva, S., M. Stamenov (Eds.) *Proc. of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 50 – 54.)
- Amir, Grinfeld 2011: Amir, O., D. Grinfeld. Articulation rate in childhood and adolescence: Hebrew speakers. – *Language and Speech*, 54(2), pp. 225 – 240.
- Andreeva, Dimitrova 2022: Andreeva, B., S. Dimitrova. The influence of L1 prosody on Bulgarian-accented German and English. – In: *Proceedings of Speech Prosody*, pp. 764 – 768.
- Bóna 2014: Bóna, J. Temporal characteristics of speech: The effect of age and speech style. – *JASA*, 136(2), pp. 116 – 121.
- Byrd 1994: Byrd, D. Relations of sex and dialect to reduction. – *Speech Communication*, vol. 15, pp. 39 – 54.
- Crystal, House 1990: Crystal, T. H., A. S. House. Articulation rate and the duration of syllables and stress groups in connected speech. – *Journal of the Acoustical Society of America*, 88 (1), pp. 101 – 112.
- Coupé et al. 2019: Coupé, C., Y.-M. Oh, D. Dediu, F. Pelegriño. Different languages, similar encoding efficiency: Comparable information rates across the human communicative niche. – *Science Advances*, 5(9) <<https://www.sci-hub.ru/10.1126/sciadv.aaw2594>> [12.03.2024]
- Dankovičova 1997: Dankovičova, J. The domain of articulation rate variation in Czech. – *Journal of Phonetics*, vol. 25, pp. 287 – 312.
- De Boer, Heeren 2020: De Boer, M. M., W. F. L. Heeren. Cross-linguistic filled pause realization: The acoustics of uh and um in native Dutch and non-native English. – *Journal of the Acoustical Society of America*, 148 (6), pp. 3612 – 3622.
- Dimitrova et al. 2018: Dimitrova, S., B. Andreeva, C. Gabriel, J. Grünke. Speaker age effects on prosodic patterns in Bulgarian. – *Proceedings of Speech Prosody*, pp. 709 – 713.
- Duchin, Mysak 1987: Duchin, S. W., E. D. Mysak. Disfluency and rate characteristics of young, adult, middle-aged, and older males. – *Journal of Communication Disorders*, vol. 20, pp. 245 – 257.
- Duez 1982: Duez, D. Silent and non-silent pauses in three speech-styles. – *Language and Speech*, vol. 14, pp. 21 – 32.
- Fletcher 1987: Fletcher, J. Some micro and macro effects of tempo change on timing in French. – *Linguistics*, vol. 25, pp. 951 – 967.
- Gebhard 2012: Gebhard, C. *Sprechtempo im Sprachvergleich: Eine Untersuchung phonologischer und kultureller Aspekte anhand von Nachrichtensendungen*. Ph.D. Dissertation. Berlin: Humboldt Universität.
- Goldman-Eisler 1968: Goldman-Eisler, F. *Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech*. London: Academic Press.
- Grosjean, Deschamps 1973: Grosjean, F., A. Deschamps. Analyse des variables temporelles du français spontané II. Comparaison du français oral dans la description avec l'anglais (description) et avec le français (interview radiophonique). – *Phonetica*, vol. 28 (3 – 4), pp. 191 – 226.
- Grosjean, Lane 1974: Grosjean, F., H. Lane. Effects of two temporal variables on the listener's perception of reading rate. – *Journal of Experimental Psychology*, vol. 102, pp. 893 – 896.
- Hedegard et al. 2023: Hedegard, H., A. Fröhlich, F. Tomaschek, C. Steiner, A. Leemann. Filling the population statistics gap: Swiss German reference data on F0 and speech tempo for forensic contexts. – *Proceedings of Interspeech*, pp. 2558 – 2562.
- Jacewicz et al. 2009: Jacewicz, E., R. A. Fox, C. O' Neill, J. Salmons. Articulation rate across dialect, age, and gender. – *Language Variation and Change*, 21 (2), pp. 233 – 256.
- Jacewicz et al. 2010: Jacewicz, E., R. A. Fox, L. Wei. Between-speaker and within-speaker variation in speech tempo of American English. – *Journal of the Acoustical Society of America*, 128, pp. 839 – 850.
- Kendall 2009: Kendall, T. S. *Speech rate, pause, and linguistic variation: An experiment through the sociolinguistic archive and analysis project*. Ph. D. Dissertation, Duke University, North Carolina, USA.
- Kowal et al. 1975: Kowal, S., D. C. O'Connell, E. J. Sabin. Development of temporal patterning and vocal hesitations on spontaneous narratives. – *Journal of Psycholinguistic Research*, vol. 4, pp. 195 – 207.
- Kowal, O'Connell 1980: Kowal, S., D. O'Connell. Pausological research at Saint Louis University. – In: Dechert, H. W., M. Raupach (Eds.). *Temporal Variables in Speech. Studies in Honour of Frieda Goldman-Eisler*. Den Haag u.a.: Mouton.
- Kozhevnikov, Chistovitch 1965: Kozhevnikov V. A., L. A. Chistovitch. *Speech: Articulation and perception*. Washington: Joint Publications Research Service.
- Martins et al. 2007: Martins, I. P., R. Vieira, C. Loureiro, M. E. Santos. Speech rate and fluency in children and adolescents. – *Child Neuropsychology*, vol. 13 (4), pp. 319 – 332.
- Miller et al. 1984: Miller, J. L., F. Grosjean, C. Lomanto. Articulation rate and its variability in spontaneous speech: A reanalysis and some implications. – *Phonetica*, vol. 41, pp. 215 – 225.

- Nip, Green 2013: Nip, I. S., J. R. Green. Increases in cognitive and linguistic processing primarily account for increases in speaking rate with age. – *Child Development*, 84 (4), pp. 1324 – 1337.
- Pellegrino et al. 2011: Pellegrino, F., C. Coupé, E. Marsico. A cross-language perspective on speech information rate. – *Language*, vol. 87, pp. 539 – 558.
- Quené 2007: Quené, H. On the Just Noticeable Difference for tempo in speech. – *Journal of Phonetics*, vol. 35, pp. 353 – 362.
- Quené 2008: Quené, H. Multilevel modeling of between-speaker and within-speaker variation in spontaneous speech tempo. – *Journal of the Acoustical Society of America*, 123, pp. 1104 – 1113.
- Roach et al. 1998: Roach, P., S. Arnfield, W. J. Barry, S. Dimitrova, M. Boldea, A. Fourcin, W. Gonet, R. Gubrynowicz, E. Hallum, L. Lamel, K. Marasek, A. Marchal, E. Meister, K. Vicsi. Babel: a database of Central and Eastern European languages. – *Proceedings of the First International Conference on Language Resources and Evaluation*, vol. 1, pp. 371 – 374.
- Robb et al. 2004: Robb, M. P., M. A. Maclagan, M. Y. Chen. Speaking rates of American and New Zealand varieties of English. – *Clinical Linguistics & Phonetics*, vol. 18 (1), pp. 1 – 15.
- Rodríguez-Aranda, Jakobsen 2011: Rodríguez-Aranda C, M. Jakobsen. Differential contribution of cognitive and psychomotor functions to the age-related slowing of speech production. – *Journal of the International Neuropsychological Society*, vol. 17 (5), pp. 807 – 821.
- Shannon 1948: Shannon, C. E. A mathematical theory of communication. – *The Bell System Technical Journal*, vol. 27, pp. 379 – 423, 623 – 656.
- Stepanova 2011: Stepanova, S. Russian spontaneous speech rate: Based on the speech corpus of Russian everyday interaction. – *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences*, pp. 1902 – 1905.
- Verhoeven et al. 2004: Verhoeven, J., G. De Pauw, H. Kloots. Speech rate in a pluricentric language. A comparison between Dutch in Belgium and in Netherlands. – *Language and Speech*, vol. 47 (3), pp. 297 – 308.
- Walker 1988: Walker, V. G. Durational characteristics of young adults during speaking and reading tasks. – *Folia Phoniatica et Logopaedica*, 40 (1), pp. 13 – 20.
- Zellner 1998: Zellner, B. Fast and Slow Speech Rate: a Characterisation for French. – *Proceedings of the 5th International Conference on Spoken Language Processing*, vol. 7, pp. 3159 – 3163.

TEMPORAL CHARACTERISTICS OF READ BULGARIAN SPEECH

Bistra Andreeva

Language Science and Technology, Saarland University

andreeva@lst.uni-saarland.de

Abstract. The present study investigates the effect of sex and age on the temporal characteristics of read Bulgarian speech, as well as the impact of different methods of measuring speaking rate. The analysed material is continuous read speech from the multilingual speech database BABEL. Three cognitively linked short passages containing 5 thematically related sentences were read by 60 speakers (30 male and 30 female). The total length of the analysed material is 70.14 minutes. The results of the statistical analysis, carried out using linear mixed models (LMM), show that speaking rate decreases with age for both sexes, with men speaking faster than women. No significant differences were found in the proportion of pauses. The study provides reference data on speech rate, articulation rate, and pausation in read Bulgarian speech, thus establishing a foundation for future comparisons and analyses.

Keywords: *read Bulgarian speech; speech rate; articulation rate; sex; age*

Prof. Dr. Bistra Andreeva
 Saarland University
 Language Science and Technology
 Building C7.2, Room 5.02
 66123 Saarbrücken, Germany
<https://orcid.org/0000-0003-2774-1346>

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.04>

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВЕДСКА БИБЛИОГРАФИЯ – СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ¹

Милен Томов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

tomovm@ibl.bas.bg

Резюме. В доклада се разглежда накратко съвременното състояние на българската езиковедска библиография, като се констатира, че в момента тя е трудно достъпна, разпръсната в различни отделни издания и бази данни и с ограничени възможности за разкриване на съдържанието на първичната информация. Обосновава се необходимостта от създаване на единна онлайн библиографска платформа за езиковедска българистика, която да улеснява научноизследователската дейност у нас и в чужбина и да задоволява потребностите на езиковедите от актуална научно-библиографска информация. Националният и международният обхват на онлайн библиографската база данни изхожда от статута на Института за български език като централна институция за проучване, описание и документиране на българския език, което предполага и функционирането му като национален информационен център за издирване, събиране, съхраняване и предоставяне на научна информация по българско езиковедство.

Ключови думи: *езиковедска библиография; научна информация по езиковедство; библиографски технологии; български език*

Библиографската информация и научноинформационната дейност имат за цел да посредничат между огромния и постоянно нарастващ по обем публикационен масив и потребителите на информация. От друга страна, зрелостта на една наука се определя освен от натрупаните публикации в специализираната литература, в които се съдържат идеите и постиженията на тази наука, а също така и от състоянието на обзора и систематизацията на научната продукция в съответната научна област.

В историческия преглед на развитието и състоянието на научната информация по българско езиковедство М. Кърпачева прави извода, че „общото състояние на информацията за новата и старата българска езиковедска литература ни дава основание да констатираме едно пълно библиографско-информационно покритие“ (Кърпачева / Karpacheva 1995: 506; срв. и обзорите у Найденова, Георгиева / Naydenova, Georgieva 2022; Стайкова / Staykova 2003: 28 – 32). Приемаме тази констатация за действителна, но заедно с това следва да добавим и твърде съществения факт, че без да се взема предвид равнището на теоретичната разработеност на езиковедската библиография като част от системата на специалната библиография, в момента българската езиковедска библиография е трудно достъпна и разпръсната в отделни периодични и непериодични издания (вкл. общи енциклопедии, специализирани справочници) и различни бази данни, на които тук поотделно няма да се спираме. Трябва да признаем, че за съвременния „дигитален“ потребител на информация е прекалено голям лукс да отделя съществена част от времето си, за да прелиства или преглежда книжка по книжка библиографски рубрики и годишници при индивидуалния подбор на научна литература, както и да следи за пълнотата на резултатите от търсенето в различните източници.

В съществуващото до неотдавна специализирано звено за научна информация при Института за български език аналитично е разработвана и периодично публикувана в сп. „Български език“ българистичната езиковедска библиография, както и чуждестранната българистична научна продукция. Впоследствие тази дейност се прехвърля в редакцията на списанието, като по различни причини в един момент е престанала да се извършва.

¹ Публикацията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН по ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

Междувременно в новосформирания в рамките на Института Библиотечен съвет възниква идеята за разработване на библиографска платформа, достъпна в интернет, с възможност за автоматизирано търсене на библиографска информация във всички области на българското езикознание по различни канали: автор, заглавие, тематична област, ключови думи, дума или словосъчетание, географско име, търсене „за него/нея“ и пр. Във връзка с това в рамките на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ беше извършено анкетно проучване на поведението на езиковедите българисти у нас и в чужбина при търсене на библиографска информация в контекста на новата дигитална информационна среда и в условията на съществуващите в момента научноинформационни инфраструктури. Резултатите от това проучване категорично очертават необходимостта от разработването на онлайн библиография по българско езикознание, като в известна степен се разкриват и някои от предварителните потребителски очаквания към подобен ресурс и към функциите на езиковедската библиография като цяло (подробните количествени резултати от проучването и техния анализ вж. у Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2023). Едновременно с това в Службата за езикови справки и консултации при Института за български език постъпват запитвания за препоръчителна литература по езиковедски въпроси от изследователи, докторанти и студенти.

Необходимостта от създаване на единна онлайн библиографска платформа за езиковедска българистика произтича освен от подчертания вече по-горе факт, че в момента българската езиковедска библиография е трудно достъпна или разпръсната в отделни издания и бази данни, но също така и от обстоятелството, че публикуваната в сп. „Български език“ текуща библиография не позволява автоматизирано търсене на информация по различни критерии, а издаването ѝ в хартиен или PDF формат ограничава възможностите за детайлно разкриване на първичната информация. Създаването на единен онлайн библиографски ресурс значително ще улеснява научноизследователската дейност у нас и в чужбина, тъй като на едно място ще може да се получи най-пълна и най-актуална библиографска информация. Целта е и улеснението на учените при подготовка на публикациите и най-вече на библиографския апарат към тях.

Онлайн библиографската база данни ще има текущо-регистрационен характер с национален и международен обхват, като се гарантира максимално библиографско-информационно покритие на езиковедската българистика. В базата ще се включват и трудове по българско езикознание, излезли в чужбина както от български, така и от чужди автори. Този максимален обхват изхожда от статута на Института за български език при БАН като централна институция за проучване, описание и документиране на българския език, което предполага и функционирането му като национален информационен център за издирване, събиране, съхраняване и предоставяне на информация по българско езикознание.

По този начин ще се продължи и прекъснатата от известно време традиция за пълно текущо библиографиране на българската езиковедска литература, започнало със самото създаване на списание „Български език“, чиято библиографска рубрика от своя страна е наследник на библиографията в Известията на Семинара по славянска филология.

Допълнителните предимства на предвиждания за разработване библиографски ресурс са следните:

- оперативност при попълването на нова и най-нова библиографска информация;
- аналитично библиографско разработване на непериодичните сборници и други издания, които до момента не са всестранно разкривани по съдържание, а са регистрирани като книги;
- по-голяма дробност на класификационната схема със стремеж за отразяване на актуалното развитие на езикознанието, на неговите интердисциплинарни направления, гранични и мощни дисциплини;
- възможност за търсене по ключови думи;
- възможност за търсене по дума или словосъчетание (експлицирани в заглавието или в текста на публикацията);
- възможност за търсене по вид публикация (монография, статия, рецензия и пр.);
- възможност за търсене по хронологичен обхват;
- предоставяне на линк към електронна публикация или на пълнотекстов достъп;
- предоставяне на формат за цитиране;
- предоставяне на транслитериран формат на библиографското описание;

- възможност за трансфер на стандартизирани библиографски записи чрез формата MARC21;
- възможност за генериране на списъци с резултати от търсенето в различен формат;
- възможност за прецизиране на търсенето и предлагане на допълнителни подобни резултати;
- линк към библиотечен каталог за директно издирване на документа.

Така разработената платформа ще предоставя научна информация извън граница, като едновременно ще популяризира развоя на българската лингвистична мисъл и научните постижения на българското езикознание и ще подпомага българистичните изследвания в чужбина, задоволявайки потребностите на езиковедите от актуална научно-библиографска информация.

В нашето виждане е необходимо да се библиографира и литературата върху чуждоезичните и билингвистичните общности в България (турци, власи и пр.) – българска и чуждестранна, тъй като те са компонент на българската езикова ситуация и представляват обект на държавна езикова политика според Конституцията на Република България.

Без пълно специализирано библиографско покритие към момента са например постоянно нарастващите публикации в специализираните лингвистични електронни библиотеки и списания. От страна на специалната библиография извън вниманието е останала и масовата периодика (вестници, списания и др. под.), където са публикувани многобройни интервюта, актуални съобщения и популярни публикации или се поддържат редовни езикови рубрики. Напоследък се увеличава броят на издаваните тематични сборници, резултат от изпълнението на различни проекти, на сборници, посветени на годишнини на езиковеди, както и на сборници от конференции, чието издаване се улеснява от възможностите за достъп до външно финансиране на научноизследователската и публикационната дейност. Всички тези издания следва да бъдат аналитично библиографски разработени, за да се разкрие съдържанието им своевременно и в пълнота. От друга страна, обект на библиографиране следва да бъде не само литературата върху езика, но и най-разнообразните езикови ресурси, например езикови корпуси и езикови бази данни, ресурси на електронни носители, онлайн езикови справочници и други видове информация.

Преимуществено и текущо ще се въвеждат публикациите, излезли в България, като междуременно ще се провежда редовно издирване на българистични езиковедски публикации в чужбина с цел включването и съдържателното им разкриване в библиографската платформа. С цел обединяване в единна база ще се включва и ретроспективно информация от допълнителни библиографски източници – тематични библиографии, библиографии на учени, библиографски обзори в различни периодични издания и др.).

Следва да се отбележи, че Универсалната десетична класификация (УДК), прилагана в рамките на общата библиография и в библиотечната систематизация, не е изцяло адекватна на езиковедските направления и поднаправления и не е съобразена напълно със спецификите на отделните езици; тя не отразява и актуалната динамика в съвременното развитие на езикознанието и неговите интердисциплинарни направления.² Това налага създаване на гъвкава и осъвременена класификационна схема, отчитаща актуалното развитие на езикознанието. Тази класификационна схема ще се допълва и компенсира чрез подробна система от ключови думи. В основата на новата класификационна схема ще стои класификацията от досегашната текуща библиография в сп. „Български език“ (вж. Кърпачева 1995: 507 и текущо публикуваните в списанието библиографии), като отделните класификационни рубрики ще се допълват съобразно международната лингвистична библиография (BRIL), но съобразено на първо място със спецификата на българското езикознание и с традициите в лингвистичното описание на българския език и на българската езиковата ситуация. Класификационната схема ще може да се детайлизира и прецизира в зависимост от натрупването на публикации в съответните раздели.

Международният формат за библиографски записи MARC21 осигурява необходимата универсалност на библиографския запис като единна логична структура, което дава възможност за достъп до данни и гарантира адекватен обмен на библиографска информация на национално и

² Като съществуващ проблем в общата езиковедска библиография може да се посочи и обстоятелството, че самите библиографиращи лица не са езиковеди, т.е. по същество не са потребители на библиографска информация по езикознание, което от своя страна води до случаи на неадекватно класифициране на публикациите по съдържание.

международно равнище. Възможността да се изтеглят готови библиографски записи от електронни библиотечни каталози, в които вече са налични съответните библиотечни документи, а и техни дигитализирани копия, в същото време представлява плодотворно използване на съществуващата информация и на дигитализацията, както и на натрупания професионален библиографски опит. В това отношение са предприети действия за сътрудничество с Централната библиотека на БАН.

Като перспективни дейности по реализирането на онлайн библиографската платформа могат да се посочат следните:

- аотиране на библиографските описания; включване на резюметата към публикациите;
- въвеждане на списъците с цитирана литература към публикациите с линкове към съответните публикации в базата и извън нея (с възможност за проследяване на цитиранията и междутекстовия научен диалог), което би подпомогнало и атестационната дейност;
- разработване на авторска база данни – биографични сведения за автора, научноизследователски профил, линкове към лични и служебни страници на автора, което ще обогати информацията и знанията за него;
- разработване на база данни на периодичните издания и лингвистични поредици (годишнини, история, основатели, главни редактори и пр.);
- популяризаторски модул, сигнална информация за новоизлезли публикации;
- рубрика (научни съобщения, дискусии, „Въпроси и отговори“; в периодичните и непериодичните сборници – разделът, под който е поместена публикацията).

С цел реализиране на описания проект за онлайн библиографска платформа, в рамките на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ е включена специална дейност под названието *Онлайн библиографска платформа „Езиковедска българистика“*. Библиография на българската езиковедска литература. С помощта на Програмата е осъществен избор на специализиран библиографски софтуер eVerbis на чешката компания KP-SYS (<https://verbis.io/en>). Освен че отговаря на най-съвременните постижения в областта на библиотечните и библиографските технологии, той се разработва и развива постоянно, но от гледна точка на целите на ННП „Българистика“ е важен именно фактът, че Чехия е страна с богати традиции в чуждестранната българистика, а Прага, както е известно, и до днес е традиционен център на чешката българистика. От съществено значение е това, че компанията, разработваща библиографския софтуер eVerbis, обслужва също и чешката езиковедска библиография, разработвана съответно в Института за чешки език, която редовно и ретроспективно регистрира и чешката българистична научна продукция, а това от своя страна позволява автоматично импортиране на голям брой съществуващи вече библиографски записи и бързо и адекватно представяне на тази продукция в новоразработваната българистична езиковедска библиографска база данни.

За заключение нека напомним отново какви предимства предоставя онлайн библиографската платформа за българска езиковедска литература:

- уникалност – аналитично разработване на сборници;
- по-голяма дробност и гъвкавост на класификацията и системата от ключови думи;
- търсене по дума или словосъчетание (ако е експлицирана в заглавието или в заглавия на части от текста);
- ликове към електронната публикация или пълнотекстов достъп;
- формат за цитиране;
- транслитерирана версия на библиографското описание.

Онлайн библиографията на българската езиковедска литература има за цел осигуряването на пълно информационно обезпечаване на езиковедската работа и повишаването на библиографската осведоменост на езиковедите българисти у нас и в чужбина, както и на уменията им да използват различни източници на информация. В особено голяма степен това важи за младите специалисти, които трябва да отговорят на съвременните изисквания, поставяни от информационното общество и от развитието на информационните технологии в областта на научната комуникация. С това също така се подкрепя и се ускорява процеса на интегрирането на българското езикознание в световното научноизследователско пространство.

Цитирана литература / References

- Кърпачева 1995: Кърпачева, М. Съвременното състояние на научната информация по българско езикознание. – *Български език*, № 5 – 6, с. 506 – 508. (Karpacheva 1995: Karpacheva, M. Savremennoto sastoyanie na nauchnata informatsiya po balgarsko ezikoznanie. – *Balgarski ezik*, № 5 – 6, pp. 506 – 508.)
- Мичева-Пейчева 2023: Мичева-Пейчева, К. Езиковедите за информационните ресурси по езикознание. – *Дзяло*, № 27. <https://www.abcdar.com/magazine_XXVII.php> [15.01.2024] (Micheva-Peycheva 2023: Micheva-Peycheva, K. Ezikovedite za informatsionnite resursi po ezikoznanie. – *Dzyalo*, № 27.<https://www.abcdar.com/magazine_XXVII.php> [15.01.2024].)
- Найденова, Георгиева 2022: Найденова, С., Г. Георгиева. Централната библиотека на БАН – Национален център по специална библиография. – *Библиотека*, № 1, с. 119 – 123. (Naydenova, Georgieva 2022: Naydenova, S., G. Georgieva. Tsentralnata biblioteka na BAN – Natsionalen tsentar po spetsialna bibliografiya. – *Biblioteka*, № 1, pp. 119 – 123.)
- Стайкова 2003: Стайкова, Цв. *Специалната библиография в България. Съременно състояние и перспективи за развитие*. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Staykova 2003: Staykova, Tsv. *Spetsialnata bibliografiya v Bulgaria. Savremenno sastoyanie i perspektivi za razvitie*. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

BULGARIAN LINGUISTIC BIBLIOGRAPHY – CURRENT STATE, PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Milen Tomov

Institute for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin“
Bulgarian Academy of Sciences

tomovm@ibl.bas.bg

Abstract. The paper briefly examines the current state of Bulgarian linguistic bibliography, stating that it is currently difficult to access, scattered in various separate publications and databases, and with limited opportunities for revealing the content of the primary information. The paper argues that there is a need to create a unified online bibliographic platform for Bulgarian linguistic studies that would facilitate research activities at home and abroad and satisfy the needs of linguists for up-to-date scientific and bibliographic information. The national and international scope of the online bibliographic database stems from the status of the Institute for Bulgarian Language as a central institution for the study, description and documentation of the Bulgarian language, which implies its functioning as a national information centre for the search, collection, storage and provision of scientific information on Bulgarian linguistics.

Keywords: *linguistic bibliography; scientific information in linguistics; bibliography technologies; Bulgarian language*

Milen Tomov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.05>

ЛЕКСИКАЛИЗАЦИЯ НА УСТОЙЧИВИТЕ ИЗРАЗИ С НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНА СЕМАНТИКА ОТ ТИПА „НЕ ЗНАМ (СИ) КОЙ (СИ)“

Ласка Ласкова

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

laskova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. Докладът представя цялостно изследване на структурните варианти и употребите на устойчивите съчетания по модела *не знам (си) к-дума (си)*, използвани в разговорната реч. Синтактичното поведение на всяко от тях е илюстрирано с редица примери от интернет. Проучването показва, че макар да позволяват вмъкване на наречия и дори предлози, в изречението съчетанията заемат позиции, достъпни за лексикални единици, а не за изречения, и обозначават специфични неопределени референти. Това налага извода, че структурите от типа *не знам (си) к-дума (си)* следва да бъдат разглеждани като съставни индефинитиви.

Ключови думи: *устойчиви изрази; съставни индефинитиви; български език; лексикализация*

1. Увод

Настоящият текст изследва един комплексен езиков знак с неопределителна семантика¹, който търпи трансформация от изреченска единица (*не знам кой*) през устойчиво словосъчетание до лексема (*нам-кой*). Етапите и степените на тази трансформация са засвидетелствани от разнообразни междинни варианти, които днес съществуват успоредно в речта.

Крайният резултат от лексикализацията, структурите по модела *нам-кой* с факултативен елемент *си* (*нам-кой <си>*), са класифицирани в Речника на българския език (РБЕ / RBE 2000) като неопределителни местоимения, но с диалектен произход. Концепцията за подбор (вж. РБЕ / RBE 1977: 19) диктува в речника да се включват диалектни думи, когато е засвидетелствана употребата им в литературни източници. Очаквано, примерите за *нам-местоимения* почти без изключение са извлечени от произведения на възрожденски автори. Наблюденията обаче показват, че днес тези лексеми не се асоциират с определена териториална форма на съществуване на езика, а по-скоро с определен тип ситуации на общуване (неофициално), за които е характерен непринуденият (по Уилям Лабов) контекстуален стил².

В специализираната литература и в най-новите нормативни български граматички *нам-структурите* остават извън системата на индефинитивите. За това вероятно допринася и фактът, че те са маркирани по своята негативна експресивност и са допустими само при неофициално общуване, което се движи между разговорната реч и просторечието³. Този текст аргументира схващането, че няма причини редът с *нам* да не бъде причислен към останалите серии индефинитиви в нашия език. За целта са описани подробно употребите на различните структурни варианти за всички категории референти, което недвусмислено показва, че *нам-изразите* имат поведение на лексикални единици.

Част 2. представя разнообразието от варианти, които се откриват в писмената разговорна реч⁴.

¹ За краткост вариантите с различна степен на лексикализация по-нататък ще бъдат обозначавани като *нам-изрази*, без значение какви структурни различия показват.

² Вж. характеристиката му за български у Пачев / Pachev 1993: 162.

³ За отношението между тях вж. Тишева / Tisheva 2011: 14.

⁴ Неофициалната разговорна реч, която благодарение на интернет се реализира в писмен вид. Терминът е добре утвърден в руската лингвистика (вж. напр. обзорната статия на Литневская / Litnevskaja 2011), а се използва и от български езиковеди (вж. Коцев / Kotsev 2016).

Част 3. съдържа примери за засвидетелстваните в материала употреби, като изложението е организирано около стандартния набор от категориални признаци (лица, предмети, качества и т.н.).

2. Структурни варианти

В литературата се коментират два етапа от еволюцията на разглежданата конструкция – колокация и лексема. Доколкото ми е известно, за български първа Руселина Ницолова отбелязва съществуването на **устойчиви изрази** с неопределителна семантика: „[Въпросителните местоимения] влизат в съчетания като **не знам къде, неизвестно кой, кой знае кога, бог знае защо** и други, които отиват към граматикализация и имат функция, доста близка до функцията на неопределителните местоимения“ (Ницолова / Nitsolova 1978: 437). В монографията си върху индефинитивите Петя Осенова също отбелязва, че „напоследък езиковедите обръщат внимание на наличието на неопределителна семантика в дистрибутивните редове *този и този* и *този-онзи*, в изразите **не знам кой, бог знае кой**, в лексемите *известен, определен*“ (Осенова / Osenova 2002: 44).

Нека отбележим, че неопределителна семантика имат също така изрази с други глаголи, съдържащи в лексикалното си значение семата ‘наличие/отсъствие на знание’, напр. *помня* и *забравям*, срв.:

1. *Паднал съм не помня как не помня кога и съм получил гърч.* (Shefa, тема „Епилепсия. Припадъци. Гърчове“, Puls.bg, 25.11.2014)⁵

2. *Модернизацията на Т 55 доведе до увеличаване на теглото му с не помня колко тона, но в резултат започна да се троши по пътя на всеки 10 км.* (анонимен, коментар към „Изпращане на танкове Т-55 от жп гара Шумен“, Dnes.bg, 06.12.2013)

3. *Вижте и това заглавие от забравих кой сайт.* (Ивайло Цветков, „Res XLVIII: ГЕРБСДПС“, OFFNews.bg, 20.07.2018)

4. *Реших, че животът е прекалено кратък и достатъчно напрегащ, че да го усложнявам още повече, стараяйки се да излизам винаги с десния крак навън, [...] да държа кестени в къщата за здраве и слон с обърнат към входната врата задник за забравих вече какво.* (Лилия Огнянова, „Страшната сила на родните суевения и поверия“, Edna.bg, 20.07.2019)

Всички тези, първоначално свободни, „съчетания“ представляват сложни съставни изречения, при които безподложно главно изречение (*не знам, не помня, забравих*) присъединява косвен въпрос, сведен до *к-дума* (или предложна фраза с *к-дума*).

Игор Мелчук коментира френските неопределителни изрази, образувани с въпросителни местоимения, включително и глаголни от типа на *Dieu sait qui* (‘Бог знае **кой**’) и *qui que ce soit* (‘**кой** да било’), като пример за единици, които се доближават до словоформите, но все пак следва да се класифицират като **фразеологизирани съчетания** (Мелчук / Melchuk 2013: 213). Аргумент той вижда във факта, че макар последователностите *Dieu sait* и *que ce soit* да не допускат разместване на съставлящите ги компоненти или вмъкване на други думи между тях, те имат и автономни употреби, без *q-думи* (*Dieu seul le sait. Que ce soit Louise ou une autre, quelle différence ?*).

Стандартните френски граматика и речници обаче поставят *qui que ce soit*, а също и *n’importe qui* (‘безразлично кой’) в групата на неопределителните местоимения.

Сходен е подходът и на издадения през 2000 г. десети том на Речника на българския език. Той включва 9 лексеми⁶, образувани с частица *нам* (или съкратено *на̀*), за която се пояснява, че е получена при синкопиране на отрицателната форма за сегашно време, 1. л., ед. ч. на глагола *знам* (именно формата с окончание *-м*), следвана от въпросително местоимение (INT) и факултативно частица *си*: **нам-INT <си>** (РБЕ / RBE 2000: 304). По този словообразователен модел са описани четири изменяеми неопределителни местоимения: за лица и предмети – *нам-кой*, *-го*, *-му*; *-я*; *-е*; *-и <си>*, за предмети – *нам-какво <си>* и *нам-що <си>*, за качества – *нам-какъв*; *-а*; *-о*; *-и <си>*; и пет местоименни наречия за място – *нам-къде <си>*, за време – *нам-кога <си>*, за начин – *нам-как <си>*,

⁵ Навсякъде приведените откъси са със запазени правописни и пунктуационни особености.

⁶ Става дума за печатното издание, в дигитализираната версия на РБЕ липсват.

за количество и степен – *нам-колко* <си> и за причина – *нам-защо* <си>. Липсва речникова статия за лексема за притежание *нам-чий* <си>, което има своите основания (вж. 3.4).

2.1. Изходни и трансформирани компоненти

С цел да бъде установено актуалното състояние на изследвания израз, наблюденията бяха фокусирани върху писмената българска разговорна реч⁷ в интернет. Материалът е ексцерпиран с поредица заявки в търсачката Google, които тестват възможните словоредни и графични варианти.

Примери се откриват основно в коментарни секции и форуми, лични истории и реакции на актуални събития в блогове, но също и в публицистични текстове, при които експресивната функция надделява над информативната; цитирани устни изказвания; литературни произведения със сказово повествование или отделни диалози. Както ще стане ясно от коментирания по-нататък откъси, често *нам*-изразите се срещат в препредадена с ренаративни и/или дубитативни форми реч, а също и като синоними на *еди*-местоименията, които служат за изразяване на вторична неопределеност (Ницолова / Nitsolova 2008: 202 – 203). Причините за това са, че изследваните структури се използват основно за изразяване на „пренебрежение и недоверие“ към (информацията за) даден обект. Той е твърде маловажен, за да бъде назован по начин, който осигурява идентификацията му (срв. описанието на семантиката на *нам*-местоименията в РБЕ / RBE 2000).

Във формален аспект изпъкват две повтарящи се особености: 1) отразяване на типичното за устната разговорна реч изпускане на звукове, напр. *къв* вместо *какъв* или *кво* и *ко* вместо *какво*; 2) полуслято и дори слято изписване на компонентите, напр. *нам-какъв-си*, *намсикъв*⁸, което показва, че конструкциите се интерпретират от употребяващите ги като едно формално и смислово цяло.

Последователността на елементите е фиксирана, а инверсияният вариант *INT не знам* е възможен само когато съответният конституент заема началната позиция в нефразеологизирана/нелексикализирана изреченска структура⁹, напр.:

5. *Мисля да го вода на лекар, но на какъв не знам.* (bebeshokat, тема „Повръщане от лекарства“, BG-Mamma.com, 13.05.2014)

2.1.1. Промени при глагола и въпросителното местоимение

Използват се и стандартните форми на въпросителните местоимения, а техните съкратени варианти в някои случаи се изписват с апостроф. По-интересни са различните степени на синкопиране при глаголната форма: *не знам* > *не нам* > *неам* > *нам* (6. – 9.). Отново на места се среща маркиране на елизиите с апостроф, а при запазена отрицателна частица изписването често е слято.

6. *Пристъпни ужасни, не знам кой си път гъсти орди лазят в утринта мъглива.* (Котарак, „Ода за градския транспорт“, irscom.free.bg/funs/fun7/spirka.html, 19.08.2009)

7. *Та родителите били богати, та вуйчо ѝ бил **неам кой си**...* (jici, коментар към „Българка с най-дългите крака?! Пълна измама!“; Blitz.bg, 15.09.2014)

8. *Първо, Б. Димитров не е професор, а доц. Тоя мит предполагам, че идва от Асоц. Prof. дете е, ама асоциран професор в **неам кой си** уни може да стане и Льольо от Лялинци.* (karies, тема „За произхода ни...“, OFFRoad-Bulgaria.com, 03.04.2009)

9. *Още по изгрев слънце са в мазето на руската църква, за да пишат молби до **нам кой си** светец.* (Мария Касимова, „Стикери за срам“, frognews.bg, 15.02.2015)

⁷ Очевидно е необходимо да бъде проучена и устната разговорна реч, което за момента се затруднява от липсата на достъп до достатъчно голям и представителен обем аудиозаписи (вж. Dimitrova 2023).

⁸ Възможно е да се комбинират и две техники: *нам-къв си*, *намси къв*.

⁹ Последователността на *какъв не знам* представлява сложно изречение, получено в резултат от две операции. Първо е осъществен т.нар. *sluicing*, вид елипса, типична за частните въпроси: изпускат се всички техни елементи освен въпросителната дума или предложната група, която я съдържа, както е в този случай: *на какъв лекар да го заведе* > *на какъв*. След това подчиненото изречение, което е информационно по-значимо, е преместено пред главното, т.е. налице е инверсия: *не знам на какъв* > *на какъв, не знам*. В оригинала на коментирания пример липсва запетаята.

Почти не се срещат изразите с *неам* [неам], омограф на много по-често използваната разговорна форма за *нямам* [неам]. Свърхсъкратен вариант *на* [на], какъвто е описан в РБЕ, не беше регистриран. Възможно е и в двата случая основната причина да се корени в желанието на пишещия да избегне риска от грешна интерпретация. Интересното е, че, поне според личните ми наблюдения, частица *на* със значение ‘не знам’ не се използва и в устната разговорна реч.

2.1.2. Добавяне на *си*

За разлика от едно изречение със структура *не знам* INT, омонимната конструкция с неопределително значение допуска включване на една или две частици *си* след двата пълнозначни елемента, т.е. след отрицателната глаголна форма и/или след въпросителното местоимение, независимо в какъв вариант се явяват те. Възможните комбинации могат да бъдат обобщени с формулата ***не знам <си> INT <си>***, където INT означава въпросително местоимение. При еднотипни други особености на изписването например едно местоименно наречие за начин от тази серия може да се срещне като *нам как*, *нам си как*, *нам как си* или *нам си как си*. Заслужава да се отбележи, че вариантността, свързана с наличието и броя на възвратните частици, е характерна също и за реда индефинитиви с *еди*¹⁰, макар това да не се обсъжда в литературата: освен *еди-как* и *еди-как си*, са възможни също *еди си как* (10) и *еди си как си* (11.):

10. *Днес никой не може да се обади в БСП и да каже: „Ще гласувате **еди си как**“.* („Нина: Никога не сме нападали президента. Битката е на Радев и Илияна Йотова срещу БСП“, Petel.bg, 19.08.2022)

11. *Как те обичаха – просто така, каквото и да стане или «ако» се държиш **еди си как си** и направиш **еди си какво си**?* (Орлин Баев, тема „Как да преодолеем натрапливостите?“, beinsadouno.com, 18.10.2011)

Тук се наблюдава частен случай на характерната за фразеологичните единици лексикална вариантност тип прибавяне, при която съставът им се изменя количествено, без това да се отразява на семантиката (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 179). Нещо повече, що се отнася до *нам*-изразите, наличието на възвратни частици е маркер за промяна на статуса им от синтактична в лексикална единица. Нито *не знам* (срв. **Аз не знам си*), нито въпросителните местоимения образуват словосъчетания с рефлексивното *си* (**Кой си си спомня за това?*); включването на частицата в изреченската структура, била тя фразеологична или получена при свободно свързване, е неоправдано. И обратното – добре известно е (вж. Илиева / Пиева 2004: 59 – 60 и цитираните там изследвания), че с добавянето на *си* към различни видове индефинитиви се постига подчертаване на неопределеността или се променя прагматичният компонент, когато авторът на съобщението цели да изрази „силна степен на омаловажаване, пренебрежителност, неодобрение“ (РБЕ / РВЕ).

2.2. Синтактична проницаемост

Изразите *не знам <си> INT <си>* допускат вмъкването на наречията *вече* и *още*:

12. *През Суджукгейт, Хасковогейт, Апартаментгейт, Боклукгейт, **не знам си вече какъв гейт**, не сме напреднали с йота.* („Крум Зарков: Хората ще имат шанс да кажат, че не искат да живеят от скандал в скандал“, epicenter.bg, 10.06.2020)

13. *Вече стана демоде мъжът да се държи нормално, той трябва да е мачо, батка и **не знам си още какъв!*** (Росен Карамфилов, „Разбиване на митовете за мъжете под чехъл“, Edna.bg, 26.10.2023)

Такова разкъсване при другите съставни неопределителни местоимения е неприемливо. Например в (14.а.) с *където и да е* се означават произволни локации от една и съща категория (АГ клиники), докато в (14.б.) *където и да е* заради позицията на *вече* се интерпретира като подчи-

¹⁰ Освен по наличието и позициите на *си* двата реда са структурно и прозодично сходни, с начална позиция на частицата, която носи основното ударение (*еди*, респ. *нам*), следвана от въпросително местоимение с второстепенно ударение.

нено изречение за отстъпка, описващо алтернативни ситуации, не места (подробна дискусия за отношението концесивни съюзи – индефинитиви с релативен компонент вж. в Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022):

14.а. *Мен честно казано ме е страх да отида вече където и да е.* (Диди, тема „Таз година високосна, нека да е бебеносна!“, BG-Mamma.com, 28.01.2020) ≈ ‘Вече ме е страх да отида във всяко едно място’

14.б. *Мен честно казано ме е страх да отида, където вече и да е.* ≈ ‘Страх ме е да отида, независимо на кое място се намира той/тя/то’

Проницаемостта на *нам*-изразите за *вече* и *още* ги приближава до свободните словосъчетания. От друга страна, заслужава да припомним, че сложните глаголни форми също допускат вмъкване на наречия (*беше вече приключил, не беше още започнал*), но това не пречи да бъдат интерпретирани като (разкъсани) словоформи.

По-интересен казус представлява наличието на словоредни алтернативи при непреките допълнения и обстоятелствените пояснения, които комбинират предлог и *не знам <си>* INT <си> структура. В масовия случай предлогът очаквано предхожда израза (15.а.), но не липсват и примери, в които той се разполага пред въпросителното местоимение (15.б.).

15.а. *Миналия понеделник, при първото анонсиране на правителството, ние видяхме съвършено други приоритети. [...] Дори някои смехотворни, като изпращането в космоса **на не знам кого си.*** („Калин Янакиев: Трети избори са в услуга на задкулисието“, 24chasa.bg, 16.07.2021)

15.б. *То и на американския посланик му беше втъпнено, че това били някакви пари на Доган или **не знам на кого си.*** („Цветан Василев пред “Гласове”: Поискаха ми да прехвърля безвъзмездно активи [...]“, glasove.com, 10.09.2020)

Смятам, че *не знам на кого си* въпреки необичайния си словоред в тези случаи не представлява изречение. Първо, ако приемем, че то е изречение, би следвало да е възможно възстановяването на изпуснатия подлог без промяна на смисъла, а това не е така, срв. ...*това били някакви пари на Доган или аз не знам на кого си* (‘или са пари на Доган, или аз не знам на кого’) – неясна в такъв случай е функцията на *си*. Второ, *на Доган* и *не знам на кого си* са свързани съчинително и следователно имат една и съща синтактична роля, те са несъгласувани определения към *пари*. Налага се заключението, че при предложните фрази с комплемент неопределителен израз от типа *не знам <си>* INT <си> предлогът може да се разполага вътре в израза, пред въпросителния компонент.

Преди да приключим дискусията на този феномен, нека се спрем и на индефинитивните адвербиали с *не знам*. На пръв поглед за всички производни от въпросителните наречия е в сила правилото, че когато словообразователната частица/префикс се намира пред въпросителния компонент, предлогът/префиксът не може да се разполага между тях (срв. *нянякъде* vs. **нянякъде, за еди-къде си* vs. **еди-закъде си*).

Оказва се, че когато постпозицията при словообразователната частица/префикс е достъпна за *си*, там е възможно да се появи и предлог/представка. Това се наблюдава както при *еди* (17.), така и при *не знам* конструиците, вж. (18.а.); алтернативното подреждане е илюстрирано в (18.б.):

17. *Абе всеки си казва мнението кое къде да бъде, на какъв интервал, да **минава еди от къде си.*** (анонимен, тема „Оптимизация на трамвайните маршрути“, forum.gtsofia.info, 10.01.2023)

18.а. *Това ли е свобода на словото [...] да описвате пак най хладнокръвно кой не искал да умре, ама така се надрусал, **нам от къде си** излетял и умрял* (до редакцията, коментар към „Пласират легална трева за 10 лева“, marica.bg, 13.03.2015)

18.б. *Поредният комплексиран провинциалист довякъл се в София **от нам къде си.*** (анонимен, коментар към „Гонка из нощна София“, Dnes.bg, 27.11.2015)

В обобщение може да се каже, че на границата между изходното главно изречение *не знам* и изходното елиптично подчинено, представено от *к*-дума, освен *си* може да се включат също наречията *вече, само* и някои основни прости предлози, като това не променя неопределителната семантика и лексикалното поведение на изследваните изрази.

3. Елементи на реда по категории. Употреби

3.1. Лица и предмети

В събрания материал се откриват и четирите варианта на модела **не знам <си> INT <си>** с форми на въпросително местоимение за лица и предмети във всички родове и числа, а за мъжки род и във винителен падеж¹¹: *кой, -го; -я; -е; -и*.

- а. Една част от употребите са атрибутивни и *нам-изразите* се използват като съгласувани определения – най-често препозитивно (19.), но и постпозитивно, вж. (20.), където се замества редно числително:

19. *Хавел е масон от **нам си** **коя си** степен – гробът му е пирамида с око на върха, доколкото разбрах.* (тошо комин, коментар към „Чехите се простиха с Вацлав Хавел“, 23.12.2011)

20. *Иначе в конфликтна ситуация бай Курти може да каже „Ми... то шефа не ми даде да ползвам отпуската, не ми го отложи при условията на чл. 173, ал. 5, изречение **нам кое**, оцети ме, обезчести ме и уби вярата ми в трудово-правните отношения като цяло и ползуването на платения отпуск в частност...“.* (Hrili, тема „Отлагане на повече от 10 работни дни отпуск“, kik-info.com, 21.12.2016)

Използват се също вместо собствени фамилни имена. Обикновено името е известно на адресанта, той не го е забравил, но чрез замяната му с *нам-израз* показва пренебрежение към съответното лице (21.). За пример (22.) може да се добави, че фамилията и идентичността са без значение, защото акцентът е върху религиозната/етническа принадлежност.

21. *Урсула фон **не знам си** **коя**... Каква е тая скучна лелка, какво е това поредно протеже на баба Меркел?* (заглавие на pik.bg, 03.07.2019)

22. *Мустафа **нам си** **кой** от християнския демократичен съюз.* (Ко речи, коментар към „3-ма наши министри говориха пред Долната камара на Нидерландия за приемането ни в Шенген“, dnes.dir.bg, 02.12.2023)

Индефинитивните конструкции могат да бъдат и комплемементи в предложни изрази несъгласувани определения:

23. *Глупости. Не знам си **кво си** паднало на главата на **не знам си** **коя си**.* (Stanko, коментар към „Инцидент с Мая Манолова на морето“, fakti.bg, 06.06.2020)

24. [Цветанов и Вълнев] *си мислят, че някой ще се впечатли от тях тук, че си платили снимките с разни американски **нам си** **кои**.* (неподписан материал, „Куку и Пипе“ в Америка: плащат си като плеймейтки да се снимат с USA конгресмени [...], Afera.bg, 22.02.2021)

В пример (24.) самият съставен индефинитив присъединява две определения – поведение, нетипично за местоимение съществително (срв. **разни американски някои*).

- б. Разглежданите структури могат да бъдат подчинени на глаголни форми (лични и нелични) и на прилагателни като техни допълнения, както преки (25., 26.), така и непреки (27., 28.). Откъс (26.) показва, че два различни структурни варианта могат да бъдат открити в рамките на едно изказване на един говорещ (*не знам... и нам...*).

25. *И, айде, не сме улови, на другия ден след репортажа уволнили моментално **нам си** **кого**, щото Шикерова го „разследвала“.* (зрител, коментар към „Интриги! Кой отне наградата на „Биволъ“?“, BNews.bg, 12.05.2016)

26. *Забележете как почват емисиите на телевизиите: Този днес е убит, тази баба пребита, на улицата смачкали от бой **незнам кой си**, друг пък изнасилил **нам** **коя си**...* (Стефан Северин, „Мръснишки внушения“, Pogled.info, 03.11.2017)

¹¹ Открит беше само един пример с дателна форма: *Ама били трън **нам'си** **кому** еди-къде си.*

27. *То хуу ще ги скриееш от еди кой си... ама тоз еди кой си, ако ги види впоследствие от **нам си кой си** дете има достъп до тях и отиде...* (amplified, тема „Пускате ли гаджетата си у...Ф...“, photo-forum.net, 30.05.2012)

28. *Когато някой пусне слух, че **нам си коя си** от спама е омъжена за **нам си кой си**, а той от 6 месеца е любовник с еди си коя си и през цялото това време са ходили заедно на спам-срещите.* (аХ`Не!, „Спамо-чат темичка (31.03-6.04)“, BGMamma.com, 31.03.2008)

Неопределителните изрази могат да заемат и подложна позиция (28., 29.):

29. *Хвани единият, удари другият. И двамата евреи. И БСП И ГЕРБ и Куневки и Костовци и Барековци и **нам си кои**, обслужват САЩ И Евреите.* (анонимен, коментар към „Вигенин: Ще разчитаме на Русия за поддръжката на МиГ-овете“, Dnes.bg, 02.04.2014)

в. Редовна е употребата на формите за ж. р. и м. р. като предикативи:

30. *Писа се за него, толкова се качил, **нам си кой** бил, нам си кой турнир спечелил (нечуван никога досега разбира се), ама истината е, че от Гришката нищо не става – въздух под налягане.* (баба Трътла, коментар към „Григор Димитров отново нагоре в световната ранглиста“, 22.11.2010)

31. *Или понеже е **нам коя си**, те за нея не важат?* (12, коментар към „Втори палеж на кола на Генка Шикерова“, Dir.bg, 02.04.2014)

3.2. Предмети

Субстантивираното *какво*, както и *що* се съдържат в конструкциите, с които се означават предмети.

а. За тях са достъпни позициите на подлога (32.), допълнението (33.), предикатива (34.); участват и в предложни фрази с разнообразни функции (35.).

32. *Със стари **нам кво си** не се прави **нам що си**.* (blackradio, „С промени в конституцията спасяват съдебната власт“, Dnes.bg, 21.06.2011)

33. *Естествено, двама тИъпаци с два различни коментара. Единият, че дизелът бил **нам какво**, а другият, че било горивото на бедните. А на богатите, кое е горивото. Бензин на газчица, нали, малЮюмник такъв?* (Име, коментар към „Как изглежда отвътре гръмнал 3,0-литров двигател Duramax?“, automedia.investor.bg, 16.11.2023)

34. *[Р]азни измамници ще ми казват, че звездите им говорели и според положението им било подходящо за **нам какво**.* (Томас, коментар към „Хората предпочитат парите пред щастието“, Dnes.bg, 25.08.11)

35. *То трябвало да го флашнеш с **нам си що си**, да си внимавал да не го брикнеш и колко е опасно...* (barracuda, „MIUI, Xiaomi и... приказки около проекта“, hardwareBG.com, 06.10.2018)

В (32.) *нам кво си* е опора във фразата, която изпълнява роля на непряко допълнение, а *нам що си* е подлог. Двете местоимения са използвани за евфемизиране на съществителните „курви“ и „бардак“. Интересното е, че *нам кво си* формално би следвало да е от ср. р., но определението към него, *стари*, е в мн. ч., т.е. съгласувано е със заместваната дума. Този феномен се наблюдава и при субстантивираните квалификативни демонстративи при сходни условия (Ласкова, Димитрова, под печат / Laskova, Dimitrova, in print).

б. Регистрирана беше и последователната употреба на *не знам <си> какво <си>* и *не знам <си> що <си>* с дистрибутивно значение, т.е. за означаване на още елементи от класа на първия в изброяването, който е означен с пълнозначна дума или израз:

36. *Нали ужским беше клуба на богатите, **нам кво си нам що си**.* (анонимен, коментар към „Китай реагира остро на призива на Борел [...]“, 26.04.2023)

Разбира се, не е задължително при такъв тип употреба двете конструкции да се използват едновременно:

37. Фактът, че нечия фамилия завършва на -ов, -ев, и **не знам-си-що-си**, не го прави принадлежен към дадена националност. (Biliana, коментар към „Филм за историята на компютрите“, eenk.com, 12.06.2008)

в. Очаквано за местоимение от ср. р., то се използва и при просентенциализация:

38. *Не се стягай.. умираш в интензивното в агония... не в болничните стаи, не, не ги лекуват, играят ни театър... за едни трилиони евро... дете **нам си кво**.* (пеперудата мрънкало, twitter.com, 12.04.2020)

3.3. Качества

а. Маркираните по този категориален признак представители на серията за всички родове и числа изпълняват роля на съгласувани определения:

39. *Всички хлапаци и келеменца я харесват, че имала **не знам си къв** живот тежък туй онуй.* (черни, коментар към „Риана шокира феновете си [...]“, Novini.bg, 15.05.2014)

40. *Ако искам да взема позиция все ще се намери някой дребосък, който да ме прикачи към някоя политическа, олигархична или **н,нам каква си** група.* (Николай Колев – Босия, „Битият си е бит, БАН си е БАН“, forumat-bg.com, 13.08.2010)

41. *кви бентлита кви 5 лева // знаеш ли там как се изработват дървените елементи в интериора, повтарям дървени // коренище на **незнам си кво си** дърво щото там шарките били най-незнам си кви си* (K_Ikov, тема „боядисване на лайсните в купето“, BMWpower-bg.net, 13.01.2012)

42. *Ако мъж ми се полее с парфюм, издокара с **намкви си** дрехи и направи плочки на корема, едва ли ще успее да предизвика вълна от чувства у мен.* (temida, тема „Вашият мъж“, BG-Mamma.com, 22.02.2011)

б. Те могат да бъдат употребени и предикативно:

43. *Само това се повтаря, защитата **нам си ква** била вратаря е **незнам си какъв**, а никоой не се замисля, че бяхме същите 2006-та.* (aIrcrAft, тема „FC Barcelona – Olympique Lyon; 11-03-09“, <http://forum.fcbarcelona.bg>, 12.03.2009)

Появата на степенувани изрази свидетелства, че изразите се възприемат като местоимения прилагателни:

44. *Никога не съм си мислила, че моето дете е най-красивото, най-умното, **най-не знам какво си**.* (Onna-bugeisha, „От моето гардже по-хубаво няма“, BG-Mamma.com, 16.03.2007)

3.4. Притежание

В извлечения материал изразите с *чий, -я, -е, -и* са със запазена изходна структура (*не знам...*). Имат атрибутивна употреба и са доста редки – нещо, което се наблюдава и при местоименията за притежание от най-близките по строеж и семантика *еди*-индефинитиви. Показателно е, че в Българския национален корпус (1.2 млрд. думи) не се открива нито един пример за притежателно *еди*-местоимение, а в CLASSLA-web.bg 1.0 (близо 3.2 млрд. думи) – само три. Търсенето за притежателни *нам*-изрази в интернет върна общо 11 резултата за всички числа и родове. Тук привеждаме само един пример, който е любопитен с жанровата принадлежност на съдържащия го текст:

45. *Все по-малко. / Все по кой? / Отидоха си първи най-непримиримите. / Опазиха си вярата. / След тях – един / от взрива на сърцето. / След него – друг / **не знам си по чия си** грешка.* (Б. Димитрова, „Приятелите“, 18.07.1980)

3.5. Място и посока

Тези изрази служат като обстоятелствени пояснения, самостоятелно или в предложни фрази (46.), а имат също атрибутивна (47.) и предикативна употреба (48.):

46. – *Не беше ли казала, че няма никаква идея откъде е кучето, защото и било подарък, а сега тя ходила да го взима от не знам си къде?* (Mellromene, тема „Блогъри и влогъри от България и чужбина“, bul-mamma.com, 22.08.2020)

47. *И как само обсъждахме... дискусии, язвителни реплики, аргументи, това кръстовище в Лондон, она пътен възел **нам си къде си**.* (drugi, „Животът в матрицата“, drugi.blog.bg, 05.08.2016)

48. *Нема как да стане с данъците, споко. Те разрешителните са **намси къде** :) (Бай Танас, коментар към „Нов тото скандал е на път да взриви родния футбол“, Dnes. bg, 11.11.2010)*

3.6. Време

Аналогично е поведението на *нам*-изразите, маркиращи обекти от категорията време – те се най-често за означаване на обстоятелства (49.), а по-рядко атрибутивно (50.) и предикативно (51.).

49. *То и МС Витоша щяха да я отварят **намкога си**.* (анонимен, тема „Да се оплачем... 2020“, BG-Mamma.com, 21.08.2020)

50. *Чете някакво пророчество **не знам от кога си** се е изпълнило сега, написано на листи, няма таблетки, такива неща.* („Марта и Мария. Интернет предаване с п-р Пламен Петров, 30 януари 2014“, pouchenia.wordpress.com)

51. *То така излиза, че цял живот трябва да се храните по този начин, защото хапнеш ли нещо извън тези 5 часа тялото автоматично ще го складира с идеята, че следващото му хранене ще е **не знам си кога**.* (РоЗи, тема „Интервално хранене – Тема № 6“, BG-Mamma.com, 14.06.2013)

3.7. Начин

За разлика от свободните съчетания със същия състав, неопределителните адвербиали за начин заемат основно (52.), но не задължително (53.) позиция след поясняваната част/копулата. Синтактичните роли са типични за местоименните наречия за начин:

52. *Това че в чужбина било **нам как си**, не убеждава българите.* (Grivi, коментар под „Отново висок процент на заразени с коронавирус – 13%“, frognews.bg, 25.10.2021)

53. *Имаше и някакво научно обяснение за златото, благороден метал и **нам как** действало на зараждащия се херпес, ама не го помня това обяснение.* (Мила, тема „Хитринки за всякакъв случай“, BG-Mamma.com, 30.11.2007)

3.8. Количество и степен

Откриват се почти без изключение примери за атрибутивна употреба:

54. *Оф, бе я си... К'во ме интересува, че ми навирате тая сапунка вече **не-нам-колко** време?* (Николай, коментар към „Майките на разменените бебета [...]“, dnes.dir.bg, 01.02.2023)

Следващите два откъса илюстрират нетипични, но също възможни позиции – на допълнение (55.) и предикатив (56.):

55. *Бъдещето ти е [...] да си говорите все едно и също нещо – как тоя или она бил изкарал **не-нам-колко-си**, и как на сутринта, като се събудиш, ей тъй, от ненужно нищо, ще си станал я принц, я по-обикновен милионер...* (Air_Smuggler_FU, тема „Схема за пари – как да ограбите букитата 2“, forum.gong.bg, 18.02.2019)

56. *Накрая с цялата си наглост излезнат да кажат че визите нямало да паднат щот техния процента на отказ бил **не знам колко си**...* (анонимен, коментар към „Захариева защити САЩ за съдия Миталов“, dnes.dir.bg, 06.02.2020)

По подобие на *няколко* разглежданият квантитативен израз участва в образуването на сложни прилагателни:

57. *А на историческия **не'нам-си-колко часов** концерт на „Менъур“ за Гинес стоях отвън, та ми паднаха ушите от студ.* (Стефан Миланов, „Защо ме е яд за Каварна [...]“, clubz.bg, 08.02.2016)

58. При 47 тонна ракета и не нам си колко още тонен влекач се изненадвам, че разходът е САМО 200 л./100 км. (Flankerivo, тема „Новини – оръжейна 2“, airgroup2000.com, 09.05.2013)

3.9. Причина

Тези структури също са от по-рядко срещаните:

59. – Ми сега на местна почва ни правят парчета [...] понеже сме нямали регистрация и не сме подавали данъчни декларации на постоянен адрес... Пък то било **нам защо си** необходимо... (yugit, „Ха дано! (По действителен случай)“, writecraft.io, 13.01.2018)

60. От личен опит знам колко е натоварващо всичко около малкото вечно-ревящо-не-знам-си-защо човече. (Надя Колева, „Децата не са точка, те са двоеточие“, mamanija.bg, 09.07.2018)

Въз основа на количественото разпределение на примерите по категории може да бъде направен извод, че най-често срещани са *нам*-изразите за лица, предмети и качества, а най-редки са за причина и особено за притежание. Обяснение за последното може да се търси във връзка с добре известната конкуренция между синтетичния и аналитичния начин за изразяване на посесивност (ползвал патента **на нам-кого си** vs. ползвал **нам-чий си** патент).

4. Заключение

Анализът на извлечения материал показва, че от функционална гледна точка изразите по модела *не знам <си>* INT <си> имат поведение на лексикални единици, а не на сложни съставни изречения, и съответно заемат синтактични позиции, недостъпни за изреченията. Това дава основание разглежданите структури да бъдат класифицирани като отделен ред съставни неопределителни местоимения. Те имат собствен семантичен, стилистичен и прагматичен профил, който ги отличава от останалите индефинитиви и в същото време споделят с тях общи черти, като означават специфични, но „вторично“ неопределени референти с ниска информационна значимост, към които говорещият има негативно отношение. То може да бъде подчертано чрез прибавяне на една или две възвратни частици. По-слабата степен на лексикализация личи в силната вариантност на изразите, дължаща се основно на различни фонетични промени, типични за разговорния произносителен стил, синтактичната им пропускливост за наречия и възможността за позициониране на предлог пред въпросителното местоимение. Като най-силно лексикализирани биха могли да се определят вариантите *нам <си>* INT <си>, описани и в РБЕ (*нам* е структурно най-отдалечена от самостоятелната форма *не знам*), особено когато включват *си* (невъзможно в изречение със структура *не знам* INT). Освен това, както беше демонстрирано, като подредба на компонентите и прозодичен контур *нам <си>* INT <си> са аналогични на семантично близкия индефинитивен ред *еди <си>* INT <си>.

Цитирана литература / References

- Алексова, Осенова 2022: Алексова, К., П. Осенова. За граматическия статус на композитумите от типа който ще да е. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022 година). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 92 – 101. (Aleksova, Osenova 2022: Aleksova, K., P. Osenova. Za gramaticheskiya status na kompozitumite ot tipa koyto shte da e. – In: Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 2022 godina). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 92 – 101.)
- Илиева 2004: Илиева, М. *Българинът в своите местоимения*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. (Ilieva 2004: Ilieva, M. *Balgarinat v svoite mestoimeniya*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, С. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, S. *Balgarska leksikologiya i frazeologia. T. 2. Balgarska frazeologiya*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)
- Коцев 2016: Коцев, Р. *Българският език като функционираща система в интернет комуникацията. Автореферат*. В. Търново. (Kotsev 2016: Kotsev, R. *Balgarskiyat ezik kato funktsionirashata sistema v internet komunikatsiyata. Avtoreferat*. V. Tarnovo.)

- Ласкова, Димитрова, под печат: Ласкова, Л., Д. Димитрова. *Онаковата на такавата. Към въпроса за рода на субстантивираниите квалификативни демонстративи на -о-ва-та*. <https://www.researchgate.net/publication/376601548_ONAKOVATA_NA_TAKOVATA_KM_VPROSA_ZA_RODA_NA_SUBSTANTIVIRANITE_KVALIFIKATIVNI_DEMONSTRATIVI_NA_-O-VA-TA> [10.01.2024]) (Laskova, Dimitrova, in print: Laskova, L., D. Dimitrova. *Onakovata na takovata. Kam vaprosa za roda na substantiviranite kvalifikativni demonstrativi na -o-va-ta*. <https://www.researchgate.net/publication/376601548_ONAKOVATA_NA_TAKOVATA_KM_VPROSA_ZA_RODA_NA_SUBSTANTIVIRANITE_KVALIFIKATIVNI_DEMONSTRATIVI_NA_-O-VA-TA> [10.01.2024].)
- Литневская 2011: Литневская, Е. И. Письменная разговорная речь: миф или реальность? – *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*, № 5, с. 67 – 82. (Litnevskaja 2011: Litnevskaja, E.I. Pis'mennaja razgovornaja rech': mif ili real'nost'? – *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 9. Filologija*, № 5, pp. 67 – 82.)
- Мелчук 2013: Мелчук, И. А. *Курс по обща морфология. Т. 1*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Melchuk 2013: Melchuk, I. A. *Kurs po obshta morfologija. T. 1*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Ницолова 1978: Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, с. 435 – 444. (Nitsolova 1978: Nitsolova, R. Za znachenieto na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya. – In: *Pomagalo po balgarska morfologija. Imena*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 435 – 444.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София, УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologija*. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Осенова 2002: Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. София: ИК „СемаРШ“. (Osenova 2002: *Osenova, P. Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimenia*. Sofia: IK „SemaRSH“.)
- Пачев 1993: Пачев, А. *Малка енциклопедия по социолингвистика*. Плевен: Евразия-Абагар. (Pachev 1993: Pachev, A. *Malka entsiklopediya po sotsiolingvistika*. Pleven: Evrazia-Abagar.)
- РБЕ: *Речник на съвременния български книжовен език (онлайн)*. <<https://ibl.bas.bg/rbe>> [10.10.2023] (RBE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik (online)*. <<https://ibl.bas.bg/rbe>> [10.10.2023].)
- РБЕ 1977: *Речник на българския език. Т. 1 (А)*. София: Издателство на БАН. (RBE 1977: *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 1 (A)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- РБЕ 2000: *Речник на българския език. Т. 10 (Н)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (RBE 2000: *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 10 (N)*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)
- Тишева 2011: Тишева, Й. Устната комуникация – стилове, стандарти и регистри. – В: *Научни трудове – Пловдивски университет. Филология*. Т. 49, кн. 1. Пловдив: Университетско издателство, с. 86 – 96. (Tisheva 2011: Tisheva, Y. Ustnata komunikatsiya – stilove, standarti i registri. – In: *Nauchni trudove – Plovdivski universitet. Filologia*. Т. 49, кн. 1. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo, pp. 86 – 96.)
- Dimitrova 2023: Dimitrova, D. Bulgarian Speech Corpora: A Review. – In: *Proceedings of International CLaDA-BG Conference 2021 Language Technologies and Digital Humanities in Bulgaria*. Shumen: INCOMA Ltd., pp. 3 – 16.

**LEXICALIZATION OF MULTIWORD EXPRESSIONS WITH INDEFINITE
SEMANTICS OF THE TYPE *HE ZHAM (CI) KOŬ (CI)*
'I DON'T KNOW WHO'**

Laska Laskova

University of Sofia St. Kliment Ohridski

laskova@slav.uni-sofia.bg

Abstract. The paper offers a comprehensive analysis of the structure and distribution of Bulgarian indefinite multiword expressions following the pattern *ne znam (si) k-word (si)* (NEG know.1SG.PRS (REFL) *k-word* (REFL)). The syntactic behavior of each member of the series is illustrated with numerous examples from Internet discourse. While it is possible for an adverb or even a preposition to occur within the complex, these expressions fill in positions available to pronouns, not to clauses, and denote specific non-identifiable referents. Therefore, *ne znam (si) k-word (si)* expressions should be categorized as compound indefinites.

Keywords: *multiword expressions; compound indefinites; Bulgarian; lexicalization*

Laska Laskova
Department of Bulgarian Language
Faculty of Slavic Studies
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.06>

НЕГАТИВНИ ФОРМИ НА ДУБИТАТИВА

Диана Андрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

diana.androva@gmail.com

Резюме. Изследването разглежда негативните форми на дубитатива за първо и второ лице на деятелния залог в бъдеще време и бъдеще време в миналото в българския език. Целите на тази работа са да провери наличието на четвърти формообразуващ модел за изразяване на негативна дубитативна семантика, да проследи употребата на конкурентните форми, носещи такова значение, и да даде отговор на въпроса има ли доминираща форма.

Ключови думи: *евиденциалност; дубитатив; глаголна категория*

1. Въведение

Глаголната категория евиденциалност в българския език според повечето автори е четиричленна. Дубитативът е единственият ѝ двойно маркиран член – носи и признака *субективност*, и признака *преизказност*. Както положителните, така и отрицателните форми на дубитатива се отличават с висока степен на композираност (Алексова / Aleksova 2023, Ницолова / Nitsolova 2008, Търпоманова / Tarpomanova 2015). Тези форми се откриват и в устната, и в писмената реч. Употребяват се по-активно в писмената реч, когато говорещият не може да използва мимики, жестове и интонация, за да изрази с преизказни форми дубитативна семантика.

Обект на това изследване са отрицателните форми на субкатегорията дубитатив за бъдеще време и бъдеще време в миналото на деятелния залог в 1 л. и 2 л., ед. ч. и мн. ч. Целта на работата е да изследва конкуренцията между различните модели за образуване на тези форми. Проверяват се няколко хипотези, свързани с тези отношения, за да бъде даден отговор на въпроса коя дубитативна форма е доминираща.

За тази цел бяха изпълнени следните задачи: извличане на примери за конкуриращите се отрицателни бъдещи форми от интернет и провеждане на анкета, която изследва предпочитанията на респондентите при употребата на различните варианти.

Първата хипотеза, която издигам, засяга съществуването на четвърти тип форма за изразяване на негативно дубитативно значение, различен от вече описаните в литературата. Този тип беше открит при изследване, посветено на негативните форми на дубитатива за същите времена в 3 л., ед. ч. и мн. ч. В проучванията, посветени на категорията евиденциалност в българския език, се посочват три вида отрицателни дубитативни форми за бъдеще време и бъдеще време в миналото в деятелен залог (срв. Алексова / Aleksova 2023, Куцаров / Kutsarov 2007, Ницолова / Nitsolova 2008). Два от граматическите комплекси¹ се образуват с миналите деятелни причастия *нямало* и *било*, третият – чрез добавяне на отрицателната частица *не* към положителната дубитативна форма (*не щял бил да ходи*). Това са формите с безличното *нямало било (да чета)*, единично маркираното по род и число *нямало съм бил (да чета)* и *не съм щял бил (да чета)*. Към тях следва да се добави и четвърта двойно маркирана по род и число форма, образувана с *нямал съм бил, нямала съм била (да чета)* и *нямали сме били (да четем)* за 1 л., а за 2 л. съответно – *нямал си бил (да четеш), нямала си била (да четеш)* и *нямали сте били (да четете)*.

¹ В този текст терминът *граматически комплекс* или само *комплекс* се използва, за да се означат граматическите функции на сложната отрицателна дубитативна форма, като не се включва формата на спрегаемия глагол (напр. *нямало съм бил*).

Една от целите на настоящото изследване е да провери дали този тип функционира и при употреба на глагола в първо и второ лице. За трето лице тя вече е проучена (вж. Андрова / Androva 2023).

Втората хипотеза представя виждането, че формообразователният модел *нямало било* е доминиращ спрямо останалите три варианта за изразяване на негативна дубитативна семантика.

Изследването се базира на резултатите, получени при подаване на заявки към търсачката Google, и отговорите от непредставителна анкета.

Анкетата, която проведех чрез платформата Google Forms, има 110 респонденти. Засяга всички възрастови групи, като най-много представители има групата на 20- до 30-годишните (68%). Почти 44% от респондентите са с филологическо образование, 43% са нефилолози и 13% – ученици. 73% от анкетираните са жени, 26% са мъже, двама не са обозначили пола си. Анкетата предлага шест хипотетични диалога и още четири примерни ситуации, като от респондентите се изисква да изберат кой от четирите предложени варианта за отговор според тях е най-естествен. В първите шест въпроса глаголите в изреченията са в 1 л., ед. ч. и мн. ч., а в останалите четири са във 2 л., ед. ч. и мн. ч.

2. Употреби на двойно маркирания граматически комплекс *нямало съм бил/нямало си бил*

Трябва да се отбележи, че формите за изразяване на отрицателно дубитативно значение в 1 л. са много рядко срещани. Основната причина за това е заложена в семантичните признаци на дубитатива, които в българския език са недоверие, съмнение, дори отхвърляне на предадена чужда информация. По-различно стои въпросът, когато субективното отношение на говорещия е отнесено към отправена по негов адрес информация от съкомуникатор или от самия говорещ. Тези ситуации са необичайни и съответно употребата на първо- и второличните форми е още по-рядка.

Представяне и анализ на данните, отнасящи се до 1 л., ед. ч. и мн. ч. от анкетата

При търсенето в интернет беше открит само един пример за употреба на комплекса *нямал съм бил*, при който и двата компонента са маркирани по род (пример 1). Не беше открита употреба с *нямали сме били* (двойно маркирания по число тип), затова прилагам конструиран от мен пример (2). Във всички примери (срв. 3 и 4), които открих, *нямали* функционира не с граматикализираното си значение – като спомагателен глагол, а с основното. Тоест моделът *нямал съм бил* (*да чета*) се употребява с дубитативно значение само в единствено число, но не и в множествено. Въпреки че по-нататък, при прегледа на резултатите от анкетата, ще видим, че езиковият усет на респондентите не се съпротивлява срещу формата *нямали сме били да се подготвим* например.

1. *Аре, бе, кво стана с линка към книгата, дето нямал съм бил да я оценя.* <<https://business.dir.bg/comments/vladimir-tenev-e-lider-na-badeshteto-v-klasatsiya-na-taym>> [15.01.2024].

2. *Нямали сме били да помним историята, ако махнем паметниците.*

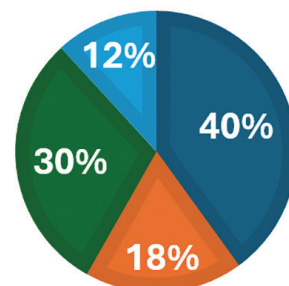
3. *Нямали сме били друг избор и пр.* <<https://offnews.bg/nashite-avtori/desnite-idioti-194981.html>> [15.01.2024].

4. *А европесимистите още скачат, нямали сме били далавера, че сме в ЕС. Айде стига!* <<https://glasove.com/vashite-glasove/chitateli-na-glasove-s-tezi-evropeyski-chinovnitsi-na-putin-ne-mu-tryabvat-nito-trolove-nito-propagandisti>> [15.01.2024].

Резултатите от анкетата потвърждават виждането, че съществува четвърта форма за изразяване на отрицателна дубитативна семантика. При първите четири диалога, заложен в анкетата, които се отнасят до 1 л., ед. ч. (вж. Фиг. 1, Фиг. 2, Фиг. 3 и Фиг. 4), средно 27% от респондентите предпочитат двойно маркираната форма с *нямал бил*. При отговорите в множествено число (Фиг. 5 и Фиг. 6) ситуацията е сходна – при първия предложен диалог 22% избират този модел, а при втория – 26%. В приложените диаграми броят респонденти, предпочели формата с *нямал съм бил*, е представен със зелен цвят.

**- НИЩО НЯМА ДА ПРОЧЕТЕШ И НЯМА ДА СИ
ВЗЕМЕШ ИЗПИТИТЕ!**

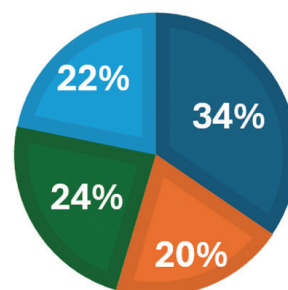
- Нямало било да чета!
- Нямало съм бил да чета!
- Нямал съм бил да чета!
- Не съм щял бил да чета!

Фиг. 1. Резултати от въпрос 1 от проведената анкета (1 л., ед. ч.)

**- НАЛИ КАЗА, ЧЕ НЯМА ДА ИДВАШ С НАС НА
КОНЦЕРТА?**

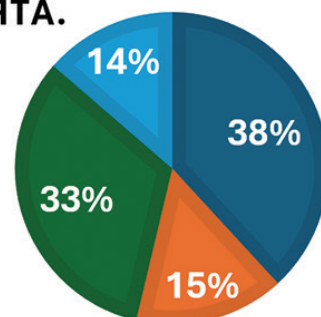
- Нямало било да идвам!
- Нямало съм бил да идвам!
- Нямал съм бил да идвам!
- Не съм щял бил да идвам!

Фиг. 2. Резултати от въпрос 2 от проведената анкета (1 л., ед. ч.)

- ВЧЕРА ТВЪРДЕШЕ, ЧЕ НЯМА ДА КУПИШ РОКЛЯТА.

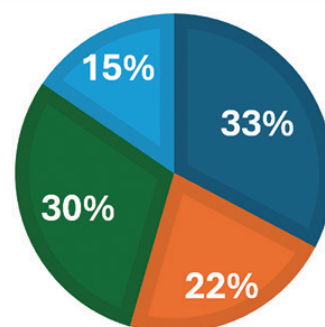
- Нямало било да я купя!
- Нямало съм била да я купя!
- Нямала съм била да я купя!
- Не съм щяла била да я купя!

Фиг. 3. Резултати от въпрос 3 от проведената анкета (1 л., ед. ч.)

- НЕ ВЯРВАХ, ЧЕ ЩЕ ДОЙДЕШ НАВРЕМЕ.

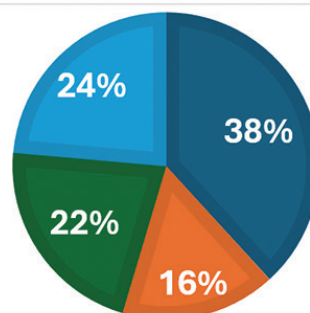
- Нямало било да дойда навреме!
- Нямало съм била да дойда навреме!
- Нямала съм била да дойда навреме!
- Не съм щяла била да дойда навреме!

Фиг. 4. Резултати от въпрос 4 от проведената анкета (1 л., ед. ч.)

- НЯМА ДА СЕ ПОДГОТВИТЕ НАВРЕМЕ.

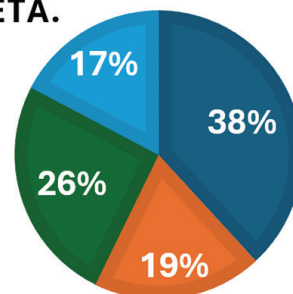
- Нямало било да се подготвим...
- Нямало сме били да се подготвим...
- Нямали сме били да се подготвим...
- Не сме щели били да се подготвим...

Фиг. 5. Резултати от въпрос 5 от проведената анкета (1 л., мн. ч.)

- МИСЛЕХ, ЧЕ НЯМА ДА ПОПЪЛНИТЕ ТАЗИ АНКЕТА.

- Нямало било да я попълним!
- Нямало сме били да я попълним!
- Нямали сме били да я попълним!
- Не сме щели били да я попълним!

Фиг. 6. Резултати от въпрос 6 от проведената анкета (1 л., мн. ч.)

Представяне и анализ на данните, отнасящи се до 2 л., ед. ч. и мн. ч. от анкетата

Сред извлечените примери за негативни форми на дубитатива във второ лице, единствено и множествено число не се срещат такива, образувани с двойно маркирания комплекс *нямал си бил (да четеш)*. Прилагам конструиран от мен пример (5). Липсата на употреби с този формообразователен модел отново би следвало да се дължи на запазеното основно значение на глагола *нямам* (вж. б), което при съгласуване изпъква по-ярко, отколкото при безличните варианти за формообразуване.

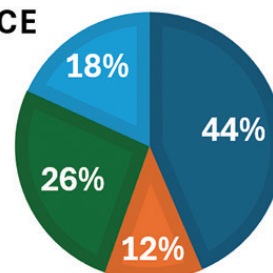
5. *Нямал си бил да дойдеш, защото нямаш време.*

6. *После нямал си бил приятелка от няколко години.* <<http://spodeli.net/4/story-136200-50.html>> [28.02.2024].

Резултатите от анкетата, отнасящи се до 2 л., ед. ч. и мн. ч., са сходни с тези за 1 л. Респондентите и в тези случаи не отхвърлят съществуването на двойно маркирана форма за изразяване на негативно дубитативно значение. Тя е втората най-предпочитана за четирите въпроса, отнасящи се до 2 л., като 23% от отговорилите избират нея. Липсата на такъв формообразователен модел в интернет, както и в повечето големи български корпуси, говори за това, че съществува праг на формална и семантична композираност, отвъд който носителите на езика предпочитат да използват други средства.

ВАШ ПРИЯТЕЛ Е КАЗАЛ, ЧЕ НЯМА ДА ИДВА С ВАС. ВСЕ ПАК СЕ ПОЯВЯВА.

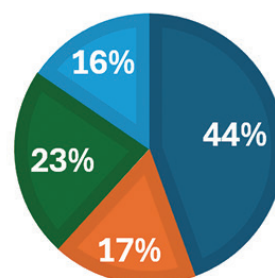
- Нямало било да идваш!
- Нямало си бил да идваш!
- Нямал си бил да идваш!
- Не си щял бил да идваш!

Фиг. 7. Резултати от въпрос 7 от проведената анкета (2 л., ед. ч.)

**НЯКОЙ КАЗВА, ЧЕ НЯМА ДА УСПЕЕ ДА ПАРКИРА НА
ОБОЗНАЧЕНОТО МЯСТО. СПРАВЯ СЕ.**

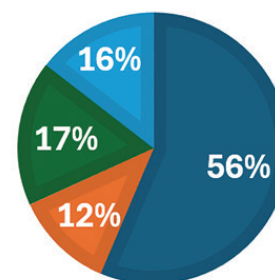
- Нямало било да успееш!
- Нямало си бил да успееш!
- Нямал си бил да успееш!
- Не си щял бил да успееш!

Фиг. 8. Резултати от въпрос 8 от проведената анкета (2 л., ед. ч.)

**КОЛЕГИТЕ ВИ СИ ВЗЕМАТ ИЗПИТА, ВЪПРЕКИ ЧЕ СА
КАЗАЛИ, ЧЕ НЯМА ДА СЕ СПРАВЯТ.**

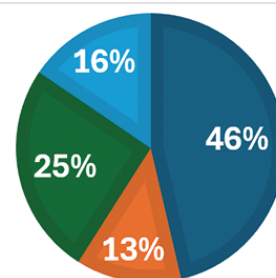
- Нямало било да го вземете!
- Нямало сте били да го вземете!
- Нямали сте били да го вземете!
- Не сте щели били да го вземете!

Фиг. 9. Резултати от въпрос 9 от проведената анкета (2 л., мн. ч.)

**ПРИЯТЕЛИТЕ ВИ ВСЕ ПАК СА ДОШЛИ НА СРЕЩАТА,
ВЪПРЕКИ ЧЕ НЕ СА ИМАЛИ ВЪЗМОЖНОСТ.**

- Нямало било да дойдете!
- Нямало сте били да дойдете!
- Нямали сте били да дойдете!
- Не сте щели били да дойдете!

Фиг. 10. Резултати от въпрос 10 от проведената анкета (2 л., мн. ч.)

**Вариантността в парадигмата на отрицателните дубитативни форми на следходните
нерезултативни времена в индикатив – 1 л. и 2 л., ед. ч. и мн. ч.**

Екскерпираните с помощта на търсачката Google примери показват, че най-употребявана е безличната конструкция, съставена от миналите деятелни причастия *нямало* и *било*, която не изисква съгласуване по лице и число (вж. примери 7 и 8). Причината вероятно е именно в това, че този начин на изразяване е най-немаркиран, съответно формата е по-лека и по-лесна за употреба в речта. По-рядко се употребяват формите с *нямало съм бил* и *нямал съм бил*, като в интернет беше открит по един пример с всяка от тях (вж. примери 9 – 12). В интернет и в предишни изследвания по темата не беше открита нито една форма, образувана с *не съм щял бил*. Затова предлагам конструиран от мен пример (13), който показва как изглежда теоретично формата.

7. *А ако не знае, да не дрънка надути приказки как **нямало било да разбере**.* <<https://www.bg-mamma.com/?topic=1165049.45>> [27.12.2023].

8. ***Нямало било да ни приемат в Шенген!*** <<https://www.mediapool.bg/ministerstvoto-na-lilyanapavlova-e-zakrito-tya-se-vrashta-kato-deputat-news287742.html>> [27.12.2023].

9. *... а сме го вземели за художник, **нямало сме били да съжеляваме**...* <<https://artizanin.com/the-day-came/4/>> [15.01.2024].

10. ***Нямало съм била да се събудя?*** <<https://s.shopee.com/yzbB>> [28.12.2023].

11. *Аре, бе, кво стана с линка към книгата, дето нямал съм бил да я оцеля.* <<https://business.dir.bg/comments/vladimir-tenev-e-lider-na-badeshteto-v-klasatsiya-na-taym>> [15.01.2024]
12. *Нямала съм била да издържаш, щяла съм да мизерувам.* <<http://spodeli.net/6/story-166371.html>> [15.01.2024].
13. *Не съм щял бил да си напиша статията, понеже съм мързелив* (собствен пример).

По-малко са примерите, отнасящи се до 2 л., ед. ч. и мн. ч. Единственият пример, който съдържа форма с *нямало било*, е за множествено число (14). Един е примерът и за форма, образувана с *нямало си бил* (15). Употреби на останалите два типа – *нямал си бил* и *не си щял бил*, не бяха регистрирани, затова отново прилагам конструирани от мен примери (16 и 17). Вероятно липсата им отново се дължи на осмислянето на глаголите *нямам* и *щя* с основното им значение и при модела с *нямал бил* – на силната маркираност, която прави формата не толкова предпочитана от носителите на езика.

14. *тея 5 грама трюфели за нищо ги нямате...нямало било да им усетите вкуса...* (Алексова/Aleksova 2023: 126)
15. *Нямало си бил да влезнеш в затвора.* <<https://www.flagman.bg/article/25283>> [15.01.2024 г.].
16. *Нямал си бил да останеш... Тръгвай вече тогава!*
17. *Не си щял бил да минеш, ама изкара шестица.*

При резултатите от анкетата ситуацията е по-различна. Масово предпочитаният от респондентите тип за изразяване на негативно дубитативно значение е безличният с *нямало било* – и при първо, и при второ лице, единствено и множествено число между 30% и 40% от респондентите избират този модел (Фиг. 1 – Фиг. 10). Най-употребяван след него е двойно маркираният комплекс *нямал съм/си бил* (*нямала съм/си била*, *нямали сме/сте били*). Между 20% и 30% от респондентите предпочитат този тип формообразуване. Най-малко се употребяват формите, образувани с единично маркирания тип *нямало съм/си бил*, и тези с *не съм/си щял бил*. Почти във всички въпроси и двата модела са предпочетени от не повече от 20% от респондентите. Незначително отклонение от тази тенденция се наблюдава в един от въпросите, отнасящи се до 1 л., мн. ч., където броят респонденти, отговорили с *не сме щели били* надвишава минимално броя на тези, които биха употребили *нямали сме били*.

Заклучение

В настоящото изследване се представя и аргументира виждането, че съществува четвърти модел, различен от вече описаните в литературата, за образуване на форми, изразяващи негативна дубитативна семантика. Такава е формата с *нямал съм бил* (*да чета*). Това, което я отличава от останалите две, образувани с миналите деятелни причастия *нямал* и *бил*, е маркираността на двата изграждащи я компонента по род или число.

Работата потвърждава виждането, че такъв формообразуващ тип съществува, въпреки че употребата му е ограничена. Това се дължи на високата му степен на маркираност, която прави формата тежка и по-трудна за употреба.

Изследването разглежда и въпроса за конкуренцията между формите за изразяване на негативно дубитативно значение. След анализ на резултатите от проведената анкета и съпоставката им с ексцерпирани чрез търсачката Google примери се оказа, че доминиращи са формите, образувани с безличното *нямало било* (*да чета*). Сред останалите три формообразуващи модела най-предпочитан е *нямал съм/си бил*. Формите с *нямало съм/си бил* и *не щял съм/си бил* се предпочитат от почти еднакъв брой респонденти и се употребяват по-рядко в сравнение с останалите две.

Цитирана литература / References

Алексова 2023: Алексова, Кр. *Дубитативът в съвременния български език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Aleksova 2023: Aleksova, Kr. *Dubitativat v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

- Аandrova 2023: Андрова, Д. *Негативни форми на дубитатива за бъдеще време и бъдеще време в миналото на деятелния залог*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“ (под печат в Verba iuvenium, kn. 6). (Androva 2023: Androva, D. *Negativni formi na dubitativa za badeshte vreme i badeshte vreme v minaloto na deyatelnia zalog* Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski” (to appear in Verba iuvenium, kn. 6).)
- Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”).
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”).
- Търпоманова 2015: Търпоманова, Ек. *Евиденциалност в балканските езици: български и албански*. София: ИК „Ни плюс“. (Tarpomanova 2015: Tarpomanova, Ek. *Evidentsialnost v balkanskite ezitsi: balgarski i albanski*. Sofia: IK “Ni plus”).

NEGATIVE FORMS OF DUBITATIVE

Diana Androva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

diana.androva@gmail.com

Abstract. This study discusses the negative dubitative forms in first person and second person of the Active voice of the Future tense and Future in the past tense in the Bulgarian language. The first purpose of this study is to verify the existence of a fourth formative model for expressing negative dubitative semantics. The second purpose is to examine the uses of the four forms and find out which form is most commonly used to express a negative dubitative semantics.

Keywords: *evidentiality; dubitative; verb category*

Diana Androva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15, Tsar Osvoboditel Blvd
Sofia 1504
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.07>

НЯКОИ МЕТАФОРИ В МЕДИЙНИЯ ДИСКУРС

Теодора Кръстева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

tera_kr@abv.bg

Резюме. Текстът разглежда някои метафори в медийния дискурс, които изграждат образа на политиката като процес и на политиците в нея. Представява наблюдение над езика на българските печатни и онлайн медии през последните 3 години.

Ключови думи: *медии; метафори; политика; български език*

Настоящата статия разглежда някои метафори в медийния дискурс, които изграждат образа на политиката като процес и на политиците в нея. Представява наблюдение над езика в българските печатни и онлайн медии през последните 3 години. По-рано бе публикувана статията *Някои наблюдения върху поляризацията в българските медии*, където вниманието е насочено към езиковата агресия (Кръстева / Krasteva 2023). В изследването са използвани материали от вестниците и сайтовете *Труд*, *Сега*, *ФрогНюз*, *Агенция ПИК*, *Марица*, *Афера*, от блога на Иво Инджев (*ivo.bg*) и др. за периода 2021 – 2023 година.

Наблюдението върху езика в печата и онлайн медиите показва, че в политическия език често се използват метафори. Според Цв. Георгиева политиците прибегват до метафори, за да обосноват изборите от тях дискурс. В своя статия авторката отбелязва, че „интересът на българската читателска публика към политически и публицистични текстове е стимулиран най-вече през скандалното, острата реч и мрачните или цветистите метафори“ (Георгиева / Georgieva 2015: 108). Тя подчертава, че при политическите метафори образността „зависи от културната памет, характерна за съответния политически ареал и култура“ (Георгиева / Georgieva 2015: 110).

Според Т. Белт метафората създава асоциация между две понятия, при което асоциацията се състои от 3 елемента: тема, средство за изразяване и основание (Белт / Belt 2007: 19). Метафората допринася за активизирането на паметта и за закрепването на дадената информация, при което приликата между двата образа в метафората става още по-убедителна.

Когнитивните метафори в съвременните политически речи и в речите от края на 19 в., както техните стилистични и манипулативни функции са разгледани от Ж. Андреева. Според авторката „вглеждането в речите на българските политици от миналото налага много изводи в съпоставка със съвременните политически речи“ (Андреева / Andreeva 2019: 170). Ж. Андреева определя метафората в политическата реч като лесно достъпна абстракция, чиято основна цел е да свърже индивида и общността, като изгради конкретни възгледи за реалността (Андреева / Andreeva 2021: 99). В метафорите в политическите речи се открива сблъсък, противопоставяне между конвенционалния образ и генерираните метафорични импликации, което допринася за манипулиране на възприемането (Андреева / Andreeva 2021: 101).

В настоящата статия ще се спрем върху някои по-актуални метафори, активно използвани в печата и онлайн медиите през последните 3 години. Част от тях могат да бъдат проследени и в по-ранни периоди.

В медийния дискурс политиката често се оприличава на различни видове сценични изкуства. Срещаме следните метафори: *театър*, *цирк* (*циркаджлък*), *игра*, *водевил*, *куклен театър*, *бутафорен спектакъл*, *социален театър*, *политически театър*, *панаир*: *Ще е много трудно да бъде осъден Борисов в държава с прогнили институции. Но надеждата е за постепенна нормализация на политическия живот, в който все още надделяват циркаджийството, шутовщината и откровеният гьонсурагълък* (frognews.bg, 18.03.2022); *Даниел Смилов: Театрото на ИТН: изводите от един фалишив скандал* (frognews.bg, 24.07.2022). Така политиката се разглежда като зрелище, което привлича вниманието на гълпите, но в него има голяма доза фарс, бутафория, и често всичко е лъжа.

Част от лексемите откриваме и като вторични значения в *Речник на българския език* и *Речник на съвременния български книжовен език*:

Панаир – 3. Прен. Обикн. *неодобр.* Шумно множество от хора, събрани някъде (РБЕ / RBE).

Театър – 5. Прен. Книж. Място, където стават някакви събития. *Страната се превърна в театър на военни действия* (РСБКЕ / RSBKE 1959: 389).

Участниците са характеризирани като *трупа, палячовци, циркови артисти*: *Това е международната циркова трупа измамници, легендирана като „харвардски повеи“ – Кирил Петков плюс романтичната двойка Асен Василев – Румен Спецов* (pik.bg, 20.09.2021).

Използват се различни артефакти, свързани със сценичните изкуства, като *кукли, марионетки, кукли на конци*: *Писателят Христо Стоянов: Дано студентите на срещата със Слави да разбраха, че пред тях е била една марионетка със своите гардове. И движена от хора с пари* (pik.bg, 19.06.2021). Това насочва към образа на безгласни *пионки* в нечий ръце. Според К. Симеонова „при думата *марионетка* в резултат на метафоричен пренос от прякото значение ‘кукла с неподвижни ръце, крака и глава, която се привежда в движение чрез дърпане на конци’ се получава метафоричното значение ‘несамостоятелен човек, който изпълнява чужди желания и заповеди и действа по чужда воля, въз основа на общия признак ‘несамостоятелност, подчиненост’“ (Симеонова / Simeonova 2022: 111).

Някои от посочените метафори са лексикализирани. Откриваме ги в *Речник на българския език* (РБЕ / RBE):

Марионетка – 2. Прен. *Неодобр.* Човек, правителство, държава и др., който сяпо действа по волята на друг, който служи на чужди интереси.

Марионетен – 2. Прен. *Неодобр.* Който действа по волята на друг, който служи на чужди интереси.

Кукла – 3. Прен. Несамостоятелен, безволев човек, който сяпо изпълнява чужда воля, служи на чужди интереси.

Главните действащи лица, които дърпат конците на политическата сцена, пък са определени като *кукловоди, продуценти, режисьори*: *Харалан Александров за проекта на Петков и Василев: Стартън, роден в инкубатора на служебното правителство. Продуцент е Румен Радев* (pik.bg 20.09.2021); *Краят идва: Кукловодите изоставят Гешев, прецакал ги от престараване* (frognews.bg, 07.02.2022).

Образът на политиката като шоу, зрелище за масите се допълва и от включването в него на названия за различни лица от шоубизнеса: *Шоумени, популисти, мениджъри и едни корумпета за опозиция. Какво друго очаквахме?* (frognews.bg, 09.06.2022); *САМО В ПИКТВ! Създателят на Слави Трифонов в шоубизнеса – Нидал Алгафари, разкри ходовете на чалгаджията в политиката* (pik.bg, 21.04.2021).

Друга част от политическите метафори е свързана с фауната. Парламентът се оприличава на *зоопарк, маймунарник*, което вероятно представлява алюзия за хаоса и липсата на ред: *Даниел Митов: Хората на Слави превърнаха парламента в зоопарк. Свидетелят на Манолова се опроверга сам в един махленски спор* (pik.bg, 09.05.2021).

Политиците са сравнявани с различни животни, което се свързва с подчертаването на различни негативни характеристики – *мишки* (страхливост), *плъхове* (нечистоплътност), *кокошки, папагали* (повтарят едно и също), *мекотели* (безхарактерност), *надут пуюк* (напереност и самохвалство), *камила* (подставено лице, с цел включване на друг в листите) и др., а суверенът е оприличен на стадо, подкарано от своя пастир (*овчаретина*) към кошарата, за да бъде издоено: *Не се крия като мишоците Бабикиан и Светослав Трайков в Информира.нет* (pik.bg, 08.12.2021); *Кузман Илиев: В новия парламент има доста мекотели. Поведението на ген. Атанасов за Северна Македония е подмазваческо* (pik.bg, 12.04.2021).

В животинския свят символ на верността е кучето. Това може да установим по наличието на устойчивото сравнение *верен като куче* (Кювлиева / Kyuvlieva 1986: 108; РБЕ / RBE) – ‘изключително верен’.¹

¹ Този образ откриваме и в *Речник на народната духовна култура на българите* злото (Барболова и др. / Barbolova et al. 2018). Според народните вярвания кучето е слуга на Господ, верен приятел на човека и различава доброто

Може би поради тази причина откриваме оприличаването на политически лица на различни породи кучета – от по-безобидни породи като *болонка*, *пудел* до по-опасни представители, способни да със зъби и нокти да бранят своя господар – *копой*, *Баскервилско куче*: СИГНАЛ ДО ПИК: *Ново фиаско за Бойко Рашков – копоят на Радев прати „Вътрешна сигурност“ да арестуват полицаи без причина* (pik.bg, 07.11.2021).

По-рядко в езика на медиите откриваме растителни метафори. Такива се използват предимно с цел омаловажаване и подчертаване на безполезността на съответните лица. Тъй наречените невпечатляващи политици са сравнявани с *фикуси* (символ на бездействие, липса на полза, част от обкръжаващата среда, своеобразен интериор, украса), *планктон* (предизвикват асоциации с дъно, бавни движения, пасивно се носят, храна за по-едрите риби)²: *Преброяване на фикусите в парламента – мисия невъзможна...* (actualno.com, 10.02.2021).

Метафората *отровен бурен* подчертава опасния характер на съответното лице, за разлика от пръв поглед по-безобидните обитатели на политическото пространство: *Любомир Каримански, ИТН: Татяна Дончева е отровен бурен, Нинова – политическа интригантка* (pik.bg 14.09.2021).

Срещаме и метафората *паразит* във вторичното значение: *Паразит – 1. Организъм, който живее по повърхността или във вътрешността на друг организъм и се храни от него. 2. Прен. Човек, който живее за сметка на чужд труд; тунаядец, търтей (РБЕ / RBE): Политически вампири и духове обсебват изборите. Демократичната пъстрота стана прикритие за паразити, провокатори и сметкаджии* (segabg.com, 21.02.2023).

Липсата на собствени решения и изпълнението на чужди поръчки е маркирано и чрез използването на метафори артефакти като *маша*, *патерица*, *подлога*: *Патерицата на Божков: Фолк певец и кандидат-кмет с гол плакат* (marica.bg, 23.02.2021).

Често съвместната работа на политическите субекти се разглежда и през семейните отношения – разделите се сравняват с разводи, изневери, а намирането на общи допирни точки – със сношаване, присъединяването – с приставане, любовни ласки и др.: *Тошко Йорданов: БСП отново се гушнаха с ГЕРБ* (bgnes.bg, 01.09.2021); *Петър Волгин в ПИК и „Ретро“: „Изневерява“ ли Радев на Нинова?* (pik.bg 19.09.2021); *Партията на Софийски пристана на Стефан Янев* (frognews.bg, 29.08.2022).

Политическият съюз пък е сравнен с брачния такъв: *Тридесет години след опита за по-святна демокрация ставаме свидетели на политическа сватба, която ще донесе с кръвосмешението си незапомнен потоп в управленското ложе* (pik.bg, 02.12.2021). Така политическият свят е оприличаван на живота, в който съществуват зачеване (преговори и подготовка на коалиции), раждане (създаване на политически субекти), понякога дори аборт (неуспешен опит за коалиция), изневери (взаимодействие, коалиране с други партии и политици), развод (разпадане на коалиции): *Никакви политически успехи няма да помогнат на кабинета „Денков“, заченат с предателство* (trud.bg, 08.06.2023, автор: Георги Георгиев, „Гласове“), *Огнян Минчев: Пореден аборт на „общия ремонт“ на държавата не е необходим на никого* (frognews.bg, 10.06.2023).

Политиката понякога се сравнява дори със сексуален акт, при което за по-силен ефект се използват вулгаризми: *Ще бъдем на първия ред, когато представлението започне. Да се правиш на луд, невинаги помага. Особено когато те изклати този, който се прави по-добре от теб на луд* (frognews.bg, 14.11.2022).

Неспособността на политиците да си вършат работата пък е маркирана като *политическа импотентност*: *Лена Бориславова: Политическата импотентност на ГЕРБ лъсна. Пак* (frognews.bg, 14.12.2022). Невъзможността за функциониране на политическата сцена се представя като *политическа смърт*, а политиците са определяни като *изконсумирани*, *трупове*, *мъртъвци*: *Петър*

от злото (Барболова и др. / Barbolova et al. 2018: 185). Според К. Мичева-Пейчева кучето се свързва с Господ, с божественото. То обитава усвоеното пространство на двора, а основната положителна конотация на неговия образ е верността (Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 248 – 251).

² **Планктон** *м. Биол.* Събир. Микроскопични организми, които живеят в моретата, реките, езерата и се носят пасивно от водата или се придвижват с бавни движения, включват се в кръговрата на веществата и са важна храна за редица водни организми (риби, раци и под.) (РБЕ / RBE).

Витанов: *Задаващата се коалиция изглежда като прегръдка между мъртъвци* (frognews.bg, 02.06.2023).

Промените в закони (като Изборния кодекс) и практикуването на правото се характеризират като *изнасилване на Изборния кодекс, изнасилено право, изнасилена демокрация* – незаконен, пресътпен акт, против желанията на страните: *Илиян Василев за ареста на Иванчева: Изнасилено право. Намесата на прокуратурата е съществена* (frognews.bg, 11.11.2022); *ПП и ДБ не осъзнават, че са изнасилени от Пеевски* (segabg.com, 04.07.2023).

Политиката се оприличава на проституцията, което акцентира върху нейни негативни характеристики като наличието на аморално поведение, потайността, извършването на противоправни действия в името на личната изгода и парите³: *Третото, когато става дума за тайни преговори и изненадващи резултати – Трифонов не е длъжен да ни убеждава, че политиката е като проституцията – работа по тъмно с нулева публичност* (segabg.com, 05.02.2021). Използва се и нейната атрибутика – *бардак, пилон: Христо Стоянов пред ПИК: Нинова се остана крушовска клюкарка, Манолова и бардакът ѝ се завъртяха на пилон пред президентството, за да им влезе един юмрук* (pik.bg, 12.03.2021).

Често използвана в последните години е метафората *сглобка*. Чрез нея се акцентира върху крехкостта и нетрайността на подобно сътрудничество, както и за липсата на принципна основа. В този случай политиката се разглежда като чисто механичен процес (*политически сглобки, политически инженеринг*), а президентът Румен Радев е определян като *инженер, архитект на кабинета*. Говори се за *монтиране* на определени длъжности: *Александър Симов за партията на Радев: Такова всеядно нещо не може да съществува! Непочтено ще е, ако той е „инженер“ на този проект* (pik.bg, 13.09.2021); *Ще счупим сглобката: Лена Бориславова със СМС до Десислава Атанасова* (frognews.bg, 22.06.2023).

Наблюдава се и обратната страна – *рушене, демонтаж, срутване* и квалификации като *разрушител, срутище: Срутището Герб трябва да бъде отречено* (pik.bg, 23.02.2021); *Александър Симов: Разрушителят Радев е заплаха за България* (retro.bg, 18.08.2021).

Отстраняването на длъжностни лица се разглежда като *чистка, изчегъртване* – лексеми, които насочват към агресивния, принудителен характер на действието и възможния мотив за мъст. В метафоричен смисъл се използват също *изчегъртвам, изчегъртвачи, изчегъртан*, а също така синонимичният на *изчегъртвам* глагол *отлюспвам*: *Този път изчегъртвачите ще влязат в ролята на изчегъртвани* (pik.bg, 28.11.2021); *ОТЛЮСПИХА ГО! ИТН: Петър Илиев вече е „затворена страница“ за партията на Слави* (pik.bg, 15.09.2021). Отстраняването от длъжност дори е сравнявано с *екзекуция*: *Поетът Недялко Йорданов в гневен стих за екзекуцията на проф. Балтов: Докторе, нямат от Бога боязън! Щом не си с тях, ще бъдеш наказан* (pik.bg, 16.09.2021).

Съждения относно краткотрайността на политическите субекти откриваме и в метафорите *прашинка, политически еднокдневки*: *Георги Гергов: Корнелия е прашинка в историята на БСП – и това ще мине. Случилото се в комисията на Манолова са предизборни фойерверки* (pik.bg, 12.05.2021).

Противопоставянето в политиката се разглежда като *война*. Според К. Симеонова това е пример за детерминологизация. „Терминът *война* в значение на ‘въоръжена борба между отделни държави и народи или между отделни групировки в рамките на една държава’ след детерминологизация означава ‘остър конфликт, остро противопоставяне’“ (Симеонова / Simeonova 2022: 124): *Войната „Радев – Нинова“*. *За да спаси БСП, Корнелия трябва да отлюспи президента предател* (pik.bg, 21.09.2021).

Спорът като война е разгледан и от Дж. Лейкф и М. Джонсън в техния труд *Метафорите, с които живеем* (Lakoff, Johnson 1980). Според тях същността на метафората е разбирането и преживяването на едни неща от гледна точка на други. Авторите сравняват структурата на спора като своеобразна словесна битка и на войната като въоръжен конфликт и откриват в тях общи черти: *атака, защита, контраатака, използването на различни стратегии, възможността за загуба или победа*. Те стигат до извода, че „спорът е отчасти структуриран, разбиран, извършван и обсъждан с езика на войната. Концепцията и действието са метафорично структурирани и следователно езикът е метафорично структуриран“ (Lakoff, Johnson 1980).

³ **Проституция –3.** *Прен. Неодобр.* Недопустимо, неморално поведение или действие, свързано с погазване, оскверняване на нещо срещу заплащане (РБЕ / RBE).

Политиката се разглежда като своеобразна *религия*, често като *секта*: *В Политическата секта непрекъснато му се подиграват – за тях той си е Кирчо Случайното, и такъв ще си остане* (afera.bg, 21.01.2023); *Манол Глишев: Русофилството – рационално убеждение или религия?* (frognews.bg, 15.02.2023). А политикът, водачът на политическата партия – като *вожд*, *овчар*, който води своето вярно стадо накъдето сам реши, а всички трябва да му се подчиняват: *Миряните в ГЕРБ се чудят кога да свалят папа Бойко. С удоволствие биха пратили Лидера в музей, понеже ги обрича на безперспективност* (segabg.com, 29.08.2022); *Един куп манталитетни близнаци в засвидетелстването на лоялност към вожда* (frognews.bg, 18.03.2022).

Мотивът за месианството и вечното търсене на месии, спасители в българската политика е разгледано през образите на новите политици, носещи промяната, като Слави Трифонов, ПП ПП: *Новият месия Кирил Петков е над закона* (pik.bg, 22.09.2021); *Кирил Петков сменя Спасителя Слави Трифонов?* (retro.bg, 11.09.2021).

Определяното като вредното за България е свързано с образа на дявола (*дявол*, *сатана*, *сатанист*, *безбожник*): *Веселина Томова от „Афера“: Безбожник си, Радев. Другото ти име е фашизъм* (pik.bg, 20.10.2021).

Медийното пространство също е обект на особен интерес в езика на медиите – по-скоро като резултат на взаимни обвинения в продажност, отколкото на вътрешна саморефлексия. Така се появяват определения като *информационни боклуци*, *информационна мърша*, *парцали*, *фалшиви новини*, а определени медии, определяни като твърде послушни, са характеризирани като *придворни медии*, *лакеи* или *трубадури на властта*: *Припомняме, че Радев и Мая Манолова са единствените положителни персонажи в Информиран.нет и останалите парцали от „групата“* (pik.bg, 03.10.2021).

Журналистиката се сравнява с най-древната професия – проституцията. Наречена е още *Четвъртата проститутка* (вместо *Четвъртата власт*). А практикуващите я са определени като *продажници*, *пасмина*, *вървяща винаги сред победителя*: *За да се знае, че тази Секта, внушаваща, че е „голямата работа“ в журналистиката, не е Четвърта власт, а Четвъртата проститутка. За да се знае, че когато мълчиш позорно за линча, който Властта прилага към колега журналист, пък дори и да го ненавиждаш, подписваш собствената си присъда на продажник!* (pik.bg, 22.10.2021).

Журналистиката се оприличава и на *секта*, *кочина*: *Време е да се връщам в занаята и да почистим малко кочината в Нова и БТВ, че иначе кошмарът ще продължи* (pik.bg, 16.11.2021). *Бабилян е наречен баща, бос на фалшивите новини, медийното гуру на хунтата, контрадезинформатор*, а *Мая Манолова – царица на фалшивите новини*: *Радев уплашен, активира фабриката на Бабилян за компромати и клевети срещу проф. Герджиков* (pik.bg, 25.10.2021); *Доста плитка инсинуация в стила на медийното гуру на хунтата – контрадезинформатора Бабилян* (pik.bg, 25.10.2021).

От собствени имена се образуват и обобщени наименования като *бабилянчета*, *цветанки*. Послушните журналисти, които избягват да задават неудобни въпроси, са характеризирани като *мисирки* (*мисиреци*), определение, започнало след оприличаването на журналисти на такива от Б. Борисов през февруари 2020, *цветанки* (от името на журналистката Цветанка Ризова), *лимонки*, *слуги*: *Мисирките и мисиреците от големите телевизии вече тръгнаха след новите поробители и конкурират Сашо Дикофф и Люба Курвалезич кой ще оближе по-усърдно подметките на Киро Петков и шефовете му* (pik.bg, 25.11.2021); *Въпросът е каква е цената цветанките да си гълтнат граматиката и дали работата е в парите, а не в корпоративна договорка със собствениците на най-високо ниво* (pik.bg, 26.11.2021).

Тема за фалша откриваме през определения като *ментета* (*менте партии и политици*, *бутафорни политици*), *фейк* и др.: *Ментетата Мая и Киро – съединени ще лъжат повече!* (pik.bg, 18.10.2021); *Държавата изхранва бутаторни политици* (sega.bg, 15.03.2023).

Разгледаните примери за политически метафори в медийния дискурс представляват малка част от използваните метафорични изрази в медиите. Техният списък може да се допълва и дообогатява, като се подчертават едни или други характеристика както на средата, така и на случващото се и желаните акценти и послания в обществото. Разглеждайки политическите метафори, не трябва да забравяме, че те не бива да бъдат възприемани еднозначно, защото служат за насаждане на определени тези, а цветистият метафоричен език допринася за по-лесното им запомняне, особено при честите повторения, които се наблюдават при определени образи. Изследването на появата и

развитието им пък допринася за разбирането на механизмите на въздействието им в обществото и езиковата манипулация.

Източници / Sources

Агенция ПИК (Agentsiya PIK) <<https://pik.bg/>>

Актуално (Aktualno) <<https://www.actualno.com/>>

БГНЕС (BGNES) <<https://bgnes.bg/>>

Блог на Иво Инджев (Blog на Ivo Indzhev) <<https://ivo.bg/>>

Вестник „Марица“ (Vestnik “Maritsa”) <<https://www.marica.bg/>> Вестник „Сера“ (Vestnik “Sega”) <<https://www.segabg.com/>> Вестник „Труд“ (Vestnik “Trud”) <<https://trud.bg/>>

ФрогНюз (FrogNews) <<https://frognews.bg/>>

Цитирана литература / References

Андреева 2019: Андреева, Ж. Стилистични и прагматични особености на когнитивните метафори в българските политически речи от края на XIX век. – *Verba iuvenium*, № 2, с. 163 – 173. (Andreeva 2019: Andreeva, Zh. Stilistichni i pragmatichni osobenosti na kognitivnite metafori v balgarskite politicheski rechi ot krauya na XIX vek. – *Verba iuvenium*, № 2, pp. 163 – 173.)

Андреева 2021: Андреева, Ж. Манипулативният аспект на когнитивните метафори в съвременните български политически речи. – *Verba iuvenium*, № 3, с. 93 – 104. (Andreeva 2021: Andreeva, Zh. Manipulativniyat aspekt na kognitivnite metafori v savremennite balgarski politicheski rechi. – *Verba iuvenium*, № 3, зз. 93 – 104.)

Барболова и др. 2018: Барболова, З., М. Симеонова, М. Китанова, Н. Мутафчиева, П. Легурска. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (Barbolova et al. 2018: Barbolova, Z., M. Simeonova, M. Kitanova, N. Mutafchieva, P. Legurska. *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Белт 2007: Белт, Т. Политическое убеждение путём метафорического моделирования. – *Политическая лингвистика*, вып. 2 (22), с. 18 – 25. (Belt 2007: Belt, T. Politicheskoe ubezhdenie putjom metaforicheskogo modelirovaniya. – *Politicheskaja lingvistika*, vup. 2 (22), s. 18 – 25.)

Георгиева 2015: Георгиева, Цв. Политическата метафора (манипулация и цензура). – *Езиков свят*, № 1, с. 108 – 113. (Georgieva 2015: Georgieva, Tsv. Politicheskata metafora (manipulatsiia i tsenzura). – *Ezikov svyat*, № 1, pp. 108 – 113.)

Кръстева 2023: Кръстева, Т. Някои наблюдения върху поляризацията на обществото, отразена в българските медии. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2023 година)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 55 – 60. (Krasteva 2023: Krasteva, T. Nyakoi nablyudeniya varhu polyarizatsiyata na obshtestvoto, otrazena v balgarskite medii. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin” (Sofia, 2023 godina)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 55 – 60.)

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Издателство на БАН. (Kyuvlieva-Mishaykova 1986: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Мичева-Пейчева 2013: Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Валентин Траянов. (Micheva-Peycheva 2013: Micheva-Peycheva, K. *Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik*. Sofia: Valentin Trayanov.)

РБЕ: *Речник на българския език онлайн, 2001 – 2023*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [16.01.2024]. (RBE: *Rechnik na balgarskia ezik online, 2001 – 2023*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [16.01.2024].)

РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 3. София: БАН, 1959. (RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Т. 3. Sofia: BAN, 1959.)

Симеонова 2022: Симеонова, К. *Лингвистична характеристика на съвременната българска политическа терминология*. София: Пропилен. (Simeonova 2022: Simeonova, K. *Lingvistichna harakteristika na savremennata balgarska politicheska terminologiya*. Sofia: Propilen.)

Lakoff, Johnson 1980: Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors we Live by*. Chicago: Chicago University Press.

SOME METAPHORS IN THE MEDIA DISCOURSE

Teodora Krasteva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tera_kr@abv.bg

Abstract. The text examines some metaphors in the media discourse that build the image of politics as a process and the politicians in it. It represents an observation of language in print media over the past 3 years.

Keywords: *media; metaphors; politics; Bulgarian language*

Teodora Krasteva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.08>

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЯ

СЛОВНИК И СЛОВНИКОВИ ЕДИНИЦИ¹

Цветелина Георгиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

cveti.g@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се отчита разликата между словник *за* речник и словник *на* речник и се предлагат дефиниции. Местоположението на словниковите единици е описано с оглед на начина на организиране на езиковия материал в речника. Специално внимание е отделено на струпването на словникови единици в лявата част на речниковата статия и в словообразователната зона. В рамките на речниковата статия се посочват приликите и отликите при представяне на две и повече словникови единици.

Ключови думи: *словник; словникови единици; лексикографски термини; лексикографска практика*

Въведение

Настоящата статия е посветена на лексикографските термини *словник* и *словникови единици* с ориентир към българските речници. Намирам за необходими подобен тип изследвания, тъй като изясняването на терминологичния апарат е от важно значение при анализа на даден речник, а в нашата езиковедска литература все още няма цялостен труд, който да е посветен на теоретичната или на учебната лексикография.

Целта на работата е да се оцени информацията за термините *словник* и *словникови единици* в различни наши и чужди трудове (научни, научноприложни, учебни), да се направи опит за тяхното дефиниране и да се проследи доколко теорията съответства на практиката.

Обект на изследване са словниковите единици в няколко български тълковни печатни речника от общ тип. (Подборът на словникови единици за речник ще бъде засегнат дотолкова, доколкото е необходимо да се изясни многозначността на термина *словник*.)

Поставят се следните по-важни задачи: да се посочи мястото на словниковите единици в речника, да се опишат особеностите при представяне на две и повече словникови единици в една речникова статия и да се установи кога има съвпадение между словникови, заглавни и тълкувани единици.

Създаването на един тълковен речник е дълъг процес и включва дейности, които изискват лексикографски умения и усет, богат набор от знания в различни области на лингвистиката (семантика, лексикология, граматика, словообразуване, фразеология и др.). Този процес преминава, условно казано, през седем етапа. След като се определи авторският състав, първият етап е *изготвяне на концепция за лексикографско описание на езиковите единици*.² Вторият етап включва *създаване на богата и надеждна картотека от минимални контексти на лексикалния материал*. Третият етап е *изготвяне на словник*, след като се уточни обемът на речника, хронологичният му обхват и неговият ползвател. Четвъртият етап включва *изработване на концепция за структурата на речниковата статия*. Петият етап е *съставяне на речниковите статии (съставяне на речника)*. Шестият етап е *техническо оформяне на речника*, а седмият – *редактиране, унификация и подготовка за печат на речника*.

¹ Публикацията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН по ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

² В статията съчетанието езикови единици се ограничава само до словникови единици.

Словник за речник и словник в речник

Както се вижда, терминът *словник* е работен лексикографски термин даже по време на създаването на даден речник. Той се използва активно и след изработката на речника (при неговия анализ). Оказва се обаче, че в българските научни трудове, ръководства за съставяне на речници и учебници за висши училища липсва дефиниция за термина *словник*. Различните анализатори (наши и чужди) с оглед на проблема, който разглеждат, и вида речник, влагат различно съдържание в него, в резултат на което може да се разграничат най-общо две значения на термина – едното е свързано с подбора на езикови единици *за* бъдещия речник, а другото е свързано с анализа на езиковите единици *в* издадения речник.

Словник за речник и словникови единици. Дефиниции

Изготвянето на словника на един тълковен речник от общ тип (третият посочен по-горе етап) всъщност е дейност, свързана с избора на думи и части от думите, които ще бъдат включени при създаването на речника. Ако трябва да се подходи научно³, този избор е изключително сложен⁴ и за това е писано в наши и чужди изследвания. Словникът *за* бъдещия речник се споменава тук, за да се посочи какво съдържание влагат в него някои наши учени, и да се разграничи от словника *на* издадения речник. Ив. Касабов говори за „предварителния корпус-минимум на ЛСС [лексикално-семантичната система – бел. моя, Цв. Г.], чийто състав се прецизира в процеса на следващите процедури“ (Касабов / Kasabov 2019: 72). За М. Филипова-Байрова словникът е „лексическият състав, който трябва да влезе в даден речник“ (Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1959: 232), а според Д. Попов определянето на словника за речника означава, че „за всяка дума поотделно се решава въпросът да бъде или да не бъде включена в речника“ (Попов / Popov 1990: 61). В този смисъл под **словник** (по-нататък Сл) като продукт от третия етап от създаването на речника се разбира *предварително изготвен списък от езикови единици, които ще имат представително място в даден речник*. Съответно компонентите от този списък се наричат **словникови единици** (по-нататък СлЕд).

Словник в речник и словникови единици. Дефиниции

В повечето наши лексикографски изследвания обаче не става въпрос за дейността по изготвянето на Сл, а за неговата реализация в рамките на изработен речник – анализират се от различни гледни точки включените в речника езикови единици, техният брой, начинът на организирането им и особеностите на тяхното представяне. Ето защо терминът Сл се оказва многозначен.

Нещо повече. Трябва да се отбележи, че там, където е дефиниран, той се използва и с друго (твърде стеснено) значение, при което СлЕд се съотнасят единствено със заглавните единици в речника, срв.: Сл е „списък от езиковите единици (думи и словосъчетания от думи), които се включват като заглавки на речникови статии в даден речник“ (ТР / TR 2009: 390). В.В. Дубичински дефинира термина Сл дори като „лявата страна на речника“ (Дубичински / Dubichinski 2008: 54, 62, 392).⁵ От

³ Трябва да се отбележи, че „и сега преобладава практиката словникът да се определя интуитивно или използвайки честотните характеристики на думите от създадените бази данни, например от Българския национален корпус. Първият подход определено не е научен, а вторият – невинаги отразява обективното състояние, тъй като е зависим от вида на включените в архива материали, от актуализирането и преобладаването на една или друга лексика в определени периоди от време, от това, че няма правопрпорционална зависимост между значимостта на даден вид лексика и честотата на употребата ѝ“ (Чоролеева, Георгиева / Choroleeva, Georgieva 2017: 122). В.В. Дубичински посочва, че обективни критерии при подбора на думи за речника все още не съществуват и че основното правило за лексикографа трябва да бъде функционалната роля на лексемата в дадена езикова общност (Дубичински / Dubichinski 2008: 62).

⁴ Редица автори отбелязват трудността при изготвяне на качествен словник и необходимостта от картотека, от която да се направи нужният подбор (напр. Касабов / Kasabov 2019; Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1959: 232; Попов / Popov 1990: 61 – 62, Попов / Popov 2002: 292 и др.).

⁵ Като „дясна страна“ в тълковния речник той определя описанието на единиците на словника (Дубичински / Dubichinski 2008: 62).

дефинициите може да се направи извод, че компонентите на Сл съвпадат със заглавните единици, респ. с единиците, които получават тълкувателна дефиниция. Дали обаче винаги е така?

В настоящото изследване се прави разлика между *представени* и *тълкувани* думи, защото, както ще стане ясно по-нататък, невинаги СлЕд са тълкувани и/или са заглавни единици на речниковата статия. Ето защо тук се предлага едно по-различно разбиране за термина Сл, което не се ограничава до „лявата страна на речника“. Под **словник** се разбира *съвкупността от всички езикови единици (думи и съставни части на думата), които имат представително място в речника*. Логично, тези езикови единици се наричат **словникови единици**. Подобно е разбирането за Сл и на Д. Попов, когато анализира тълковния речник на Стефан Младенов, който е построен на азбучно-гнездови принцип (вж. Попов / Роров 2002). За изследователя това са всички думи, които са включени в речника, т.е. не само тълкуваните думи (тези от лявата страна на речниковите статии), но и тези, които са посочени в дясната страна.

Място на словниковите единици в речника. Словникови и заглавни единици

Местоположението на СлЕд зависи от начина на организиране на езиковия материал в речника.

При строгия азбучен принцип на организация на езиковия материал за всяка дума⁶ от Сл се създава отделна речникова статия и статиите се подреждат по азбучния ред на заглавните единици. Този принцип е най-прост и предполага най-лесно и ефективно търсене на включените думи. В речници, построени на този принцип, всяка СлЕд е и заглавна единица.

При азбучно-гнездовия принцип на организация на езиковия материал СлЕд има не само в лявата страна на речника, но и в дясната. При речници, построени на този принцип (напр. БТР / ВТР 1951; СТРЕ / STRBE 1995; БТР / ВТР 2012 и др.), само някои думи от Сл са „вход“ към речниковите статии, а други – производни думи или варианти и форми на думи – се включват в речниковата статия на съответната еднокоренна заглавка. Резултатът е струпване (гнездуване) в една речникова статия на две или повече словообразователно свързани или близки във формално и смислово отношение думи. Когато става въпрос за словообразователно свързани единици, обикновено за заглавка се избира една дума, която е произвеждаща спрямо останалите, като невинаги тя е връх на словообразователното гнездо. По традиция мястото, което е отредено за производните думи от гнездото на заглавката, е т. нар. словообразователна зона (намира се в дясната страна на речниковата статия), напр.:

етно̀лог̀ия ж., само ед. Етнография. // прил. **етно̀лог̀ичен** ... // прил. **етно̀лог̀ически** ... // прил. **етно̀лог̀жки** ...⁷ (СТРЕ / STRBE 1995).

В речниците обаче има и изключения, свързани със струпване на СлЕд и на други места, за които ще стане ясно по-нататък.

В тълковни речници с азбучно-гнездови принцип Сл на речника *не съвпада* със заглавните единици, защото само една част от СлЕд са заглавни единици, а друга част са посочени като производни думи в словообразователната зона. Такива речници са БТР / ВТР 1951; БТР / ВТР 1994; СТРЕ / STRBE 1995 и БТР / ВТР 2012.

Както се вижда, в дефинициите, посочени в ТР / TR 2009 и в Дубичински / Dubichinski 2008, явно са взети предвид само (тълковните) речници с **азбучен принцип** на организация на езиковия материал, но не и тези с азбучно-гнездови принцип.

При дефиниране и анализиране на Сл трябва да се има предвид *струпването (гнездуването) на словникови единици и в лявата част на речниковата статия (в т. нар. зона на заглавката)*. Става въпрос за речникови статии с т. нар. комбинирана заглавка⁸ – заглавка, която се състои от няколко еднотипни и близки по семантика и строеж езикови единици, представени като едно цяло

⁶ Тъй като значещи части на думите се включват относително рядко и са малко на брой, нататък ще се говори само за думи.

⁷ Статиите тук се дават в оригинал, а при съкращаване на текст, който не е съществен с оглед на разглеждания проблем, се използва знак многоточие.

⁸ За термина комбинирана заглавка вж. Георгиева / Georgieva 2024a и 2024b.

(вж. примерите по-долу). Специфичното тук е, че получават **общо тълкуване** няколко думи, които иначе безпогрешно се оценяват от анализаторите (а и от авторите на речниците) като самостоятелни лексикални единици⁹ (всяка е имала и отделно място в предварително изготвения на третия етап от съставянето на речника Сл).

Макар и по-рядко, в някои речникови статии има т. нар. подзаглавни единици (подзаглавки), които са ошрифтени по подобие на заглавките. Това са непреходните глаголи – с елементи *се* или *си*, безличните глаголи и глаголи, оформени с *ме*, *ми*, *ми се*, които съществуват успоредно с деятелните лични глаголи и са близки в семантично отношение с тях. Напр. подзаглавка *моля се* може да бъде в статия със заглавка *моля*:

моля *несв., прех. ... моля се* *несв., непрех. ...*

Подзаглавката е началната единица на блока, който е разположен по-ниско, по-долу от блока със заглавката. Подзаглавките са производни думи (Аврамова / Avramova 2019) и са част от Сл.

В някои речници към преходния глагол са посочени и открити в различен шрифт глаголни единици¹⁰ със *се* или *си*, напр.:

боядисвам *несв., прех. ... боядисвам се* *възвр. ...*

блъскам *несв., прех. ... блъскам се* *страд. ... възвр. ... взаим. ...*

Тези единици също са част от Сл на речника.

Модели на гнездуване на словникови единици в речника

Въз основа на лексикографската практика у нас може да се обобщи, че в българските тълковни речници съществуват няколко модела на гнездуване.

1. При посочване на *словообразователно свързани думи* в дясната част на речниковата статия (в словообразователната зона). Моделът се среща в БТР / ВТР 1951; СТРБЕ / STRBE 1995 и БТР / ВТР 2012, напр.:

бо̀рса *ж., ит.* bursa *от сред. лат.* bursa ‘кесия’...: Място, сграда за парични и търговски сделки... ||-**ов** *прл. м.:* на, от борса. (БТР / ВТР 1951)

га̀мѐн и **га̀мен**¹¹, *мн.* га̀мѐни и га̀мени, *м.* Невъзпитан уличен хлапак; уличник, хулиган. // *прил.* **га̀мѐнски** и **га̀менски**, га̀мѐнска и га̀менска, га̀мѐнско и га̀менско, *мн.* га̀мѐнски и га̀менски. *Га̀менска постъпка.* (СТРБЕ / STRBE 1995)

вѐрен, *вѐрна*, *вѐрно*, *мн.* вѐрни *прил.* 1. Предан, привързан, лоялен... // *нареч.* **вѐрно**. // *същ.* **вѐрност**, *верността*, *ж.* (СТРБЕ / STRBE 1995)

конста̀нта *ж.* (лат.) Величина с постоянна стойност. *конста̀нтен прил., конста̀нтност ж.* (БТР / ВТР 2012).

2. При посочване на *словообразователно свързани или близки във формално и смислово отношение думи* в лявата част на речниковата статия (в зоната на заглавката). Моделът се среща в БТР / ВТР 1951; БТР / ВТР 1994 и БТР / ВТР 2012, напр.:

безстопа̀н|ски и **-ствен** *прл. м.:* ‘без стопанин’. Безстопанствени имоти. (БТР / ВТР 1951)

боя̀джѝ|я *м., -й̀ка ж., -й̀че с.;* *тур.* бояджи: който върши бояджийство; който търгува с бои; който прави бои; който боядисува прежда, платове, стаи... (БТР / ВТР 1951)

плѐнник *м., плѐнница* и **плѐнничка** *ж.* Лице, което се намира в плен. (БТР 1994)

⁹ Тук нямам предвид вариантите.

¹⁰ В научната литература няма единно мнение за техния статус. Едни учени ги определят като форми на глагола, други – като думи, а според трети само някои от тях са форми (вж. Цанков / Tsankov 1997 и др.). По различен начин са представени и в предговорите на тълковните речници. Към момента те ще бъдат определени като *се/си*-единици.

¹¹ **Га̀мѐн** и **га̀мен** са акцентни варианти и се приемат за проста (еднокомпонентна) заглавка. Акцентни варианти са и **га̀мѐнски** и **га̀менски**.

биологичен, биологически и биоложки прил. Който се отнася до биология, който е свързан с живота, с живите организми. *Биологични процеси. Биологични оръжия.* (БТР / ВТР 1994)

генезис м. и генеза ж. (гр.-рус.) *книж.* Произход, възникване, зараждане. (БТР / ВТР 2012).

3. Съчетание от двата вида гнездуване. Моделът се среща в БТР / ВТР 1951 и БТР / ВТР 2012, напр.:

адвока̀т | *прост.* -ин м.; ж. -ка, ум. -че; *лат.* ...: призован за правна помощ; правни застъпник, упълномощен защитник пред съд... ||-лъ'к м.; *по т. начин произведена дума* *вм.* адвокатство. ||-ски *прил.* м.: от, на адвокат... ||-ски *нар.*: както (от, на) адвокат... ||-ство с.: 1. адвокатско занятие, т. адвокатлък... 2. област на адвокатско знание или умение; адвокатура... ||-ствувам *гл.* *нпрх.* *тр.*: имам или върша занятие на адвокат... ||-у'ра ж.; *лат.* ...: адвокатство като занятие или съсловие. ||-щина ж. адвокатски похват за доказване... (БТР / ВТР 1951)

гя̀ур(ин) м. (перс.-тур.) и **гя̀урка ж.** Друговерец, който не изповядва исляма. *гя̀урски прил.* (БТР / ВТР 2012).

И при трите модела речниковите статии се подреждат по азбучния ред на заглавните единици, като при последните два първият компонент на комбинираната заглавка определя мястото на речниковата статия в речника.

Броят на СлЕд и при трите модела не съвпада с броя на заглавните единици.

Особености при представяне на словниковите единици в зоната на заглавката и в словообразователната зона

Наблюденията показват, че съществуват прилики и отлики при представяне на две и повече СлЕд в рамките на речниковата статия. Ето защо тук ще бъдат анализирани случаите, когато в една речникова статия са включени няколко СлЕд.

А. В зоната на заглавката

При гнездуване в зоната на заглавката (т.е. при комбинираните заглавки) на първо място в повечето случаи е поставена дума, която е мотивираща по отношение на останалите (срв. **европ̀ец** в комбинираната заглавка **европ̀ец м. европ̀ейка ж.**). Тази дума също може да е производна. По нея се определя азбучното място на речниковата статия. Компонентите на заглавката са типографски оформени по един и същи начин и са представени в основната си форма и с ударение. Те са граматически определени и тълкувани с обща парафраза, в която не са посочени диференциалните признаци. Понякога с цел пестене на място думите са изписани в компресиран или в съкратен вид – срв. съответно **гя̀ур(ин)** или **б̀орс|а ж.**,... ||-ов.

Както се вижда от посочените по-горе примери, в зоната на заглавката се наблюдават два типа обединения¹², които се различават от обединението в словообразователната зона.

Първият тип обединение (напр.: **европ̀ец м. европ̀ейка ж., дозир̀овка ж. дозир̀ане с., зоолог̀ичен, зоолог̀ически прил.** и др.) привидно напомня на обединението в словообразователната зона, тъй като *думите са словообразователно свързани*. То обаче се различава не само по мястото си в рамките на речниковата статия, но и по начина на тълкуване. Желанието на автора на речника е да представи с едно общо значение няколко иначе самостоятелни сродни думи. Този подход обаче противоречи на главната задача на тълковния речник, тъй като са взети предвид само интегралните семантични признаци на компонентите на комбинираната заглавка (т.е. пренебрегнати са диференциалните признаци).

Вторият тип обединение (напр.: **диплом м. диплом а ж.; серпант̀ина, серпент̀ина ж.; двай̀сет, двадесет числ., заг̀дето, зад̀ето нареч.** и др.) е *формално-смыслово обединяване* на варианти (формални, фонетични, акцентни) или форми (съкратени и разширени) на думите. Наблюдава се, когато между компонентите в комбинираната заглавка има общност в семантиката и близост в стро-

¹² Вж. още Георгиева / Georgieva 2024б и 2024а.

ежа, формата. В този случай като отделни СлЕд може да се приемат само формалните варианти (*диплом м. диплома ж.*).

Б. В словообразователната зона

Практиката показва, че обикновено в словообразователната зона на тълковния речник думите се изписват по азбучен ред¹³, т.е. не се следва словообразователната стъпка, не е показана пряката връзка между произвеждаща и производна дума. Зоната се обособява по два начина: 1) зоната започва с условен знак (напр. // – вж. БТР / ВТР 2012) или 2) всяка производна дума от зоната е представена след условен знак (напр. || – при БТР / ВТР 1951¹⁴ и // – при СТРБЕ / STRBE 1995). Понякога, както е в БТР / ВТР 1951, думите са посочени в съкратен вид с цел пестене на място. Производните думи са типографски разграничени от останалия текст на статията (обикн. са изписани по подобие на заглавките), имат ударение, граматичен маркер и са в основната си форма. В някои случаи начинът на представяне на производните думи напомня струпване на едно място на своеобразни речникови статии с подборно избрани зони (напр. функционално-стилистична, семантична, илюстративна, фразеологична и др.). С основание в словообразователната зона не се наблюдава обединено представяне на две или повече думи, каквото има в зоната на заглавката при повечето от разгледаните речници.

Обобщение

От направените наблюдения може да се обобщят особеностите на Сл и СлЕд в българските тълковни речници.

1. Има разлика между словник *за* речник и словник *на* речник.

2. Словникът на един тълковен речник е съвкупност от:

- а. единиците в зоната на заглавката и на подзаглавката и
- б. единиците в словообразователната зона
- в. *се/си*-единиците.

3. Местоположението на СлЕд зависи от начина на организиране на езиковия материал в речника.

4. Броят на СлЕд съвпада с броя на заглавките (и с броя на речниковите статии) само при речници със строг азбучен принцип на подреждане на материала.

5. Има разлика между броя на единиците за тълкуване и броя на словниковите и заглавните (и подзаглавните) единици (дори последните видове да съвпадат), защото тълкувателна дефиниция може да имат не само заглавните (и подзаглавните), но и някои производни думи в словообразователната зона, както и устойчивите и фразеологичните съчетания, в които те участват.¹⁵

6. Когато в предговора на речника се посочва неговият обем, добре е да се подхожда по-прецизно в описанието предвид обичайната разлика между броя на словниковите, заглавните и тълкуваните единици¹⁶.

Направените наблюдения показват несъответствие между теоретичната постановка за термини като *словник* и *словникови единици*, от една страна, и съществуващата лексикографска практика, от друга страна. Установеният проблем, който засяга струпването на словникови единици в лявата

¹³ В БТР / ВТР 1951 пише: „За пестене място в речника се прибират, доколкото допуска леснотата на диренето, **повече думи**, произведени от основата на друга дума, под заглавка на тая подирната. Внимава се обаче, колкото се може, да не се разваля азбучният ред“ (БТР / ВТР 1951: 16).

¹⁴ Тук няма да се коментират случаите, когато сред производните думи са вмъкнати думи, които не са от същото словообразователно гнездо, тъй като това е неоправдано дори от гледна точка на авторовия замисъл.

¹⁵ Срв. в СТРБЕ / STRBE 1995: **лед** ... // *прил.* **леден**, ледена, ледено, *мн.* ледени. *Ледена кора. Ледени отношения.* ● **Каго лед.** Много студен. ● **Разбивам ледовете.** Слагам началото на прекъснато общуване. ● **Ледена планина.** Голям леден блок в океана, образуван при откъсване на части от ледник; айсберг. Вж. също и в БТР / ВТР 1951.

¹⁶ Напр. в БТР / ВТР 1995 е посочено, че са „включени около 60 000 думи и изрази“, но тъй като материалът в речника е азбучно-гнездово подреден, а има и комбинирани заглавки, не се знае какво се разбира под „60 000 думи“ (дори да изключим „изрази“) – словниковите или заглавните единици.

страна на речниците и тяхното общо тълкувание, очаква да бъде решен както на теория, така и на практика.

Цитирана литература / References

- Аврамова 2019: Аврамова, Ц. Производната дума в тълковния речник. – *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, № 8, с. 61 – 72. (Avramova 2019: Avramova, Ts. Proizvodnata дума v talkovniya rechnik. – *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, № 8, s. 61 – 72.)
- БТР 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори. Том 1: А – К*. София: Дечо Стефанов. (BTR 1951: Mladenov, St. *Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori. Tom 1: A – K*. Sofia: Decho Stefanov.)
- БТР 1994: Попов, Д. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1994: Popov, D. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- БТР 2012: Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток – Запад. (BTR 2012: Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Iztok – Zapad.)
- Георгиева 2024а: Георгиева, Ц. За Лексикографският параметър комбинирана заглавка в двуезичен речник. – *Български език*, кн. 1, с. 29 – 42. (Georgieva 2024a: Georgieva, Ts. Za Leksikografskiyat parametar kombinirana zaglavka v dvuezichen rechnik. – *Balgarski ezik*, kn. 1, s. 29 – 42.)
- Георгиева 2024б: Георгиева, Ц. За някои основни лексикографски термини. – *Известия на Института за български език* (под печат). (Georgieva 2024b: Georgieva, Ts. Za nyakoi osnovni leksikografski termini. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik* (pod pechat).)
- Дубичински 2008: Дубичинский, В.В. *Лексикография русского языка: учеб. пособие*. Москва: Наука, Флинта. (Dubichinski 2008: Dubichinskiy, V.V. *Leksikografija russkogoazyka: ucheb. posobie*. Moskva: Nauka, Flinta.)
- Касабов 2019: Касабов, И. *Основни лексикографски проблеми и семантичен речник-минимум*. София: НБУ. (Kasabov 2019: Kasabov, I. *Osnovni leksikografski problemi i semantichen rechnik-minimum*. Sofia: NBU.)
- Попов 1990: Попов, Д. Лексикографията: наука – практика – изкуство. Лексикографско описание на думата. – Във: Влахов, С. (ред.). *Научно-практически лексикографски семинар. Лексикография – 89*. София: Съюз на преводачите в България, с. 50 – 68. (Popov 1990: Popov, D. Leksikografiyata: nauka – praktika – izkustvo. Leksikografsko opisanie na dumata. – In: Vlahov, S. (red.). *Nauchno-prakticheski leksikografski seminar. Leksikografija – 89*. Sofia: Sayuz na prevodachite v Bulgaria, s. 50 – 68.)
- Попов 2002: Попов, Д. Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Стефан Младенов. – В: Жерев, Ст., Кювлиева-Мишайкова, В., М. Чоролеева (ред.). *Българско езикознание. Т. 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 285 – 350. (Popov 2002: Popov, D. Teoretichen analiz na leksikografskite printsiipi na Balgarskiya talkoven rechnik ot Stefan Mladenov. – In: Zherev, St., Kyuvlieva-Mishaykova, V., M. Choroleeva (red.). *Balgarsko ezikoznanie. T. 3. Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, s. 285 – 350.)
- СТРБЕ 1995: Буров, С., В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Велико Търново: Елпис. (STRBE 1995: Burov, S., V. Bondzholova, M. Ilieva, P. Pehlivanova. *Savremenen talkoven rechnik na balgarskiya ezik s ilyustratsii i prilozheniya*. Veliko Tarnovo: Elpis.)
- ТР 2009: Попова, М., Б. Попов, Е. Петкова, Кр. Симеонова, А. Христова. *Терминологичен речник по хуманитарни науки*. София: Наука и изкуство. (TR 2009: Popova, M., B. Popov, E. Petkova, Kr. Simeonova, A. Hristova. *Terminologichen rechnik po humanitarni nauki*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Филипова-Байрова 1959: Филипова-Байрова, М. Изработване на двуезични речници. – *Известия на Института за български език*, IV, с. 223 – 262. (Filipova-Bayrova 1959: Filipova-Bayrova, M. Izrabotvane na dvuezichni rechnitsi. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, IV, s. 223 – 262.)
- Цанков 1997: Цанков, К. Представяне на глаголната лексика в речниците на българския език. – В: *Лексикографията – отражение на българското словно богатство*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, с. 37 – 46. (Tsankov 1997: Tsankov, K. Predstavayane na glagolnata leksika v rechnitsite na balgarskiya ezik. – In: *Leksikografiyata – otrazhenie na balgarskoto slovno bogatstvo*. Veliko Tarnovo: IK „Znak’94“, s. 37 – 46.)
- Чоролеева, Георгиева 2017: Чоролеева, М., Ц. Георгиева. Славянски сравнителни речници с участието на българския език. – В: Чернишева, М.И. (отг. ред.). *Лексикология и лексикография славянских языков. Международный коллективный труд*. Москва: Лексрус, с. 120 – 150. (Choroleeva, Georgieva 2017: Choroleeva, M., Ts. Georgieva. Slavyanski sravnitelni rechnitsi s uchastieto na balgarskiya ezik. – In: Chernisheva, M.I. (otg. red.). *Leksikologiya i leksikografija slavyanskih jazykov. Mezhdunarodnyi kollektivnyi trud*. Moskva: Leksrus, s. 120 – 150.)

LIST OF DICTIONARY WORDS AND DICTIONARY WORDS

Abstract. The article studies the difference between the list of words that should be included in the dictionary and the list of words that are included in the dictionary and definitions are formulated. The place of dictionary words is described in terms of the way language material is organized in the dictionary. Special attention is paid to the grouping of dictionary words on the left side of the dictionary entry and in the word formation area. Within the dictionary article, the similarities and differences are indicated when presenting two or more dictionary words.

Keywords: *list of dictionary words; dictionary words; lexicographic terms; lexicographic practice*

Tsvetelina Georgieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113 Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.09>

ЗА НЯКОИ СРАВНИТЕЛНИ РЕЧНИЦИ С ИЗХОДЕН ЕЗИК СРЪБСКИ¹

Атанаска Атанасова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките

a.atanasova@ibl.bas.bg

Резюме. В доклада се разглеждат някои сравнителни речници от общ тип с изходен език сръбски (сърбохърватски) и целеви език български. Проследяват се приликите и разликите между тях с оглед на целите, обема на словника, структурата на речника и семантичната структура на думите. Направените наблюдения показват, че всеки речник отразява езиковата ситуация такава, каквато е към момента на създаване на речника, и повдигат някои принципни въпроси.

Ключови думи: лексикография; сравнителни речници; български език; сръбски език

1. Въведение

Както е известно, началото на българската лексикография се поставя през XIX в.² с два типа³ речници – сравнителни речници и речници на чуждите думи, като причините за това са както екстралингвистични, така и чисто лингвистични и се дължат на положението на българския народ и на българския език през Възраждането. Необходимостта от създаване на сравнителни речници и речници на чуждите думи е обусловена, от една страна, от необходимостта от изучаване на чужди езици, породена от контактите с други народи, а от друга – от необходимостта за формирането и развитието на българския език.

Обект на разглеждане в настоящата работа са някои сравнителни речници с изходен език сръбски (преди сърбохърватски). Конкретно фокусът на изследователския интерес е поставен върху *Сърбохърватско-българския речник* на Ангел Йгов (1. изд. 1959 г.; 2. доп. изд. 1983 г.) и върху *Сръбско-българския речник. Српско-бугарски речник* на Антон Зарков и Пламен Трифонов (2004 г.). Изборът на тези речници е предопределен от факта, че това са единствените три речника с изходен език сръбски (сърбохърватски) и целеви език български, които имат сходни параметри. И трите разглеждани речника са общи, т.е. съдържат думи от основния речников фонд на сръбския език, а според броя на включените в тях лексикални единици са средни по обем.

Освен тези три⁴ сръбско-български (сърбохърватско-български) речника съществуват още няколко сравнителни речника с изходен език сръбски (сърбохърватски) и целеви език български: *Сърбохърватско-български речник с кратка сърбохърватска граматика*, изработен от Михаил К. Хаджи (1936 г.), *Сърбохърватско-български диференциален речник* с автор Ж. Н. Г. (1937 г.) и *Сръбско-български тематичен речник. Лексикон на междуезиковите омоними и полисемии*⁵ с автори Ценка Иванова и Мариана Алексич. Тези речници обаче се различават от разглежданите тук речници по своя тип, обем и по броя на заглавните единици, включени в тях, затова те остават извън полето на изследователския интерес.

¹ Публикацията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН по ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

² Вж. Павлова / Pavlova 2010.

³ Повече за типовете речниците вж. в Чоролеева / Choroleeva 2009.

⁴ Има податки за изработването на четвърти сръбско-български речник с авторски колектив И. Ликоманова, Т. Дункова, Ц. Иванова и Н. Бечева и с обем около 50 000 заглавни думи, но съдбата на този труд засега остава неясна (вж. Бечева / Vecheva 2000 и Павлова / Pavlova 2010).

⁵ Речникът има и второ издание – *Сръбско-български речник. Тематичен. Омонимен*, което съдържа около 14 000 изходни лексикални единици, над 600 междуезикови омоними и полисемни двойки.

За назоваването на разглежданите сръбско-български (сърбохърватско-български) речници в настоящата работа е предпочетен терминът *сравнителни речници*, с което се споделя мнението на Чоролеева и Георгиева (вж. Чоролеева, Георгиева / Choroleeva, Georgieva 2017), че той най-точно разкрива същността на този тип речници за разлика от термините *двуезични/триезични/многоезични речници* или *преводни речници*, с които се поставя акцент върху броя на езиците (два, три, много) или върху основната функция на речниците (да се използват при превод).

2. Сърбохърватско-български речник

Двете издания на *Сърбохърватско-българския речник* на Ангел Игов (1. изд. 1959 г.; 2. доп. изд. 1983 г.) тук ще бъдат разгледани заедно, защото между тях няма съществени разлики. И в двете издания А. Игов следва една и съща концепция, в резултат на което материалът е организиран и е представен по един и същ начин. Разликата между първото и второто издание на *Речника* се състои в уговорката за неговото предназначение, както и в броя на заглавните думи. В изданието от 1959 г. е посочено, че *Речникът* е „предназначен да служи като помагало на преподаватели и учащи се“, докато в изданието от 1983 г. кръгът ползватели е разширен и с преводачи. С оглед на броя заглавни думи в първото издание е посочено, че съдържа около 40 000 заглавни единици, докато във второто допълнено издание броят на включените заглавни единици е 45 000. Освен по броя на включените заглавни единици (нови думи и допълване на словообразователните гнезда) второто издание се различава от първото и по това, че при определени речникови статии е променена семантичната структура.

И двете издания се състоят от *Предговор*, в който е представена концепцията на речника, *Увод*, в който са посочени основните специфики на сърбохърватския език, и *Словник*, в който по азбучен ред са представени включените заглавни думи.

2.1. Предговор

В *Предговора* и към двете издания А. Игов започва с това, че изучаването на сърбохърватския език в България е поставено през 1946 г., когато във Филологическия факултет се открива лекторат по сърбохърватски, а от 1955 г. в рамките на новата специалност „Славистика“ започва по-системното му изучаване. Това е причината за по-късното появяване на сравнителен речник между двата езика. Едновременно с това авторът посочва, че при изработването на *Речника* се държи сметка за съвременните лексикографски изисквания, като стремежът му е да представи пред българския читател речниковия състав на сърбохърватския език в съвременния му вид, което за времето си не е лесна задача. По обективни причини при изготвянето на *Речника* са използвани само наличните у нас трудове. Според самия Игов неговият речник в сравнение с другите речници „има напредък както по отношение на количеството на събрания материал, така и в неговата обработка“ (Игов / Igov 1959: III).

И в двете издания на *Речника* е посочено, че в него е включен целият основен речников фонд и голяма част от речниковия състав на съвременния сърбохърватски книжовен език, като съзнателно не са включени много диалектизми и архаизми, както и чужди думи, които са еднакви и в двата езика. Освен тях не се представят определени категории думи, напр. отглаголни съществителни, причастия, наречия, чиято форма съвпада с формата за ср. р. на прилагателните имена, защото според Игов тези производни думи не се различават съществено от българските им съответствия и лесно могат да се обяснят, като се съотнесат с произвеждащата дума, от която са образувани. С оглед на фразеологията е посочено, че поради голямата лексикална близост между двата езика е представено само най-типичното.

След това кратко обяснение какво е включено в *Речника*, Игов описва използваната от него концепция при представянето на материала в 10 точки. Тази информация е изключително важна с оглед на ползвателите, защото те бързо и лесно могат да се ориентират при работа с *Речника*.

Както е известно, в сърбохърватски език се използват и кирилица, и латиница. В речника на Игов е предпочетена кирилска азбука поради близостта ѝ с българската азбука, като заглавните думи са представени по азбучен ред. И в двете издания на *Речника* за основна форма е взет екавският изговор на думите, а йекавските форми и икавизмите са посочени в скоби непосредствено след екавските. Авторът изрично посочва, че с цел да се спести място, препращането е широко застъпено. Освен това използването на препратки е начин да се обърне внимание на ползвателите кои са съвременните книжовни думи, които трябва да се предпочетат за сметка на архаизми /

диалектизми / нови думи / чужди думи. Съвсем естествено при представянето на многозначните думи най-напред се посочва основното значение, а след това – и производните значения. Ако има включени фразеологизми, те се дават към съответното значение или в края на статията. Имената се представят във формата за именителен падеж, а други падежни форми се посочват само ако има по-значителни промени в основата или се мени ударението. Важно е уточнението, че по-особените падежни форми на местоименията са включени на съответното азбучно място, а не в заглавката за именителен падеж. След заглавните думи се дават граматични характеристики.

Глаголите в *Речника* се посочват в инфинитив, като се дава и формата за 1 л., ед. ч., сег. вр., а при безличните глаголи – формата за 3 л., ед. ч., сег. вр. Чрез бележка се посочва видът на глагола, а при глаголите с рекция е означен косвеният падеж, който управляват. Възприет е подходът, че свършените глаголи препращат към несвършените, но е направена уговорката, че в случаите, когато няма несвършен глагол или има разлика в лексикалното значение между свършения и несвършения глагол, свършеният глагол е тълкуван отделно. В съответствие с възприетата концепция причастия и отглаголни съществителни се посочват само ако тяхното значение е различно от значението на произвеждащия глагол.

А. Игов прави и уточнението, че всички заглавни думи са дадени с ударение, като изключение представляват редките случаи, в които ударението не може да бъде установено. Самият автор посочва, че неговият речник се различава от речниците тогава по това, че не само е посочено мястото на ударението, но са отбелязани неговата дължина и интонационни особености, което е изключително ценно и полезно.

След същинската част на *Предговора* са посочени източниците, които авторът е използвал при изработването на *Речника*. Както става ясно от прегледа им, това са 19 речника, между които има както едноезични речници на сърбохърватски език, така и сравнителни речници с изходен език сръбски, сърбохърватски и хърватски език.

Предговорът завършва със списък с използваните съкращения, в който освен граматични са включени и стилистични бележки, както и бележки за сферата на употреба.

2.2. Увод

Речникът е снабден с обстоен *Увод*, който представя изследване на сърбохърватския език, прави преглед на фонетичния и морфологичния му строеж, анализира лексикалното му богатство, като се отделят няколко пласта в речниковия му състав и се посочват неговите особености.

Изключително ценно и важно е изясняването на сложната акцентна система в сърбохърватски, която е коренно различна от акцентната система в български. В сърбохърватски има 4 ударения, които се различават както по дължина, така и по интонация. Посочените правила, по които действат, помагат на използващите *Речника* не само по-лесно да се ориентират в изговора на думите, но и по-лесно да овладеят сръбския език. Има и уточнение, че „дълги срички в книжовния език се появяват не само под ударение, но и след ударение, а в диалектите и пред ударение (Игов / Igov 1959: XI). Липсва обаче информация за начина на отбелязване на дългите неударени гласни както в самия речник, така и по принцип, което води до известни затруднения.

Предвид факта, че българският език е аналитичен, изключително ценно е изясняването на морфологичните особености на сърбохърватския език. В табличен вид Игов представя склонението на имената, както и парадигмата на глаголите, което помага на ползвателите, невладеещи сръбски език, да се ориентират безпроблемно при работа с *Речника*.

Полезно е и включването на азбуката, защото, колкото и да са близки сръбският (сърбохърватският) и българският език, между тях има и разлики.

2.3. Словник

Прегледът на материала показва, че в словника като цяло се спазват принципите, посочени в *Предговора*. Заглавните думи са подредени по азбучен ред и са представени от екавския вариант на думата, а йекавските и икавските варианти са посочени в скоби веднага след него, напр.:

(1) блѣдило⁶ (бљѣдило) *ср* бледност

⁶ Тук и по-нататък в работата примерите се представят по начина, по който са дадени в съответния речник.

(2) **дѐлидба (дјѐлидба)** *жс вжс деоба*

(3) **отелотвòрити, отелòтворїм (ојелотвòрити)** *св (В) олицетворя.*

В *Речника* думите от изходния език като правило са тълкувани с еквивалент по значение от целевия език, което говори за добра лексикографска практика. Но както е известно, определянето на точните еквиваленти е изключително трудно и отговорно и невинаги възможно, затова при необходимост Йгов дава тълкувателна дефиниция или допълнителна информация в скоби, напр.:

(4) **бадрљак, бадрљка** *м* остатък от рязано, от счупено (от рька, от стьбло)

(5) **бѧъаст, -а, -о** черноглав (за добитък).

При представянето на многозначните думи най-напред се посочва основното значение, а след това – и производните значения:

(6) **кòре** *жс* мин 1) ножница; 2) корици на подвързана книга

(7) **бѧскичмењѧк** *м* 1) безгръбначно животно; 2) *фиг* безхарактерност

(8) **бѧстија** *жс* 1) животно, скот; 2) зла жена.

Според заложените принципи, ако има включени фразеологизми, те се дават към съответното значение или в края на статията, напр.:

(9) **глѧс** *м* 1) глас; **право гласа** избирателно право; 2) слух, мълва; 3) вест, новина; **пуче** ~ разнесе се новина; **ни трага, ни гласа** ни вест, ни кост; 4) име, репутация; **уважати добар** ~ ползвам се с добро име; **на гласу** известен, прочут; 5) *грам* звук.

От примера става ясно, че под *фразеологизми* Йгов разбира и дава както устойчиви съчетания (номинативни или експресивни), така и същински фразеологизми.

Без да се оспорват предимствата на *Речника*, няма как да не бъде обърнато внимание и на някои негови слабости.

Както е видно от примерите, в (2) има препратка към думата **деоба**, с което според *Предговора* се сигнализира на ползвателите, че именно **деоба** е съвременната книжовна дума, която трябва да се предпочете. Интерес обаче предизвиква фактът, че в списъка със съкращения има съкращение за остаряла дума, което при **дѐлидба** по никакъв начин не е сигнализирано. В *Речника* препратките са широко застъпени, но за ползвателите, които имат бегли познания по сръбски (сърбохърватски) език, без съответната бележка често остава неясно защо дадена заглавна дума препраща към друга такава. Също така възниква въпросът защо при препратка към дума от съвременния книжовен сърбохърватски език тази дума не е посочена с ударение.

Още при първата дума от словника се среща специален знак (~), чиято употреба не е уговорена:

(10) **а ! сз** 1) а; 2) и 3) или – или, било – било, ту – ту: ~ **пре**, ~ **после** по-рано или по-късно; ~ **овамо**, ~ **онамо** ту тук, ту там; 4) ~ **да не** без да: **човек не може да гледати**, ~ **да не заплаче** човек не може да гледа, без да заплаче; 5) то поне: **ако нећеш јести**, ~ **ти пробај** ако не искаш да ядеш, то поне опитай.

От примера (както и от прегледа на материала) може да се заключи, че с ~ се замества заглавната дума. Материалът показва също, че ако заглавната дума не е употребена в основната си форма, то тя се изписва изцяло, вж. напр. (9), принцип, който не е уговорен, но е последователно прокаран в *Речника*.

Интересно е, че в (10) са посочени примери за употребата на тълкуваната дума в едно или друго значение, което като цяло е изключение, защото в труда на Йгов не се включва илюстративен материал.

Също така интерес поражда и представянето на мъжкородовите и женскородовите имена за лица. Според заложените принципи това са отделни заглавки и като такива се появяват на съответното азбучно място. Неясно обаче остава защо в *Речника* присъстват например *авијѧтчѧр* и *авијѧтчѧрка*, *баитòвѧн* и *баитòвѧнка*, *грòф* и *грòфина*, *гимнѧзист* и *гимнѧзисткиња*, *Ѐнглѧз* и *Ѐнглѧскиња*, но има само *бакалин*, *буквѧрац*, *Америкѧнац*, т.е. имената за ж. р. липсват.

Въпрос буди и фактът, че често липсват производните прилагателни от имена за лица. Например освен *лекар* и *лекарка* в *Речника* е включено и прилагателното *лекарски*, но независимо че има *аптека̀р* и *аптека̀рка*⁷, липсва прилагателното *аптека̀рски*.

⁷ Заглавката *апотѧкѧрица* липсва в изданието от 1959 г.

Прегледът на материала показва, че подходът, избран от Игов, е да няма омонимия в *Речника*. Всички думи са представени като многозначни, независимо че на места това изглежда странно. Например за думата **баја** са посочени следните значения: 1) *вж баук*; 2) *вж абајлија*; 3) буболечка (според изданието от 1959 г.) и 1) буболечка; 2) *вж баук* според изданието от 1983 г. И в двете издания на *Речника* думата *бајук* е включена със значение ‘плашило, страшилище, таласъм’, а според изданието от 1959 г. думата *абáјлија* означава ‘покривка за конско седло’. Прави впечатление, че между двете издания има разминаване както в броя на значенията, така и в тяхната подредба.

Интерес предизвиква и фактът, че като заглавни единици са включени доста умалителни и увеличителни имена, напр. умалителните *главѿћ, главица, главичица*, както и увеличителните *главѣтина, глабура, глабурда, главутина, глача*. Въпросът, който възниква, е доколко тези умалителни и увеличителни имена са част от общоупотребимия сърбохърватски език, след като са отразени толкова подробно в труда на Игов. Принципният въпрос всъщност е до каква степен в сравнителните речници трябва да бъдат включвани този тип имена.

Независимо от всички посочени слабости, както и някои други, които тук не се коментират, трудът на А. Игов е изключително ценен, защото той е първи по рода си и дълго време единствен сравнителен речник от общ тип със среден обем с изходен език сърбохърватски и целеви език български.

3. Сръбско-български речник. Српско-бугарски речник

Както беше посочено, освен двете издания на речника на Игов има още един *Сръбско-български речник* с автори Антон Зарков и Пламен Трифонов, който е издаден в по-ново време – 2004 г. *Речникът* се състои от предговор, инструкция за ползване на речника, източници с използваната литература, списък със съкращения, словник и граматичен обзор на сръбски език.

Предговорът е написан от Михаил Миков, председател на групата за приятелство между парламентите на България и Сърбия и Черна гора. В него е аргументирана необходимостта от появата на нов сръбско-български речник с променената културна и политическа ситуация, както и с увеличените контакти между двете страни. Целта, която според Миков си поставят двамата автори, е да се „отрази съвременният сръбски език“ (Зарков, Трифонов / Zarkov, Trifonov 2009: V). По тази причина в *Речника* не намират място доста остарели думи, особено турцизми, както и хърватски думи, но за сметка на това са включени новопоявили се думи и изрази, а също и термини от редица области: икономика, право, компютърна техника, архитектура и др. За разлика от изданията на Игов, в които чуждите думи като цяло не присъстват, тук са включени тези с честа употреба. Освен това има и немалък брой жаргонни думи и разговорни изрази. Общият обем на словника е около 50 000 заглавни единици.

При изработването на труда си А. Зарков и П. Трифонов работят с 23 източника – основно речници (едноезични, включително тълковни речници на български език, и сравнителни речници), а списъкът със съкращенията, които използват, е сравнително по-богат. Граматичният обзор и при тях е в табличен вид, което изключително много улеснява ползвателите.

При изработването на словника двамата автори съчетават азбучен и гнездови принцип при представянето на материала. Наблюденията обаче показват, че гнездовият принцип не е прокаран последователно, срв. напр.:

(11) **инцидент** *м лат* инцидент

(12) **инцидѣнтан, -тна, -тно** *лат* инцидентен

(13) **арѡм|а** *ж грц* аромат; **~атичан, -чна, -чно** *грц* ароматичен; **~атизáција** *ж* ароматизация.

Подобно на Игов като основна форма на заглавните думи Зарков и Трифонов посочват екавската форма, а йекавският вариант е даден в скоби непосредствено след това. Тълкуванието и при тях е представено чрез преводен еквивалент. В *Речника* присъстват и характерни устойчиви съчетания и фразеологизми, в които влизат заглавните думи.

Различно при тях е, че в зоната на заглавката след *и* посочват думи с еднакво значение, а в края на статията дават съществуващите синоними напр.:

(14) **тѝцило** *ср* и **тѝциль** *м* точило

(15) **дѝстићи**, **-тигнѝм** *св* и **дѝстизати**, **-стижѝм** *несв (В)* 1) достига́м, досяга́м; 2) постига́м; 3) сѝм достатѝчен, стига́м

(16) **преду́јам**, **-јма** *м* аванс, *син* аванс

(17) **биѝграф** *м* биограф, *син* **животописац**; **~ѝфија** *ж* биография, *син* **животопис**.

Без отговор остава защо при **ѝванс** и **животописац** липсват съответните синоними. Също така възниква въпросът защо в словника липсва думата **животопис** като заглавна единица.

Подобно на Игов Зарков и Трифонов включват множество умалителни и увеличителни имена, което отново поражда въпроса дали този тип имена са изключително характерни за сръбския език, след като присъстват като заглавни думи в съществуващите сравнителни речници с изходен език сръбски (сърбохърватски) и целеви език български.

4. Изводи

Разглежданите в настоящата работа речници са единствените три сравнителни речника с изходен език сръбски (сърбохърватски) и целеви език български, които са от общ тип и включват основния речников запас на сръбския език. Затова независимо от посочените слабости те са изключително важни и ценни.

Фактът, че трите речника излизат по различно време, дава възможност да се проследи езиковата ситуация и развитието на сръбския език, защото, както е известно, всеки речник отразява езиковата ситуация такава, каквато е, в момента на неговото създаване. По тази причина оценяването на който и да било речник би трябвало да става, като се отчита тази езикова ситуация, както и достиженията на лексикографската наука към момента на изработването на дадения речник.

Направената съпоставка обаче повдига различни принципни въпроси. Най-важният от тях е въпросът за изработването на словника, т.е. списъка от думи или съчетания (в зависимост от вида на речника и концепцията), които да бъдат включени като заглавни единици, защото именно той предопределя до голяма степен особеностите и качествата на речника.

Друг важен принципен въпрос е въпросът за наличието на концепция, която да бъде прилагана последователно в рамките на целия речник и която да бъде представена на ползвателите.

Не на последно по важност място е изборът за организацията на материала – от това кой принцип да се използва (азбучният или гнездовият) до това дали, къде, как и в каква степен да бъдат включени примери, устойчиви съчетания (номинативни и експресивни) и същински фразеологизми. А с оглед на сравнителните речници не по-малко важно е и определянето на точните еквиваленти в целевия език.

Цитирана литература / References

Бечева 2000: Бечева, Н. Проблеми при съставянето на словника на „Сръбско-български речник“. – В: Крумова-Цветкова, Л., Хр. Пантелеева (ред.). *За думите и речниците*. Лексикографски и лексиколожки четения '98. София: Българско лексикографско дружество, с. 117 – 122. (Becheva 2000: Becheva, N. Problemi pri sastavyaneto na slovnika na „Srabsko-balgarski rechnik“. – V: Krumova-Tsvetkova, L., Hr. Panteleeva (red.). *Za dumite i rechnitsite. Leksikografski i leksikolozhki cheteniya '98*. Sofia: Balgarsko leksikografsko druzhestvo, s. 117 – 122.)

Ж. Н. Г. 1937: Ж. Н. Г. *Сърбохърватско-български диференциален речник*. София. (Zh. N. G. 1937: Zh. N. G. *Sarboharvatsko-balgarski diferentsialen rechnik*. Sofia.)

Зарков, Трифонов 2004: Зарков, А., П. Трифонов. *Сръбско-българския речник. Српско-бугарски речник*. София: ПАЛ. (Zarkov, Trifonov 2004: Zarkov, A., P. Trifonov. *Srabsko-balgarskiya rechnik. Srpsko-bugariski rechnik*. Sofia: PAL.)

Иванова, Алексич 1999: Иванова, Ц., М. Алексич. *Сръбско-български тематичен речник. Лексикон на междузикови омоними и полисеми. Српско-бугарски тематски речник : Лексикон на месујезичких хомонима и полисема*. (1. изд.). ВеликоТърново: ПИК. (Ivanova, Aleksich 1999: Ivanova, Ts., M. Aleksich. *Srabsko-balgarski tematichen rechnik. Leksikon na mezhduiezichkih homonima i polisemi*. *Srpsko-bugariski tematski rechnik: Leksikon na mesujezichkih homonima i polisema*. (1. izd.). VelikoTarnovo: PIK.)

- Иванова, Алексич 2007: Иванова, Ц., М. Алексич. *Српско-бугарски речник: Тематски. Хомонимни*. (2. изд.). Београд : Завод за уџбенике. (Ivanova, Aleksich 2007: Ivanova, Ts., M. Aleksich. *Srpsko-bugarski rechnik: Tematski. Homonimni*. (2. izd.). Beograd : Zavod za uchbenike.)
- Игов 1959: Игов, А. *Сърбохърватско-български речник А – Я. Српскохрватско-бугарски речник А – Я*. (1. изд.) София: Наука и изкуство. (Igov 1959: Igov, A. *Sarboharvatsko-balgarski rechnik A – Ya. Srpskohrvatsko-bugarski rechnik A – Ya*. (1. izd.) Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Игов 1983: Игов, А. *Сърбохърватско-български речник А – Я. Српскохрватско-бугарски речник А – Я*. (2. доп. изд.) София: Наука и изкуство. (Igov 1983: Igov, A. *Sarboharvatsko-balgarski rechnik A – Ya. Srpskohrvatsko-bugarski rechnik A – Ya*. (2. dop. izd.). Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Павлова 2010: Павлова, С. *Българската двуезична лексикография от Освобождението до края на XX век*. София: ЕМАС. (Pavlova 2010: Pavlova, S. *Balgarskata dvuezichna leksikografiya ot Osvobozhdenieto do kraja na XX vek*. Sofia: EMAS.)
- Чоролеева 2009: Чоролеева, М. Класификация на речниците (въз основа на българските лексикографски трудове). – В: Кошкова, М, М. Чоролеева (ред.). *Българската и словашката лексикография в обединена Европа*. 2009, с. 12 – 17. (Choroleeva 2009: Choroleeva, M. Klasifikatsiya na rechnitsite (vaz osnova na balgarskite leksikografski trudove). – V: Koshkova, M, M. Choroleeva (red.). *Balgarskata i slovashkata leksikografiya v obedinena Evropa*. 2009, s. 12 – 17.)
- Чоролеева, Георгиева 2017: Чоролеева, М., Цв. Георгиева. Славянски сравнителни речници с участието на българския език. – В: Чернышева, М. И. (ред.). *Лексикология и лексикография славянских языков*. Москва: ЛЕКСРУС, с. 120 – 150. (Choroleeva, Georgieva 2017: Choroleeva, M., Tsv. Georgieva. Slavyanski sravnitelni rechnitsi s uchastieto na balgarskiya ezik. – V: Chernysheva, M. I. (red.). *Leksikologiya i leksikografiya slavyanskih yazykov*. Moskva: LEKSRUS, s. 120 – 150.) < https://ruslang.ru/doc/lexicology_2017.pdf> [18.01.2024].
- Хаджи 1936: Хаджи, М. К. *Сърбохърватско-български речник с кратка сърбохърватска граматика*. Пловдив – София: Христо Г. Дановъ. (Hadzhi 1936: Hadzhi, M. K. *Sarboharvatsko-balgarski rechnik s kratka sarboharvatska gramatika*. Plovdiv – Sofia: Hristo G. Danova.)

On Some Comparative Dictionaries with Serbian Source Language

Atanaska Atanasova

Institute for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin“ – Bulgarian Academy of Sciences

a.atanasova@ibl.bas.bg

Abstract. The report examines some comparative dictionaries of general type with Serbian (Serbo-Croatian) source language and Bulgarian target language. It traces out the similarities and differences between them with a view to their purpose, vocabulary size, vocabulary structure and semantic word structure. The observations show that each dictionary reflects the language situation as it is at the time of creation of the dictionary and raise some fundamental questions.

Keywords: *lexicography; comparative dictionaries; Bulgarian language; Serbian language*

Atanaska Atanasova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.10>

ГЛАГОЛЪТ СЪМ В БЪЛГАРСКО-ЧУЖДООЕЗИЧНИТЕ РЕЧНИЦИ^{1*}

Михаела Кузмова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

m.kuzmova@ibl.bas.bg

Резюме. В доклада се разглежда лексикографската разработка на глагола *съм* в избрани българско-чуждоезични речници, публикувани у нас и в чужбина през последните шейсет години. Проследяват се обхватът на отразяване и екземплификация на основните му функции и използваните за целта лексикографски похвати, както и представянето на неговите формални особености. Очертават се също така някои насоки за прецизиране и детайлизиране на разработка на този глагол за целите на двуезичен речник, като се взема под внимание съвременната лексикографска практика в по-широк контекст и релевантната лингвистична литература.

Ключови думи: *двуезични речници; български език; лексикографска разработка*

Сложността, съпътстваща разглеждането на глагола *съм* (лат. *esse*) в теоретичен и описателен аспект, е нееднократно подчертавана от изследователите му в различни езици. Функционалната натовареност и формалната специфика на този глагол са сериозно предизвикателство и при представянето му в тълковни и двуезични речници. Тук бихме искали да се спрем на лексикографската разработка на глагола *съм* в избрани българско-чуждоезични речници, публикувани у нас и в чужбина през последните около 60 години, като вземем под внимание и някои съпоставими по обем речници от същия период, включващи езикови комбинации, в които българският не присъства.

Лексикографските решения в случая зависят от различни фактори, каквито са напр. обемът и адресатите на съответния речник, концепцията му като цяло и принципите, определящи осъществяването на функционалната и семантичната диференциация на заглавните думи и подаването на граматичната информация – в частност, конкретните междуезикови специфики, а не на последно място и представянето на глагола в тълковните речници на изходния език. Независимо от това смятаме, че наблюденията върху лексикографската практика у нас и в по-широк контекст могат да открият някои проблеми от по-общ характер, а също и да подскажат насоки за тяхното разрешаване, допринасяйки по този начин за адекватната разработка на глагола *съм* за целите на двуезичната лексикография.

Наблюденията ни, разбира се, не могат да обхванат всички българско-чуждоезични речници от последните 60 години. Подборът ни включва преимуществено средни по обем трудове, в които като целеви езици присъстват английски (БАР / BAR 2004), немски (НУБНР / NUBNR 2015; НБНР / NBNR 2015; БНР / BNR 2009), испански (БИР / BIR 1984), италиански (БИР / BIR 1992), португалски (БПР / BPR 2002), френски (БФР / BFR 1983), както и някои славянски езици като полски (PSBP 1987), руски (БРС / BRS 1966; БРР / BRR 1960), словашки (BSSI 2004; BSSII 2019), сръбски (БСР / BSR 2000), украински (БУС / BUS 1988), чешки (БČS 1959). Подборът на речниците, включващи други езикови комбинации, е донякъде случаен – обусловен е от тяхната достъпност и е ограничен от собствените ни езикови познания.

Разглежданите българско-чуждоезични речници предлагат пъстра картина по отношение на това дали, в какъв обхват и по какъв начин (чрез какви лексикографски похвати) в тях се отразява функционирането на глагола *съм* като пълнозначен, като копула и като спомагателен при образуването на сложни глаголни форми. Така напр. в речниковата статия за глагола *съм* в най-стария от тях (BČS 1959) под номер едно се привежда системният еквивалент без експлицитна функционална и

^{1*} Публикацията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН по ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

семантична диференциация, а включените примери отразяват само копулативната функция на *съм*, като са подбрани такива, които нямат дословен превод на чешки, срв. **съм** [...] 1. *býti*; не ~ добре *není mi dobře*; добре ~ *mám se dobře*; ~ на лице *býti ro ruce, k dispozici*; съгласен ~ *souhlasiti*; [...]. Под номер две в статията чрез описание и примери е отразена употребата на *съм* като копула в конструкции с предикативна дума и дателна или акузативна клитика, срв. **съм** [...] 2. *ve spoj. s podst. jm. a zájm.* ме, те, го *n. ve spoj. s přísl. a zájm.* ми, ти, му; студено ли ви е? *je vám zima?* [...]. Това решение вероятно следва разработката в *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ / RSBKE 1959), където употребата на *съм* в такива конструкции също е обособена в самостоятелно значение. Недиференцирано е представен глаголят *съм* и в PSBP 1987 с тази разлика, че функционирането му като спомагателен е упоменато в бележка, срв.: **съм** *jestem* (*tež slovo posilkowe tworzące złożone formy czasownikowe*); **аз** ~ **ученик** *jestem uczniem*; **добре** ~ *czuję się dobrze, mam się dobrze*; **аз искам да** ~ **богат** *chcę być bogatym*.

В БРС / BRS 1966 и БУС / BUS 1988 речниковите статии съдържат бележка, определяща глагола *съм* като спомагателен, а приведените примери показват, че спомагателната функция се разглежда широко, т.е. като включваща и копулативната, срв.: **съм** [...] *вспомогателный глагол* *быть*, *являться*; **аз** ~ **студент** *я студент*; **виждал** ~ **го** *я его видел*; **съм** [...] *допоміжне дієслово* *бути*; **аз съм студент** *я студент* [...] **не съм го виждала отдавна** *я його не бачив давно* [...]. Като спомагателен глаголят *съм* е представен и в БСР / BSR 2000, но функционирането му в сложни глаголни форми е експлицитно отразено в бележка. Не съвсем коректно е обаче разпределението на примерите, тъй като тези, които илюстрират копулативната функция, са разположени както преди, така и след тази бележка, срв.: **съм** *несвр. помоћ. глагол* (**съм, си, е, сме, сте, са** (je)сам, си, је, смо, сте, су) [...] **Как си?** *Како си?* – **добре** ~ *добро сам*; (*при градњи сложених времена: као и у српском*) **аз** ~ **чала** *ја сам читала* [...] **стаята е голяма** *соба је велика* [...]. В НБНР / NBNR 2015 също се използва бележка, отразяваща функционирането на глагола като спомагателен и пълнозначен (екзистенциален), без обаче да се дава по-детайлна разработка, вкл. и чрез примери, срв.: **съм** *Hilfs- od Existenzialverb sein* (B/sn).

В БАР / BAR 2004 и BSSIII 2019 функциите на глагола *съм* се разграничават чрез номериране, като се обособяват пълнозначните и копулативните употреби (с частичното им диференциране в BSSIII 2019) от спомагателните и от копулативните в определени конструкции, срв.: **съм** 1. *be*; (*при съствам*) *be there/present*; ~ **съм за** *be in favour (of)*; *be for*; *hold with*; **защо не** ~ *I wish I were*; **момчетата са си момчета** *boys will be boys*; **не** ~ **по музиката** *I am not much of a music-lover, music is not my line, разг. music is not my cup of tea* [...] **не** ~ **това, което бях** *I'm not the man I was; I am not my old self* [...] 2. (*при сложни глаголни форми*) *be*; *have*; **аз** ~ **бил** *I have been*; **виждал** ~ **го** *I have seen him*; **той бил казал** *he is supposed to have said*; 3. **страх/яд ме е**: *I am afraid/angry*; **студено/топло ми е** *I am cold/ warm*; **съм** [...] 1. *som*: **аз** ~ **на работа** *som v práci*; **много** ~ **доволен** *som veľmi spokojený* [...] 2. *som, existujem, jestvujem*: **аз** ~! *ja som al. jestvujem!* 3. (*ako súčasť zložených slovesných tvarov*) *prekladá sa podľa kontextu*: **до утре ще** ~ **прочёл книгата** *do zajtra budem mať knihu prečítanú, knihu prečítam do zajtra* 4. *v konštrukcii* **аз съм** *po každom som na čo, mám rád, milujem, rád čo, mám slabosť pre čo*: **аз** ~ **по танците** *mám rád tanec, rád tancujem* [...].

Малко по-различен е подходът в БФР / BFR 1983, където чрез номериране се разграничават самостоятелните от спомагателните употреби (към които са отнесени копулативните), а чрез буквени означения се осъществява вътрешното им обособяване, срв.: **съм** *гл.* 1. (*като самостоятелно сказуемо*) **а** *être, se trouver, avoir*; **книгите са на масата** *les livres sont (se trouvent) sur la table*; **тя беше с най-хубавата си рокля** *elle avait (portait) sa plus belle robe* [...] **б** (*ставам, случвам се*) *être, se passer*; [...] **беше през една лятна вечер** *c'était (par) un soir d'été* 2. (*като спомагателен глагол*) **а** *être*; **времето беше хубаво** *le temps était beau*; **те са без пари** *ils sont à court d'argent* [...] **б** (*безлично*) *avoir*; **студено ми е** *avoir froid* [...] **не ме е срам** *je n'ai pas honte*.

В разгледаните от нас речници, включващи други езикови комбинации, при разработката на глагола *esse* се прилага експлицитно разграничаване и отразяване на функциите му като пълнозначен, като копула и като спомагателен при образуването на сложни глаголни форми. В ČRS 1973 например глаголят се третира като омонимен, т. е. разработва се в три отделни речникови статии, срв.: **бýти** I [...] 1. (*existovat*) *быть* [...]; **бýти** II [...] (*sloveso sponové ve větách dvoučlenných*) *быть* [...]; **бýти** III [...] *sloveso pomocné* [...]. В останалите речници се използва йерархично структуриране на речниковата статия с детайлизирано вътрешно диференциране при разработката на отделните функ-

ции, срв. напр. в АЧАС 2005: **být** [...] **I** (*plnovýznamové*) **1.** (*existovat*) be, exist **myslím a tedy jsem** I think therefore I am [...] **2.** (*k dispozici*) **jsou dvě možnosti** there are two possibilities [...] **3.** (*v určité poloze, stavu*) [...] **II** (*spona*) **1.** (*totožnost*) be, equal; **dvě a dvě jsou čtyři** two and two are *n. is n. makes four* [...] **2.** (*vlastnost*) be; **otec je moudrý** father is wise [...] **6.** (*pocity*) be, feel; **je mi zlé** I feel ill [...] **III** (*pomocné slov.*) **1.** (*v pasivu*) be [...] **3.** (*v min. čase se pomocné sloveso nepřekládá*) **pracoval jsem** I worked [...]. Предимството на такова йерархичното структуриране, съчетано с обмислено осъществена вътрешна диференциация и подходящо шрифтово оразличаване на отделните елементи на речниковата статия, се състои в неговата прегледност, както и в това, че се избягва обединяването на употреби, отнасящи се към различни функции, а също и обособяването на употреби, отнасящи се към една и съща функция (срв. случая с представянето на конструкциите от типа *страх ме е* и под.)².

Представеният модел на разработка, при който речниковата статия се структурира йерархично, т. е. спрямо функциите на глагола с последваща вътрешна диференциация, е уместен и оправдан за целите на среден по обем двуезичен речник, ориентиран към ползватели, които имат задълбочени и дълготрайни интереси по отношение овладяването и използването на съответните езици, а също така разполагат с определени базови лингвистични знания³. Прилагането му при представянето на глагола *съм* в българско-чуждоезичен речник е свързано с някои проблемни моменти, част от които ще илюстрираме накратко въз основа на наблюденията си върху лексикографската практика. Единият от тях засяга разграничаването на самостоятелните и копулативните употреби на равнището на конкретния български езиков материал. Тук в лингвистичната литература се очертават редица дискуссионни случаи, тъй като при глагола *съм* „съществуват няколко стъпала между употребите му като „пълнозначен“ глагол и като копула“ (Деянова / Dejanova 1975: 192). Така например употребите на глагола *съм* в съчетание с наречие или предложно-именен израз с локално значение (*Книгата е там / на масата*) се разглеждат както като пълнозначни (екзистенциални), така и като копулативни (Деянова / Dejanova 1975: 200). В този случай в речниците, отразяващи експлицитно двете функции (БИР / BIR 1984; БИР / BIR 2002; БПР / BPR 2003; БФР / BFR 1983), се отдава предпочитание на първото решение, което намираме за уместно с оглед на това, че глаголът *съм* може да бъде заместен с пълнозначен глагол с по-конкретно значение, без това да доведе до структурни промени, напр.: *Книгата се намира на масата* (срв. също Ницолова / Nitsolova 1990: 237).

Като самостоятелни (пълнозначни) в някои от тези речници (БИР / BIR 1984; БПР / BPR 2003) се представят и употребите на *съм* в случаи от типа *Весел съм; Работник съм*, срв. напр. в БИР / BIR 1984: **съм** гл. **1.** (*като самостоятелно сказуемо*) **а)** (*съществувам*) ser** vi [...] **в)** (*имам някакво временно качество*) estar ** vi **весел** ~ (*сега*) estar** alegre; г) (*имам постоянно качество, за посочване на длъжност, професия, народност*) ser** vi **весел** ~ (*въобще*) ser** alegre; **работник** ~ ser** obrero [...] **2.** (*като спомагателен глагол*) [...]. Това решение, подсказано вероятно от разработката в *Български тълковен речник* (БТР / BTR 1955), ясно отразява междуезиковата асиметрия в случая, но влиза в противоречие с вече установената консенсусна трактовка на тези употреби като копулативни, поради което от днешна гледна точка може да се прецени като не съвсем оправдано.

Посочените два речника приемат за пълнозначни и употребите на *съм* в изреченията *Лято е; Пролет е*, срв. в БИР / BIR 1984: **съм** гл. **1.** (*като самостоятелно сказуемо*) [...] **д)** (*за време: става, случва се*) ser** vi **лято е** es verano [...]. В лингвистичната литература такива изречения се разглеждат като екзистенциални, но се подчертава близостта им с характеризиращите изречения, в които *съм* е копула (Ницолова / Nitsolova 1990: 238). С оглед и на това по-подходящо е според нас при лексикографската разработка на глагола *съм* този тип употреби да бъдат отнесени към копулативните, а в рамките на пълнозначните да бъдат обособени употребите, чрез които се осъществява

² По сходен начин е структурирано представянето на глагола *esse* в повечето двуезични речници с английски като изходен или целеви език, достъпни (без заплащане) през речниковия портал *Collins Dictionary* на адрес <https://www.collinsdictionary.com/>.

³ За по-широкия кръг потребители със спорадичен интерес към съответните езици (по отношение на чиито нужди подобна разработка може да се прецени като твърде детайлна и затруднителна) съвременните технологии предлагат други по-ефективни решения.

темпорална локализация, както това е направено в БФР / BFR 1983 (срв. **съм 16** в приведения по-горе откъс от този речник).

В разглежданите речници се наблюдават също така и някои противоречия при трактовката на сходни употреби, срв. напр. БФР / BFR 1983, където с примера *Тя беше с най-хубавата си рокля* е илюстриран пълнозначният глагол *съм*, а с примера *Те са без пари* – копулата *съм*. Тъй като в двата примера налице е квалификативно значение (срв. Деянова / Dejanova 1975: 200), а и при замяната на *съм* с пълнозначен глагол се променя конструкцията (*Тя носеше / беше облякла най-хубавата си рокля; Те нямат пари*), и двете употреби би следвало да се разглеждат по един и същи начин, т.е. като копулативни.⁴

Отразяването на копулативните употреби е следващият проблемен момент при разработката на глагола *съм*. Разгледаните от нас речници, включващи други езикови комбинации, предлагат различни решения – отразяване без диференциация (PSPR 1985; SRS 1976), отразяване с диференциация според това дали копулата *съм* функционира в двусъставно или едносъставно изречение (СРС 1973), или с диференциация, осъществена с оглед към структурата на съставните именни предикати, включващи копулата *съм* (WSPA 1982), или според тяхната семантика (АСАС 2005). Решението, приложено в АСАС 2005 (срв. приведения по-горе фрагмент от този речник), се очертава като най-информативно за ползвателите, но и най-сложно за реализиране предвид семантичното многообразие на предикатите с копула *съм*.

Сравнението между двете групи разгледани речници насочва към още един проблемен момент, а именно – екземплификацията. Както вече бе споменато, в някои българско-чуждоезични речници (НБНР / NBNR 2015; БНР / BNR 2009) лексикографската разработка на глагола *съм* не включва примери. В останалите количеството им е в повечето случаи ограничено, като се дават или само примери с дословен превод на целевия език, или предимно такива, при които е налице междуезикова асиметрия. В речниците, включващи други езикови комбинации, от една страна, екземплификацията е по-богата, а от друга – тя обхваща примери и от двата типа. Доколкото целта на втория тип примери е да насочи ползвателите към най-типичните случаи, при които се наблюдава междуезикова асиметрия, подборът зависи от конкретната двойка езици и предполага внимателна преценка. Специално внимание с оглед на обхвата и начина им на представяне (особено предвид нуждите на българските потребители) заслужават напр. частично идиоматичните продуктивни конструкции от типа *не е за разправяне / излизане / подценяване / изпускане... или не ми е до смях / шеги / приказки / игри / ядене*.

Глаголът *съм* се отличава с формални специфики (суплетивизъм, дефективност, съвпадение на форми), на които се обръща подобаващо внимание в теоретично или практически ориентирани граматични описания на българския език (вж. напр. Маслов / Maslov 1981: 232 – 234; Ницолова / Nitsolova 2008: 342 – 346; Пашов / Pashov 1999: 215 – 224), където се предлагат и систематизирани таблични представяния на неговото спрежение в пълен или частичен обхват. По отношение на тези особености, и най-вече с оглед на суплетивизма, в разглежданите речници се наблюдават в общи линии два подхода. Единият предполага ограничено отразяване на суплетивните форми – така напр. БРС / BRS 1966 включва самостоятелно на азбучните им места единствено *съм* (с привеждане на сегашните форми) и *бъда* (с аористната форма *бидох*), а БУС / BUS 1988 – *съм* (с привеждане на сегашните форми) и формата за 3 л. ед. ч. сег. вр. *е*, чието представяне се изчерпва с препратка към *съм*. Сходен е подходът и в НУБНР / NUBNR 2015, в чийто словник самостоятелно (с видова характеристика и препратка към *съм*) се отразява само *бъда*, а спрежението на *съм* и *бъда* в изяви-телно наклонение е представено в приложение. Останалите речници следват другия подход, при който част от суплетивните форми се включват като заглавки на азбучното си място. В повечето от разглежданите българско-славянски речници така присъстват формите *бе*, *беше*, *би*, *бидейки*, *бидох*, *бил*, *бих*, *бъда*, *бях*, *е*, *са*, *си*, *сме*, *сте*, формата *биде* е включена в BSSI 2004 и PSBP 1987, а формата

⁴ Изхождайки от възможността за синонимна замяна, някои изследователи определят като пълнозначни употребите на *съм* в конструкции от типа *Той е против нас; Аз бях за предложението; Тя е с мен* (срв. Бъркалова / Barkalova 1995: 33). Доколкото тук замяната може да промени конструкцията или да конкретизира значението ѝ по различен начин (срв.: *Аз бях за предложението – Аз се съгласих с предложението / Аз гласувах за предложението; Тя е с мен – Тя ме придружава / Тя е съгласна с мен*), смятаме, че от лексикографска гледна точка е по-уместно този тип употреби (ако бъдат отразявани) също да се причислят към копулативните.

било – в BSSI 2004 и BČS 1959. В БСР / BSR 2000 от посочените форми липсват *бе, беше, бих, биде, бидох, било, бих, бях, са, сме, сте*. В речниците с целеви език английски, немски и др. наборите от самостоятелно представени форми също са по-ограничени, напр. в НБНР / NBNR 2015 като заглавки са включени *бе, бидейки, бидох, бил, бъда*, в БАР / BAR 2004 – *би, бидейки, бил, бих, бъда, е, си, сте*, а в БИР / BIR 1992 – *бил, бъда, е, си*. При съвпадение на съответните форми с други заглавки за разграничение се използват цифрови индекси, срв. напр.: **си¹** 1. (*свой*) *my, your* etc. [...]; **си²** *муз. si, B*; **си³** *вж. съм* в БАР / BAR 2004 или **I си** *pron. sobie* [...]; **II си** *partyk.* [...]; **III си** (2. *os. sg od съм*) *jesteś* [...]; **IV си** *n muz. si n* в PSBP 1987. Наличието на такова съвпадение може да се приеме за едно от основанията за самостоятелното представяне на съответната форма. По-широкото отразяване на суплетивните форми в повечето българско-славянски речници е свързано и с тяхната ориентация предимно към носителите на целевия език.⁵

Речниковите статии към формите на *съм* могат да съдържат само граматична информация и / или препратка, но могат да включват наред с това еквивалент и / или примери, а също и фразеологизми. Първият начин на представяне е приложен последователно в НБНР / NBNR 2015, напр.: **бе** *Vergangenheitsform 3. Person von съм; бѣд|а, -еш* (бидòх, бидè) *iv. v съм* ◊ няма да го ~е [...], а вторият – в BSSI 2004 и BSSIII 2019, напр.: **са** (3. *os. mn. prés. od съм*) *sú: те ~ в канцелàрията sú v kancelàrii • [parem.] bibl. малцѝна са звàни al. призвàни al. събрàни, малцѝна са избрàни veĭa (je) povolaných, (ale) málo vyvolených*, както и в БСР / BSR 2000 и БФР / BFR 1983. В останалите речници двата начина на представяне се комбинират, срв. напр.: **бил**, -à, -ò *прич. проиш. действ. от гл. съм, был; аз съм бил зает я был занят* ◊ **било що било** или **било каквото било** *що било, то било; е³ 3 л. ед. ч. от гл. съм; сме, см. съм* в БРР / BRR 1960 или **бѣда** *be; вж. съм; е¹ (3 л. ед. ч. от съм) is; това е that's how it is; това е всичко that's all; вж. съм; си³ вж. съм* в БАР / BAR 2004.

Като проблемен момент при разработката на суплетивните форми на глагола *съм* можем да отбележим напр. отразяването в по-новите речници на формата *бидох* без съответната информация за ограничената ѝ употреба (при образуване на страдателни форми). От друга страна, може да се постави и въпросът доколко уместно е нееднотипното им представяне, както и доколко обосновано е включването на илюстративни примери при повечето от тях.

*

В разгледаните тук българско-чуждоезични речници разработката на глагола *съм* се осъществява с различна степен на детайлизация. Може да се допусне, че пестеливото му недиференцирано отразяване в някои от тях има своето основание в това, че като спомагателен в широк смисъл (т.е. при образуването на сложни глаголни форми и на съставни именни предикати) този глагол би следвало да получи по-подробно представяне в полето на теоретично или приложно ориентираната граматика. От друга страна, доколкото не може да се отрече и фактът, че за ползвателите на един среден по обем двуезичен речник по-подробната му лексикографска разработка е от полза, в повечето от разгледаните българско-чуждоезични речници функционалната диференциация на глагола *съм* намира отражение, но без да бъде последователно експлицирана и пълноценно илюстрирана. В немалка степен това се дължи и на факта, че към момента на съставянето на по-голямата част от тях наличните тълковни речници на българския език не предоставят необходимата опора в това отношение, а и богатата проблематика, свързана с функционалната натовареност на глагола *съм*, те първа предстои да бъде проучена, вкл. в съпоставителен аспект. На съвременния етап обаче, както се опитаме да покажем тук, разработката на глагола *съм* за целите на двуезичен речник, може да бъде прецизирана и детайлизирана, като се вземе под внимание както лексикографската практика в по-широк контекст, така и релевантната лингвистична литература.

⁵ В някои по-стари от тях (БРР / BRR 1960 и BČS 1959) се отразяват и съвпадения между форми на *съм* и *бия*, срв.: **би¹** 1. 2. а 3. *os. j. aor. od бия 2. inf. od бия* *недѣй го –! nebij ho!* 3. 2. а 3. *os. j. podmiñ. od съм* *той – казал on by řekl; би ли отишъл šel bys...?*

Източници / Sources

- БАР 2004: Атанасова, Т. и др. *Българско-английски речник*. Т. 1, 2. София: Емас. (BAR 2004: Atanasova, T. et al. *Balgarsko-angliyski rechnik*. T. 1, 2. Sofia: Emas.)
- БИР 1984: Нейков, Т., Е. Ценкова. *Българско-испански речник*. София: Наука и изкуство. (BIR 1984: Neykov, T., E. Tsenkova. *Balgarsko-ispanski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- БИР 1992: Кавалето-Петрова, М. и др. *Българско-италиански речник*. София: Наука и изкуство. (BIR 1992: Kavaleto-Petrova, M. et al. *Balgarsko-italianski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- БНР 2009: Петков, П. и др. *Българско-немски речник*. София: Атлантис. (BNR 2009: Petkov, P. et al. *Balgarsko-nemski rechnik*. Sofia: Atlantis.)
- НУБНР 2015: Попов, Д. и др. *Нов универсален българско-немски речник*. София: КЛЕТ България ООД. (NUBNR 2015: Popov, D. et al. *Nov universalen balgarsko-nemski rechnik*. Sofia: KLET Bulgaria OOD.)
- БПР 2003: Дренска, М. *Българско-португалски речник*. София: Светулка 44. (BPR 2003: Drenska, M. *Balgarsko-portugalski rechnik*. Sofia: Svetulka 44.)
- БРР 1960: Чукалов, С. *Българско-руски речник*. София: Наука и изкуство. (BRR 1960: Chukalov, S. *Balgarsko-ruski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- БРС 1966: Бернштейн, С. *Болгарско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия. (BRS 1966: Bernshteyn, S. *Bolgarsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja entsiklopedija.)
- БСР 2000: Младенов, М. *Бугарско-српски речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. (BSR 2000: Mladenov, M. *Bugarsko-srpski rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.)
- БТР 1955: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1955: Andreychin, L. et al. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- БУС 1988: Стоянов, И., Е. Чмир. *Болгарсько-український словник*. Київ: Наукова думка. (BUR 1988: Stojanov, I., E. Chmir. *Bolgars'ko-ukrains'kij slovník*. Kyi'v: Naukova dumka.)
- БФР 1983: Стефанова, Л. и др. *Българско-френски речник*. София: Наука и изкуство. (BFR 1983: Stefanova, L. et al. *Balgarsko-frenski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- НБНР 2015: Валтер, Х., Д. Ендлер. *Нов българско-немски речник*. София: Изток – Запад. (NBNR 2015: Valter, H., D. Endler. *Nov balgarsko-nemski rechnik*. Sofia: Iztok – Zapad.)
- РСБКЕ 1959: Романски, С. и др. *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 3. София: Издателство на БАН. (RSBKE 1959: Romanski, S. et al. *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- АČAS 1998: Fronek, J. *Anglicko-český / česko-anglický slovník*. Praha: Leda.
- ВČS 1959: Hora, K. a kol. *Bulharsko-český slovník*. Praha: Nakladatelství ČAV.
- BSSI 2004: Košková, M. a kol. *Bulharsko-slovenský slovník*. I. Bratislava: Slavistický kabinet SAV.
- BSSIII 2019: Košková, M. *Bulharsko-slovenský slovník*. III. Bratislava: Veda.
- ČRS 1973: Kopecký, L. et al. *Česko-ruský slovník*. Sv. 1 – 2. Praha: SPN – Moskva: Sovětská encyklopedie.
- PSBP 1987: Sławski, F. *Podreczny słownik bulgarsko-polski*. 1 – 2. Warszawa: Wiedza powszechna / Sofia: Nauka i izkustvo.
- SRS 1976: Kollar, D. et al. *Slovensko-ruský slovník*. Bratislava: SPN – Moskva: Russkij jazyk.
- WSPA 1982: Stanisławski, J. *Wielki słownik polsko-angielski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Цитирана литература / References

- Бъркалова 1995: Бъркалова, П. Блок от модели на прости изречения със *съм* в съвременния български език. – *Съпоставително езикознание*, № 6, с. 24 – 37. (Barkalova 1995: Barkalova, P. Blok ot modeli na prosti izrecheniya sas *sam* v savremenniya balgarski ezik. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 6, pp. 24 – 37.)
- Деянова 1975: Деянова, М. Строеж на съставния предикат в сърбохърватския и българския книжовен език. – *Въпроси на структурата на съвременния български език*. София: Издателство на БАН, с. 179 – 248. (Deyanova 1975: Deyanova, M. Stroezh na sastavniya predikat v sarboharvatskiya i balgarskiya knizhoven ezik. – *Vaprosi na strukturata na savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 179 – 248.)
- Маслов 1981: Маслов, Ю. *Грамматика болгарского языка*. Москва: Высшая школа. (Maslov, Yu. *Grammatika bolgarskogo jazika*. Moskva: Visshaya shkola.)
- Ницолова 1990: Ницолова, Р. Екзистенциалните изречения с глаголите *esse* и *habere* в българския език в съпоставка с другите славянски езици. – *Съпоставително езикознание*, № 4 – 5, с. 236 – 242. (Nitsolova 1990: Nitsolova, R. Ekzistentsialnite izrecheniya s glagolite *esse* i *habere* v balgarskiya ezik v sapostavka s drugite slavyanski ezitsi. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 4 – 5, pp. 236 – 242.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Пашов 1999: Пашов, П. *Българска граматика*. София: Хермес. (Pashov 1999: Pashov, P. *Balgarska gramatika*. Sofia: Hermes.)

THE LEXICOGRAPHICAL TREATMENT OF BULGARIAN VERB *ѿѿ* 'TO BE' IN BILINGUAL DICTIONARIES

Mihaela Kuzmova

Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

m.kuzmova@ibl.bas.bg

Abstract. This paper focuses on the lexicographical treatment of the verb *ѿѿ* 'to be' in some bilingual dictionaries published over the last sixty years. The scope of coverage and exemplification of its main functions and the lexicographic techniques used for this purpose are examined, as well as the description of its formal features. The paper also outlines some ways to improve the treatment of this verb in bilingual dictionary, taking into account current lexicographical practice in a broader context and the relevant linguistic literature.

Keywords: *Bulgarian language; bilingual dictionary; lexicographical treatment*

Mihaela Kuzmova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.11>

ЛИНГВИСТИЧНИТЕ ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ В КОНТЕКСТА НА ЛОГОПЕДИЧНАТА ПРОБЛЕМАТИКА И ТЕРМИНОЛОГИЯ

Виктория Кънева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

v.kaneva@ts.uni-vt.bg

Резюме. В доклада се разглеждат въпроси, свързани с особеностите при преминаването на една немалка част лингвистични понятия и термини в професионалния логопедичен език. Ако лингвистиката е наука, която изучава и описва езика от гледна точка на нормата, то фокусът в логопедичната наука е изследването и описанието на различните видове отклонения от нормата. Употребата на лингвистичните термини като част от специализирания терминологичен апарат на логопедията за целите на дефинирането и интерпретирането на комуникативните нарушения е съпроводено с натоваването им с нова допълнителна информация. Това води и до промяна при възприемането и начина на използване на еднаквата като материален израз терминологична лексика, която придобива собствена специфика в контекста на логопедичната проблематика.

Ключови думи: лингвистична терминология; логопедична терминология; лексикален фон

Окончателното обособяване на логопедията като самостоятелна наука и нейното развитие неминуемо са свързани с необходимостта от формиране, изясняване и прецизиране на специалните понятия, с които тя борави при изграждането и формулирането на хипотези, теории и концепции. Тези понятия получават своя материален израз в специализирания логопедичен език под формата на термини, имащи за цел обективното и еднозначно отразяване на научната реалност в процеса на създаване и установяване на теоретичната основа на логопедичното познание.

Логопедията е млада наука, която обаче използва като фундамент „знанията и методите, произхождащи от множество стари и по-нови науки“ (Ценова / Tsenova 2012: 130). Възникването и развитието ѝ са тясно обвързани с медицината, лингвистиката, психологията и педагогиката, с техните клонове и дялове, както и със свързаните с тях родствени и гранични науки¹. Постепенно от тези различни области на научното познание „се диференцира кръг знания за речта в нормалните и в патологичните ѝ прояви, както и специфичен инструментариум от средства за въздействие над нея с оглед на коригирането и усъвършенстването ѝ“ (Ценова / Tsenova 2012: 92).

В хода на историческото развитие на логопедията до нейното обособяване като автономна наука възникват направления и школи, представителите на които имат различни подходи към изучаването и описанието на речевите нарушения, прилагат различни методи на изследване и анализ, както и начини за тяхната корекция и терапия, в зависимост от научните теории, концепции и идеи, които застъпват, съответно, за медицинския, лингвистичния или психолого-педагогическия характер на науката логопедия².

Многообразието от взаимодействия и взаимовръзки между логопедията и другите науки дава пряко отражение и върху специализирания език, който използва новата научна област. Заимстваните понятия, заедно с възникващите собствено логопедични, поставят основата на изграждащата

¹ Това са: анатомия, физиология, неврология, оториноларингология, офталмология, стоматология и др.; общо езиковедие, фонетика и фонология, морфология, синтаксис, лексикология и семантика, прагматика и др.; обща, възрастова, когнитивна психология, психология на личността, психология на аномалното развитие, психофизиология и др.; специална педагогика, педагогическа психология, психолингвистика, невропсихология и невролингвистика, социолингвистика и др.

² Исторически преглед и обзор на научните школи и направления, допринесли за натрупването и обогатяването на знанията за речевите нарушения и начините за тяхната корекция и терапия, а също и периодизация в историческото развитие на логопедията до трансформирането ѝ в самостоятелна наука представя Цв. Ценова (Ценова / Tsenova 2012: 13 – 120). Вж. също и Иванов / Ivanov 1972: 34 – 41, Милиев / Miliev 2011: 21 – 32 и др.

се понятийна система, а термините, които ги обозначават и изразяват, навлизат, интегрират се и спомагат за формирането на логопедичната терминология, необходима за целите на теоретичната обосновка и практическата дейност.

Основен фокус в логопедичната наука е „изучаването и отстраняването на езиковата и речевата патология“ (Милиев / Miliev 2011: 12). Описанието, обаче, на главните характеристики и на външните прояви на езиковите и говорните нарушения, както и тяхното дефиниране, е невъзможно без знанието за езиковата норма, т. е. на правилата, на които се подчинява езиковата система и речевата дейност. Именно традиционното езикознание е науката, която изучава и описва системно фонетичната страна, граматичния строеж и речниковия състав на книжовния език чрез своите дялове фонетика, граматика (морфология и синтаксис) и лексикология, като това описание има нормативен характер³.

При обособяването на логопедията като отделна наука голяма част от лингвистичните понятия преминават в нейния понятиен апарат, а в състава на логопедичната терминология навлизат голямо количество лингвистични термини. Станали веднъж част от един различен специализиран подезик, тези утвърдени термини от езикознанието вече започват да съществуват и да функционират в нов, различен научен контекст – този на логопедичната проблематика. Различната сфера на функциониране на еднаквите като материален израз термини води до натрупването на допълнителни непонятийни семантични елементи към тяхната нематериална, смислова страна⁴. Тази съпровождаща допълнителна информация асоциативно започва да се свързва със съответния термин, но само в рамките на специализирания логопедичен език. Това означава, че заимстваните лингвистични термини се интегрират и стават „свои“ в логопедичната терминология, като могат да служат също така и за основа на производни термини или като терминоелементи.

От лингвистична гледна точка този широк пласт специална терминологична логопедична лексика може да бъде изследван и анализиран в зависимост както от формата, така и от съдържанието на термина.

1. Според формалната структура на термина

Според формалната си структура, т. е. според своя материален израз, термините могат да бъдат:

1.1. Еднословни термини, т. е. оформени като отделна единица. Такива са непроизводните, производните, сложните думи (композитуми) и съкратените названия: напр. *реч*, *вербален*, *логопедия*, *ОНР* (= *общо недоразвитие на речта*).

1.2. Термини словосъчетания, които са съставени от два или повече компонента и се характеризират с външна синтактична разчлененост при вътрешна семантична неразчлененост: напр. *комуникативно нарушение*, *огледално писане*.

1.3. Термини изрази, които се използват и в устната, и в писмената реч на езиците за специални цели, но не се смятат за подходящи при стандартизиране за включване в речници и справочници (Попова / Popova 2012: 46): напр. *биомеханични говорни нарушения на развитието*, *темпоритмични нарушения на речта*.

2. Според броя на елементите, носители на признаците и изразяващи съдържанието

Прието е, че всеки термин е изграден от отделни значещи елементи, наречени *терминоелементи*. В своята „Теория на терминологията“ М. Попова дава следното определение за понятието: „тер-

³ Наличието на правописни, правоговорни, лексикални и граматични норми е характерна особеност на всеки книжовен език. Книжовната норма е система от задължителни реализации на писмената и устната реч, които обществото е приело като правилни и задължителни за даден етап от развитието на книжовния (литературния) език. Нормата е не само задължителна, но и обективно осъзната от членовете на обществото, тъй като единството и спазването ѝ са необходимо условие за най-доброто протичане на езиковата комуникация (ГСБКЕ / GSBKE 1982: 20).

⁴ Относно семасиологичната категория лексикален фон и свързаните с нея фонове знания вж. Верещагин, Костомаров / Vereshtagin, Kostomarov 2005.

миноелементите са значещите съставни части във формата на термина, когато е производна дума, сложна дума или словосъчетание“ (Попова / Ророва 2012: 49). Това означава, че терминоелементът може да е част от производна или сложна дума – корен/основа и афикс, а също и непроизводна, производна или сложна дума в състава на словосъчетание⁵.

Според броя на терминоелементите термините се подразделят на:

2.1. Несъставни – съдържащи един терминоелемент. Такива са еднословните непроизводни думи като *език, реч*.

2.2. Съставни – съдържащи два терминоелемента. Те могат да бъдат еднословни производни думи като *назалност*: основа *назал-* (от прил. *назален*) + суфикс *-ост*; сложни думи като *словоред*: основа на същ. *слов-* + глаголен корен *ред*; термини словосъчетания като *диалогична реч*: прил. *диалогичен* + същ. *реч* или основа на *думата*: същ. *основа* + същ. *дума*.

Тук задължително трябва да бъде направена уговорката, че всяка производна и сложна дума в рамките на термините словосъчетания също би могла да бъде разделена на значещи елементи, което веднага я поставя в групата на термините с повече от два терминоелемента.

2.3. Съставни, съдържащи три и повече терминоелемента. Те също биха могли да са еднословни сложни думи като *словосъчетание*: основа на същ. *слов-* + основа на св. глагол *съчета-* (от гл. *съчетах*) + суфикс *-ние*; термини словосъчетания като *нарушен словоред*: мин. стр. прич. *нарушен* + основа на същ. *слов-* + глаголен корен *ред*; термини изрази като *нарушение на графичната комуникация при деца*: същ. *нарушение* + прил. *графичен* + същ. *комуникация* + същ. *деца*.

3. Според начина на образуване на термините и попълването на терминологията

Пряко свързан с темата за материалната форма на термините е въпросът за начините, по които се извършва терминологичната номинация и терминообразуването.

Обособяването и последващото развитие на логопедията като наука предполага необходимостта от диференциране, конкретизиране и ново интерпретиране на част от навлезлите лингвистични понятия в рамките на новата за тях област на научно познание, както и от формиране на нови понятия и съответно създаването на необходимата подходяща терминология, отговаряща на съвременното състояние и изискванията на логопедичната теория и практика.

Терминът е лексикална единица и като такава се подчинява на всички основни езикови закони на номинацията и словообразуването. При анализирането в синхронен план на терминообразуването в професионалния логопедичен език става ясно, че попълването и обогатяването на логопедичната терминология на базата на съществуващите вече лингвистични термини се извършва посредством семантична номинация, деривация, композиция, синапсий, съкращаване и пряко заимстване на лингвистични понятия и обозначаващите ги термини.

3.1. Семантична номинация

Благодарение на човешката способност да анализира понятията и да създава асоциативни връзки помежду им, със съществуващ вече термин може да бъде изразено и друго, ново понятие. Вторичната номинация се извършва със средствата на семантично преобразуване, в резултат на което на базата на асоциации от установени външни и функционални сходства се създават нови термини⁶.

Част от заимстваните от различните области на езикознанието термини също биват използвани като готови форми, за да запълнят все още празни места в изграждащата се логопедична терминологична система. Трябва да отбележим, че тъй като фокусът на настоящото изследване са конкретно лингвистичните термини като изходен материал за образуване на термини от друг специализиран език, то тук става въпрос по-скоро за вторична терминологизация.

⁵ В тази връзка вж. напр. Попова / Ророва 2012: 47 – 53; Лейчик / Leychik 2009: 48 – 63, както и посочената там литература по въпроса.

⁶ Ем. Пернишка прави систематизация и типологизация на начините на семантична номинация, като за основни приема метонимията и метафората. За семантичната номинация в българския език вж. Ем. Пернишка (Пернишка / Pernishka 1979, Пернишка / Pernishka 1988, Пернишка / Pernishka 1993).

Така в резултат на семантично преосмисляне термини, обозначаващи норма в лингвистиката, като логопедични термини вече маркират отклонение от нормата: напр. езикови звукови закони, уреждащи норми, в логопедията се използват за описание и обозначение на нарушения – *асимиляция, дисимиляция, елизия, епентеза, метатеза, протеза* и др.

Интересни са и случаите, когато термини, обозначаващи реално съществуваща норма, която обаче не се отнася до българския език, се пренасят в логопедичната терминология със значение на нарушения: напр. *интердентален (междузъбен)* в съчетанията *интердентален сигматизъм* или *интердентален ротацизъм*. В тези случаи също се наблюдава преосмисляне на понятието от областта на фонетиката и употребата на термина в контекста на логопедията в значение на отклонение от нормата.

3.2. Деривация

Деривацията представлява основен словообразователен способ, при който от основата на думата с помощта на афикси се съставят нови производни думи. В зависимост от словообразователния формант, който внася допълнителния семантичен компонент към значението на произвеждащата основа, се разграничават и различните начини за образуване на новите думи – суфиксация, префиксация и конфиксация.

Афиксите представляват терминоелементи, които видоизменят значението на корена, като семантичната връзка между произвеждащия и производния термин се запазва. По този начин се създават нови термини, част от които именуват нови сродни понятия, а друга част внасят нюанси: напр. *уподобяване – разподобяване, реч – речевеи – доречевеи – предречевеи – неречевеи – следречевеи* и др.

Деривацията е изключително продуктивен начин на образуване на нови термини. Използването на афикси за изразяване на определено значение създава модели и е широко застъпено в терминообразуването.

Примери за създаване на такива модели са логопедичните термини, обозначаващи липсващо или неправилно произношение на определени звукове, групирани по фонетичен признак и образувани по наименованието на съответната буква от гръцката азбука и суфикс *-изъм*: *гамацизъм, йотацизъм, капацизъм, ламбдацизъм, ротацизъм, сигматизъм*. При добавяне на префикс *пара-* в началото на същите тези термини се образува нов термин със значение ‘замяна на звука’: *парайотацизъм, паракпацизъм, параламбдацизъм, параротацизъм, парасигматизъм*.

Друг продуктивен модел е образуването на термини с префиксите *a-* (със значение ‘отрицание или отсъствие’) и *дис-* (със значение ‘нарушение, затруднение, отклонение от нормата’) в думи с основа от гръцки произход, която не се използва самостоятелно: *аграфия, алалия, алексия, афония, дисграфия, дислалия, дислексия, дисфония*.

Някои термини образуват словообразователни гнезда, които следват еднакъв модел: напр. *веларен – веларизиран – веларизация, лабиален – лабиализиран – лабиализация, назален – назализиран – назализация, палатален – палатализиран – палатализация* и т. н.

3.3. Композиция

Композицията е начин на словообразуване, при който се създават сложни думи посредством съчетаване на два или повече елементи, обозначаващи различни понятия, като чрез свързването си в цялостна единица те се конкретизират, диференцират или обобщават. По този начин са образувани група сложни думи с втори терминоелемент *-фон-* и суфикс *-ия*, обозначаващи различни гласови нарушения, чийто тип се конкретизира и уточнява от първия терминоелемент: *диплофония, макрофония, неврофония, оксифония, ринофония*.

Композитумите *хиперназалност* и *хипоназалност* притежават различен първи компонент с диференциращо значение за понятия, обозначаващи патологичен гласов резонанс – съответно първият термин означава, че издишната въздушна струя преминава през носната кухина при изговаряне на всички звукове, а вторият – че издишната въздушна струя преминава през устната кухина при изговаряне на всички звукове.

3.4. Синапсий

Вл. Мурдаров описва синапсия като словообразователен способ, типичен за терминообразуването, тъй като създадените по този начин термини в най-голяма степен отразяват системните

отношения между терминологичната лексика. Той определя синаптичните съчетания като аналитични съчетания, при които съвкупността от изграждащите ги членове се запазва като комплекс със значение, равностойно на сбора от значенията на използваните елементи, обогатен с отношението, съществуващо между тях⁷. Те представляват устойчиви словосъчетания, т. е. съществуват в паметта, възпроизвеждат се и функционират в специализирания език в готов вид. Също както и сложните думи, много често служат като модел за образуване на аналогични терминологични единици.

Анализът на термините словосъчетания, съдържащи лингвистично понятие, показва, че при тях най-ясно проличава промяната в лексикалния фон при преминаването от областта на лингвистичната наука в състава на логопедичната терминология.

Примери, подкрепящи това наблюдение, са синаптичните съчетания, използвани за обозначаване на нарушено произношение на звукове според мястото на неправилното учленяване: напр. *сигматизъм* влиза в състава на следните съчетания: *интердентален, призъбен, лабиодентален (устнозъбен), шушкаво-небен, назален сигматизъм; ламбдацизъм – интердентален, билабиален, назален ламбдацизъм; ротацизъм – веларен, увуларен, билабиален, лабиодентален, интердентален, латерален ротацизъм* и т. н.

3.5. Съкращаване

Абревиацията е вид вторична номинация, но извършвана със средствата на морфологичното преобразуване. Абревиатурите са кратки функционални еквиваленти най-вече на термините изрази и много често съществуват и се употребяват паралелно с тях. В контекста на настоящото изследване абревиатурите, които се образуват с участието на лингвистичните термини, са предимно инициални абревиатури, използвани за по-компактно предаване на сложните термини: *ОНР – общо недоразвитие на речта, САН – специфично артикулационно нарушение, СЕН – специфично езиково нарушение*.

3.6. Пряко заимстване на лингвистични понятия и обозначаващите ги термини

Тук се включват всички онези лингвистични понятия и обозначаващи ги термини, пряко заимствани в логопедичната терминология, при които промените в лексикалния фон са незначителни и почти незабележими. Такива са напр. *азбука, алофон, артикулационен апарат, говор, дикция, език, комуникация, лексема, морфема, реч, словосъчетание, фонема, фонетична система* и др.

Като заключение от изследването на начините на номинация и словообразуване, извършвани на базата на заимстваната от лингвистиката терминология, може да се направи извод, че в една или друга степен всички те намират приложение в образуването на термини за нуждите на логопедичния специализиран език. С помощта на деривацията, композицията и синапсия се създават логопедични термини – производни думи, сложни думи, словосъчетания и изрази, които впоследствие служат като готови продуктивни словообразователни модели. Аналогичността, регулярността и повторемостта на тези модели подпомага постепенното изграждане на една стройна структурирана система от термини, обозначаващи логопедичните понятия. Попълването на терминологичната система с термини, подходящи и, доколкото е възможно, унифицирани според йерархичните равнища на категориално-понятийния апарат на логопедията, които същевременно да изразяват и разкриват вътрешносистемните връзки, обаче все още не е приключило⁸.

Що се отнася до натрупването на допълнителни непонятни елементи към първоначалното значение на термините от езикознанието, то промененият лексикален фон може да се наблюдава във всички новополучени термини, независимо от начина на номинация и словообразуване. И все пак при термините словосъчетания и термините изрази това явление проличава в най-голяма степен.

⁷ Относно *синапсия* като словообразователен начин вж. Вл. Мурдаров (Мурдаров / Murdarov 1983: 35 – 72).

⁸ Във връзка с проблемите и опитите за конструиране на работеща терминологична система, адекватно отразяваща понятийната система на логопедичната наука, вж. напр. Стамов / Stamov 1994, Милиев / Miliev 2011, Ценова / Tsenova 2012, Ценова / Tsenova 2019 и др.

4. Според лингвистичната област, от която произхождат

Друг критерий, според който могат да бъдат класифицирани термините, заимствани от езикознанието, е принадлежността им към дадена лингвистична област, от която произхождат. По този признак те могат да се разпределят в следните групи:

4.1. Термини от общото езикознание

4.1.1. Еднословни термини: *говор, език, комуникация, реч* и др.

4.1.2. Термини словосъчетания: *говорна апраксия, говорна терапия, езикова патология, езиково-говорно нарушение, езиково недоразвитие, експресивна, импресивна, рецептивна реч, комуникативно нарушение, плавен говор, речева агнозия, речеви инфантилизъм, речеви негативизъм, специфично езиково нарушение* и др.

4.1.3. Термини изрази: *биомеханични говорни нарушения на развитието, диагностика на комуникативните нарушения, общо недоразвитие на речта, придобити нарушения на говоримия / писмения език, терапия на комуникативните нарушения* и др.

4.2. Термини от фонетиката и фонологията

4.2.1. Еднословни термини: *автоматизация, алвеолност, алофон, артикулация, африкат, билабиалност, веларизация, веларност, вибрантност, вокал, глайд, глайдовост, диференциация, епентеза, изпадане (елизия), йотация, консонант, корелация, лабиализация, лабиалност, лабиоденталност, латералност, назализация, назалност, небност, обеззвучаване, озвучаване, омофон, палатализация, постановка, премятане (метатеза), протеза, разподобяване (дисимиляция), редукция, уподобяване (асимиляция), учленение, фонация, фонема, хаплоглогия* и др.

4.2.2. Термини словосъчетания: *артикуляционен праксис, артикуляционна терапия, гласен звук: преден, среден, заден, тесен, широк гласен звук, дума: едносрична, двусрична, трисрична дума, звуков състав, звукове: вмъкване (синтези), добавяне, замяна, изопачаване, пропускане, разместване на звукове, корелативни двойки, нарушения: артикуляционни, прозодични, фонологични нарушения, опозиционни фонемни, палатална артикулация, сричка: закрыта, открита, затворена, отворена, неударена, ударена сричка, сричкова структура, съгласен звук: беззвучен, звучен, мек, твърд, преграден, проходен, преградно-проходен, латерален, вибрантен, назален, лабиален, билабиален, лабиодентален, алвеолен, алвеодентален, преднонебен, веларен, съскав, шушкав съгласен звук, фонематичен слух, фонемени гнозис, фонологично осъзнаване* и др.

4.2.3. Термини изрази: *диференциален признак на фонемата, невъзможност за артикулиран говор, речеви апраксихни нарушения на артикулацията, удължени фази на артикулация* и др.

4.3. Термини от ортоепията

4.3.1. Еднословни термини: *дикция, интонация, мелодика, пауза, прозодика, произношение, скандиране, темп, ударение* и др.

4.3.2. Термини словосъчетания: *вентрикуларен глас, височина на гласа, постановка на гласа, регистър на гласа, сила на гласа, тембър на гласа, гласова терапия, езофагусен глас, прозодична терапия* и др.

4.3.3. Термини изрази: *гласови нарушения на развитието, емоционален контрол върху речевата комуникация* и др.

4.4. Термини от ортографията

4.4.1. Еднословни термини: *азбука, алограф, анаграма, буква, графема, дефис, почерк, пренасяне* и др.

4.4.2. Термини словосъчетания: *буквена агнозия, графични персеверации, огледално писмо* и др.

4.4.3. Термини изрази: *гнозис за речевите буквени знаци, нарушение на графичната комуникация, речеви агнозични нарушения в перцепцията на буквите* и др.

4.5. Термини от словообразуването и морфологията

4.5.1. Еднословни термини: *афикс, интерфикс, постфикс, префикс (представка), суфикс (наставка), флексия (окончание), морфема, глагол (вид, време, залог, лице, наклонение, спрежение, число), междуметие, местоимение, наречие, предлог, причастие, съюз, частица* и др.

4.5.2. Термини словосъчетания: *граматична недостатъчност, граматично нарушение, дума: корен, основа, структура на думата, морфологична недостатъчност, неправилно словоизменение, определителен член, прилагателно име, сложна дума, съществително име, числително име* и др.

4.5.3. Термини изрази: *граматично езиково нарушение.*

4.6. Термини от синтаксиса

4.6.1. Еднословни термини: *допълнение, изречение, несъгласуваност, подлог, сказуемо, словоред, словосъчетание* и др.

4.6.2. Термини словосъчетания: изречение: *просто, сложно, сложно съставно, съобщително изречение, неправилен словоред, обстоятелствено пояснение, синтактична недостатъчност* и др.

4.6.3. Термини изрази: *затруднено разгръщане на фразата, нарушена синтактическа структура на фразите* и др.

4.7. Термини от лексикологията, семантиката и прагматиката

4.7.1. Еднословни термини: *антоним, архилексема, дума, еднозначност, конотация, лексема, лексика, метафора, метонимия, омоним, пароним, полисемия, синоним, текст, фраза* и др.

4.7.2. Термини словосъчетания: *активен / пасивен речников запас, лексикално значение, редуциран експресивен речник, реч: диалогична, монологична, писмена, устна реч, речева дейност, тематични групи, шаблонна фраза* и др.

4.7.3. Термини изрази: *недоразвитие на импресивната реч, семантично-прагматично езиково нарушение* и др.

Посочените тук примери далеч не изчерпват специализираната терминология, заимствана от езикознанието и/или образувана впоследствие на базата на лингвистичните термини, но представляват достатъчно представителна извадка. Анализът на термините според произхода им по лингвистични области показва, че най-голямо количество са термините от фонетиката и фонологията, като това се отнася и за групата пряко заимствани термини от тези две области, която също е значително по-голяма от останалите групи пряко заимствани термини.

5. Според изразяваното специализирано понятийно съдържание

След като са преминали в специализирания логопедичен език, повечето от лингвистичните понятия стават част от понятийната система и терминологията на новата за тях област, като в много от случаите служат за диференциране, уточняване, прецизиране или обобщаване на собствено логопедичните понятия, и по-рядко – за именуване на нови понятия, необходими за теоретичната научна обосновка и практическата дейност.

Този пласт логопедична терминологична лексика най-често се използва за „обозначаване на външните прояви на речевите нарушения“ (Селиверстов / Seliverstov 1997: 6). Според този критерий изследваните тук термини са пряко свързани с различните лингвистични области, тъй като обозначават понятия за отклонения, нарушения, недоразвитие, разстройства и/или патология на различни компоненти на речта. Това са термини с формата на словосъчетания или изрази, в състава на които като терминоелемент е включено лингвистично понятие.

5.1. Названия, свързани с нарушена речева функция (номинативна, комуникативна, регулативна): *езикова патология, езикови, речеви, говорни, комуникативни нарушения, езиково недоразвитие, ехололична реч, комплексни нарушения на речта, нарушения на графичната комуникация, общо недоразвитие на речта, отразена реч, отсъствие на реч, повишена говорна продукция, пълна липса на реч, разпадане на речта, разстройство на речта.*

5.2. Названия, свързани с нарушения в звукопроизношението (засегнати са фонетичната и фонологичната система): *артикулаторна апраксия, артикулационно нарушение, затруднения на артикулацията, изопачено артикулиране, невъзможност за артикулиран говор, удължени фази на артикулация, веларизация, йотация, лабиализация, назализация, обеззвучаване, озвучаване, палатализация, вмъкване на гласни / съгласни, епентеза, изпадане (елизия), метатеза, персеверация, разподобяване (дисимиляция), редукция, уподобяване (асимиляция), гамацизъм, йотацизъм, капацизъм, ламбдацизъм, ротацизъм, сигматизъм, добавяне, замяна, изопачаване, пропускане, разместване на звукове, нарушено произношение, парайотацизъм, паракапацизъм, параламбдацизъм, параротацизъм, парасигматизъм, фонематичен слух, грубо нарушен фонематичен слух, фонемна гнозис, фонемни парафазии, фонетико-фонематично недоразвитие на речта, фонологично осъзнаване.*

5.3. Названия, свързани с прозодични нарушения (в мелодико-интонационната и темпо-ритмичната характеристика на речта): *афония, дисфония, ринофония, фонастения, функционална дисфония, венстрикуларен глас, езофагеален глас, гласова терапия, гласови нарушения, постановка на гласа, разстройство на фонацията, емоционален контрол върху речевата комуникация, патологично забавен темп на речта (брадилалия), патологично ускорен темп на речта (тахилалия), плавност на речевия поток, прозодични нарушения, скандиране на звук, на сричка, на думи, спазматична реч.*

5.4. Названия, свързани с нарушения на писмената реч: *аграфия, дисграфия, буквена, графемна агнозия, гнозис за речевите буквени знаци, графични персеверации, литерални параграфи, огледално писмо, пропускане, смесване на графемите.*

5.5. Названия, свързани с нарушения на слово- и формообразуването: *аграматизми, граматична, морфологична недостатъчност, граматично нарушение, морфологична грешка, неправилно словоизменение.*

5.6. Названия, свързани със синтактични нарушения: *неправилен словоред, несъгласуваност, синтактична недостатъчност.*

5.7. Названия, свързани с лексикални и семантично-прагматични нарушения: *активен / пасивен речников запас, беден речник, изопачаване, пропускане, разместване на думи, отчуждаване на смисъла на думите, псевдодуми, редуциран експресивен речник, семантични дефекти, семантични парафазии, шаблонна фраза.*

При анализа на изследвания пласт терминологична лексика от лингвистичен произход в логопедичната терминология става ясно, че съществува още една опозиция, която има отношение към въпроса за изясняването на статута на лингвистичните термини в рамките на логопедичната терминология. Става дума за **термините, пряко заимствани от езикознанието заедно с понятията**, които обозначават и изразяват, и съответно – за **лингвистичните терминоеlementи** – част от производните и сложните думи, от термините словосъчетания и термините изрази.

В класификацията на логопедичните термини според изразяването специализирано понятиенно съдържание прави впечатление, че **пряко заимстваните лингвистични понятия и термини** не намират място. Всички специализирани термини, които тя обхваща, са резултат от прилагането на различните начини за номинация и словообразуване, при което термините от лингвистичен произход влизат в ролята на **терминоеlementи**, имащи за цел да диференцират, конкретизират или обобщят изразяването качество.

Цялостното изследване на лингвистичните термини, използвани в логопедията, показва, че при **термините от първата група** почти не се наблюдават промени в лексикалния фон. Те изразяват основни и за двете научни области понятия, служат при описанието и дефинирането на логопедичните понятия, функционират по-самостоятелно и независимо, докато **термините, съдържащи лингвистични терминоеlementи**, отразяват специфични понятия и спомагат за попълването и обогатяването на собствено логопедичния език. При всички използвани терминоеlementи от лингвистичен произход ясно проличава промененият лексикален фон и съответно – необходимостта от специализирани фонови знания в областта на логопедичната теория и практика за тяхното правилното разбиране, интерпретиране и употреба.

Цитирана литература / References:

- Верецагин, Костомаров 2005: Верецагин Е., В. Костомаров. *Язык и культура*. Москва: Индрик. (Vereshchagin, Kostomarov 2005: Vereshchagin E., V. Kostomarov. *Yazyk i kul'tura*. Moskva: Indrik.)
- ГСБКЕ 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език. Фонетика*. Т. 1. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Fonetika*. Т. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванов 1972: Иванов, В. *Логопедия*. София: Наука и изкуство. (Ivanov 1972: Ivanov, V. *Logopediya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Лейчик 2009: Лейчик, В. *Терминоведение: Предмет, методи, структура*. Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ“. (Leychik 2009: Leychik, V. *Terminovedenie: Predmet, metod, struktura*. Moskva: Knizhny dom „LIBROKOM“.)
- Милюев 2011: Милюев, Д. *Основи на логопедията*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Miliev 2011: Miliev, D. *Osnovi na logopediyata*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.)
- Мурдаров 1983: Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси*. София: Наука и изкуство. (Murdarov 1983: Murdarov, Vl. *Savremenni slovoobrazovatelni protsesi*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Пернишка 1979: Пернишка Е. Развитие на семантиката на съществителни и прилагателни в български и руски по метонимичен път. – В: Чолакова, К. (ред.). *Съпоставително изучаване на частните лексикални системи в славянските езици в синхрония и диахрония*. София: БАН, с. 87 – 101. (Pernishka 1979: Pernishka E. Razvitie na semantikata na sashtestvitelni i prilagatelni v balgarski i ruski po metonimichen pat. – In: Cholakova, K. (Ed.). *Sapostavitelno izuchavane na chastnite leksikalni sistemi v slavyanskite ezitsi v sinhroniya i diahroniya*. Sofia: BAN, pp. 87 – 101.)
- Пернишка 1988: Пернишка Е. За единната същност на първичната и вторичната номинация. – *Език и литература*, № 3, с. 50 – 59. (Pernishka 1988: Pernishka E. Za edinnata sashtnost na parvichnata i vtorighnata nominatsiya. – *Ezik i literatura*, № 3, pp. 50 – 59.)
- Пернишка 1993: Пернишка Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: Издателство на БАН. (Pernishka 1993: Pernishka E. *Za sistemnostta v leksikalnata mnogoznachnost na sashtestvitelnite imena*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: ИК „Знак ‘94““. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: IK „Znak ‘94““.)
- Селиверстов 1997: Селиверстов, В. (ред.) *Понятийно-терминологическият словарь логопеда*. Москва: ГИЦ „ВЛАДОС“. (Seliverstov 1997: Seliverstov, V. (Ed.) *Ponyatijno-terminologicheskij slovar' logopeda*. Moskva: GIC „VLADOS““.)
- Стамов 1994: Стамов, В. *Йерархическа структура и терминология на логопедията*. Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“. (Stamov 1994: Stamov, V. *Yerarhicheska struktura i terminologiya na logopediyata*. Blagoevgrad: YuZU „Neofit Rilski““.)
- Ценова 2012: Ценова, Цв. *Основи на логопедията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Tsenova 2012: Tsenova, Tsv. *Osnovi na logopediyata*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski““.)
- Ценова 2019: Ценова, Цв. *Логопедия. Описание, диагностика и терапия на комуникативните нарушения*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Tsenova 2019: Tsenova, Tsv. *Logopediya. Opisanie, diagnostika i terapiya na komunikativnite narusheniya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski““.)

LINGUISTIC CONCEPTS AND TERMS IN THE CONTEXT OF LOGOPAEDIC SUBJECT MATTER AND TERMINOLOGY

Viktoria Kaneva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

v.kaneva@ts.uni-vt.bg

Abstrac. The report explores issues related to the characteristics of the transfer of a considerable portion of linguistic concepts and terms into the professional language of logopaedics. It linguistically studies and describes language from the perspective of the norm, then the focus in logopaedics is on the investigation and description of various deviations from the norm. The utilization of linguistic terms within the specialized terminology of logopaedics for the purpose of defining and interpreting communicative disorders entails augmenting them with new additional information. This in turn leads to a shift in the perception and utilization of the ostensibly identical terminology, which acquires its own specificity within the context of logopaedic issues.

Keywords: *linguistic terminology; logopaedic terminology; lexical background*

Viktoria Kaneva
St. Cyril and St. Methodius University
of Veliko Turnovo
2, T. Turnovski str.
Veliko Turnovo 5003
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.12>

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ЧУЖДОЕЗИКОВИ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ДИАХРОННАТА БЪЛГАРСКА РОДНИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ¹

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се извлича лексикална информация за употребата на турските роднински названия *баджанак* и *абла* в ръкопис *РНБ ОР Погод. 243*, XVII в., от Руската национална библиотека в Санкт Петербург. И двете се срещат като разночетения в южнославянския превод на съчинението на Захария Скордилий Марафара за степените на родство и забранените бракове, отпечатано през 1563 и 1588 г. във Венеция. Сравнението с преписа на същото гръцко съчинение, запазен само частично в българския ръкопис *ЦИАИ 1160* от библиотеката на Св. Синод на Българската православна църква в София, позволява да се оформи двойката *баджанак – пашеног*, а *абла* (изписано асла) замества родственото название *леля*. Примерите свидетелстват за навлизането на актуални говорими названия в семантичното поле на родството сред българите и южните славяни. Създава се мост между диалектите и книжовния език, между ареалната употреба на термините и тяхната писмена фиксация. С конкретни данни се допълва характеристиката на новобългарския език, първият етап от развитието на който е периодът XV – XVIII в.

Ключови думи: *българска роднинска терминология; турски заемки*

Една от важните задачи пред историята на българския език е да се документира писмената поява на дадено фонетично, правописно, граматическо или лексикално явление и да се предостави надеждна информация за моделирането на системния езиков развой от диахрония към синхрония. Особено ценни са данните, които се извличат от източници от XV – XVIII в. – новобългарския период в българската езикова история, за назоваването на който са познати алтернативни, макар и невинаги коректни термини, като *български език от периода на османската доминация*, *български език от Късното средновековие* и др. (Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1987: 137 – 162). Той заема позицията на свързващо звено между старобългарската традиция и Новото време. Същевременно отразява новите социални потребности, динамичните междуезикови и интеркултурни взаимодействия и все по-нарастващото влияние на говоримия език в писмената комуникация. Във фокуса на внимание в настоящата статия е анализът на два роднински термина с турски произход – *баджанак* и *абла*, които се извличат от ръкопис с преводни съчинения на византийското право от епохата на Късното средновековие. Посредством методите на лексикалната ексцерпция, сравнително-текстологичния и семантичния анализ се цели да се възстанови картината на тяхното писмено присъствие и да се даде отговор на въпроса за причините за появата им.

Ръкопис *РНБ ОР Погод. 243* от първата третина или първата половина на XVII в. се определя като сръбски Номоканон (Руска национална библиотека в Санкт Петербург, сбирка на М. П. Погодин – Иванова / Ivanova 1981: 251; Левшина / Levshina 2021: 190; Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022). По същество съдържа препис от така наречения Номоканон при Великия требник, допълнен на л. 112а – 135б със съчинението за степените на родството и за забранените бракове на Захария Скордилий Марафара от остров Крит (*Заχαρίας Σκορδιλής Μαραφαράς*). То се отпечатва за пръв път през 1563 г. във Венеция, където критянинът служи като свещеник в гръцката църква „Св. Георги“, и първоначално допълва гръцкия Часослов (Павлов / Pavlov 1887: 29 – 36; Киркикаки / Kirkikaki 2012: 34).

¹ Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия по проекта „Foreign linguistic influences in the historical formation of Bulgarian and Romanian“.

През 1588 г. е преиздадено самостоятелно с наслов *Περὶ τῶν τῆς συγγενείας βαθμῶν συνοπτικὴ συλλογὴ ἐκ διαφόρων συντεθεισα παρὰ Ζαχαρίου ἱερέως Σκορδυλίου Κρητός, τοῦ ἐπονομαζομένου Μαραφαρᾶ*. Датировката на *РНБ ОР Погод. 243* предполага, че това е един от ранните и пълни славянски преписи на посоченото съчинение, за появата и разпространението на което в славянска среда не знаем достатъчно. Класиците изследователи на правноканоничните текстове от руската дореволуционна школа, като А. С. Павлов и М. И. Горчаков, говорят за сръбски превод с големи книжовни достойнства и с ранни материални носители от началото на XVII в., споменавайки южнославянски сборници, допълнения към Синтагмата на Матей Властар и часослови (Горчаков / Gorchakov 1880: 43 – 53; Павлов / Pavlov 1887: 37 – 39). Съчинението на Захария Скордилий повлиява темата за брака в Требника на Петър Могила от 1646 г., но е установено, че този превод е различен от южнославянския (Требник / Trebnik 1646: 364 – 394, където наред с познати славянски термини, като *сръын* и *тетъпка*, се употребява немската заемка *швагеръ* ‘брат на съпругата; мъж на сестрата на жената; девер’, преминала през полски в украински). Поради своя обобщаващ и компилативен характер и използването на народния гръцки език трудът на критския духовник придобива безспорно практическо приложение както в подведомствените диоцези на Константинополската патриаршия, така и в обсега на влияние на Охридската архиепископия – ареал на активно съжителство на славяно- и гръкоезичната книжовна традиция, а от 1557 г. и на територията на възстановената Печка, или Ипекска патриаршия. Това широко географско покритие се дължи на активните връзки, които Венеция – столицата на книгоиздаването на стара кирилица през XVI в., поддържа с атонските манастири, печатните ателиета и ръкописните манастирски центрове на Балканите. Тъй като до момента не е събрана надеждна база данни за славянските преписи на този важен правен труд, сме принудени да ограничим сравнителните си източници само до един препис, също от XVII в.: допълнението към основния текст от 60-те – 80-те години на XIV в. в най-ранния запазен църковноюрисдикционен сборник в българските книгохранилища. Той произхожда от неустановен със сигурност книжовен център на Второто българско царство. Съхранява се под сигнатура 1160 в Църковния историко-архивен институт към Св. Синод на Българската православна църква в София (нататък *ЦИАИ 1160*). Ръкописът е фототипно възпроизведен (*Архивски номоканон / Arhivski nomokanon 2007*).

Захария Скордилий обобщава достиженията на византийската правна мисъл за пет категории родство: 1. *По кръв*; 2. *При брак* (сватовство); 3. Така наречената *τρυγένεια*, ἐκ τρυγενείας γάμος ‘от три рода’ или триродството – основен концепт във византийската теория за сродяването, което възниква при повторен брак на дадено лице; 4. *Духовното родство*. 5. *Осиновяването* (богат анализ и обширна библиография за всеки тип родство вж. у Pitsakis 2003).

Двата интересуващи ни термина са следните:

Якла. Веднага след изложението за осиновяването в рък. *РНБ ОР Погод. 243*, на л. 1336 се помества още един текст с киноварно оглавление *Степени сръдѣствомъ и ѡ брацѣ законнѡ и ѣже безсагающѣ сѣ и ѡ различнихъ сръдѣствѣхъ*. Засага неговата точна идентификация остава неясна, но заслужава да се отбележи, че текстова единица със същото оглавление се среща и в основната част на ръкопис *ЦИАИ 1160*, л. 195б – 198б, т.е. допълнението на Скордилий в българския ръкопис е в позиционна близост до нея. Насловът в *ЦИАИ 1160* е *стѣне сръдѣствѡ и ѡ брацѣ законнѡ. и ѡ ѣже беззаконна посагающѣ. и ѡ различни сръдѣства ѣже ѡ кръвѣ и ѡ плѣти. идѣ пѡбаѣтъ бракъ сѣтворити, и идѣ не пѡбаѣтъ...* Идентичността на двата сравнявани преписа е безспорна. Като се коментират традиционните две форми – на плътско, или кръвно родство, и брачното сродяване (още сватовството) – в *РНБ ОР Погод. 243* се подчертава следното: *и вишии рѡви сѣ ѡцѣ и мѣти дѣдъ и баба. а нѣни степени соутъ сѣнь и дѣщеръ, внуокъ и внука. а ѡ страни десный и лѣвый соутъ бра и сестра, ѡ оуика и, асла, анепсеи и анепсета* (л. 134б – 135а). Става въпрос за основна генеалогична тема, усвоена във византийската теория за брака и семейството от римското право, в която линейното родство се представя във възходящ ред към предците, в низходящ към потомците и по странична линия към лица с общ родител, така нареченото родство по сребрена линия. За съжаление, в *ЦИАИ 1160* се губят листове именно там, където би следвало да се е разполагал същият пасаж, но става ясно, че неочакваното изписване *ѡ оуика и, асла* се отнася до брат и сестра на някой от родителите. В един от най-богатите византийски компендиуми по проблемите на родството – *Прохирона* от 870 – 879 г. на Македонската императорска династия, чийто пълен славянски превод се появява в самото начало на XIII в. на Славянския юг, се казва: *ѡ страни же си соутъ. нже ни насъ роднше. ни ѡ насъ роднше се. нь тогѡже родоу и корѣне нашего прихващающе се. такоже се братъ. сестра. сръын. тетка. сеструнць. сестручна. братоучедъ. братоуче-*

да. н ѿ снхъ сходящен (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021: 150). Следователно на мястото на стръгън — тетътка в изследвания ръкопис стоят оуика – асла. Известно е, че стриць, в по-стари текстове стръгън, назовава чичото, брата на бащата, θεῖος, за разлика от оуѣць ‘вуйчо, брат на майката’ срещу същото гръцко съответствие (Трубачев / Trubachev 1959: 79). По същия начин тетътка, θεῖα, е ‘леля, сестра на майката; общо название за сестрата на майката или бащата’. Както вече е посочено в литературата, родственото название е с единична употреба в класическия старобългарски паметник *Супрасълски сборник* от средата на Х в., свързан с Преславския книжовен център; среща се в зората на юридическата традиция в Първото българско царство с преводите на *Номоканона от 14 титула без тълкувания* и *Еклогата* (Даскалова, Велчева / Daskalova, Velcheva 1982: 61 – 62). За българската езикова история е важен фактът, че от XIV в. насетне в паметници с източнобългарски произход се появява названието лелѣ вм. тетътка, за пръв път засвидетелствано в търновския превод на *Манасиевата хроника* (Тасева / Taseva 2021: 410 – 412; Хроника КМ / Hronika КМ 1988: 328). Впоследствие названието става общобългарско и общоупотребимо (Китанова / Kitanova 2010: 86; Георгиева / Georgieva 2016: 62). Преписът в *РНБ ОР Погод. 243* си служи с лексемата тетътка, но не познава лелѣ. От казаното може да се направи заключението, че словоформата асла се появява контекстово на мястото на родствения термин леля и заедно с оуика назовава брата и сестрата на майката. Тази позиция е представена по различен начин в изследваните ръкописи. Така например в основната част на *ЦИАИ 1160* се употребяват само оуика, лелѣ, а в допълнението от XVII в. на Скордилия само стриць, тетътка. Следователно за някои славянски преводи остава характерен изборът на основен термин с обобщаващ характер, който се натовазва с двойствено значение за означаване на родство и по мъжка, и по женска линия. Именно тази особеност е вероятната причина за въвеждането на една рядка лексема, оставила следи само в диалектите на българския език: асла е възможна преписваческа грешка. Допускаме, че зад нея стои турското название abla, тук променено поради възможна лабиална дисимилация или влияние на други форми на думата, сравни babanin ablası (сестра на бащата). В самите турски диалекти abla може да означава леля, майка, мащеха и др. (Tekin 1960: 291). В югозападнобългарски говори и в Родопите са съхранени турските роднински термини ала, хала < hala ‘леля, бащина сестра’ и аба, абла < abla ‘по-старата сестра, кака; сестра на баща, леля’ (Холиолчев / Holiolchev 2012: 29, 32; Георгиева / Georgieva 2016: 53). Срещат се и в диалекти на сръбския език (Бјелетић / Vjeletić 1994: 202). Работната хипотеза изисква още проучвания и въпросът какво е означил славянският преписвач на това място, не може да се смята за окончателно решен, но предложеното обяснение ни се струва възможно.

Баджанакъ. Вторият термин от *РНБ ОР Погод. 243* има за съответник различетенето пашеногъ в *ЦИАИ 1160*. Среща се само в множествено число два пъти.

ЦИАИ 1160	РНБ ОР Погод. 243
занѣже ѿць оуѣо ѿ снъ къ малои тетъцѣ ѿ снѡвици паки ѿчѣе ѿ снѡвнѣе дрѣжеть мѣсто. а къ двѣма вѣторѹ братѹчедѡма бивають въ мѣстѣ ѿца ѿ снѡ пашѣнози 212а	занѣѣ ѿць оуѣо ѿ снъ къ малои тетъцѣ ѿ къ снѡвици паки ѿчѣе ѿ снѡвнѡе съдрѣжѣ мѣсто. а къ двѣма .ѡ. вѣрѹчедѡ бивають въ мѣсто. ѿца ѿ снѡ вѣжанази 118а – б.
нижѣ дѣдѣ ѿ вѣторѡ вноукъ да не ѿ ти вѣмѣнѣт се пашѣнози 213а	ниѣ дѣдѣ ѿ вѣторѡ, вноукъ, да не ѿ ти вѣмѣнѣт се вѣжанази 119б

Лексемата пашеногъ се смята за заемка от езика на прабългарите в старобългарски (според някои от аварите), но дори в съвременните етимологични речници се придружава от бележка „рядко“ (Трубачев / Trubachev 1959: 141; БЕР / BER 1996, 5: 116). Тя е с ограничено диалектно разпространение, но се среща в целия южнославянски ареал. Намира слабо отражение в лексикографски източници. В Речника на Фр. Миклошич се документира само по един пример от първата половина на XVIII в. (Miklosich 1977: 559). Той обаче е показателен, тъй като е извлечен от препис на Азбучната синтагма на солунския свещеноиннок Матей Властар, преведена вероятно още през XIV в. в пределите на Сръбското княжество при управлението на Стефан Душан (1331 – 1355). Най-ранният запазен славянски препис на Синтагмата се датира от 1370 или 1380 г. и е известен като Пчински, или Стари Карловачки, с местонахождение Патриаршеската библиотека в Белград, № 70 (Новаковић /

Novaković 1907: 64 – 65). Лексемата *пашеногъ* тук се оказва обичайна, макар че не е документирана в краткия двуезичен гръко-славянски речник на Ст. Новакович към неговото издание на Синтагмата от 1907 г. Ето само няколко примера за нейната употреба: *вывають во въ мѣсто самовратіе пашенози. съмоуцають се отъсоудоу родска имена; не во юсть моштно отцоу и синоу двѣма вториима братоучедома съвъкоупити се. вывають во въ мѣсто отца и сына пашенози; дѣдъ во и прѣвъноукъ двѣ прѣвѣ братоучедѣ почти възвранѣнны соутъ, да не и си пашенози въмѣнеть се* (Новаковић / Novaković 1907: 135, 136, 137, 139, 141 – във втори състав, осма глава за браковете). Синтагмата на Властар се налага като безспорен авторитет в правната книжнина на Славянския юг и несъмнено е допринесла за засиленото присъствие на лексемата *пашеногъ* в юридически текстове от XIV в. насетне, респективно в превода на съчинението на Захария Скордилий. Фактът, че в *РНБ ОР Погод. 243* в същите примери вече се чете *баджанакъ*, трябва да отдадем на езиковата динамика и навлизането на разговорни елементи в писмените текстове. *Баджанакъ* е османотурският еквивалент на *пашеногъ*, а между двете названия има неоспорима етимологична връзка (БЕР / BER 1971, 1: 25). Двете лексеми са синонимни и влизат в опозициите архаична – нова, книжовна – разговорна дума. И двете документират значението ‘мъж на сестрата на съпругата; всеки един от съпрузите на сестри’. Позицията на това сродяване при брак в гръцкия оригинал на Скордилий е изразена с лексемата *σύγαμβρος*. Вижда се, че едно от съвременните редки, но общоупотребими родствени названия в българския език с турски произход, каквото е *балдъза* (Георгиева / Georgieva 2016: 63), има писмено присъствие в християнски канонични текстове още от XVII в.

Следователно в епохата на османското владичество при липса на централизирана светска и отслабена църковна власт на Балканите към готови правни кодекси са били добавяни преписи на по-късни преводни съчинения в тематична връзка с основния текст. Те са допринесли за обогатяването на изконно славянската система от родствени названия с дълъг исторически континуитет. Разночетенията от *РНБ ОР Погод. 243* създават двойките *баджанак / пашеног*; *асла – абла / леля, тетка* и свидетелстват за навлизането на актуални явления от говоримия език в семантичното поле на родството сред българите и южните славяни. Основната причина трябва да търсим в един важен процес: налагането на разговорния (наричан още народноразговорен, народен) език в писмената комуникация на фонетично, граматично и лексикално равнище. Това явление се превръща в най-важната комплексна характеристика на новобългарските дамаскини, на част от сборниците със смесено съдържание, на оригиналната новобългарската проповед в периода XVII – XVIII в. Във всички тях се наблюдава пряка връзка между писмен и говорим език. По този начин се създава мост между диалектите и книжовния език, между ареалната употреба на термините и тяхната писмена фиксация. XVII в. е не само период на възпроизвеждане на старото наследство, на придържане към традицията, но е и важно звено в системното изграждане на новобългарския език. Първият етап (XV – XVIII в.) от процеса на изграждане на новобългарския книжовен език в лексикално отношение е свързан с традиционното влияние на средногръцкия език и със засилващото се влияние на османотурския.

Що се отнася до възможната локализация на превода на съчинението на критския свещеник и до неговата пълна езикова характеристика, това е тема за отделно задълбочено проучване. При оскъдните засега сведения може само да повторим изразеното другаде предположение за възникването му в контактна зона между сръбски и български говори (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022). Предварително условие за разрешаването на този немаловажен въпрос е да се издирят и проучат повече южнославянски преписи с превода на съчинението на Захария Скордилий Марафара.

Източници / Sources

Ръкопис *РНБ ОР Погод. 243* (Ms. Slav. RNB OR Pogod 243). <<http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyi-katalog?ab=18B0724B-C5B2-4264-AC52-34E7900D92F8>> [22.09.2023].

Цитирана литература / References

Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание*. Подготвили А. Кръстев и Ц. Янакиева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. (Archivski nomokanon 2007: *Archivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV vek. Fototipno izdanie*. Podgotvili A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”.)

- Бјелетић 1994: Бјелетић, М. Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику. – *Јужнословенски филолог*, 50, с. 199 – 207. (Bjeletić, M. Terminologija krvnog srodstva u srpskohrvatskom jeziku. – *Južnoslovenski filolog*, 50, pp. 199 – 207.)
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. Софија: Издаелство на БАН, 1971/ 2017– (BER: *Balgarski etimologichen rechnik* Т. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971/2017–.)
- Георгиева 2016: Георгиева, Цв. *Родството и роднинските назвања в българскиј език (семантика и лексикографско представяне)*. Софија: Авангард Прима. (Georgieva, Ts. *Rodstvoto i rodninskite nazvaniya v balgarskiya ezik (semantika i leksikografsko predstavjane)*. Sofia: Avangard Prima.)
- Горчаков 1880: Горчаков, М. И. *О тайне супружества*. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й (по спискам патриархов Иосифа и Никона 51-й) главы печатной Кормчей книги. Исследование по истории русского церковного права. Санкт-Петербург: Типография. В. С. Балашева. (Gorchakov 1880: Gorchakov, M. I. *O tajne supruzhestva*. Proishozhdenie, istoriko-juridicheskoe znachenie i kanonicheskoe dostoinstvo 50-j (po spisкам patriarhov Iosifa i Nikona 51-j) glavy pechatnoj Kormchej knigi. Issledovanie po istorii russkogo cerkovnogo prava. Sankt-Peterburg: Tipografija. V. S. Balasheva., 1880. <https://azbyka.ru/otechnik/Mihail_Gorchakov/> [12.08.2023].)
- Даскалова, Велчева 1982: Даскалова, А., В. Велчева. Из българската роднинска терминологија. – *Palaeobulgarica*, 4, с. 58 – 68. (Daskalova, A., V. Velcheva. Iz balgarskata rodninska terminologija. – *Palaeobulgarica*, 4, pp. 58 – 68.)
- Иванова 1981: Иванова, К. *Български, срѣбски и молдовлахийски кирилски рѣкописи в сбирката на М. П. Погдин*. Софија: Издаелство на БАН. (Ivanova, K. *Balgarski, srabski i moldavski kirilski rakopisi v sbirkata na M. P. Pogodin*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванова-Мирчева 1987: Иванова-Мирчева, Д. *Вѣпроси на българскиј книжовен език до Възраждането*. Софија: Народна просвета. (Ivanova-Mircheva 1987: Ivanova-Mircheva, D. *Vaprosi na balgarskiya knizhoven ezik do Vazrazhdaneto*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Китанова 2010: Китанова, М. *Етнолингвистични етуди*. Велико Търново: Знак 94. (Kitanova, M. *Etnolingvistichni etyudi*. Veliko Tarnovo: Znak 94.)
- Левшина 2021: Левшина, Ж. Л. *Рукописи сербскогo правописанија Росийској националној библиотеки. Каталог*. СПб: РНБ. (Levshina, Zh. L. *Rukopisi serbskogo pravopisanija Rossijskoj nacional'noj biblioteki. Katalog*. SPb: RNB.)
- Новаковић 1907: Новаковић, Ст. *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. – Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. Прво одељење, споменици на српском језику, књ. IV, у Београду. (Novaković, St. *Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila. – Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*. Prvo odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knj. IV, u Beogradu.)
- Павлов 1997: Павлов, А. С. *50-ја глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права*. Москва: Университетская типография М. Катков. (Pavlov, A. S. *50-ja glava Kormchej knigi, kak istoricheskij i prakticheskij istochnik russkogo brachnogo prava*. Moskva: Universitetskaja tipografija M. Katkov.)
- Тасева 2021: Тасева, Л. Роднинската терминологија като испитание за преводача на Манасиевата хроника: двукоренни думи. – В: *Југоизточна Европа през вековете: социална историја, езикови и културни контакти* (Studia Balkanica, 35). Състав. Л. Тасева, П. Данова. Софија, с. 407 – 436. (Taseva, L. Rodninskata terminologija kao izpitanie za prevodacha na Manasievata hronika: dvukorenni dumi. – In: *Jugoiztochna Evropa prez vekovete: sotsialna istoria, ezikovi i kulturni kontakti* (= Studia Balkanica, 35). Sastav. L. Taseva, P. Danova. Sofia, pp. 407 – 436.)
- Требник 1646: *Требник Петра Могили*. 16.XII.1646 г. Киево-Печерской Лаври. У 3 тома. Канберра, Мюнхен, Париж (репринт 1988 року). (Trebnik 1646: *Trebnik Petra Mogili*. 16.XII.1646 g. Kievo-Pecherskoj Lavri. U 3 tomah. Kanberra, Mjunhen, Parizh (reprint 1988 roku.)
- Трубачев 1959: Трубачев, О. Н. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва: Издательство АН СССР. (Trubachev 1959: Trubachev, O. N. *Istorija slavjanskih terminov rodstva i nekotoryh drevnejshih terminov obshhestvennogo stroja*. Moskva: Izdatel'stvo ANSSSR.)
- Холиолчев и др. 2012: Холиолчев, Хр., М. Младенов, Л. Радева. *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. Софија: Изток-Запад. (Holiolchev et al. 2012: Holiolchev, Hr., M. Mladenov, L. Radeva. *Balgarska semejno-rodova leksika. Entsiklopedichen rechnik*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Хроника КМ 1988: *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева, М. А. Саламиной. Словоуказатели О. В. Творогова. Софија: Издаелство на БАН. (Hronika KM 1988: *Srednebolgarskij perevod Hroniki Konstantina Manassii v slavjanskih literaturah*. Vvedenie D. S. Lihačeva. Issledovaniia I. S. Dujčeva, M. A. Salaminoinj. Slovoukazateli O. V. Tvorogova. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

- Цибранска-Костова 2021: Цибранска-Костова, М. *Прохирон / Закон градски. Юридическото наследство на православното славянство*. София: Валентин Траянов. (Tsibranska-Kostova, M. Prohiron / Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnoto slavyanstvo. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Цибранска-Костова 2022: Цибранска-Костова, М. Роднинската терминология в славянски правни текстове от Късното средновековие (допълнението от XVII в. в ръкопис *ЦИАИ 1160*). – *Palaeobulgarica*, 3, с. 57 – 80. (Tsibranska-Kostova, M. Rodninskata terminologiya v slavyanski pravni tekstove ot Kasnoto srednovekovie (dopolnenieto ot XVII v. v rakopis *ЦИАИ 1160*. – *Palaeobulgarica*, 3, pp. 57 – 80.)
- Miklosich 1977: Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Wien 1862–1865. Neudruck der ausgabe. Wien: Scientia Verlag Aalen.
- Pitsakis 2006: Pitsakis, K. Parentés en dehors de la parenté: formes de parenté d’origine extra-législative en droit byzantin et post-byzantin. – In : *Parenté et société dans le monde grec. De l’Antiquité à l’âge moderne*. A. Bresson et al. (eds.). Actes du colloque international, Volos (Grèce), 19–21 juin 2003. Bordeaux: Ausonius Éditions, pp. 297 – 325.
- Tekin 1960: Tekin, T. “Amca” ve “Teyze” Kelimeleri Hakkinda. Türk Dili Arařtırmaları Yıllığı. – *Belleten*, 8, pp. 283 – 294 <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38139/440293>> [18.07.2023]
- Κιρκικακη 2011: Κιρκικακη, Ι. Γ. *Ζαχαρίας Σκορδύλιος. Βίος και έργο. Διπλωματική εργασία*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Kirkikaki, I. G. *Zaharias Skordilios. Bios kai ergo. Diplomatiki ergasia*. Tessalomiki. Aristoteleo Panepistimio Tesalonikis.)

FOREIGN LANGUAGE INTERFERENCES IN THE DIACHRONIC BULGARIAN KINSHIP TERMINOLOGY

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract. This article focuses on the extracted lexical information about the use of the Turkish kinship terms *badjanak* and *abla* in the 17th century manuscript *RNL OR Pogod. 243* from the Russian National Library in St. Petersburg. Both function as variants in the southern Slavic translation of Zacharias Scordilius Marafara’s work on degrees of kinship and forbidden marriages, printed in 1563 and 1588 in Venice. The comparison with the Slavonic copy of the same Greek work, preserved partially in the Bulgarian manuscript *ЦИАИ 1160* from the Library of the St. Synod of the Bulgarian Orthodox Church in Sofia, allows the formation of the word-pair *баджанак – пашеног* ‘husband to wife’s sister; each of the sisters’ spouses’, while *абла* (written *асла*) replaces the kinship term *лея* ‘aunt’. The examples testify to the entry of the colloquial speech in the semantic field of kinship among Bulgarians and South Slavs. Thus a bridge is created between dialects and literary language, between the areal use of the terms and their written fixation. Specific data complement the characteristics of the modern Bulgarian language, which first stage of development is the period 15th – 17th cc.

Keywords: *Bulgarian kinship terminology, Turkish loanwords*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113 Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.13>

БЪЛГАРСКИ ЛИЧНИ ПЕЧАТИ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ И ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ С ДАТИРОВКА ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Георги Митринов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

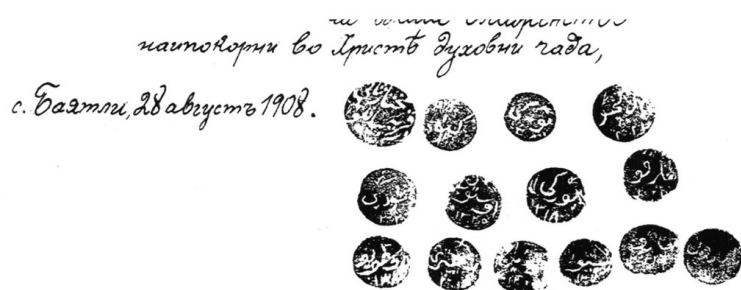
email: g_mitrinov@abv.bg

Резюме: В статията са представени лични печати от български селища в Югоизточните Родопи и в Западна Тракия с датировка от края на XIX и началото на XX век. Разгледани са надписите на печатите, графичните им особености и оформлението им. Описани са моделите на изписване на антропонимите върху личните печати и в текстовете, на които са поставени.

Ключови думи: история на българския език, възрожденска сфрагистика, антропонимия, графични особености, символика, Западна Тракия.

Оскъдни са оцелелите до днес възрожденски и по-късни писмени паметници на българското население от Източните Родопи и Западна Тракия. Основна причина за липсата им са гоненията, на които е подложено местното изконно българско християнско население в периода 1912 – 1924 г. и последвалото обезбългаряване на Западна Тракия чрез унищожение и принудително изселване на местните българи от османските, а по-късно и от гръцките власти. Повечето от оцелелите писмени документи (писма, молби, завещания и др.) са запазени в Архива на Българската екзархия, както и в този на Одринската българска митрополия. Основно писмените документи, адресирани до българските църковни институции, са писани на ръка. Често посочените в края на текстовете антропоними са изписвани от носителите им като своеобразни подписи. За подпис е служел и личният печат, но поради факта, че малко българи по селата са притежавали личен печат (главно заможни търговци и занаятчии, както и представителите на местната българска управа и на интелигенцията), често под един личен печат са били изписвани по няколко антропонима.

Интерес представляват запазените отпечатъци на лични печати, които се откриват в немалко писмени документи. Те са важни свидетелства за изконното българско християнско население в Западна Тракия от края на XIX и началото на XX век. Трябва да се отбележи, че за разлика от българите във възстановената българска държава след Руско-турската освободителна война (1877 – 1878), за техните сънародници, останали в територията на Османската империя, личният печат продължава да играе важна роля в трудовата и в обществената им дейност. Тъй като са в Османската империя, някои от българите имат лични печати с графично оформление на османлъджа (османски турски език) (ТБР / TBR 1962). Дори това е характерно за личните печати на българското население на отделни села като цяло. Такъв е случаят с българското християнско население на селата Баятли и Сарджа, Гюмюрджинско, което притежава лични печати с графично оформление на османски турски език. Видно е, че в периферни краища на българската етническа територия, каквато е Западна Тракия, личните печати с такава графично оформление продължават да са в употреба в началото на XX в.

Според изследователите в края на XVIII и началото на XIX в., както и през втората половина на XIX в., е налице широка употреба сред българите в Османската империя на лични печати с надписи на арабика (Михайлова-Мръвкарова / Mihailova-Mravkarova 2006: 106, 108). Сред причините за употребата на лични печати с такова графично оформление се изтъкват поддържането на делови връзки от страна на български търговци и занаятчии с османската администрация, а също подчертаване на лична лоялност и верноподаничество към османската държава и др. (Михайлова-Мръвкарова / Mihailova-Mravkarova 2006: 108). За изписването на надписи върху османските лични печати са използвани шрифтове на арабиката *талик, сюлюс, дивани, рика*. Печатите с шрифт *рика* били предпочитани от обикновените хора поради лесната им изработка и ниската им цена (Михайлова-Мръвкарова / Mihailova-Mravkarova 2006: 92 – 94). Вероятна причина за употребата на лични печати с надписи на османски турски език от българите в Гюмюрджинско са взаимоотношенията им с местната османска администрация. Посочените две села са разположени в близост до административния казалийски център Гюмюрджина. Село Сарджа отстои на 10 км от града (Шалапатов / Shalapatov 2011: 46). Може да е фактор и това, че почти половината от населението на с. Баятли било турско (Шалапатов / Shalapatov 2011: 23). Прави впечатление, че българското население на тези села в 1908 г. изписва все още личните и фамилните си имена с гръцка графика. От двайсетте отбелязани антропонима с гръцка графика в писмения документ с печатите съставките (личните имена) на някои са с оформление, нехарактерно за българската антропонимна система: Δημητρι Μηχαληφ, Μανωλη Διμιτροφ. Става въпрос и за употребата на характерни гръцки графеми: Αθανασιος, Γεωργη. Първите два антропонима в списъка са изписани по гръцки образец с наставка *-ос* на личните имена, а обичайно най-отпред в писмените документи са се поставяли имената на първенците на селището: Βασιλκος Παρασκου, Αθανασιος Δελτζιου. Оформлението на останалите антропоними включва диалектни особености, основно редукция $o > y$, характерна за рупските говори като част от източните български говори (Стойков / Stoykov 1993: 97): Δελτσιου Διμιτροφ, Μαρκου Δελτσιφ, Κολιου Κανιουφ, Πετκου Κονστανδινοφ Δελτσιου Διμιτροφ, Τολιου Μανωληφ и др. Презимената окончателно на *-иф* или *-оф*, като в първия случай може да се приеме наличие на редукция $e > u$: Μιχαλ Γεωργιφ, Νικολα Σερεμετιφ, Δημητρι Μιχαληφ, Τοдор Τοηтσιφ, Γιωργη Τοηтσιφ и др. Редукцията е характерна за говорите на отделни села в Гюмюрджинско (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 111). Интерес представлява антропоним Тодор Тζεкалоф. Ако се приеме, че презимето произхожда от название на животно чакал, налице е преглас $a > e$, характерен за говорите на българското християнско население в Гюмюрджинско (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 41, 111).

Като цяло графичното оформление на личните печати от посочените райони (Югоизточните Родопи и Западна Тракия) е с гръцка графика. Това важи и за личните печати от Среднородопието (Митринов / Mitrinov 2023б: 126).

Надписи на лични печати от с. Гьокче бунар, Ортакьойско (дн. с. Сив кладенец, Ивайловградско), с датировка 31.01.1901 и 07.05.1901 г.:

ΣΤ : ΔΙ / 1892 – Стоянь Димитровъ

ΒΑΣΙ / ΓΙΑΝ / 1900 – Янаки Василевъ

Ν : Χ / 1900 – Ν. Христововъ

Θ : ΑΘ / 1900 – Ατ. Тодоровъ

До отпечатъците на печатите са изписани антропоними. В един случай при надписите на печати са използвани буквени инициали: Ν : Χ / 1900. Срещат се също съкращения на името от два буквени знака (ΣΤ : ΔΙ / 1892; Θ : ΑΘ / 1900). Пак в единичен случай съкращенията включват почти цялото изписано име: ΒΑΣΙ / ΓΙΑΝ / 1900. Само на един личен печат е поставена украса, в горния край, над надписа – слънце с лъчи. Според датировката повечето печати са от началото на XX в., а един е с по-ранна дата – 1892 г.

В двата писмени документа се откриват едва два антропонима, изписани с гръцка графика Ιοαννης Γιανκου, κοσταδ...τι / σταενη, като вторият твърде трудно се разчита.

В края на писмо с османски турски текст е поставен личен печат с двуредов надпис: С. С. Δ. / 1904. Отдолу, под печата е изписан кирилски текст: *Свец. Ставри Димитровъ – Драбишина / съобщава, че правителството затвори / църквата*. В случая буквеното съкращение С. С. Δ. включва данни и за трудовата заетост на носителя на името.

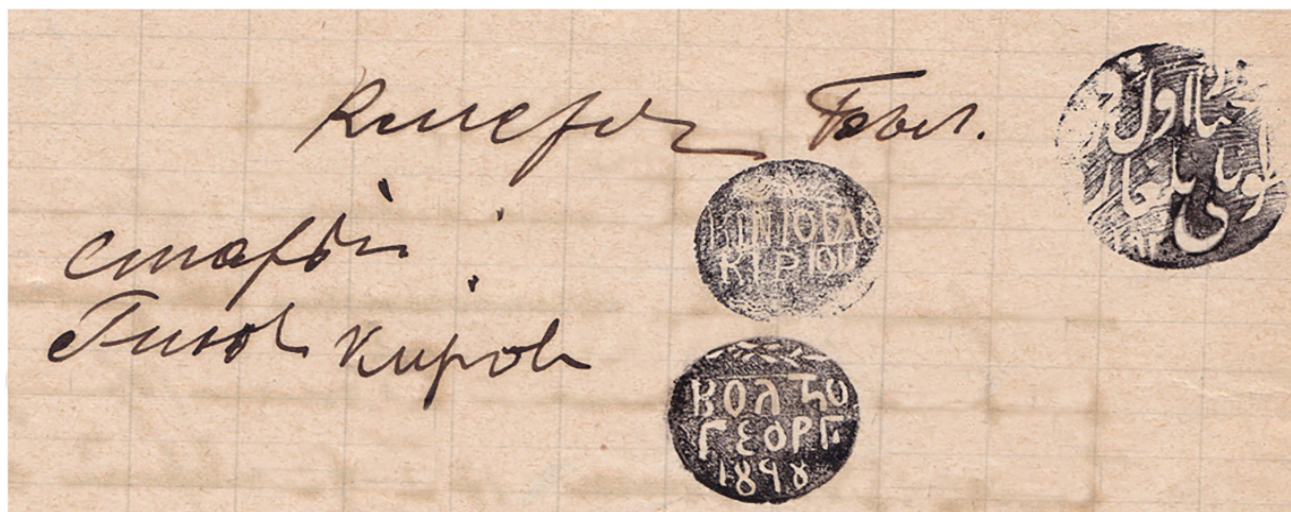
В два писмени документа от с. Дутли (дн. Черничево, Крумовградско) са отбелязани два лични печата, на кмета и на старей от селото:

Кметски печат : ВОЛСТО / ГЕОРГИ / 1898

Изписана е лигатура В от σ и τ в личното име. Буквено съчетание ΓΙ от презимето ГЕОРΓΙ оформя диграф, като краесловната графема Ι е с по-къса хаста и е под края на хоризонталната греда на предходната графема Γ. Има украса в горния край на печата, над надписа: клонки с разперени листа от средата в двете хоризонтални посоки.

На другия личен печат е изписан двуредов надпис ΚΙΝΙΟΙΑΥ / ΚΙΡΙΟΥ. В горния край на печата е оформена украса с растителни мотиви, които трудно се различават. В долния край, под надписа, е изобразена змия – символ на мъдрост. Срещу този личен печат е изписан с небрежен курсив антропоним Гини... Кировъ. Прави впечатление, че надписите на двата печата са с гръцка графика, а изписаните антропоними са оформени по гръцки образец.

Интерес представлява първият документ, в края на който под заглавие *Имената на общинарите* са изписани с кирилско писмо антропоними. Срещу първите три имена е поставено кръстче за подпис, т.е. носителите им са неграмотни: Колю Ангеловъ +, Бечю Янчевъ касиер +, Станко Стояновъ +. Но срещу останалите пет са изписани графични варианти на имената като подпис: Павелъ Вълчевъ – *павле валчев*; Павелъ Харитовъ – *Павелъ Харитевъ*; Арнаутъ олу Павелъ – *Арнаут олу Паβλη*; Дяку Георговъ – *Δάκου Γεοργουφ*; Епитропъ Поповъ Колю – *Колю Поповъ*. Двама от общинарите са изписали имената си с гръцка графика. Единият от тези антропоними е оформен по турски образец, със съставка *олу* от тур. *oğlu* оглу 'син на' (ТБР / ТВР 1962) на презимето, което в случая е народностно име: *Арнаут олу Паβλη*.

Лични печати от селата Дервент, Дедеагачко, Каяджик и Башклисе, Софлийско.

За разлика от печатите от с. Гьокче бунар, Ортакьойско, тези са с изписани цели или съкратени имена, а не с буквени инициали. На печат с правоъгълна форма в хоризонтална плоскост, но със заоблени ъгли, е изписано мъжко лично име МИХАИЛБ. Отдолу е поставена дата 1884. Над името е оформена хоризонтална линия с елипсовидни извивки надолу в двата края. Над нея са изобразени растителни мотиви. Някои от графемите са със серифи. Може да се предположи, че поради липса на място, в красловието е изписана графема Б вм. Ъ. Встрани от печата е отбелязано селищно име *с. г. Дервентъ*. Съкращенията могат да се развържат като село *Голям Дервент*.

Останалите три печата са с кръгла форма. Разположеният вляво личен печат е с големината на селски печат, т.е. е с по-голяма повърхност от другите лични печати. Обичайно българските лични печати с кръгла форма са с диаметър 10 – 20 мм и рядко се срещат печати с диаметър до 30 мм (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkaroва 2006: 106). Полето на печата е разделено на три равни части от две хоризонтални линии. Надписът гласи: ТОΔ!ТО / ΔΟΤΡΑΙΟ / 1871

Вторият личен печат е също с триредов надпис: ΤΑΚΥ / ΤΑΚΟ / 83. Графемите Τ, Α, Κ са със серифи. Интерес представлява оформлението на красловната графема от първия ред, което наподобява графема ук (X), като късите наклонени черти в горната част не са свързани с долната част на буквения знак.

Над първия ред е оформена украса с растителни мотиви.

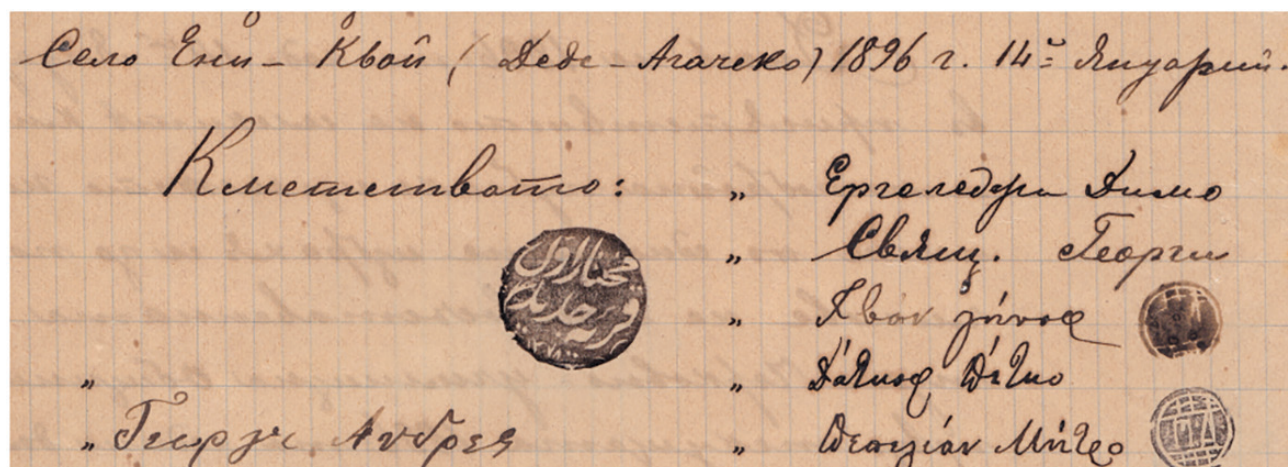
И крайният печат вдясно е с триредов текст: ΣΤΟΥ / ΤΣΑΝ / 1882. Красловната графема на първия ред е с по-дребен шрифт, вероятно поради липса на място. Втората и третата цифра от изписаната година са с отворен горен край, като наподобяват графема ук. Крайната цифра също е с по-дребен шрифт.

Прави впечатление, че датировката на тези печати е по-ранна, от 80-те години на XIX век (1882, 1883, 1884), а един печат е с датировка 1871.

Под личния печат с правоъгълна форма са изписани няколко антропонима, един под друг. Първият е *Михаилъ Николъ с. башкъ. 9 май 1881...* Съкращението на селищното име може да се развърже като Башклисе – село в Софлийско. Следват още два антропонима под селищното име Башклисе: *παπασιμ / Атанасъ Мнакаловъ*. Прави впечатление, че презимето на втория антропоним включва изписване на фонема б по гръцки образец, с буквено съчетание ιλ. Разположеният най-долу антропоним е изписан с гръцка графика, но селищното име е оформено на кирилица: *Ατανας στουλιανου отъ с. Каяджикъ* – с. Каяджик, Софлийско. В десния край на листа, на нивото на правоъгълния печат е изписано: *с. г. Дервен... / писано / въ гр. Суфул...*, т.е. село Голям Дервен[т] / писано / въ гр. Суфул[и].

В писмен документ от с. Еникьой, Дедеагачко, наред с кметския печат са поставени и два лични печата с кръгла форма. Долният личен печат е с разделено на три части лицево поле от две успоредни хоризонтални линии. В средата са изписани два буквени знака: Π : Δ. От средата на горната хоризонтална греда на графема Π се спуска къса отвесна черта. В горната и долната част са разположени по три равнораменни кръста, които символизират християнската религиозна принадлежност на носителя на печата. Но ако от горната страна се различават контурите на трите отделни кръста, в долното поле те са подредени в права непрекъсната хоризонтална линия. От двете страни

на буквеното съчетание в средното поле също е поставена украса, но не се различават фигурите. От лявата страна на печата е изписан с гръцка графика антропоним Πετρελιαν Μητρο. Отпечатъкът на горния личен печат не се различава добре.

Писменият документ е с датировка 14.01.1896 г. (Село Ени-Къой, (Деде-Агачко) 1896 г. 14-й Януарий). Антропонимите са подредени в две колони. Лява колона: Γεωργι Ανδρεα / Παυτου Δημητρε / Γρωτ Ιεδαρυ / Чипанъ Стоянь / Вълчо Грудовъ / Петку Янчувъ / Митро К. Петковъ / Ατανας Γεωργεβ / Γεωργη Γραυδη / Карпузанъ Недѣлко.

Дясна колона: Ергеледжи Димо / Свѣцъ. Георги / Ιβαν Γηνοφ / Даткоф Петко / Πετρελιαν Μητρο / Κυκο Μητρο / Κραλτσο Νικολας / Стамат Митру / Петку Л. Ангелувъ / Датко Митровъ / Γεωργιος Αθανασυ / Петари Αтанасувъ / Κοστα... Чеушь / Митру итанувъ (?).

Най-отдолу е добавен текст: *Заб[ележка]. Намѣсто Дим. Пандовъ и Касапъ Мирчо, които си подаватъ оставката избрахъ се за членове Дели Грудъ Вълчо и Тодоръ Грудовъ.* От общо 24 изписани антропонима (плюс 4 в забележката), 8 са с гръцка графика, като някои от тях са оформени по гръцки образец. Засвидетелствани са няколко характерни за българските тракийски говори в Дедеагачко фонетични особености: редукция *o > y* (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 134): *Петку Янчувъ, Стамат Митру / Петку Л. Ангелувъ, / Петари Αтанасувъ* и др.; преглас *a > e* (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 133): *Κοστα... Чеушь*; ограничена употреба на съгласна *x* (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 135) – в антропонимна съставка *Ергеледжи (Ергеледжи Димо)* – от тур. *hergeleci* ‘коняр’ (ТБР / TBR 2009).

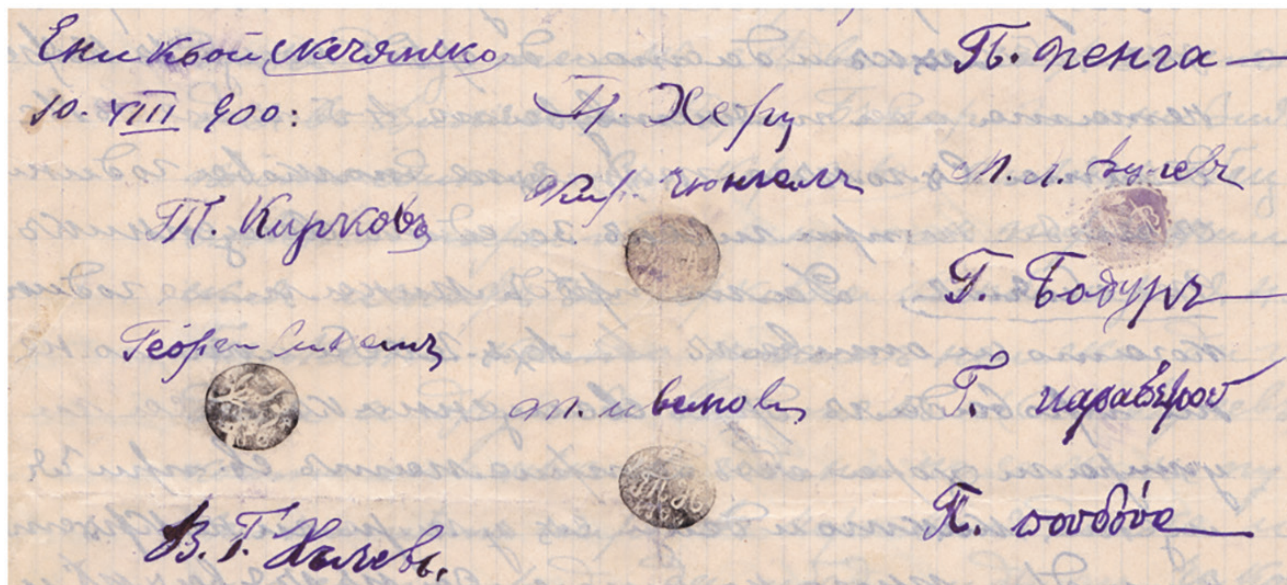
В няколко писмени документа от с. Еникъой, Скечанско (дн. Ксантийско), с датировка от началото на ХХ в. са поставени лични печати и са изписани антропоними. В писмо до Одринската българска митрополия с датировка 01.07.1901 г. са поставени селският печат и три лични печата, от които един е с кирилска графика, а другите два са с османска турска графика. По форма първият личен печат е четириграм със заоблени ъгли. Надписът е двуредов. Горният ред включва графема М и буквено съчетание от Λ и Β с украсни елементи, оформящо лигатура. Отдолу, под графема М от горния ред, се различават с по-дребен шрифт графема Р и Ъ. Изписаните в десния край на листа антропоними са с кирилска графика: *Г. Караолановъ / А. Ј. / К. Русковъ / П. Даскаловъ / К. Сулаковъ.*

В друг писмен документ с датировка *Юлий 14 / 1899 год.* са отбелязани два лични печата. Двуредовият надпис на единия печат включва на горния ред съчетание от графема А и Β с украсни елементи, оформящо лигатура. Отдолу е отбелязана дата 1891. В десния край на печата е изобразена клонка, а от лявата страна и отгоре по контура са разположени на отстояние листа.

Надписът на втория печат, също двуредов, включва буквени инициали Г Д в курсивен шрифт с украсни елементи на горния ред. Отдолу е поставена дата 1891.

Интерес представляват изписаните до печатите антропоними. Повечето са оформени с кирилска графика: *Ατανасъ Паскова / Пар. Даскаловъ, С. Т. Бичовъ / Ιβв В. Бѣлков, Ал. Ј Вуловъ / Гавриль Бузровъ / Г. Тодоровъ, Василь Г. х: Еневъ / Георги Ташевъ / василь Кенд ...а / Тодоръ Апустол / Илия Папо...* Откриват се и имена, изписани с гръцка графика: *σανκαζ (?) Κερεζοουλου / Κονας. Μυταφτιζι / Κονσταντη. Μοσρατ. / Στερνι Παυλο.* Важно е да се отбележи, че гъркоманството има свои последователи в селото до Балканската война (Вулев / Vulev 1972: 79 – 83), а и по-късно.

В трети документ с датировка от 10. 08. 1900 г. се откриват 8 лични печата. Надписите на тях включват отделни буквени знаци. Някои от печатите са отбелязани и на предишните писмени документи.

Един от печатите е с триредов надпис: IN* / МХТ / 1890. Над отпечатъка на печата е изписан антропоним *Янку Мутафчи*. Срещу описания по-горе личен печат с правоъгълна форма, включващ на горния ред графема М и буквено съчетание от Л и В с украсни елементи, оформящо лигатура, а на долния ред, под графема М, изписани с по-дребен шрифт графема Р и Ъ, е отбелязан антропоним *М. А. вулевъ*.

Останалите печати са с кръгла форма и с двуредови надписи. На двуредов надпис на кръгъл печат Т Н / 1891 буквените знаци са с украсни елементи. От лявата страна е изобразена клонка. Над печата е изписан антропоним *т. ивановъ*.

На горния ред на друг кръгъл печат се различават буквени инициали К А с украсно оформление на първата буква. Текстът в долната част на печата не се разчита. От дясната страна и горе, над надписа, е оформена украса от извита клонка с листа. Над печата е изписан антропоним *Кир. Гюнгелъ*.

На кръгъл печат с двуредов надпис П Д / 1891 буквените знаци са с украсни елементи и в курсивен шрифт. От двете страни на изписаната дата са поставени къси клонки. Под печата е изписан антропоним *Михалъ Каражовъ*.

Освен отбелязаните антропоними се откриват и други: *П. пенга* / *И. Хергу* / *Т. Кирковъ* / *Г. Бодуръ* / *Георги сикамъ* (?) (под антропонима е поставен печат с различаващи се клонки с листа) / *Г Карапетров* / *В. Г. Хълчевъ* / *Πουδοур* / *Штеру С. Халчов*, *М. Буежи*, *Д. Калов* / *Π. Гаврилъ*, *Ј. Па... τελη* / *Михалъ Дем...ровъ* / *Т. Г. Хълчевъ* / *Нашу Маноловъ*. Освен редукция на гласни *o > y* (*Штеру*, *Нашу*), се откриват още характерните за българските тракийски говори в Ксантийско преглас *a > e* (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 104): *Буежи*, и изговор на съгласен звук *ж* вм. съчетание *дж* (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 106): *Буежи*, *Каражов*.

На друг писмен документ без датировка са отбелязани два лични печата, които се откриват и в по-горните писмени документи. Представяват интерес изписаните в две колони антропоними. Под текст: *За истинността се подписваме: Кметъ: Общинари:* лявата колона включва антропоними: *Г. Караолановъ* / *A + B J / К. Русковъ* / *A T Халчевъ* / *К С. Сулаковъ* / *Тодаръ Хълчевъ*. В дясната колона под надпис *Аази:* – от тур. *âzâ*, аза ‘член на Общински съвет, управа и др.’ (ДТВ 2002), е изписан антропоним *Киряко Гавриловъ*. Срещу два поставени един под друг лични печата е разположено на два реда име с гръцка графика *Αλεξανδρι / δελλατας*. Под дума *Стареи* са изписани имената: *Тодор С Хал...* / *Продрумъ Бояжиевъ* / *Анастасъ И. Кип...* / *Στερωυ σιμεων* / *С. Панчевъ*. И тук се откриват имена, оформени с гръцка графика и по гръцки образец. Засвидетелствана е редукция *o > y*, характерна за местния тракийски говор (Бояджиев / Boyadzhiev 1991: 105): *Сулаковъ*, *Продрумъ*. Важно е да се отбележи, че в този писмен документ отпечатъците на печатите са със синьо мастило.

Обичайно отпечатъците в проучваните писмени документи са с черно тушово мастило. Едва през последната четвърт на XIX в. върху османските документи се появяват цветни отпечатъци на печати (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 111).

Заклучение

Настоящото проучване представя спецификата на личните печати, използвани от западнотракийските и източнородопските българи в Османската империя в края на XIX и началото на XX век. В разгледаните архивни писмени документи от Западна Тракия и Югоизточните Родопи, датирани от този период, преобладават лични печати от края на XIX век (80-те и 90-те години). За сравнение личните печати от среднородопските села Арда и Устово, Ахъчелебийско (дн. Смолянско), са с датировка от 50-те и 60-те години на века (Митринов / Mitrinov 2023a: 125; 2023б: 126). Обичайно печатите са с кръгла форма. По-редки са тези с овална форма или с форма на четириграм. Рядко лицевата им част е разграфена от хоризонтални линии на отделни полета, както е при личните печати от Среднородопието (Митринов / Mitrinov 2023a: 122; 2023б: 127). Предпочитано е отбелязването на буквени инициали. По-рядко се среща изписване на съкратен вариант на личното име, а най-рядко се открива цяло изписано име. Прави впечатление художественото оформление на отделни графемни, т.е. изписването на „украшни букви“ (Йончев / Yonchev 1975: 188, 371) в някои печати. Налице са надписи с наслагване на две графемни една върху друга, оформящи лигатура. Това показва майсторството на занаятчиите антикари, чието дело са печатите. Открива се използване на гръцки буквени знаци, което показва наличие на гръцко езиково влияние. Но основна е употребата на кирилска графика. Срещат се и печати с надписи на османски турски език. Прави впечатление липсата на украса на повечето лични печати, за разлика от оформлението на лични печати от Среднородопието (Митринов / Mitrinov 2023a: 122; 2023б: 131). Все пак се откриват изображения на символи слънце и клонки с листа. Като цяло липсват християнски символи. Едва на един личен печат е отбелязан християнски символ кръст.

Интерес представляват и изписаните извън печатите антропоними в писмените документи. Преобладава употребата на кирилско писмо и оформление на антропонимите по български модел. Но се откриват и такива, изписани с гръцка графика и дори по гръцки образец, което вероятно е свързано с упражнявана търговска дейност от страна на местните българи. В случая влияние оказват екстралингвистични фактори, свързани с препитанието на предприемчивите българи християни в Западна Тракия; с господстващата роля на гръцкия език, наред с турския, в сферата на търговията и занаятчийството. Това важи и за важната роля на Гръцката патриаршия, която е със силни позиции в Беломорието, за разпространението и утвърждаването на гърцизма сред местното българско християнско население.

Цитирана литература / References

- Бояджиев 1991: Бояджиев, Т. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София. УИ „Св. Климент Охридски“. (Boyadzhiev 1991: Boyadzhiev, T. *Balgarskite govori v Zapadna (Belomorska) i Iztocna (Odrinska) Trakia*. Sofia. UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Вулев 1972: Вулев, Г. *Село Кръстопол (Еникъой), Ксантийско*. Тракийски научен институт. София: Издателство на Отечествения фронт. (Vulev 1972: Vulev, G. *Selo Krastopole (Enikyoy), Ksantiysko*. Trakiyski nauchen institut. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front.)
- Йончев 1975: Йончев, В. *Шрифтът през вековете*. София: Български художник. (Yonchev 1975: Yonchev, V. *Shriftat prez vekovete*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Митринов 2023а: Митринов, Г. Среднородопска възрожденска сфрагистика: надписи на лични печати от с. Арда, Смолянско. – В: Коева, Св., М. Стаменов (съст.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 120 – 127. (Mitrinov 2023a: Mitrinov, G. *Srednorodopska vazrozhdenska sfragistika: nadpisi na lichni pechati ot s. Arda, Smolyansko*. – V: Koeva, Sv., M. Stamenov (sast.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferenciya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 120 – 127.)
- Митринов 2023б: Митринов, Г. Възрожденските печати от с. Устово, Ахъчелебийско. – В: *Сб. Христо Николов Гиневски историк, родоповед, общественик (1943 – 2017)*. Смолян: Принтаком, с. 121 – 132.

- (Mitrinov 2023b: Mitrinov, G. Vazrozhdenskite pečati ot s. Ustovo, Ahachelebiisko. – V: *Sb. Hristo Nikolov Ginevski istorik, rodopoved, obshtestvenik (1943 – 2017)*. Smolyan: Printakom, pp. 121 – 132.)
- Михайлова-Мръвкарлова 2006: Михайлова-Мръвкарлова, М. *Увод в османската сфрагистика*. София: Авангард Прима. (Mihaylova-Mravkarova 2006: Mihaylova-Mravkarova, M. *Uvod v osmanskata sfragistika*. Sofia: Avangard Prima.)
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. (под редакцията на М. Сл. Младенов). София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Pod redakciyata na M. Sl. Mladenov. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- ТБР 1962: *Турско-български речник*. София: Наука и изкуство. (TBR 1962: *Tursko-balgarski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- ТБР 2009: *Турско-български речник*. София: Издателство Рива. (TBR 2009: *Tursko-balgarski rechnik*. Sofia: Izdatelstvo Riva.)
- Шалапатов 2011: Шалапатов, Д. *Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия*. Хасково: Издателство Български писател. (Shalapatov 2011: Shalapatov, D. *Balgarskite hristianski selishta v Zapadna (Belomorska) Trakiya*. Haskovo: Izdatelstvo Balgarski pisatel.)
- DTB 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag. Institutet for sammenlignende kulturforskning.

BULGARIAN PERSONAL SEALS FROM WESTERN THRACE AND THE EASTERN RHODOPEs DATED FROM THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Georgi Mitrinov

**Institute for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin“
Bulgarian Academy of Sciences**

email: g_mitrinov@abv.bg

Abstract. The article presents personal seals from Bulgarian settlements in the South-Eastern Rhodopes and in Western Thrace dating from the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The inscriptions of the seals, their graphic features and their layout are examined. The writing patterns of the anthroponyms on the personal seals and in the texts on which they are placed are described.

Keywords: *History of Bulgarian language, Renaissance sfragistics, anthroponymy, graphic features, symbolism, Western Thrace.*

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.14>

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛЕКСИКАТА НА ЛИТУРГИЙНОТО ТЪЛКУВАНИЕ В MSS РГАДА 88 И БОГИШИЧ 52

Божите имена в статията Протѣль лѣр҃гїи, и цр҃кви, и чїнѣ сїѣн'ничьскомѣ

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките

ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме. Статията разглежда употребата на теонимите в новоидентифицираното литургийно тълкуване в mss РГАДА 88 и Богшич 52. Всяко едно наименование е представено поотделно въз основа на богат илюстративен материал, който предоставя анализираният текст. Думите от изследваната лексико-семантична група са обсъдени в контекста на книжовната традиция и с оглед на отношението между превод и подложка. Направени са наблюдения върху парадигматичните връзки и способите на терминологична номинация в изследваната лексико-семантична група.

Ключови думи: *средновековна мистагогична литература, южнославянски преводи от XV в., историческа лексикология на българския език.*

Доскоро се смяташе, че първият славянски превод на късновизантийския мистагогически трактат Ἐρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ от Симеон Солунски¹ е направен през втората половина на XVII в. в Русия от монаха Евтимий Чудовски². Неотдавна обаче бе установено, че малко след написването на коментара през първата половина на XV в. на Балканите е създадена негова съкратена версия на славянски език под наслов Протѣль лѣр҃гїи, и цр҃кви, и чїнѣ сїѣн'ничьскомѣ³, запазена в два преписа, включени в състава на кодекси от XVI в. със сръбски произход (РГАДА 88⁴ и Богшич 52⁵)⁶. Появата на преписите в конвоя на съчинения, отнасяни към перото на Константин Костенечки, навежда на мисълта, че и този превод е свързан с интелектуалния кръг около Стефан Лазаревич и по-специално с името на упоменатия книжовник⁷.

На следващите страници ще се фокусирам върху лексиката на новоидентифицираното литургийно тълкуване⁸ и по-специално върху Божиите названия в него.

Анализът е базиран на сравнение между славянския текст (представен по РГАДА 88) и гръцкия текст на Ἐρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ (според изданието на St. Hawkes-Teeples⁹). В славянския текст сигнатурите към всяка словоформа от преводния текст съдържат сведения за ръкописа (със сигла *H* означавам РГАДА 88 – по името на предишния му собственик А. С. Норов, а със сигла *B* – Богшич 52), листа, страницата и реда. Сигнатурите към примерите от оригиналния текст съдържат съкра-

¹ Симеон Мистагог (Солунски) е византийски богослов, архиепископ на гр. Солун от 1416 до 1429 г.

² Евтимий Чудовски (ум. 28 април / 9 май 1705) — монах от Чудовския манастир в Москва, един от идеолозите на „гръкофилството“, писател, преводач, редактор, библиограф.

³ Пълното заглавие на трактата гласи: Ἐρμηνεία περὶ τε τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε περὶ καὶ διακόνων, ἀρχιερέων τε καὶ τῶν ὧν ἕκαστος τούτων στολῶν ἱερῶν περιβάλλεται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς θείας Μυσταγωγίας. („Тълкувание на Божествения храм и на служещите в него свещеници, дякони и архиереи, на свещените одежди, в които всеки от тях се облича, а също и на Божествените тайнодействия, обясняващо смисъла на всяко от свещеноедействията, извършвани в храма, изпратено по запитване от благочестивите християни в Крит“).

⁴ Подробно описание на ркп РГАДА 88 вж. у Мошкова / Moshkova 2016: 38 – 58.

⁵ Археографски данни за ркп Богшич 52 вж. у Куев, Петков / Kuev, Petkov 1986: 528.

⁶ Вж. аргументацията по този въпрос у Илиева / Ilieva 2022: 92 – 106.

Тук изказвам благодарност на проф. А. Милтенова, която ми предостави цялата информация за този текст и всички материали, с които разполагаше.

⁷ Вж. изложените доводи за тази хипотеза у Miltenova 2021: 262.

⁸ Нататък за краткост ЛТ (Литургийно тълкувание).

⁹ Hawkes-Teeples 2011.

цението Е (от гръцкото название на съчинението Ἐπιφάνεια περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ) и номера на главата. За улеснение на възприемането подчертавам коментиранияте корелати от оригиналния текст и славянската версия. За по-голяма яснота в квадратни скоби се дават многобройните подразбиращи се думи в това конспективно изложение. С многоточие означавам съкращения от мене текст от гръцкия оригинал или превода при целенасочената подборка на илюстративните примери за съответния случай. В кавички се поставят цитати от библейски и богослужбни текстове. Тъй като, отделени от контекста, пасажите са трудно разбираеми, привеждам паралелно и превод на съвременен български език.

Наименованието Богъ

Статистически изследвания върху различни средновековни славянски текстове отбелязват високата фреквентност в тях на генеричния термин с изконно праславянски произход¹⁰ богъ, гр. θεός, и производното от него относително прилагателно божи, гр. Θεοῦ (Gen sg). Предвид религиозния характер на литературата от Медиевума посочените думи, с които се назовава Божествената същност сама по себе си, са ключови за почти всички съчинения – преводни и оригинални, създадени през тази историческа епоха¹¹.

В текста на ЛТ наименованието богъ има три употреби, а ако се прибавят и 5-те фиксации на относителното прилагателно божи, явяванията стават общо 8¹². В статията се използва като название на триипостасното християнско божество в частта, в която се обяснява смисълът на различните материални елементи, включени в богослужбата (без съответствие в гръцкия оригинал):

Н84611-13=Б133a14 вѣскъ, жрѣтва бѣѣ ѿ вѣсѣ цвѣтѣць. (воськът [символизира събраната] от всички цветове жертва към Бога...)

Е 24. ... καὶ κηρὸν προσάγομεν ... ὡς ἐκ μυρίων ἀνθῶν συγκεῖμενον, εἰς ὀλοτελῆ προσαγωγήν καὶ τὴν ἐκ πάντων θυσίαν. (Принасяме [също]... (воськ), събран от безброй цветя – като символ на нашето всеобщо и всецяло принасяне в жертва на Бога).

Думата богъ се среща и при разясняване значението на участниците в литургията. Служещите вътре в олтара символизират най-висшия ангелски чин, който непосредствено лицезре славата на Бога:

Н84615-16=Б133a16-17 начьн'ше вѣноу'трѣ ѿже ѿ бѣѣ прѣвьи чинъ тькоу'ю. (Започналите вътре означават първия чин, който е около Бога).

Е 25. Καὶ ἱερεῖς μὲν ἀρχόμενοι τῶν θεῶν ὑμνων, τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔνδοθεν τὰς περὶ Θεὸν πρώτας εἰκονίζουσι τάξεις. (Свещениците, които започват божествените песнопения вътре в светия олтар, изобразяват първия чин [на духовните сили, стоящи] около [престола на] Бога).

Относителното прилагателно божи (гр. τοῦ Θεοῦ, θεῖος) се използва като определение към названията на конкретни проявления на Бога, символ на които са отделни веществени субстанции, приложими в богослужението, както и свещените одежди:

Н84611-12=Б133a14 мѣсло мѣтъ бѣѣю. (Елеят [символизира] Божията милост).

Е 24. τὸ μὲν (ἔλαιον) εἰς θεοῦ τύπον ἐλέους. (... елея ... като образ на Божията милост).

Н84613-15=Б133a15-16 ѿїмїѣнь. лѣбве бѣѣ и бл҃гоу'ханїе дѣха. (Тамянът [символизира] благоуханието на Божията любов и Духа).

¹⁰ БЕР / BER 1971, 1: 60 – 61.

¹¹ Илиева / Pieva 2012: 12, 2013a: 77, 2014: 217, 2015a: 110, 135, 2015b: 193, 2018: 36.

¹² В пълния текст на Симеоновия трактат думата Θεός се среща общо 36 пъти на следните места (пропуснатите в епитомето пасажи са отбелязани в сиво):

- Като наименование на Бога Един по същество: 2, 8, 10, 17 (x 2), 21, 22, 24 (x 2), 25, 25 (x2), 29, 34, 35, 41, 56, 64, 64, 65, 66 (x 3), 78, 85, 90, 91 (x 2)
- Като наименование на Отец: 2, 54, 93 (x 2, с апозиция Отец)
- По отношение на Второто лице на Св. Троица (Христос): 4, 9, 43, 44.

Ε 24. Τὸ δὲ (θυμίαμα) εἰς τύπον τῆς θείας ἀγάπης, ἢ μεταδίδοται πᾶσι, καὶ τῆς εὐωδίας τοῦ Πνεύματος. (...третия (тамяна) – като знак за Божествената любов, която се простира върху всички, както и за благоуханието на Духа).

Н85а5^οΒ133а29 поѣсь крѣпость бжїа. (Πоясът [симвολизира] силата Божия).

Ε 35. Ἡ δὲ γε ζώνητὸ ἰσχυρὸν εἰκονίζει καὶ τὸ κραταῖον τῆς αὐτοῦ δυνάμεως (...Πоясътозначава мощта и крепостта на божествената сила...).

Н85а9-10^οΒ133а32-33 на нарѣквицѣ, сїлѣ бжїю. (На нарѣканиците – Божията сила...)

Ε 37. Τὰ δὲ λεγόμενα ἐπιμάνικα καὶ τὸ παντουργὸν τῆς ἐνεργείας εἰκονίζουσι τοῦ Θεοῦ. (Така наречените нарѣканицы означават ... всемогъществото на Божията сила...).

В христологичен смисъл по отношение на Иисус Христос думата βογъ е употребена в:

Н87а7-9^οΒ124б16-17 τόπλαа водѣ, за ѣже не по възсемъ мрътво тѣло, нъ дѣйствио и ѡбжѣнїе бѣше ѡко бѣ въ гробѣ плѣскы. (Топлата вода [се добавя], защото тялото не [е] напълно мъртво, но [ако и Иисус да е] в гроба по плът, обожавачото [му човека] действие е като [на] Бог).

Ε 96. Εἶτα καὶ ζέον ὕδωρ ἐγγέει τῷ ποτηρίῳ. τοῦτο δὲ ποιεῖ, μαρτυρῶν ὅτι καὶ νεκρὸν γεγονὸς τὸ κυριακὸν σῶμα, τῆς θείας ψυχῆς αὐτοῦ χωρισθείσης, ζωοποιὸν αὐτὸς ἔμενε, τῆς θεότητος μὲν οὐ διαιρεθείσης αὐτῷ, καὶ τῶν ἐνεργειῶν δὲ τοῦ Πνεύματος ἀπασῶν μὴ χωρισθεισῶν. (После налива в чашата и топла вода. Това прави, за да засвидетелства, че Иисусовото тяло, макар и мъртво, след като душата на Господа се е отделила от него на кръста, все пак продължава да бъде живоносно. Защото дори тогава [ипостасно съединеното] с него Божество не го напусна и силите на Духа не се оттеглиха от него...)

Еднократно се среща терминологичното съчетание бжїе слово, превод на гр. ὁ θεὸς Λόγος¹³, за означаване на второто лице на Св. Троица в христологичен контекст:

Н85б5-6^οΒ133б18-19 дрѣвнїи бо проповѣдаше бжїа слѡва възплъщенїе. (Древните са проповядвали възплъщението на Божието Слово).

Ε 44. διὰ τῶν ψαλμικῶν προκηρυχθεῖσαν καταγγέλλουσι τὴν τοῦ Θεοῦ Λόγου σάρκωσιν.... (С псаломските стихове прогласяват възплъщението на Бог Слово, предсказано на древните).

Наименованието Господь

Теонимът господь, който представлява семантична калка от гр. κύριος и окачествява Бога като господар на цялото творение, е една от най-високо честотните думи в книжовния език през Средновековието¹⁴. Засвидетелстван е още в класическите старобългарски паметници (нататък КСП). В ЛТ се среща петкратно:

- при мотивировката на свалянето на епископския омофор и носенето му пред процесията на великия вход – свидетелство за йерархичното подчинение на архиерея, който е просто един слуга Господен:

Н85б29-Н86а1^οΒ124а2-3 по ѣвѣлїи ѡложѣнїе ѡмофѡра, слоѡбъ свою показзѡуеъ гѣи. ([Свалянето на омофора по време на евангелието показва службата му [на архиерея] пред Господа).

Ε 56. ἀναγιγνωσκομένου δὲ τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτίθεται τὸ ὡμοφόριον ὁ ἀρχιερεὺς, τὴν ἑαυτοῦ δουλείαν ἐπιδεικνὺς τῷ Κυρίῳ... (Докато се чете светото евангелие, архиереят си сваля омофора, като по този начин засвидетелства послушанието си към Господа).

- В цитат на молитвата на приношението, изричана от отслужващия литургията след поставяне даровете на светия престол:

¹³ За Бог Слово в пълния текст на Симеоновия трактат се говори на следните места: Ε 19, 20, 38, 44, 51, 52. Терминът се използва или само проприизиран без атрибуция (Ε 19, 38), или с определения: Божие (Ε 15), възплътено (52) или и двете (Ε 20).

¹⁴ За разпространението му вж. литературата, посочена в бел. 10.

Н86а23-25^оБ124а20-21 „въ вишнїи жрътвѣнникъ прїимїи гї“ („В небесния жертвеник приеми, Господи“).

Е 65. καὶ ὁ ἱερεὺς ἐκεῖσε εὐχὴν ἀνέφερε, καὶ προσδέξασθαι ταῦτα εἶπεν ἐπὶ τὸ ἄνω θυσιαστήριον (Свещеникът вече е произнесъл молитвата, казвайки [Господ] да ги приеме в наднебесния олтар.) – с елипса на името Κύριος при перифразата на цитата и подразбирането му от широкия контекст.

- В цитат на молитвата „гї помлѣи“, гр. „κύριε ἐλέησον“, изпълнявана в началото на литургията на верните (Н86а29-Н86б1^оБ124а24-25).

По отношение на възплътилия се Син Божий името господь се употребява:

- в цитат на възгласа „ѣдїнь гь“, гр. „Εἶς ἅγιος, εἶς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς“, произнасян в отговор на свещеническите думи „Вонмемъ, сватаѣ сватымъ!“, предупреждение към всички, които ще се причестяват, че светите Тайни са за светиите. (Н87а2^оБ124б12).
- в цитат на химна „тѣ гї сънидѣ и съврѣши и възнесѣ.“, гр. „Σὺ κατήλθες μέχρις ἡμῶν, καὶ καθ’ ἡμᾶς ὄφθης, καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνελήλυθας“ (Н87а17-18^оБ124б23).

Наименования на отделните ипостаси. Имената на Сина

Започвам с Второто Лице на Троицата, тъй като тъкмо то е в центъра на литургийния чин, представен в трактата на Симеон Солунски Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ и неговата южнославянска версия Протѣл љ҃ргїи, и цр҃кви, и чїнѣ сїенїничьскомѣ.

1. Регистрациите на името Иисусъ са пет, а ако към тях се прибавят и двете словоупотребии на относителното прилагателно Иисусовъ, броят им става седем. Срещат се:

- при тълкуване символиката на действащите лица в литургията, според което чрез възшествиите стъпала на синтрона се изобразява възходящият ред на йерархичните степени при свещенослужителите и ангелите на Иисус. Тук името Иисус по всяка вероятност е добавено от славянския преводач, освен ако не е ползвано гръцко копие, в което то е налице:

Н84а26-27^оБ133а2-3 степѣни възхождѣнїа л҃гль і҃са. (стъпалата – изкачването на ангелите на Иисус)

Е 20. Διὰ δὲ τῶν ἀναβαθμῶν τὴν ... τῶν ἀγγέλων τάξιν τε καὶ ἀνάβασιν. (...чрез стъпалата [на синтрона] – във възходящ ред степенята и издигнатостта на всяко от свещените лица и безплътните сили).

- при дефиниране функцията на свещенослужителя, определян като образ на Иисус:

Н84б20-21^оБ133а20 Сїенникъ ... ѡбразъ і҃сѣ. (Свещенослужителят – ... образ на Иисус).

Е 26. Ὁ δὲ γε ἱερεὺς ... καὶ τὸν Ἰησοῦν εἰκονίζει. (Свещенослужителят ... също представлява самия Иисус).

- при обясняване на практиката, съобразно която светите дарове се оставят покрити върху трапезата в знак на това, че Иисус отначало не е приет от всички (в противовес на бъдещото му всеобщо признание когато ще дойде в слава за втори път, изобразявано на литургията чрез носенето на сваления омофор начело на процесията на великия вход):

Н86а26-27^оБ124а22 Покрѣвають се, ꙗко не възѣ ѿ начѣла вѣдомъ і҃с. (Покриват се, защото не от всички отначало е признат Иисус).

Е 67. Ἐπιτιθέμενα δὲ τὰ θεῖα δῶρα τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ καλύπτεται, ὅτι οὐ τοῖς πᾶσιν ἐξ ἀρχῆς ἐγνωσμένος ὁ Ἰησοῦς...(Щом светите дарове се поставят на божествената трапеза, те се покриват..., защото Иисус [Христос] отначало не е бил признат от всички...).

- при разясняване на въпроса защо върху светините се слага покроец, докато се чете Символът на вярата (за да се покаже, че тя трябва да се пази неопетнена):

Н86б10-11^оБ124а31-32 Покрѣвъ надъ дары дръжѣ. ѡ і҃сѣ чтѣ исповѣдати. (Държат над даровете покроец за чисто изповедание на Иисус [Христос]).

Ε 72. Κρατοῦσι δὲ τὸ ἱερὸν κάλυμμα ἐπὶ τῶν δώρων, ἕως ἂν τὸ ἱερὸν ἐκπληρωθῆ σύμβολον, ὅτι χρῆ πάντα τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ καθαρῶς ἀνομολογήσαι. (Докато се изпълнява Символът на вярата, държат покровеца над [светите] дарове, понеже всеки [човек най-напред] трябва да изповяда чисто учението за Иисус и тогава да го лицезре открито.).

- при описване видението по време на освещаване на даровете, когато архиерейт вижда в хляба и виното Иисусовите тяло и кръв:

Н86618-21^αΒ12463-5 Приζυίβάετ' же дарѡвъ бл҃тъ д҃ха со҃щѣ съврѣшившім се и бл҃вѣвъ κῆτωεβρᾶζно, самого зрѣтъ іс̄а плѣ́ и κрѣвѣ. (Призовава да слезе благодатта на Духа върху даровете, и благославяйки кръстообразно, когато се претворят, вижда [в тях] Самия Иисус [като] плът и кръв).

Ε 75. τὴν θεῖαν ἐπικαλεῖται εἰς ἑαυτὸν καὶ τὰ προκειμένα δῶρα χάριν τοῦ Πνεύματος. δι' ἧς καὶ ταῦτα τετελεχῶς σφραγίδι σταυροῦ καὶ ἐπικλήσει τοῦ Πνεύματος. τὸν ζῶντα εὐθὺς βλέπει προκειμένον Ἰησοῦν..... (...[архиерейт] призовава благодатта на Светия Дух [да слезе] върху него и върху предлежащите дарове. След като извърши посредством нея това [тайнодействие] чрез кръстообразното осеняване [на даровете] и призоваването на Духа, той ... вижда да лежи пред него ... Иисус [Христос], самият ...

- при изясняване действията по приготвянето на анафората – разчупване на агнеца и кръстообразното му разполагане върху дискаса, с което се изобразява жертвоприношението на Иисус.

Н87a5-6^αΒ124614 на д҃ ἄгнѣць ρᾱѣрабл҃аѣт се, да и сіѣ ρаспѣтъ зрѣте (sic!) (Β124614 зрѣт се) іс̄. (Агнецът се разчупва на четири, така че в това да се види разпнатият Иисус).

Ε 95. Τὸν μὲν οὖν ἄρτον εἰς τέσσαρα διαιρεῖ, καὶ σταυροειδῶς ταῦτα τίθησι, κὰν τούτῳ ἐσταυρωμένον βλέπει τὸν Ἰησοῦν. (Тогава епископът разчупва хляба на четири парчета и ги разполага кръстообразно, с което изобразява разпъването на Иисус ...).

- при коментара на целувката по бузата, която съслужащите дават на архиерея – символ на плесницата, ударена на Иисус, когато е изправен на съд пред първосвещеника¹⁵:

Н87a11-13^αΒ124619-20 цѣлованіе ... ланите же ѱко ѱрганю бжтвнѣ и пакы оудрѣніе іс̄во... (... целуването на ръката – като служителка на тайнствата, а на бузата – [първо] като орган на божествените [дела], но също [изобразява] и удрянето плесница на Иисус).

Ε 99. χεῖρ δὲ γε καὶ παρεῖα τὸν ἀσπασμὸν ὑποδέχονται..... ἡ παρεῖα δὲ, καὶ διὰ τὸ ὄργανον εἶναι τοῦ λόγου, ὅθεν αἱ προσευχαί,καὶ διὰ τὸ κατὰ κόρρης τὸν Κύριον ὑπενευκεῖν ράπισμα, ὡς ἂν εἰς ὑπόμνησιν ἄγεται ὁ ἀρχιερεὺς, οἷας ταπεινώσεως ὁ Δεσπότης διδάσκαλος γέγονε, καὶ μὴ κατὰ τι ἐν τοῖς οὕτω θείοις καὶ μεγάλοις ἔργοις ἐπαίρηται. (А ръката и бузата [на архиерея] получават целувка – първата като служителка, докосваща се до страшните [тайни], а другата – поради това, че е инструмент на словото, отдето [идат] и молитвите; <...>; и задето Господ понесе плесница по бузата – за да си спомни архиерейт, на какво смирение учител е Господ, та да не се възгордява за нещо в толкова светите и велики дела.).

2. Прозвището Χριστός, което представлява физическа заемка от гр. Χριστός ‘Помазаник’, е една от най-високо честотните думи в книжовния език през Средновековието. Засвидетелстван е още в КСП и има повсеместно разпространение¹⁶. Същото е застъпено в ЛТ четири пъти, което заедно с шестте употреби на относителното прилагателно христовъ прави общо 10 появи¹⁷. Употребява се в следните контексти:

- при изясняване символиката на храма и олтарната трапеза, която изобразява Христос като крайъгълен камък, както и Христовия гроб:

Н84a25-26^αΒ133a2 τράπεζα же вѣвбρѣжѣтъ ... и κάмень χ̄δ̄ иже наπᾱησε ἰζραήλ. (трапезата изобразяваше ... и камъка Христос, който поееше Израил).

¹⁵ Мт 26:67, Мк 14:65, Йо 19:3.

¹⁶ За разпространението му вж. литературата, посочена в бел. 10.

¹⁷ Името Χριστός в пълния текст на Симеоновия трактат се среща на следните места (пропуснатите в епитомето пасажи са отбелязани в сиво): Ε 16, 17, 19, 21, 22. 26, 34, 40, 41, 45, 47, 50, 52, 54, 63, 64, 66, 67, 71, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 93, 95, 99, 101, 104, 110.

Е 19. Ἀπὸ λίθου δὲ θυσιαστήριον, ὅτι (α') Χριστὸν εἰκονίζει, ὃς καὶ πέτρα... (β') ὅτι πέτρα πάλαι ταύτην ἐμιμῆτο τὴν τράπεζαν, ἢ τὸν πάλαι ποτίζουσα Ἰσραήλ... (Жертвеникът е [направен] от камък, първо, защото символизира Христос Който е [крайъгълният] камък, и, второ, понеже скала наподобяваше древната трапеза, напоила някога Израил в пустинята...).

Н84а22-23=Б122633-133а5 τράπεζα же възбъражаеть прѣстоль вѣшнїи. и пакы грѣвь хѣвъ. (Траpezата представлява гроба, и престола на [Иисус] Христос).

Е 18 (τράπεζα) τάφος ἐστὶ καὶ θρόνος τοῦ Ἰησοῦ(Траpezата е гробът, и престолът на Иисус [Христос]).

- при мотивировката на практиката да се полагат мощи на мъченици в основата на престола, чиято кръв заедно с Христовата жертва на Голгота, представляват фундаментът на Църквата:
Н84а28-29=Б133а3-4 πὸ τράπεζου μότσι μνίκъ, х̄л̄ свѣтелеа вѣл̄. и съпрѣбывае д̄х̄ovníѣъ. (Под траpezата – мощи на мъченици на Христа, Свидетеля на Отца, съпребиваващи с духовните).

Е 21. Τῆ τραπεζῆ δὲ ὑπόκειται τὰ ἱερὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, (α') ὡς τῷ Χριστῷ ... μάρτυρι τοῦ Πατρὸς ἀεὶ συμπαρόντων τοῖς πνεύμασι (Под траpezата се полагат светите мощи на мъченици за Христос, свидетеля на Отец, първо, като съпребиваващи във вечността заедно с духовните [сили]).

Н84а30-31=Б133а5 по кръвїи (Б кръви) хѣвъ. сї (μνίκъ) кръвїю състави се цр̄кви. (и [понеже] след Христовата кръв с тяхната кръв бе съградена Църквата...).

Е 21. αἵματι γὰρ πρῶτον Χριστοῦ, εἶτα δι' αὐτοῦ καὶ τῶ τῶν μαρτύρων συνέστη... (и, второ, ..., понеже църквата е основана най-напред върху кръвта на Христос и после – върху тази на мъчениците).

- в частта, разглеждаща богослужебното облекло и неговата символика, когато авторът тълкува значението на епитрахила като Христово иго и привежда аргументи за и против носенето на митра от епископа, опирайки се на различни места от апостол-Павловите послания (Ефес 5:23, Кол 1:18, 2:10), където Христос е наречен глава на Църквата:

Н85а2-5=Б133а27-29 ἐπιτραχίλη ... οὔζα хѣл̄. (Епитрахилът [симвολизира] ... Христовото иго).

Е 34. Τὸ δὲ γε ἐπιτραχήλιον ... καὶ τῷ ὑπαυχένιον εἶναι Χριστῷ τὸν ἱερέα δηλοῖ... (Епитрахилът означава също, че йерейт е подяремен на Христос).

Н85а22-23=Б13369 глава наша (sic!) рече ἀπὸль х̄с, оуди же наши егѣви. (Апостолът казва: „Христос е наша глава, а нашите членове са негови“).

Е 41. ὁ ὁ θεηγόρος Παῦλος ὑποτίθησι καὶ διδάσκει, κεφαλὴν μὲν ἡμῶν τὸν Χριστὸν ὀνομάζων, μέλη δὲ ἡμᾶς αὐτοῦ...(Богоречивият Павел нарича Иисус Христос наша глава (т. е. на Църквата), а пък нашите членове негови...).

- в дела, посветен на литургията на оглашените, при тълкуване на благословието с трикирия, обяснено като символ на троичната светлина, с която ни осиява възнасящият се на небето Христос:

Н85621-22=Б133629-30 пакы грѣ свѣщїемъ възъшїѣ х̄с, ѡсїанїе трѣично на̄ подд̄.... (...отново трикирият – че Христос, възнасяйки се, ни подава троичната светлина ...).

Е 54. ... κάκειθεν τε τῶ τρικηρίῳ σφραγίζειν..... ὁ Χριστὸς εἰς τοὺς οὐρανὸς ἀνεληλυθῶς, τὴν λάμπην τῆς Τριάδος, ἢ τὸ φῶς σημαίνει, καὶ τὴν εὐλογίαν ἡμῖν ἐβράβευσε. (...и осенявайки оттам народа с трикирия, потвърждава, ... че Христос, след като се възнесе на небесата, изпрати върху нас сиянието и благословието на Триипостасното Божество...).

- при екзегезата на литургията на верните и по-специално на Великия вход, който означава Христовото погребение и второто Христово пришествие, когато Христос ще дойде в слава като цар:

Н86а4-6=Б124а5-7 ...въ грѣд̄шцѣмъ пришѣстви х̄вѣ възсѣмъ позоръ во́д̄ѣ плѣ х̄вѣ. (...при бъдещото Христово пришествие Христовата плът ще бъде видима за всички..).

Е 57. ἐν τῷ μέλλοντι θεωρία πᾶσιν ἔσται ὁ Ἰησοῦς, σεσαρκωμένος καὶ τετρωμένος ὑπὲρ ἡμῶν... (В бъдещия век Иисус, който прие човешка плът и понесе мъчения заради нас, ще бъде съзерцаван от всички...).

Н86а15-19^аБ124а13-16 не иною млтѣюю молеть. еже въ вторѣмъ пришѣствѣ црѣтвѣе самъ хс сѣ. знаме-
ноуѣт' же и погребѣнїе сѣ въ хд' хвѣ. (Не с друга молитва измолват царството, което при второто
пришествие е сам Христос. Този вход означава и Христовото погребение).

Е 63. οὐχ ἑτέρας εὐχῆς, ἀλλὰ τῆς βασιλείας μέμνηται τοῦ θεοῦ... βασιλεία δὲ Θεοῦ αὐτὸς ὁ Χριστός. διὸ
ἢ εἴσοδος αὐτῆ ἅμα καὶ τὴν δευτέραν σημαίνει παρουσίαν τοῦ Σωτῆρος, καὶ τὴν ταφὴν.... (... [архиереят]
не споменава друга молитва, освен [молитвата] за царството Божие. , което е сам Христос Този
вход символизира не само второто пришествие на Спасителя, но и неговото погребение). Тук прево-
дачът е заместил едно от прозвищата на Исус от Назарет (тоῦ Σωτῆρος) с друго – Χριστός.

3. В текста на ЛТ се срещат и различни антономасии на Исус Христос:

От преведената част на Симеоновия трактат срещаме наименованието Υἱὸς τοῦ Θεοῦ в цитат от
богослужебен текст – припева на Втория антифон („Спаси ни Сине Божий, дивен сий“)¹⁸. В епито-
мето обръщението е изпуснато:

Н85б10-11^аБ133б22 „спїи нѣ“ Е 45, „Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ“

Еднократно се среща като антономасия на Христос прилагателното єдинороднь, гр.
Μονογενής – основополагащо определение на Сина в християнската догматика, заложено в Симво-
ла на вярата, предпочитано и от атонските редактори пред старобългарските термини єдиночад(ьн)
ъ и иночадьнъ.

Н86б15-17^аБ124б1-3 єдинороднаго възплъщенїе рѣ ієрѣрхъ, таїноу възмѣцѣеть ... (Архиереят изказа
въплъщението на Единородния, разбира тайната...)

Е 74. Εἴτα τὸ μέγιστον πάντων τῶν ἔργων τοῦ Μονογενοῦς ἐνανθρώπησιν, καὶ τὸ μέγιστον πάλιν
ἔργον τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ, τὸν ὑπὲρ ἡμῶν θάνατον εἰς τὴν ἀνάμνησιν τῶν μυστηρίων χωρεῖ (По-на-
татък, след като прослави най-великото от всички Божии дела – възприемането на човешка природа
от Единородния [Божий Син] и най-значителния акт на неговото домостроителство, а именно смърт-
та му заради нас, пристъпва към възпоменаване на тайнството...).

● Перифрастично с израза ѡ сѣѣ троїце єдинъ ... възплъщєнъ 'един от Троицата възплътил се',
гр. εἷς τῆς Τριάδος, Синът е назован в Н85б17-18^аБ133б25-27 сѣшѣствїе на сѣѣ. трїсѣѣѣ ѡ сѣѣ
трїѣце, єдїнъ рѣ възплѣць (Б133б27 възплъщєнь). ([Химнът] „Трисвятоє“ [означава, че] Единият
от Св. Троица, като се възплъти, я [нея, Троицата] изрече).

Е 52. Ὁ δὲ τρισάγιος ὕμνος εὐθὺς λεγόμενος τὸ τῆς Τριάδος μυστήριον δείκνυσιν, ὅτι ἐν τῇ σάρκωσιν
τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος ἐκήρυξε τοῖς ἀνθρώποις... (Произнасяният непосредствено подир това химн
„Трисвятоє“ („Трисагион“) разкрива Троицната тайна, която възплъщението на един от Троицата¹⁹
оповести на човеците...).

Вж. също Н86б7-8^аБ124а29 Образу вѣрѣ цѣловѣнїе, прѣвѣне вѣрѣ и любовь кѣ възплъщєннаго (sic!)
([Докато се произнася] символът на вярата, [върви] целуванието, [което е образ] на правата вяра,
любов към Въплътения, и че в бъдеще ще има [само] приятели и не враг).

Е 71. Μετὰ δὲ τὴν πρώτην εὐχήν, τοῦ ἱεροῦ λεγομένου συμβόλου, ὁ ἀσπασμὸς γίνεται, ὅτι διὰ τῆς
ὀρθῆς πρὸς τὴν Τριάδα ὁμολογίας καὶ τὸν ἕνα τῆς Τριάδος σεσαρκωμένον ἡμῖν ἢ ἔνωσις γέγονε... (След
първото прошение, докато [се произнася] символът на вярата, [тече] целуванието, понеже чрез пра-
вилното изповядване на Троицата и на Единия от нея, който се възплъти, ние се съединяваме).

В ЛТ се срещат и други наименования, принадлежащи към разглежданата група:

¹⁸ В непреведените части на трактата срещаме проприизираното наименование Син в Е 22 , 30, 53, 79, 84, 91. В
съчетание с р. п. за притежание тоῦ Θεοῦ 'Божият' го намираме в Е 3, 22, 30, 44, 45, 51, а в комбинация с причас-
тието сарκωθεῖς 'Въплътеният' – в Е 30, 34, 86, 93. С определението моноγενής ὁ Υἱὸς е употребено в Е 2.

¹⁹ Думите ѡ сѣѣ троїце єдинъ рѣ възплѣць, в превод „Единият от св. Троица, [който], като се възплъти, [я] изрече“, ви-
зират тропара „Единородний сине“. („Единородни Сине и Слово Божие, Който си безсмъртен и благоволи заради
нашето спасение **да се възплътиши** от света Богородица и Приснодева Мария, неизменно **стана човек**, а като се
разпна, Христѣ Божѣ, сѣс смъртта потѣпка смъртта. Ти, Който си **един от Светата Троица** и си прославян
заедно с Отца и Светия Дух, спаси нас.“: *защото Той, без да се отделя от лоното на Отца, слезе и се възплъти.*“).

- апозицията към Христос свѣтель отъчь:

Н84а28-29=Б133а3-4 πὸ τράπεζου μότι μνίς, ἥδ' свѣтеля ὡγα. и съпрѣбывае дѣхѣнныѣ. (Под трапезата мощи на мъченици за Христос, Свидетеля на Отца, съпребиваващи с духовните).

Е 21. Τῆ τραπέζῃ δὲ ὑπόκειται τὰ ἱερὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, ὡς τῷ Χριστῷ ... μάρτυρι τοῦ Πατρὸς αἰεὶ συμπαρόντων τοῖς πνεύμασι. (Под трапезата се полагат светите мощи на мъченици за Христос, свидетеля на Отец, първо, като съпребиваващи във вечността заедно с духовните [сили]).

- трикратно употребеното наименование от сотириологията съпасъ, гр. Σωτήρ (също известно още от КСП и широко разпространено в книжнината):

Н85а11-12=Б133а33-133б1 φελῶν, δὴ σίλδ, нѣ є же пороугдѣ овлѣче сѣсь врѣтище безъ роукавь... (Фелонът – силата на духа, и вретещето без ръкави, с което бе облечен поругаваният Спасител).

Е 38. Τὸ ἱερὸν δὲ φαινόλιον τοῦ Πνεύματος φαίνει δύναμιν ὃν ἐνεδύσατο ἐμπαιζόμενος ὁ Σωτήρ, ἐξεικονίζει σάκκον... οὐδὲ γὰρ ἔχει ἢ καλοῦσι μανίκια... (Свещеният фелон символизира: първо, свише дадената висша сила на Духа..., но най-вече представлява образ на хламидата, с която е бил облечен Спасителят, когато бе предаден на поругание: затова тази дреха има вид на вретеще без така наречените ръкави).

Н86б16-17=Б124б2-3 ταινοῦ взмѣцѣть, є же сѣсь рѣ' сѣмь на вѣри. (разбира тайната, която Спасителят сам произнесе на вечерята).

Е 74. ... τοὺς ἱεροὺς ἀνακράζει λόγους, οὓς εἶπεν αὐτὸς ἱερουργῶν ὁ Σωτήρ. (...изрича священите слова, които Спасителят изрекъл тогава при священодействието си.).

Н87а16-17=Б124б22-23 τὰ ἴακο сѣсѣ глѣе, тѣи гн' сзмиде и сзврѣши и възнесѣ. (И като че казва на Спасителя: Ти, Господи слезе, и извърши [мисията си], и се възнесе).

Е 102. οἰονεὶ διαλεγόμενος τῷ Σωτήρι, καὶ λέγων, ὅτι „Σὺ κατῆλθες μέχρις ἡμῶν, καὶ καθ' ἡμᾶς ὤφθης, καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνελήλυθας“.... (...скаш разговаряйки със Спасителя: „Ти слезе при нас и прие нашия образ, и се възнесе на небесата“...).

- името въседържителъ, παντοκράτωρ, епитет на Бога в Стария завет (Вар 3: 1; Пс 67: 21; 3Мак 6: 2), а в Новия завет – и на Иисус Христос (2Кор 6:18; Откр 1:8, 4: 8), засвидетелстван още в КСП и разпространен в цялата средновековна книжнина:

Н84б20-21=Б133а19 сцѣнникъ, дѣгль гнѣ въсѣдържителя, и образъ їсѣв. (Свещенослужещият – ангел на Господа Вседържителя и образ на Иисус).

Е 26. Ὁ δὲ γε ἱερεὺς προηγουμένως μὲν παρὰ τῆ θεῖα γραφῇ ἄγγελος Κυρίου παντοκράτορος λέγεται. (Свещенослужителят в Священото писание се нарича ангел на всемогъщия Господ.... Той също представлява самия Иисус Христос).

- антономасията Прѣмѣдрость в дяконския възглас Прѣмѣдрѣ проста (sic!), който визира излизането на Христос на обществена проповед. Интересно тук е отнасянето на прилагателното простъ не към присъстващите богомолци, а към антономасията Прѣмѣдрость, едно от имената на Въплътения Божи Син (ако не е преписваческа грешка).

- субстантивизираното глаголно определение, изразено посредством причастие то възлѣчившъ сѣ в:

Н85а16-20=Б133б4-7 Омофоръ сѣзди и съпрѣдѣи ѡвѣитъ, вѣѡвкражѣтъ безъ сѣдѣлѣнѣ є же ѡ дѣце нѣ рѣ възлѣчившаго се, є же на рамѣ възѣтъ кѣ ѡцѣ принесе. (Увитият [и праметнат] отпред и отзад омофор изобразява приелия човешка плът от Девата заради нас без съдействие, [и овцата], която [той] взе на раменете си и занесе на Отец).

Е 40. ὁ (ὡμοφόριον) δὴ καὶ ἐξ ἐρίου ὄν, κύκλω περὶ τοὺς ὦμους ἔμπροσθέν τε καὶ ὀπίσθεν περιβάλλεται. τοῦτο δ' αὐτὴν εἰκονίζων ἐστὶν ἐναργῶς τὴν ἐκ παρθένου δι' ἡμᾶς σάρκωσιν καὶ ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου „Ἐπὶ τῶν ὠμων, Χριστέ, τὴν πλανηθεῖσαν ἄρας φύσιν, ἀναληφθεὶς, τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ προσήγαγες“. (..... Направен от вълна, той (омофорът) се увива около раменете [на архиерея] отпред и отзад, нагледно изобразявайки, [от една страна], възплъщението и възприемането на човешка природа от Божието Слово чрез Девата заради нас, <...>. [От друга страна, омофорът] изобразява изгубената овца, която Спасителят вдигна на рамене <...>. Това значение се потвърждава и от думите, които

[архиереят] произнася, увивайки [омофора] около раменете [си], „Като вдигна заблудената ни природа на рамене, Христе, възнесе се, и я отнесе при Отца“).

Наименованието на първия ипостас – Отец

Употребеното тук и на още 3 места в кратката славянска версия на трактата название на първото лице на св. Троица *отъць*²⁰ (в т. ч. и еднократно регистрираното относително прилагателно *отъць*) – също навсякъде се реализира в христологични контексти с оглед на отношението на Отец към въплътеното Слово:

Н85620-23°Б133628-30 *сѣдѣлице є же ѡ дѣсноу ю ѡ ѿца*. ([неговото] седалище – това [на Христос] отъдно на Отец).

Е 53. *Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ θείῳ ἀνελθὼν συνθρόνῳ, ὃ δὴ τὴν ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδραν τοῦ Χριστοῦ ἐπιμαρτυρεῖ...* (След това [архиереят] се изкачва на синтрона, който представлява престола на Иисус Христос отъдно на Бог Отец ...).

Н86623-26°Б12467-9 *егда же сѣположеніе радн̄ егѡ и сѣхъ и млѣвѣ сѣла великаго възпрієхѡ дѡитѣ и ѡ ѿца приѣвѣти и же на нѣи*. (А когато заради него и светите [му] молитви на велик светител приехме осиновление, подобава да призоваваме и Отца, който е на небесата).

Е 91. *Τέλος δὲ ὁ ἱεράρχης „στόματι ἐνὶ καὶ μιᾷ καρδίᾳ“ προσευξάμενος αἰνεῖν τὸν Θεὸν ἡμᾶς, καὶ τὰ ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπικαλεσάμενος, πρὸς τὴν υἰοθεσίαν ἡμᾶς τοῦ ὑπερουρανίου Πατρὸς ἀνάγει, εὐχόμενος διὰ τοῦ κατὰ φύσιν Υἱοῦ κεκαθαρμένους κατὰ χάριν υἱοὺς γενέσθαι, καὶ ἐπαξίως καλέσαι ἡμῶν Πατέρα τὸν ἐπουράνιον.* (Накрая, архиереят се моли Бог [да ни даде] да го възпяваме „с една уста и с едно сърце и призовава милостта на нашия велик Бог Иисус Христос, след което ни възвежда до осиновяване от небесния Отец, изпросвайки [от Всевишния], като бъдем очистени от всички грехове чрез неговия единороден Син по природа, да станем [и ние] Божии синове по благодат и достойно да го наричаме наш небесен Баща. Това (осиновяването ни от небесния Отец) показва както [нашето] единомислие в бъдещия век, така и единението [ни] с Бога в Светия Дух чрез неговия единороден Син.).

Наименованието на третия ипостас – Св. Дух

Десет пъти в Прѡтѣль лѣтргѣи, и црѣкви, и чѣнѣ сѣен̄ничьскомѣ е употребено наименованието доухъ, от които девет словоупотреби превеждат гр. Πνεῦμα – проприизирано наименование на Св. Дух – третото лице на Троицния Бог²¹, винаги в отношение на атрибуция, съчетани с думи като *влѣ(д)тъ*, *сила*, *дѣланіе*, *сѣланіе*, *влѣгѡдѣханіе*, *сѣшьствіе*:

Н8461°Б133а6-7 *мѣро же, дѣланіе дѣхѡ*. (Мирото [означава] действието на Духа).

Е 21. *Κεχρισμένον δ' ἐστὶ τῷ μύρῳ, ὅτι τῆς ἐνεργείας πλήρες τοῦ Πνεύματος*. (Трапезата се помазва със свето миро, защото е изпълнена със силата на Духа ...).

Н8464-5°Б133а9 *исхѡде кадѣлицею, подаданіе дѣхѡ влѣти на знаменуѡеть*. (Излизаният с кадилницата символизира подаването на духовна благодат).

Е 22. *διὰ μὲν τοῦ θυμιάματος ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἀρχομένου τὴν μεταδοτικὴν καὶ εὐώδη τοῦ Πνεύματος χάριν*. (Чрез каденето [на тамян], почвайки от [светия] престол, [се изобразява] подаването на пръскащата благоухание благодат на Духа).

²⁰ За Бог Отец в пълния текст на Симеоновия трактат се говори на следните места: Е 20, 21, 30, 34, 40, 52, 54, 79 (в състава на тринитарната формула Отец и Син и Св. Дух), 82, 84 (в състава на тринитарната формула Отец и Син и Св. Дух), 86, 89, 91, 93 (в състава на цитат от богослужебен диалог), 100, 110 (в състава на доксологичната формула).

²¹ За Св. Дух в пълния текст на Симеоновия трактат се говори на следните места: Е 2, 4, 21, 22 (x2), 24, 34, 38, 50, 52, 56, 75, 77 (x4), 78, 82 – 90, 91, 96, 108, 110.

Н8466-7^oБ133a10 сѣѣнныѣ (Б124614 сѣѣщїѣ) непрѣстѣганно сѣѣимъ дѣхѣ сїанїѣ. (Светилниците – непрестанното осияване на светиите от Духа).

Е 22. Διὰ δὲ τῶν ἀναπτομένων φώτων τὸν ἐγγινόμενον τοῖς ἀγίοις ἀκατάπυστον τοῦ Πνεύματος φωτισμόν. (Запалените свещници – неоскъдняващото у светиите просветление на Духа).

Н84613-15^oБ133a15-16 ѡїміанъ ... бл҃гоѡханїѣ дѣхѣ. (Тамянт – ... благоуханието на Духа)

Е 24. τὸ δὲ (θυμίαμα) εἰς τύπον ... τῆς εὐωδίας τοῦ Πνεύματος. ((Тамяна) – като знак за благоуханието на Духа).

Н85a2-5^oБ133a27-29 ε̅πε̅τραχίλ̅η̅ с̅з̅в̅ы̅ш̅ѣ̅ дѣхѣ бл҃тъ, того рѣ̅ и̅ гл҃вою̅ в̅в̅л̅ачит̅ се̅.... (Епитрахилът [симвολизира] благодатта на Духа свише, затова се облича през глава).

Е 34. Τὸ δὲ γε ἐπιτραχίλιον ... τὴν κατερχομένην ἐν Πνεύματι παρίστησι θεῖαν χάριν, διὰ τοῦτο γὰρ ὁ ἀρχιερεὺς τε καὶ ἱερεὺς ἀπὸ κεφαλῆς περιβαλλόμενος ἀλλὰ καὶ τῷ ὑπαυχένιον εἶναι Χριστῷ τὸν ἱερέα δηλοῖ... (Епитрахилът представлява изпратената свише чрез възплътения Син просвещаваща благодат на Отец на светлината в Светия Дух, затова архиерейт и свещеникът, като го надяват през глава...).

Н85a11^oБ133a33 фелн̅, дѣхѣ сїлѣ. (Фелонът – силата на Духа).

Е 38. Τὸ ἱερὸν δὲ φαινόλιον τὴν ὑψηλοτέραν καὶ ἄνωθεν χορηγουμένην τοῦ Πνεύματος φαίνει δύναμιν... (Свещеният фелон символизира свише дадената висша сила на Духа).

Н85616^oБ133625 Покажѣшѣ̅ трапѣзѣ̅ дѣхѣ с̅з̅шѣ̅ствїѣ̅ на сїн̅ (Като прекажда трапезата, [симвολизира] слизането на Духа на Сион).

Е 50. Εἰσελθόντος δὲ καὶ κύκλῳ τὴν ἱερὰν θυμιάσαντος τράπεζαν, τοῦ Πνεύματος ἐκτυποῦνται διὰ τούτου ἡ παρουσία... (Когато [епископът] влезе [в олтара] и прекажда околоръст светата трапеза, с това се изобразява слизането на Духа...)

Н85627-29^oБ133633-124a1-2 Прѣ̅жѣ̅ е̅н̅лїа̅ кадїлница, да̅emy̅ѣ̅ бл҃ти̅ дѣхѣ̅ радї̅ е̅н̅лїа̅ в̅с̅ел̅ен̅н̅ѣ̅и̅. (Кадилницата преди евангелието – даруваните на вселената благодатни дарове на Духа заради евангелието).

Е 56. Πρὸ δὲ τοῦ Εὐαγγελίου θυμίαμα, διὰ τὴν δεδομένην ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου χάριν τοῦ Πνεύματος ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ. (Каденето преди евангелието означава благодатта на Светия Дух, разпръсната чрез евангелската проповед по целия свят).

Н86618^oБ12463-4 Призѣ̅вѣ̅т̅ же̅ дарѡ̅в̅ь̅ бл҃тъ̅ дѣхѣ̅ (Призовава да слезе благодатта на Духа върху даровете...).

Е 75. Τὴν θεῖαν ἐπικαλεῖται εἰς ἑαυτὸν καὶ τὰ προκείμενα δῶρα χάριν τοῦ Πνεύματος. ([архиерейт] призовава благодатта на Светия Дух [да слезе] върху него и върху подлежащите [пред него] дарове).

Наименованието Троица

Най-сетне ще отбележа и употребата на терминологизираното денумеративно съществително име тронца като название на Триипостасното Божество в неговото неделимо триединство, както и на производното от него относително прилагателно трончънъ, съответстващо на р. п. от гр. Τριάς в текста на Симеон²². Думите, познати още от КСП, присъстват в статията Протѣ̅ л҃ургїи, и цр̅кви, и чїн̅ѣ̅ сїѣн̅нич̅ском̅ѣ̅ в обясненията на символните значения на химна „Трисвятое“ и благославянето с трикирия:

Н85617-18^oБ133625-27 Трисѣ̅т̅ое̅ ѡ̅ сѣ̅гїѣ̅ трои̅це̅, е̅дїн̅ъ̅ рѣ̅ в̅ъпл̅щ̅ѣ̅. (Б133625-27 възплъщень). ([Химнът] „Трисвятое“ [означава, че] Единият от Св. Троица, като се възплъти, я [нея, Троицата] изрече).

²² Св. Троица в пълния текст на Симеоновия трактат се споменава на следните места (пропуснатите в епитомето пасажи са отбелязани в сиво): 16, 27, 44, 52, 52, 53, 54, 54, 57, 58, 71, 79 (X2), 86 (x 2).

Е 52. Ὁ δὲ τρισάγιος ὕμνος εὐθὺς λεγόμενος τὸ τῆς Τριάδος μυστήριον δείκνυσιν (α') ὅπερ ἢ σάρκωσις τοῦ ἐνὸς τῆς Τριάδος ἐκήρυξε τοῖς ἀνθρώποις. (Произнасяният непосредствено подир това „Трисагион“ разкрива Троичната тайна, която възплъщението на един от Троицата, оповести на човеците....).

В този пример преводачът не се е задоволил като гръцкия автор само с проприизацията на съществителното Троица, а е прибавил към него и окачествяващото го прилагателно сѣѣи, което играе ролята на лимитиращо до един единствен назоваем с тази квалификация субект определение и, респективно, терминологизиращо така съставения израз.

Н85621-22^аБ133629-30 пакъи трѣе свѣщїемъ възъшѣ хс, ѡсѣнїе трѡїцѣно нѣ подѣ, сѣсѣѣѣници же дѣплы... (...отново трикирият – че Исус, възнасяйки се, ни подава троичната светлина, а седящите заедно [с него символизиращ] апостолите).

Е 54. κάκειθέν τε τῷ τρικηρίῳ σφραγίζειν..... ὁ Χριστὸς εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνεληλυθώς, τὴν λάμπην τῆς Τριάδος, ἣ τὸ φῶς σημαίνει, καὶ τὴν εὐλογίαν ἡμῶν ἐβράβευσε. (осенявайки оттам народа с трикирия, потвърждава, ... че Христос, след като се възнесе на небесата, изпрати върху нас сиянието на Троицата и [нейното] благословение ...).

Тук преводачът следва утвърден още от старобългарската епоха начин на превеждане на име в позиция на несъгласувано определение в изходния текст чрез производното от неговия преводен еквивалент относително прилагателно, съответстващо на р. п. на превежданата дума от гр. оригинал.

Заклучение

И така, в заключение ще обобщя, че всички наименования на Бога (Един по същество и Троичен по лица) в Прѡтѣль лѣррѣи, и црѣкви, и чїнѣ сѣен'ничѣскомѣ принадлежат към утвърдената от векове богословска лексика и възхождат към най-старите Кирило-Методиеви преводи. Сред тях има чужди заемки – преки и непреки (Иисусѣ, Христосѣ), калки – семантични (Господѣ) и морфологични (вѣсѣдрѣжитѣль, ѣдинороднѣ), проприизирани апелативи (Слово, Отъць, Сынѣ, Дѡухѣ), субстантивати (вѣзѣлѣчившѣ сѣ, вѣзпльщ(ен)ѣ), антономасии (Прѣмѣдрѡстѣ, сѣпсѣсѣ, свѣѣтель отъчѣ), сложни терминологизувани изрази (Божїе Слово, Сынѣ Бѣжи, Сѣѣѣа трѡица, ѣдинѣ отѣ трѡица) – разнообразие, което показва възможностите и на преводача, и на езика.

В текста на ЛТ очаквано най-широко присѣства Богочовекѣт Исус Христос, назован 10 пъти чрез прозвището си Христосѣ (вкл. христѡвѣ), 7 пъти с името иисусѣ (вкл. иисусѡвѣ), по 3 пъти с господѣ (вкл. господѣнѣ) и сѣпсѣсѣ, и по 1 път с богѣ, великѣ свѣтитѣль, сѣвѣдѣтель отъчѣ, вѣзпльщѣнѣ, вѣзчлѡвѣчѣшѣ сѣ, вѣсѣдрѣжитѣль, и ѣдинороднѣ или общо 31 пъти. Ако включим и местоименията, визиращи Исус Христос (общо 6 на брой), различните означения на този денотат (по име, качествена характеристика или функция) възлизат на 39, което го прави най-често и най-разнообразно именуваня (с 12 различни названия) обект в тълкуванието, нещо съвсем логично обяснимо с христоцентричността на християнското богослужение.

Цитирана литература / References

- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т.1. София: Издателство на БАН. (BER 1971: Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Илиева 2012: Илиева, Т. Словник Книги пророка Иезекииля по списку F.I.461: Глоттометрическая характеристика. – В: *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика: Слово и текст*. Москва, с. 9 – 42. (Ilieva, T. Slovník Knígi proroka Iezekiílja po spisku F.I.461: Glottometricheskaja harakteristika. – In: *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Paleoslavistika: Slovo i tekst*. Moskva, pp. 9 – 42.)
- Илиева 2013а: Илиева, Т. Лексиката в творчеството на Петър Черноризец – глоттометричен профил. – *Език и литература*, № 1 – 2, с. 72 – 86. (Ilieva 2013: Ilieva, T. Leksikata v tvorčestvoto na Petar Chernorizets – glottometrichen profil. – *Ezik i literatura*, 1 – 2, pp. 72 – 86.)
- Илиева 2013б: Илиева, Т. Лексиката в химнографското творчество на Климент Охридски – глоттометричен профил. – *Кирилметодиевистика*, 7. Скопје: Менора, с. 59 – 77. (Ilieva 2013: Ilieva, T. Leksikata v himnografskoto tvorčestvo na Kliment Ohridski – glottometrichen profil. – *Kirilometodievistika*, 7. Skopje: Menora, 59 – 77.)

- Илиева 2014: Илиева, Т. Словникът на Храбровото Сказание за буквите – статистическа характеристика. – В: Панайотов, В. (ред.). *In honorem 2. Филология и текстология*. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уйлям Федер. Шумен: НЦ „Преславска книжовна школа“, с. 199 – 222. (Ilieva 2014: Ilieva, T. Slovníkat na Hrabrovoto Skazanie za bukvite – statisticheska harakteristika. – In: Panayotov, V. (Ed.). *In honorem 2. Filologia i tekstologia*. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ujljam Feder. Shumen: NTs “Preslavska knizhovna shkola”, pp. 199 – 222.)
- Илиева 2015а: Илиева, Т. Словник Исторической палеи по списку Синодального собрания № 591 второй половины XV века – глоттометрическая характеристика. – *Studia Ceranea*, 5, с. 107 – 154. (Ilieva, T. Slovník Istoricheskoj palei po spisku Sinodal'nogo sobranija № 591 vtoroj poloviny XV veka – glottometricheskaja harakteristika. – *Studia Ceranea*, 5, pp. 107 – 154.)
- Илиева 2015б: Илиева, Т. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „Богословието“ – статистическа характеристика. – *Старобългарска литература*, 51, с. 189 – 197. (Ilieva 2015: Ilieva, T. Terminologichnata leksika v Yoan-Ekzarhoviya prevod na “Bogoslovieto” – statisticheska harakteristika. – *Starobalgarska literatura*, 51, pp. 189 – 197.)
- Илиева 2018: Илиева, Т. Статистически наблюдения върху старобългарския превод на Второ слово против арианите от Атанасий Александрийски. – В: Пенкова, П. *Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето слово против арианите. Новобългарски превод от старобългарски и коментари към превода на Константин Преславски*. Т. 3. София: Валентин Траянов, с. 279 – 318. (Ilieva, T. Statisticheski nablyudeniya varhu starobalgarskija prevod na Vtoro slovo protiv arianite ot Atanasij Aleksandriyski. – In: Penkova, P. *Sveti Atanasij Alesksandrijski (Veliki). Treto slovo protiv arianite. Novobãlgarski prevod ot starobalgarski i komentari kam prevoda na Konstantin Preslavski*. Т. 3. Sofia: Valentin Trayanov, pp. 279 – 318.)
- Илиева 2022: Илиева, Т. “Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ” на св. Симеон Солунски в южнославянски превод от XV век: идентификация на византийския източник на литургийното тълкувание от РГАДА 88 и Богшич 52. – *Palaeoslavica*, XXX, 1 – 2, с. 92 – 106. (Ilieva 2022: Ilieva, T. “Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ” на sv. Simeon Solunski v yuzhnoslavyanski prevod ot 15 vek: identifikatsiya na vizantiyskiya iztochnik na liturgiynoto talkuvanie ot RGADA 88 i Bogoshich 52. – *Palaeoslavica*, XXX, 1 – 2, pp. 92 – 106.)
- Кувев, Петков 1986: Кувев, К., Г. Петков. *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. София: Издателство на БАН. (Kuev, Petkov 1986: Kuev, K., G. Petkov. *Sabrani sachineniya na Konstantin Kostenechki*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Мошкова 2016: Мошкова, Л. В. Долгие путешествия сербского сборника. – *Вестник Альянс-Архео*. Вып. 16. СПб., с. 38 – 58. (Moshkova 2016: Moshkova, L. V. Dolgie puteshestvija serbskogo sbornika. – *Vestnik Al'jans-Arheo*. Vyp. 16. SPb., pp. 38 – 58.)
- Follieri 1960: Follieri, E. *Initia hymnorum Ecclesiae Graecae*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Hawkes-Teeples 2011: *St. Symeon of Thessalonika. The Liturgical Commentaries*. Edited and translated by Steven Hawkes-Teeples. Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Repr. Toronto, 2011.
- Miltenova 2021: Miltenova, A. The Mysteries of Ms 88 of the Obolensky Collection (No 201), RGADA. – *Старобългарска литература*, 63 – 64, pp. 258 – 278.

**OBSERVATIONS ON THE LEXIS OF THE LITURGICAL COMMENTARY
IN MSS RGADA 88 AND BOGISHICH 52 THE NAMES OF GOD IN THE ARTICLE**

Протѣль лѣургїи, и црѣви, и ѿиѣ сѣен'ниѣьскомѣ

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre – Bulgarian Academy of Sciences

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract. The article deals with the use of the Names of God in the newly identified liturgical commentary in MSS RGADA 88 and Bogishich 52. The particular Names are exemplified by rich illustrative material from the analyzed text. These are discussed in the context of the literary tradition and as regards to the relationship between the translation and the original text. Observations are made on the paradigmatic links and the means of terminological nomination in the lexical and semantic group under examination.

Keywords: *medieval mystagogic literature, fifteenth-century Southern Slavonic translations, a historical lexicology of Bulgarian.*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre
Bulgarian Academy of Sciences
13 Moskovska St.
Sofia 1000 Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.15>

ЛЕКСИКА В ОБЛАСТТА НА ФИНАНСОВО-ПАРИЧНИТЕ И ТЪРГОВСКИ ОТНОШЕНИЯ В НОВОБЪЛГАРСКИ ТЕКСТОВЕ ОТ XVIII И XIX В.

Татяна Брага^а, Симеон Стефанов^б

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките^{а, б}

t.braga@ibl.bas.bg^а, s.stefanov@ibl.bas.bg^б

Резюме. В настоящото изследване се представя лексика в областта на финансово-паричните и търговски отношения в новобългарски текстове от периода XVIII – XIX в. Целта на работата е да се проследи състоянието и характера на лексиката в избраната тематична област през разглеждания период.

Ключови думи: история на българския език, историческа лексикология, новобългарски текстове от XVIII и XIX в., финансово-парични и търговски отношения.

В настоящата работа ще обърнем внимание върху финансово-парични и търговски термини, които намират място в избрани новобългарски текстове от средата на XVIII и началото на XIX в. Материалът за изследване е ексцерпиран от Одеския дамаскин № 37 (63)¹ [по-нататък ОД № 37 (63)], като споменаваме и единични примери от Одеския дамаскин № 39 (65)² [по-нататък ОД № 39 (65)], от средата на XVIII в., и автобиографичната повест „Житие и страдания грешнаго Софрония“³ (по-нататък Ж) от началото на XIX в., „която е ценна в езиково и стилистично отношение поради факта, че е изцяло оригинална Софрониева творба“ (Вътов / Votov 2001). Изборът не е случаен. ОД № 37 (63) е създаден в Котленската книжовна школа, написан е на източнобългарско наречие, и отразява езиковите особености на котленския регион. Ж. е създадено от Софроний Врачански, който е родом от Котел и чиято книжовна дейност започва от дамаскинарската практика. По-късно, във Врачанско-Видинския му период (1794 – 1803), той пребивава продължително в Северозападна България, където опознава и западния тип български говори. Така в текстовете му навлизат и особе-

¹ Кодексът е част от сбирката на Григорович, открит в Зографския манастир през 1844 г. по време на научното пътешествие на учения по българските земи. Паметникът представлява сборник с нравствено-поучителна тематика, написан на източнобългарско наречие. Предатиран е към средата на XVIII в. и атрибутиран към Котленската книжовна школа. Представлява малкоформатен ръкопис (10.5 x 6.5 см), предназначен за колективно или индивидуално извънхрамово четене (вж. Брага / Braga 2022: 68 – 86). Очевидната прилика на подвързията на ОД № 37 (63) с подвързията на ръкопис № 583 от сбирката на Музея на Възраждането във Варна (1761 г.), която е дело на Софроний Врачански, дава основание да свържем ОД № 37 (63) с дейността на Софроний Врачански, който в ранния си период се е занимавал и с подвързване на ръкописи и старопечатни книги (Караджова / Karadzova 1994: 51). За многогодишната работа на Софроний като преписвач и оформител на богослужбени книги вж. също Радев / Radev 1983, Аретов / Aretov 2017 и др. Днес ОД № 37 (63) е притежание на Одеската национална научна библиотека в Украйна и се съхранява в отдела за редки издания и ръкописи под сигнатурата 1/114.

² ОД № 39 (65) е новобългарски дамаскин от средата на XVIII в., създаден в Свищов / Свищовско и написан на източнобългарско наречие. По съдържание се доближава до Свищовския дамаскин, но не се припокрива напълно с него. Открит е през 1845 г. в с. Вакарел, като по всяка вероятност е бил част от ръкописите в църквата „Св. Николай“. Днес се съхранява в Одеската национална научна библиотека в Украйна под сигнатура 1/123 (вж. Брага / Braga 2023: 97 – 109, 177 и цитираната там литература за паметника).

³ Автобиографичната повест е писана по всяка вероятност в Букурещ през 1804 – 1805 г., а за първи път е обнародвана от Георги Раковски в седем поредни броя на вестник „Дунавски лебед“ по препис, предоставен му от проф. В. И. Григорович при лична среща в Одеса (Раковски, Г. Драгоценни паметници за българската нова история. I. Житие и страдания грешнаго Софрония. „Дунавски лебед“, г. II, бр. 55 – 61. Белград, 1861). Смята се за първата новобългарска автобиографична книга. Повествованието обхваща събития от периода 1739 – 1804 г. и съдържа ценни свидетелства за живота в България и Османската империя по това време.

ности от западните диалекти. Целта на работата е да се проследят книжовноезиковите практики по отношение на лексиката в избраната тематична област през разглеждания период и да се направят изводи относно нейното състояние.

ОД № 37 (63) не е изследван цялостно и на всички езикови равнища досега. В. Григорович (л 1а в ръкописа) и В. Мочулски (Мочульский / Mochul'skij 1890: 102) датират паметника от XVI в. В. Ягич го отнася към XVII в. (Jagić 1977). Въз основа на архаичната форма на подвързията С. Бернштейн предполага възникване не по-рано от началото на XVII в. (Бернштейн / Bernshteyn 1957: 216). Въз основа на езика на паметника Д. Петканова смята, че той е възникнал не по-рано от началото на XVIII в. (Петканова-Тотева / Petkanova-Toteva 1965: 251), като на друго място изследователката допълва, че по своето съдържание ОД № 37 (63) спада към онези сборници, които не съдържат Дамаскинови слова, но по същество принадлежат към дамаскинарската книжнина (Петканова-Тотева / Petkanova-Toteva 1963: 87). О. Младенова и Б. Велчева се придържат към по-късната датировка на Д. Петканова (Младенова, Велчева / Mladenova, Velcheva 2013: 16). Въз основа на подробен палеографски и кодикологичен анализ Т. Брага установява, че ОД № 37 (63) е възникнал в средата на XVIII в. в Котленската книжовна школа и е преписан от поп Илия Марку. В труда на Т. Брага са изследвани и лексикални особености на паметника. (Брага / Braga 2023: 77 – 78).

Езикът на Софроний Врачански, през погледа върху запазените негови произведения, е изследван неведнъж досега в различни проучвания върху историята на новобългарския книжовен език. Общото заключение е, че в своето творчество авторът внася нови за края на XVIII в. и началото на XIX в. тенденции в книжовноезиковото развитие, като съчетава особености от източните и от западните български говори с елементи от книжовноезиковата (старобългарска, ранна новобългарска и черковнославянска) традиция, които допълва с културна лексика от съседните балкански и от западноевропейските езици. Проява на езиков усет у него е и диференцираният подход в творчеството му в зависимост от жанра на произведението. По този показател „Неделникът“ (1806) се противопоставя на Ж (1804 – 1805) и особено на преводните „Езопови басни“ (1802) в „Първи Видински сборник“, които стоят много по-близо до говоримата реч (вж. Иванова / Ivanova 2017: 103 – 104, срв. Ничева / Nicheva 1979: 83 – 86). Въпреки различията между езика на отделните авторски и преводни произведения на Софроний, както и между езика на произведенията на различни автори, в книжнината от този период „преобладава стремежът към архаизация (класицизация) на лексикалната основа на думата и в по-малка степен към архаизация (класицизация) на фонетиката и въобще на облика на граматичните окончания при преобладаващо новобългарски синтаксис и морфосинтаксис и умеренокласицизирана новобългарска лексика“ (Гешев / Geshev 2022: 417). Що се отнася до Ж, според Д. Господинов „едва ли има житие в цялата християнска литература, в което да се говори повече за сделки и пари (и да се използват толкова много финансови термини), ..., при това с много точни числа“ (Господинов / Gospodinov 2003).

Преди да пристъпим към изследвания проблем ще отделим малко внимание и на гр. Котел, който се намира на стратегическо място в Балкана и е имал съществено значение още през Средновековието като пряк път между Североизточна и Югозападна България. Населено с предприемчиво и будно население, през XVIII в. планинското селце преживява истински стопански и търговски разцвет, което дава своето отражение в обществения живот, бита, културата и книжнината. Котел се превръща в едно от икономически най-процъфтяващите български села, издигнало се до „най-богатото селище в Балкана, в което се развиват занаяти и активно се води стопанска и търговска дейност. Стопанският разцвет допринася и за развитието на просветното дело, защото именно тук се оформя Котленската книжовна школа – един от последните изключително продуктивни просветни центрове по българските земи“ (Арнаудов / Arnaudov 1969: 149).

Предлаганият преглед няма претенцията да обхване цялата съществуваща финансово-парична и търговска терминология от XVIII – XIX в. Стремежът е по-скоро през погледа върху анализиранияте (и съпоставяни) паметници да насочим вниманието върху някои повече или по-малко проучвани въпроси и да представим конкретни примери и практически резултати от направеното изследване, с които да допринесем за вписването на Одеските дамаскин в книжовната традиция от разглеждания период. Примерите са представени в контекст и са обобщени в три тематични групи: места за извършване на търговска дейност; финансово-парични и търговски отношения; парични единици. В рамките на всяка една група лексикалните единици се привеждат според произхода си: турски заемки, гръцки заемки, домашна, славянска лексика и лексеми от друг произход.

1. Места за извършване на търговска дейност

1.1. Турски заемки

Пазар

Лексемата **пазар** се среща често в изследваните паметници: и бѣще да намѣ поголѣмо добро. дѣто го вѣко не е видѣло ни ухѣ слышало ни на срѣце члѣка ни дошло: члѣци дудѣ стѣ на тоизи свѣтъ на пазарѣ и дудѣ са пазар нѣ е развалиль: купете си млстинѣ сиромаси сѣс помилуваніе (ОД № 37 (63), л. 91б–92а), като в Ж тя се открива само като част от селищното име *Осман пазар*: на Османѣ пазарѣ. Думата вероятно е била широко употребима в говоримия език от разглеждания период. В приведените примери от ОД № 37 (63) тя е използвана преносно, чрез нея се акцентира върху добрите дела като път към „изкупуването“ на греховете. Лексемата се открива и в Тихонравовия дамаскин от XVII в. (РКЕНО / RKENO 2012: 651). Навлязла е широко в повечето балкански езици чрез турски от персийски (Рачева, Тодоров / Racheva, Todorov 2012a: 5 – 6).

Чаршия

Думата **чаршия** се среща само в Ж в пример: вѣха великій пости а оу турчина не имаше ницо за ѣденіе, чаршиа заключена, където тя очевидно е употребена със значение ‘място за пазар с дюкяни’. Лексемата е заемка чрез турски от персийски (Младенов / Mladenov 1941: 679). Не се откриват примери в двата изследвани дамаскина, нито в РКЕНО / RKENO 2012.

1.2. Гръцки заемки

Панаир

Лексемата **панаир** се употребява в Ж основно със значение ‘голям пазар, който обикновено става веднъж в годината и трае няколко дни’: ... като вѣше панаирѣ, та вѣха тамо събрани...; ... вѣше ті дни на Карноваѣ панаирѣ... Със същото значение я откриваме и в пример от ОД № 39 (65): панагири бивають по многу места... и члѣвци ѿ далеко прихощають да продають, и да купують (л. 281б). Думата е заета от нгр. *παναγύρι* с основно значение в гръцки ‘празник (обикновено религиозен), народно тържество; панаир’ (Рачева, Тодоров / Racheva, Todorov 2012a: 30). Открива се и в Тихонравовия дамаскин (РКЕНО / RKENO 2012: 656). В разглежданите новобългарски паметници обаче тя не се употребява в религиозното си значение, а примерът от ОД № 39 (65), в който гр. *υ* не изпада пред гр. *υ*, което пък се предава с българско *и*, свидетелства за влияние вероятно по книжовен път от превежданата подложка.

2. Финансово-парични и търговски отношения

2.1. Турски заемки

Борч

Турцизмът **борч** е употребен няколко пъти в Ж със значение ‘паричен дълг’: ...та са станали борчѣ выше ѿ осмьдѣст кесіи... Не се среща в двата дамаскина. Не се открива и в РКЕНО / RKENO 2012.

Рушвет

Лексемата **рушвет** се употребява в ОД № 37 (63) със значение ‘подкуп под формата на пари или материални облаги’: ѿ горе члѣку кои дава рушветѣ като да усъди другаго и кои криво право струва (ОД № 37 (63), л. 127а, Павлово видение). Чрез употребата ѝ в текста се прави морално внушение, като се порицава модел на поведение, което говори, че тя е била добре позната и употребявана в говоримия език по това време. Думата навлиза в българския език чрез турски от арабски (Рачева, Тодоров / Racheva, Todorov 2012б: 359). Не се открива в РКЕНО / RKENO 2012.

Сермия

Лексемата **сермия** се среща в пример от Ж във вариант сирмя: а азъ не имахѣ една пара готова сирмя и сѣс значеніе ‘налични пари, капитал’ (срв. и Илчев / Ilchev 1974: 455, където също е включена

с подобно значение). Думата е заемка чрез турски от персийски, като се среща и в останалите балкански езици с подобно значение (Рачева, Тодоров / Racheva, Todorov 2012b: 619). Открива се и в Тихонравовия дамаскин (РКЕНО / RKENO 2012: 890).

Файда

Лексемата **файда** има развита семантична структура в книжовния език на народна основа и богата многозначност в текстовете, като се среща в ОД № 37 (63) и в Ж в различни значения: 1. ‘лихва’ в текст от Ж: *почто имаше да узема ѿ сына моего заради свои пари фйда...*; 2. ‘изгода, облага; полза’ в примери: *а срѣвлюбци сас фйда тръгувать и които са ѿпаки и лукави сас лъжа продаватъ и ѿнематъ чуждо из рцете имъ* (ОД № 37 (63), л. 77а, Слово Иоанна Златоуста) = ‘с изгода, облага’; 3. ‘печалба, материална придобивка’ в пример: *файда на фйда притуварям* (ОД № 39 (65), л. 142б) = ‘печалба върху печалба натрупвам, забогатявам извънредно много’; 4. ‘подкуп, материални средства, които се дават на служебно лице за специална услуга’ в пример: *дам фйда* = ‘платя допълнително пари’ и в друг фрагмент от сборника като част от словосъчетанието: *дѣто земале фйда та ги са осѣждаде* (ОД № 37 (63), л. 181а), тълкувано в РКЕНО / RKENO 2012: 1070 като ‘ощетявам’. По произход лексемата е заемка чрез турски от персийски, а е заета и в други балкански езици, в които се откриват сходни на забелязаните в двата дамаскина и Ж значения (срв. Димитрова-Тодорова, Селимски / Dimitrova-Todorova, Selimski 2017: 684 – 685).

Хак

Лексемата **хакъ** е засвидетелствана в ОД № 37 (63) със значение ‘нешо, което се полага; длъжимо парично или материално възнаграждение; дял’ в пример: *ѿ своятъ хакъ по много даватъ* (ОД № 37 (63), л. 151б). По произход е заемка чрез турски от арабски (срв. Škaljić 1966: 301; Grannes–Rå Hauge–Süleymanoğlu 2002: 268). Открива се и в РКЕНО / RKENO 2012: 1075.

Харч

Лексемата **харчъ** се среща само в текста на Ж в следния пример: *нападна ни и друга харчъ* със значение ‘парични разноски, разход’. За разлика от родовата ѝ принадлежност в говоримия език днес, в Ж тя е от ж. р., докато днес е от м. р. По произход е заемка чрез турски от арабски, а е заета и в другите балкански езици като част от финансово-паричната терминология (Škaljić 1966: 301; Grannes–Rå Hauge–Süleymanoğlu 2002: 272). Не се открива в РКЕНО / RKENO 2012.

2.2. Гръцки заемки

Хиляда

Макар че не се отнася пряко към посочената тематична област, тук включваме и числителното *хиляда*, което се употребява често в паметниците в съчетания с парични единици, но и в по-различен контекст. Така например и преписвачът на ОД № 37 (63), и Софроний си служат вместо с по-старото славянско *тысяща*, *тыжца* с новобългарското числително от гръцки произход *хиляда*, срв.: *хиляди жльтицы* (ОД № 37 (63); ... а тому зее срѣцето на десить хилѣди или на сто хилѣди грош.; и кога добие р хилѣди грош а тои ице да е господар и кога зъмне господарство (ОД № 37 (63), л. 80а); са 40 хиляди войска до триста хиляди ... (Ж). Думата навлиза в българския език чрез нгр. *χιλιάδα* < стгр. *χιλιάς* (Младенов / Mladenov 1941: 668; Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1969: 170). Не се среща в старобългарските паметници, но се открива в Тихонравовия дамаскин (РКЕНО / RKENO 2012: 1078).

2.3. Домашна, славянска лексика

Дълг

Въпреки че използва няколко пъти в Ж турцизма **борч**, в преобладаващия брой употреби Софроний отдава предпочитание на книжовния му еквивалент **долг**, срв.: *како хочуть да натоварятъ всиа неговѣа долгъ на мене* и др. Изборът на книжовника вероятно е мотивиран от разговорния характер на навлязлата в езика турска заемка. Затова в текста той отдава предпочитание на традиционната славянска лексема, при това в черковнославянски фонетичен облик, употребявайки я като средство за книжовна стилизация на лексикално равнище. Открива се и в РКЕНО / RKENO 2012: 192.

3. Парични единици

3.1. Турски заемки

Кесия

Думата **кесия** се среща само в Ж в примери: и натовариѡа м епарѡиата скупа за петдесе^т и пгъ кесии...; като са утокмиѡа, фъзлиѡа на село нашей десе^т кесии.; ... пратиль човека на Видинь четиридесе^т кесии пари, в които се употребява като количествена мярка за пари, равна на 500 гроша. В това значение тя е заемка от турски. Разпространена е и в останалите балкански езици (Георгиев / Georgiev 1979: 341).

Пара / пари

Многобройни са примерите и за лексемата **пара / пари** в Ж: ... нито смъ оузель една пара, нито смъ даль мѡриа, ни фѡйда за ти пари...; Станаѡхъ судѡа, ала повеѡе за пари, ала не за мене..; за три дни да принесутъ парите...; ... понеже турци на пари лесно са приклоняватъ; двадесе^т пари беше една ока (стара мярка за тежина от 1283 гр.) брашно. В паметника тя се употребява предимно в мн. ч. с познатото и днес значение ‘платежно средство’, но е известно, че като парична единица тя е била 1/40 от гроша или половин стотинка. По произход думата е заемка чрез турски от персийски като част от монетарната терминология, а днес се среща и в останалите балкански езици със същата основна употреба (Рачева, Тодоров / Racheva, Todorov 2012a: 59 – 60). Не се открива в РКЕНО / RKENO 2012.

3.2. Гръцки заемки

Аспра

В Одеските дамаскини се среща многократно и думата **аспра**: а тоги болѡрите заради аспри продаватъ булѡрите та се мъчатъ днес и ноѡес тѡко да са ѡ булѡара и до старостъ като воскъ ѡ ѡгнѡса тѡпнат (ОД № 37 (63), л. 766–766, Слово Иоанна Златоуста); везъ каматъ аспри даваху милостина (ОД № 39 (65), л. 141б); мнозина даваха аспри (л. 224б), където е употребена със значение ‘вид дребна монета’. Лексемата е заемка от нгр. *аспрон*, което е от *аспрос* ‘бял’, наречена така заради белия цвят на монетата, която обикновено е била сребърна (Георгиев / Georgiev 1971: 19). Открива се и в РКЕНО / RKENO 2012: 25.

Дукат

В ОД № 37 (63) откриваме и примери за паричната единица **дукат**: .. тѡа дѡто съдетъ криво за дукати; не мѡстива съмрътъ сас дукатѡ не може да са ѡкупи (Слово Иоана Златоустаго о покаянии душевном, л. 71б), която е заемка чрез гр. *доукато* ‘вид стара монета’ от итал. *ducato* ‘венецианска златна монета от XVIII в.’, производно от *duca* ‘воевода, дук’ и с първоначално значение ‘монета с образ на дук’ (Георгиев / Georgiev 1971: 444). Монетата започва да се сече във Венеция след 1284 г. Широко се използва за търговски разплащания из цяла Европа до началото на XIX в. Открива се в Тихонравовия дамаскин (РКЕНО / RKENO 2012: 230).

3.3. Лексеми от друг произход

Грош

В ОД № 37 (63) често за назоваването на парична единица, монета, се употребява и лексемата **грош**: събраѡхъ толкози хиляди грош цо не можиѡа да ма даруват животът и не мога вѡке да заповѡдамъ да ма слушатъ слуги (ОД № 37 (63), л. 65а); събраѡхъ хиляди грошове; желеа да стече ѡа грошове, .. и кога добые ѡр грошоове (ОД № 37 (63)). Етимонът на тази дума е лат. словосъчетание (*denarius*) *grossus* ‘едри пари’, субстантивирано в лат. *grossus*, което се разпространява в европейските езици чрез срвиснем. *gross*, *grosse*, с посредничеството на чешката императорска канцелария – срв. чеш. *groř* ‘грош’, чието изгласно *ř* субституира шипящото произношение на срвиснем. *s*, като обликът на нем. разг. *Groschen* ‘грош, немска, австрийска монета’ е повлиян от чешката форма (Георгиев / Georgiev 1971: 86; Парашкевов /Parashkevov 2008: 114). Думата е зета в срхр. *grōsh*, рум. *groř*, както и в гръцки и турски, където обаче е с друг фонетичен облик, което изключва гръцко или турско посредничество при заемането в български. Открива се и в РКЕНО / RKENO (2012: 160).

3.4. Домашна, славянска лексика

Жълтица

В ОД 37 (63) се среща също лексемата **жълтица** като название на златна монета, която е била в обращение по българските земи: хиляди жълтицы (ОД № 37 (63), л. 229а, Павлово видение). Думата е славянска по произход, производна от *жълт* ‘който има цвят на лимон, на злато’, а е наречена така заради химическия състав и цвета на монетата (Георгиев / Georgiev 1971: 563-564). Не се открива в РКЕНО / RKENO 2012.

4. Обобщение и заключение

Резултатите от изследването показват, че в посочената тематична област преобладават турските по произход лексикални единици – десет, три са от гръцки произход, две са от друг чуждоезиков произход, като едната от тях обаче е проникнала в езика чрез гръцки. Регистрирани бяха само две единици от традиционната домашна лексика – по една в ОД 37 (63) и Ж. Осем от турцизмите се срещат в Ж, а в дамаскините те са само четири. И трите гръцки заемки, за които може да се предположи, че са навлезли по-рано в българския език, са регистрирани в дамаскините, в Ж са употребени две от тях. Това, че не всички разглеждани лексеми се откриват и в двата основни паметника, се дължи най-вече на тяхното различно съдържание и жанрови характеристики. Това може да се дължи и на разлика в обема на анализирания текстове, а така също и на индивидуални стилистични автори предпочитания във всеки конкретен случай. При Одеските дамаскини не бива да се изключва и вероятността за влияние от подложка.

В заключение може да се направи изводът, че през XVIII и началото на XIX в. лексиката в областта на финансово-паричните и търговски отношения е преобладаващо иновационна, балканска лексика, навлязла в езика от гръцкия и най-вече от османския турски език. Може да се каже, че тази тематична група е „запазена“ за ориентализмите. В Османската империя тази лексика е част от средния или книжовен турски, към който спадат езикът на професионалните съсловия, на търговията и на администрацията (Стаменов / Stamenov 2011: 30). Фактът, че немалка част от тази лексика е употребена и в Тихонравовия дамаскин от XVII в. говори за това, че през XVIII и началото на XIX в. тя е била вече достатъчно добре позната и широко използвана в живата реч на българите.

Употребата на широко разпространени гръцизми и турцизми в разглежданите дамаскини, при това често с преносно значение, приближава поученията и посланията в тях до обикновения човек. Това е свидетелство за навлизането на говоримия език от разглеждания период в книжнината. В Ж гръцките и най-вече турските заемки са част от езика на ежедневието, но тук авторът прибегва и до вариантност, като употребява паралелно както турцизма *борч*, така и домашната дума *долг*, в нейния книжовен черковнославянски облик. Употребата на различни от турските (и гръцките) заемки в Ж може да се тълкува като резултат от съзнателни книжовноезикови стремежи и търсения в процеса на създаване на текст за по-широк кръг от читатели, който да отговаря и на по-високите в стилистично отношение изисквания на жанра.

Разгледаният езиков материал дава сведения и в още една посока: чрез османския турски език в българския и останалите балкански езици навлизат думи от ориенталски произход – от персийски, арабски и др. Тази лексика се установява трайно заедно с навлизането на нови реалии, отразяващи в същността си ориенталската култура и светоглед.

Източници / Sources

- Дилевски 1989: Дилевски, Н. *Софроний Врачански: Житие и страдания грешного Софрония*. София: Наука и изкуство. (Dilevski 1989: Dilevski, N. *Zhitie i stradaniya greshnago Sofroniya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
< <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=167&WorkID=4641&Level=1> >
ОД № 37 (63): Одески дамаскин № 37 (63) от сбирката на Григорович. (ОД № 37 (63): Odeski damaskin № 37 (63) ot sbirkata na Grigorovich.)
ОД № 39 (65): Одески дамаскин № 39 (65) от сбирката на Григорович. (ОД № 39 (65): Odeski damaskin № 39 (65) ot sbirkata na Grigorovich.)

Цитирана литература / References

- Аретов 2017: Аретов, Н. *Софроний Врачански. Живот и дело*. София: Кралица Маб. (Aretov 2017: Aretov, N. *Sofroniy Vrachanski. Zhivot i delo*. Sofia: Kralica Mab.)
- Арнаулов 1969: Арнаулов, М. *Творци на Българското възраждане. Т. I. Първи възрожденци*. София. (Arnaudov 1969: Arnaudov, M. *Tvortsi na Balgarskoto vazrazhdane. T. I. Parvi vazrozhdentsi*. Sofia.)
- Бернштейн 1957: Бернштейн, С. Б. К изучению редакции болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита. – В: Георгиев, Вл. (ред.). *Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов*. София: БАН, с. 215 – 224. (Bernshtejn 1957: Bernshtejn, S. B. K izucheniju redakcii bolgarskih spiskov „Sokrovishha“ Damaskina Studita. – In: Georgiev, Vl. (red.). *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akad. Stefan Mladenov*. Sofia: BAN, pp. 215 – 224.)
- Брага 2022: Брага, Т. Одески дамаскин № 37 (63), новобългарски паметник от Котленската книжовна школа. Палеография. Кодикология. Датировка. – *Български език*, 68, № 4, с. 68 – 84. (Braga 2022: Braga, T. Odeski damaskin № 37 (63), novobalgarski pametnik ot Kotelenskata knizhovna shkola. Paleografiya. Kodikologiya. Datirovka. – *Balgarski ezik*, 68, №4, pp. 68 – 84.)
- Брага 2023: Брага, Т. *Одеските дамаскини от сбирката на В. И. Григорович. Палеография, кодикология, датировка*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Braga 2023: Braga, T. *Odeskite damaskini ot sbirkata na V. I. Grigorovich. Paleografiya, kodikologiya, datirovka*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Вътов 2001: Вътов, В. *Езикът на Софроний Врачански*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Vatov 2001: Vatov, V. *Ezikat na Sofroniy Vrachanski*. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Георгиев 1971: Георгиев, Вл. (ред.). *Български етимологичен речник*. Т. 1. София: БАН. (Georgiev 1971: Georgiev, Vl. (red.). *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1. Sofia: BAN.)
- Георгиев 1979: Георгиев, Вл. (ред.). *Български етимологичен речник*. Т. 2. София: БАН. (Georgiev 1979: Georgiev, Vl. (red.). *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 2. Sofia: BAN.)
- Гешев 2022: Гешев, В. *История на българския език: Езикова структура, книжовна традиция, степен на обособеност*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Geshev 2022: Geshev, V. *Istoriya na balgarskiya ezik: Ezikova struktura, knizhovna tradiciya, stepen na obosobenost*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Господинов 2003: Господинов, Д. Дом – пари – път – памет. – В: *Българско общество за проучване на XVIII век*. Материал от Научна конференция. Пари, думи, памет (3 – 4 април 2003). София. (Gospodinov 2003: Gospodinov, D. Dom – pari – pat – pamet. – In: *Balgarsko obshtestvo za prouchvane na XVIII vek*. Material ot Nauchna konferentsiya. Pari, dumi, pamet (3 – 4 april 2003). Sofia.) < <http://www.bulgcl8.com/pari/gospodinov.htm> >
- Димитрова-Тодорова, Селимски 2017: Димитрова-Тодорова, Л., Л. Селимски (ред.). *Български етимологичен речник*. Т. 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Dimitrova-Todorova, Selimski 2017: Dimitrova-Todorova, L., L. Selimski (red.). *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Иванова 2017: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Второ допълнено и преработено издание*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Ivanova 2017: Ivanova, D. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo Paisiy Hilendarski.)
- Илчев 1974: Илчев, Ст. (ред.) *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.* София: БАН. (Ilchev 1974: Ilchev, St. (red.). *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX v.* Sofia: BAN.)
- Караджова 1994: Караджова, Д. *Котленският книжовен център през XVIII в.* Пловдив: Христо Данов. (Karadzova 1994: Karadzova, D. *Kotelenskiyat knizhoven centar prez XVIII v.* Plovdiv: Hristo Danov.)
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов. (Mladenov 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hristo G. Danov.)
- Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., В. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII в.* София: НБКМ. (Mladenova, Velcheva 2013: Mladenova, O., V. Velcheva. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII v.* Sofia: NBKM.)
- Мочульский 1890: Мочульский, В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. Сост. прив.-доц. Императорского новороссийского университета В. Н. Мочульский. Одесса: Типография Штаба Одеск. воен. округа, с. 100 – 118. (Mochul'skij 1890: Mochul'skij, V. N. Opisaniye rukopisej V. I. Grigorovicha. Sost. priv.-doc. Imperatorskogo novorossijskogo universiteta V. N. Mochul'skij. Odessa: Tipografija Shtaba Odesk. voen. okruga, pp. 100 – 118.)

- Ничева 1979: Ничева, К. Езикът на Софроний Врачански. – В: Попова, В. (съст.) *Помагало по история на българския книжовен език. Възрожденски период*. София: Наука и изкуство, с. 83 – 86. (Nicheva 1979: Nicheva, K. Ezikat na Sofroniy Vrachanski. – In: Popova, V. (sast.). *Pomagalo po istoriya na balgarskiya ezik. Vazrozhdenski period*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 83 – 86.)
- Парашкевов 2008: Парашкевов, Б. *Етимологични дублети в българския език. Енциклопедичен речник на думи и имена с единно лексикално начало*. София: Емас. (Parashkevov 2008: Parashkevov, B. *Etimologichni dubleti v balgarskiya ezik. Entsiklopedichen rechnik na dumi i imena s edinno leksikalno nachalo*. Sofia: Emasc.)
- Петканова-Тотева 1963: Петканова-Тотева, Д. Библиография на дамаскините у нас и в чужбина. – *Известия на Народната библиотека и библиотеката на Софийския държавен университет*, Т. III (IX), с. 7 – 79. (Petkanova-Toteva 1965: Petkanova-Toteva, D. Bibliografiya na damaskinite u nas i v chuzhbina. – *Izvestiya na Narodnata biblioteka i bibliotekata na Sofiyskiya darzhaven universitet*, Т. III (IX), pp. 7 – 79.)
- Петканова-Тотева 1965: Петканова-Тотева, Д. *Дамаскините в българската книжнина*. София: БАН. (Petkanova-Toteva 1965: Petkanova-Toteva, D. *Damaskinite v balgarskata knizhnina*. Sofia: BAN.)
- Радев 1983: Радев, Ив. *Софроний Врачански*. София: Наука и изкуство. (Radev 1983: Radev, Iv. *Sofroniy Vrachanski*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Рачева, Тодоров 2012а: Рачева, М., Т. Тодоров (ред.). *Български етимологичен речник*. Т. 5. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Racheva, Todorov 2012a: Racheva, M., T. Todorov (red.). *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 5. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- Рачева, Тодоров 2012б: Рачева, М., Т. Тодоров (ред.). *Български етимологичен речник*. Т. 6. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Racheva, Todorov 2012b: Racheva, M., T. Todorov (red.). *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 6. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- Стаменов 2011: Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и българската култура*. София: Изток-Запад. (Stamenov 2011: Stamenov, M. *Sadbata na turtsizmite v balgarskiya ezik i balgarskata kultura*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- РКЕНО 2012: Дьомина, Е. (гл. ред.). *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. София: Валентин Траянов. (RKENO 2012: D’omina, E. (gl. red.). *Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (varhu tekst na Tihonravoviya damaskin)*. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: БАН. (Filipova-Bayrova 1969: Filipova-Bayrova, M. *Gratski zaetki v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: BAN.)
- Grannes, Rå Hauge, Süleymanoğlu 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Institute for Comparative Research in Human Culture.
- Jagić 1977: Jagić, V. Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslavenskih rukopisa. – *Starine*, knj. I (1977), pp. 37 – 171.
- Škaljić 1966: Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

LEXIS IN THE FIELD OF FINANCIAL-MONETARY AND COMMERCIAL RELATIONS IN MODERN BULGARIAN TEXTS FROM THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Tatyana Braga^a, Simeon Stefanov^b

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin –
Bulgarian Academy of Sciences^{a,b}

t.braga@ibl.bas.bg^a, s.stefanov@ibl.bas.bg^b

Abstract. In the present study, lexis in the field of financial-monetary and commercial relations is presented in Modern Bulgarian texts from the period 18th and 19th century. The aim of the work is to trace the state and character of the vocabulary in the selected topic during the considered period.

Keywords: *history of the Bulgarian language, Modern Bulgarian texts from the 18th – 19th centuries, financial-monetary and commercial relations.*

Tatyana Braga
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd, B1 17
Sofia 1113
Bulgaria

Simeon Stefanov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd, B1 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.16>

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

SOME NAMES OF CEREAL FOODS IN POLISH AND BULGARIAN DIALECTS

Luchia Antonova-Vasileva^a, Blazej Osowski^b

Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia ^a, Adam Mickiewicz University, Poznan ^b

luchantonova@gmail.com^a, blazej.osowski@amu.edu.pl^b

Abstract. The paper aims to analyze some specific dialectal names of traditional cereal foods in Bulgarian and in Polish. The semantic and historical features of lexemes excerpted from archival materials as well as from written sources and personal materials from the authors' work will be examined, as well. Special attention is paid to the names of different types of porridge and pastry, found in the dialects.

Keywords: *dialectology, vocabulary, Polish language, Bulgarian language*

1. Introduction

Foods prepared from cereals are extremely valuable for human nutrition. They are an essential part of food products consumed by humans, and, accordingly, form a very large and diverse set of different types of food, which are used after different processing: crushed seeds, flours, porridges, bread, and different types of pasta.

In the past, daily food in the countryside was scarce because of limited access to available products, the technicalities of food preparation, and limited culinary skills. Cereals and their preserves were among the basic and commonly used products.

The purpose of this paper is to review, by referring to selected dialect sources, the Bulgarian and Polish names of dishes prepared from flour and groats, as well as to provide their geographical ranges and brief characteristics thereof.

Folklore texts show that the most widespread use of cereals in antiquity was probably in porridge (Pol. *kasha* 'owsianka, oatmeal', Bulg. *каша* / *kasha*¹ e.g. *овесена каша* / *ovesena kasha*) from crushed seeds or flour. Crushed or ground seeds can be stored for a long time, while retaining their nutritional qualities. From them, after adding water or other liquid, porridge can be quickly and easily boiled when it is necessary to prepare the dish.

For this reason, as well as due to the fact that each pasta product is made with additional processing of flour porridge – dough, the paper focuses on the names of typical types of dishes prepared from flour porridges and the most typical types of baked goods from dough, as used in the traditional way of life of the population in different regions.

Food ranks high in human life, not only in satisfying physiological needs but also for fulfilling social functions (e.g., for group integration during social gatherings) and some symbolic functions (as festive food used in various rituals). “In food, the culture system of a specific nation is reflected every time. Just like language and religion, food identifies, and accordingly automatically differentiates”² (Łeńska-Bąk 2010: 20). It is for this reason that linguists, ethnologists, ethnographers, historians, anthropologists, and archaeologists have been interested in food. Literature on the subject is so voluminous that, due to the

¹ For uniformity of the graphics in the paper, the illustrative material for Bulgarian language is presented in Latin transliteration. Exceptions to the practice of transliteration of Bulgarian text is allowed in order to achieve a more accurate correspondence to the phonetic pronunciation of sounds typical for the Bulgarian language and its dialects: the sign *ə* is used (see Cyrillic *ѐ*), as well as the sign *'* to indicate a palatalized consonant. The accent on the sound *ə* is written after the vowel – *ə`*. Polish examples are given in simplified notation, since in this study we focus primarily on the lexical side.

² Unless otherwise stated, the translation comes from the authors.

limitations of the present paper, we will only mention few works: БДА / BDA 2001; Георгиева / Georgieva 1992, 1993, 1997; Керемидчиева / Keremidchieva 2021; Коева 2022; Котева / Koteva 2023, 2022, 2021a,b,c, 2020, 2019; Кочева / Kocheva 2022; Миков / Mikov 2023; Falińska 1991; Kowalska-Lewica, Szromba-Rysowa 1976; Witaszek-Samborska 2005; PF 2022; Przybylska, Ochmann 2021; among others

In linguistics, comparative studies of food names are also found – cf. e.g. CulNet 2020. However, they are carried out at the level of literary languages. A comparison of individual food names at the dialect level is usually found in historical research. Names of food products and less often individual dishes are compared in terms of their history, etymology, and dialectal distribution. More specifically, this paper aims to explore whether common elements can be traced in dialects that have had no direct contact but share a common pre-Slavic heritage, whether there are dishes that are characteristic of both Bulgarian or Polish folk culture and what are their specific linguistic features.

The Polish and Bulgarian material are excerpted from linguistic geography sources – language atlases as well as from dialect archives, individual dialectological studies, and field material. The lexemes are given with their phonetic and morphological variants. Sometimes, in the hope that the readers will benefit from a reference to the sources but also for the sake of clarity of the argument, not all the variants are included.

2. 1. 1. Names for porridge from cereal plants in the Bulgarian dialects

In traditional Bulgarian culinary practice, porridge is a thick mixture of flour boiled in hot water or milk. In a broader sense, another thick mixture prepared from a ground or crushed substance and some liquid is also named porridge – according to Dictionary of the Bulgarian language (PBE / RBE online): **KÀSHA**¹ f. 1. A dish prepared from thickly boiled flour in water or milk. In modern Bulgarian cuisine, various types of porridge are prepared, but an important ingredient in each of them is flour or some type of finely or coarsely ground cereals.

According to the work of M. Koteva (Котева / Koteva 2021b, 2023), a number of names of different types of porridge are found in Bulgarian dialects: *kasha* f. ‘a cooked dish with flour, water (or milk), fat and other additions (cheese, cottage cheese, vegetables, mushrooms, fish, potatoes, etc.)’... à **b’àla kàsha** ‘porridge with fresh milk’, Strandzha region; à **blàga kàsha** ‘porridge with thickly boiled fruit or sugarcane juice’ Trakiya region; ◊ **brashnèna kàsha** ‘porridge with wild herbs, vegetables, fresh milk or buttermilk and cottage cheese’, Blagoevgrad and Razlog regions; ◊ **ishumèr kasha** ‘porridge of flour grains rubbed between the palms of the hands, boiled in fresh milk’, Kardzhali region; à **trita kàsha** (see. **ishumèr**), Pleven region; à **chista kàsha (ishumèr)**, Rodopes region; ◊ **kàsha v gavàta** ‘thick porridge toasted in a pan and seasoned with crumbled cheese and fried butter’, Smolyan region; à **làhanena kasha** ‘cabbage porridge’, Strandzha region; à **mlèchna kàsha** 1. ‘porridge of fresh milk and eggs cooked in a clay pot’, 2. ‘porridge of fried fresh or old onions and fresh milk’, Dobrudzha region; à **òdvarena kàsha** ‘porridge with cottage cheese’, Pleven region; à **otsèt’ena kàsha** ‘porridge of fried onions, red pepper and vinegar’, Kardzhali region; à **r’atka kàsha** ‘a thin cornmeal porridge that has been fried’, Rodopes region; à **r’atka kàsha** ‘thin porridge with cheese, crushed walnuts, tahini, fresh milk and butter’, Rodopes region; à **siren’ava kàsha** ‘porridge with cheese’, Pleven region; à **sirena kàsha** ‘porridge with cheese and red pepper’, Dobrudzha region, etc. Other dialect lexemes have a similar meaning: **palizè** n. ‘fat-free wheat flour porridge’, Kapat, Petrichko; **skròb** m. ‘thin porridge of any kind of salted flour’, Kyustendil region, North-western Bulgaria; **pirinch m.** ‘rice porridge, which the mother feeds the child to have white teeth’, Chakalarovo, Kardzhali region < Tur. *pirinç* from Persian.

One variety of porridge, widespread in Bulgarian life, are dishes prepared from crushed or coarsely ground seeds of cereal plants. Among them, **bulgùr** is extremely widespread – see in RBE: **BULGÛR** m. 1. Coarse ground wheat for cooking. 2. only sing. Meal of such wheat (PBE / RBE). Bulgur dishes are widespread – cf: *Ga iskàrat pchenùtsata, màyka kàzva „She pràvim balgÛr“*, Gorni Yurutsi, Krumovgrad region. *Balgùr’ ut pchinitsa um ’èl’uvahm’e; napràyuvahm’e plak’è sas uris’*, *sas balgùr*, Frashtane, Syar region, etc. Many complex names are found: ◊ **bànitsa s bulgùr** – ‘a pie made of layered crusts and stuffed with bulgur and eggs’, Dobrudzha region; ◊ **varèn bulgùr** – ‘a dish of boiled bulgur, lard and sugar’; ◊ **krùsh’an bulgùr** – ‘a dish of pears cooked with bulgur’, Erkech, Pomorie region (IKK); ◊ **misiren bulgùr** – ‘a dish of boiled corn bulgur’ *Misiren bulgùr – smilame misir èdro, izmivami gu sas studèna vodà i gu slàgami da vri, kat vri, zapràzhvami, stop’àvami chirvèn pipèr i gu zalivami*, Rusalya, Veliko

Tarnovo region; ◇ **misìrov bulgùr** – ‘corn bulgur’. *Fàt’a hl’òm’eran za drə`shkata i mèl’am i misìr’at pàda na misùruf balgùr’*. Zlatograd. ◇ **riben bulgùr** – ‘ritual dish for Nicholas Day’ *Rìba sa ad’èsh’i na Nikùl’den – riben bulgùr’*. Erkech, Pomorie region. ◇ **svadbàrski bulgùr** – ‘specially ground wheat for wedding bread’, Kotel. 2. A dish of rice and bread crumbs, Banat. 3. Boiled wheat for commemoration. Southeastern. Other dialect names like *bulgùrnik* are also found.

The dish **trahanà** that means: 1. Ground seeds of cereal plants or dried flour grains that are used for eating after being cooked; 2. A dish prepared from such grains is widespread in the Bulgarian national cuisine – cf.: *S nàshata tràhálnitsa sa ye pràvila ètsa hÿbava tràhana*. Momchilovtsi, Smolyan region; Strandzha; ◇ **blàga tràhna** – bulgur. *Utr’èbih pchìnitsata, ya umih, ya isushih, s’à za ya rishn’a za blàga tràhna*. Zarovo, Solunsko; ◇ **kisala tràhna** – ‘a type of pasta dish made from wheat dough mixed with buttermilk and eggs, dried into coarse crumbs’ *Kisalta tràhna sa drub’èt sas suh l’áp, Zarovo, Solun region; see also ◇ l’ùta trahanà – Day si mi dêdu mumasa,... da mi vari i pêchè, kuga fasùl i bulgùr’, kuga l’ùta tràhana*. Smolyan, Asenovgrad and Arda region. Other dialectal variants as *tràlnik* < *tràhálnik* ‘pie with *trahana*’ (in Kostur region) are also registered.

The name **trienitsa** is similar in terms of preparation to *trahana*: 1. A dough mixed with flour and water, usually leavened, formed by kneading small pieces (such as rice or couscous) that is dried to be used later. 2. A dish made of dried dough, shaped into small pieces, boiled with water or milk. *Trienitsa – to ot t’àstu sà prày. V bràshnoto sà slàga màlko sòl’ i uodà` i sà triè na ednà` stranà`. Pùshtha sà v vr’àlata vodà`. Kòytu iska zalìva gu s màshu. I s ml’àku sà vari*, Smyadovo, Shumen region. The *bulgur* as well as *trahana* and *trienitsa* come close to the widespread in the modern lifestyle food prepared from cereals, which are the dishes of dried pasta – macaroni, noodles, and a few others (see Koeva 2022; and also <http://dcl.bas.bg/без-категория/culnet-2020/>).

A dish that is close in its characteristics to porridge, and is widespread in Bulgarian and in the Balkan cuisine, is **kachamak** (English: *kachamak, hominy, samp, mush*): **KACHAMÀK** m. Thick boiled cornmeal porridge. *Sled malko mama donese ot chichovi Stoilkovi panitsa tsarevichno brashno. Napravihme kachamak*. (PBE / RBE online).

The *kachamak* dish has different dialect names – see BDA. GV. 2001, k. № 28, cf. the different names in the dialects: *kachamak* (the predominant part of the Bulgarian language territory) *varenik* (southeast), *vlashnik* (eastern, see the region of Varna, Burgas), *div’ak, divenik* (eastern – see the region of Kotel, Dryanova, Tryavna), *kiliya* (northeast – see Elena), *brakadan* (southwest, in the middle of the *kachamak* area), *mamaliga* (northeast, see Silistra, Dobrich etc. and far southwest – Kostur), *fkotel* (far southwest – Prespa), etc. In the Bulgarian Dialect Dictionary Archive, a number of phonetic and derivational variants of the mapped lexemes can be found – cf. e.g. the widespread name **bakardàn**: *bàrkadàn, bàrkadà* Razlog, Bansko; **bakardàrnik** Voden region, etc.

3. 1. 2. Names for porridge from cereals in the the Polish dialects

In Polish rural cuisine, groats and thick pulp were a staple food before potatoes became widespread. In the dialects of southern Małopolska, partly in Cieszyn Silesia, in the area at the forks of the Vistula and the San, and in much of the Lublin region, **a thick dish of flour (buckwheat, maize, or rye) thrown on boiling water** is referred to as *kulesza*. Jerzy Rieger attributes this expression to the Carpathian folk culture and considers it to be a borrowing from Romanian (similarly L. Malinowski). This dish is close to the Bulgarian *kachamak* (*качамак*), although it has a more liquid consistency.

In turn, F. Sławski and W. Herniczek-Morozowa point to the native nature of the name. In addition to *kulesza*, variants like *kulasza, kulassa, kulaszka, kulisz* have also been recorded. In the north and west of the Lublin region, *lemieszka* (less frequently *lemińska* and *lemiecha*) appeared, which in the centre of the region occurs as an alternative to *kulesza*. In the Bychawa – Hrubieszów belt, *fuś, fusier* and *fusia* occurred, while other names have sporadic attestations: *chamza, dusak, dziad, kisiel, pierdzioszka, prażucha, pszocho, psocha, sachajda, zacirka* (SSGL 25, 25A).

‘The thick pulp, made by pouring warm water over flour and allowing it to ferment freely or leaven it with bread starter’ is known in eastern and southern Poland, and among the descendants of people resettled in the Western and Northern Territories. In indigenous Poland, this dish is virtually unknown. *Kisiel* made from oat flour was mainly consumed in Podlasie and Suwalki regions, from rye flour – In the Przemysł area, from buckwheat flour – In the Włodawa area (PAE 267).

3. 2. 1. Names of cereal soups in Polish dialects

Soup was cooked from rye flour also in eastern Poland. However, *soloducha* was a **sweet soup, often thick, made from rye and buckwheat flour**. Other names for the dish have also been recorded in the Włodawa area: *soloduha* (voiced *h*), *sułuducha*, *solodusza*, *solodusz* (AW 163).

In the area of Rawicz, Ostrów, Brzeg and Niemodlin, *bryja*, *brija*, *breja* stand for ‘flour or porridge mush’ or ‘thick soup’, while to the east of these areas (Silesia and southern Wielkopolska), the meaning is ‘fruit soup’, ‘berry soup’, ‘thick fruit soup’, ‘fruit puree’ (AJŚ V 814).

Various types of soups made with flour used to be popular in the Polish countryside. They were simple dishes whose only ingredient, apart from flour, was often water or milk, sometimes some flavouring. These dishes were not very nutritious or tasty, they were typical poor people’s food, so they quickly slipped into oblivion.

In the Lublin area, **fruit soups seasoned with flour** were most often named using derivatives with the suffix *-anka*, e.g. *jagodzianka* < *jagoda* ‘blue berry’, *gruszczanka* < *gruszka* ‘pear’, *jabczanka* < *jabko* ‘apple’. This type covers the entire region except for its north-eastern and southern edges. In the area around Biała Podlaska, there was a general term *zupa owocowa* ‘fruit soup’, and around Włodawa – *juszka*. *Porka* had a distinct range (mainly between Bychawa and Biłgoraj), *pamuła* – south of Biłgoraj, *zur* – east of Biłgoraj, *kisielica* – between Hrubieszów, Krasnymstaw, Zamość and Tomaszów. Sporadically, the type: *berry / pear / apple soup*, *berry soup*, *porczanka*, *chamuła*, *famuła*, *polewka*, *kisiel*, *garus* would appear (ILGL 93).

Among Wielkopolska **flour soups** (*polewki*, *nawarki*, *zacierki*), in the preparation of *polewka*, the use of rye flour was the most popular choice. The area of the marked predominance of wheat flour in the preparation of flour soups includes southern Wielkopolska, the Silesian borderlands and areas to the west of Poznań (AJKLW I 80).

Polewka was a widely known **flour soup** in Wielkopolska, **usually cooked with sour milk** or buttermilk, often also with whey. *Polewka* on sweet milk (or with the addition of sweet milk) was mainly consumed in the southern part of the region. The soup was made by pouring wheat flour over boiling liquid. However, sometimes barley flour (Gultowy) was used, semolina (Witowo-Budziszów), flour with semolina (Niszczewice, Zakrzewo-Sędzin, Dobrów), sauerkraut juice (Rogalinek-Sasinowo). Potato or fish soup served with flour were also referred to as *polewka*.

Soup made from flour poured over boiling water or milk and whisked was called *nawarka* or *naworka* in nearly all Wielkopolska; only in the Konin and Koło area was it called *warka* or *worka*. In the Silesian borderlands, it was called *warówka*. In single cases, *frytka* (Zakrzewo-Sędzin, Szemborowo) and *prypka* (Zakrzewo-Sędzin) have been recorded.

At three locations between Kalisz and Wieluń, *warówka* was the name of a bran soup for pigs (AJLKW I 83). In northern and partly central Wielkopolska, a soup made of flour poured over boiling water or milk and whisked was called *muza*, *muzka*, *muzajka*, *mujzka*. In Rogalinek-Sasinowo, *muza* was a soup made from rye flour poured on water, seasoned with salo, marjoram, onion, and pepper. In several parts of western Wielkopolska, *muzka* etc. was called a sauce made of fried flour and fat, poured over water or milk. The remaining attestations referred to different dishes (with potatoes, fish, plum preserves) (AJKLW I 85). In the village of Brenna in Cieszyn Silesia, ‘soup made from rye flour on milk or water’ was called *bryja* (AJŚ V 814).

In parts of Kuyavia and the eastern outskirts of Wielkopolska, **soup made from flour on water, milk or a mixture of water and milk** was called *snelka* or *smelka*. In the rest of Wielkopolska, these words meant soup made from bread on water, milk, or a mixture of both. If *snelka* was made on water, it was usually flavoured with salo, butter or oil. If milk was poured over bread, the soup was salted or sweetened. In the villages of Koźle and Szemborowo, it was confirmed that coffee with milk was poured over bread. The name occasionally could mean soup for livestock, gravy or soup made of grated potatoes on water, and was not known at all in the west or north of the region (AJKLW I 86).

Soup made from flour poured over boiling milk (or a mixture of milk and water) is called *zacierka*, *nawarka* or *muzka* in several locations in central and northern Wielkopolska. More commonly, however, the name refers to a soup with noodles made of flour mixed with egg (sometimes also with water). The most popular variant is mash cooked in water or sweet milk, but a mixture of water and milk, sour milk or buttermilk could also be used. The names *zacierki* and *kruszonka* also denoted the dish. As early as in the

19th century, Oskar Kolberg noted: “another soup is *zacierka* v. *kruszonka* made from flour, when small noodles are poured on boiling water, crushed and crumbled in the hand” (Kolberg 1963: 89). In the western and eastern parts of Wielkopolska, *zacierka* also occurred as a soup made from grated raw potatoes thrown into boiling water, water with milk or milk. In the Kalisz area, *zacierki* were noodles made of grated potatoes with flour added, flavoured with fat, and drenched in milk (AJKLW I 84).

Almost in the whole of Silesia, names like *ścierka*, *ściryka* (also in other phonetic variants), *ścyranka* were used to denote a dairy product. In addition, *zocirka*, *zociyrka* or *zâciyrka* appeared in the east of the region. In the south on the Polish side and in the vicinity of Czadca on the Slovakian side, the names *szwolki* (with a voiced *v* and a voiceless *f*), *swolki* (with a voiced *v*) have been recorded. Interestingly, A. Zareba, the author of the Silesia Language Atlas (AJŚ), also cites several excerpts from the statements of his informants who provided the meaning nuances of the specific names. They stated that *polywka* was something different from *zacierka* and meant ‘milk soup with flour’ (Brenno), *warówka* was ‘soup made of flour’ (Czastary), *ściryka* ‘soup made of flour boiled in boiling water’, and *zociyrka* ‘soup with noodles put on boiling water’ (Bełk), *ściryka* ‘a dish of wheat flour boiled thick in milk, eaten sweet, smeared with butter’ (Rogów), *ściryka* ‘flour whisked with an egg put into boiling milk’ (Dziegielów), *zâciyrka* ‘flour whisked in milk’ (AJŚ V 813).

In the Włodawa area, only phonetic variants of the name have been recorded, with no information on how the dish was made. Names such as *zac'erka*, *zat'erka*, *zac'irka*, *zac'yirka*, *putc'irka*, *zac'orka*, *zacierka*, *zaciyrka* have been registered (AW 191).

Sour soup made from flour drenched in water was called *zur* almost all over Poland. Equally popular was the term *barszcz* (*żytni barszcz*) not known in the west, from Wielkopolska (except for Kalisz) to Kashubia, in Silesia, partly in Mazovia, Podlasie and Suwałki. In south-eastern Poland, a soup made from buckwheat flour was called *kwasa*, and between Tomaszów Lubelski and Przemyśl, *soloducha* was the name given to soup made from buckwheat flour or with an admixture of buckwheat flour (PAE V 266).

In Wielkopolska, a **soup made of rye flour on water, with the addition of bread leaven** is commonly called *zurek*. Between the rivers Warta and Proсна, *barszcz* is also popular, occasionally *zurek*. In the past, it was a Lent dish, and outside Lent, sour soup was also cooked on bones, meat or drenched in milk. The soup was commonly eaten with potatoes (AJKLW I 87).

3. 2. 2. Names of cereal soups in Bulgarian dialects

In Bulgaria, in the preparation of soups (broths), thickening with flour is used, but the preparation of soups in which flour is the main ingredient is relatively rare. In the dialects, the name *brus*² m. A type of broth made from cabbage juice and flour, Golyanovtsi, Sofia region, is registered.

The following names are also found: ◊ **mamùlen bòrch** ‘a dish of small cakes mixed with corn or barley flour, which are placed in a barrel with mulberry leaves and water and allowed to ferment’, Dobrudzha region (see *mamùl* ‘corn, maisze’). In Bessarabia (today on the territory of Moldova, Ukraine and Russia), the name **borch** m. is registered as a name of ‘a non-alcoholic drink made from rye, corn flour, etc.’, similar to *kvass*, which is used to thicken soups – i.e. broths: *Borch ut tritsi i pushoyano* (wheat) *brashno*, *ud n'egu nalivash u churbata*. A similar name is found in the dialects in Bulgaria with the phonetic variant *burch* m., ‘a non-alcoholic drink made from soaked corn cakes, cherry leaves, horseradish, dried pears or brambles, which is drunk after harvest’.

3. 3. 1. Bread products in Bulgarian folk cuisine and Bulgarian dialects

As already mentioned, the preparation of porridge is the basis of any dough product. From the initially mixed flour porridge with various additional ingredients, a dough is made, which can be baked afterwards. This actually turns the porridge into bread. In the dialect of the town of Rahovec, Prizren region in Southern Kosovo, the preparation of bread from corn flour, called *karel'an* or ◊ *hlèp karel'an*, is registered, made from successively baked dough layers (loaves), each of which is poured with cream – cf.: *Syà ya ti kàzhem kukurùzni* (from corn) *lèba da mèsish. Pa i tòga ne bì imàlo. Pò-drug'i ye imàlo. ... Karel'an – ot tèsto kolombòchno* (from corn) – *hl'àp karel'an... I màzhesh, kòlku sme turàli mi sas kaymàk, ka se vika tò, karel'an. ... Òno tèsto, kat se zhène to bi napravili, bi tùrile vàko yenò kày èdàn pàrs enò tèsto odòle, pòsle sme imàle mi kaymàk, kaymàk ot òftse ... I tòi kaymàk se stàvi na ovòy tèstu u tepsin'u i da sa tùri sàch zgòre vrùch. Vrùch sàch i tò kaymàk òno tèsto ga pomùche, ga popiye... Dà`rpne... Pòsle drùgo tèsto,*

drùgo òpet, drùg'i kaymàk, dòkut se napràvi è tò veliko, e tò kolombòchno, sàmo sas kaymàk. Karel'àn. Na nàsho karel'àn se vika. Àli ye sàmo, sàmo sas kaymàk... Ète tàko. I pùsle tùrish èno kòru se ispèche sas sàch pùeche, pak drùgo òpet tèsto, pa drùg'i kaymàk, pa trèt'i, dòrde su napràvi è to veliko. Sàmo sas kaymàk. Hl'ap karel'àn. Rahovets, Prizren region.

Throughout the archives of the BDR, as well as according to the dictionary in the M. Koteva's work, this type of processing somewhat corresponds to the description of the dough product \diamond **boden dedo** – 'a dough product made from superimposed thin pies with cheese or cottage cheese filling, such as tutmanik', Vratsa, Kamenitsa, Kyustendil; \diamond **bòden dèda** – 'tutmanik', Kyustendil. According to a number of recipes posted on the internet, these dough products can be shaped like small round loaves or buns. In the traditions of Rahovets, Prizren region *karel'àn* or \diamond *hlèp karel'àn* refers to a dough product that is used to feed the shepherds, it is shaped like a large pita from layers of dough, richly oiled (a type of puff pastry).

Today the basic baked dough food made of flour, water, and some salt, usually with kvass or yeast, is called *bread* (see ПБЕ / RBE online). According to the Slavic etymological studies, the word *bread* is a loanword from the Germanic languages. This, as well as the fact that bread was an essential part of the festive rites, confirms the hypothesis that it has had a more special place in the life of people (Vasmer 1950–1958).

In Bulgarian dialects, other names for bakery products are also found, but the festive and ritual functions have even stronger connotation– cf. *pogàcha* (Миков / Mikov 2023); Georgieva (Георгиева / Georgieva 1992, 1993); *pogàcha* 'round bread made of white wheat flour; engl. round loaf'. Pogacha is a type of white bread that is traditionally prepared for holidays such as Easter and Christmas. It is popular in Bulgaria and North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, Serbia, Montenegro, Hungary, Greece and Turkey (where it is *poğaç*).

Fig. 1. Typical Bulgarian *pogacha*

In publications by M. Koteva (Koteva 2023), dedicated to ritual foods, a number of different names of breads with a strong festive and/or ritual meaning are described, which we will not discuss here. Some of these names are also used with a broader meaning of a bread product that does not have a ritual function. A widespread name for bread with a round shape, which is used both in everyday life and with ritual functions, is *tùrta* – see: 1. Round flat homemade bread, usually unleavened. *Ayde, bàbu, oshche ne ti iskisnà lèbut da mesish ud nèga edna tùrta*, Voden. *Ot pchenichenoto bràshno mèsime prèсна tùrta. Kogàto mèsat hlèp zhenite otkàsna ot testòto i pràat tùrta*, Ribaritsa, Etropole region. *Day da omesim nabarzhe edna turta*, Vidin. *Ne mozhah da kupa turti, òti beshe navalitsa*, Pravets, Botevgrad region. 2. Ritual *pita*, which is prepared for various family and calendar holidays (such as the birth of a child, wedding, Christmas, etc.). *Na detèto mu mèsime tùrta*, Ribaritsa, Etropole region, etc.; \diamond *gerg'òfska tùrta* – *Gerg'òfska tùrta – s kuzunàchna mayà i sòl na fkùs. Ut màlki kà'scheta gotòvo testò izrabòtvame, slà`ntse, lachi`te, kushàra, kadèto se chývát oftsite i yàgantsata, ufchàrina, chubànina, stàdutu, zhì`ten klàs, za da ùma berikyèt i zhito*; \diamond **boròdichna tùrta** 'a ritual bread that is kneaded on holidays associated with the Virgin or with the birth of a child', etc.

As a dialect name it has the meaning 'large puffed bread, common round-shaped, baked in an oven' (ПБЕ / RBE online). The lexeme *samun* is loan word via Turkish from the Greek *Ψωμί(ον)* 'big homemade bread' (БЕР / BER, 2002, vol. 6: 473). According to M. Koteva (Котева / Koteva 2023), it is also used for a ritual bread, *samun*.

3. 3. 2. Bread products in Polish folk cuisine and Polish dialects

Although bread has remained a staple food for Poles, the way it is made has changed dramatically. The old home-baked bread has been replaced by a store-bought or home-baked product, but the recipes and the equipment have changed. The PAE data show that in the early 1960s, bread was still quite commonly

baked by housewives in the Polish countryside (AJKLW I 3, Bohdanowicz 1996: 22, PAE VI 324).

“In the country in Poland, bread was generally baked from rye flour. Only in the regions of Małopolska and Kashubia was it common to bake wheat bread or bread made from wheat-rye flour. In Małopolska, there were also fresh traditions of barley breads, and in the Carpathians, especially in Podhale, oat breads” (Bohdanowicz 1996: 22). In the past, bread was also baked from buckwheat flour and a mixture of rye flour and peas, which was particularly popular in the Kurpie region.

An example of a name found in parallel in the Polish and Bulgarian dialects is the lexeme *kolach*. In the second half of the 20th century, the original meaning of the word *kolacz* was known mainly in the south-western part of Mazovia, less frequently in the north-western part, and it had disappeared in the east of the region, as well as in Silesia, Podhale, Warmia and Masuria, the Krakow and Rzeszów areas. A wedding *kolacz* could be baked either from sweet and decorative dough or from non-sweet dough made from wheat flour. It was usually eaten by the wedding guests after the bride and groom returned from their wedding ceremony. In western Mazovia (less frequently in the rest of the region), *kolacz* meant ‘sweet wheat cake baked with yeast’. From there, its meaning spread to eastern Wielkopolska, and was also known in western and southern Wielkopolska, Silesia, the Krakow, Kielce, Lublin and Rzeszów areas. The pastry could be layered with fruit pulp, poppy seeds, or other paste. *Kolacz* in the sense of ‘a plain, unsweetened, wheat yeast cake’ has been recorded in south-eastern Mazovia, Warmia and Mazury, Podlasie, Silesia, Pomerania and Kashubia, Lublin and Wielkopolska. In northern Mazovia, *kolacz* means ‘a flat cake of flour or potatoes baked on a hob’³ and ‘pomace from oil seed. In addition, *kolacz* in Mazovia used to mean ‘a large, round loaf of bread’, ‘unleavened bread with a sourdough’, ‘a cake of buckwheat flour’, ‘a cake of carrots and potatoes’, ‘a cake of carrots and rye flour’, ‘squares of flour with the addition of sugar beet’, ‘a dry piece of dough’, ‘a flat, small piece of dough’ (AGM VI 295)

In Wielkopolska, there was also a great variety of meanings of *kolacz*. Combined with the fact that only one locality recorded the original meaning (‘ceremonial cake’) according to the AJKLW authors, it is testimony to the relic nature of this lexeme and its intuitive understanding by the informants. Moreover, in many locations the designator still occurred, but it no longer had any special name, it was fading away, or vanished altogether.

In other locations, it may have had the already mentioned meanings and the singular meaning of ‘a cake of bread dough baked on a baking tray’, ‘whole rye bread’, ‘an ordinary wheat roll’, ‘an oblong form of roll or wheat bread’, ‘fruit-filled cake, without crumble’, ‘a form of bread – croissant’, ‘sourdough cake with a layer of *gzik* on top’⁴, ‘an oval cake made of wheat flour’, ‘a sweet roll’, ‘a large, round roll, plain or sprinkled with poppy seeds or sugar’, ‘baked from rolled wheat dough’, ‘sweet wheat bread in the shape of a flat loaf of bread baked in a bread oven’, ‘cake with poppy seeds’ (AJKLW I 20).

In the Bulgarian dialects, the name *kolach* is associated with a dough product intended for holidays and rituals – cf.: *kolàch* m. dial. kolak, kravay; bogovitsa. *Slaga se trapezata. Na dàlåg trapezник narezhdat hl’abovete, na sredata — kolacha, a vārhu nego slagat panitsata s kolivoto* (RBE online). A number of other examples such as \diamond *bàbin kulàch* ‘homemade cake’ are also noted in the dialects – cf.: *Se zamèsuva tèsto so svìnska màs, bès kvàsets i èdno kilo se dèli na dèset dèla, stò gràma. Se sùkat na dèset kòri tènki, Berovo* (IKK), etc. The round shape also stands out in the name *kravay*, which is also widespread with the meaning of a festive dough product *kravày* m. ‘kneaded in the form of a round ceremonial or festive bread like a ring with a hole in the middle. *Mama prinas’a v sahanche parchentsa ot karvavitsata, ..., narezhdà naokolo tånki poryazanicheta ot kolednia kravay* (see PBE / RBE online).

4. Conclusion

From the overview of the main types of dishes prepared from cereals and flour produced from them, the conclusion can be drawn that the commonality between the Bulgarian and Polish languages at the dialect level is primarily reduced to their typological similarities. These foods are primarily thinner or thicker

³ This meaning has also been attested in Krakow and Wielkopolska.

⁴ *Gzik* is a regional expression from Wielkopolska with meaning ‘white cheese mixed with cream or milk, with salt, pepper, onion, chives and sometimes radish’.

porridges that are made from them. In a relatively later period, different types of pasta were prepared from these porridges. Therefore, it is not accidental that the names of the pasta products show a number of differences, but also some commonalities in their application with a ritual function, in the semantics and in the motivation related to the method of preparation and the function, as well as other characteristic features of the lexemes.

Sources

- AGM: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1: Horodyska-Gadkowska, H., Strzyżewska-Zaremba, A. (Eds.). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971; T. 2 – 10: Kowalska, A., Strzyżewska-Zaremba, A. (Eds.). Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972 – 1992.
- AJLKW: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 1 – 6: Sobierajski, Z., Burszta, J. (Eds.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971 – 1991; t. 7: Sobierajski, Z. (Ed.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992; T. 8 – 11: Sobierajski, Z. (Ed.). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1994 – 2005.
- AJŚ: Zareba, Z. *Atlas językowy Śląska*. T. 1: Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969; T. 2–7: Kraków – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970–1989; T. 8: Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996.
- Arh. BDR: Архив на Български диалектен речник. Институт за български език.
- AW: Czyżewski, F. *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1986.
- CulNet: Кулинарен уърднет (CulNet2020) <<http://dcl.bas.bg/без-категория/culnet-2020/>> [21.02.2024]
- ИКК – Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия (Interaktivna kulinarna karta na balgarskata ezikova teritoriya) <<https://kulinar.ibl.bas.bg/>> [23.02.2024]
- ILGL: Pelcowa, H. *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.
- PAE: *Polski Atlas Etnograficzny*. <<https://paenew.us.edu.pl/index.php>>. [10.01.2024]
- РБЕ: Речник на българския език (онлайн) (Rechnik na balgarskia ezik (onlayn)) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [21.02.2024]
- SSGL: Pelcowa, H. *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*. Cz. 1: *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1985.

References:

- БДА 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София, Книгоиздателска къща „Труд“ (*Balgarski dialekten atlas. Obobshthavasht tom. I – III. Fonetika. Aktsentologia. Leksika*. Sofia, Knigoizdatelska kashta „Trud“).
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 5, 1999, Т. 6, 2002, София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“ (*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 5, 1999, Т. 6, 2002, Sofia: Akad. izd. “Prof. Marin Drinov”).
- Bohdanowicz 1996: Bohdanowicz, J. Pożywienie. – In: Bohdanowicz, J. (Ed.). *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 3: *Pożywienie i sprzęty z nim związane*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Wydawnictwo, pp. 7 – 71.
- Falińska 1991: Falińska, B. Z badań nad regionalizmami w słownictwie kulinarnym. – In: Handke, K. (Ed.). *Regionalizmy w języku familijnym*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, pp. 79 – 88.
- Kowalska-Lewica, Szromba-Rysowa 1976: Kowalska-Lewica, A., Szromba-Rysowa, Z. Pożywienie ludności wiejskiej. – In: Biernacka, M., Kopczyńska-Jaworska, B., Kutrzeba-Pojnarowa, A. (Eds.). *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, pp. 353 – 376.
- Łeńska-Bąk 2010: Łeńska-Bąk, K. *O pokarmach, smakach i utraconych znaczeniach. Historia kultury sub speciae culinaria*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- PF 2022: *Prace Filologiczne*, vol. 77.
- Przybylska, Ochmann 2021: Przybylska, R., Ochmann, D. (Eds.). *Polskie kulinaria. Aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Witaszek-Samborska 2005: Witaszek-Samborska, M. *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Георгиева 1992: Георгиева, Ив. Хлябът – ключ, който разделя и събира човешките светове. – *Български фолклор*, 1992, № 2, с. 3 – 12. (Georgieva, Iv. Hlyabat – klyuch, koyto razdelya i sabira choveshkite svetove. – *Balgarski folklor*, 1992, № 2, s. 3 – 12).

- Георгиева 1993: Георгиева, Ив. Хлябът на българина: хляб без квас, хляб с квас. – *Българска етногр.*, 1993, № 3, с. 15 – 23. (Georgieva, Iv. Hlyabat na balgarina: hlyab bez kvas, hlyab s kvas. – *Balgarska etnogr.*, 1993, № 3, s. 15 – 23).
- Георгиева 1997: Георгиева, Ив. За житото. Една хипотеза. – В: *Хлябът в славянската култура*. София, 1997, с. 134 – 138. (Georgieva, Iv. Za zhitoto. Edna hipoteza. – In: *Hlyabat v slavyanskata kultura*. Sofia, 1997, s. 134 – 138).
- Коева 2022: Коева, S. Multilingual Culinary Lexicon. – *Linguistique Balkanique*, LXI, 1, с. 21 – 36.
- Керемидчиева 2021: Керемидчиева, Сл. Традиционната копривщенска кухня. *Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия*, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. (Keremidchieva, Sl. Traditsionnata koprivshenska kuhnya. *Interaktivna kulinarna karta na balgarskata ezikova teritoria*, Institut za balgarski ezik “Prof. Lyubomi Andreychin”, 2021).
- Котева 2023: Котева, М. Обредната кулинарна лексика в българските диалекти, Свързана с раждането на дете (Семантика и мотивираност). (Koteva, M. Obrednata kulinarna leksika v balgarskite dialekti, Svarzana s razhdaneto na dete (Semantika i motiviranost).) – *Orbis linguarum*. Vol. 21, 2023. 1. Езикознание. Linguistics, s. 7–15.)
- Котева 2021a: Котева, М. За славянската, балканската и националната специфика на кулинарната лексика в българските диалекти (върху лингвогеографски материал). От традиционна към интерактивна лингвогеография. – В: *Сборник в чест на сто и десетата годишнина от рождението на проф. Ст. Стойков (1912 – 1969)*, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, с. 123 – 140. (Koteva, M. Za slavyanskata, balkanskata i natsionalnata spetsifika na kulinarnata leksika v balgarskite dialekti (varhu lingvogeografski material). Ot traditsionna kam interaktivna lingvogeografiya. – In: *Sbornik v chest na sto i desetata godishnina ot rozhdenieto na prof. St. Stoykov (1912 – 1969)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2021, s. 123 – 140.)
- Котева 2021b: Котева, М. Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне в българските диалекти (лексикосемантична характеристика). София: ДиоМира. (Koteva, M. *Nazvaniya, svarzani s hranite i tyahnoto prigotvyane v balgarskite dialekti (leksikosemantichna harakteristika)*. Sofia: DioMira).
- Котева 2021c: Котева, М. Типове вторична номинация, осъществена чрез метафора при названията от кулинарната лексика в българските диалекти. – В: *Материали I Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам’яті святих Кирила і Мефодія, Харків, 11 трав. 2021 р.* Ін-т укр. мови НАН України, Харків – Шумен: Харківське історико-філологічне товариство, 2021, с. 104 – 110. (Koteva, M. Tipove vtorichna nominatsia, osashtestvena chrez metafora pri nazvaniyata ot kulinarnata leksika v balgarskite dialekti. – In: *Materiali I Mizhnarodnoi slavistichnoi konferentsii, prisvyachenoї pam’yati svyatih Kirila i Mefodiya, Harkiv, 11 trav. 2021 r.* In-t ukr. movi NAN Ukraїni, Harkiv – Shumen: Harkivsyke istoriko-filologichne tovaristvo, 2021, s. 104 – 110.)
- Котева 2020: Котева, М. Лексикографско представяне на съставните названия от обредната кулинарна лексика в българските диалекти. – В: *IX Материали Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (22 – 23 травня 2020 р.)* Бердянськ: БДПУ, 2020, с. 44 – 53. (Koteva, M. Leksikografsko predstavvane na sastavnite nazvania ot obrednata kulinarna leksika v balgarskite dialekti. – In: *IX Materiali Mizhnarodnogo nauково-metodichnogo seminaru z bolgarsykoї movi, literaturi, kulyturi ta istorii (22 – 23 travnya 2020 r.)*. Berdyanskyk: BDPU, 2020, s. 44 – 53.)
- Котева 2019: Котева, М. Ареална характеристика на названия от кулинарната лексика в българските диалекти в общославянски аспект. – В: *Паисиеви четения. Филология. Научни трудове*. 57, кн.1, сб. А, 2019. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Koteva, M. Arealna harakteristika na nazvania ot kulinarnata leksika v balgarskite dialekti v obshtoslavianski aspekt. – In: *Paisievi cheteniya. Filologiya. Nauchni trudove*. 57, kn.1, sb. A, 2019, Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”).
- Кочева 2022: Kocheva, A. Innovatory Study Explores Name-Giving for Foods and their Preparation in Bulgarian Dialects. – *Linguistique Balkanique*, 1, 2022, pp. 119 – 121.
- Кочева, Керемидчиева, Котева 2022: Кочева, А., Сл. Керемидчиева, М. Котева. *Езикът на българската кухня*. София: Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките. (Kocheva, A., Sl. Keremidchieva, M. Koteva. *Ezikat na balgarskata kuhnya*. Sofia: Institut za balgarski ezik “Profesor Lyubomir Andreychin” pri Balgarskata akademia na naukite).
- Кочева 2022: Кочева, А. Родопските диалекти и ястия – част от интерактивната кулинарна карта на българската езикова територия. – *Родопи*, 1-2, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, филиал Смолян. (Kocheva, A. Rodopskite dialekti i yastia – chast ot interaktivnata kulinarna karta na balgarskata ezikova teritoriya. – *Rodopi*, 1-2, Varnenski svoboden universitet “Chernorizets Hrabar”, filial Smolyan).
- Миков 2023: Миков, Л. *Обредни хлябове от Северозападна България (Локални варианти)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Mikov, L. *Obredni hlyabove ot Severozapadna Bulgaria (Lokalni varianti)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov“.

НЯКОИ НАЗВАНИЯ НА ХРАНИ ОТ ЗЪРНЕНИ РАСТЕНИЯ В ПОЛСКИ И В БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТИ

Лучия Антонова-Василева ^а, автор Блажей Осовски^б

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките ^а,
Университет „Адам Мицкевич“, Познан ^б

luchantonova@gmail.com ^а, blazejosowski@gmail.com ^б

Резюме. Докладът има за цел да анализира някои специфични диалектни названия на традиционни храни от зърнени растения в български и в полски език. Ще бъдат разгледани семантичните и историческите особености на лексеми, подбрани от архивни материали, писмени източници и лични материали от проучвания на авторите. Специално внимание се обръща на названията на различни видове каши и тестени изделия, разпространени в диалектите.

Ключови думи: *диалектология, лексика, полски език, български език*

Лучия Антонова-Василева
Институт за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
София 1113
България

Włażej Osowski
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu
Ul. Wieniawskiego 1
61-712 Poznań
Polska

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.17>

ЗА НЯКОИ ЗООНИМИ В ГОВОРА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО

Илияна Гаравалова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

garina@abv.bg

Резюме. Статията е резултат от проучванията във връзка с изпълнението на проекта „Говорът на с. Речане, Призренско (с особен оглед на морфологичната система)“ на СБДЛГ към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН. Нейната основна цел е да представи част от лексикалното богатство на речанския диалект, по-специално някои от начините за назоваване на домашните и дивите животни в него. При анализа на включените в изложението зооними, представляващи интерес от словообразователна и семантична гледна точка, се акцентира и върху онези техни фонетични и морфологични особености, които представляват доказателство за принадлежността на проучвания диалект към българското езиково землище. Изследването се извършва в диалектен контекст, като се подчертават връзките, съществуващи между лексикалните парадигми на речанския говор и други български диалекти. То се прави изцяло въз основа на материал, лично събран от автора по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство в с. Речане, Призренско, в периода 2015–2023 г.

Ключови думи: диалектология, лингвистична география, диалектна лексикология, зооним и др.

Обект на изследване в тази статия са някои от зоонимите, характерни за лексикалната парадигма на диалекта на с. Речане, Призренско – западнобългарски по своята същност говор, носещ всички диагностициращи белези на нашия език (факт – категорично потвърждаващ неговата етническа принадлежност), който, понеже се намира във възможно най-западната част на българското езиково землище, се превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница. Тъй като е разположен извън българските държавни граници, в изолиран район с население, подложено на сериозни асимилационни тежениния от страна на различни чужди национални интереси в продължение на десетилетия, неговата лексикална парадигма, най-бързо променящото се и най-податливото на външни влияния равнище на езика, показва някои интересни специфики, които ще бъдат обект на изследване тук.

Поради високопланинското разположение на областта Средска Жупа, за принадлежащите към нея селища, включително и с. Речане, е характерно добре развитото животновъдство. Макар че в съвременното тази дейност е по-ограничена поради голямата трудоемкост и силната емиграция, която е причина в населените места броят на хората в работоспособна възраст значително да е намалял, все още могат да се видят големи стада селскостопански животни.

Най-широко отглеждани в с. Речане са кравите. За различните по пол и възраст животни в тяхното стадо се употребяват домашни думи с общославянски характер, срв.: *кравѝа*, *бѝк*, *вѝдл*, *тѝле*, както и производни от тях лексеми (напр.: *Кравѝе*, *мѝйе ѝмамо кравѝе*, *пѝсет* и *мѝчка уз мѝле мѝчиче*, и *ѝна ѝе у кравѝе*. *Їѝа сум дѝрѝжала кравѝу рѝнее*, *сѝг нѝ можем*. *Не*, и *кравѝе да вѝиш у сѝлото*, *ама тѝ ѝдеш кѝсно*, *ѝма дѝлу*, *кравѝе ѝдѝт да пѝс'ет*, *чѝбани ѝма*, *свѝ ѝма*. *От кравѝа*, *от кравѝа*, *нѝчемо ѝвѝе из продѝвнища*, *пѝшак ѝе*, *брѝ*. *Нѝма нѝ трѝйес кравѝе ѝвде у Рѝчане*, *а свѝ ливѝде сѝдет*, *ѝ*, *некѝсене*, *ѝ*. *Трѝйес кравѝе*, *а ме рѝзумеш тѝ пѝ-вѝше*. *И крѝпне код нѝс*, *крѝпне кравѝе*, *крѝпне*, *ѝма млѝко*, *дѝста ѝма*. *ѝна дѝрѝжи кравѝа* и *знѝм од когѝ ѝзема млѝко*. *Овѝетина*, *ѝагнѝтина*, *телѝтина*, *кравѝе* – *тѝѝ ѝѝдемѝ свѝ*, *сѝмо прасѝтина не ѝѝдем*. *А тѝѝ ѝе чѝрба от пѝче*, *сѝпа*, *пѝча чѝрба от телѝтина ѝма* и *од ѝѝгн'а прѝѝм*, и *од бѝтаци* (пилешко бутче). *Двѝ бѝка су у ѝѝуми*. *И тѝѝа нѝч' ѝе пѝрва нѝч'*, *коя Мохѝмед пѝчва да дѝноси Корѝна*, *стрѝнищи Курѝна*, *пѝсан на бѝкови кодѝи*. *И тѝле за тѝлече мѝсо*.) Трябва да се подчертае, че в речанския говор, успоредно с характерните не само за крайните северозападни български говори (като Кюстендилско, Трънско и др.), но и за сръбския език, съставни съществителни, образувани с наставка *-ин-*, се употребяват и именни словосъчетания, включващи зооним или прилагателно, образувано от името на съответното животно (напр.: *Овѝетина*, *ѝагнѝтина*, *телѝтина*, *кравѝе* – *тѝѝ ѝѝдемѝ свѝ*, *сѝмо прасѝтина не ѝѝдем*. *И тѝле за тѝлече мѝсо*. *Нѝкой нѝче уд бѝвола мѝсо да ѝеде*.)

Тук няма да се спираме отново на граматични явления като наличието на остатъци от именното склонение и разширяването на употребата на плуралното окончание *-и* в диалекта на с. Речане, Призренско, които се илюстрират с част от приведените примери, тъй като те са подробно разгледани другаде и нямат отношение към семантиката или определянето на етническата принадлежност на анализиранията в статията лексика (Гаравалова / Garavalova 2020: 60 – 63).

Що се отнася до названието на скопеното мъжко животно обаче, в сръбската лексикална парадигма то се характеризира с изпадане на краесловната съгласна (БЕР / BER 1971: 174), докато в българския език, включително и в речанския диалект, тя задължително се пази (напр.: **Въл** *йе туй. Има дōлу двā вōла, идēt да пāс'ет, чōбани йма, свē йма.*).

Същото явление се наблюдава и при съществителното *бивол* (БЕР / BER 1971: 174), при което в говора на с. Речане, Призренско, за разлика от сръбския език, краесловното *л* задължително се пази (напр.: **Бйвол** *нēмам. Бйволи пā нē. Знāм ги бйоли, знāм ги. Глēдале смо бйволи, āма у пōле. Дōле у грād, у пōле, дōвде нēмало нйкой бйоле. Нē, нē, дōвде нēмало бйули, нēма. Нēкой че се прēвари да ўзе бйвола, да кўпи, пā да зāколи за зйма. Нйкой нēче уд бйвола мēсо да йēде, а йе жēнско и дā, мўзе сē. Нē, йōк, уз бйволи нē, дōва Жўпа надкōло уз бйволи нē.*). Както проличава и от примерите, този вид едър рогат добитък, за съжаление, вече не е характерен за анализиранията географска област, тъй като отглеждането му е прекалено трудоемко, а ползите значително по-малко от тези при отглеждането на крави. Може би това е и една от причините в събрания нов диалектен материал да не се регистрират наименования на женското и на малкото животно от този вид.

От дребния рогат добитък в областта Средска Жупа най-много се отглеждат овце, а към многобройните овчи стада обикновено се причисляват и козите, които далеч не са толкова популярни тук. В този случай отново става дума за домашни названия с общославянски характер, разграничаващи животните по пол и възраст, от които се образуват редица производни (напр.: **Свйне нē, овēна, овēна, козā. Ован** *йе водач. Сāмо крāве, дōвце нēмамо, дōвце йма, туй йе Плāйане гōре. Плāйане гōре йма дōвци. Рēчане нēма дōвци. Сāмо от Плāйане, Рēчане нēма кōзи, нй дōвце, нй нйшита. А туй йе чōрба от пāче, сўпа, пāча чōрба от телēтина йма и од йāгн'а прāйм, и од бāтаци. Йāре, кōзи, йсто нēмаме и йāрец – нē. Че йма пāстир, кōй чўва, дōтреден пāстир води ште кōзийа пāс тогāва.*). Следва да се подчертае, че съществителното *йарец* се употребява за назоваване на мъжката коза в западния край на българското езиково землище (в Кюстендилско, Трънско, Босилеградско, Самоковско, Пернишко, Дупнишко, Ихтиманско, Банско, Разложко, Велеско, Прилепско, Охридско, Кичевско, Стружко и др. (Арх. БДР / Arh. BDR)). Същите наименования, но в съчетание с прилагателно със значение 'който живее свободно в природата при естествени условия', се използва за назоваване и на съответните диви животни (напр.: **Па тō, дōве йе дйвл'а кōза, туй йе, штō йāде трāва. Ёве у плāина – дйвл'а кōза. Ё, у плāина дōве сум слйкал. Ё, ёво йē, глēдай. Йма мēчки, ма ёво йа дйвл'а кōза, глēй штō йе мēсо.**). В случая следва да се подчертае и липсата на преглас *я > е* при зоонимите **йāгн'а, йāре, йāрец**, който не е характерен за северозападните говори, но е задължителен за сръбския език – още един факт, подкрепящ тезата за българския характер на речанския говор (БДА / BDA 2001: 106 – 112; Гаравалова / Garavalova 2021a: 69).

В разговорите за посочените дотук видове стадни животни, отглеждани в с. Речане, Призренско и областта Средска Жупа, логично се регистрират и някои наименования, свързани с тяхното обгрижване, които предизвикват интерес. Така например като название на човека, който се грижи за животинското стадо, най-често се среща съществителното *чобанин* (напр.: **Йма дōлу двā вōла, идēt да пāс'ет, чōбани йма, свē йма. Не, и крāве да вйш у сēлото, ама тй идеш кāсно, йма дōлу, крāве идēt да пāс'ет, чōбани йма, свē йма.**). То е от персийски произход и попада в лингвистичната система на южнославянските езици в резултат от поредица гео-политически процеси, довели до трайно съседство между тях и представители на тюркското езиково семейство, като лексемата е характерна както за българския, така и за сръбския език (Гаравалова / Garavalova 2014: 66 – 67). Успоредно с нея в речанския говор обаче е регистрирана и употреба на домашното наименование (Гаравалова / Garavalova 2014: 59-66), *пастир* (напр.: **Че йма пāстир, кōй чўва, дōтреден пāстир, води ште кōзийа пāс тогāва.**). При това двете лексеми функционират в анализирания териториален говор като пълни синоними. Следва да се отбележи също така, че употребяваният в разглежданата диалектна лексикална парадигма глагол, назоваващ действието доене, *мълза* (напр.: **Нйкой нēче уд бйвола мēсо да йēде, а йе жēнско и дā, мўзе сē.**) в различни фонетични варианти (в зависимост от застъпниците на групата *-ъл-*), е характерен предимно за северния дял на западния български ези-

котката и кучето. Във връзка с начините за тяхното назоваване е важно да се отбележи, че в речанския говор като единствено название, служещо за обозначаване на вида *Canis familiaris* в събрания нов диалектен материал, се регистрира съществителното име *куче* (напр.: *Да нараним йѐно куче болесно, йа да га нараним и йа у рѐка, ѓно нѐкак. Кѐко кой волим нѐкой мѐчке, нѐкой воли куче, нѐкой воли ѓво, нѐкой воли ѓно. Ёй, да нараним кучето, себе, дѓду сум бѐла у рѐка. Айде, викат снаа и син, че се утенаш ти за куче, што дчет и куче, па да га нараним йонѐйе* (онова). *Мнѓго бѓлно, мнѓго, прѐвечера сум ѓтишла, дѓ туйка нѐма да йѐду и се врѓ туй куче вѓче, йѐй па ний смо, тѓй кѐжет, че глѓдамо куче да пѓднѓмо у рѐка.*). То е характерно за по-голямата част от българската езикова територия и за нормативния език, и представлява специфика, отличаваща българската лексикална парадигма от тези на останалите славянски езици, включително на сръбския (БДА / BDA 2001: 433; БЕР / BER 1986: 168; БЕР / BER 1996: 185; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2021б: 185).

Като се има предвид фактът, че по отношение на названието на домашната котка лингвогеографската карта на славянския свят се дели на две части в зависимост от това дали на нея се откриват корените *кот-* / *кощ-* или *мач-* / *тащ-*, като в лексикалната система на повечето славянски езици функционира само единият корен (срв.: *кот-* / *кощ-* – в руски, белоруски, полски, горно- и долнолужишки; *мач-* / *тащ-* – в сръбски, босненски, хърватски и словенски; наличие и на двата типа продуктивни основи – в диалектите на българския, чешкия и словашкия език и в Югозападна Украйна) (ОЛА / OLA 2000: 45, 57, 77; Гаравалова / Garavalova 2021б: 86; Панайотов / Panayotov 2001: 96 и др.), напълно закономерно е в диалекта на с. Речане, Призренско да се открива типичното за западната част на българското езиково землище име на мъжкото, женското и малкото животно, образувано с корен *мач-* (напр.: *Съ уплѓшила мѐчка. А йа прѓчам уз мѐчке, ймам мѐче трѓ мѐле. Айде, Мѐцо, айде код мѐне ѓни. Волиш и йа волим мѐчке, а нѐкой не ми воли. Виделе мѐчке йуз двѓр и мѐчка дѓшла, и ѓна: „Йа – кѐже, – волим мѐчке“. Ймам мѐчка мѓйа, умѓчила се трѓ мѐче. И мѐчките глѓдамо. Видела сум нѓт мѐчора се йграйу.*). Интересно е да се отбележи обаче, че в речанския говор е регистрирано и съществителното *котка*, само че тук то се употребява със значение ‘паве’, срв.: *Свѓ йе кѓтка, нѐма нѓгде, свѓ улице, свѓ йе кѓтка. Па ѓно йе пѓ-здроаво. ѓн, мѓйстер, вика.* Домашните котки също са част от естествената защита на жупци срещу отровните змии, за която стана дума по-горе (напр.: *Ама йѐко смо рѓати* (спокойни), *нѓ змѓйа и смѓк нѓ, и скѓчка нѓ, и мѓва нѓ, и нѓшта мѓра, ѓн на скѓчка, на свѓ че тѓрчи и йѓла мѐчка. Мѐчка чѓва кѓча надколо, свѓ, па кѐко. И зѓ л’ѓда не йа волиш, кат ѓнѓ ти чѓва кѓча? Свѓ пойѓде, че тѓпа змѓи и смѓкои ѓва. Нѓма стрѓу йч, дѓт йма тѓе нѓкти сигурно. Мѐчка йе нѓй-добрѓ да дрѓжши, мѐчка. И мѐчка се бѓри уз нѓу. Ёр ѓна йма кѓнджа мѐчка и сѓмо йа... у глѓва йа...).*

Както вече бе отбелязано, селищата, принадлежащи към областта Средска Жупа, са разположени високо в планината в изключително живописен район, изобилстващ от диви животни, но не особено благоприятен за развитие на земеделие. Нещата не се променят особено дори и след навлизането през последните години на западни фирми, изкупуващи горски плодове от този екологичен район и поощряващи отглеждането на малини, къпини и касис от местните хора. Причина за това до голяма степен са и мечките, които също увеличават своята популация (напр.: *Нѓ, кѓде нѓс йма млѓго живѓтне и мѓчке йма, и ѓве, али мѓчке млѓго йма, мѓчке. Кѓде нѓс нѓ можѓт ут мѓчке нѓшта да посѓят – ни пѓсул’, ни нѓшта, млѓго мѓчке йма. И мѓчка свѓ рѓчи, свѓ, нѓшта не мѓжѓш да узеши – ни мѓлине, ни грѓй, ни кукуруз, нѓшта. Свѓ пѓрадай* (домат), *свѓ, улезе у бѓшча, свѓ рѓши. Рѓши пѓрадай, свѓ че изѓзи, свѓ че бѓстише. И кат че йдѓш ти, нѓма нѓшта, сѓг сѓмо да се кѓси трѓва. ѓно кѓкуруз гѓзи, рѓши, кѓкуруз йѓде. За тѓй нѓшта кѓде нѓс нѓмамо да сѓймо).* И макар че местните не признават да са особено притеснени от подобно съседство (напр.: *Йма, ахѓ, йма мѓчке. Свѓгде шѓтайѓ, сигурно ги пустиле, нѓке, шѓтайѓ нѓрмално. Крѓве, мѓйѓ ймамо крѓве, пѓсет и мѓчка уз мѓле мѓчиче, и ѓна йѓ у крѓве. Нѓ са мѓсойѓдени.*), те все пак се съобразяват с тях (напр.: *Па йѓка йе, мѓчка йма снага. Нѓ, сѓг йма мѓчка ѓвде у сѓло и у плѓина. Нѓма, то йма мѓчки пуно по шѓма, але сѓмо у шѓма трѓбе хѓбава. Йма мѓчке в шѓме, глѓдне, ни йе ѓпасно, да йма што да йѓде. В нѓму йма мѓчке. Нѓ, нѓ, излазе мѓчке и мѓле.*) и значително съкращават разходките си извън селищата (напр.: *Сѓга че йдем да рѓчѓм у Небрѓшите, дѓт се вика Небрѓшите, и че се врѓтимо. А сѓга нѓкой не ми дѓве, зѓшто йма мѓчке. Кѓде да рѓчиш ти да нѓшачиш, да йдѓш, мѓчку че видѓш. И стрѓшно йѓ. ѓна мѓж да е нѓкек л’ѓта, мѓж да йма и мѓчечике пѓсле, йма кой мѓйк’а, кѓе дѓте што брѓни и бѓлее сѓди и чѓти.*), макар че в повечето случаи селата са на пешеходно разстояние едно от друго. Както личи и от приведените примери, единствената специфика при названията на

животното от разглеждания вид в сравнение с тези в нормативния български език се наблюдава при съществителните със значение ‘малко мече’, които се характеризират с натрупване на суфикси.

Освен мечките, глиганите и дивите кози, за които стана дума по-горе, горите около с. Речане, Призренско изобилстват с още много по-дребни бозайници, както и с различни птици, но зоонимите, с които те се назовават, също не се отличават особено от тези в нормативния български език, а конкретните им диалектни облици, регистрирани в речанския говор, са характерни за голяма част от българските териториални говори, срв.: *лисице, вүци, елѐнч’ътъ, сѣрна, птйца, штѣркуи, дрео, голубѣви* (напр.: *Напрѣ бѣше млодо лисице по пүт, сѣга нѣма. Шабан ље снѣмал и мѣчка, и лисице ка дѣдѣжет. Па љма, вүци љма, свѣине љма, љли нѣ знам свѣ да кѣжем. Елѐнч’ътъ слѣбо у зелѣното, рѣйѣдко нѣгде, нѣгде по високо, как гүдре дѣлеко сѣрна че вѣд’же. Ё тѣ љѣ, дѣбро љѣ, мѣж да нѣ знам коѣ љѣ птйца, љма тѣ љѣ дѣбра љѣ тѣа, штѣ пѣѣ. Знам, нѣ, у Лѣквица нѣма штѣркуи. Штѣркуи, мѣѣ ги вѣками штѣркуи. Нѣге дүгечке. Йѣс, ѣвде нѣмат, љма дѣле у пѣле. Дѣле, штѣркуи, нѣма ѣвде нѣгоре. Нѣ дѣржѣ шүтке нѣкои, нѣ дѣржѣ штѣркуи. Лѣгло за... голубѣви, тѣко нѣке птйце.).*

Така например, фонетичният вариант *голуб* за названието на гълъба се среща не само в редица западнобългарски диалекти, но дори и в Малкотърновско (в югоизточния край на българското езиково землище) (Арх. БДР / Арh. BDR), а разширяването на употребата на плуралната флексия -ови извън парадигмата на едносричните съществителни от мъжки род също е често срещано явление при български диалекти от различен тип (вж. коментара към карта М 13) (БДА / BDA 2016: 174).

Същият извод може да се направи и по отношение на зоонимите, назоваващи различни видове риби, влечуги и земноводни, които също често се отбелязват в събраните нови теренни записи, защото, както личи от името му, с. Речане, Призренско е разположено на мястото, където се събират няколко притока на р. Бистрица, които изобилстват с фауна от този тип (напр.: *ѣвде нѣгоре нѣпре смѣ љмале гѣре рѣбе нѣстрѣве, кад бѣла чѣста вѣда. Рѣбе нѣстрѣке. А, ѣве вѣке свѣ љѣ сум и ѣстарѣла ѣвде, нѣстурѣке, кѣко љдеѣ, ѣна љѣ ѣтровна, нѣма рѣбе вѣче. Нѣма рѣбе, рѣба пѣѣле, тѣ нѣпиле се и... нѣма рѣбе. А тѣ љѣ гүштер, мѣж да љѣ бѣло. А бѣло рѣбка. Йѣ рѣко, дѣн љѣ гүштер. И жѣби, љли нѣшта, свѣ, жѣбина нѣ... мѣрат пѣ-вѣше у вѣда и штѣ дѣ... прѣ сѣ ѣтрова. Нѣ знам, тѣ љ са смѣкуи сѣгурно. Йч, смѣк љма, тѣ љ љѣ кѣ пѣрчем, тѣ љ љѣ... смѣк љма. У шкѣла тѣ љ че бѣнемо, нѣ смѣймѣ дѣлеко, љма змѣѣ. У шкѣла, у дѣвришѣте че бѣне, дѣца с бѣг, змѣѣ штѣ љма, дѣле (по-дѣлеко) нѣ.).*

Интересно е да се отбележи, че в речанския говор зоонимът *змия* стеснява значението си до събирателно название само на отровните змии, докато *смък* разширява семантиката си до събирателно име за всички неотровни змии (напр.: *Нѣ, сѣг љѣ тѣпло и ѣни, змѣѣ и смѣкои, свѣ љзлазе, ѣдѣ чѣка и ѣни да љзладѣжат. Йма и ѣтровни, и нѣотровни. Змѣѣ љма, смѣкои. ѣтровна љѣ свѣ, штѣ љма шѣрке. Пѣгледни нѣ рокѣ му, пѣгледни. Смѣк те вѣже, мѣже да те вѣже и да те љдави, а змѣѣ љѣде. Змѣѣ и смѣкои. Смѣк, змѣѣ. Змѣѣ љѣде, а смѣк вѣже. Йѣ ѣд змѣѣ се пѣѣшим, љма и тѣѣ, смѣк са пѣ мѣтар љ по дѣа. Смѣк. На змѣѣ љма ѣне шѣрке. Тѣѣ мѣж да љѣ пѣскок’ љѣ (усѣйница). Змѣѣ, шѣрка, пѣскок, бѣла, бѣлка, кѣко коѣ љѣ. Звѣчерка ѣвде нѣ вѣруем да љма тѣа, штѣ звѣ... уз рѣп штѣ звѣни. Нѣ, нѣ, шѣрке љма ѣвде љвек. И тѣ, штѣ кѣжеѣ, на ѣсвалт се сѣнчат, по коѣ’ке. ѣѣѣ, змѣѣ са... сѣрум. Шѣрке.).*

Трябва да се уточни също така, че, както личи и от приведените по-горе примери, със съществителното *шарка* се назовава пепелянката, *подскок* е името на усѣйницата, а *звѣнчарка* жупци наричат гърмящата змия. Наименованията и на трите вида отровни змии са мотивирани от специфики във външния вид и поведението на определеното влечуго.

Интерес представляват и регистрираните в речанския говор названия на насекоми. Част от тях са с общобългарско разпространение, други са частно диалектни, а предвид историческата съдба на областта през последните десетилетия, не е учудващо, че се срещат и сръбски заемки (напр.: *Аѣа, лѣптур* ‘пеперуда’. *Аѣа тѣ љ љѣ, ахѣ. Лѣптур куд нѣс, ахѣ. Лѣптур, лѣптур љма и крѣла, љма рѣзне бѣи, лѣптур, ахѣ. Ама љѣко смо рѣати (спокойни), нѣ змѣѣ и смѣк нѣ, и скѣчка нѣ, и мѣва нѣ, и нѣшта мѣра, ѣн на скѣчка, на свѣ че тѣрчи и љѣла мѣчка.).*

Следва да се отбележи например, че зоонимът със значение ‘скакалец’ е характерен още за Банско, Разложко, Петричко, Благоевградско, Ботевградско, Брезнишко, Тетевенско и Пазарджишко (Арх. БДР / Арh. BDR). Налага се също така и изводът, че по отношение на названията на животни, представляващи важна и съществена част от всяка лексикална парадигма, заемките в речанския говор от официалния за областта в продължение на десетилетия сръбски език се регистрират единствено при зоонимите, обозначаващи някои видове насекоми с ниска стопанска стойност. Сръбско влияние е отбелязано и във фонетичния облик

на названието на орела, срв.: *Орео, има орео, кружи тамо по кокошке.*, но, тъй като този зооним е регистриран един единствен път и само при един информатор, трябва по-обстойно да се проучи дали става дума за идиолект или за явление, характерно за говора в цялост.

В заключение следва да се подчертае, че диалектът на с. Речане, Призренско, който се намира в най-западната част на българското езиково землище, представлява изключителен интерес и от лексикална гледна точка. Поради разположеността си извън българските държавни граници неговото население е подложено на сериозни асимилационни тежнения от страна на различни чужди национални интереси в продължение на десетилетия. Това е една от основните причини лексикалната му парадигма, като най-бързо променящото се и най-податливото на външни влияния равнище на езика, да е повлияна най-вече от сръбския език, който е официален за СФР Югославия, част от която е областта Средска Жупа за продължителен период от време. Съществуващото близко родство между двата южнославянски езика допълнително затруднява идентификацията на определено явление като принадлежащо категорично към българската или сръбската словна парадигма. Въпреки това приведенният в изложението илюстративен материал недвусмислено показва, че в езика на речанци се открива значително количество архаична лексика, в чийто фонетичен състав или граматично значение се открояват диагностициращите белези на нашия език (напр.: липсата на преглас ъ > е, запазването на етимологичната мекост, наличието на бройно множествено число, на членуване и под.), която се характеризира със специфично българска семантика или чрез която се назовава типично българска реалия, а това потвърждава етническата принадлежност на анализирания диалектна система и на лексикално равнище. Нещо повече, представените в статията лексикални специфики на речанския говор кореспондират не само със западнобългарските диалекти, но и с родопските говори и североизтока на българската етническа територия, което се превръща във важно доказателство в защита на тезата за наличието на преселници от Източна България, дошли в региона на един по-късен етап по времето на гонението на павликяните. Това обяснява и наличието на редица специфики, характерни за източните говори, в диалекта на с. Речане, Призренско (Гаравалова / Garavalova 2022).

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2021a: Антонова-Василева, Л. *Говорът на българите в Раховец, Призренско*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. (Antonova-Vasileva 2019: Antonova-Vasileva, L. *Govorat na balgarite v Rahovets, Prizrensko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“.)
- Antonova-Vasileva 2021b: Antonova-Vasileva, L. Котки ‘cats’, котараци ‘tomcats’ and кучета ‘dogs’ – common peculiarities in the dialectal denominations of some of the most popular domestic animals. – In: Nevaci, M., I. Floarea, I. Farcaș (editori). „*Ex Oriente lux. In honorem Nicolae Saramandu*“, Alessandria: Edizioni dell’Orso, pp. 121 – 128.
- Арх. БДР: *Архив за Българския диалектен речник* към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН. (Arh. BDR: *Arhiv za Balgarski dialekten rechnik kam Sektsiyata po balgarska dialektologiya i lingvistichna geografija kam Instituta za balgarski ezik pri BAN.*)
- БДА 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. (Авт. колектив). София: Труд. (BDA 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavashht tom. Ch. I-III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika*. (Avt. kolektiv). Sofia: Trud.)
- БДА 2016: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология* (авт. колектив). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BDA 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavashht tom. IV. Morfologia* (avt. kolektiv). Sofia: Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“.)
- БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. 1. София: АИ „Проф. М. Дринов“. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1. Sofia: AI “Prof. M. Drinov”.)
- БЕР 1986: *Български етимологичен речник*. Т. 3. София: АИ „Проф. М. Дринов“. (BER 1986: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 3. Sofia: AI “Prof. M. Drinov”.)
- БЕР 1995: *Български етимологичен речник*. Т. 4. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (BER 1995: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 4. Sofia: AI “Prof. M. Drinov”.)
- БЕР 1996: *Български етимологичен речник*. Т. 5. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (BER 1996: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 5. Sofia: AI “Prof. M. Drinov”.)
- Garavalova 2014: Garavalova, I., Semantic characteristics of the nouns with essential meaning ‘Shepherd’ and their derivatives in the Slavic languages. – *Academic Journal „Fonetica și Dialectologie”*, vol. 33, pp. 51 – 71.
- Гаравалова 2020: Гаравалова, И. За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. – В: Сб. „*Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин*“. Т.2. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 59 – 66.

- (Garavalova 2020: Garavalova, I. Za nyakoi morfologichni osobenosti na imennata sistema na govora na s. Rechane, Prizrensko. – V: Sb. „Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Institutata za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“. T.2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, s. 59 – 66.)
- Гаравалова 2021a: Гаравалова, И. Нови данни за фонетичната система на с. Речане, Призренско. – *Известия на Института за български език “Проф. Л. Андрейчин”*, № 34, с. 56 – 108. (Garavalova 2021a: Garavalova, I. Novi dannii za fonetichnata sistema na s. Rechane, Prizrensko. – *Izvestia na Institutata za balgarski ezik “Prof. L. Andreychin”*, № 34, s. 56 – 108.)
- Гаравалова 2021б: Гаравалова, И. Българските начини на назоваване на домашната котка в общославянски и европейски контекст – В: Сб. „От традиционна към интерактивна лингвогеография. Сборник в чест на сто и десетата годишнина от рождението на проф. Ст. Стойков (1912 – 1969)“. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 83 – 98. (Garavalova 2021b: Garavalova, I. Bългарските nachini na nazovavane na domashnata kotka v obshtoslavyanski i evropeyski kontekst – V: Sb. „Ot traditsionna kam interaktivna lingvogeografia. Sbornik v chest na sto i desetata godishnina ot rozhdenieto na prof. St. Stoykov (1912 – 1969)“. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, s. 83 – 98.)
- Гаравалова 2022: Гаравалова, И. Източнобългарски черти в говора на с. Речане, Призренско. – В: Сб. Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 376 – 384. (Garavalova 2022: Garavalova, I. Iztocnobałgarski cherti v govora na s. Rechane, Prizrensko. – V: Sb. *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Institutata za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin”*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 376 – 384.)
- ОЛА 2000: *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 2. Животноводство.* Warsaw. (OLA 2000: *Obshteslavjanskij lingvisticheskiy atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 2. Zhivotnovodstvo.* Warsaw.)
- Панайотов 2001: Панайотов, В. *Българо-словашкият лексикален паралелизъм в лингвогеографски аспект.* София. Дисертация. (Panayotov 2001: Panayotov, V. *Balgaro-slovashkiyat leksikalen paralelizam v lingvogeografski aspekt.* Sofia. Disertatsiya.)

ON SOME ZOONYMS IN THE SPEECH OF RECHANE VILLAGE, PRIZRENSKO

Iliyana Garavalova

Institute for Bulgarian Language – BAS

garina@abv.bg

Abstract. The article is a result of a research that is part of the execution of the project “The speech of Rechane village, Prizrensko (with a particular overview of the morphological system)” of the Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography of the Institute for Bulgarian Language – BAS. Its main goal is to present part of the lexical treasure of the dialect of Rechane and more specifically some of the ways of naming domestic and wild animals in it. In the analysis of the presented in the study zoonyms that are an interest from the viewpoint of semantics and word formation, it is stressed on both their phonetic and morphological peculiarities, which represent an evidence for the belonging of the researched dialect to the Bulgarian linguistic field. The research is done in dialect context by stressing the bonds between the speech of Rechane and other Bulgarian dialects. The analysis is done entirely based on material that is personally collected by the author himself during the conduct of the candidate student courses of Bulgarian language, Literature, History and Culture for the Bulgarian minority in the Rechane village, Prizrensko, in the period between years 2015-2023.

Key words: *dialectology, linguistic geography, dialect lexicology, zoonym, etc.*

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.18>

ЛЕКСИКАЛНОТО БОГАТСТВО НА ЮГОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ В ОПИСАНИЯ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

Мария Мицкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

mitzkova@uni-plovdiv.bg, m_mitzkova@yahoo.com

Резюме. Върху лексикалното богатство на югозападните български говори се спират редица книжовници от третата четвърт на XIX в. като Й. Хаджиконстантинов-Джинот, Ст. Веркович, Л. Каравелов, В. Чолаков. На него са посветени множество публикации в периодичния печат от този период, както и цели части или малки диалектни речници към излезлите фолклорни сборници. Причината за това се крие, от една страна, в архаичността на тези говори, които пазят ярки следи от старобългарското наследство. От друга страна, възрожденският диалектологически интерес към тях е обвързан с процесите на установяване на книжовния език, в който малко или повече източнобългарските особености започват да вземат превес в новата езикова нормативност.

Ключови думи: *третата четвърт на XIX век; диалектология; история на българската диалектология; югозападни български говори; диалектна лексика*

Диалектната лексика като предмет на наблюдение, описание и анализ се оказва онзи разпознаваем и отличителен белег за местното, за характерното, който дори и нешколуван изследвач на живата българска реч от XIX в. е могъл да усети, забележи и определи. За Възраждането максимата „а у нашиве места велиме така“ (Шапкарев / Shapkarev 1871: 317) не само олицетворява зародилото се диалектоложко любопитство към пъстротата, своеобразието и спецификите в речниковия състав на отделните български говори, но се превръща в един от водещите принципи при представянето на лексикалното богатство на целокупния българския език.

В края на втората и през третата четвърт на XIX в. възрожденските книжовници, облягайки се на установяващото се във филологическото познание разбиране за делението на българската езикова територия на големи говорни цялости, сред които „южно-българското или македонското“ наречие (Ковачев / Kovachev 1875: 5) заема своето специално място, насочват своя поглед към лексикалното богатство на югозападните български говори. Техните текстове, коментарите и бележките следват една цел – не само да направят достояние на науката, но и да запознаят всеки „български езиковед“ (Стоянов / Stoyanov 1870: 3) с „необичайните (...) български думи“ (Веркович / Verkovich 1860: 365). Ето защо похватът, който най-често използват при интерпретирането ѝ, е буквално да „преведат“ диалектната лексема чрез неин синоним от общоупотребимия език, да разяснят нейното значение или специфична употреба, по описателен начин да въведат оттенъците и нюансите, които не се срещат в другите познати им „наречия“. Именно този подход следва Йордан Хаджиконстантинов-Джинот в две свои статии от 50-те години на XIX в., отпечатани на страниците на „Цариградски вестник“, в които представя етнографски по своята същност материали за бита и традициите „в Долной Мисии или Западной Болгарии“ (Джинот / Dzhinot 1852: 170).

Първата статия излиза в няколко броя на вестника през август 1852 г. и е посветена на календарните празници и местните обреди, свързани с тях, и на семейните обичаи от житейския цикъл. В хода на изложението Джинот отделя като характерни редица местни думи и названия, за които смята, че е нужен специален „превод“, разяснение в скоби: *светковини* (служби на светци); *Будник вечер* (Бъдни вечер); *Василица* (новое лето); *Прочка* (Сирна неделя); *хапкавица*² (Джинот / Dzhinot

¹ Всички цитати от оригиналните източници са дадени с осъвременен правопис, но със запазени фонетични и морфологични особености и непроменена пунктуация. За съжаление, в нито един от използваните възрожденски текстове не е отбелязано ударението на диалектните думи и форми.

² Традиционен обичай на Сирни заговезни, при който яйце или халва, завързани на конец от тавана, „ще хапкват“ (т. е. без ружи, само сос усти ще докачуват)“ (Джинот / Dzhinot 1852: 170).

1852: 170); *Духовден*³; *буйца* (тежка болест); *песница* („тупаница“); *тисне* („турне“); „травка под имя *срека*“⁴ (Джинот / Dzhinot 1852: 174); *руби* (ризиди); *наречници* („т. е. парке, орисници“); *постаналка* (прощъпулник) (Джинот / Dzhinot 1852: 176); *дервен* (долина) и др. (Джинот / Dzhinot 1852: 181).

Няколко години по-късно, през 1859 г. в бр. 433 на вестника, Й. Хаджиконстантинов публикува и обширен етнографски материал, озаглавен „именник“ (Джинот / Dzhinot 1859: 137), който в същността си представлява прецизно изготвен списък с названия, свързани с домашния бит, жилището и помещенията в него, оръдията на труда, домашната посуда. Чрез него книжовникът представя тематичното разнообразие на диалектната лексика в югозападните говори, или както самият той посочва, в „наша Болгарска Македония. – Стара от неизвестни векови България“ (Джинот / Dzhinot 1859: 137). Подчинен на виждането, че в същността си именникът е малък етнографско-диалектен тематичен справочник за традиционната „къща и покъщнина т. е. къщни вещи“ (Джинот / Dzhinot 1859: 137), думите в него са подредени не по азбучен ред, а въз основа на семантичен принцип.

Своеобразният „словник“ на публикувания от Джинот материал е важно свидетелство за живия език от средата на XIX в. Макар и повечето книжовници от периода да поддържат тезата за чистотата на югозападните български говори и близостта им със старобългарския език, „именникът“ е поредното потвърждение на факта, че по онова време все още голяма част от названията за предмети от бита и ежедневието са турски по произход или навлезли през турския език арабски и персийски думи като *кат*, *соба*, *чардак*, *оджак* (огнище), *бажа* (комин) *сундурма* (чардак, веранда), *тенджерере*, а тяхната употреба се възприема за съвсем естествена. Що се отнася до думите от роден произход, може да се отбележи, че книжовникът е доста непоследователен при изписването им – за някои от тях използва фонетичен запис (*вртешка*, *грнец*, *лажици*, *лакот*, *црпка* и др.), а при други се придържа към традиционния правопис (*вресци*, *нож*, *свеци*, *търнорец* и др.). Този факт говори както за етапността на кодификационните процеси в книжовния език през 50-те години на XIX в., така и за все още недостатъчно установените научни подходи за провеждане на едно диалектоложко изследване. Въпреки това може да се направи сигурното заключение, че представяйки изредените думи и понятия като особени и характерни, книжовникът се стреми не само да начертае етнографската, но и езиковата картина на региона.

На лексикалното богатство на югозападните български говори са посветени цели структурни части или малки диалектни речници към излезлите през 60-те и 70-те години на XIX в. фолклорни сборници. Както отбелязва Стефан Веркович в предговора към своя сборник „Народни песни на македонските българи“ (1860), неговата цел е да запознае своите славянски читатели с тези техни „далечни братя и със земята, в която живеят“ (Веркович / Verkovich 1860: II). По тази причина, следвайки научните принципи при съставянето на подобен тип етнографски издания, книжовникът съставя речник на специфични диалектни и чужди думи в езика на песните, който нарича „Обяснене на необични бугарски, и страни речи, кое се у овим песмама налазе“ (Веркович / Verkovich 1860: 365 – 373).

Предназначен най-вече за чуждестранна аудитория, речникът включва над 400 словоформи, подредени по азбучен ред, които са преведени на сръбски език. Сред думите от основния речников фонд на езика, които не биха предизвикали изненада у българските читатели, се открояват и интересни характерни местни думи, които могат да се разпределят в следните семантични групи⁵:

названия, свързани с човека – характер, външен вид, душевни състояния, семейни отношения: *бланова* (кротка)⁶; *вилни* (бесни, луди); *втесала* (сърдита) – „крива, на пример, што ти сам только втесала значи, што сам ти толико скривила“ (Веркович / Verkovich 1860: 366); *улаво* (щуро,

³ Денят след Петдесетница, Ден на Светия дух. Разпространеното название на празника е Св. Дух.

⁴ Оранжева лилия (*Нemerocallis fulva*).

⁵ За разпределението на отделните групи лексеми се възползвам от класификацията на В. Радева по отношение на тематичното многообразие на диалектната лексика. Вж. Радева / Radeva 1982: 24 – 40.

⁶ Словоформите в речника не са дадени в тяхната основна форма, а оригиналните примери от песните са включени директно в него без изменения (в случая прилагателното име е употребено в ж. р.). Аз се придържам към този принцип на Ст. Веркович и в превода на значението на съответната лексема оставям оригиналните ѝ граматични категории, както и значението, което Веркович е отбелязвал. Част от глаголите са представени в основна форма, която обаче е несъществуващият в съвременния български език инфинитив.

лудо); *вежи*; *чкулаво* (без уши); *бугла* (притеснение, загриженост); *раколке* (прегрешения, грехове); *тейко* (баща);

названия за различни действия – някои от тях представляват фонетични варианти на общобългарски думи, но други са номинативни лексикални диалектизми, които, както е известно, до голяма степен оформят лексикалните различия между говорите (Радева / Radeva 1982: 16): *вискай* (скачай); *вихна* (излезе); *веват* (говорят); *излекнало* (излетяло)⁷; *слахаха се* (разбраха се); *умдисам* (мисля); *читая* (мислиха); *шестисали* (чудили се);

названия, свързани с облеклото и изработването му: *даловите*⁸ (цветя, везани по ризата); *копан* (инструмент за пране на дреха); *клябодан* (сърмен ширит за украса на дреха); *колбаи* (гривни); *попрак* (колан); *принеч* (воал); *рида* (шалче); *шикусано* (позлатено);

названия, свързани с къщата и помещенията в нея: *каща*; *бунище* (сметище); *тремови*;

названия, свързани с домашния бит и предметите от бита: *борина* (борова треска); *вогень* (огън); *крондир* (чаша, кана); *паласки* (железни кутийки); *телка* (тесла);

названия, свързани със земеделието и скотовъдството: *бувак* (памук), *главуел* (наел за слуга); *уракчие* (жътвари); *чапа* (мотика); *бачило* (овчарник, кошара); *бизати* (кърми, суче); *пашка* (опашка); т'рло (кошара);

названия на растения: *габи*; *здравец*; *косилен*⁹ (висока трева); *смиле*¹⁰ (цвете);

названия, свързани с астрономическото и календарното време: *ветрушки* (силни ветрове); *вихор* (буря); *пладина* (пладне); *проим* (утро); *яснина* (ясно небе).

Представеното от Веркович тематично многообразие на диалектната лексика от „онези македонски области“ (Веркович / Verkovich 1860: I), което по своеобразен начин отразява различни страни от живота и бита на хората, определя значението на сборника като извор за изучаване на югозападните български диалекти от XIX в. Въпреки това сборникът има и своите несъвършенства. Както е известно, неточността, а в някои случаи неправилността при предаването на езиковите и фонетичните особености на песните, е една от основните му слабости, за които Веркович е критикуван още от съвременниците си. Любен Каравелов, един от големите събирачи и познавачи на живия български език, през 1875 г. в своето сп. „Знание“ е съвсем обективен. Той отбелязва тези недостатъци, но ги квалифицира като „малки и незначителни неща“ (Каравелов / Karavelov 1875: 160) в сравнение с цялостния принос на сборника.

На свой ред през 1861 г., преследвайки същата цел като Веркович – да запознае научната общност с богатството на българския фолклор и на българския говорим език, самият Каравелов издава в Москва своя фолклорен сборник „Памятники народного быта болгар“ (1861), в който диалектната лексика е коментирана по два начина – като бележки под линия към отпечатаните материали и под формата на отделен „словар“, в който са включени думи, които биха били неразбираеми, „труднопонятни“ за чуждестранния читател. Малка част от речника съдържа диалектни думи, тъй като в бележките към фолклорните материали доста от тях вече са обяснени. Но понеже е предназначен за рускоезична аудитория, при вписването на диалектните лексеми и словоформи Каравелов специално отбелязва, че са местно название или че са думи от Западна България. Този факт сам по себе си е показателен за книжовноезиковите процеси от третата четвърт на XIX в. и установяването на книжовната лексика. Макар че известен брой от лексикалните единици в речника имат характерните фонетични облици за родния на Каравелов копривщенски говор (*бава са* (бавя се); *брула* (бруля); *ванка* (вънка); *връба*; *гона* (гоня) и др.), от лексиколожка гледна точка те са компоненти от инвентара на общия български език. Но за филологическото съзнание на любослова от периода голяма част от местните лексикални особености на западните говори се възприемат вече за отклонение от книжовната норма, за диалектни. Тази е и основната причина Каравелов специално да отбелязва

⁷ С допълнителното значение ‘не си спомням’.

⁸ Дал ‘клон, вейка’.

⁹ Земен хвоц (*Equisetum hiemale*).

¹⁰ Безсмъртниче (*Helichrysum arenarium*).

техния западнобългарски произход: „неженена (Зап. Бълг.) – неомъжена“¹¹ (с. 70)¹²; „приятеличина (Крушово) – приятелство, дослук“ (с. 141); „керка (мес. нар.)“ (с. 309); „кривулак (Шопско) – „пърлица на нашата ръченица; хоро на колело“ (с. 13); „фортама (Крушово) – „ортама, дебело вуже“ (с. 104); „бричев, брич (Зап. Бол.) – бръснач“ (с. 302); „гаки (Зап. Бол.) – гащи“ (с. 304); „пищалка (Зап. Бол.) – пискун“ (с. 315); „мешарка (Крушево) – нощви“ (с. 53); „диня (Зап. Бълг.) – либеница“ (с. 48); „щене – малко куче, или пале“ (с. 51); „гуска (Зап. Бол.) – гъска“ (с. 305); „црвъ (мес. нар.) – червей“ (с. 322); „ърш (Зап. Бол.) – ръж“ (с. 324).

Десетилетие по-късно в своя „Български народен сборник“, издаден в Болград през 1872 г., Васил Чолаков освен към диалектните специфики и лексикалните особености на източните български говори насочва поглед и към западните говори. Той смята за нужно разясняването на специфичните употреби на някои лексеми, които се срещат с различно от общоприетото си значение, както и с примерът с употребата на глагола *викам*, която забелязва в „приказниците“ и песните от Шопско: „Що ли бих викала за него, като умре“. – Значи плакала, но със глас нарежда“ (Чолаков / Cholakov 1872: 258). Наред с това обръща внимание на някои отличителни употреби и в софийския говор: „оти – защо“ (Чолаков / Cholakov 1872: 332); „Ситно – дребно“ (Чолаков / Cholakov 1872: 335); „Стави: запря“ (Чолаков / Cholakov 1872: 338) и др.

Лексикалното богатство на говоримата българска реч е отразено и на страниците на периодичния печат от 70-те години на XIX в. В стремежа си да възпроизведат възможно най-подробно езиковите особености на говорите, които описват, книжовниците от периода насочват своя поглед не само към характерни черти от диалектната фонетика и граматика, но и към диалектната лексика от съответното селище или регион. Често тези техни коментари са оформени в контекста на сравнението между източните и западните български говори или извеждат на преден план местните разлики и отличителни черти. По този начин подхожда Кузман Шапкарев през 1871 г., когато в сп. „Читалище“ публикува своите уж езикови, а всъщност диалектоложки бележки към стихотворението „Вдовица“ на Райко Жинзифов. В тях, от една страна, са посочени някои разлики между родния за Жинзифов велешки говор, към който той на места се придържа плътно в своя език, и охридския говор, който Шапкарев използва за сравнение. От друга страна, Шапкарев разглежда местните лексикални употреби като напълно обосновани диалектни разлики, които трябва да бъдат взети предвид поради дълбоката езикова логика в смисловите връзки при съставянето на някое словосъчетание или поради директната препратка към старобългарския език:

У нас не велят *лея сълзи*, ами *роня сълзи*, кое, мисля да е по право, защото действително сълзите ся излеват като зърна, следователно ся ронят, а не ся леят.

У нашиве места велиме *глобок*, *глобоки*, *глобам*, а не *дълбок*, *дълбоки*, *дълбам* (Шапкарев / Sharpkarev 1871: 318).

Интересни са случаите на семантичните диалектизми, които Шапкарев посочва и разяснява подробно, за да представи различното значение на думи от инвентара на югозападните говори (и по-специално на охридския говор), които напълно съвпадат по форма с думи от източните говори или от състава на книжовната лексика:

Китки по нашенски ся велит: *збор* от *накитени* – *набрани наедно*, *цветя*. А в Кукуш *китки* наричат и същите цветя, *накитени* били тие, или не (Шапкарев / Sharpkarev 1871: 317).

Престанавам у нас значит Тур. *артиствам*, а не, като по Ист. България, *останвам от да действувам* *некое действие*. Ние вместо нея реч, велиме *тихвам* (Шапкарев / Sharpkarev 1871: 318).

На речта *думам* ние никога не даваме значението, дадено ней от източните Българи. У нас *думам* е равнозначно с *се умам* или *се мисля*, нь съпроводена с местоим. *се*, *ся*. (...) Такожде и същ. *дума* никога ние го неупотребяваме: Прочее *вм. думам* имаме реч. *говора* и *говорам*, или *веля* и *велям*, а *вм. дума* – *реч* (Шапкарев / Sharpkarev 1871: 319 – 320).

¹¹ За отбелязване на семантиката на отделните диалектни лексеми се възползвам от оригиналните разяснения на Л. Каравелов, в които се включват и преведените от руски коментари от речника.

¹² За по-голяма прегледност при представяне на отделните примери от книгата в скоби ще бъдат отбелязвани само съответните страници.

Образци от речника на различни български говори се появяват и в многобройните диалектоложки коментари към публикуваните на страниците на „Периодическо списание“ фолклорни материали. Въпреки че сътрудниците и редакторите на списанието насочват своето внимание най-вече върху фонетичните и морфологичните диалектни особености, в техните описания, макар и рядко, намират място и отделни бележки върху диалектната лексика. Например за присъщи на велешкия говор са посочени словоформите: „*Опулих* = погледнах“ (ПСп / PSp 1874: 89); „*Смил*, жълто горско цвете“ (ПСп / PSp 1874: 90); „*Момок* = ратай“ (ПСп / PSp 1974: 92); „*земњи клетки* – Той збор означуиел: *потони*, *потъни*, *подземници*, дека обикновенно стоят бочвите со вино“ (ПСп / PSp 1874: 93), а за „костурското изговаряње“: „*Вяваше* на место: *яхаше*“; „*Чешляше*¹³, любопитна форма“; „*Чути* – моми; *пулеа* – гледаха“ (Дринов / Drinov 1876б: 163).

Особено обстоятелствен в своите записки е Марин Дринов. Той не само извежда синонима на диалектната дума от лексикалния фонд на общобългарския език, но и прави детайлни бележки на цели изрази и словосъчетания. Разглеждайки израза „Не боре те, не боре ве“ (Дринов / Drinov 1876а: 158) от народната песен по „Дебърско изговаряње“ в широкия контекст на контактологията, той отбелязва връзката му със същия израз у черногорците:

Това изречение често се среща в Дебърский говор и се употребява на място „тако ми Бога“ (...). Любопитно е, че и Черногорците казват „не боре“ там, дето другите Сърбе употребяват: „Бога ми“! (Дринов / Drinov 1876а: 159).

В същото десетилетие се появяват и публикации, в които обнародването на говорен материал преследва други цели от чисто диалектоложкото описание на местни особености. В своята статия „Едно мнение върху общи език и правописание у нас“, отпечатана в сп. „Ден“ през 1875 г., в която Йосиф Ковачев излага своето мнение за устройството на книжовния език, той публикува и списък с 81 диалектни думи, всяка от които съпоставена с дума със същото значение в „македонското“, „балканското“ и „шопското наречие“.

На пръв поглед изглежда, че списъкът е предназначен да послужи за доказателство на предложената от Й. Ковачев идея за съставянето на книжовен език на базата на едно средно наречие, което да обединява особеностите на източните и западните български говори. Според неговите разбирания именно „шопското“ е това наречие и то не само защото географски се намира между другите две, а и защото езиковите му черти са балансиращи и балансирани. По тази причина никак не е случайно, че в неговия списък на доста места „шопските“ словоформи съвпадат със същия пример в някои от другите наречия. Но въпреки заявеното от Ковачев убеждение, че в говоримия език рядко се срещат семантични диалектизми, т. е. „еднакви думи, които изражават различни понятия“, и номинативни диалектизми, т. е. „понятия, които се изражават с различни думи“ (Ковачев / Kovachev 1875: 5), в същността си списъкът показва точно обратното, той е свидетелство за разнообразието и богатството на говоримия език, за наличието на множество синоними за едно и също понятие.

Сравнявайки отделните думи и форми от трите наречия, Ковачев извежда краткия според него списък на част от лексикалните разлики между тях, чрез който се опитва да защити тезата за лексикалното единство на езика:

<i>Мак.</i>	<i>Балк.</i>	<i>Шоп.</i>
<i>клявам</i>	<i>турам</i>	<i>слагам</i>
<i>слагам</i>	<i>смятам</i>	<i>хесапам</i>
<i>печелям</i>	<i>грижам се</i>	<i>радам</i>
<i>кярувам</i>	<i>печелям</i>	<i>добивам</i>
<i>криам</i>	<i>скривам</i>	<i>бъшам</i>
<i>турам</i>	<i>бутам</i>	<i>бутам</i>
<i>мешам</i>	<i>смясвам</i>	<i>бъркам</i>
<i>карам</i>	<i>мъмам</i>	<i>ругам</i>
<i>терап</i>	<i>карам</i>	<i>терап</i>

¹³ Решеше, сресваше.

<i>бъркам</i>	<i>гонам</i>	<i>гонам</i>
<i>светкавица</i>	<i>мълния</i>	<i>веда</i>
<i>чествам</i>	<i>тачам</i>	<i>слагам</i>
<i>служам</i>	<i>черпам</i>	<i>служам</i>
<i>велям</i>	<i>казвам</i>	<i>думам, викам</i>
<i>повелям</i>	<i>заповядвам</i>	<i>повелям</i>
<i>думам</i>	<i>мисля</i>	<i>мислим</i>
<i>чинам</i>	<i>струвам</i>	<i>чинам</i>
<i>бива</i>	<i>става</i>	<i>бива</i>
<i>оти</i>	<i>чи, че</i>	<i>що, защо</i>
<i>вамо</i>	<i>насям</i>	<i>овамо</i>
<i>сбор</i>	<i>дума</i>	<i>дума, реч</i>
<i>сборувам</i>	<i>разговарям</i>	<i>говорим</i>
<i>оставам</i>	<i>оставам</i>	<i>зарещувам</i>
<i>барам</i>	<i>търсам</i>	<i>тражам</i>
<i>смежвам</i>	<i>бъркам</i>	<i>пречам</i>
<i>пулям</i>	<i>глядам</i>	<i>гледам</i>
<i>смърде</i>	<i>вони</i>	<i>смърде</i>

(Ковачев / Kovachev 1875: 5).

Третата четвърт на XIX в. – времето, в което вследствие на осъзнатата нужда от познаване на живия език диалектоложката проблематика се отделя от общото движение на българската филологическа мисъл като собствено поле на изследване – донася настоящия интерес към лексикалното богатство на югозападните български говори. Причината за това се крие, от една страна, в архаичността на тези говори, които пазят ярки следи от старобългарското наследство. Но от друга страна, диалектоложкият поглед към тях е обвързан с процесите на установяване на книжовния език, в който малко или повече източнобългарските особености започват да вземат превес в новата езикова нормативност. В този контекст присъщите за югозападните диалекти езикови, респективно лексикални черти започват да се разглеждат като местни своеобразия, оригинални и специфични употреби, характерни отлики в сравнение с общия инвентар на книжовния език.

Източници / Sources

- Веркович 1860: Веркович, Ст. *Народне песме македонски бугара. Књига прва. Женске песме*. Београд: Правителственом Књигопечатњом. (Verkovich 1860: Verkovich, St. *Narodne pesme makedonski bugara. Knjiga prva. Zhenske pesme*. Beograd: Pravitelstvenom Knjigopечатnyom.)
- Джинот 1852: Хаджиконстантинов-Джинот, Й. Обичаи в Долной Мисии или Западной Болгарии. – *Цариградски вестник*, № 93, 26.07.1852, с. 170; № 94, 2.08.1852, с. 174; № 95, 9.08.1852, с. 176 – 177; № 96, 16.08.1852, с. 181 – 182. (Dzhinot 1852: Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Y. Obichai v Dolnoy Misii ili Zapadnoy Bolgarii. – *Tsarigradski vestnik*, № 93, 26.07.1852, p. 170; № 94, 2.08.1852, p. 174; № 95, 9.08.1852, pp. 176 – 177; № 96, 16.08.1852, pp. 181 – 182.)
- Джинот 1859: Хаджиконстантинов-Джинот, Й. Именник. Къща и покъщнина т. е. къшни вещи. – *Цариградски вестник*, № 433, с. 137 – 138. (Dzhinot: 1859: Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Y. Imennik. Kashta i pokashtnina t. e. kashtni veshti. – *Tsarigradski vestnik*, № 433, pp. 137 – 138.)
- Дринов 1876а: Дринов, М. Български народни песни. (По Дебърско изговаряне, – Записал М. Дринов). – *Периодическо списание*, № 11 – 12, с. 158 – 162. (Drinov 1876a: Drinov, M. Balgarski narodni pesni. (Po Debarsko izgovaryanye, – Zapisal M. Drinov). – *Periodichesko spisanie*, № 11 – 12, pp. 158 – 162.)
- Дринов 1876б: Дринов, М. Български народни песни. (По Костурско изговаряне, – Записал М. Дринов). – *Периодическо списание*, № 11 – 12, с. 162 – 164. (Drinov 1876b: Drinov, M. Balgarski narodni pesni. (Po Kostursko izgovaryanye, – Zapisal M. Drinov). – *Periodichesko spisanie*, № 11 – 12, pp. 162 – 164.)
- Каравелов 1861: Каравелов, Л. *Памятники народного быта болгар. Книга первая*. Москва: В типографии К. Андерса, у Тверских ворот № 27. (Karavelov 1861: Karavelov, L. *Pamyatniki narodnago byta болгар. Kniga pervaya*. Moskva: V tipografii K. Andersa, u Tverskih vorot № 27.)

- Каравелов 1875: Каравелов, Л. Книжевност. – *Знание*, № 5, 15.03.1875, с. 78 – 79. (Karavelov 1875: Karavelov, L. Knizhevnost. – *Znanie*, № 5, 15.03.1875, p. 78 – 79.)
- Ковачев 1875: Ковачев, Й. Едно мнение върху общи език и правописание у нас, изискано от оценката на „Български Буквар“ в в. „Напредък“. – *Ден*, № 16, 26.05.1875, с. 4 – 5. (Kovachev 1875: Kovachev, Y. Edno mnenie varhu obshti ezik i pravopisanie u nas, iziskano ot otsenkata na „Balgarski Bukvar“ v v. „Napredak“. – *Den*, № 16, 26.05.1875, pp. 4 – 5.)
- ПСП 1874: Български народни песни. Из сборникът на Г. П. Бояджиова (По говор от Велешко). – *Периодическо списание*, № 9 – 10, с. 85 – 98. (PSP 1874: Balgarski narodni pesni. Iz sbornikat na G. P. Boyadzhiova (Po govor ot Veleshko). – *Periodichesko spisanie*, № 9 – 10, pp. 85 – 98.)
- Стоянов 1870: Стоянов, В. Д. Няколко думи за изучаване и обработване на българският сегашен език и за народната ни книжнина въобще (Продължение от кн.1, стр. 16). – *Периодическо списание*, № 2, с. 3 – 9. (Stoyanov 1870: Stoyanov, V. D. Nyakolko dumi za izuchvanie i obrabotvanie na balgarskiy segashen ezik i za narodnata ni knizhnina vaobshte (Prodalzhenie ot kn.1, str. 16). – *Periodichesko spisanie*, № 2, pp. 3 – 9.)
- Чолаков 1872: Чолаков, В. *Българският народен сборник*. Болград: Печатницата на Централното училище. (Cholakov 1872: Cholakov, V. *Balgarskiy naroden sbornik*. Bolgrad: Pechatnitsata na Tsentralnoto uchilishte.)
- Шапкарев 1871: Шапкарев, К. Езикови бележки към стихотворението „Вдовица“ на Райко Жинзифов. – *Читалище*, № 7, 30.12.1871, с. 315 – 320. (Shapkarev 1871: Shapkarev, K. Ezikovi belezhki kam stihotvorenieto „Vdovitsa“ na Rayko Zhinzifov. – *Chitalishte*, № 7, 30.12.1871, p. 315 – 320.)

Използвана литература / References

- Радева 1982: Радева, В. *Лексикалното богатство на българските говори*. София: Народна просвета. (Radeva 1982: Radeva, V. *Leksikalното bogatstvo na balgarskite govori*. Sofia: Narodna prosveta.)

LEXICAL RICHNESS OF THE SOUTH-WESTERN BULGARIAN DIALECTS IN DESCRIPTIONS DATING BACK TO THE 3RD QUARTER OF THE 19TH CENTURY

Maria Mitskova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

mitzkova@uni-plovdiv.bg, m_mitzkova@yahoo.com

Abstract. As an object of research, the lexical richness of the South-Western Bulgarian dialects attracts a considerable philological interest on behalf of such prominent figures as Yordan Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Stefan Verkovich, Lyuben Karavelov, Vasil Cholakov who focus upon both public life and relation between the written and spoken form of the language characteristic of the third quarter of the 19th century. This richness is studied in a number of publications to be found in the periodicals from that period and presented in the form of integral components or small dialect dictionaries appended to the folklore collections. This interest is provoked by the archaic traits of these dialects preserving vivid traces of the old Bulgarian heritage, on the one hand, and, on the other, by the focus on the Bulgarian dialects characterizing the period of Bulgarian national revival in connection to the establishing of the standardized Bulgarian literary language in which, to a greater or lesser extent, the characteristic features of the Eastern Bulgarian dialects start to dominate in the new linguistic normativity.

Key words: *Bulgarian National Revival period; dialectology; history of Bulgarian dialectology; South-Western Bulgarian dialects; dialect lexis*

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Department of Language and Specialized
Training of International Students
236, Bulgaria Blvd.
Plovdiv 4000
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.19>

НАЗВАНИЯ НА ТЕСТЕНИ ХРАНИ В БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ¹

Свитлана Георгиева

Одески национален университет „И. И. Мечников“

sgeorgijevamitel@gmail.com

Резюме. Докладът е продължение на дългогодишните изследвания на автора, в които бе направен опит да се събере и класифицира етнокултурната лексика към *Етнолингвистичния речник на народната духовна и материална култура на бесарабските българи в Украйна*. Терминологията на кулинарната лексика на българите от диаспората е израз на национална специфика на културата и в този смисъл изучаването ѝ е перспективно в рамките на формиращите се тенденции за европейско мислене от началото на ХХI в. Събраният лексикален материал е оформен като корпус на народните термини, свързани с кулинарната лексика на бесарабските българи.

Ключови думи: диалектология, етнолингвистика, български език, кулинарна лексика, българска диаспора в Украйна

Изучаването на езиковите сведения на народната култура е една от актуалните задачи на съвременното езикознание, най-напред на диалектологията и етнолингвистика. Етнолингвистиката не е нов дял от езикознанието, но днес езиковедите проявяват особен интерес към нея. Най-ярка изява на етнолингвистиката са етнолингвистичните речници. В българското езикознание се появи „*Речник на народната духовна култура на българите*“, съставен от най-добрите български специалисти етнолингвисти, в който за първи път се реконструира цялостно езиковата картина на света на традиционния българин (Речник / Rechnik 2018). С развитието на семасиологията и етнолингвистиката проучванията на кулинарната терминология стават систематични и по-комплексни (Керемидчиева, Котева, Кочева / Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023:16 – 22).

През последните години особено актуална е темата за храната и храненето като своеобразно отражение на националната култура и белег за националната идентичност. Изработени са различни съвременни методики за изучаването на българската кулинарна лексика: лингвогеографски метод, ономасиологичен метод, семасеологичен метод, етнолингвистичен метод и др. (Керемидчиева, Котева, Кочева / Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023: 26 – 49). Цялостно изследване на традиционната всекидневна кулинарна терминология в българските диалекти е представено в книгата „*Названия, свързани с храните и начините на тяхното приготвяне в българските диалекти*“ на М. Котева (Котева / Koteva 2021), в която е направена пълна класификация на кулинарните термини в лексикосемантичен и етнолингвистичен аспект през призмата на българската народна култура и светоглед (Керемидчиева, Котева, Кочева / Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023: 19). Изработването на уникалната информационна *Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия* (=ИКК) запълни липсата на цялостно проучване на кулинарната лексика и представи нейното действително географско разпространение върху целия български езиков континуум и извън него. Авторите на ИКК са включили и данни от най-важните и стари български исторически диаспори, където има запазена компактна и внушителна маса от будно българско население, пазещо своето

¹ Благодарности

Изказвам благодарност към Секцията за българска диалектология и лингвистична география на Института за български език «Проф. Л. Андрейчин» при БАН и Програмата за изследване на българската диаспора извън страната; към Фонд „Научни изследвания“ на Министерството на образованието и науката и проект „Българският език в държавните институции и в публичното пространство: кризи на общуването и общуването по време на кризи“ (Договор № КП-06-н80/11 от 15.12.2023 г.).

национално съзнание и народния български език – българските селища в Бесарабия (територията на дн. Украйна и Молдова) и Банат (Керемидчиева, Котева, Кочева/ Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023: 25). Резултатите от успешното извършване на цялостното комплексно лингвогеографско изследване на българската всекидневна и празнично-обредна кулинарна лексика са представени в книгата „Езикът на българската кухня“ ((Керемидчиева, Котева, Кочева/ Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023).

За българската кулинарна терминология в Бесарабия все още липсва цялостно изследване. Едно такова диалектоложко проучване е важно за определяне на своеобразието на хранителните названия като езиков извор на информация за бесарабските българи по отношение на традиционната кухня като част от материалната култура на българите. От 1998 г. учените българисти на Одеския университет „И. И. Мечников“ издават първата в историята на Украйна диалектологична поредица научни изследвания „Българските говори в Украйна“, а от 2003 г. – научен годишник „Одеска българистика“. Описани са говорите на селата *Кирнички, Кубей, Евгенивка (Арса), Криничне (Чушмелий), Калчево, Тернивка, Зоря (Камчик), Городне (Чийшия)* и др. Днес украинските българисти активно работят върху създаване на *Етнолингвистичен речник на народната духовна и материална култура на бесарабските българи*. Теренните материали, събрани от съвременните изследователи (Барболова, Колесник / Barbolova, Kolesnik 1998; Барболова /Barbolova 1999, 2013; Колесник / Kolesnik 2001, 2008, 2016; Топалова / Topalova 2003, 2009; Георгиева / Georgieva 2015, 2016, 2017, 2018, 2019), разкриват обикновено под формата на спомени старинни варианти, частично са въведени в научния оборот и представляват интерес за по-цялостни и комплексни проучвания, които ще дадат нови данни за българския език и култура и за тяхното разнообразие.

Сред преселническите български говори в Украйна са представени основно говорите от североизточния (мизийски), южнобалканския, подбалканския и източнотракийския тип. Установено е, че преселническите български говори се делят на: *чушмелийски, чийшийски, балкански, олиански, тракийски, западнобългарски и източнородопски* (Георгиева / Georgieva 2011: 91 – 96; Георгиева/ Georgieva 2013: 29 – 36; Колесник, Георгиева / Kolesnik, Georgieva 2016 : 5 – 42).

В настоящото изследване се прави опит както да се представят основните названия на тестените храни от всекидневната кулинарна лексика на бесарабските български говори по традиционно приготвян варен, печен и пържен начин, така и да се определи своеобразието на тази ЛСГ като езиков извор за информация за бесарабските българи по отношение на бесарабската традиционна кухня – част от материалната култура на българите. Лексемите се разглеждат на макродиалектно равнище като номинативни единици и като елементи на лексико-семантичната система на езика. Кулинарната лексика като цяло включва названия от всекидневната и от празнично-обредната национална кухня. Класификацията на названията по семантични и мотивационни признаци има съществено значение за изучаването на диалектната лексика, тъй като представя сложната връзка между езика и назоваваните с него предмети и явления (Керемидчиева, Котева, Кочева / Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023: 51).

Целта е да се представят основните лексеми за тестените ястия в бесарабските български говори, да се определи своеобразието на тази ЛСГ като езиков извор на информация за бесарабските българи по отношение на бесарабската традиционна кухня – част от материалната култура на българите.

Лексикалният диалектен материал е лично събран на терен и ексцерпиран от диалектологичната поредица научни изследвания „Българските говори в Украйна“. Представеното тук описание също не е пълно и не обхваща всичките български бесарабски говори.

Централно място в хранителната система на бесарабските българи, както и на българите от метрополията, принадлежи на различни видове храна, приготвена от тесто, което е задължителен елемент на българската традиционна кухня. Хлябът е основна храна на българите до средата на ХХ век. Приготвянето и консумирането на хляб в бита на българите е една характерна черта от националната им идентичност, съхранена и предавана като наследство през поколенията.

Названията, предимно немотивираните, които обозначават родови понятия за храни във всекидневната традиционна кухня, приготвени от тесто, биха могли да се класифицират в няколко групи според своите мотивационни признаци.

Названия на квас за хляб и названия на тесто

- вал'куу** м. Питка от мая за хляб. *Кат пикѣт л'ап тур'ат п'ет вал'куа квас прастой и два вин'ани. Идин вал'куу квас. З'емами вѣтр'е лииѣн'ч'е да дуб'ав'ам'е мамул'ану брашину колкуну да са зам'еси тѣс п'ана, тѣжи устѣвами да кисни и с'етн'е праим вал'куви. Кату кисни праим вал'куви ас трит'а прѣст'а – пѣрв'уу, вѣдр'уу, тр'ет'уу и читвѣрт'уу пумѣга тѣм, туй кат дазѣтор. Праим п'ет'-ш'ес вал'кува да киснат и мамул'анту брашину. Чушмелий.*
- втѣсва** несл., **втѣса** св. 3 л. ед. 1. Бухва, надига се до готовност за печене (за мая, тесто, хляб). *Л'абу втѣса, изл'ѣзи уд ноштуут'а. То тр'ѣба да втѣса... стѣсуа.* Чушмелий.
- дрѣжди** ср. Рѣчно приготвена мая от вино или хмел. *Гату винуну ври са пуйав'ѣва п'ана, куйѣту га збират и дубѣват пашѣйану брашно и идин стакѣн зимничну. Тва сичкута са бѣрка. Пудар туй са праѣат пѣтки, куйѣту ги сушѣт – тѣй са пулучѣва вин'ануну дрѣжди: вин'ану дрѣжди са праѣ по лѣсну. Гату са пичѣ л'ап са турга пѣйчу вин'ану дрѣжди, а пѣк за пѣскинти пѣйчу хмѣлну. За хмѣлнуну дрѣжди зѣмат хмел, кѣйту, гу варѣт ут турнатата удѣ на ѣгана, тр'ѣба да са устѣни пулвината. Ду тѣва смес, куйѣту са пулучи, дубѣват пашѣйану брашно, тургат предѣйшну дрѣжди ф удѣта и пичѣт л'ап и инѣ парчѣнци ѣшти тѣпал л'ап тургат ф тѣва смес с хмел. Сичкуту тва са устѣва да фтѣсва. Пудар тва кѣту фтѣса пѣрвийѣ пѣт, пак са премѣсва. Пудар фтѣруну фтѣсвани уѣже са праѣат пѣтки, куйѣту са тургат на даштѣчка да са сушѣт. Делжилер, Камчик. ♦ вин'ану дрѣжди ♦ вѣрѣну дрѣжди – домашна мая за хляб. Калчево, Бесарабия. ♦ хмѣлнуну дрѣжди Калчево.*
- кабарѣса** св. Втѣсва (за тесто, мая). *Л'абу кат гу зам'ѣсим ч'ѣками гу да кабарѣса.* Кубей, Чушмелий.
- квѣс** ж. Домашна мая за хляб, приготвена от хмел, царевично брашно и винена кал, която се прави на хлебчета и се суши ♦ **винен квас** *Тѣзи вин'ан квас пѣ нѣ ѣѣ мѣунат – мѣжиши дѣ гу слѣжѣши на слѣнѣцѣту, д'ѣт пупѣнни. Кат пикѣт л'ап, тур'ат п'ет вал'куви квас прастой и два вин'ани.* Чушмелий.
- кѣснал** прич. Втѣсал, за тесто. *Ут кѣснало т'ѣсто пѣрашкѣ праим.* Чушмелий.
- пѣтка** ж. Питка от мая за хляб. Арса
- пупѣри сѣ** св. възвр. безл. 1. За хляб или др. от тесто: доѣде му много топлината, прѣсече се; пувѣрнѣ сѣ. Калчево.

Названия на печени тестени изделия от тесто с мая

- ляб** м. Тестено печиво, приготвено от брашно, вода и сол, обикн. с квас (мая). *Учунѣ ми ут л'абѣ.* Във всички бесарабски български говори. *Ни си по-гул'ѣм ут л'ѣба* – с този израз е казано всичко, което означава хлябът за бесарабския българин. Още от малко, бесарабското българче е научено, че ако падне залѣк, трябва да го вдигне и да го целуне. Хлябът се пече в *соба* (пещ) на *самуни* (голям кръгъл хляб). С хляб се прави *попѣра*:
- попѣра** ж. Ястие, приготвено от надробен хляб, залѣт с горѣща вода, сѣс сирене и масло. »» **пупѣрѣ** *Шѣ ѣдѣм пупѣрѣ зарѣнтѣ.* Калчево, Бесарабия; **пѣпара**.
- В Бесарабия задѣлжително се пече **кравѣй** за семейни и календарни празници.
- кравѣй** ч. Кръгъл или сплетен обреден или ежедневен хляб. *Пр'ѣднит'а д'ѣнуви пич'ѣми пѣска и кравѣѣа. Праѣви се три рѣзни пѣти, кравѣй, ус'ч'ѣр'ка, прѣсарки и са праѣ кирлѣга, пѣта. Арѣзанту д'ѣт'е на прѣзники нѣси кравѣй на вѣдр'ѣта мѣѣка или баштѣа. Крѣсник д'ѣту ни крѣшитѣва нас и нѣй му нѣсим кравѣй. ♦ л'ѣб'ен кравѣй – плетен обреден сватбен хляб. На свѣдѣба пич'ѣм л'ѣб'ен кравѣй и гу приплѣтат, плит'ѣм кат кусѣа. ♦ пѣскин кравѣй – обреден великденски хляб. Ут пѣскинту тѣсто пѣскин кравѣй са праѣ. Сам хѣдила с двѣ кравѣѣа рѣн'ше – идин пѣскин кравѣй, идин л'ѣб'ен. На свѣдѣба пичѣм л'ѣб'ен кравѣй и приплѣтат, плит'ѣм кат кусѣа. ♦ пусрѣшнат кравѣй – обреден хляб. Пусрѣшнат кравѣй са дѣума, закѣту са ср'ѣшнат сѣс тѣгу двѣта д'ѣв'ер'ѣа.* Чушмелий.
- богурѣдник** м. Вид обреден кравѣй. *Самун л'ап са пич'ѣ и удгор'ѣ са тур'ѣ крѣсч'ѣ от тѣсто. Богурѣдник са р'ѣжи на парч'ѣнца и са рѣздава на помин'кѣти, кой са гу з'ѣма за дома.* Кулевѣа.
- кравѣйче** с. 1. Кръгъл или плетен обреден хляб за помен. »» **кравѣйчѣта** Арса, Камчик; *Пудѣват кравѣйч'ѣута. На пумѣната пудѣвѣва кравѣйч'ѣута. Ката инѣ жѣнѣа си пич'ѣ г'ѣврѣч'ѣуу-*

- та, **кравайч'уута**, вари б'али ица, пич'е лапши, м'асти йад'ани и угод'а на гробишта. На пумана завиват **кравайч'уута** вътр'а бушчита. На съшитит'е по-вѣтрашни руднини пудавами гул'ами **кравайч'уута** аз дупки, а на по-вѣнкашнит'е мѣнн'ки куклички. Баба утѡжда на гробишта ас кѡнца, вѣ'тр'а носи **кравайч'уута**. Чушмелий **Кръвайчи** Калчево; 2. Ежедневен хляб. Ас шад'ач'уп'а инѡ тѡплу **кравайч'е** да йад'ем. Чушмелий. В Чийшия ут л'абу ду сурукт'ах д'ен'ъ прав'ят питки, ни съ вий **кръвайчи**. Зимъ съ ут черкувѣтъ посвур или с фурулицъ нъ крѣс съ прави. Биват традиционнѡ крухли (поменални) и кукль, нъ кукличкѣ (два преплетени къса тесто) в Калчево. В Делжилер ги правят *ту късичкѣ*, или нъ дѡ'л'а. В Главани – бѡлчици и гълѣпчи, а в Гюлмен – кѡкличитѣ и *шитч'аницѣ*.
- кулѡк** м. Тестено изделие, кравай. *Кулѡк гу правѣха и на свѣтби и гу чѡпиха млѡдите кой по-гул'амуту парчѣ ки вземѣ*. Терновка
- кулѡч** м. Козуначен кравай. *Да занис'еш инѡ кулѡчи на кумѡта на Кол'ада*. Кулевча
- карталѡк** м. Вид палачинка (може да съдържа и сирене). *За карталѡци са замѣса кифѣр, сол, брашно и шумѣк, ги тѡчиши и ги жѡриши на тавѡта с мѣнникчу ул'ей*. Камчик, **търкълак** Гюлмен, Делжилер
- пазламѡ** ж. Питка от квасено тесто, която се пече на сач или директно върху печката; катма. **Пазламѡта** тѣничка, пѣк *питката по-д'еб'еличка*. Фънтѣна-Дзинилор, Бесарабия. *Баба уп'ечи пазламѣ вѣф тигѡн'а*. Арса, Гюлмен, Купоран, Нови Трояни, Чумлекѡй, Шикирли-Китай; **пѣзлѣмѡ** Кубей
- пазламѡк** м. Питка от квасено тесто, която се пече на сач или директно върху печката; катма »» **пѣзлѣмѡк** Бургуджи
- паска** ж. 1. Козунак. *У нѡзи пѡскити ги праѣт висѡки и ш шѡпкѣ*. Калчево. »» **паскѣ** 2. Празник Пасха (Великден). *Нъ Пѡскѣ жѣѣт нъ гѡсти*. 3. прен. Обикновено за красиво а) пухкаво дете; б) с бяла кожа. *Нѣѣ дитѣ, ми пѡскѣ*. Бѣличку *ту пѡшчицѣ*. ♦ **Нъ Конскѣтъ пѡскѣ** Никога. Калчево, Бесарабия
- пѡскин** прил. в съч. Козуначен. ♦ **пѡскин кравай** *Сѡм хѡдила с двѡ кравайѡ рѡн'ше – инѡ пѡскин кравай*, *инѡ л'еб'ен*. ♦ **пѡскино тистѡ** *Ут пѡскинто тистѡ кравайѡ са праѣа*. Арса, Фънтѣна Дзинилор.
- пѡсчан** прил. Козуначен. *Пѡсч'ану г'евр'еч'а*. *Д'ѡцѡта убѣч'ат пѡсч'ани г'евр'еч'уута*. Чушмелий, Бесарабия. **Паската** се прави традиционнѡ на Великден. В Гюлмен има цилиндрическа форма – готовата **пѡска** прилича на гѣба с голяма шапка за разлика от козунаците в метрополията, направени като плетеници. В Твърдица е във форма на кравай. Названието ѝ е по-скоро заемка от украински, срв. укр. паска, пасха, пѣк и самият празник в Бесарабия се нарича вече *Паска* наред с *Виликдѣн*.
- пѡта** ж. Безквасен домашен хляб, кръгъл обреден/празничен хляб. *Кѡто пристѣни дитѣту, пичѣм пѡта*. Фънтѣна Дзинилор; *Утѡдам с пѡтѣ*. Чийший. *Кѡто пристѣни дитѣту, пичѣм пѡта*. Фънтѣна Дзинилор; *Утгѡр'а на пѡтата бабата праѣ уд т'ѡсту три парч'ѣнца и ги слѡга*. *То ша бѣди за ѡгн'ѣнца мѣнички*. *И инѣ закрив'ѣна прѣчка тѡжи уд т'ѡсту то за уштѡр'ка (кирлига)*. *Такѡизаки пѡти аз л'ѡб са пикѣт дв'ѡ// Инѣта са носи на ушт'ѡр'ат'а/ да ги публагадарѣм за т'ѡвната рѡбута/ пак втор'ата вичартѣ са слѡга на стѡло*. Чушмелий. ♦ **м'ед'ана пѡта** *Бѡлката рѡни ѡрата аз м'ед'ана пѡта да бѣди слѡтка на маж'ѡ си, рѡн'а ги аз л'ѡп аз м'ѣт*. *На Варѡара пикѣт м'ед'ана пѡта и пудѡват на кумиѣит'е прас пѣт'у, д'ѡт'ату ѡбуу да варѡи*. Чушмелий. ♦ **прѣсенчана пѡтинка** **Прѣс'ен'ч'ана пѡтинка** *в'ѣшти праѣат на свѡдба, тоз абѣч'ѡй си устанѡл ут инѡ вр'ѡм'а*. *Свикѣрѡата дѡва на бѡлката прѣс'ен'ч'ана пѡтинка кат ѡа дувидѣт на дѡѡру на ѡарг'ѣн'у*. Чушмелий.
- пристапѡлка** м. Обредна питка, намазана с мед, която се приготвя по случай прохождане на дете. **Пристапѡлка** »» **пруштупѡлн'ѣк** *Ту прѡѡди дитѣту, му прав'ѣт прѡштупѡлник*. Калчево, Чийшия, Бесарабия; **пристапѡлка** Бургуджи, Камчик; **пристѣпѡлка** Купоран; **приштѣпѡлка** Шикирли-Китай; **пруштѣпѡлник** Нови Трояни, Бесарабия; **пристапѡлница** Бановка, Бесарабия.
- прѡсурка** ж. Вид хлебче, малка питка (за църква). »» **Нѣпраѣх прѡсурчѣтъ**. Пандаклия, Бесарабия; **прѡсѡрка**, **прѡсѡвка** Кубей, Бесарабия; **прѡскул'ка** Кулевча, Бесарабия; **прѡсули**, **прѡсулки** Коктебел, Крим; **прѡсарка**, **прѡсуркѣ** *Праѡи се три рѡзни пѡти, кравай, ус'ч'ѡр'ка, прѡсарки и са праѣ кирлига, пѡта*. Калчево, Бесарабия; *На пумѡна на сѣчкити са раздѡва пу инѡ прѡсурка*. Фънтѣна Дзинилор

Ако остане замесено тесто от хляба, пекат се следните изделия без и с пълнеж:

бӯки мн. Пирожки със сирене, опечени в тава и залети със сметана. Чушмелий.

катламàна ж. Мекица. *Тà утре килà да прàви катламàните.* Терновка.

кӣрти мн. Подобно на пирожки със сирене (рядко с кисело зеле), опечени в тава и залети със сметана. »» *кирдетъ* Ташбунар. *Киртитъ правът на пълоски, вѣтри сир'ънту, зашчипвѣт, режѣт ги нѣ пърчетѣ и ги тургѣи ф тѣвѣтѣ, и гу зѣливѣи с иѣа и кис'ѣлу млаку или смитана.* Калчево.

пампӯшки мн. укр. Тестено изделие с пълнеж от тиква, кисело зеле, череши, грозде. *Пампӯшкит'е са пикѣт на улдѣи, а ни йѣ на мас ак'ету бӯкит'е и сад'а аз тиква. Тѣчим лист, истѣрджим тиква, тӯрим'е на листѣ, засӯквам'е и става пампӯшки. Тѣч'ат т'астуту, насипват настѣрганата тиква аз захар и завиват йа, р'ажит на парч'енѣа и тур'ат на сàч', и пикѣт йа вѣтр'а пиштѣ.* Чушмелий + Катаржино, Кулевча, Шикирли-Китай.

писмедя мн. Пирожки. *Писмед'а кисели, фтасану т'асту, уд л'абу, сас шумик.* Вилшанка. Кировоградско.

плачѣнка ж. Вид мекица с пълнка от тиква във форма на плик. *Плачѣнката са тѣчи мàлку пѣдиб'ѣлу, са турга ф н'ѣйа тиква и са загѣва кту канв'ѣрт.* Камчик, Кулевча.

тӯтманик м. Хляб, опечен с пълнка от яйца, сирене и масло, рядко от зеле. »» *тӯтмѣнѣк*, Чийшия, *тӯкмѣнѣк*, Чушмелий, *мѣс'анѣа* Твърдица; *намесник*, Камчик; *сирна пѣта* Гюлмен.

Названия на печени тестени изделия от прясно тесто

В кухнята на бесарабските българи баницата е едно от най-любимите ястия. Тя практически е загубила връзката с празничната обредност и се е превърнала в храна от ежедневието. В българските диалекти се употребяват разнообразни лексеми – както общи названия за реалията, така и названия за различните видове баници в зависимост от начина на приготвяне (Витанова / Vitanova 2012: 79 – 85)

бàница ж. Общобълг. 1. Тестено изделие от точени кори с мазнина, яйца, сирене, извара или зеленчуци и др. *Не сà правѣле цàло лѣто бàйница.* »» *милѝна* На сурваки ша праим *милѝна* Гюлмен, Твърдица; *плакета, лангида* ♦ *бàница/ милѝна с кѣсмѣти* – Новогодишна милина с кѣсмѣти. *Срещѣ Васил'овдѣн прàвим бàница с кѣсмѣти.* ♦ *милѝна с клечки* Главани; ♦ *дѣрпана бàница / милѝна* – Баница с теглени кори. ♦ *кѣпана бàница/ милѝна* – вид баница, при която корите се мокрят. ♦ *лѣжена бàница / милѝна* – наложена баница, при която се редуват пълнка и кори едни върху други. Бесарабия

зѣлник м. Баница със зелени листа (лапад, спанак). Арса »» *зѣл'ник* Камчик

пѣтуръ ж. Питка (от обикновено тесто), точена със сирене. *Пу нàшуму пѣткѣ със сѣрини с л'абѣ съ пичѣ, пѣк пѣтурти съ тѣчини.* Калчево

плакѣта ж. Баница. *Н'авга ймаши п'ѣи, кàжѣн сѣбе си пич'ѣ л'ап и плак'ѣта пич'ѣм с шумик, но пр'асну т'асту* Вилшанка, Кировоградско; *Плакѣтата* пълним с урис, захар и стафѣиди. Малък Буялък ♦ *чатѣнска плакѣта.*

прясник м. Вид безквасен хляб. *Пр'асник ут пудѣр л'аба.* Кулевча.

карталàк м. Вид палачинка (може да съдържа и сирене). *За карталàци са замѣса кифѣр, сѣл, брашнѣ и шумик, ги тѣчиши и ги жѣриши на тавàта с мѣнинкичкѣ ул'ѣй.* Камчик

катмà ж. Тънка пита от рядка брашнена каша, печена на тиган, палачинка. *Ката сабахл'ан с'и п'ич'ѣм катми.* Камчик. *Прàвиу гѣби, загѣнати у катми, тѣнки катми.* Бесарабия

куврѣк Геврек. Калчево.

кулàчинци с. Геврек, геврече. *Да натич'ѣи кулàч'анѣа на Кол'ада.* Кулевча, Терновка.

лàпатняк м. Баница с лапад. *Нар'азвам на парч'енѣа лапата, улой и прàйм лапатн'ак, лук да са упар'а и лапата.*

тѣквеник м. Баница с тиква. *За тиквеника зимат слатка тиква га стрѣят и дубавл'ават ор'уви и кариѣа.* Камчик.

тӯтманик – хляб, опечен с пълнка от яйца, сирене и масло, рядко от зеле. »» *мѣс'анѣа* Твърдица; *сѣрна пѣта* Гюлмен. По възрастните жени разплескват тестото по тавата, като го порѣсват със сирене и го прегѣват няколко пъти, режат го на квадрати и отгоре слагат парченца мас (мазнина) или се залива с *кѣймàк*.

лѹчник м. Баница с праз или лук. *На растѡчено т'есто дѹб'елу идин сантим се порѹсва ѹедру нар'азан лук и се завърта като баница.* Арса.

рѹбн'ак м. Баница с херинга. Арса.

чалкамѹ ср. Ястие от брашно, замесено с кисело мляко, яйца и сметана. Вилшанка.

Названия на *пържени* тестени изделия

гизлимѹ мн. Разточена много тънко кора, върху която се слага изварата в центъра и се прегъва във форма на триъгълен плик. *Мама праѹ г'изл'им'и с шум'ик* Камчик, Твърдица »» гизл'амѹ.

дрѹпанца мн. Пържено тесто, опънато в кръг и порѹсено после със захар. Гюлмен. »» **дрѹпнички** Чийший, **зугушѹли**, **микѹчътъ** Камчик, Кулевча, **фтасъли банички** Импуцита.

крастатки мн. Вид тестен сладкиш. **Крастатки сас шумѹк**, **сас сѹрини**, и с картофли, павѹдлу, на ч'ѹтири (квадратна форма). **крѹстатки** Гюлмен.

прижитѹри мн. Обредно пържено хрупкаво ястие от прясно тесто. **Прижитѹрити са жѹрини пѹтки сѹс ѹли бис сѹрини**. Бановка, Калчево, Ташбунар. »» **пържитѹри** Шикирли-Китай. »» **пирѹжни**, **пържинки**, **сѹхичку**, **курѹчки**, **крѹвичку**, **примѹшънку**.

Названия на *варени* тестени изделия

варѹники мн. укр. Варено тестено изделие от безквасно тесто, с пълнеж от извара, сирене, картофи, вишна, кисело зеле. Бесарабия

коматче ср. обикн. мн., **коматчета**. Варено тестено изделие от безквасно тесто със сирене или извара. *Ас мнѹгу убѹчам кумачита ут сѹрни*, *убѹркану с шумѹк*. Гюлмен; **кумат'** Чушмелий.

пил'м'ѹни мн. укр. Варено тестено изделие от безквасно тесто, с пълнеж от месо. Бесарабия.

макарѹни мн. Кора, нарязана на малки квадрати или ромбоиди, която се пуска във вряща вода, по-често *слип'ѹну на бантики* (панделки). Арса.

хрѹти прил., в съч. ♦ **хрѹти ушѹ** – варено тестено изделие от безквасно тесто с триъгълна форма. Арса, Твардица.

Представеният материал може да бъде включен в *Етнолингвистичния речник*, като се подчертае специфичното за Бесарабия: българите тук си запазват предпочитанията към солените тестени ястия със сирене и извара, но доста място се отделя и на другите видове тесто, което е естествено поради живеенето им в чуждоетническа и чуждоезикова среда. Необходимо е ускорено събиране на езиковите материали от диаспорите, тъй като по различни причини те са подложени на забравата и дори на пълно изчезване. Етнографските и лингвистични материали от диаспорите допълват част от празнините в историята на българската култура.

Цитирана литература / References

Барболова, Колесник 1998: Барболова, З., В. Колесник. *Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия*. Одеса: Астропринт (Barbolova, Kolesnik 1998: Barbolova Z, Kolesnik V. *Govorat na balgarite v s. Kirnichki, Besarabiya*. Odesa: Astroprint.)

Барболова 1999: Барболова, З. *Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Бесарабия*. Одеса: Астропринт (Barbolova 1999: Barbolova, Z. *Balgarskiyat govor v s. Chervonoarmeyskoe (Kubey), Besarabiya*. Odesa: Astroprint.)

Витанова 2012: Витанова, М. *Названия за „баница“ в българските диалекти*. Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания. София: БУЛ-КОРЕНИ, с. 79 – 86. (Vitanova 2012: Vitanova, M. *Nazvania za „banitsa“ v balgarskite dialekti*. Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvania. Sofia: BUL-KORENI, pp. 79 – 86.)

Георгиева 2015: Георгиева, С. *Българският преселнически говор в село Заря (Камчик), Украйна. Идиолекти. Речник*. Одеса: Астропринт (Georgieva 2015: Georgieva, S. *Balgarskiyat preselnicheski govor v selo Zarya (Kamchik), Ukrayna. Idiolekti. Rechnik*. Odesa: Astroprint.)

Керемидчиева, Котева, Кочева 2023: Керемидчиева, С., Котева, М., Кочева, А. *Езикът на българската кухня*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Keremidchieva, Koteva, Kocheva 2023: Keremidchieva, S., Koteva, M., Kocheva, A. *Ezikat na balgarskata kuhnya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

- Колесник 2001: Колесник, В. *Евгеновка /Арса/. Ономастика. Говор. Словарь*. Одесса: Герме (Kolesnik 2001: Kolesnik, V. *Evgenovka /Arsa/. Onomastika. Govor. Slovaru*. Odessa: Germes.)
- Колесник 2008: Колесник, В. *Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий), Бесарабия*. Речник. Одесса: Друк (Kolesnik 2008: Kolesnik, V. *Govorat na balgarite v s. Krinichne (Chushmeliy), Besarabiya. Rechnik*. Odessa: Druk.)
- Колесник, Георгиева 2016: Колесник, В., С. Георгиева. *Българські говірки Півдня України. Хрестоматія*. Тексти. Ізмаїл: ІРБІС (Kolesnik, Georgieva 2016: Kolesnik, V. Georgieva, S. *Bolgarsyki govirki Pivdnyya Ukraini. Hrestomatiya. Teksti*. Izmail: IRBIS.)
- Котева 2014: Котева, М. *Названия на традиционно приготвяни пържени храни от тесто в българските говори*. Трети международен конгрес по българистика, 23 – 26 май 2013 г. Секция „Български език“. Подсекция „Диалектология“. София, с. 58 – 80. (Koteva 2014: Koteva, M. *Nazvania na traditsionno prigotvyani parzheni hrani ot testo v balgarskite govori*. Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika, 23 – 26 may 2013 g. Sektsia „Balgarski ezik“. Podseksia „Dialektologia“. Sofia, pp. 58 – 80.)
- Речник 2018: Барболова, З. Симеонова, М. Китанова, М. Мутафчиева, Н. Легурска, П. Речник на народната духовна култура на българите. София: Наука и изкуство. (Rechnik 2018: Barbolova, Z. Simeonova, M. Kitanova, M. Mutafchieva, N. Legurska, P. *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Топалова 2003: Топалова, С. *Материали за етнолингвистичния атлас на българите в Украйна. ЛСГ „Тестени ястия“*. Слов’янський збірник. Вип. Х. Одеса: Астропринт, с. 221 – 228. (Topalova 2003: Topalova, S. *Materiali za etnolingvistichniya atlas na balgarite v Ukrainya*. LSG „Testeni yastiya“. Slov’yanskiy zbirnik. Vip. H. Odesa: Astroprint, pp. 221 – 228.)
- Топалова 2009: Топалова, С. *Говорът на село Калчево Болградско, Бесарабия*. Речник. Българските говори в Украйна. Том V. Одеса: Друк. (Topalova 2009: Topalova, S. *Govorat na selo Kalchevo Bolgradsko, Besarabiya. Rechnik*. Balgarskite govori v Ukrainya. Tom V. Odesa: Druk.)

ПРИЛОЖЕНИЕ

СПИСЪК НА СЕЛАТА, СЪКРАТЕНОТО ИМ НАЗВАНИЕ И ТИП ГОВОР

В скоби е дадено съвременното название на селото.

- Арса (Евгенивка) – Одеска област, Тарутински р-н – балкански говор
- Бановка (Банивка) – Одеска област, Болградски р-н – чийшийски говор
- Вайсал (Василивка) – Одеска област, Болградски р-н – смесен балкански и тракийски говор
- Главани – Одеска област, Арцизки р-н – балкански говор
- Голям Буялък (Благоеве) – Одеска област, Ивановски р-он – тракийски говор от о-диалект
- Гюлмен (Ярове) – Одеска област, Тарутински р-н – балкански говор, подбалкански ъ-говор
- Давлетагач (Делени) – Одеска област, Арцизки р-н – балкански говор, подбалкански ъ-говор
- Делжилери – Одеска област, Татарбунарски р-н – балкански говор, подбалкански ъ-говор
- Долукьой (Богате) – Одеска област, Измаилски р-н – смесен балкано-тракийски говор, балканските говори от ъ-диалект, чийшийски говор
- Задунаивка – Одеска област, Арцизки р-н – балкански говор, подбалкански о-говор
- Калчево (Калчеве) – Одеска област, Болградски р-н – чийшиски говор
- Камчик (Зоря) – Одеска област, Билгород-Днистровски р-н – смесен балкански и тракийски говор
- Кубей – Одеска област, Болградски р-н – смесен чушмелийски и балкански говор
- Кулевча – Одеска област, Билгород-Днистровски р-н – тракийски говор
- Купоран (Ривне) – Одеска област, Тарутински р-н – балкански говор, подбалкански о-говор
- Нови Трояни – Одеска област, Болградски р-н – тракийски говор
- Олшанка (Вилшанка) – Одеска област, Кировоградски р-н – североизточен, мизийски о-говор
- Пандаклия (Горихивка) – Одеска област, Болградски р-н – балкански говор, подбалкански ъ-говор
- Ташбунар (Камянка) – Одеска област, Измаилски р-н – чийшиски говор
- Терновка (Тернивка) – Николаевска област – тракийски говор
- Фънтъна Дзинилор (Кирнички) – Одеска област, Измаилски р-н – балкански говор, подбалкански ъ-говор
- Чешма Варуита, Чушмелий (Криничне) – Одеска област, Измаилски р-н – чушмелийски говор
- Чийшия (Городне) – Одеска област, Болградски р-н – чийшийски говор
- Чумлекьой (Виноградивка) – Одеска област, Тарутински р-н – балкански говор, подбалкански ъ-говор
- Шикирли-Китай (Суворове) – Одеска област, Измаилски р-н – тракийски говор

NAMES OF DOUGH PRODUCTS IN THE BESSARABIAN BULGARIAN DIALECTS

Svitlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University

sgeorgijevamitel@gmail.com

Abstract. The paper is a continuation of the author's long-term research, in which an attempt was made to collect and classify the ethnocultural lexicon related to the Ethnolinguistic Dictionary of the spiritual and material folk culture of the Bessarabian Bulgarians in Ukraine. The terminology of the culinary lexicon of the Bulgarians in the diaspora is an expression of the national specificity of the culture, and in this sense, its study is prospective within the emerging trends of European thinking from the beginning of the 21st century. The gathered lexical material is formed as a corpus of folk terms related to the culinary lexicon of the Bessarabian Bulgarians.

Keywords: *dialectology, ethnolinguistics, Bulgarian language, culinary lexicon, Bulgarian diaspora in Ukraine*

Svitlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University
24/26 Frantsuzky Blvd.
Odesa 65015
Ukraine

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.20>

СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ АСПЕКТИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ В БЕСАРАБИЯ

Олга Новак

Резюме. Целта на настоящето изследване е да се очертаят няколко основни характеристики на съвременната езикова ситуация в един полиетнически, съответно многоезичен и мултикултурен регион в Южна Украйна – Буджак, където са запазени, функционират и продължават да се развиват българските преселнически говори. Проучванията на съвременното състояние на езика на българското малцинство в Бесарабия в социолингвистичен аспект биха могли да покажат до каква степен неговата национална идентичност си остава непокътната, както и биха могли да спомогнат за формиране на езиковата политика от страна на България и Украйна спрямо бесарабските българи. Събраният на терен материал ни позволява да заключим, че днес почти не се наблюдава системно влияние на украинския и българския книжовен език върху българските бесарабски диалекти. За официалната устна и писмена комуникация се използва изключително украинският език, обаче в неформално писмено общуване и във функцията на *lingua franca* преобладава само руският език като писмена форма, който свободно владеят жителите на региона.

Ключови думи: български диалект, езикова ситуация, социолингвистика, Бесарабия

1. Увод

Целта на настоящето изследване е да се очертаят няколко основни характеристики на съвременната езикова ситуация в един полиетнически, съответно многоезичен и мултикултурен регион в Южна Украйна – Буджак, където са запазени, функционират и продължават да се развиват българските преселнически говори. Културно-езиковата многоликост на региона винаги е предизвиквала активен изследователски интерес у редица учени, които разгръщат проучванията си от гледна точка на различни научни парадигми: етнолингвистика, диалектология, ономастика, социоономастика, етнография, етнология, културна антропология и др. За разлика от другите дисциплини обаче, социолингвистичният аспект още не е достатъчно разработен и се намира на един относително начален етап. Актуалността и важността на по-нататъшните научни търсения в социолингвистична посока е свързана с необходимостта да се определят основните диференциални характеристики и компоненти на езиковата ситуация в региона, да се идентифицира функционалното натоварване на идиомите във всекидневната битова и официална комуникация, да се анализира влиянието на стандартизираните езици върху диалектните системи, да се набележат стратегиите на комуниктивна акомодация, да се опишат езиковите нагласи на носителите на българските диалекти. Проучванията на съвременното състояние на езика на българското малцинство в Бесарабия в социолингвистичен аспект биха могли да покажат до каква степен неговата национална идентичност си остава непокътната, както и биха могли да спомогнат за формиране на езиковата политика от страната на България и Украйна спрямо бесарабските българи.

Конфигурацията на културните особености на бесарабските българи не е статична; като значими, емблематични за общността, се актуализират различни културни черти. Тази променлива конфигурация със сигурност оказва влияние и върху бесарабските диалекти. Българската идентичност в Бесарабия представлява част от една бесарабска идентичност на локално, регионално и национално ниво. Етнолозите отбелязват, че раждането на първото поколение българи в Бесарабия, тяхното самоосъзнаване в процеса на социализацията, ражда нова социална група – бесарабските българи (Коч / Koch 2017).

Многоезичието в Бесарабия, което естествено води до активна междуезикова и междудиалектна интерференция, отдавна привлича вниманието на лингвистите. Като отличителни черти на този полиетнически регион се смятат безконфликтността, високата толерантност на мултиетническото население към функциониращите тук езици (родствени и неродствени) и техните диалекти, както и към фактите на интерференция в тях. Оттук идва и постоянният интерес към езиковата и етническата палитра на региона, стремежът към установяване на посоката на езиковите промени в речта на носителите на различни идиоми в региона.

2. Буджак като полиетнически регион

В Южна Бесарабия в региона Буджак, заемащ територията между реките Днестър и Дунав в Украйна и Молдова, около два века живеят представители на различни етнически групи – българи, румънци, молдовци, гагаузи, албанци, руснаци (липовани), роми и др. През 16 – 18 в. тези земи са обитавани от ногайските татари, а от края на 18 в. тук се заселват колонисти. През 1809 г. в Южна Бесарабия започва интензивно заселване на молдовско, българско, сръбско, гръцко, украинско и руско население. През периода от 1814 до 1817 г. в Буджак се настаняват и немци. Етническата ситуация се променя до известна степен във връзка с преселването и миграцията на българи през периода от 1828 до 1835 г. Заедно с тях се преселват и представители на други етнически общности: сърби, гърци, роми и др., но техният брой е незначителен и те постепенно се асимилират в българска среда.

Тази територия многократно е влизала в състава на различни държави, което означава, че всеки път населението ѝ е трябвало да се адаптира към промените в езиковата политика на поредната господстваща власт. Няколко пъти през различни исторически периоди тези земи са били под управлението на Османската империя, а от 1812 г. съгласно Букурещкото споразумение стават част от Руската империя, по-късно през 1918 – 1940 г. влизат в състава на Кралство Румъния. През 1940 г. според пакта Молотов-Рибентроп територията се присъединява към СССР, от 19 юли 1941 г. до 25 август 1944 г. Измаилска област е част от Бесарабска губерния на Румънското кралство, а след 1944 г. се връща на СССР (Украинска ССР и Молдовска ССР). От 24 август 1991 г. по-голямата част от Буджак е в състава на Украйна.

Днес това е един от най-колеритните многоезични региони на страната. Според резултатите от Всеукраинското преброяване на населението от 2001 г. в украинската част на Бесарабия живеят 40,2% украинци, 20,9% от българи, 20,3% руски староверци, 12,6% молдовци, 4,1% гагаузи и 1,9% други.

3. Езиковата ситуация в региона

Макар че от средата на XX век се появяват многобройни изследвания, изучаващи феномена на многоезичието в региона и неговото диалектно разнообразие, както и разработки, осмислящи състоянието и функционирането на южнобесарабските диалекти (украински, руски, български, румънски, албански и др.), цялостен анализ на езиковата ситуация във въпросния ареал със специфика на съвременната интерференция не е направен. Днес употребяваните се езици от дескриптивно и лингвогеографско гледище са проучени неравномерно. Дескриптивните изследвания фокусират вниманието си върху структурата на отделните диалектни системи и описват техните определени структурни равнища, като анализът се прави предимно в съпоставка с книжовния език. Развитието на региолекта обаче почти не се разглежда.

Комбинациите от езици, които съставят езиковия репертоар на многоезичния жител на Буджак, са различни: български / руски; български / руски / украински; български / румънски / руски; български / гагаузки / руски; албански / гагаузки / руски; албански / гагаузки / български / руски; гагаузки / руски / украински и др.

Подобно на много други фундаментални научни понятия, понятието “езикова ситуация” няма строга дефиниция. Най-често то се разкрива чрез спецификацията на конкретните изследователски задачи.

При определяне на обема на понятието „езикова ситуация” се има предвид съвкупността от езиците и диалектите в дадено държавно обединение, в даден район или регион (Виденов / Videnov 2000). В американската социолингвистична традиция същият термин означава съвкупност от данните за езиците, които се употребяват в конкретна държава или в конкретен географски ареал, за вида и характера на диалектите, за броя на носителите на всяка формация и отношението към функциониращите формации в различните езикови общности (Виденов / Videnov 2000).

Според Леонид Николски, езиковата ситуация е съвкупност от функционално взаимосвързани подсистеми на дадения език и/или системи от два или повече езика, обслужващи обществото, на конкретния етап от историческия му развой. Л. Б. Николски предлага и обща типология на езиковите ситуации, изградена върху две основни положения: функционална натовареност и социален статус на комуникантите (Никольский / Nikolskij 1976: 115).

Акад. Михаил Виденов подчертава, че езиковата ситуация не е статично явление, динамиката на нейното развитие, както в самите формации, така и между тях, се определя от различието помежду им и от борбата им за по-престижна позиция в обществото (Виденов / Videnov 2000).

В украинската социолингвистика въпросът за разпространението на държавния език и повишаването на престижа и авторитета му в цялата страна е един от най-важните и актуалните, а проблемите на украинско-руския билингвизъм са приоритетни за украинската наука. Обаче изследването на езиковата ситуация в полиетническите региони, където същевременно се използват различни идиоми, успоредно съществуват и взаимодействат диалекти на различни езици, където населението, за да реализира успешно общуването в рамките на различни езикови регистри и ситуации, превключва кодовете между няколко езика (най-малко два или три-четири, а понякога и повече) се извършва доста фрагментарно.

В българското езикознание е натрупан голям корпус от теоретични и приложни трудове по социолингвистиката. В „Малка енциклопедия на социолингвистиката“ (Пачев / Pachev 1993) тази област на лингвистично знание е представена като самостоятелна научна дисциплина. Различни въпроси от социолингвистичното направление се разглеждат в работите на М. Виденов (Виденов / Videnov 2000), Т. Бояджиев (Бояджиев / Boyadzhiev 2008), А. Пачев (Пачев / Pachev 1993), К. Алексова (Алексова / Aleksova 2023) и др. Отделно ще отбележим публикациите в поредицата „Проблеми на социолингвистиката“, издавана от Международното социолингвистическо дружество в София. За нас особено важни и изключително информативни са научните постижения на д.ф.н. Красимира Алексова, които представят методиките за изследване на езиковите нагласи (Алексова / Aleksova 2013), както и на социалната престижност на различните идиоми, основните стратегии към комуникативна акомодация и други актуални проблеми в рамките на перцептуалната лингвистика и социалната психология на езика (Алексова / Aleksova 2023). При опита си да проучим основните характеристики на езиковата ситуация в Буджак и особеностите на речевото поведение на българите, живеещи в този многоезичен регион, ние се облягаме на теоретичните положения, разработени от К. Алексова.

При анализа на речевото поведение на носителите на българските диалекти в Буджак ние оперираме с данни, получени чрез непряко анкетиране, допитване (интервю), мониторинг на комуникацията в официални и неофициални групи в социалните мрежи Viber и Facebook. Настоящото изследване е извършено въз основа на емпирични данни, събрани чрез метода на включеното наблюдение на терен. Изводите биха могли да бъдат верифицирани, задълбочени и детайлизирани чрез други допитвания, интервюта и анкети, които, надяваме се, ще се проведат по-нататък.

Един от съществените въпроси за съвременната езикова ситуация в Украйна е този за езика на образованието. В Съветския съюз от втората половина на XX век руският език придобива особена официална функция: той става език на международното общуване. Функционално неговият статус съответства на термина „втори език“, който се използва в съвременната социолингвистика. С този термин „език на международно общуване“ („язык межнационального общения“) национално-руското двуезичие, характерно за езиковата ситуация в СССР, беше окончателно легитимирано; всъщност, става дума за асиметричното двуезичие. Такъв тип билингвизъм се формира и сред бесарабските българи. И днес в Буджак руският език продължава да се използва като *lingua franca* – общ език на общуване между българи, гагаузи, молдовци, украинци, липовани, албанци. След обявяване на независимостта на Украйна, украинският език придобива статус и функции на държавен език. Според закона „Про забезпечення функціонування української мови як державної“ украинският език е задължителен в държавните институции, в образователната сфера и общественния живот. Цялата официална комуникация (писмена и устна) в бесарабските български села се извършва предимно на украински, обаче в неофициалното общуване този език засега още не се е превърнал в основен.

Установихме, че влиянието на украинския книжовен език върху българските диалекти е минимално. Можем само да констатираме употреба на някои неадаптирани заемки, прецедентни названия, идиоматични изрази и канцеларизми. Най-новите украински заемки са лексеми и изрази от официалния стил, регистрирани главно в речта на учителите и държавните служители. Значителната част от украинизмите (украинските диалектизми), записани от руски диалектолози в старообрядните руски говори в Бесарабия (Баранник / Varannik 2014), не са възприети в българските диалекти.

Като канцеларизми фиксираме следващите езикови единици: *заява* ‘изявление’, *рішення* ‘решение’ (само за документ), *витяг з протоколу* ‘извлечение от протокол’, *незалежне тестування*

‘независимо тестване’, *голова ради* ‘ръководител на Съвета’, *пільги* ‘ползи’ и др. Най-новите заемки, разбира се, са свързани с войната: *укрит* ‘а’ ‘укрепление’, *сховище* ‘складово помещение’. Тези думи се използват в речта паралелно с българската и руската лексика, която вече се е адаптирала към фонетичните и граматичните норми на българския говор, напр.: *Коту да та вастанавет на рабута, тр’аба да дунисеш ут сил’савета витяг з протоколу засідання сільської ради.* (записано в село Ореховка, Болградско). Както виждаме в едно изречение се откриват и типична българска особеност (*да-конструкция*), и адаптиран русизъм, и неадаптиран украинизъм, който се произнася в съответствие с правилата на украинската ортоепия (без редукция на неударената фонема *о* и с фрикативно *г*, което не е характерно за диалекта).

Друг тип украински заемки се срещат в речта на младежите, които вече добре владеят украинския езиков стандарт и използват украинизмите (често това са фразеологизми, прецедентни феномени от украински песни) като елементи за експресивност, напр.: *як дурак с писаною торбою ‘като глупак с писана торба’, бачили очі, що обирали ‘очите видяха, какво избраха’* и др. Важно е, че тези езикови единици не се адаптират към фонетиката на говора, което означава, че се възприемат като чужди, напр.: *Гледаю Танци з Зирками и си забрајаю манджата.* ‘Гледах звездите (укр. „Танці з зірками“ и си забравих манджата’.

По-специално за украинско-българската интерференция е писано в статиите „Українські елементи в болгарських говірках півдня України“ (Пейчева / Pejcheva 2014), „Українсько-болгарський взаємовплив у поліетнічному ареалі межиріччя Дунаю та Дністру“ (Новак, Сенік / Novak, Senik 2023).

През последните три десетилетия българската диаспора чувства силна помощ и подкрепа от митрополията. Политиката за подпомагане на българите извън границите на Република България и полаганите усилия за предоставяне на възможност за получаване на висше образование в България, както и откриването на неделни училища за изучаване на български език, са много важни за бесарабските българи. Значителна част от младите хора, възползвали се от възможността да учат в български висши училища, владеят българския книжовен език, но след завръщането си в Украйна те не го ползват. Нашият материал на терен не дава основания да се констатира влияние на книжовния български език върху преселническите диалекти.

Днес българският книжовен език е включен, наред с украинския, във функционалната група на книжовните езици (напр. при посещение на делегации от България или при провеждане на кандидат-студентски кампании), т.е. българският книжовен език става необходим, само ако се предвижда емигриране в България. В тази връзка можем да кажем, че диглосията в този регион е доста условна, ситуативна.

Българският книжовен език не се възприема от бесарабските българи като свой. За осъществяване на официалната комуникация с българските власти от митрополията обикновено се назначават конкретни лица, най-често това са учители по български език в неделните училища, финансирани от Република България. Използването на книжовен език в ежедневната комуникация вместо диалект се възприема като смяна на идентичността, като маркер „родно - чуждо“, в същото време овладяването на българския или украинския стандарт за официална комуникация се възприема като необходим компонент от социалния живот. Говорещите променят кодовете при прехода от официална към всекидневна битова комуникация и обратно. Едно дете може (и това, разбира се, се одобрява и мотивира от родителите) да говори в училище на украински език, в неделното българско училище – на български книжовен език (или както преди е говорело на румънски или руски), но използването на тези стандарти въпреки не се толерира. Този модел на речево поведение в диаспората е необходим за запазване на идентичността, адаптиране към настоящата ситуация и намиране на място в обществения живот, което изисква владеене на официалния език на държавата.

Интересно е, че руският език все още е запазен в писмена форма като ортографска система за неформална всекидневна битова комуникация и свободно се владее от жителите на региона. Тази негова функция е особено ярко изразена при комуникацията в социалните мрежи. Въпреки доста мощния процес на въвеждане на украинския книжовен език чрез образователните институции (училищата днес функционират само с украински език на обучение), нито той, нито българският като книжовни езици са успели да изместят руския от тази му функция.

Изводи

Събраният на терен материал ни позволява да заключим, че днес почти не се наблюдава системно влияние на украинския книжовен език върху българските бесарабски диалекти. Можем само да констатираме употребата на неадаптирани заемки, прецедентни названия, идиоми и канцеларизми. Най-новите заемки са най-често лексеми и изрази от официалноделовия стил, регистрирани главно в речта на учители и държавни служители, както и експресивна и стилистично обогатена лексика с подчертана конотация. Тези езикови единици се използват като средство за игрословици и начин за повишаване експресивността на изказването. Основните източници за обогатяване на корпуса от украинизми в диалекта са телевизията и училището.

Влиянието на българския книжовен език се забелязва в същата посока – основната група думи са канцеларизми, които навлизат в речта на населението в процеса на комуникация с официалните правителствени институции на Република България, особено с Министерство на образованието и науката и Министерството на правосъдието, а втората група са етикетни идиоми и лексика с емоционална конотация.

В официалната устна и писмена комуникация се използва изключително украинският език, обаче в неформалното писмено общуване и във функцията на *lingua franca* преобладава само руският език като писмена форма, който свободно се владее от жителите на региона.

Източници / Sources

- Всеукраїнський перепис населення 2001 р. <<https://2001.ukrcensus.gov.ua/>> [18.01.2024] (Vseukrainskij perepis naseleennya 2001 r. <<https://2001.ukrcensus.gov.ua/>> [18.01.2024].)
- Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної“ <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>> [18.01.2024] (Zakon Ukraïni „Pro zabezpechennya funktsionuvannya ukrainskoi movi yak derzhavnoi“ <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>> [18.01.2024].)

Цитирана литература / References

- Алексова 2016: Алексова, К. *Социолінгвистична перцепція, езикови нагласи и социална идентификация по речта*. София: Парадигма. (Aleksova 2016: Aleksova, K. *Sotsiolingvistichna percepciya, ezikovi naglasi i sotsialna identifikaciya po rechta*. Sofia: Paradigma.)
- Алексова 2023: Алексова, К. *Перцептуална социолінгвистика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Aleksova 2023: Aleksova, K. *Perceptualna sotsiolingvistika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Баранник 2014: Баранник, Л. Ф. Украинско-русское лексическое взаимодействие в русских островных говорах Одесской области. – *Слов'янський збірник*, №18, с. 107 – 116. (Barannik 2014: Barannik, L. F. *Ukrainsko-russkoe leksicheskoe vzaimodejstvie v russkih ostrovnyh govoraх Odesskoj oblasti*. – *Slovyanskij zbirnik*, №18, с. 107 – 116.)
- Бояджиев 2008: Бояджиев, Т. Езикова ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. – *Български език*, кн. 2. (Boyadzhiev 2008: Boyadzhiev, T. *Ezиковата situatsia u nas v istoricheski i savremenен plan i evropeyskata ezikova politika*. – *Balgarski ezik*, кн. 2.)
- Виденов 2000: Виденов, М. *Увод в социолінгвистиката*. София: Делфи. (Videnov 2000: Videnov, M. *Uvod v sotsiolingvistikata*. Sofia: Delfi.)
- Коч 2017: Коч, С. В. Трансформации идентификационных стратегий болгар Украины: социально-политические условия и адаптационные практики. – *Политичне життя*, № 4, с. 58 – 70. (Koch 2017: Koch, S. V. *Trasformatsii identifikatsionnyh strategij bolgar Ukrainy: socialno-politicheskie usloviya i adaptatsionnye praktiki*. – *Politichne zhittya*, № 4, с. 58 – 70.)
- Никольский 1976: Никольский, Л. Б. *Синхронная социолінгвистика*. Москва: Наука. (Nikolskij 1976: Nikolskij L. B. *Sinhronnaya sotsiolingvistika*. Moskva: Nauka.)
- Новак, Сенік 2023: Новак О., Сенік Г. Українсько-болгарський взаємовплив у поліетнічному ареалі межи річчя Дунаю та Дністру. – *Записки з українського мовознавства*, № 30. Одеса: Видавець С. Л. Назарчук. (Novak, Senik 2023: Novak O., Senik G. *Ukrainsko-bolgarskij vzaemovpliv u polietnichnomu areali mezhirichchya Dunayu ta Dnistru*. – *Zapiski z ukrainskogo movoznavstva*, № 30. Odesa: Vidavec S. L. Nazarchuk.)
- Пачев 1993: Пачев, А. *Малка енциклопедия по социолінгвистика*. София: Издателство Евразия-Абагар. (Pachev 1993: Pachev, A. *Malka entsiklopediya po sotsiolingvistika*. Sofia: Izdatelstvo Evrazia-Abagar.)

Пейчева 2014: Пейчева, О. М. Українські елементи в болгарських говірках півдня України. – *Слов'янський збірник*, № 18, с. 172 – 180 (Pejcheva 2014: Pejcheva, O. M. Ukrainski elementi v bolgarskih govirkah pivdnua Ukraini. – *Slovyanskij zbirnik*, № 18, s. 172 – 180.)

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE STUDY OF THE BULGARIAN DIALECTS IN BESSARABIA

Abstract. The aim of the present study is to outline several main features of the contemporary linguistic situation in a polyethnic, respectively, multilingual and multicultural region of southern Ukraine – Budzhak, where Bulgarian dialects are preserved, function and continue to develop. The research of the current state of the language of the Bulgarian minority in Bessarabia from a sociolinguistic aspect can show to what level its national identity stays intact and also this study could be helpful in the formation of the language policy by Bulgaria and Ukraine for the Bessarabian Bulgarians. The material allows us to conclude that the systematic influence of the Ukrainian and Bulgarian literary languages on the Bulgarian Bessarabian dialects is almost non-existent today. For official communication Ukrainian is used exclusively, however, in informal written communication and in the function of *lingua franca* only Russian prevails as a written language, which is fluently spoken by the inhabitants of the region.

Keywords: *Bulgarian dialects, language situation, sociolinguistics, Bessarabia*

Olga Novak
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.21>

БЪЛГАРСКА ЕТИМОЛОГИЯ И ОНОМАСТИКА

БЪЛГАРСКИ ЛЕКСИКАЛНИ ВЛИЯНИЯ В РУМЪНСКИЯ ЕЗИК В СЕМАНТИЧНИТЕ ПОЛЕТА ‘ВОДИ’, ‘РИБИ’ И ‘РИБОЛОВ’

Корина Лешбер

Институт за лингвистични и межкултурни изследвания – Берлин

leschber@institute-lccs.com, corinna.leschber@icloud.com

Резюме. Въз основа на автентични материали от *Румънския лингвистичен атлас / Atlasul lingvistic romîn II. Serie nouă* в статията се разглеждат румънски диалектни думи от семантичните полета ‘води’, ‘риболов’ и ‘риби’. Акцентът е върху думи от славянски произход и по-конкретно върху заемки от български и старобългарски. Спираме се на ареалното разпространение и лингвогеографските характеристики на названията – широко разпространение или ограничено засвидетелстване под формата на реликтови острови, което би могло да допринесе за по-точно идентифициране на първоизточниците. Разгледани са също така някои фонетични и словообразователни особености на заетите названия. Правят се възможни изводи за историческото развитие на региона.

Ключови думи: румънски език, български език, славянски заемки в румънски, води, риболов, имена на риби

1. Увод

Етимологизуването на румънски думи със славянски произход е изключително широко работно поле. Изобилието от думи със славянска етимология е особено изразено например в семантичните полета ‘води’, ‘риболов’ и ‘риби’, но и в безброй други семантични области. Въз основа на лингвогеографски данни ще коментираме интересни феномени, свързани със славянското и българското влияние върху румънския речников състав, като обърнем внимание на районите с най-интензивно разпространение на славянска по произход лексика.

По-нататък ще бъдат посочени примери за славянски и български думи, които са възможен етимон на румънски думи – предимно съществителни имена, от картите на *Румънския езиков атлас / Atlasul lingvistic romîn II. Serie nouă* (вж. ALR II s. n.) (по-нататък Атлас). Разглежданите съществителни имена от румънските говори се отнасят към посочените по-горе семантични полета.

Разпространението на думите в румънския език, които възхождат към праславянски думи, старобългарски думи или думи в съвременните славянски езици, обхваща или цялата, или една голяма част от съответна румънска езикова територия. В отделни случаи специфичният тип на разпространение има характер на реликтови острови, без пряка съвременна пространствена връзка помежду им. Има и единично наличие на дума само в един пункт на съответната карта в Атласа. Ареалът на думи, чиито етимон е българска дума, в много случаи е съсредоточен предимно в южната част на страната, например във Влашката долина при река Дунав.

В семантичните полета ‘води’, ‘риболов’ и ‘риби’ се установява особено висок брой на румънски лексеми от славянски произход. Като примери могат да се посочат названия за ‘малко езеро’ и ‘блато’, ‘риболовни принадлежности’ и някои имена на различни видове риби.

2. Семантично поле ‘блато’

Тук ще се спрем на диалектни названия за ‘блато’ и ‘езеро’, включени в Атласа, и на някои свързани с тях думи.

На карта № 831 от Атласа – рум. *băltă* ‘блато’, намираме няколко диалектни названия със славянски произход. Дискусията относно етимологията на рум. *băltă* ‘блато’ е представена по-подробно у К. Лешбер (Leschber 2021: 210 – 212).

Относително сложен е въпросът за произхода на рум. *zătón*, мн. ч. *zătoáne* ‘зимен рибарник’, рум. диал. *zătón*, *zătoáne* ‘блато’. Думата е засвидетелствана само веднъж със значение ‘блато’ в

пункт № 899 (Zimnicea), в най-южния край на румънската езикова територия до река Дунав. Това позволява да се заключи, че думата е от (стар) български произход. Според „Българския етимологичен речник“ (по-нататък БЕР) става въпрос за старинна дума, съхранена само в топоними – бълг. **zaton* само в местните имена: *Zaton*, лъка край Искър при Койнаре, Белослатинско, *Zatona*, лъка при Петрич, Пирдопско и в Габровско, *Zatono*, при Бобошево, Станкедимитровско, *Zatouva* в Пелопонес – Аркадия, (...) от праслав. **zā-ta(p)нь*; заето в рум. *zaton* ‘зимен рибарник’ (БЕР / BER 1: 613; срв. Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 2: 83). Брозович-Рончевич посочва още сръб. *záton* ‘залив, морски залив, лиман’, рус. *zaton* ‘голям речен залив; незамръзващо пристанище’ от по-старо слав. **zatonь* и допълва следните данни от хърватски: „(hrv.) *zaton* (m.) ‘zaljev; uvala; ravno mjesto u vodi, luka; riječna livada’, *zatonj* (m.) ‘pličina u vodi; pješčani sprud, sipina’ < **zatonь*“ (Brozović-Rončević 1999: 40).

Рум. *toánă*, (мн. ч.) *toáne* (DLR, T: 365) – *toánă* (2): ‘място във вода, богато на риба; дупка в леда’. Рум. *toánă* може да е хиперкоректно образуване от мн. ч. **toni* [< **tona* (ед. ч.)] (Tiktin, Miron 3: 674, *toánă* 2; Ciogănescu 2001: 794 – 795, No. 8797) и може да се обясни с непрефигиран славянски етимон, който лежи в основата и на посоченото по-горе праслав. **zā-ta(p)нь* (> бълг. **zaton*). Като източник на румънската дума в DLR се сочи укр. *то́ня* (и рус. *то́ня*), без значение, което обаче се привежда в БЕР: ‘място, където хвърлят риболовна мрежа’ (БЕР / BER 8: 115, под *то́няк*). В БЕР бълг. *то́няк* ‘карстов извор, в който водата се губи и появява съобразно валежите’ (Севлиево) се обяснява като производно с наставка -як от незасвидетелстван продължител на праслав. **tanь* (< **tapнь*), **tanjā* (< **tapnjā*), като се привеждат и други славянски съответствия, вкл. укр. и рус. *то́ня*, които са във връзка с праслав. **tapiti* ‘топя’ (> бълг. *топя* ‘поставям нещо в течност’ и др.), **ta(p)-nqti* (> бълг. диал. гл. *то́на* ‘(за съд) тая, пропускам да минава вода, пропускам’, ‘потъвам’ и др.); *то́няк* се свързва със споменатото по-горе **zaton* (БЕР / BER 8: 115, 112, 135 – 139).

На карта № 831 от Атласа се открива и друго диалектно название за ‘блато’ със славянска етимология – рум. *bără*, разпространено предимно в западната част на румънската езикова територия, поради което в DLR (A – B: 488) произходът на рум. *bără* (1) се обяснява със сръбско *bāra* ‘бара, локва; ливада’. По-подробно за произхода на сръб. *bāra*, еднакво с бълг. *bāra*, вж. БЕР (1: 32).

Ще се спрем и на някои други румънски диалектни названия от славянски произход, които се откриват на карти № 831 ‘блато’, № 836 ‘езеро’ и др.: *crov*, *dălbă*, *iaz/iázuri*, *jăpcă*, *mlăştină*, *topilă*.

Рум. *crov*, мн. ч. *cróvuri* ‘блато’, регистрирано на югозапад в пункт 848, може да се свърже с рум. диал. *crov* (1) ‘яма, вдлъбнатина в земята’ (Олтения, Банат) (DLR C: 923), но посочената там връзка със сръб. *krôv*, а и с еднаквото бълг. диал. *кров* ‘покрив’ не е ясна (според БЕР / BER 3: 16 – 17 *кров* е с друга отгласна степен от гл. *кривя*).

Рум. *dîlbă*, мн. ч. *dîlbi* ‘блато’ на карта № 831 в пункт 310 е с типично географско разпространение на старобългарски реликтни думи (срв. Leschber 1999), подобно на *dîlbă*, (мн.ч.) *dîlbi* ‘дъждовна локва’ на карта № 830, отново в пункт 310. Рум. *dîlbă* може да се сравни с *dîlbînă* ‘дълбока долина, дере’, от бълг. диал. *дълбинă* ‘дълбочина’, *дълбинè* ‘дълбочина във водата’ (БЕР / BER 1: 455, под *дълбăя*).

На карта № 831 откриваме рум. *iaz*, *iázuri* (мн. ч.) ‘блато, застояла вода с малка дълбочина’, в североизточната част на езиковата територия, типично за заемки от украинския език, а на карта № 836 същата дума е със значение ‘езеро’, с разпространение в центъра и на североизток в пунктове 172, 362, 365, 520. Тези диалектни названия трябва да се свържат с рум. *iaz* ‘изкуствен язовир, дига, бент’, (молдав.) ‘езерце’. В DLR (F – I: 442) рум. *iaz* се сравнява със стб. язъ и бълг. *яз* ‘дига, бент, преградена вода, дълбоко място във водата’. Обаче от лингвогеографска гледна точка е по-убедително изходната форма да е укр. *яз* ‘бент, дига, уред за риболов’ (Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 4: 549, Ciogănescu 2001: 408, No. 4256; DLR F – I: 442; Tiktin, Miron 2: 323).

На карта № 831 откриваме рум. *jăpşă*, (мн. ч.) *jăpşe*, *jăpşi* ‘блато; яма, пълна с вода’, в югоизточната част на румънската езикова територия, в пунктове 682, 705, 723, а на карта № 836 *jăpşă*, (мн.ч.) *jăpşi* ‘езеро’, в пункт 705 – рум. *jăpşă* (същ., ж. р.), (мн. ч.) *jăpşe* и *jăpşi* ‘малко блато, езерце, яма, останала пълна с вода след наводнение’. Тези названия трябва да се свържат с рум. *jăpcă* ‘езерце’, *jăpcă mare* ‘дълбоко място в езеро’. Ареалното разпространение според Атласа говори за български произход на румънската дума. Рум. *jăpcă* ‘езерце’ се свързва със слав. **žabka* ‘езерце с жаби’ (DLR J – L: 7, 8, 17; Tiktin, Miron 2: 503), към праслав. **žaba* ‘жаба’ (срв. БЕР / BER 1: 519 – 521). Свързва се алтернативно още с рум. диал. *jépcă* ‘дълговато и плитко място в заливната низина на река Дунав’, с неясна етимология (DEX online, <https://dexonline.ro/intrare/jepca/95040>).

Рум. *mlăștină* със значение ‘блато’ е регистрирано на карта № 831 в пункт 531, със значение ‘езеро’ – на карта № 836 в пункт 531, и като ‘блатисто място’ – на карта № 845, в северната половина на румънската езикова територия, в пунктове 235, 272, 537, 551; срв. и прилагателно име *mlăștinós*. Михъилъ обяснява рум. *mlăștină* ‘кал, блато’ от югоизточнослав. **mlašt-ina* < **mlak-t-ina* (Mihăilă 1960: 100); срв. и праслав. **molčina* (ЭССЯ / ЁССЈа 19: 150), във връзка с **molka* (ЭССЯ / ЁССЈа 19: 187 – 189), от което е бълг. нар. *млакà* ‘мочурливо място, мочур’ (БЕР / BER 4: 158 – 159).

Рум. *topilă* (във варианта *tok'ilă*) е регистрирано на карта № 831 ‘блато’ (в пункт 531). Обикновено рум. *topilă* означава ‘място във водоем/река, където се накисва конопът’, както това е показано на карта № 256 в Атласа, но може да означава и ‘топилна пещ за метал’. За етимологията виж бълг. диал. *топѝло* ‘място в река, дето топят стебла на коноп, на лен’ (БЕР / BER 8: 136, под *топя*¹), а също и местни имена *Топѝло*, *Топѝла* и др. (БЕР / BER 8: 137, пак там). Срв. славянската заемка в албанския език *topilë* ‘езерце, преградена вода, водоем, използван за напояване’ (Ylli 1997: 264). Срв. и в Mihăilă 1960: 195; Ciorănescu 2001: 797 – 798, No. 8830; DLR T: 416.

3. Семантично поле ‘риболов’

Българските начини за риболов са описани подробно у Вакарелски и в посочената от него допълнителна литература (Vakarelski 1969: 51 – 60). Гура от своя страна разглежда славянското риболовство от историческа перспектива и с огромното му митологично значение, свързано с множество ритуали и вярвания, които са се появили във връзка с риболовството като поминък на славяните през вековете (Гура / Gura 2009a, 2009b).

Полисемантичното рум. *coș* (*de prins pește*) и производните *coșár(ie)*, *coșără*, *coșărcă* означават ‘кош (за риболов)’ и са представени на карта № 743 от Атласа (вж. и DLR C: 813 – 815). Думата е разпространена по цялата румънска езикова територия и според Михъилъ е стара южнославянска заемка (Mihăilă 1960: 49), срв. стб. кошъ ‘кош, кошница’ (БЕР / BER 2: 690 – 691), бълг. *кош* (1) (Vakarelski 1969: 59).

Риболовен термин е и рум. *cotet* ‘преграда за риби, напречна дига’ (иначе и със значение ‘обор за добитък’), обаче на картите в Атласа думата не се появява като название от това семантично поле. Според Михъилъ става дума за стара южнославянска заемка (Mihăilă 1960: 40), срв. чсл. *котѣць* ‘клетка’, бълг. (остар., диал.) *котѣц* (срв. и БЕР / BER 2: 675, Vakarelski 1969: 55, 59), укр. *котѣць*, рус. *котѣц* ‘кош, преграда за ловене на риба’ (Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 2: 351 – 352; Ciorănescu 2001: 247, No. 2489; DLR C: 838 – 839).

Рум. *mreajă* ‘мрежа’ е засвидетелствано като риболовен термин – *mrejă*, *merejă*, на север и *mbrėjă*, *umbrėjă* (в пунктове 334, 260, 365, 53) на карта № 741 ‘рибарска мрежа’, а също и на карта № 742 ‘рибарска мрежа’. Според Михъилъ това е ранна южнославянска заемка (Mihăilă 1960: 92), срв. стб. *мрѣжа*, бълг. *мрѣжа*, бълг. диал. *мрѣжа* (БЕР / BER 4: 282 – 283, Vakarelski 1969: 59).

Рум. *năvod*, *nevod* ‘голяма рибарска мрежа, трал’ е с преобладаващо южно разпространение на карта № 741 ‘рибарска мрежа’ – *năvod*, *nevodu*, *nevod*. Според Михъилъ е ранна южнославянска заемка: стб. *неводъ* ‘мрежа, трал’, бълг. *невод*, *невод* (Mihăilă 1960: 92). Но според Вакарелски е заето от руските липованци (Vakarelski 1969: 57, 59), срв. укр. *невід*, рус. *невод* ‘голяма рибарска мрежа, трал’ (Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 3: 55 – 56, DLR N: 146 – 147). Производното рум. *năvodăr* ‘рибар с трал’ намираме например на карти № 843 и № 858 като ‘лодкар’ (Ciorănescu 2001: 540, No. 5638; DLR N: 147 – 148; Tiktin, Miron 2: 737).

Полисемантичната румънска дума *plasă* (вж. DLR P: 764–766, *plásă* 1) означава ‘трал’ на карта № 741 от Атласа и се намира под формата на реликтови острови на юг, изток и в центъра, в пунктове 130, 514, 886, срв. в БЕР бълг. *плàса*² диал. ‘особена мрежа, срекме за ловене на риба в Дунава; вид голяма рибарска мрежа, с която ловят двама души; мрежа’. Тази българска диалектна дума вероятно е била заета от рум. *plasă* ‘мрежа, прежда’ (БЕР / BER 5: 309).

Рум. *vîrșă*, *vîrșie* означава ‘върша, капан за риба, рибарска мрежа’ (както и ‘част от ралото’ на карта № 18 от Атласа) като част от рибарската терминология на карта № 741 (*pescuieșc cu vîrșă* (*de niție*) ‘...рибарска мрежа...’, в пункт 102, а също и ‘кош за риболов’ на карта № 743 (*e un fel de vîrșie* (*mai mica*)), само на юг в пункт 876. Според Михъилъ думата е ранна южнославянска заемка (Mihăilă 1960: 92), но според БЕР румънската дума е заета от български, срв. бълг. диал. *вѣрша*,

врѣша ‘заострена кошница, използвана за покриване на квачката и нейните пиленца; рибарска кошница; вид рибарска мрежа’ (БЕР / BER 1: 214); среща се и в другите славянски езици – срв. рус., укр. *вѣрша* ‘върша’ (Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 1: 302, Vakarelski 1969: 53). В Ciogănescu 2001: 839, No. 9297; DLR V: 879 – 880 *vîrșă* (1) – от стб. *врѣша*, срв. бълг. *врѣша*, сръб./хърв. *vrša* (Tiktin, Miron 3: 871). Производно от *vîrșă* е рум. *vîrșár* (образувано със суфикс *-ar*) ‘рибар, лодкар, гребец’ на карта № 843, съвсем на юг до българската езикова територия, в пункт 872.

Рум. диал. *zăbroánă, zăbruáne, zăbruón* ‘трал, рибарска мрежа’ (Банат) на карта № 741 е в самия запад на румънската езикова територия, в пунктове 36 и 47. Тези диалектни румънски названия би трябвало да се свържат с рум. *zăbroáie* (1) ‘рибарска мрежа’, от рум. *zăbreá* (1) + суфикс *-oáie*, срв. рум. *zăbreá, zăbreálă*, мн. ч. *zăbréle* ‘решетка’, от стб. *забрало* ‘крепостни зъбери’ (DLR Z: 50). Срв. бълг. диал. *забрало* ‘решетка пред воденичен улей’, което се смята за еднакво по произход със *забрало*² ‘предница на шлем’, обратна заемка от руски, където от стб. *забрало* ‘крепостни зъбери’ (БЕР / BER 1: 571, *забрало*¹; срв. и Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 2: 70). Срв. и сродното сръб. *брána*, което има и значение ‘решетка/ограда за риболов в реката’ (ЭССЯ / ЁССJa 2: 204 – 206; DLR Z: 49).

Рум. *volóc*, мн. ч. *volócuri* (диал. и *vológ*, мн. ч. *vológuri*) ‘трал, рибарска мрежа’ на карта № 741 е с типично източнославянско пълногласие. Думата е регистрирана в пунктове 514, 520 531, 537 и 551 и с това показва лингвогеографско разпространение, характерно за заемките от украински език. Изходната славянска форма в случая е укр. *волок* ‘голяма рибарска мрежа’ (DLR V: 1033 – 1034, *volóc* 1), чието българско съответствие е диал. *влак* ‘рибарска мрежа’ (БЕР / BER 1: 161).

Към семантичното поле ‘риболов’ се отнасят и някои названия за ‘въдица’, по-конкретно за ‘прът на въдица’ на карта № 739 и за ‘риболовно влакно, корда’ на карта № 740 в Атласа. Често става дума за названия с метафоричен характер и затова не всички от тях са в тесен смисъл елементи на това семантично поле.

Обект на много дискусии от етимологична гледна точка са названията за ‘прът на въдица’ *băț* и *bîtu* на карта № 739 – вариантите *bățu* и *bîățu* са с източно разпространение (в пунктове 386 и 605), вариантът *bîtu* – със западно разпространение (в пунктове 2 и 29), а *bóită* – на север и северозапад (в пунктове 279, 316, 346, 362). Рум. *băț*, (мн. ч.) *béte* ‘пръчка, стъбло’ е свързано вероятно с рум. *bîită, bît* ‘овчарска пръчка, бухалка, сопа’. Често при анкетата в един и същи пункт са посочвани едновременно по няколко варианта. Относно етимологията срв. праслав. **batъ* (ЭССЯ / ЁССJa 1: 167 – 168; Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 1: 133), и праслав. **bъtъ* II в ЭССЯ / ЁССJa (3: 141), където се сочи стб./чсл. *бъtъ* ‘скиптър, жезъл’, бълг. диал. *бът* ‘желязна заострена тояга, с която се подкарват воловете’ (срв. DLR A – B: 512 – 513, 587). Според БЕР бълг. *бът* ‘желязна ос на воденично колело, с остър долен край’ е заемка от рум. *bîită* ‘голяма и дълга тояга, надебелена в единия край’, а бълг. *бъtъ* ‘тояга, с която вдигат връшник, когато е горещ’ (Ново село, Видинско) е от рум. *băț* ‘прът с остър край’ (БЕР / BER 1: 105). Това би означавало, че всяка от тези славянски заемки, след фонетични промени, е била заета на по-късен етап в бившия език донор като обратна заемка (вж. напр. Holzer 2016: 39).

Рум. *covérgă* се открива на карта № 739 като ‘прът на въдица’, с южно разпространение в пункт 762. Рум. *covérgă* обикновено означава ‘покривало от листа, криви пръти на покривало на кола; колиба от шума’ се извежда в БЕР от бълг. диал. *ковѣрка* ‘чергило (покривало) на кола’, *кѣверки* ‘криви пръти на чергило на кола’, а то от гр. *ковѣрта* < венец. *coverta* (БЕР / BER 2: 510 – 511, Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1969: 108). Възможно е *covérgă* ‘прът на въдица’ на румънска почва да е било подложено на контаминация с рум. *cociórvă* (< укр. *кочѣрга*, виж в този контекст значението ‘криви клони’, рус. *кочерга*) (DLR C: 859).

Без съмнение от славянски произход е рум. *dîrjălă* ‘дръжка на инструмент, на млатило’, регистрирано на карта № 739 със значение ‘прът на въдица’. Срв. бълг. *дръжало* ‘дръжка’ (БЕР / BER 1: 461 – 462). Според Михъилъ става въпрос за стара южнославянска заемка (Mihăilă 1960: 23 – 24).

Рум. *joárdă* в пункт 130, в центъра на езиковата територия, *j’ordeá* (в пункт 876, на юг) ‘прът на въдица’ на карта № 739 е дума със славянски произход, но същевременно с проблемна етимология. Рум. *joárdă* означава ‘дълга тънка пръчка, шибалка; поземлена мярка’ в общонародния румънски език. Възможно е рум. *joárdă* да се е развило от слав. **žorda* < **žerda* < **žьrda* с типична за източнославянските езици промяна *e > o* пред твърди съгласни, но такава промяна не се предполага на румънска езикова почва, а освен това ареалното разпространение не говори за евентуален източнославянски произход на тази дума. Рум. *joárdă* може да се определи като реликтна дума, която не

би могла безпроблемно да се свърже и с бълг. диал. *ж'орда* 'дълга, тънка греда' (Родопи), тъй като последното е резултат от вторично развитие на българско диалектно равнище. По този въпрос срв. праслав. **žьrdь* и дискусиата относно произхода на думата (БЕР / BER 1: 537; DLR J: 32 – 33; ЭССЯ / ЭССЯ 7: 37; Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 2: 47, 3: 126; Rothe 1957: 51 и Стойков / Stoykov 1957: 127).

Рум. диал. *prăstie* (DLR P: 1201 III.3.), което означава и 'прът на въдица' на карта № 739, се изглежда в БЕР от бълг. диал. *п̀ра̀щца*² 'по-дебела връв за връзване на чувал, торба или цедило', 'връв, плетен шнур за стягане на потури или дръжки на торба', 'връв от коноп за връзване на цървул', 'корда на чекрък' и мн. др. (БЕР / BER 5: 616 – 617). Според Михъилъ става въпрос за стара южнославянска заемка (Mihăilă 1960: 140), разпространена на изток, в пункт 514. Същото значение откриваме и при рум. *prăştină* 'прът на въдица', в пункт 531. Според DLR (P: 1232) рум. *prăştină* (1) трябва да се свърже с рум. *prăjîná* 'дълъг прът', за което срв. и бълг. *п̀ръ̀ж̀ина* 'прът' (БЕР / BER 5: 821 – 822).

Полисемантичната румънска дума *rúďă*, диал. *rúďă* (2) 'прът, кол, теглич' (DLR R: 591 – 592) е регистрирана на карта № 739 със значение 'прът на въдица', в северозападната част на румънската езикова територия – пунктове 53, 76, 105, 141, 219, 310, 325, 346, 353. За етимологията ѝ срв. бълг. диал. *р̀у̀да* 'процеп, ок на конска кола', срв. и укр. *руд* 'прът' (БЕР / BER 6: 336, *р̀у̀да*³).

Друга румънска дума със славянска етимология е рум. *sfoară* (*sfoară la undiță*) и *șfără* на карта № 740 'влакно на въдица, корда', с широко южно и източно разпространение – в пунктове 182, 219, 260, 414, 520, 537, 574, 705, 723, 876, 886, 899, 987 и 362 (само тук: *șfără*). Срв. чсл. съвора 'fibula, катарам, резе' (Miklosich 1977: 912), укр. *шв́ара* 'дебело въже' (ОКДА / ОКДА 1981: 80), укр. *шв́ора, св́ора* '(кожен) колан, кайшка в контекста на лов' (Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 3: 583) (DLR S: 845 – 847).

Рум. *strúnă* 'струна, въже за опъване на трион, верига (от юздата на коня)' е регистрирано със значение 'влакно на въдица, корда' на карта № 740 – с югозападно разпространение в пунктове 105, 833, 848. За етимологията срв. стб. струна, бълг. *стру̀на* 'жица, косъм от конска опашка или грива' (БЕР / BER 7: 507; Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 3: 784; DLR S: 1803 – 1804).

Рум. *tréstie* 'тръстика, бамбук, захарна тръстика', *nuie de tréstie*, е картографирано в Атласа със значение 'прът на въдица' – карта № 739, с еднозначно южно разпространение в пунктове 705, 872, 899, което е доказателство за българския му произход. Названието е преосмислено вероятно метафорично. Срв. праслав. (южнослав.) **trьstь* 'растение тръстика', бълг. *т̀ръ̀ст*, произв. *т̀ръ̀ст̀ѝка* (БЕР / BER 8: 332 – 333; Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 4: 106; Mihăilă 1960: 73; DLR T: 595 – 596).

Стара славянска дума със съхранена носовка и по тази причина много интересен случай е рум. *úndiță, úngھیță* 'въдица' на карта № 739 – *prăjîná di úndiță, úndiță* и др. 'прът на въдица'. Разпространена е по цялата езикова територия, както и на карта № 740 – *șfără di úndiță* 'влакно на въдица, корда', под формата на реликтови острови в пунктове 192, 346 и 520. За етимологията срв. праслав. **qda*, допълнително оформено с умалителна наставка *-ица* в повечето славянски езици, както в бълг. *в̀д̀дѝца* 'кукичка и уред за риболов, въдица, риболовна кука' (БЕР / BER 1: 201 – 202; Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 4: 148; Mihăilă 1960: 92; Vakarelski 1969: 55, 59; DLR U: 178 – 179, *úndiță* 1).

4. Семантично поле 'риби'

Към най-интересните примери за имена на риби спадат без съмнение румънските названия на шарана *carp* и *crap* (срв. бълг. *кран*), за които трябва да се приемат два различни пътя на заемане:

- 1) много ранна заемка, чийто резултат е рум. *carp* 'шаран';
- 2) по-късна заемка с метатеза от южнославянските езици: рум. *crap* 'риба *Cyprinus carpio* L.' (Antipa 1909: 101 и сл.), в аромънските и мегленорумънските диалекти – *crap*, срв. и алб. *krapì* (Cioranescu 2001: 252, No. 2537, Meyer-Lübke 2009: 162, No. 1708). Според етимологичния речник на немския език първоизточникът на немската дума *Karpfen* (срвиснем. *karpfe*, срнем. *karpe*, ствиснем. *karpfo*) трябва да се търси в непознат език от алпийския и дунавския регион, където има шарани от най-стари времена. Впоследствие това название е било заето от южногермански племена. Оттам заемката се е разпространила в много европейски езици (Duden 2014: 432).

Хубшмид смята старинната дума – предгерманското *carpa* – за основа на къснолат. *carpa* и за първоизточник на днешното славянско и румънско название на този вид риби. Рибата е била раз-

пространена в алпийските и дунавските региони от най-стари времена. Освен това думата съдържа типичния за прединдоевропейските езикови пластове *-p*-суфикс, който се разглежда с много примери в работата на автора (Hubschmid 1963: 13–14; вж. и Dahmen, Popovici 2016). Изследователите са единни в мнението си, че етимологията на названието на тази риба е проблематична. Смята се, че в местните езици на Балканите названието е навлязло чрез къснолат. *carpa* (Cassiodor, VI в.) ‘дунавска риба’. Но в самия къснолатински думата е заемка от готски (вж. DWDS, Pfeifer 1997: 626, Kluge 1975: 354). Пронк-Тифхоф обаче не посочва тази дума като германизъм в праславянския език (Pronk-Tiefhoff 2013). Не е изключено германската/готската дума да е била във връзка с тракийския етноним *Kárpioi*, тъй като има и антично речно име *Kárpis/carpis*, название на нелокализиран дотсега приток на река Дунав (Bailly 1935: 1022). Възможно е в случая да става дума за р. Драва или р. Сава (Holzer 2024). На славянско равнище праславянската дума **karpu* – с акцентна парадигма ‘d’ според Холцер (виж по-подробно Holzer 2020), е най-вероятната реконструирана форма, заета в праславянски от една ранна форма на немския език – със субституция *pf > pp > p* (Holzer 2024; срв. и БЕР / BER 2: 716; Коломиец / Kolomiec 1983: 14, 109, 127; Усачева / Usacheva 2003: 338). Фасмер, Трубачев свързват славянските думи като рус., укр. *кóрон*, бълг. *кран* със ствиснем. *karpfo*, *karmo* и смятат метатезираните форми (срв. и рус., укр. *карп* и др.) за по-ранни заемки; от немски извеждат и балтийските думи (Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 2: 202 – 203, 334 – 335). Други автори реконструират ие. **kóph_aelos* (или ие. *képh_aelos*), със сродни думи в балтийските езици и в староиндийския език (Mallory, Adams 2006: 146), което не е убедително от наша гледна точка.

В Атласа са документирани и други румънски имена на риби, но те са с неясна етимология:

Рум. *țipár* ‘*Cobitis fossilis*, *Cobitis taenia*’ (Antipa 1909: 198 – 199), бълг. ‘обикновен щипок’, срв. рус. *щиповка* също. На карта № 738 намираме съответното название с разпространение в южната половина на Румъния. Етимологията е неясна, срв. евентуално праслав. **ščьp-* (вж. Фасмер, Трубачев / Vasmer, Trubachev 4: 507). В DLR (Т: 154 – 155) *țipár* (1) е с неясна етимология, срв. и дискусиата в Cioranescu 2001: 789 – 790, No. 8738). Допуска се също така експресивно образуване или се сравнява с нгр. *тшпѡра* ‘*Sparus aurata*’ (Коломиец / Kolomiec 1983: 36; Усачева / Usacheva 2003: 340).

Рум. *vârlán*, с варианти *vârlúg*, *vârlúgă*, ‘*Misgurnus fossilis*, *Noemacheilus barbatulus barbatulus*’ (Antipa 1909: 195), бълг. ‘обикновен щипок’. В Атласа названието се намира на карта № 738, на юг, и то само в пунктове 899, 928. Това по принцип е разпространение, типично за думи от български произход, но етимологията според DLR V: 863 е неясна.

Тези няколко примера дават достатъчно добра представа за сложността на етимологичното изследване на румънските имена на риби. Повече примери ще бъдат разгледани в следваща работа, посветена на този въпрос.

5. Заключение

Въз основа на посочените в статията данни може да се потвърди голямото значение на славянския начин за препитание чрез риболов в разглеждания регион. Този факт намира ярък израз в интензивното влияние на славянската и конкретно българската култура върху регионалната румънска култура в земите край река Дунав и други местни водоеми. Това влияние намира израз не само в наименованията на риболовни принадлежности, но и на различни водни обекти (езера, блата, локви и др.). В своя непубликуван доклад от 2016 г. Дамен и Попович заключават, че повечето имена на риби в тези райони са от славянски произход, което свидетелства за интензивното заселване на славяни в низините и по бреговете на река Дунав, потвърдено и чрез археологически находки. Лексикалните корени на много риболовни термини са проследими до времената на праславянската родина, което отново потвърждава, че риболовът е бил традиционен начин за препитание на местните славяни (Dahmen, Popovici 2016).

След преглед на материалите за имената на риби в румънския и в славянските езици, както и в по-стари и съвременни езици от региона, а също и от съседни региони, може да бъде направен изводът, че праславянският лексикален инвентар от названия на риби е изключително голям по обем. Продължение на това изследване, посветено специално на имената на рибите, ще бъде представено в следваща работа, за която ще бъдат използвани между другото и богатите етимологични данни у Виня (Vinja 1986).

Цитирана литература / References

- АЛМ: *Атласул лингвистик молдовенеск*. Т. 1 – 4. Ред. Р. Я. Удлер, В. Комарницки и др. Chişinău: Cartea moldovenească, 1968 – 1973. (*Atlasul lingvistic moldovenească*. Т. 1 – 4. Red. R. Ja. Udler, V. Komarnicki et al. Chişinău: Cartea moldovenească, 1968 – 1973.)
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1971 – 2017. (*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov“, 1971 – 2017.)
- Гура 2009а: Гура, А. В. Рыба. – В: *Славянские древности* 4. Москва, с. 505 – 506. (Gura 2009a: Gura, A. V. Ryba. – In: *Slavjanskije drevnosti* 4, Moskva, pp. 505 – 506.)
- Гура 2009б: Гура, А. В. Рыболовство. – В: *Славянские древности* 4. Москва, с. 507 – 514. (Gura 2009b: Gura, A. V. Rybolovstvo. – In: *Slavjanskije drevnosti* 4. Moskva, pp. 507 – 514.)
- Коломиец 1983: Коломиец, В. Т. *Происхождение общеславянских названий рыб*. Киев: Наукова думка. (Kolomiec, V. T. *Proishozhdenie obshheslavjanskih nazvanij ryb*. Kiev: Naukova dumka.)
- ОКДА 1981: *Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник*. Ред. С. Б. Бернштейн, Б. Видоески, Ш. Имре. Москва: Наука. (OKDA: *Obshhekarpatiskij dialektologicheskij atlas. Voprosnik*. Red. S. B. Bernshtejn, B. Vidoeski, Sh. Imre. Moskva: Nauka.)
- Стойков 1957: Стойков, Ст. Названията на картофите в български език. – В: *Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов*. София, с. 127 – 140. (Stojkov, St. Nazvaniyata na kartofite v balgarskiya ezik. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akademik Stefan Mladenov*. Sofia, pp. 127 – 140.)
- Усачева 2003: Усачева, В. В. *Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь*. Москва: РАН, Индрик. (Usacheva, V. V. 2003. *Slavjanskaja ihtiologicheskaja terminologija. Principy i sposoby nominacii. Obratnyj slovar*’. Moskva: RAN, Indrik.)
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*. Вып. 1–. Москва, 1974–. (ÈSSJa: *Ètimologicheskij slovar*’ *slavjanskih jazykov*. Выр. 1–. Moskva, 1974–.)
- Фасмер, Трубачев 1986 – 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Т. 1 – 4. Москва: Прогресс. (Vasmer, Trubachev 1986–1987: Vasmer, M. *Ètimologicheskij slovar*’ *russkogo jazyka*. Perevod s nemeckogo i dopolnenija chlena-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubacheva. T. 1 – 4. Moskva: Progress.)
- Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: БАН. (Filipova–Bayrova, M. 1969. *Gratski zaemki v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: BAN.)
- Antipa 1909: Antipa, G. 1909. *Fauna ihtologică a României*. Bucureşti: Academia Română.
- Atlas: ALR II s. n.: *Atlasul lingvistic român II. Serie nouă*. Vol. 1 – 7. Cluj: Editura Academiei RPR, 1956 – 1972.
- Bailly 1935¹¹: Bailly, A., É. Egger. *Dictionnaire grec-français*. Paris: Hachette.
- Brozović-Rončević 1999: Brozović-Rončević, D. Nazivi za blatišta i njihovi toponimijski odrazi u hrvatske jeziku. – *Folia Onomastica Croatica*, № 8, s. 1 – 44.
- Ciorănescu 2001²: Ciorănescu, Al. *Dicţionarul etimologic al limbii române*. Bucureşti: Saeculum.
- Dahmen, Popovici 2016: Dahmen, W., V. Popovici. Können uns die Donaufische etwas über die Kontinuität der Rumänen sagen? Eine ichthyophile Betrachtung. – 12. Balkanromanistentag zum Thema Donau. Balkanromania im Fluss, 5. – 7. Mai 2016, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung in Regensburg (paper, unpublished manuscript).
- DELР: *Dicţionarul etimologic al limbii române*. Coord. Cr. Moroianu, I. Giurgea, Vol. 1 (A), 2012, Vol. 2 (B–C), 2015. Bucureşti: Academia Română.
- DEX online: *Dexonline. Dicţionare ale limbii române*. <<https://dexonline.ro/intrare/jepcă/95040>> [20.01.2024].
- DLR: *Dicţionarul limbii române*. Bucureşti: Editura Academiei Române, 1913–.
- Duden 2014⁵: *Duden Herkunftswörterbuch*. Berlin: Dudenverlag.
- DWDS: *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. <<https://www.dwds.de/>> [13.01.2024].
- Holzer 2016: Holzer, G. Slavisch-deutsche Zweisprachigkeit im Lichte onomastischer Mischbildungen in Österreich. – *Mehrsprachige Sprachlandschaften? Das Problem der slavisch-deutschen Mischtoponyme. Onomastica Lipsiensia*. Hg. K. Marterior, N. Nübler, Leipziger Untersuchungen zur Namenforschung. Bd. 11. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, S. 33 – 42.
- Holzer 2020: Holzer, Georg, *Untersuchungen zum Urslavischen: Einleitende Kapitel, Lautlehre, Morphematik*. Schriften über Sprachen und Texte 13. Berlin: Lang.
- Holzer 2024: Holzer, G. Wissenschaftliche Mitteilung. Universität Wien.
- Hubschmid 1963: Hubschmid, J. *Thesaurus Praeromanicus. Faszikel 1. Grundlagen für ein weitverbreitetes mediterranes Substrat, dargestellt an romanischen, baskischen und vorindogermanischen p-Suffixen*. Bern: Francke.

- Kluge 1975²¹: Kluge, F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Leschber 1999: Leschber, C. Das slavische Substrat in Rumänien untersucht anhand des Flächenstärken-Diagramms. – *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, № 45. Wien, S. 281 – 302.
- Leschber 2021: Leschber, C. Urslavische Spuren im Rumänischen. – In: Jouravel, A., Mathys, A. (Eds.). *Wort- und Formenvielfalt. Festschrift für Christoph Koch zum 80. Geburtstag* (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe 37). Frankfurt/M. u. a.: Lang, S. 207 – 218.
- Mallory, Adams 2006: Mallory, J. P., D. Q. Adams. *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford: Linguistics.
- Meyer-Lübke 2009⁷: Meyer-Lübke, W. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Mihăilă 1960: Mihăilă, Gh. *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*. București.
- Miklosich 1977: Miklosich, F. v. *Lexicon Palaeoslovenico – Graeco – Latinum emendatum auctum*. Reprint. Aalen: Scientia Verlag.
- Pfeifer 1997: Pfeifer, W. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. München: Verlag dtv.
- Pronk-Tiethoff 2013: Pronk-Tiethoff, S. *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*. Leiden Studies in Indo-European 20. Leiden: Brill.
- Rothe 1957: Rothe, W. *Einführung in die historische Laut- u. Formenlehre des Rumänischen*. Halle: Niemeyer.
- Tiktin, Miron 1986 – 1990²: Tiktin, H. *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*. 2. Aufl. bearbeitet von P. Miron. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Vakarelski 1969: Vakarelski, Chr. *Bulgarische Volkskunde*. Berlin: De Gruyter.
- Vinja 1986: Vinja, V. *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva*. Split: Logos.
- Ylli 1997: Ylli, Xh. *Das slavische Lehngut im Albanischen. 1. Teil: Lehnwörter*. Slavistische Beiträge Bd. 350. München: Otto Sagner.

BULGARIAN LEXICAL INFLUENCES ON THE ROMANIAN LANGUAGE IN THE SEMANTIC FIELD OF WATER, AND FISH/FISHING

Corinna Leschber

Institute for Linguistic and Cross-Cultural Studies – Berlin

Leschber@institute-lccs.com, corinna.leschber@icloud.com

Abstract. Based on authentic materials from the Romanian Linguistic Atlas (ALR II s.n.), examples of Romanian words are selected from the semantic field of water, fishing, and fish names. We focus on words of Slavic origin, more specifically, words with a Bulgarian and an Old Bulgarian etymology. Besides their linguo-geographic distribution and their areal properties – such as a wide distribution or limited attestation in the form of a so-called relic island – we examine: What other synonyms with non-Slavic etymologies does the respective word have, and can certain patterns be identified? In addition, we look at the phonetic variability of words and typical word formation processes. Furthermore, we attempt to draw possible conclusions about the region’s historical development. In their unpublished talk of 2016, Dahmen, Popovici conclude that most of the fish names in these areas are of Slavic origin, which testifies to the intensive settlement of Slavs in the lowlands and on the banks of the Danube River, which is supported by archaeological findings. It also confirms the traditional local Bulgarian-Slavic subsistence strategy of fishing. The word roots of many fishing terms are traceable back to the times of the Proto-Slavic homeland, so again we can confirm that fishing was a typical subsistence strategy of native Slavs.

Keywords: *Romanian language, Bulgarian language, Slavic borrowings in Romanian, water, fishing, fish names*

Corinna Leschber
ILCCS
Kilstetter Str. 26
14167 Berlin
Germany

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.22>

ПО СЛЕДИТЕ НА ЕДНА ОСТАРЯЛА ГРЪЦКА ЗАЕМКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Христина Дейкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

hristina.deykova@gmail.com

Резюме. Обект на анализ в доклада е гръцката заемка *харокѡп* прил., *хорокѡпа* същ. ж. р. (< гр. *χαροκόπος* м. р. ‘веселяк, гуляйджия’), която е рядка и остаряла дума и не се употребява в съвременния език, но се среща в творчеството на писатели от XIX в. Двете форми на думата са включени в „Речника на българския език“ на Н. Геров, но с различни значения – ‘сръчен, похватен’ и ‘засмяна, приказлива жена’, които са доста отдалечени едно от друго. В работата се проследяват установените форми и употреби на думата в по-широк контекст и се застъпва тезата, че значението ‘сръчен, похватен’ в „Речника“ на Геров е недостоверно и е резултат от грешка, която се мултиплицира и в други писмени източници.

Ключови думи: *гръцки заемки в българския език; редки и остарели думи; речници; семантично тълкуване*

В балканския пласт лексика в българския език има множество гърцизми, прониквали в течение на столетия по различни пътища – както по книжовен път, още от старобългарския период и през последващите периоди, така и по устен път в резултат на многовековни интензивни социални, културни и езикови контакти между българи и гърци. Обект на анализ в настоящата работа е една рядка и остаряла гръцка заемка, която е била част от живата народна реч в миналото и макар да е излязла от употреба в съвременния език, може да бъде срещната в творчеството на някои възрожденски автори. Гръцкият произход на думата е безспорен, но нейната употреба и посочените в източниците значения поставят някои въпроси, на които ще се опитаме да дадем отговор в настоящото изложение.

В „Речника на българския език“ на Н. Геров откриваме думата *харокѡп*, *-па*, *-по*, определена като прилагателно и тълкувана ‘комуто иде отръки, каквото и да хване, все го свършва’ в пример: *харокопо девойче* (Геров / Gerov 1978, 5: 488). На друга страница се натъкваме на думата *хорокѡпа*, определена като съществително от ж. р. и тълкувана ‘засмяна, хоратлива, приказлива жена’ (Геров / Gerov 1978, 5: 506), като и при двете думи липсва бележка *Гр.*, каквато обикновено се привежда при гръцките заемки в този речник. В „Речника на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век“ (по-нататък РРОДД) е включена формата *харокѡп* прил. диал., тълкувана ‘сръчен, похватен’, с илюстративен контекст: ... *чувах баща си да приказва за майка ми каква била харокопа и как го направила да стане човек* (П. Р. Славейков) (РРОДД / RRODD 1974: 543). От Възрожденския архив в Института за български език става ясно, че думата е ексцерпирана от втори том на „Избраните произведения“ на П. Р. Славейков, издаден през 1956 г. (Славейков / Slaveykov 1956, 2: 23). В Диалектния архив и в Архива на Секцията за българска етимология в Института за български език откриваме следните варианти: *харакѡп* ‘сръчен’ (Габрово) (СпБАН / SpBAN 56: 84), *харокѡп* ‘сръчен, похватен’ (Славейков / Slaveykov 1978, 2: 760) и *хурукѡпъ* ‘засмяна, хоратлива, приказлива жена’ (Котел) (СБНУ / SbNU 15: 192). От тези данни става ясно, че думата е извлечена все от писмени източници, вкл. от съчиненията на П. Р. Славейков, а не от теренни материали. Вариантът от Котел *хурукѡпъ* ‘засмяна, хоратлива, приказлива жена’ е от „Материал за български речник от Котел“, събран от З. В. Собаджиев и публикуван в XV том на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, издаден през 1898 г. (Собаджиев / Sobadzhiev 1898: 192), а *харакѡп* ‘сръчен’ от Габрово е включен в речника към публикуваното в „Списание на Българската академия на науките“ през 1937 г. изследване на Л. Милетич за речника и фразеологията на източните български говори (Милетич / Miletich 1937: 84).

Етимологичната връзка между всички тези форми не подлежи на съмнение. Те трябва да се изведат от гр. *χαροκόπος* същ. от м. р. в димотики ‘веселяк, гуляйджия’, което е от *χαροκόψω* ‘веселя

се, забавлявам се; гуляя'. Пряко от гръцката форма трябва да се изведе формата у Геров *хорокòна*, същ. от ж. р. 'засмяна, хоратлива, приказлива жена', което е с асимилация $a - o > o - o$ от **харокòна*, същ. ж. р. със семантичен развой 'веселячка, гуляйджийка' > 'весела, засмяна, приказлива жена'. От *хорокòна* с редукция $o > u$ и $a > \text{ъ}$ в неударена позиция е формата *хурукòпъ* от Котел, документирана, както посочихме по-горе, още през 1898 г., преди издадения през 1904 г. пети том от „Речника“ на Н. Геров.¹ Формите *харокòп*, *-а*, *-о* в този речник и *харакòп* от Габрово са вторично адективирани от **харокòна*, осмислено на българска почва като субстантивирано прилагателно. Вариантът *харакòп* е с асимилация $a - o > a - a$ от *харокòп*. Съмнение обаче поражда значението 'комуто иде отръки, каквото и да хване, все го свършва' в примера *харокопо девойче* у Геров и съответно 'сръчен, похватен' от Габрово и в посоченото издание на съчиненията на П. Р. Славейков². Възможно е да се допусне, с по-малка степен на вероятност, семантичен развой 'весел' > 'който се весели, забавлява' > 'който приема всичко леко, с усмивка и затова води лесен живот' > 'комуто всичко се удава лесно' > 'комуто всичко иде отръки, сръчен, похватен', но включването на отделни места у Геров на формите *харокòп* прил. 'комуто иде отръки, каквото и да хване, все го свършва', при това само в пример *харокопо девойче*, и *хорокòна* същ. 'засмяна, хоратлива, приказлива жена' буди съмнение относно значението на *харокòп*, което може да се тълкува и като 'весело (засмяно, приказливо)' девойче. Съмненията ни се засилват и поради още един факт. Етимологията на думата се изяснява от М. Филипова-Байрова в статия, озаглавена „За някои редки и остарели думи от гръцки произход в български език“, в която е включена думата *харакòна* ж. рядко, тълкувана 'весел, забавен' в същия илюстративен контекст от П. Р. Славейкова като в РРОДД, но в по-различен синтактичен вариант: *чувах баща си да приказва за майка ми каква била харакòна, ъма го направила да стане човек*. Думата се извежда от нгр. дим. *харакòпос* от *харакòпō* 'веселя се, забавлявам се', за което се цитира етимологичният речник на гръцкия език на Андриотис (Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1973: 284). Тъй като на същото място в речника откриваме правилния гръцки етимон *харокòпос*, от сргр. *харокòпос*, а то от гл. *харокòпō*, еднакъв по значение с *διασκεδάζω πολὺ* 'развличам, забавлявам, веселя (много); развличам се, забавлявам се, веселя се (много); гуляя, пирувам (много)' (*Ἀνδριώτης / Andriwths* 1967: 422)³, а и във всички проучени от нас издания на съчиненията на П. Р. Славейков, вкл. в най-рано публикуваното от 1956 г.⁴, в което открихме въпросния текст, формата е *харокопа*, а не *харакòпа*, предполагаме, че в случая е допусната печатна грешка, която е повлияла и на грешното изписване на гръцката дума.⁵ Тук озадачава и по-различният съюз *ъма = ама* 'но' вместо *и*, който не е съединителен, а съпоставителен и предполага някакво различие или противоречие между двете синтактични единици, т.е. би било странно значението на *харокопа* да е 'сръчна, похватна', *ъма го направила да стане човек*. Интересното в случая е, че в бележка под линия Филипова-Байрова уточнява: „материалът е събран главно от Речника на редките, остарели и диалектни думи в български език (Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова и М. Павлова), който рецензирах неотдавна и в момента

¹ Както е известно, четвъртият и петият том на „Речника“ са издадени под редакцията на Т. Панчев, съответно през 1901 и 1904 г., след смъртта на Н. Геров през 1900 г. Не е изключено формата *хорокòна* 'засмяна, хоратлива, приказлива, жена', поради идентичното си тълкуване с *хурукòпъ* от Котел, да е взета от СБНУ и добавена в словника на петия том на „Речника“ в нормализирана, нередуцирана форма.

² Издаденията на съчиненията на П. Р. Славейков от края на 60-те години и 70-те години на ХХ в. са снабдени обикновено със списък на редки и остарели думи в творбите му. Така например в списъка в третия том от „Съчинения в осем тома“, включващ автобиографични творби, биографии и исторически очерци, в който на 81 с. се намира цитираният по-горе текст в РРОДД, където е употребена думата *харокопа*, е отбелязана думата *харокоп* диал., тълкувана 'сръчен, похватен' (Славейков / Slaveykov 1979, 3: 541). В четвъртия том от „Съчинения. Пълно събрание“, съдържащ хумористични и сатирични творби, приложеният списък в края на изданието включва съчетанието *харокопа жена*, тълкувано 'засмяна, приказлива жена' (Славейков / Slaveykov 1973, 4: 755), но за съжаление не успяхме да открием конкретния контекст в тома, в който то е употребено.

³ В РРОДД 1974: 543, също е посочен точният етимон *харокòпос*.

⁴ В това издание за първи път е публикуван автобиографичният текст „Куку Миню и гьдуларят“ от необнародваните спомени на П. Р. Славейков, в който се намира илюстративният контекст, отнасящ се до майката на твореца.

⁵ Възможно е авторката да е изписала погрешно гръцките форми *харакòпос* и *харакòпō* вм. *харокòпос* и *харокòпō*, подведена от произвеждащата за гръцкия глагол дума *харá* 'радост, веселие', посочена от Андриотис под *харокòпō* на същото място в речника, или пък на самата нея да ѝ е била известна подобна гръцка разговорна форма.

е под печат“ (Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1973: 279)⁶. На този етап остава неясно кой е автентичният първоначален вариант, защото във всички издания от 1956 до 1979 г., които успяхме да прегледаме, съюзът е *и*, но е напълно възможно при издаването на необнародваните спомени на П. Р. Славейков съюзът *ѐ*ма да е бил заменен с *и* при частичното осъвременяване на текста. Дори обаче оригиналният съюз да е бил *и*, по-вероятното значение на думата е ‘весела, забавна (приказлива)’ или пък ‘веселячка, шегаджийка (приказливка)’. Допускаме, че тълкуването в РРОДД като ‘сръчен, похватен’ е повлияно от включеното у Геров *харокѝп*, тълкувано според нас неточно ‘комуто иде отръки, каквото и да хване, все го свършва’. Вероятно даденото от Л. Милетич подобно значение също е в резултат от направена справка в „Речника“ на Геров, тъй като при тази дума в речниковия материал в СпБАН (56: 84) липсва илюстративен контекст. Не такъв е случаят с формата от Котел със значение ‘засмяна, приказлива жена’, включена в материалите на Собаджиев, издадени през 1898 г., преди издаването на петия том от „Речника“ на Геров през 1904 г. Най-вероятно значението ‘сръчен, похватен’ на *харокоп*, включено в списъците с редки и остарели думи към томове от Славейковите „Събрани съчинения в осем тома“ от 1978 г. (том 2, с. 760) и 1979 г. (том 3, с. 541, включващ и автобиографичната творба, от която е цитираният по-горе текст), е взето от издадения вече по това време „Речник на редки, остарели и диалектни думи“, който съставителите са ползвали.

В студията си „Народно-разговорна лексика и фразеология в творчеството на П. Р. Славейков“ Цв. Македонска отбелязва думата *харокопа* (*харокѝпос* ‘веселяк’) сред гръцките думи от разговорната лексика, която е широко застъпена в творчеството на П. Р. Славейков (Македонска / Makedonska 1967: 114)⁷. Това ни подтикна да потърсим различни употреби в по-широк контекст у П. Р. Славейков, а и у други възрожденски автори. Оказа се, че няколкото употреби, които успяхме да открием благодарение най-вече на електронния архив на Секцията за българска лексикология и лексикография в Института за български език⁸, са основно от творчеството на П. Р. Славейков. Една от тях е в повестта „Невенка, болярска дъщеря“, побългарена от Ст. Захариев с участието на П. Р. Славейков (Леков / Lekov 1970: 38). Ето и кратък откъс от тази повест⁹ според първото ѝ издание от 1867 г.:

(понеже отъ памти-вѣка ся почитала Българската столица за жилище на красотѣтѣ и мжжеството) но никоя хубавица не можяла да ся сравни съ Невенкѣ, тя била отъ всички по-нѣжна, по-харокопа и по-прѣлестна... (подч. мое – Х. Д.) (Захариев, Славейков / Zahariev, Slaveykov 1867: 6).

Очевидно е, че в този контекст, в който се говори за красотата и привлекателността на Невенка, *харокопа* не би могло да означава ‘сръчна, похватна’. Потвърждение на това ни дава следващо издание на повестта от 1883 г. В него *харокопа* е заменено с домашната дума *драголибна*:

(понеже отъ памти-вѣка ся почитала Българската столица за жилище на красотѣтѣ и мжжеството) но никоя хубавица не можяла да ся сравни съ Невенкѣ, тя била отъ всички по-нѣжна, по-драголибна и по-прѣлестна... (подч. мое – Х. Д.) (Захариев, Славейков / Zahariev, Slaveykov 1883: 6).

Остарялата дума *драголибна* е вариант на *драголиѝбна*, като и двете са включени в „Речника на българския език“, където се тълкуват по следния начин: 1. ‘Мил, обичлив, приятен’, срв.

⁶ Малко е вероятно самата Филипова-Байрова да е приспособила текста така, с диалектния редуциран вариант *ѐ*ма на съюза *ама*, който П. Р. Славейков използва като носител на източнобългарски говор. По-вероятно ни се струва авторите на РРОДД на един финален етап да са променили текста според изданието на избраните произведения на П. Р. Славейков от 1956 г.

⁷ Авторката пояснява: „Като част от народно-разговорния език ние схващаме и широко навлезлите в езика ни турцизми и гърцизми, макар че мнозина от възрожденските книжовници са водили упорита борба за прогонването им“ (Македонска / Makedonska 1967: 73). Тя припомня, че Славейков е изучавал гръцки и турски език още от дете, а по-късно след упорити занимания овладява добре двата езика. След преместването си в Цариград значително разширява познанията си по тези езици, като дори е превеждал и препечатвал статии от турски или гръцки вестници (Македонска / Makedonska, op. cit.: 106).

⁸ Изказвам специална благодарност на колегите от Секцията за лексикология и лексикография за съдействието, което ми оказаха за необходимите справки.

⁹ Тук и по-долу в цитираните трудове запазваме правописа на П. Р. Славейков в случаите, когато са ползвани оригиналите.

Присъствието на това **драголюбно и нежно същество** тук разля чаровна радост (Ив. Вазов); 2. 'Който изразява или проявява приветливост, благоразположение, доброта'; 3. 'Който доставя радост, удоволствие; приятен, хубав', срв. *Черният шар прилягаше чудесно на лицето ѝ с профил на една харита, той го отваряше още по-бяло и драголюбно* (Ив. Вазов) (РБЕ онлайн / RBE online). Смятаме, че в цитирания по-горе контекст от повестта *драголюбна* е употребено в третото от посочените в РБЕ значения 'който доставя радост, удоволствие; **приятен, хубав**', което от своя страна съответства на посоченото като преносно и разговорно трето значение на *весел* 'който с вида си предизвиква радостно настроение, създава удоволствие; **приветлив, приятен**' (РБЕ онлайн / RBE online). Можем да заключим, че гръцката заемка *харокопа* прил. ж. р. в повестта е употребена с преносно значение 'приветлива, приятна, хубава', което може да се изведе от първичното 'весела'. Прилагателните *весел, приветлив* и *приятен* се сочат обикновено в един синонимен ред, в който *весел* влиза именно с преносното си значение (Нанов, Нанова / Nanov, Nanova 1987: 29; вж. и Инфолекс. Синоними. Весел / Infolex. Sinonimi. Vesel).

Попаднахме на още три употреби на думата *харокоп* в личното творчество на П. Р. Славейков, като и трите са от хумористични и сатирични текстове, публикувани в издаваните от него в „Гайда“, в. „Шутош“ и в. „Остен“. Цв. Македонска обръща внимание на това, че често писателят употребява гръцки заемки в творчеството си като „средство за създаване на хумор“, като обобщава, че в „хумористичните и сатиричните творби на Славейков турцизмите и гръцизмите имат особена стилистична функция“ именно защото той ги използва обикновено с хумористична и сатирична цел (Македонска / Makedonska 1967: 114 – 115). Най-рано засвидетелстваният пример е от в. „Гайда“:

Търново. – Окайвами Търновци за тѣхното безумѣстно съчувствие към онуй Гръцко хърцало в' града им, и за равнодушието им към черковния наш народен въпрос в' това толкоз сгодно врѣме. До кога ще са намѣрвами в' туй жалостно положение дѣто да нѣмами да съобщим на читателитѣ си нѣщо благоприятно, нѣщо народополезно и от това мѣсто от което толкоз са очяква?! Да не сякат нашитѣ читатели, че Гайдата от злорадост или от нѣкакво си причудливо пристрастие си е зела като обичай за Търново само неприятни слухове да издава. Не. Гайдата е отколѣ готова да прогласи похвалната им постѣпла, но при сичкото ни присърце, какво да сторим, като от Търново ни една добра свирня, ни една харокопа нѣсен не е стигнала до Гайдата (подч. мое – Х. Д.) (Гайда 1863, 4: 28).

Очевидно е, че Славейков тук използва образен, метафоричен език и значението на *харокопа* в съчетанието *харокопа песен* трябва да се тълкува 'весела, радостна' (песен), т.е. отрадната, приятна, положителна, оптимистична (новина), както става ясно и от текста по-горе за това, че вестникът не може да съобщи нищо благоприятно на читателите си. Сравни във връзка с това тълкуване синонимите на *весел* – *радостен, отраден* (книж.), *оптимистичен, жизнерадостен* (Нанов, Нанова / Nanov, Nanova 1987: 29; вж. и Инфолекс. Синоними. Весел / Infolex. Sinonimi. Vesel).

С преносно значение 'приветлив, приятен, добър' е употребено прилагателното *харокоп* в текста „Кой е този Шутош“, публикуван в бр. 1, с. 1, на хумористичния вестник „Шутош“ през 1873 г.:

Да разправяме за тези светли жители на Олимп какви са били и какво са правили, отишло би твърде далеко, по-добре да кажем изкъсо, че ако и богове, но като гръци те не били по-харокопи и от самите онези, над които богували, т.е. правели, щото щели; карали ся помежду си, биели ся, лъжели ся един други, а че лъжели и обожателите си многочастно и многообразно (подч. мое – Х. Д.) (Славейков / Slaveykov 1978, 2: 394).

Сравни за това тълкуване и значението на *приветлив* 'който проявява, показва благоразположение, доброжелателност, добро отношение към другите; мил, дружелюбен' (РБЕ онлайн / RBE online), което съответства точно на тази употреба.

В сатиричния текст „Новите чудесии“¹⁰, публикуван във в. „Остен“, бр. 9, 1879 г., с. 1 – 3, откриваме още една употреба на прилагателното *харокоп*:

¹⁰ Текстът е провокиран от възмущението на П. Р. Славейков по повод на една сръбска дописка, в която се говорело за мюсюлмански пратеници от България, които отишли да молят сръбските власти да се преселят там, принудени „от несносните отношения на българите“ към тях, при това по същото време, когато в сръбските земи е имало размирици от страна на „арнаутските мюсюлмани“, а сърбите са отвръщали на това с безпощадни боеве.

Но не са само тези, нито таквизи само мюсюлманско причудливи чудесии и лудории, които стават в Белград и служат за предмет на дописки от таквиз *харокопи дописници* като тогоз, който е писал дописката, за която е реч. Способният да бълнува само за едно ли бълнува? Този, който може да мири в съвестта си таквиз противоположности за мюсюлманските нападения и преследвания и да говори за тях пред света, мъчно ли му е да скрои, да измисли и да проповядва за други още таквиз неимоверности? (подч. мое – Х. Д.) (Славейков 1973, 4: 649).

Целият текст е пропит със сарказъм и ирония, което личи както от заглавието, така и от възклицания в текста като „Не е ли това за чудо и помен? Не е ли за диво и за приказ?“. И употребата на *харокопи* тук е иронична, но е трудно да се посочи с какво точно значение. Сравни други иронично употребени епитети в текста: „И *честити* били *свесните* дописници из Белград ...и *усърдни* се показали...“. Героят е наречен още „клетият дописник“, който е имал „сън лъжовен“, а написаното от него е „плод на разстроеното въображение на дописника из Белград“. В общи линии в такова стилистично обкръжение е употребено и прилагателното *харокопи* като определение на дописници. Може да се предположи, че е иронична употреба на думата с преносно значение ‘забавен, духовит, който забавлява, развеселява’ от първично ‘весел’. Възможно е обаче значението тук да е ‘който възбужда смях, смешен, смехотворен, несериозен’, употребено пренебрежително в резултат от развой ‘весел’ > ‘който развеселява, възбужда смях, смешен’. Сравни и един от посочените синонимни редове на *весел*: *комичен – смешен – шеговит – смехотворен – хумористичен – сатиричен* (Инфолекс. Синоними. Весел / Infolex. Sinonimi/ Vesel). Ако се приеме значението ‘сръчен, похватен’ за достоверно, думата би могло да е употребена иронично и с това значение, но това е малко вероятно, при положение че във всички други случаи Славейков употребява думата със значение ‘весел, забавен’, ‘весел, радостен’ и с преносни значения като ‘приветлив, приятен, хубав’, ‘приветлив, приятен, добър’.

Нашата хипотеза е, че думата *харокоп*, *-на*, *-но* прил. ‘комуто иде отръки, каквото и да хване, все го свършва’ в „Речника“ на Геров е представена с недостовременно значение, изтълкувано невярно въз основа на съчетанието *харокопо девойче*, което е твърде недостатъчен контекст. Вероятно авторите на РРОДД са се опрели именно на „Речника“ на Геров, когато са тълкували *харокопа* в откъса от П. Р. Славейков като ‘сръчен, похватен’, така както вероятно е направил и Л. Милетич. Съставителите на събраните съчинения на писателя от своя страна са следвали РРОДД. При евентуално установяване на още други употреби на думата с достатъчен контекст, най-вече у П. Р. Славейков, но също и у други възрожденски автори, тази хипотеза може да се потвърди или отхвърли.

В заключение ще отбележим, че във всеки голям лексикографски труд могат да бъдат допуснати неточности и недоглеждания, което е разбираемо, когато се работи с огромен по обем езиков материал. Съществуват обективни по своя характер проблеми, свързани с невъзможността да се издирят и проучат по-подробно всички корпуси от текстове и различни по характера си източници, които невинаги са лесно достъпни. Това важи в особена степен за историческите и диалектоложките трудове, речниците на редки и остарели думи, а също и за тълковните речници, обхващащи големи периоди от време, които са източник на езиков материал и за етимологичните речници. При все това авторите на подобни трудове трябва да подхождат внимателно при удостоверяването, идентифицирането и тълкуването на речниковите единици, защото всеки изработен лексикографски труд по необходимост става основа за бъдещи подобни трудове и допуснатите в предходни издания грешки могат да се „мултиплицират“¹¹ и да доведат до поява на несъществуващи, „мними речникови единици“¹², които етимолозите се налага отчаяно да обясняват в опитите си за търсене на правдоподобно етимологично тълкуване.

¹¹ „Мултиплициране на грешките“ е израз, който Б. Парашкевов използва за заглавие на своя статия, в която прави критичен преглед на някои речници на чуждите думи в българския език, в които се повтарят едни и същи грешки при обяснението на произхода на думите (Парашкевов / Parashkevov 2002).

¹² Л. Селимски многократно е обръщал внимание на включването в „Българския етимологичен речник“ на т. нар. от него „мними речникови единици“, погрешно идентифицирани в научната литература и лексикографски източници, както и на погрешно записани или разчетени от архивни източници думи и форми, представени с въображаеми, несъществуващи облици (Селимски / Selimski 2016: 35 – 36, 56 – 62, 117, 119, 146).

Източници / Sources

- Гайда 1863, 4: Гайда: сатирически вестник за свестяване на българите, № 4. <<https://plus.cobiss.net/cobiss/bg/bg/bib/1254100708>> [06.01.2024]. (Gayda 1863, 4: *Gayda: satiricheskiy vestnik za svestyavanie na balgarite*, № 4. <<https://plus.cobiss.net/cobiss/bg/bg/bib/1254100708>> [06.01.2024].)
- Захариев, Славейков 1867: Невенка, болярска дъщеря. [Прикаска]. Прекроена от Ст. Захариев. Поправена от П. Р. Славейков. Цариград: Книгопечатницата на Македония. <<http://dspace.cl.bas.bg/xmlui/handle/nls/464>> [06.01.2024]. (Zahariev, Slaveykov 1867: *Zahariev, St., P. R. Slaveykov. Nevenka, bolyarska dashteryu. [Prikaska]. Prekroena ot St. Zahariev. Popravena ot P. R. Slaveykov.* Tsarigrad: Knigopечатnitsata na Makedonia. <<http://dspace.cl.bas.bg/xmlui/handle/nls/464>> [06.01.2024].)
- Захариев, Славейков 1883: Захариев, Ст., П. Р. Славейков. Невенка, болярска дъщеря. [Прикаска]. Прекроена от Ст. Захариев. Поправена от П. Р. Славейков. Пловдив: Напредък. <<https://lit.libsofia.bg/bg/lister.php?iid=DO-8L0008842>> [06.01.2024]. (Zahariev, Slaveykov 1883: *Zahariev, St., P. R. Slaveykov. Nevenka, bolyarska dashteryu. [Prikaska]. Prekroena ot St. Zahariev. Popravena ot P. R. Slaveykov.* Plovdiv: Napredak. <<https://lit.libsofia.bg/bg/lister.php?iid=DO-8L0008842>> [06.01.2024].)
- Леков 1970: Леков, Д. Проблеми на българската белетристика през Възраждането. София: Издателство на БАН. (Lekov 1970: *Lekov, D. Problemi na balgarskata beletristika prez Vazrazhdaneto.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Милетич 1937 = СпБАН 56: Милетич, Л. Особен принос към речника и фразеологията на източните български говори. – *Списание на Българската академия на науките*, 56, с. 43 – 87. (Miletich 1937 = SpBAN 56: *Miletich, L. Osoben prinos kam rechnik i frazeologiyata na iztochnite balgarski govori.* – *Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite*, 56, pp. 43 – 87.)
- Славейков 1956, 2: Славейков, П. Р. Избрани произведения. Т. 2. София: Български писател. (Slaveykov 1956, 2: *Slaveykov, P. R. Izbrani proizvedeniya. T. 2.* Sofia: Balgarski pisatel.)
- Славейков 1973, 4: Славейков, П. Р. Съчинения. Пълно събрание. Т. 4. Хумор и сатира. София: Издателство на БАН. (Slaveykov 1973, 4: *Slaveykov, P. R. Sachineniya. Palno sabranie. T. 4. Humor i satira.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Славейков 1978, 2: Славейков, П. Р. Съчинения в осем тома. Т. 2. Хумор и сатира. София: Български писател. (Slaveykov 1978, 2: *Slaveykov, P. R. Sachineniya v osem toma. T. 2. Humor i satira.* Sofia: Balgarski pisatel.)
- Славейков 1979, 3: Славейков, П. Р. Съчинения в осем тома. Т. 3. Автобиографични творби. Биографии и исторически очерци. София: Български писател. (Slaveykov 1979, 3: *Slaveykov, P. R. Sachineniya v osem toma. T. 3. Avtobiografichni tvorbi. Biografii i istoricheski ochertsy.* Sofia: Balgarski pisatel.)
- Собаджиев 1898 = СбНУ 15: Собаджиев, З. В. Материал за български речник. От Котел. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Кн. 15. София: Държавна печатница, с. 181 – 193. (Sobadzhiev 1898 = SbNU 15: *Sobadzhiev, Z. V. Material za balgarski rechnik. Ot Kotel.* – *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina.* Vol. 15. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, pp. 181 – 193.)

Цитирана литература / References

- Геров 1978, 5: Геров, Н. Речник на българския език. Т. 5. София: Български писател. (фототипно издание). (Gerov 1978, 5: *Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik. T. 5.* Sofia: Balgarski pisatel. (fototipno izdanie).)
- Инфолекс. Синоними. Весел: Информационен портал „Инфолекс“. Синоними в българския език. Весел. <<https://ibl.bas.bg/infolex/synonyms.php>> [17 – 19.01.2024]. (Infolex. Sinonimi. Vesel: *Informatsionen portal „Infolex“.* *Sinonimi v balgarskiya ezik. Vesel.* <<https://ibl.bas.bg/infolex/synonyms.php>> [17 – 19.01.2024].)
- Македонска 1967: Македонска, Цв. Народно-разговорна лексика и фразеология в творчеството на П. Р. Славейков. – *Известия на Института за български език*, т. XIII, с. 71 – 125. (Makedonska 1967: *Makedonska, Tsv. Narodno-razgovorna leksika i frazeologiya v tvorchestvoto na P. R. Slaveykov.* – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, vol. XIII, pp. 71 – 125.)
- Нанов, Нанова 1987: Нанов, Л., А. Нанова. Български синонимен речник. София: Наука и изкуство. (Nanov, Nanova 1987: *Nanov, L., A. Nanova. Balgarski sinonimen rechnik.* Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Парашкевов 2002: Парашкевов, Б. Мултиплициране на грешките. – *Българска реч*, № 2, с. 28 – 34. (Parashkevov 2002: *Parashkevov, B. Multiplisiranje na greshkite.* – *Balgarska rech*, № 2, pp. 28 – 34.)
- РБЕ онлайн: Речник на българския език онлайн. А – системност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [10 – 19.01.2024]. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik online. A – sistemnost.* <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [10 – 19.01.2024].)
- РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Ст. Илчев (ред.). София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek.* St. Ilchev (Ed.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

- Селимски 2016: Селимски, Л. *Етјуди по етимологија и ономастика*. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“. (Selimski 2016: Selimski, L. *Etyudi po etimologiya i onomastika*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“.)
- Филипова-Байрова 1973: Филипова-Байрова, М. За някои редки и остарели думи от гръцки произход в български език. – В: *Славистичен сборник (По случай VII Международен конгрес на славистите във Варшава)*. София: Издателство на БАН, с. 279 – 285. (Filipova-Bayrova 1973: Filipova-Bayrova, M. Za nyakoi redki i ostareli dumi ot gratski proizhod v balgarski ezik. – In: *Slavistischen sbornik (Po sluchay VII Mezhdunaroden kongres na slavistite van Varshava)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 279 – 285.)
- Ανδριώτης 1967: Ανδριώτης, Ν. Π. *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέοελληνικής*. Αθήνα. (Andriwthc 1967: Andriwthc, N. P. *Etymologiko Lexiko thc Neoellhnikhc*. Athhna.)

TRACING THE HISTORY OF AN OBSOLETE GREEK LOANWORD IN BULGARIAN

Hristina Deykova

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences

hristina.deykova@gmail.com

Abstract. The object of analysis in the paper is the Greek loanword *харокѡн* adj., *хорокѡна* f. (< Gr. *χαροκόπος* m. ‘joker, reveler’), which is a rare and obsolete word. Even though the loanword is not used today in the modern language, it is found in the work of writers from the 19th century. The two forms of the word are included in the Dictionary of the Bulgarian Language by N. Gerov, but with different meanings – ‘skilful, dexterous’ and ‘funny, talkative woman’, which are quite distant from each other. The paper traces the discovered forms and uses of the word in a wider context and advocates the thesis that the meaning ‘skilful, dexterous’ in Gerov’s Dictionary is unreliable and is a result of an error that is multiplied in other written sources.

Keywords: *Greek loanwords in Bulgarian; rare and obsolete words; dictionaries; semantic explanation*

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.23>

ЗНАЧЕНИЕТО 'ЯМ' КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ РЕГУЛЯРЕН МЕТАФОРИЧЕН РАЗВОЙ: СЕМАНТИЧЕН ПАРАЛЕЛИЗЪМ В ПОМОЩ НА ЕТИМОЛОГИЧНИЯ АНАЛИЗ

Красимира Фучеджиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Резюме. Статията е фокусирана върху група български глаголи с вторично значение 'ям'. При анализ на конкретен лексикален материал, включен в „Българския етимологичен речник“, се наблюдават повтарящи се семантични преходи 'тъпча, натъпквам' → 'ям много' и 'тъхам, мушкам' → 'ям лакомо (и много)', които обясняваме като резултат от метафоричен пренос. Установените семантични паралели, макар и в този малък фрагмент от лексиката, биха могли да допълнят доказателствения емпиричен материал при систематизираното представяне на семантичните преходи в рамките на семантичнотипологичните изследвания. Те могат да подпомогнат семантичния анализ при етимологизиране на други глаголи с подобни вторични значения и тяхното правилно съотнасяне към определено етимологично гнездо.

Ключови думи: *етимология, семантичен развой, семантични паралели, „Български етимологичен речник“.*

При изработването на етимологичен речник от гнездови тип една от първите и основни задачи е определянето на т. нар. етимологичен минимум, т. е. отнасянето на всяка етимологизирана дума към конкретно етимологично гнездо. В някои случаи е сравнително лесно между отделни лексеми да се установят етимологични връзки (напр. *хòдя, прòход, ходатàй* и т. н.), но в други е необходимо предварително да бъде извършен задълбочен фонетичен, словообразователен и семантичен анализ на думата, за да бъде определен нейният произход и тя да бъде отнесена към съответното етимологично гнездо (например при думи като *муам* 'лапам, ям лакомо', *притòкнувам* прен. 'поглъщам' и др.). Това се отнася най-вече за думи с „тъмна“ етимология, претърпели сериозни фонетични, морфологични или семантични промени в хода на историческия развой на езика.

При анализа винаги трябва да се взема под внимание и това дали наблюдаваните промени са закономерни, т. е. дали имат системен характер, или не. От друга страна е известно, че тъкмо семантичните изменения най-трудно се поддават на систематизация, тъй като те са в много по-малка степен предвидими в сравнение например с фонетичните. Във всеки случай липсват утвърдени общоприети закономерности, които да обясняват или да „предсказват“ възможните промени в семантичния обем на думите или посоките на техния развой, особено в диахронен план. На това обръща внимание О. Н. Трубачов, който намира „несъмнена диспропорция“ между фонетико-морфологичния и словообразователния аспект на етимологичния анализ, от една страна, и това, което „най-естествено може да бъде определено като семасиологична страна на етимологията“, от друга. Според него, докато фонетичната, морфологичната и словообразователната страна на изследването „дават на етимологията определени възможности за обективна проверка на резултатите от анализа“, семантичните изменения „сковават и затрудняват почти на всяка крачка усилията на етимолозите“ (Трубачев / Trubachev 1964: 100).

В последните години обаче се утвърждава разбирането, че и при семантико-деривационните процеси в лексикалната система също могат да бъдат установени определени закономерности. Е. Падучева например вижда „пътя към възстановяването на единството на думата в описанието на общи модели (семантични производни), които трансформират едно значение в друго“ (Падучева / Raducheva 2004: 14). Особено актуална днес е идеята за установяване на **типология на семантичните изменения**, каквато например търси и Св. Толстая. Тя говори за семантична реконструкция, която според нея изисква „да се изяви логиката на развитие на праславянската дума, да се определят импулсите и механизмите, лежащи в основата на семантичните процеси (метафорични и метонимични преноси, семантична ирадиация, конкуренция и взаимодействие на семантични модели,

външно влияние, калкиране и пр.), да се структурират елементите на значението и да се разкрие неговата вътрешна йерархия и накрая да се отделят „типичните“ съчетания на значенията, свързани с явленията на регулярната (категориална) многозначност, от индивидуалните случаи на съвместяване на различни значения в рамките на една лексикална единица“ (Толстая / Tolstaja 2008: 13 – 14).

Именно върху подобни **типични съчетания на значенията**, т. е. върху някои конкретни регулярни семантични промени, е фокусирано и настоящото изследване. То се базира на един от най-продуктивните подходи в изследванията по семантична типология, а именно – на установяването на паралелен развой на значенията при различни думи. Методът на семантичните паралели, използван за доказване на възможен семантичен развой, се приема за най-безспорния семантичен критерий и в диахронен план (вж. Havlová 1979: 51, Трубачев / Trubachev 1980: 5, Абаев / Abaev 1986: 22, Варбот / Varbot 1986: 33). В настоящата работа като обективен критерий, доказващ регулярността на даден семантичен развой, се приема условието да бъдат установени най-малко два конкретни примера за идентичен семантичен развой при думи с различен произход¹. Семантичният паралелизъм, установен при две или повече думи с различен произход, може да бъде приет като доказателство за закономерността на конкретна семантична промяна и да служи като аргумент при изграждане на етимологични хипотези.

Установяването на семантични паралели е от ключово значение при етимологизирането на огромен по обем диалектен материал, с какъвто се работи при съставянето на „Българския етимологичен речник“ (по-нататък БЕР). Особено целесъобразно с оглед на работата по БЕР е подобни семантични паралели да бъдат установени в рамките на дадено лексико-семантично поле. В случая настоящото изследване е фокусирано върху глаголи с вторично значение 'ям', което обикновено съдържа и допълнителни семантични признаци, характеризиращи действието.

Разгледаните вторични значения най-общо могат да бъдат определени като метафорични, доколкото възникват в резултат от промяна на обекта на действието (*предмет* → *човек*). Подобно семантично развитие в неологията наблюдава С. Колковска, която определя като типичен за глаголната метафора преноса по модела *действие с обект предмет* – *действие с обект човек или група хора*, с мотивационен признак *цел на действието* (Колковска / Kolkovska 2013: 194). При някои от примерите обаче е трудно да се определи еднозначно дали новополученото оценъчно значение 'ям' е резултат от метафоризация или от специализация на изходното значение. Поради това е целесъобразно в определени случаи да се допуска и друг вид семантична промяна, а именно – стесняване на по-общото изходно значение. За настоящото изследване видът на промяната не е от съществено значение, тъй като основна цел в случая е да бъдат установени случаи на регулярен семантичен развой, при които дадено вторично значение редовно и закономерно може да възникне от определено изходно значение. Диалектният материал в изследването е извлечен от БЕР.

1. Регулярен семантичен преход 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много'

При анализа на събрания лексикален материал като устойчива и регулярна се очерта връзката между значенията 'тъпча, натъпквам' → 'ям (много)', както и 'тъпча, натъпквам' → 'пия (много) (обикн. алкохол)'. Този преход може да бъде определен като метафоричен, тъй като най-общо се касае за промяна на обекта на действието (*предмет* → *човек*). Посоченият семантичен развой може да бъде определен като регулярен въз основа на следните примери:

тъпча 'пъхам, бутам нещо да влезе, да се събере някъде, гнета' (РСБКЕ) → *тъпча* прен. 'карам някого насила да яде много' (РСБКЕ), пренебр. разг. и диал. 'ям' (Тръстеник, Плевенско; Ленково, Никополско);

натъпквам 'вкарвам нещо някъде (в някакъв съд, помещение и под.) на тясно място или в голямо количество, плътно и обикн. със сила, с натиск, напъхвам, наблъквам, набутвам, намушквам; с натиск, със сила пълня, напълвам нещо (съд, помещение и под.) колкото може да поеме,

¹ Подобен критерий е възприет и от А. Зализняк в разработката на *База данни на семантичните преходи в езиците по света*, където „всяка каталогизируема семантична деривация“ се подкрепя от „най-малко две реализации“ на един и същ семантичен преход (Зализняк / Zaliznjak 2001: 20).

до краен предел, догоре; наблъсквам, набумквам, набухвам' (РБЕ) → *натъпквам* разг. 'накарвам някого, правя някой да яде много, да погълне прекалено много храна или лекарства и др.' (РБЕ), *натъпквам се* 'наяждам се, нахранвам се до пресищане, надумквам се, напрасквам се, надънвам се' (РБЕ);

натла̀сквам 'с тласкане, тикане, блъскане вкарвам някого или нещо някъде, натиквам, наблъсквам, набутвам' (РБЕ) → *натла̀сквам се*, *натла̀скам се* диал. прен. 'напивам се или се наяждам много, без мярка, наплюсквам се, наблъсквам се, надумквам се' (Геров / Gerov 3: 230);

гнетà диал. 'тъпча, натискам, притискам нещо; тласкам, тикам' (РБЕ), *нагнѝтам* диал. 'гнета, напълвам плътно, докрай, натъпквам' (РБЕ) → *гнетà* 'много ям' (РБЕ), *гнетà се* диал. 'ям много, тъпча се с храна' (РБЕ);

гъ̀чкам разг. 'тъпча, натъпквам, нагъчкавам' (РБЕ), *нагъ̀чкавам* диал. 'натъпквам, наблъсквам, набъквам, нашибвам, наджипквам' (РБЕ) → *нагъ̀чкавам се* диал. 'наяждам се много, обилно, налапвам се, наплюсквам се, натъпквам се, надумквам се' (РБЕ).

Както се вижда, в повечето случаи новополучените значения са оценъчни (с допълнителна бележка „пренебр.“) или съдържат допълнителни семантични признаци, конкретизиращи действието ядене ('до пресищане', 'много', 'обилно', 'без мярка'). Тези характеристики могат да бъдат свързани пряко с признаците за интензивност на действието, които са налице в изходното значение (срв. напр. тълкуването на *натъпквам* 'вкарвам нещо някъде (в някакъв съд, помещение и под.) на тясно място или в голямо количество, плътно и **обикн. със сила, с натиск**, напълвам, наблъсквам, набутвам, намушквам; **с натиск, със сила** пълня, напълвам нещо (съд, помещение и под.) колкото може да поеме, **до краен предел**, догоре, наблъсквам, набумквам, набухвам', РБЕ). Те са съществени и за вторичните преносни значения, тъй като чрез тях се поставя акцент именно върху прекомерността, върху необичайния (или неприемлив) начин на извършване на действието. Поради това признакът за интензивност на първичното действие, който е налице в изходното значение, може да бъде посочен като мотивиращ признак за посочения семантичен преход.

2. Регулярен семантичен преход 'удрям силно' → 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много'

Представеният по-горе развой може да бъде и част от по-дълга семантична верига с изходна семантична степен 'удрям силно'. Преходът 'удрям силно' → '**(с със силен удар) тъпча, натъпквам**' също може да бъде определен като регулярен въз основа на редица примери. При това признакът за интензивност на действието се откроява във всяка от степените на развоя (независимо че някои от тълкуванията не са съвсем конкретни):

[*п̀раскам* 'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)' (РБЕ)] → *нап̀расквам* разг. 'праскам, бия някого много, в голяма степен' (РБЕ) → *нап̀расквам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, наджасвам' (РБЕ) → *нап̀расквам се*, *нап̀раскам се* 'наяждам се, нахранвам се в голяма степен, до пресищане, натъпквам се, надънвам се, надумквам се' (РБЕ), *нап̀раскал се* 'напил се' (Банско);

б̀ия 'удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) → *наб̀ивам* 'с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам; с удари или натиск правя нещо да се намести, да се уплътни и под.' (РБЕ) → *наб̀ивам* разг. 'ям много и лакомо' (РБЕ), войнишки говор 'ям, храня се' (Момчилград), жарг. 'ям, храня се обилно, бързо, с голям апетит' (Армянов / Армуанов 2001: 220);

д̀жа̀скам разг. 'грубо и силно удрям, блъскам' (РБЕ) → *надж̀асквам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, надумквам, напрасквам' (РБЕ) → *надж̀асквам се* грубо 'погълщам нещо (обикн. ям, пия) много, в голямо количество, до пресищане, натъпквам се, наблъсквам се, набумквам се, надънвам се, надумквам се, напрасквам се' (РБЕ);

м̀ахам диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ), *м̀адам* диал. разг. 'махам, удрям, бия', *нам̀адам* 'набия' (Троян) → *нам̀адувам* 'напълвам' (Самоков), *нам̀адувам (се)* 'натъпквам (се); навлизам, напълвам' (Банско) → *м̀адам* 'ям бързо' (Страхилово, Свищовско), *м̀адам* жарг. 'ям, храня се, обикн. бързо' (Армянов / Армуанов 2001: 195), *ом̀адувам* 'изяждам' (Софийско; Самоков).

3. Регулярен семантичен преход ‘пъхам, мушкам’ → ‘ям (бързо, лакомо)’

Преходът ‘пъхам, мушкам’ → ‘ям (бързо, лакомо)’ всъщност може да се разглежда като вариант на първия разгледан семантичен развой ‘тъпча, натъпквам’ → ‘ям (пия) много’, в чиято основа обаче, както беше посочено, стои признак за интензивност (сила) на действието. Вторичните значения при развой ‘пъхам, мушкам’ → ‘ям’ също са оценъчни, но като характерни при тях се открояват признаците ‘лакомо’, ‘бързо’, ‘грубо’, а по-рядко – ‘много’, ‘без мярка’. Те са свързани в по-голяма степен със специфични семантични признаци на изходното значение, конкретизиращи средата, в която се осъществява действието; това личи ясно например от тълкуванията на глаголите в изходната степен: *пъхам* ‘слагам, поставям нещо вътре в друго, обикн. в нещо тясно или между други неща, мушкам, муша, навирам’ (РБЕ) и *мушкам* ‘слагам, поставям нещо някъде, обикн. в нещо тясно или между други неща’ (РБЕ).

Преходът между значенията може да бъде както метафоричен, така и резултат от специализация (стесняване) на значението ‘пъхам, мушкам’, при която място на действието е човешкият стомах, схващан като вместилище, което се пълни (с храна, с алкохол). Тази представа стои в основата и на вторично възникнали именни значения, засвидетелствани в някои диалекти, като *туреник* ‘стомах’ (Голям Дервент, Софийско), *туреник* ‘стомах, корем’ (Плевня, Драмско), *турник* ‘стомах на добитък’ (Съчанли, Гюмюрджинско), *туреник* ‘човек, който много яде’ (Яворово, Асеновградско), *тураник* ‘човек, който много яде’ (Лясково, Асеновградско), *протурен* ‘лаком, ненаситен’ (Корово, Велинградско) и др., произв. от *турям* ‘слагам, пъхам нещо в друго’ (РСБКЕ). Срв. и деноминативните диалектни глаголи *натупанчвам се* ‘наяждам се много’ (Доброславци, Софийско), *натупанчвам се* ‘нахранвам се така, че коремът ми се опъва като тъпан’ (Софийско), произв. от *тупан* диал. ‘тъпан’ (БЕР 8: 406 – 407); срв. и преносните диалектни значения на *тѣпан* ‘корем’ (Кръвеник, Севлиево), *тѣпън* ‘корем’ (Бракница, Поповско; Еленско), *тѣпань* ‘тумбак на животно’ (Градище, Севлиево) и др.

Към тази подгрупа могат да бъдат отнесени следните глаголи:

тикам разг. ‘пъхам, мушкам нещо някъде’ (РСБКЕ), *натикам*, *натикна*, *натиквам* ‘с тикане, грубо вкарвам нещо или някого някъде, обикн. в затворено или тясно пространство, помещение, съд и др., напъхвам, набутвам, наблъсквам, намушквам, завирам, навирам, втиквам, въвирам’ (РБЕ), нар. и *натиквам*, *натикнувам* ‘вкарвам, напъхвам; натъпквам’, *натикам се*, *натикна се*, *натиквам се* и нар. и *натиквам се*, *натикнувам се* ‘натъпквам се’ (Геров / Геров 3: 237) → *натикам се*, *натикна се*, *натиквам се* и нар. и *натиквам се*, *натикнувам се* ‘пия много, без мяра, напивам се, натрясквам се’ (Геров / Геров 3: 237) (срв. същия преход и при сродния горнолужишки глагол *тукаџ*, *тукат* ‘пъхам, мушвам, въвирам, вкарвам; пълня’ → *тукаџ*, *тукат* ‘бързо ям’);

тѣкам ‘тикам, пъхам’ (Сухо, Високо, Солунско), *тѣкнувам* ‘втъквам, въвирам; тикам, пъхам’ (Чепино, кв. на Велинград; Сухо, Висока, Солунско) → *притѣкнувам* прен. ‘поглъщам’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско);

нагѣчквам диал. ‘натъпквам, наблъсквам, набъквам, нашибвам, наджипквам’, *нагѣчквам се* диал., само мн. и 3 л. ед. ‘помества се, разполагаме се някъде, в някакво помещение, съд и под. в голям брой и нагъсто, плътно един до друг, натъпквам се, набъквам се, наблъсквам се, нашибвам се, наджипквам се’ (РБЕ) → *нагѣчквам се* ‘наяждам се много, обилно, налапвам се, наплюсквам се, натъпквам се, надумквам се’ (РБЕ);

[*рѣгам* ‘грубо, силно натискам някого или нещо с остър предмет или с лакът, обикн. за да причиня болка; мушкам, муша, ръчкам’ (РБЕ)] → *рѣгам* диал. ‘пъхам, тикам, турям’ (РБЕ), ‘муша, бода, ръчкам, пъхам’ (БЕР) → *орѣгвам* ‘излапвам, изяждам’ (Странджа);

мухам диал. и разг. ‘мушкам, бода’, *мухам* ‘мушвам, блъсвам, втъквам’ (БЕР 4: 354), *муам* ‘мушкам’ (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско; Ракитово, Велинградско), *муам (се)* ‘мушкам’ (Софийско; Трънско; Родопите; Монтанско; Родомирско) → *муам* ‘лапам, ям лакомо’ (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско).

В етимологичното гнездо на глагола *мухам*, *муам*² се очертава и още една ясно изразена посока на развой, при която вторично възниква и значението ‘удрям, бия’: *муам* ‘удрям с ожесточение’

² Диалектният глагол *муам* е образуван с изпадане на -х- от *мухам* (в интервокална позиция), както диал. *муа* от *муха*, *муал* от *мухъл* (вж. БЕР 4: 297).

(Кюстендилско), ‘блъскам, бия’ (Тръстеник, Плевенско), *м̀уам (се)* ‘бия с юмрук’ (Лом), ‘удрям’ (Ломско). То би могло да е мотивирано от признака за интензивност на първичното действие, който личи ясно при тълкуванията на *м̀ухвам* ‘мушвам, блъсвам, втъквам’, ‘блъскам, ръгам’ и др. (т. е. ‘със замах, със сила блъскам, мушвам, втъквам’), а в някои случаи речниковите тълкувания обединяват всички признаци в едно значение, срв. напр. *м̀уам* ‘пъхам, бия с юмрук, мушкам’ (Лом). Значението ‘удрям’ обаче не е изходно за значението на *м̀уам* ‘лапам, ям лакомо’: и двете вторични значения трябва да се разглеждат като резултат от радиален семантичен развой, при който различни семантични признаци стоят в основата на всяко от тях.

Това личи ясно от етимологията на глагола *м̀ухам, м̀ухна*, който е свързан по произход с глаголите *м̀уша, м̀ушкам*. Тяхното родство е установено от Ст. Младенов (Младенов / Mladenov 1941: 309) и се приема от Ж. Ж. Варбот, която за праслав. **mušiti* (> *м̀уша*) възстановява значението ‘бода; мушкам, пъхам’ (Варбот / Varbot 1973: 11 – 12). Като сродни на глагола *м̀ухам* в етимологичната литература се посочват глаголи и девербативи, при които по-изразена е една от посоките на развоя (към вторичното значение ‘удрям, бия’), срв. напр. лит. *mušti, mušù* ‘бия’ (‘удрям, бия, убивам’ в БЕР / BER 4: 363), лит. *mušis* ‘битка, сражение, удар’, санскр. *muṣṭi-s* ‘пестник’ (Младенов / Mladenov 1941: 309). У Покорни литовският глагол *mušti, mušù* ‘бия’ е приведен под ие. **teuk-* ‘дращя, връзвам, вдълбавам’ (Pokorny 1959: 745), което насочва към изходните семантични признаци на индоевропейския корен: ‘с остър предмет’, ‘със сила’, ‘прониквам в обекта на действието’. В тази семантична картина се вписват и посочените от Френкел съответствия на лит. *mušti, mušù*: гр. *αμβόσω* ‘дращя, разкъсвам’, лат. *micra* ‘острие’, стангл. *ge-muscan* ‘мъча, обезобразявам’ (Fraenkel 1962: 475). Признаците ‘с остър предмет’, ‘със сила’, ‘прониквам в обекта на действието’ се открояват ясно в някои от съвременните значения на глаголите *м̀уша* и *м̀ушкам*: *м̀уша* ‘забивам, вкарвам, втиквам островърх предмет в някого или в нещо, пробощдам, пронизвам с островърх предмет някого или нещо, бода, мушкам’ (РБЕ), ‘слагам, поставям нещо някъде, обикн. в нещо тясно или между други неща; пъхам, въвирам, мушкам’ (РБЕ), *м̀ушкам* ‘бода, пробощдам, пронизвам някого или нещо с островърх предмет, забивам, вкарвам островърх предмет в някого или нещо; бода, муша’ (РБЕ), ‘слагам, поставям нещо някъде, обикн. в нещо тясно или между други неща, пъхам, муша’ (РБЕ). Два от тези признаци – ‘прониквам в обекта на действието’ и ‘със сила’ (т. е. интензивно) – стоят в основата и на вторичните жаргонни значения на *м̀ушвам, м̀ушна*, тълкувано ‘да изям, да хапна нещо; да изпия определено количество питие (обикн. алкохол)’ (Армянов / Armutyanov 2001: 215).

Възможността за разнопосочен развой в рамките на едно етимологично гнездо винаги трябва да се има предвид при етимологизирането на думи с неясен или несигурен произход. Това се отнася с още по-голяма сила за признаковата лексика, част от която са и глаголите, поради огромния ѝ потенциал да се свързва допълнително с нови и нови понятия, да „обраства“ с нови значения, а от друга страна – „да се освобождава“ от първичната си семантика при всяка своя употреба, да приема семантични признаци от контекста, като при това запазва до голяма степен и най-съществените си ядрени признаци. Важно е да се изтъкне, че при всеки семантичен развой трябва да се търси и мотивацията за неговото осъществяване, конкретният семантичен признак (или комбинацията от признаци), който логически свързва дадено изходно значение с произлизащото от него вторично значение. Акцент върху т. нар. „логика на номинацията“ поставя и А. Уфимцева, която посочва подредеността и структурната организация на лексикалното съдържание като основни свойства на полисемантичните думи, които осигуряват тяхната синхронност и историческа идентичност (Уфимцева / Ufimceva 1986: 29). Идентифицирането на мотивиращия признак за даден семантичен развой е от ключово значение при работата по етимологичен речник от гнездови тип, в който думи с неясен или несигурен произход трябва да намерят своето място в съответното етимологично гнездо.

Именно с оглед на това в настоящото изследване се посочват и конкретните семантични признаци, въз основа на които значението ‘ям’ регулярно възниква при глаголи със значения ‘тъпча, натъпквам’ и ‘пъхам, мушкам’. При разглежданите случаи на паралелен развой се установи, че промяната най-често е метафорична, а новополучените значения са оценъчни и съдържат допълнителни семантични признаци, които конкретизират начина на извършване на действието (‘много’, ‘бързо’, ‘лакомо’ и т. н.). Установяването на подобна семантична закономерност, макар и при съвсем ограничен фрагмент от глаголната лексика, може да даде нова посока на някои етимологични хипотези, а също и на начина на организация на лексикалния материал в БЕР. Така например глаголят *ф̀ра̀скам* ‘ям’ (Копривщица; Силистренско; гребенски говор) и производните от него *на-*

фр̀асквaм са ‘наяждам се до пресищане’ (Хасково; Кръстополе, Ксантийско), *офр̀асквaм*, *офр̀аскaм* диал. ‘лакомо изяждам всичко’, *нафр̀асквaм се*, *нафр̀аскaм се* жарг. ‘наяждам се, нахранвам се; напивам се’ (Армянов / Армуанов 2001: 229) по-скоро трябва да се свържат със засвидетелстваното за префигирания глагол *нафр̀асквaм* значение ‘напълвам, натъпквам, наблъсквам’ (РБЕ) (срв. и *нафр̀асквaм се*, *нафр̀аскaм се* разг. ‘натъпквам се, надумквам се, напрасквам се, надънвам се’, РБЕ), вместо да се извеждат направо от *фр̀аскaм*, *фр̀асвaм*, *фр̀асна*, *фр̀аснем* разг. ‘удрям, шибам (обикн. с камшик, тънка жилава пръчка)’, а те – от междуметието *фрaс* (вж. БЕР 8: 823). При това за значението на *фр̀аскaм* ‘ям’ се прави сравнение с глаголите *наб̀ивaм* и *прaскaм*, без обаче да се уточнява, че, както вече беше илюстрирано по-горе, в основата на техните вторични значения ‘ям (лакомо)’ не стои значението ‘удрям, бия’, а неговите семантични деривати: *наб̀ивaм* ‘с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам; с удари или натиск правя нещо да се намести, да се уплътни и под.’ (РБЕ) и *нап̀рaсквaм* ‘натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, наджасвам’ (РБЕ). Близко до тях е и значението на сродния според БЕР (8: 823) глагол *фр̀ашкaм*, засвидетелстван единствено в жаргона със значенията ‘влизам’ (вж. Карастойчева / Karastoycheva 1988: 70) и ‘тъпча, натъпквам’ (в БГ Жаргон)³; срв. и значението на *фр̀ашкaн* жарг. ‘препълнен, претъпкан’ (Армянов / Армуанов 2001: 353).

Въз основа на направените наблюдения и в съответствие с гнездовия принцип на организация на БЕР по-правилно би било речниковите статии *фр̀аскaм*¹ разг. ‘удрям, шибам’, *фр̀аскaм*² ‘ям’ (Копривщица; Силистренско, гребенски говор) и *фр̀аскaм*³ ученически говор ‘бягам’ да бъдат обединени в една, а посочените значения да се разглеждат като резултат от различни видове регулярен семантичен развой в рамките на етимологичното гнездо. Към тях трябва да бъде добавено и междуметието *фрaс*, което несъмнено е девербатив, а не изходна форма за всички посочени глаголи⁴, както се приема в БЕР (8: 823).

Заклученията, направени въз основа на изследвания тук малък фрагмент от българската глаголна лексика, могат да служат като опора при етимологизиране на глаголи със значение ‘ям (много) (лакомо)’ или ‘пия (много)’. Посочените случаи на паралелен семантичен развой доказват регулярността на разглежданите семантични преходи, без обаче да предпоставят тяхната задължителност: те показват потенциално възможните вторични значения, които могат да възникнат при глаголи със значение ‘тъпча, натъпквам’ или ‘пъхам, мушкам’. Не при всички глаголи с такива значения се наблюдава такъв развой. Така например в етимологичното гнездо на българския диалектен глагол *п̀икам*, *п̀икна* ‘пъхам, слагам; блъскам’ (ЮЗ), *нап̀икам*, *нап̀иквaм (се)* ‘пъхам (се)’ (Геров), продължител на праслав. **pikāti* ‘бода, блъскам, пъхам’ (БЕР 5: 231 – 232), не е засвидетелствано значението ‘ям (много)’. Срв. обаче значенията на някои сродни славянски думи: рус. *п̀ичкaть* ‘тъпча някого с нещо (ядене, пиене, лекарства)’, рус. *п̀икало* ‘хранопровод’.

Последното заключение потвърждава една съществена особеност на семантичните промени и обяснява трудностите при систематизирането им, а именно факта, че те винаги трябва да се разглеждат като възможни, но не и като задължителни. Поради това към всеки конкретен случай на семантичен развой трябва да се подхожда индивидуално и с необходимото внимание, като се има

³ За връзката между значенията ‘влизам’ и ‘натъпквам’ срв. посоченото по-горе значение на диалектния глагол *на̀м̀ивaм (се)* ‘навлизам, напълвам; натъпквам (се)’ (Банско).

⁴ Без изключение междуметията, които по произход се свързват с подобни звукоподражателни глаголи, принадлежат към групата на т. нар. глаголни междуметия (от типа на *бух*, *пляс*, *фрaс*, *прaс*, *скр̀ъц*, *лап*, *бл̀с*, *др̀п* и под.). На синхронно равнище този вид междуметия традиционно се разглеждат като съкратени форми, т. е. съкратени основи с премахнати суфикси и окончания от изходни глаголни лексеми (вж. Ницолова / Nitsolova 2008: 484). До заключението, че междуметията като *тряс*, *пляс*, *прaс*, *фрaс* и под. са вторични образувания, възникващи въз основа на изходна глаголна форма, стига и А. Тотоманова. Тя уточнява, че в съвременния български език тези глаголи обикновено се схващат като образувани с наставка -к-, при което често се представят като вторични образувания от съответните междуметия, завършващи на съгласна -с, напр. *м̀ляска̀м* от *м̀ляс*, *п̀ляска̀м* от *п̀ляс*, *т̀ряска̀м* от *т̀ряс* и т. н. В диахронен план обаче това са случаи на обратна деривация, която засяга не само глаголите с ономатопеичен корен, но и останалите глаголи със същата експресивна (по нейното определение) наставка като *др̀иска̀м* (от корен *др̀р-*) и междуметието *дрис*, *п̀р̀ска̀м* и *п̀р̀с* и др. По този начин един вече непродуктивен словообразователен тип се влива в продуктивния словообразователен тип с наставка -ка- (Тотоманова / Totomanova 1989).

предвид, че установените случаи на семантичен паралелизъм разкриват само потенциалните посоки и степени на семантичния развой.

Цитирана литература / References

- Абаев 1986: Абаев, В. Как можно улучшить этимологические словари. – *Этимология 1984*, Москва: Наука, 1986, с. 7 – 27. (Abaev 1986: Abaev, V. Kak mozhno uluchshit' jetimologicheskie slovari. – *Jetimologija 1984*. Moskva: Nauka, 1986, pp. 7 – 27.)
- Армянов 2001: Армянов, Г. *Речник на българския жаргон*. София: Фигура. (Armyanov 2001: Armyanov, G. *Rechnik na balgarskiya zhargon*. Sofia: Figura.)
- БГ Жаргон: Онлайн речник на българския жаргон. (BG Zhargon: Online rechnik na balgarskiya zhargon.) <<https://www.bgjargon.com>> [05.02.2024]
- БЕР: *Български этимологичен речник*. Т. 1 – 8-. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1971 – 2017. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 8-. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Варбот 1973: Варбот, Ж. Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. I. – *Этимология 1971*. Москва: Наука, 1973, с. 3 – 19. (Varbot 1973: Varbot, Zh. Zh. K rekonstrukcii i jetimologii nekotoryh praslavjanskih glagol'nyh osnov i otglagol'nyh imen. I. – *Jetimologija 1971*. Moskva: Nauka, 1973, pp. 3 – 19.)
- Варбот 1986: Варбот, Ж. Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях. – *Этимология 1984*. Москва: Наука, 1986, с. 33 – 40. (Varbot 1986: Varbot, Zh. Zh. O vozmozhnostjah rekonstrukcii jetimologicheskogo gnezda na semanticheskikh osnovanijah. – *Jetimologija 1984*. Moskva: Nauka, 1986, pp. 33 – 40.)
- Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 6. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*, Т. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.)
- Зализняк 2001: Зализняк, А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантических переходов“. – *Вопросы языкознания*, № 2, с. 13 – 25. (Zaliznjak 2001: Semanticheskaja derivacija v sinhronii i diahronii: proekt „Kataloga semanticheskikh perehodov“. – *Voprosy jazykoznanija*, № 2, pp. 13 – 25.)
- Карастойчева 1988: Карастойчева, Цв. *Българският младежки говор*. София: Наука и изкуство. (Karastoycheva 1988: *Balgarskiyat mladezhki govor*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Колковска 2013: Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при прилагателни имена и глаголи. – В: *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 185 – 207 (Kolkovska 2013: Kolkovska, S. Novi metaforichni znacheniya v balgarskiya ezik, vazniknali pri prilagatelni imena i glagoli. – In: *Problemi na neologiyata v slavyanskite ezitsi*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 185 – 207.)
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Этимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов. (Mladenov 1941: *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hristo G. Danov)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Падучева 2004: Падучева, Е. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры. (Paducheva 2004: Paducheva, E. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн). А – системност*. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik (online). A – sistemnost*. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024].)
- РСБКЕ / RSBKE: *Речник на съвременния български книжовен език (онлайн). Сит – яшност*. (RBE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik (online). Sit – yashnost*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>> [14.01.2024].)
- Толстая 2008: Толстая, Св. *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва: Индрик. (Tolstaja 2008: Tolstaja, Sv. *Prostranstvo slova. Leksicheskaja semantika v obshheslavjanskoj perspektive*. Moskva: Indrik.)
- Тотоманова 1989: Тотоманова, А. Към историята на словообразователните модели при глаголите с онома-топоетичен корен в българския език. – *Език и литература*, 44, № 5, с. 51 – 56. (Totomanova 1989: Kam istoriyata na slovoobrazovatelnite modeli pri glagolite s onomatopoeichen koren v balgarskiya ezik. – *Ezik i literatura*, 44, № 5, pp. 51 – 56.)
- Трубачев 1964: Трубачев, О. „Молчать“ и „таять“. О необходимости семасиологического словаря нового типа. – В: *Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков*. Москва: Наука, с. 100 – 105. (Trubachev 1964: Trubachev, O. „Molchat“ i „tajat“. O neobhodimosti semasiologicheskogo slovarja novogo tipa. – In: *Problemy indoevropskogo*

- jazykoznanija. Jetjudy po sravnitel'no-istoricheskoj grammatike indoevropskih jazykov*. Moskva: Nauka, pp. 100 – 105.)
- Трубачев 1980: Трубачев, О. Реконструкция слов и их значений. – *Вопросы языкознания*, 29, № 3, с 3 – 14. (Trubachev 1980: Trubachev, O. Rekonstrukcija slov i ih znachenij. – *Voprosy jazykoznanija*, 29, № 3, pp. 3 – 14.)
- Уфимцева 1986: Уфимцева, А. *Лексическое значение (принцип семиологического описания лексики)*. Москва: Наука. (Ufimceva 1986: *Leksicheskoe znachenie (princip semiologicheskogo opisanija leksiki)*. Moskva: Nauka.)
- Fraenkel 1962: Fraenkel, E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter.
- Havlová 1979: Havlová, E. Zum Problem der Homonymie in der etymologischen Forschung. – *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 24, Heft 1, S. 51 – 54.
- Pokorny 1959: Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.

THE MEANING ‘EAT’ AS A RESULT OF REGULAR METAPHORICAL DEVELOPMENT: SEMANTIC PARALLELISM IN AID OF ETYMOLOGICAL ANALYSIS

Krasimira Fuchedzhieva

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Abstract. This paper focuses on a group of Bulgarian verbs with the secondary meaning ‘eat’. On the basis of specific lexical material included in the Bulgarian Etymological Dictionary, we observe the recurrent semantic shifts ‘to tuck, to cram’ → ‘to eat a lot’ and ‘to thrust, to poke’ → ‘to eat greedily (and a lot)’ which emerge as regular. We explain the semantic development as the result of metaphorical change. The identified semantic parallels, albeit in this small fragment of lexis, could add to the empirical evidence in the systematic representation of semantic transitions within semantic typological studies. They could assist semantic analysis in etymologizing other verbs with similar secondary meanings and correctly mapping them to a particular etymological nest.

Keywords: *etymology, semantic change, semantic parallels, Bulgarian Etymological Dictionary.*

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.24>

БОЛГ. ЗАВАРВАМ ‘ЗАСТАВАТЬ’ И ЕГО СИНОНИМЫ: ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЗАМЕТКА

Ирина Седакова

Институт славяноведения Российской академии наук

ised@mail.ru

„Тъй сме заварили от баща и майка“
Младенов Ст. Български тълковен речник

Резюме. В статията се анализират семантиката, основните контексти на употребата и лексикографското представяне на българския глагол *заварвам*, като особено внимание се отделя на фолклорни, обредни и народно-речеви факти, следвайки етнолингвистична методология. Изучават се също еднокоренните думи *завареник*, *завареница* (‘децата от предишния брак’), *преварник* (‘обредно лице в сватба’) и др. Задействана е и синонимичната лексика от българските диалекти с други корени (*затичам*, *затечено дете*, *затичняк*), а също така и заемки (гръцкото *в/фтасам*); посочват се семите, определящи съвпадане на контекстуалните значения на лексемите. Демонстрира се балканският характер на етикетния поздрав „Добре дошъл“ – „Добре заварил“; набелязват се пътищата за по-нататъшното изследване на семантиката ‘заварвам’ в славянските и балканските езици.

Ключови думи: българският език, лексика, семантика, лексикография, глаголы, дейксис

1. Введение

Ета статия – небольшой комментарий к словарю болгарской культурной лексики – предлагает анализ полисемических глаголов, которые используются в сфере вербальной трансмиссии народной традиции. Поводом для обращения к данному материалу стали языковые факты из моей экспедиционной работы. Прежде всего, это диалектное приветствие этикетного характера *Добре дошъл – Добре заварил*, которое я впервые услышала в болгарских селах Молдавии в 1980-е годы и в котором меня заинтересовал ответ с глаголом *заварил*. Впоследствии во время полевой работы в Болгарии я обратила внимание на частотное употребление глагола *заварвам*, *заваря* информантами, когда они вводят исследователя в беседу об обрядах и ритуалах, о своем детстве, об истории села.

Распространенный на всей территории Болгарии, исследуемый глагол демонстрирует в диалектах значительное фонетическое и морфологическое разнообразие: *заварвам*, *заваря*; *завароам*; *заварюам*; *заваря*; *завара*; *завара*; *заварим*; *заварям*; *доварям*; *оварям*; *сварвам*; *свара*; *сваря*; *сварям* (ИДРБЕ / IDRBE 2021: 101 – 102), *зъваруъм* (Вачева-Хотева, Керемидчиева / Vacheva-Hoteva, Keremidchieva 2000: 191), *доварвам* (Арх.БД / Arh.BD¹).

Глагол *заварвам*, как и некоторые его синонимы (*затичвам*, *в/фтасвам*, *стигам*, *намирам* и др.), концентрирует в себе значение дейксиса, совмещающая информацию о лице и темпорально-локальных параметрах: ‘оказаться в определенный момент в определенном месте’. Эта семантика и ситуация, обозначаемая данной лексикой, фиксирует определенные обстоятельства, которые маркируются специальными формулами, ср. следующие сведения: „Жива е баба (свекърва, тъща) ти“. Диал. Употребява се, когато някой мъж (жена) отиде в чужд дом и **завари** домашните, че ядат на трапезата“ (Ничева и др / Nicheva et al. 1 1974: 314).

¹ Благодарю дирекцию и сотрудников Института болгарского языка, БАН за возможность работать в архивах Института.

Первичное сравнение болгарской, балканской и русской синонимичной лексики показало, что *заварвам* и его контекстуальные синонимы демонстрируют динамику развития значения, обладают значительной спецификой и требуют более внимательного анализа. Так, переводы на русский выявляют отсутствие точных соответствий и требуют использования лексики с частично синонимическим значением.

В работе применяется методика исследований в русле Московской этнолингвистической школы Н.И. Толстого, представители которой проводят семантический, семасиологический, этимологический и когнитивный анализ с учетом широкого контекста традиционной народной культуры.

2. *Заварвам*: лексикографическая практика

Словарная экспликация глагола *заварвам* допускает значительные вариации, что хорошо показывает его семантический и прагматический потенциал². Более того, мы имеем возможность проследить диахронию в синхронии – изменения в семантике и прагматике в относительно непродолжительное время.

Однотомный словарь выделяет два значения, ср. *заварвам* 1. Намирам някого някъде. 2. Намирам деца (БТР / ВТР: 222). Одним из значений, таким образом, служит обобщенное ‘застать’, а вторым ‘принять ребенка при повторном браке’. Такие же значения у глагола выделяет трехтомный РСБКЕ (РСБКЕ / RSBКЕ 1: 358). При этом РСБКЕ, привлекая примеры исключительно из художественной литературы, в конце статьи приводит народное приветствие *Добре дошъл – Добре заварил*³ (РСБКЕ / RSBКЕ 1: 358), которое отсутствует в БТР, видимо, как устаревшее, но приводится в многотомном РБЕ. Оно дается к глаголу *сварвам* с соответствующей пометой: <съм те> **сварил!** *Остар. и диал.* Отговор на госта на поздрав за посрещане „Добре дошъл!“ – *Добре дошли, стрино Спаске! – викна ѝ момичето отдалече. – Добре те сварили, Гунке* (РБЕ / РВЕ) [Ответ гостя на приветствие при встрече „Добро пожаловать!“ – „Добро пожаловать, тетя Спаска!“ – издалека крикнул мальчик. – „С добром тебя застали“].

РБЕ значительно дробит семантику глагола и формулирует семь значений, обозначая самые тонкие нюансы и давая переносное значение и разговорное употребление.

Заварвам 1. Намирам някого или нещо някъде; сварвам. 2. Улучвам нещо, успявам да бъда някъде в подходящ момент за нещо; случвам, сварвам. 3. *Прен.* Намирам някого или нищо в някаково положение, състояние; сварвам. 4. Само *св. Разг.* Означава, че действието, изразено обикн. с предходния глагол, се извършва независимо от обстоятелствата (начин, място, време). 5. Само *св. Разг.* Означава, че действието на предходния глагол се извършва спрямо някого или с някого, независимо от това кой е, без подбор; завърна. 6. Само *св. Разг.* Означава, че действието на предходния глагол се извършва безразборно или независимо с какво, без подбор на средствата; завърна. 7. *Диал.* Сварвам деца от предишния брак на мъжа.

Шесть первых значений глагола, как представляется, сводятся к трем с акцентом на одном из компонентов дейксиса: первым его значением считается ‘заставать людей’, то есть здесь важно **лицо**, во втором значении акцентируется **время** – ‘успеть в определенный момент’, в третьем подчеркивается **место** и другие обстоятельства. Все словари выделяют значение ‘ребенок от предыдущего брака’ (7-е значение в РБЕ), но не все помечают его как „диалектное“. Это значение и соответственно употребление глагола и однокоренных причастий и существительных часто реализуется в произведениях фольклора – все хрестоматийные сказки на сюжеты „Мачеха и падчерица“ для обозначения падчерицы используют слова *заварено, завареница, заварениче* и др.

Несмотря на такое тщательное семантическое описание глагола в РБЕ, в словарной статье не приводятся значения, которые используются в контекстах, апеллирующих к прошлому, уже не существующему: ‘застать какие-либо события, ритуалы, людей, артефакты прошлых лет’. Нет в РБЕ и значения ‘застать кого-либо и получить от них знания, умения’. Возможно, эта семантика счита-

² В статье не ставится цель оценивать словари, дается только сравнительный анализ лексикографической практики.

³ Этот микродиалог в буквальном переводе означает: „С добром пришли!“ – „С добром застали!“ . Он соответствует русскому этикетному приветствию „Добро пожаловать“, на которое ответной реплики не произносится.

ется устаревшей, поскольку в словарях предыдущих эпох соответствующие значения указываются. Так, выражение, служащее эпиграфом к этой статье, приводится в словаре А. Дювернуа и затем повторяется в словаре Ст. Младенова: *Тъй сме заварили от баца и майка (или от деда и баба):* „така сме се научили от родители, от предци“ [Этому мы научились у отца и матери (или у деда и бабушки)]. Показательно, что в словарной статье описываются конкретные ремесленные приемы и указывается, каким образом о них узнали с использованием глагола *заваря*: *И до днес у нас нашите златари посребряват и позлатяват, както са заварили от деда и баба* [И до сегодняшнего дня наши ювелиры серебрят и золотят так, как это было при деде и бабушке, т.е. с давних времен] (Дювернуа / Duvernua 1889: 652; МБТР / MBTR 1951: 365).

Это значение с уточнением ‘получить знание’ уходит (или ушло?) на задний план в литературном болгарском языке. Однако контексты со значением ‘застать что-то или кого-то уже не существующих’, встречаются, в том числе и в параллельном русско-болгарском корпусе, в переводах произведений художественной литературы с русского: ср.:

Рус. Авдий с детства любил следить за поездами: ведь он еще *застал* послевоенные паровозы. Болг. *Авдий от дете обичаше да гледа влаковете: всъщност той бе заварил още следвоенните локомотиви.* [Чингиз Айтматов. Плаха (1987) | Чингиз Айтматов. Голгота (Минка Златанова, 1989)] (РБПК / RBPK).

В остальном же для употребления *заварвам* требуются определенные контексты.

3. *Заварвам*: контексты и прагматика

В современном употреблении глагол *заварвам* релевантен для рассказов о прошлом, в частности об экспедициях, где говорится именно об утраченных ритуалах и изменившихся обстоятельствах к тому времени, когда текст пишется, ср.:

В момента, в който ги заварва в Добруджа Р. Кацарова обаче, през юни – юли същата година, тези събития все още предстоят и тя успява да запише от тях интересни сведения за живота им в областта Таврия, от която идват, за фолклора, нравите и езика им... [На тот момент, который застаёт в Добрудже Р.Кацарову, а это июнь-июль того же года, указанные события еще только предстоят, и ей удается записать интересные сведения об их жизни в области Таврия, откуда они пришли, о фольклоре, их нравах и языке...] (Цанева / Tsaneva 2021: 80).

Частотен он и в воспоминаниях, где актуализируется та же семантика, о которой я говорю выше – застать то, чего уже нет, или в таком состоянии, которое уже не наблюдается. Так, этнограф М. Василева в интервью о начале своей карьеры использует глагол *заварвам* для описания ситуации в институте и упоминает уже ушедших сотрудников, ср.: „Заварих Института много по-различен от това, което е днес“ [Я застала Институт в таком виде, который очень отличался от сегодняшнего]; „От колегите, които заварих, двама бяха в Отдела по археология“ [Из коллег, которых я застала, двое были в Отделе археологии]; „Тук заварих утвърдени наши етнографи и фолклористи, чиито имена знаех от литературата“ [Здесь я застала уже опытных этнографов и фольклористов, чьи имена я знала из литературы] (Цанева / Tsaneva 2021: 20).

Исторические тексты о судьбах народов, поселений и о ряде событий также используют глагол *заваря*: „Освобождението на България (1878 г.) заварило 27-те каменишки села в едно особено положение относно владението на земята“ [Освобождение Болгарии (1878 г.) застало села Каменицы в особенном положении с точки зрения владения землей] (СбНУ / SbNU 40: 73); „Турците са заварили тоя юридически обичай и премного са ползували от него“ [Турки застали этот юридический обычай и часто его использовали его] (СбНУ / SbNU 2: 211).

Показательными являются контексты использования этого глагола в народно-бытовом дискурсе, в частности в описании народного обычного права, в значении ‘застать на месте преступления’, ср.:

Ако мъжът завари жена си с чужд мъж в прелюбодеяние, какви наказателни права му се дава от народният обичай? [Если муж застанет свою жену с чужим мужчиной в прелюбодеянии, какое наказание он имеет право совершить по народному обычаю?] (Маринов / Marinov 1907: 151).

Этот глагол используется и в современном лексиконе криминальной хроники и юридических текстов.

Глагол *заварвам* особенно частотен в фольклорных текстах, и здесь можно говорить о нескольких сюжетах, типических ситуациях, в которых он встречается. Они, в частности, связаны с любовными перипетиями. Чаще всего герой, отсутствовавший долгое время, застаёт свою жену (невесту) венчающейся с другим: „Яга са Петар завърна, / ъф техно село пристигна / прау ъф църква отива, / там си йе Петар **заварил** / негово любе венчават“ [Когда Петр вернулся, в село свое приехал, сразу в церковь пошел он, и там Петр увидел, как его любимую венчают] (СБНУ / SbNU 50: 184; СБНУ / SbNU 46: 219). Нередко используется он и при описании свиданий: „Снощи си пойдох за вода, там си **заварих, заварих**, моето първо либе ле“ [Вчера вечером я пошла по воду, там я застала, застала, мою любовь первую] (СБНУ / SbNU 46: 164), первой встречи и любви с первого взгляда.

Таким образом, в семантический объем глагола *заваря* входит сема ‘встретить’. В фольклорных контекстах нередко именно встречи, в том числе с мифологическими персонажами, ср. „Там си **завари** млад Стоян три жени, три самодиви“ [Там молодой Стоян увидел трех женщин, трех самодив]. ‘Увидеть’, ‘обнаружить’ также входят в семантический объем глагола *заварвам*, что демонстрируют ритуальные контексты. „Агентом“ заставания может быть солнце (как это обозначается в обряде *ходене на росен*⁴) или заря: „Щом се зазори, всички хукват надолу из могилата, за да ги не **завари** слънцето там“ [Как займется заря, все бегут с холма вниз, чтобы их не застало там солнце] (Ангелова / Angelova 1948: 119); „...всички болни се разбягват в тъмнината тихо за да не ги **завари** зората в пределите из Росин“⁵ [... все больные тихо разбегаются в темноте, чтобы их не застала заря в Росине] (Георгиева / Georgieva 1993: 181). Смена сезонов, описание природных явлений также требуют употребления данного глагола: „Колкото за Витоша, по върховете ѝ снегът стои до края на юли, но някой път по тях новият сняг **заварва** ланския“ [Что касается Витоши, на ее вершинах снег не тает до конца июля, а иногда новый снег застаёт прошлогодний] (СБНУ / SbNU 1: 306). „Де ви завари бурята?“ [Где вас застала буря?] (Вазов / Vazov 1972: 192).

Заваря используется в описаниях обрядов для обозначения определенной ситуации и для „программирования“ желаемых обстоятельств. В свадебном обряде глаголом *заваря* закрепляется положение будущего изобилия и плодородия: „Въ „собата“ е сложена трапеца — наредена съ маси, покрити отгоре съ месали, поставени са и хлебовете, та всеки, който дойде, да **завари** „пуно“ (пълно)“ [В комнате приготовлена трапеца – столы покрыты скатертями, лежит хлеб, чтобы все, кто приходит, застали „полное“] (СБНУ / SbNU 40: 240 – 241), т.е. чтобы „так „полно“ было всегда в семейной жизни“.

Таким образом, в семантику исследуемого глагола встроено значение ‘застать какое-либо состояние, фиксировать его и свидетельствовать о нем’, что особенно существенно для описания ритуалов перехода и семейной обрядности с изменением статуса. Так, в песнях, сопровождающих ритуал *Мара лишанка*⁶, девушки спрашивают куклу: „Коя от момите ще **завари** неомъжена“ [Кого из девушек она застанет незамужней] и сами отвечают, „че няма да я **завари**, а ще я намери омъжена“ [Не застанет, увидит ее замужней] (Вакарелски / Vakarelski 1943: 49), то есть здесь моделируется замужнее состояние девушки и ее предстоящий брак.

Отмечу употребление этого глагола в контекстах, повествующих о жизни и смерти⁷, в том числе и об агонии: „Той прати за мене и аз го **заварих** вече като си береше душа“ [Он послал за мной, и я застал его при смерти] (Дювернуа / Duvernua 1889: 651). Там данный глагол особенно частотен, и это естественно, поскольку с точки зрения аксиологии он носит амбивалентный характер, используется в описании благоприятных (*успеть, удачно прибыть вовремя*) и неблагоприятных (*не успеть*) ситуаций. Так, еще один частый фольклорный сюжет повествует о том, как герой возвращается после долгого отсутствия и застаёт свою возлюбленную мертвой (СБНУ / SbNU 46: 287).

⁴ Ходене на росен – народный обычай, приуроченный к кануну Вознесения (*Спасовден*), когда больные в надежде исцелиться проводят ночь на поляне, на которой растёт *росен* ‘ясенец’ (Барболова и др./ Barbolova i dr. 2018: 447 – 448).

⁵ Ср. использование глагола и в других контекстах с природными явлениями: „Нощта ни бе **заварила** в гората“ [Ночь нас застала в лесу] (Арх.БД / Arh.BD).

⁶ *Мара лишанка* – кукла и обычай с матримониальной направленностью, который исполняется в Светлую среду после Пасхи (Барболова и др./Barbolova et al. : 212 – 213).

⁷ Ср. и примеры в русских словарях к *застать*: *Застать кого-н. в живых. Я застал его уже мертвым.*

Ср. в этом плане болгарское проклятие „Великден да не **завариш**“ [Чтобы ты не дожил до Пасхи] (Ничева и др. / Nicheva et al. 1, 1974: 130).

Вышеизложенные сведения следует дополнить информацией о болгарском антропонимическом факте, который также соотносится с жизнью и контекстуально примыкает к упомянутому проклятию. Народному именованию в соответствии с пожелательной стратегией имянаречения известны антропонимы *Заварин* (*Заварина* и *Заваринка*), призванные защитить ребенка от ранней смерти и запрограммировать ему долгую жизнь, чтобы он застал живым следующего ребенка или своих детей, внуков (Илчев / Ilchev 1969: 207). В этих личных именах фиксируется семантика ‘застать’ как синоним ‘выжить, остаться в живых’, столь частотная в народной речи.

4. *Заварвам*: синонимы *затичам*, *втасвам* и др.

Основным синонимом глагола *заварвам* в значении ‘заставать’ служит глагол *затичам*. Он носит диалектный характер и не полностью повторяет семантику *заварвам*, во всяком случае значения ‘застать кого-либо или что-либо и получить знания’ и использования в приветственной этикетной формуле для него мне зафиксировать не удалось. Тем не менее, некоторые семы и контексты у *заварвам* и *затичвам* совпадают. В трехтомном словаре РСБКЕ *затичам* дается с пометой *диал.* и именно в значении ‘заварвам, сварвам’, то есть ‘заставать’, и сопровождается примером из социалистических будней „При учителя **затекох** секретаря на селсъвета“ [У учителя я застал секретаря сельсовета] (РСБКЕ / RSBKE 1: 435). В однотомном БТР *затичам* уже не представлено, что свидетельствует, видимо, об узко диалектном характере этого глагола. В словаре РБЕ приводится пять омонимичных глаголов *затичвам*, соответственно дается пять отдельных словарных статей. Вторым в этом ряду омонимов приводится значение ‘заставать’, при этом *затечено* о ребенке супруга /супруги при повторном браке не дается (РБЕ / RBE).

Затичам регулярно встречается в болгарской диалектной речи, преимущественно в западно-болгарских регионах, что находит отражение в диалектной лексикографии. Контексты его употребления, согласно региональным словарям, зачастую идентичны тем, в которых используется *заварвам*. Так, в словаре района Дупницы Н.В. Котовой *затичам* толкуется как ‘заварвам’ и приводятся следующие примеры: „После, като се ожених, **затекох** само еден свекор тууа и момчето» [Затем, когда я вышла замуж, застала здесь только свекра и парня] (Котова / Kotova 2002: 67), ср. также из области Трына: „Не мого да ги **затечем** – излеъл“ [Не застал я его, он уже ушел] (Мильов, Ерулски / Mitiov, Erulski 2009: 57); „Точно девети ме там **затече**“ [Девятое (сентября) меня застало там] (БДПМ / BDPМ 3: 72). Используется он и для обозначения криминальной ситуации ‘застать на месте преступления’: „**Затекох** го у мурузо баш га крадеше“ [Я застал его на кукурузном поле, когда он воровал] (Арх.БД / Arh.BD); „Мажо ѝ а **затекал** сос друк“ [Муж застал ее с другим] (Вакарелска-Чобанска 2002: 120); „Да те не **заварувам** втори пут у бостана“ [Чтобы я тебя больше не видел на баштане] (Еленков / Elenkov 2014: 162). Совпадают у *заварвам* и *затичам* и контексты, связанные с жизнью-смертью: „И клетвата се сбъднала... деца си мъртви **затича**“ [И проклятье сбылось... она застала своих детей умершими] (СбНУ / SbNU 44: 245).

Глагол *затичам* встречается в фольклорных произведениях, документированных в западной Болгарии. При публикации колядки чабану (Софийская обл.): „Там **затече** до три ора“ глагол *затече* поясняется в сноске как ‘завари, намери там’ (СбНУ / SbNU 5: 7 (отд. паг.)).

Абсолютный параллелизм обнаруживается между *заварвам* и *затичам* в значении ‘принимать ребенка от предыдущего брака’ и в соответствующих словообразованиях: *завареник* (*завареница*, *заварница*) и *затеченик*. Однако *затечено дете* и его однокоренные варианты, как отмечается в „Словаре терминологии родства“, распространены в западных говорах от Софийско-Елинпелинско до Дупнишко-Кюстендилско на юг (Холиолчев и др. / Holiolchev et al. 2012: 177), ср. зап.-болг. *затечена ищчерка* (Котова / Kotova 2002: 67), *затечено момл’аче* (Ангелова / Angelova 1948: 367) и др.

Интересно, что словарь ИДРБЕ в статье *заварвам* приводит ряд однокоренных глаголов от **tek*, однако исключительно в значении ‘принять ребенка супруга /супруги от предыдущего брака’: *затичам*, *затека*; *затеча*; *затечем*; *затечувам*; *затичам*; *затичвам* (ИДРБЕ / IDRBE: 101).

Еще один блок значений, в котором *заварвам* и *затичвам* фигурируют параллельно, но с региональными ограничениями – это обрядовое лицо, сообщающее новость, выполняющее функ-

цию вестника, гонца, преимущественно в свадебном обряде (Седакова / Sedakova 2013; Узенева / Uzeneva 2010, по указат. *свадебные гонцы*). Фиксируются следующие термины: *варници, спрявърници, спровърник, преварник, спровърници, преварник, проварник; утичняк, утичник, утичляк* (БЕР 1: 121; Барболова и др. / Barbolova et al. 2018: 310; Котова / Kotova 2002: 251).

Представляется, что параллели *заварвам* и диал. *затичам* дают ценный материал в поддержку этимологии *варя*, ср. лит. *varýti*, латв. *vert* ‘бежать, гнать’ (БЕР / BER 1: 121, 573; Фасмер / Fasmer 1986 – 1987, 1: 275), о роли диалектной лексики для этимологии, см. (Дейкова / Dejkova 2016).

Еще один синоним *заварвам*, как указывает Н. Геров, наряду с *затичам* (Геров / Gerov 2: 144), – заимствованное из греческого *в/фмасвам*⁸, *зафмасвам*. Этот глагол хорошо усвоен болгарским языком, ср. *втасвам, довтасвам, завтасвам, стасвам*, он приводится в большинстве словарей литературного болгарского языка и диалектов, в том числе и в ИДРБЕ в статье *заварвам: завтасам; завтасвам; завтасувам; завтасфам* (ИДРБЕ / IDRBE 2021: 121), то есть эта семантика признается важной для этого грецизма. Однако в ряде словарей эта семантика (или даже сам глагол) не приводятся (РСБКЕ / RSBKE, БТР / BTR и др.).

Особенность глагола *в/фмасвам* и его однокоренных состоит в том, что по регионам он представлен в разных значениях (в этимологическом словаре ему посвящена обширная статья (БЕР / BER 8: 837 – 839). Полисемия присуща самому греческому глаголу φθάνω (Dictionary of Standard Modern Greek)⁹, по регионам Болгарии заимствуются отдельные его значения: ‘свѣршвам работа; за тесто, зеле ферментирам; загазвам; стигам, достигам, пристигам, изпреварвам’ от φθάνω ‘достигам, достатъчен съм; сварвам, изпреварвам, стигам’ (Филипова-Байрова / Filipova-Bairova 1969: 168). В основном его семантика сводится к готовности (теста, фруктов и овощей, капусты при заквашивании и др.) (Дювернуа / Duvernua 1889: 303; Ангелова / Angelova 1948: 363). Кроме того, речь может идти и о человеке, причем вариации контекстов и конкретной семантики очень значительны. Например, этот глагол означает ‘готовность к браку’: ‘младежите на 20 – 25 години са вече ергени, „юнаци“, „фгасали“ за женитба“; ‘зъшчо ѝе ушче мал и не ѝе фгасал за женене‘ (Арх.БД / Arh. BD). При сватовстве отказ может быть сформулирован следующим образом: ‘Хубъву, амь ни сме фгасали‘ (Котел, Арх.БД / Arh.BD). Эти два значения, связанные с готовностью, указываются в одномомном толковом словаре (БТР / BTR: 104). Диалектные материалы дают и другие значения применительно к человеку ‘умереть’ (БДПМ / BDPМ 3: 292), ‘напиться пьяным’ (Еленков / Elenkov 2014: 537), ‘обещать’ (Арх.БД / Arh.BD).

Значения, синонимичные *заварвам*, фиксируются рандомно, однако именно они, к примеру, даются в словарной статье у Ст. Младенова. Он приводит глагол *зафмасвам* и вторым его значением указывает ‘заварвам, сварвам’, обл. ‘затичам’, с иллюстрацией: ‘Дано Маруда **завтасам**, доде не са я отвели‘ [‘Вот бы я Маруду застал, пока ее не увели] (Младенов / Mladenov 1951: 772). В РБЕ *завтасам*² помечается как диалектное и в первом значении указывается именно ‘заваря, сваря’ [‘застать, успеть, достичь] (РБЕ / RBE). Подобные значения и примеры обнаруживаются в диалектной речи, причем глагол используется и без приставки *за-*: ‘Бъргу пратиле по него да го викнат, и он дошал, ги фгасал сватовите‘ [‘Быстро послали за ним, и он пришел и застал сватов]; ‘Дали ще фгасат до 12 часа‘ [‘Успеют ли они до 12]; ‘Со сънце фгаса дома‘ [‘С солнцем достиг дома] (Арх.БД / Arh. BD). Используется греческое заимствование и в контекстах о жизни и смерти, как его болгарские синонимы: ‘Коньо лю сиви каматан, / Превзимай коню, прегребай, / Пътюве да си превземем, / Сас душа да си **завтасам** / Моена бела Хасибе!‘ [‘Конь мой серый, красивый, Поспеши, поскачи ты, чтобы дорогу мы осилили и живой застали мою белую Хасибе!] (Помак / Pomak).

Представляется, что *заварвам, затичвам* и *втасвам (завтасвам)* семантически сходятся в том, что в них вписано значение достижения черты, понимаемой во времени и в пространстве. Именно

⁸ Обращает на себя внимание написание глагола *втасам* с начальным *в* вместо исконного греческого *φ* (ф). Такая замена часто наблюдается в болгарских диалектах (Филипова-Байрова 1965: 23). В данной позиции перед глухим согласным фонетически *φ* сохраняется. Очевидно *в* появляется как гиперкорректность на письме и восприятие начального согласного как приставки, что подтверждается и наличием глагола *стасвам*, где *с* также воспринимается как префикс.

⁹ Благодарю О.В. Чёху за помощь в интерпретации греческого глагола.

эта семантика позволяет употреблять их в контекстах, где требуется описание ситуации ‘оказаться в определенном месте в определенное время’.

В ИДРБЕ в статье *заварвам* упоминается еще ряд глаголов, которые носят узко региональный характер: *итищисувам, набарам, набаруам, сбарвам, найда, сбласвам; сблахвам, сгажам, сгаждам, сгодя, слеам, слопосам, спартутя, спатаксам, спатактисувам, спатактисуем* (ИДРБЕ / IDRBE: 121). В этом списке есть и глагол *сгащвам*, который регулярно используется в значении ‘застать врасплох’. Этот глагол происходит из фразеологизма *Заваря по бели гащи* [Застать кого-либо в нижнем белье], который лексикализовался и значение которого выражается одним глаголом, варьирующим по диалектам: *загаща; сгаща; сгащвам; сгащим; сгащя* (Ничева и др. /Nicheva et al. 2, 1974: 128).

5. Заключение

Итак, в значении ‘заставать’ используется преимущественно глагол *заварвам*, а также его диалектный синоним *затичвам* и (редко) заимствованное полисемичное *в/фтасвам*. Частично контексты употребления глаголов сходны: ‘застать где-либо’ и ‘застать / не застать в живых’, однако у глагола *заварвам* прагматика значительно шире. Однокоренные словообразования для обозначения ребенка супруга /супруги в повторном браке и свадебного гонца характерны лишь для *заварвам* и *затичвам*.

Обращает на себя внимание довольно редкое, но важное значение глагола *заварвам* ‘заставать и перенимать информацию, навыки, обычаи’. В диалектном узусе такое употребление еще живо. Возможно, в свете особого внимания в Болгарии к культурному материальному и духовному наследию, возрождению народных кулинарных традиций, календарных и семейных обрядов, как кажется, должно быть востребованным. Такое значение нам не встретилось в славянских и балканских языках, однако изучение лексики с семантикой ‘заставать’ в этих языках выводит на очень интересные параллели. Анализ диалектных этикетных формул *Добре дошъл! – Добре заварил!* показывает, что они имеют балканский характер, ср. идентичное: рум. *Vine ai / ați venit! – Vine te-am / v-am găsit!*; алб. *Mirë se (na) erdhët! – Mirë se (ju) gjetëm!*, греч. *Καλώς σας βρήκα!*

Интересные выводы позволяет сделать сопоставительные двуязычные исследования, например на материале параллельного русско-болгарского корпуса. При том, что в большинстве случаев мы видим соответствие *заварвам / заставать*, ряд переводов расширяет круг синонимов – *видеть, обнаруживать, находить* и др. Кроме того, выявляются и синтаксические особенности употребления глагола *заварвам*. Так, если в русском может отсутствовать глагол в настоящем времени (в том числе и глагол-связка), в болгарском в определенных контекстах регулярно вставляется *заварвам*:

Рус. *Во второй процедурной, правда, окно открыто. Вот и осматриваем.* Болг. *Във втора превързочна заварихме отворен прозореца. И минаваме да огледаме.* [Борис Акунин. Ф. М. (2006) / Борис Акунин. Ф. М. (София Бранц, 2007)]

(РБПК / RBPK)

Но это уже тема отдельной статьи.

Источници

Арх. БДР: Архив на Българския диалектен речник. Институт за български език БАН (Арх. BDR: *Arhiv na balgarskiya dialekten rechnik.*)

Цитирана литература / References

Ангелова 1948: Ангелова, Р. Село Радуил, Самоковско. – В: *Известия на семинара по славянска филология при Университета в София*. Кн. VIII и IX за 1941 – 1943. София: Университетска печатница (Angelova 1948: Angelova, R. Selo Raduil, Samokovsko. – In: *Izvestiya na seminarata po slavianska filologiya pri Universiteta v Sofia*. Кн. VIII i IX za 1941 – 1943.)

Атанасова 2019: Атанасова, Ив. *Речник на говора в с. Маноя (община Дряново)*. Велико Търново (Atanasova, Iv. *Rechnik na govora v s. Manoya (obshtina Dryanova)*. Veliko Tarnovo.)

- Барболова и др. 2018: Барболова З., Симеонова М., Китанова М., Мутафчиева Н., Легурска П. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство (Barbolova i dr. 2018: Barbolova, Z., Simeonova M., Kitanova M., Mutafchieva N., Legurska P. *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- БДПМ 1962–: Български диалекти. Проучвания и материали. Т. 1–. София (BDPM 1962–: *Balgarski dialekti. Prouchvaniya i materialii*. Т. 1 –. Sofia.)
- БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 9. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Fellbaum 1998: Fellb T. 1 – 9.)
- БТР 1973: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Вакарелска-Чобанска 2005: Вакарелска-Чобанска Д. *Речник на самоковския говор*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Vakarelska-Chobanska 2005: *Rechnik na samokovskiya govor*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Вакарелски 1943: Вакарелски Хр. *Българските празнични обичаи*. София: б/м, 1943 (Vakarelski 1943: *Vakarelski, Hr. Balgarskite praznichni obichai*. Sofia: b/m.)
- Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000: Вачева-Хотева, М., Керемидчиева, С. *Говорът на село Зарово, Солунско*. София: Мултипринт (Vacheva-Hoteva, Keremidchieva 2000: *Vacheva-Hoteva, M., Keremidchieva, S. Govorat na selo Zarovo, Solunsko*. Sofia: Multiprint.)
- Георгиева 1993: Георгиева, Ив. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство (Georgieva 1993: *Georgieva, Iv. Balgarska narodna mitologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Дейкова 2016: Дейкова Хр. Към българската диалектна етимология (из практиката в „Българския етимологичен речник“). — В: *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15 – 16 октомври 2015 г.)* / Д. Благоева, С. Колковска (ред.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 656 – 663 (Deykova 2016: *Deykova Hr. Kam balgarskata dialektna etimologiya (iz praktikata v “Balgarkiya etimologichen rechnik”)*). — In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferentsiya po leksikografiya i leksikologiya (Sofia, 15 – 16 oktombri 2015 g.)* / (eds.) D. Blagoeva, S.Kolkovska. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Дювернуа 1889: Дювернуа, А.Л. *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати*. Т. I. Москва, Университетская типография (Diuvernuia 1889: *Diuvernuia, A.L. Slovar' bolgarskogo iazyka po pamiatnikam narodnoi slovesnosti i proizvedeniiam noveishei pechati*. Т. I. Moskva, Universitetskaia tipografia.)
- Еленков 2014: Еленков, А.Т. *Торлашки речник*. Видин (Elenkov 2014: *Elenkov, A.T. Torlashki rechnik*. Vidin.)
- ИДРБЕ 2021: *Идеографски диалектен речник на българския език* / Гл. ред. В. Радева. Т. 2. Е – М. София: Унив. изд-во „Св. Климент Охридски“ (IDRBE 2021: *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik* / Gl. red. V. Radeva. Т. 2. E – M. Sofia: Univ. izd-vo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Котова 2002: Котова, Н. В. *Горно поле. Дупнишко. Речник*. София: ДИОС. (Kotova 2002: *Kotova, N. V. Gorno pole. Dupnishko. Rechnik*. Sofia: DIOS.)
- Маринов 1907: Маринов, Д. *Жива старина. Етнографическо фолклорно списание. Шеста книга. (Народно карателно (углавно) право*. София (Marinov 1907: *Marinov, D. Zhiva starina. Etnografsko folklorno spisanie. Shesta kniga. (Narodno karatelno (uglavno) pravo*. Sofia.)
- Мильов, Ерулски 2009: Мильов, С., Ерулски И. *Речник на Трънския говор*. Перник: РИМ (Miliiov, Erulski 2009: *Miliiov, S., Erulski, I. Rechnik na Transkiya govor*. Pernik: RIM.)
- Младенов 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Т. 1. София: Дечо Стефанов. (Mladenov 1951: *Mladenov, St. Balgarski talkoven rechnik s ogleed kam narodnite govori*. Т. 1. Sofia: Decho Stefanov.)
- Ничева и др. 1974: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1, 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Nicheva et al. 1974: *Nicheva K., Spasova-Mihailova, S., Cholakova Kr. Frazеologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 1, 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- РСБКЕ – *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1 – 3. София. (*Rechnik na savremenniya balgarski ezik*. Т. 1 – 3. Sofia.)
- СБНУ 1889 –: *Сборник за народни умотворения*. София (SbNU 1889 –: *Sbornik za narodni umotvoreniya*. Sofia.)
- Седакова 2013: Седакова, И. А. Вариативность ритуала и его кодов: оповещение у славян. — В: *Etnolingvistica slavica. K 90-letiyu Nikity Ilyicha Tolstogo*. Москва: Индрик. С. 101 – 118. (Sedakova 2013: *Sedakova, I. A. Varitativnost' rituala i ego kodov: opoveshchenie u slavian*. — In: *Etnolingvistica slavica. K 90-letiyu Nikity Iliicha Tolstogo*. Moscow: Indrik, p. 101 – 118.)

- Узенева 2010: Узенева, Е. С. *Българска свадба: Етнолингвистическо изследване*. Москва: Индрик (Uzeniova 2010: Uzeniova, E.S. *Bolgarskaya svad'ba: Etnolingvisticheskoe issledovanie*. Moscow: Indrik.)
- Фасмер 1986 – 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Москва (Fasmer 1986 – 1987: *Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka*. Moscow.)
- Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Filipova-Bairova 1969: Filipova-Bairova, M. *Gratski zaemki v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Холиолчев и др. 2012: Холиолчев, Х., Младенов, М., Радева, Л. *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. София: Изток-Запад, с. 230 – 231 (Holiolchev et al. 2012: Holiolchev, H., Mladenov, M., Radeva L. *Balgarska semeino-rodova leksika. Entsiklopedichen rechnik*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Цанева 2021: Цанева Е. (съст.). *В дирятата на засятата brazda. Юбилеен етнографски сборник в чест на доцент доктор Маргарита Василева*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Tsaneva 2012: Tsaneva E. (sast.). *V diriyata na zasiatata brazda. Iubileen etnografski sbornik v chest na dotsent doctor Margarita Vasileva*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Интернет-источници

- Помак: <<https://www.pomak.eu/board/index.php/topic,376.msg508.html#msg508>. >
- РБЕ: *Речник на българския език* (РБЕ: *Rechnik na bulgarskiya ezik*.) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>. [10.01.2023].
- РБПК: Русско-българский параллельный корпус (РБПК: *Rusko-bolgarskiy parallel'nyi korpus*.) < <http://ruscorpора.ru/search-para-bg.html>. > [12.09.2023]
- Dictionary of Standard Modern Greek <https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%86%CE%B8%CE%AC%CE%BD%CF%89&dq=>

BULG. ЗАВАРВАМ ‘TO CATCH’ AND ITS SYNONYMS: AN ETHNOLINGUISTIC NOTE

Irina Sedakova

Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences

ised@mail.ru

Abstract. The paper analyzes the semantics, lexicography and main contexts of use of the Bulgarian verb *заварвам*, with special attention to folklore, rituals and folk speech, on the ground of ethnolinguistic methodology. It also studies the words formed from the same root *завареник*, *завареница* (step-children), *преварник* (a ritual person at a wedding), etc. Synonymic vocabulary with other stems from the Bulgarian dialects (*затичам*, *затечено дете*, *затичняк*), including borrowings (Greek *в/фтам*), and the semes that determine the convergence of the lexemes are indicated. The Balkan character of the greeting *Добре дошъл – Добре заварил* is shown; the ways of further research of the semantics of ‘to catch up’ in Slavic and Balkan languages are outlined.

Key words: *Bulgarian language, lexis, semantics, lexicography, verbs, deixis*

Irina Sedakova
Institute for Slavic Studies,
Russian Academy of Sciences
ised@mail.ru

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.25>

**ТОЛЕРАНТНОСТТА –
СРЕДСТВО ЗА ЕТИЧЕСКА ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ МЕЖДУ ХОРАТА
(АНАЛИЗ НА АНКЕТНИ ДАННИ)**

Йоанна Кирилова

**Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките**

i.kirilova@ibl.bas.bg

Резюме. Статията разглежда антонимите в полето на концепта ТОЛЕРАНТНОСТ. Анализират се анкетни данни, като се търси отговор на въпроса как българинът възприема толерантността, дали я приема като ценност. Извеждат се групи от антоними, обединени от общ семантичен признак, както и водещите опозиционни двойки, които изграждат нагласите на съвременния българин. Разкриват се националноспецифични стереотипни признаци на този ценностно маркиран концепт.

Ключови думи: *ценност; концепт; анкета; толерантност; антоним*

В езикознанието през последните десетилетия се засили интересът към човешките ценности и ролята, която те изпълняват в културата на всеки народ. Този интерес е пряко обвързан с въпроси като „Що е ценност?“, „Има ли общовалидни, общочовешки ценности и кои са те?“, „Променя ли се нагласата към дадена ценност във времето?“. Търсейки отговор на тези и други въпроси, полските етнолингвисти стартират широкообхватен международен проект по създаването на *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* [Аксиологичен лексикон на славяните и техните съседи] (LASiS 2015 – 2019), чиято цел е „паралелно описание на света на славянските ценности на базата на възможно най-широка сравнителна основа“ (Bartmiński 2018: 7). Идеята за такова съпоставително изследване се заражда в началото на 90-те години, когато се реализира колективната работа *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* с редактор Й. Бартмински, в която се разглежда концептът РОДИНА в дванадесет европейски езика (POWJE 1993).

Един от въпросите, на които *Аксиологичният лексикон* търси отговор, е свързан с това има ли ценности, които са общозадължителни и важни за целия европейски свят, за европейската култура. Наред с културните конструкти *свобода и равенство, достойнство, демокрация, човешки права*, които Й. Бартмински предпоставя в търсене на този отговор, е и концептът ТОЛЕРАНТНОСТ.

Обект на изследване в настоящата статия са езиковите единици (ключовата дума репрезентант и нейните антоними), ексцерпирани от събраните анкети, чрез които концептът ТОЛЕРАНТНОСТ присъства в езика и съзнанието на съвременния българин. Предмет – концептът ТОЛЕРАНТНОСТ като елемент от съвременната/модерната езикова картина на света на българския народ.

От научните разработки, които интерпретират проблема за толерантността като концепт с аксиологична натовареност, интерес представлява статията на Барбара Роджевич *Values, their hierarchy and understanding among Polish, Russian and German students* (Rodziewicz 2017: 141 – 152). В нея се обсъждат и съпоставят начините, по които избрани ценности се концептуализират в съзнанието на полска, руска и немска група от по петстотин студенти, както и йерархическата организация на тези ценности. Въз основа на анкета с предварително подбрани двайсет културни конструкта авторката обобщава, че концептът *толерантност* заема „сравнително ниска или много ниска позиция“ – девета за немците, четиринайсета за поляците и шестнайсата за руснаците (Rodziewicz 2017: 149).

В българската езиковедска литература концептът ТОЛЕРАНТНОСТ е интерпретиран в няколко разработки на Биляна Тодорова. В съпоставително корпусно изследване авторката разглежда модификаторите прилагателни имена, които се съчетават с лексемите *толерантност* и *търпимост* (Тодорова / Todorova 2022: 127 – 134), а в статията *Някои наблюдения върху концепта ТОЛЕРАНТНОСТ в българския език* Б. Тодорова съсредоточава своите търсения върху системните данни за разглеждания концепт (Тодорова / Todorova 2019a).

До момента в българското езиковедие не са правени наблюдения върху концепта ТОЛЕРАНТНОСТ въз основа на проведени анкети. Този вид експериментални данни са сред трите типа базови данни, които според концепцията на етнолингвистите от Люблинската етнолингвистична школа са водещи по отношение проучването на аксиологично маркираните концепти – системни (от речници), анкетни и текстови (т. нар. С – А – Т модел) (Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 17).

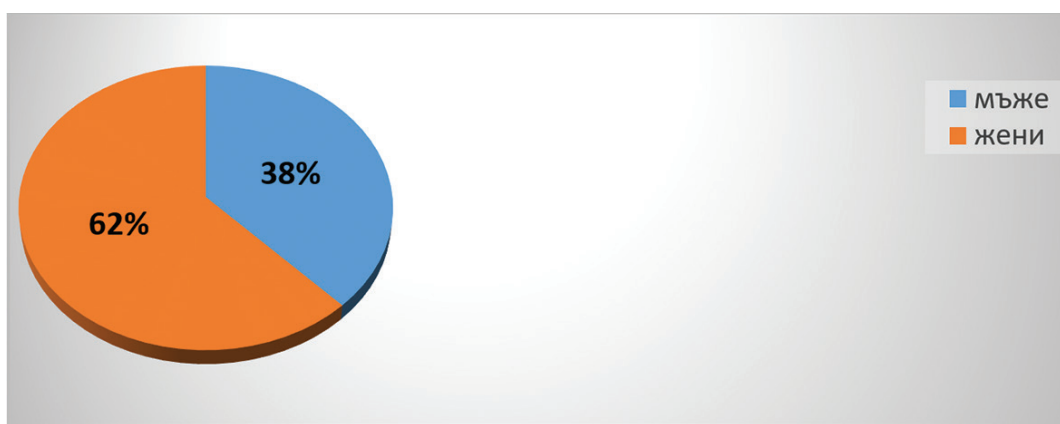
Във връзка с работата по проекта *Теория и практика на аксиологичните изследвания на езика и речта в България – общочовешки универсалии и национална специфика на ценностите* (2023 – 2026), разработван в Секцията за етнолингвистика към Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, в който са заложили за изследване концептите *толерантност, скромност, индивид, общество, надежда, милосърдие, мотивация и отзивчивост*, през 2023 г. е проведена анкета, в която вземат участие 125 респонденти. Анкетата включва въпроси с отворен и асоциативен отговор, както и такива със затворен (избираем) отговор:

1. Запишете първата дума (асоциация), която Ви хрумне, когато чуете думата *толерантност*.
2. Какво според Вас означава думата *толерантност*?
3. Какво означава да си толерантен?
4. Запишете синоним на *толерантност* (може и повече от един).
5. Запишете дума, противоположна на *толерантност*.
6. Към кого, към кои групи хора е добре да бъдем толерантни? Изредете:
7. Добре ли е да сме толерантни?ДА.....НЕ.....
8. Добре ли е да се толерира някой или нещо?ДА.....НЕ...

Подборът на въпросите отговаря на целта, която анкетата си поставя – да регистрира как българинът възприема толерантността, каква е нагласата му спрямо този концепт, дали го приема като ценност, да разкрие националноспецифичните стереотипни признаци на концепта ТОЛЕРАНТНОСТ, а не да търси енциклопедично описание. По думите на Й. Бартмински енциклопедичните дефиниции на концептите би трябвало да са подобни, ако не и идентични в различните езици, тъй като те трябва да са съотнасят с техните обективни характеристики, т.е. с признаци, които се смятат за важни и типични (Bartmiński 2018: 11).

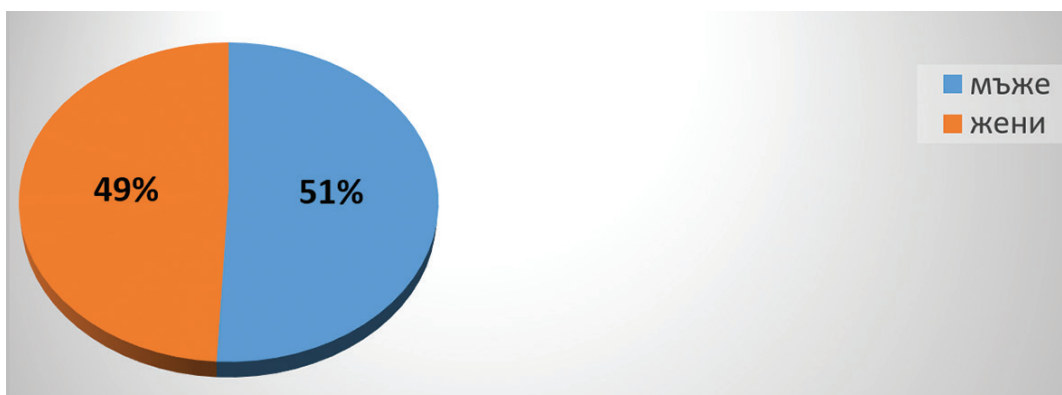
При обработката на анкетите се прилагат декриптивният и количественият метод, както и методът на концептуалния анализ¹.

Респондентите се разделят на две групи: I група – между 18 и 39 години; II група – между 40 и 65 години. В I група броят на мъжете (М) и жените (Ж) е разпределен по следния начин: М – 25, Ж – 41; II група – М – 30, Ж – 29.

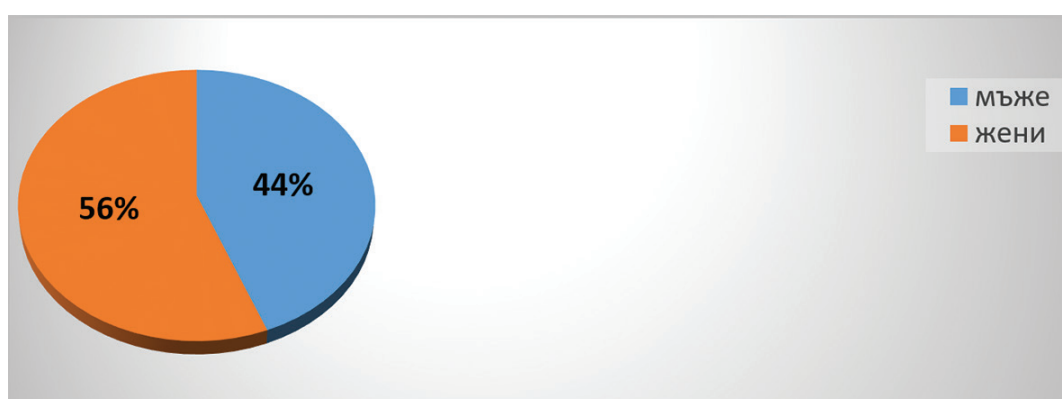
Фиг. 1. Разпределение мъже / жени в I група

¹ Виж по-подробно Легурска, П. За концептуалния анализ в лексикографията (Легурска 1999) .

Фиг. 2. Разпределение мъже / жени във II група

Общият брой на мъжете, участвали в анкетата, е 55, а на жените – 70.

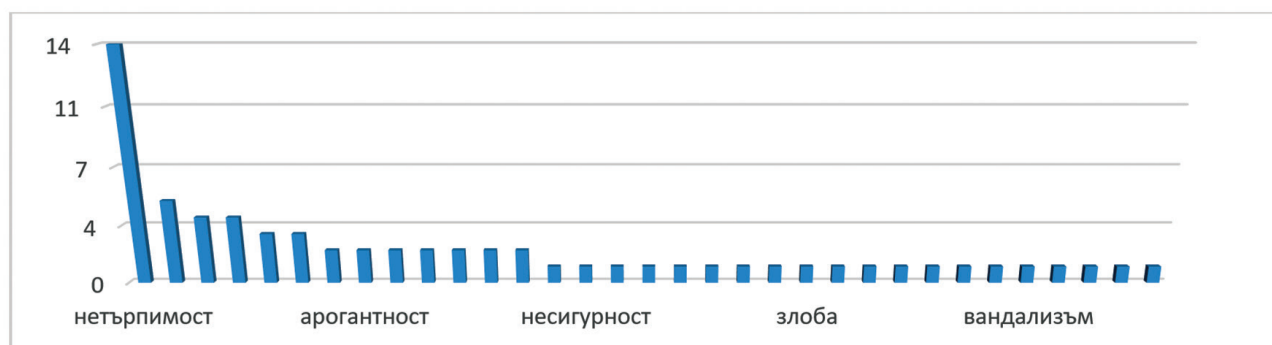

Фиг. 3. Разпределение на участниците в анкетата по пол

В настоящата статия вниманието ще се спре върху въпрос пети – *Запишете дума, противоположна на „толерантност“*.

На този въпрос отговорите при мъжете са, както следва, подредени според честотата на посочване: нетърпимост – 15; неуважение – 5; неразбиране – 4; нетолерантност – 4; егоизъм – 3; предразсъдъци – 3; неприемане – 2; арогантност – 2; слабост – 2; безразличие – 2; омраза – 2; ограниченост – 2; нечовечен – 2; невежество – 1; несигурност – 1; неуважителен – 1; неподкрепяне – 1; неразбиране на различията – 1; осъждане – 1; груб – 1; грубост – 1; злоба – 1; злобен – 1; отрицание – 1; отхвърляне – 1; нечовечност – 1; нулева толерантност – 1; нетолерантен – 1; вандализъм – 1; шовинизъм – 1; агресивен – 1; незачитане (на мнение, избор и др.) – 1.

Общо мъжете респонденти дават 67 отговора (при 55 анкетирани), тъй като анкетата позволява да бъде посочен повече от един отговор. Само един респондент се е затруднил да посочи отговор.

Фиг. 4. Антоними на *толерантност* при мъжете

При разглеждане на резултатите с отчитане на пола отговорите на мъжете извеждат на първо място лексемата *нетърпимост*, която съставлява 22% от отговорите, следвана от *неуважение* – 7%; *неразбиране* и *нетолерантност* – по 6%.

Отговорите, които жените са дали на разглеждания въпрос, са: нетърпимост – 20; нетолерантност – 5; предрасъдъци – 5; нетърпелив – 3; агресия – 3; безразличие – 3; омраза – 3; ограниченост – 3; лош – 2; груб – 2; дискриминация – 2; слабост – 2; несигурност – 2; нечовечност – 2; нечовечен – 2; неуважение – 2; егоизъм – 2; неразбиране – 3; арогантност – 1; тесногърдие – 1; себичност – 1; злобен – 1; егоист – 1; несъобразителност – 1; наглост – 1; тирания – 1; цинизъм – 1; интолерантност – 1; неуважителност – 1; неотстъпчивост – 1; нетърпим – 1; нетолерантен – 1; грубост – 1; себелюбие – 1; фанатизъм – 1; неприязън – 1; подигравка – 1; не одобрявам – 1; не подкрепям – 1; безразсъдство – 1; досаден – 1; безразличен – 1; отрицание – 1; сприхав – 1; нервен – 1; нетолерантщина – 1; липса на уважение към хората – 1; да нямаме добро отношение към хората – 1.

Общият брой на отговорите при жените е 96 (при 70 респонденти от женски пол). Четири от анкетираните жени не са посочили отговор.

Фиг. 5. Антоними на толерантност при жените

Видно е, че жените също посочват най-често като антоним на лексемата *толерантност* думата *нетърпимост*, която, подобно на отговорите на мъжете, съставлява 21% от всички. Следват антонимите *нетолерантност* и *предрасъдъци*, обхващащи по 5% от всички отговори.

При разглеждане на получените отговори прави впечатление, че на абстрактното понятие *толерантност*, което е подадено като изходно в анкетата, някои от респондентите са посочвали като антоним качество или действие и състояние.

При бърз преглед на българските лексикографски източници се забелязва подобна особеност: в онлайн изданието на Речника на българския език *толерантност* е представена като производна на прилагателното име *толерантен* (РБЕ / RBE 2000). По същия начин е изведено значението ѝ в Българския тълковен речник на Л. Андрейчин и кол. (БТР / BTR 2007: 974), а в Тълковния речник с фразеологични словосъчетания (ТРФС / TRFS 1997: 779) изобщо липсва речникова статия за отвлеченото съществително *толерантност*, открива се само статия за прилагателното *толерантен*. Коментирайки тази особеност, Б. Тодорова вижда връзка с факта, че най-ранно навлязла и регистрирана в българското езиково пространство „е употребата на прилагателното име „толерантно“ в пловдивския в. „Южна България“, орган на източнорумелийската Либерална партия, в неговия бр. 22 от 1883 г.“ (Тодорова / Todorova 2019a: 309).

Фиг. 6. Съотношение абстракция – качество – действие при всички респонденти

Следните отговори са посочени както в групата на мъжете, така и в групата на жените: **абстракции**: нетърпимост – 35; нетолерантност – 9; неуважение – 7; егоизъм – 5; нечовечност – 3; неразбиране – 7; предразсъдъци – 8; безразличие – 5; омраза – 5; арогантност – 3; слабост – 4; несигурност – 3; грубост – 2; **качества**: нечовечен – 4; груб – 3; злобен – 2; нетолерантен – 2.

Отговори, посочени само от мъжете: **абстракции**: неприемане – 2; ограниченост – 2; невежество – 1; неподкрепяне – 1; неразбиране на различията – 1; осъждане – 1; злоба – 1; отхвърляне – 1; нулева толерантност – 1; вандализъм – 1; шовинизъм – 1; незачитане (на мнение, избор и др.) – 1; **качества**: неуважителен – 1; агресивен – 1.

Фиг. 7. Съотношение абстракция – качество – действие при мъжете

Отговори, посочени само от жените: **абстракции**: агресия – 3; ограниченост – 3; несъобразителност – 1; наглост – 1; тирания – 1; цинизъм – 1; интолерантност – 1; безразсъдство – 1; неуважителност – 1; неотстъпчивост – 1; дискриминация – 2; тесногърдие – 1; себичност – 1; нетолерантщина – 1; себелюбие – 1; фанатизъм – 1; неприязън – 1; подигравка – 1; **качества**: лош – 2; нетърпелив – 3; егоист – 1; нетърпим – 1; досаден – 1; безразличен – 1; сприхав – 1; нервен – 1; **действия или състояния**: не одобрявам – 1; не подкрепям – 1; липса на уважение към хората – 1; да нямаме добро отношение към хората – 1.

Фиг. 8. Съотношение абстракция – качество – действие при жените

Налага се наблюдението, че жените са по-склонни, в сравнение с мъжете, да мислят конкретно, а не в отвлечени представи и идеи, като на думата стимул, назоваваща абстрактно понятие, те по-често отговарят с лексеми, назоваващи отрицателни качества от човешкия характер или пък техния носител – такива, каквито проявява или би проявявал човек, който не притежава толерантност в своите взаимоотношения. Така културният конструкт ТОЛЕРАНТНОСТ ясно се очертава като етическа категория, разграничаваща егоиста от алтруиста, безразличния от съпричастния.

При отчитане на отговорите, групирани на възрастов принцип, анкетата очертава следната картина:

За възрастова група от 18 – 39 г.: нетърпимост – 18; нетолерантност – 2; предразсъдъци – 6; нетърпелив – 2; агресия – 2; безразличие – 4; омраза – 0; ограниченост – 3; лош – 1; груб – 1; неуважителност – 1; дискриминация – 1; слабост – 2; несигурност – 3; нечовечност – 3; нечовечен – 0; неуважение – 5; егоизъм – 3; неразбиране – 3; арогантност – 3; тесногърдие – 1; себичност – 1; злобен – 2; егоист – 1; несъобразителност – 1; наглост – 1; тирания – 1; цинизъм – 1; интолерантност – 1; неуважителност – 1; неотстъпчивост – 0; нетърпим – 0; нетолерантен – 1; грубост – 1;

себелюбие – 1; фанатизъм – 1; неприязън – 1; подигравка – 1; не одобрявам – 1; не подкрепям – 1; безразсъдство – 1; досаден – 1; безразличен – 1; отрицание – 1; сприхав – 0; нервен – 0; нетолерантщина – 0; липса на уважение към хората – 1; да нямаме добро отношение към хората – 1; невежество – 1; неуважителен – 1; неподкрепяне – 1; осъждане – 0; отхвърляне – 1; нулева толерантност – 0; вандализъм – 1; шовинизъм – 1; незачитане на мнение, избор и др. – 0.

Фиг. 9. Разпределение на отговорите на възрастов признак – I група

II група: нетърпимост – 17; нетолерантност – 7; предразсъдъци – 2; нетърпелив – 2; агресия – 1; безразличие – 1; омраза – 5; ограниченост – 2; лош – 1; груб – 1; неуважителност – 0; дискриминация – 1; слабост – 0; несигурност – 0; нечовечност – 0; нечовечен – 4; неуважение – 2; егоизъм – 2; неразбиране – 2; арогантност – 0; тесногърдие – 0; себичност – 0; злобен – 0; егоист – 0; несъобразителност – 0; наглост – 0; тирания – 0; цинизъм – 0; интолерантност – 0; неуважителност – 0; неотстъпчивост – 1; нетърпим – 1; нетолерантен – 1; грубост – 0; себелюбие – 0; фанатизъм – 0; неприязън – 0; подигравка – 0; не одобрявам – 0; не подкрепям – 0; безразсъдство – 0; досаден – 0; безразличен – 0; отрицание – 1; сприхав – 1; нервен – 1; нетолерантщина – 1; липса на уважение към хората – 0; да нямаме добро отношение към хората – 0; невежество – 0; неуважителен – 0; неподкрепяне – 0; осъждане – 1; отхвърляне – 1; нулева толерантност – 1; вандализъм – 0; шовинизъм – 0; незачитане на мнение, избор и др. – 1.

Фиг. 10. Разпределение на отговорите на възрастов признак – II група

При респондентите и от двете възрастови групи с най-голяма честотност е антонимът *нетърпимост* с общо 35 позовавания, следван от *нетолерантност* – с 9 и *предразсъдъци* – с 8.

Доказателство за значимостта на даден концепт, за водещото му място в системата от концепти на даден народ е и включването му в бинарни опозиции (Кирилова 2017: 75). Това се изтъква като „един от най-важните признаци в категориалния статус на концептите, като основополагащ техен признак“ (Карасик 2005: 30 – 33). Събраният анкетен материал позволи да бъдат очертани следните по-значими групи от антоними, обединени по общност на семите, и да бъдат очертани водещите

опозиционни двойки в полето на концепта ТОЛЕРАНТНОСТ, които имат пряка връзка с нагласите на съвременния българин спрямо този културен конструкт.

С най-висока фреквентност и следователно доминираща сред антонимите на *толерантност* е групата с общ семантичен признак ‘отрицание’, като на морфемно ниво съставляващите я лексеми се обединяват от наличието в своята структура на представката с отрицателно значение *не-*: *нетърпимост, неуважение, неразбиране, нетолерантност, нечовечен, невежество, несигурност, неуважителен, неподкрепяне, неразбиране на различията, нечовечност, нулева толерантност, нетолерантен, незачитане (на мнение, избор и др.), нетърпелив, неуважителност, несъобразителност, неотстъпчивост, нетърпим, неприязън, нетолерантщина*. Към тази група отнасяме и лексемата *интолерантност*, при която се открива представката с чужд произход *ин-*, имаща същата функция – да образува отрицателни форми. Интересен отговор представлява лексемата *нетолерантщина*, при която отрицанието е допълнително подчертано и чрез употребената наставка, носеща засилена пейоративна оценъчност. Тази група съставлява 57,6% от всички отговори (93 отговора) и позволява в полето на концепта ТОЛЕРАНТНОСТ да бъде изведена опозицията *отрицание – одобрение*.

Отговорите позволяват да се изведе и група, обединена от семата ‘човек’. В нея освен лексемите *нечовек, нечовечен* се включват и такива, назоваващи отрицателни човешки качества или постъпки: *лош, нетърпелив, егоист, нетърпим, досаден, безразличен, сприхав, нервен, неуважителен, агресивен, груб, злобен*. Тази група съдържа 23 употреби, формира 14,11% от общите отговори и позволява да бъде изведена бинарната опозиционна двойка *добро – зло*.

Интересна група от отговорите на респондентите образуват тези лексеми, в които присъства семата ‘граница’. Към нея бихме причислили отговори като *ограниченост, отхвърляне, тесногръдие, егоизъм, егоист, себелюбие, себичност*. Липсата на толерантно отношение поставя ясна граница между индивида и другите – *аз, мен, себе си* – се задава като норма, нормалност, отправна гледна точка, спрямо която се оценява и отхвърля другият, различният. Общият брой употреби на тези лексеми е 10, което съставлява 6,13% от всички отговори. Тази група антоними очертава дихотомията *свой – чужд (аз – другите)*.

Групата, обединена от семата ‘липса’, съставлява също 6,13% от отговорите на респондентите. В нея се открояват две подгрупи. В първата значението ‘липса’ се установява на лексикално равнище – *липса на уважение, да нямаме добро отношение към хората, нулева толерантност*. Към втората се причисляват онези лексеми, които на морфемно равнище се обединяват от наличието на представката *без-*: *безразличие, безразсъдство, безразличен*. Тази група способства за извеждането на опозицията *наличие – липса*.

Фиг. 11. Обобщение на резултатите по общност на семите

Разгледаният въпрос от проведената анкета и получените резултати доказват предпоставената теза, че ТОЛЕРАНТНОСТТА е ценност за съвременния българин и в българската езикова картина на света е видяна като средство за етическа диференциация между хората, като ориентир за стойността и качества на отделния индивид.

Цитирана литература / References

БТР 2007: *Български тълковен речник*. Второ издание. Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“. (BTR 1963: *Balgarski talkoven rechnik. Vtoro izdanie. L. Andrejchin, L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stojkov, Tsv. Todorov. Sofia: Darzhavno izdatelstvo "Nauka i izkustvo".*)

- Карасик 2005: Карасик, В. И. и кол. *Иная ментальность*. Москва: ГНОЗИС. (Karasik 2005: Karasik, V. I. i kol. *Inaya mentalnost*. Moskva: GNOZIS.)
- Кирилова 2017б: Кирилова, Й. *Представата за ума в българската езикова картина за света*. София: ДиоМира. (Kirilova 2017b: Kirilova, Y. *Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina za sveta*. Sofia: DioMira.)
- Легурска 1999: Легурска, П. За концептуалния анализ в лексикографията. – *Лексикографски преглед*, № 1, с. 7 – 12. (Legurska 1999: Legurska, P. Za kontseptualniya analiz v leksikografiyata. – *Leksikografski pregled*, № 1, s. 7–12.)
- Нанов 1968: Нанов, Л. *Български синонимен речник*. София: Наука и изкуство. (Nanov 1968: Nanov, L. *Balgarski sinonimen rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Нанова 2019: Нанова, А. *Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми*. София: Просвета. (Nanova 2019: Nanova, A. *Balgarski sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi*. Sofia: Prosveta.)
- РАБЕ 2014: Пернишка, Е., Ст. Василева. *Речник на антонимите в българския език*. София: Наука и изкуство. (Pernishka, Vasileva 2014: Pernishka, E., St. Vasileva. *Rechnik na antonimite na balgarski ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
https://archive.org/details/20200528_20200528_0512/page/141/mode/1up?view=theater&q=%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B0
- РБЕ 2000: *Речник на българския език*. (Rechnik na balgarskiya ezik) <https://ibl.bas.bg/rbe/>
- Тодорова 2019а: Тодорова, Б. Някои наблюдения върху концепта ТОЛЕРАНТНОСТ в българския език. – В: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*. Lublin: UMCS, s. 307 – 320. (Todorova 2019b: Todorova, B. Nyakoi nablyudeniya varhu kontsepta TOLERANTNOST v balgarskiya ezik. – In: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*. Lublin: UMCS, s. 307 – 320.)
- Тодорова 2019б: Тодорова, Б. За атрибутите на толерантността: структурно-семантична характеристика на прилагателните, употребявани в съчетание със съществителното *толерантност* в българската преса между Освобождението и 1944 г. – В: *Българистични четения – Seged 2019*. Международна научна конференция Seged, Унгария, 13 – 14 юни 2019 г. Szeged: JATEPress, с. 235 – 243. (Todorova 2019а: Todorova, B. Za atributite na tolerantnostta: strukturno-semantichna harakteristika na prilagatelnite, upotrebyavani v sachetanie sas sashtestvitelnoto *tolerantnost* v balgarskata presa mezhdru Osvobozhdenieto i 1944 g. – In: *Balgaristichni cheteniya – Seged 2019*. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya Seged, Ungariya, 13 – 14 yuni 2019 g. Szeged: JATEPress, s. 235 – 243.)
- ТРФС 1997: *Тълковен речник с фразеологични словосъчетания*. София, Д. Делчева. (TRFS 1997: *Talkoven rechnik s frazeologichni slovosachetaniya*. Sofia, D. Delcheva.)
- Bartmiński 2018: Bartmiński, J. The Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbours. What does it contain, what principles is it based on, who is it intended for? – *The Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbours. Vol. I The Concept of HOME*. Lublin: pp. 7 – 15.
- LASiS 2015 – 2019: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Tom 1 – 5. red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska 2018: Niebrzegowska-Bartmińska, S., What data are relevant to ethnolinguistic analyses? – In: *Ethnolinguistics* № 29, Lublin: pp. 11 – 29.
- POWJE 1993: *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Rodziewicz 2017: Rodziewicz, B. Values, their hierarchy and understanding among Polish, Russian and German students. – In: *Etnolingwistyka*, № 28, Lublin: pp.141 – 152.
- Todorova 2022: Todorova, B. The cultural concept of TOLERANTNOST (TOLERANCE) in Bulgarian media. – *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny. T. 4. Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, pp. 269 – 282.

**TOLERANCE –
A MEANS OF ETHICAL DIFFERENTIATION BETWEEN PEOPLE
(ANALYSIS OF SURVEY DATA)**

Yoanna Kirilova

Institute for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin“ – Bulgarian Academy of Sciences

i.kirilova@ibl.bas.bg

Abstract. The article examines the antonyms in the field of the concept TOLERANCE. Survey data are analyzed seeking an answer to the question of how the Bulgarians perceive *tolerance*, whether they accept it as a value. Groups of antonyms united by a common semantic feature are derived, as well as the leading oppositional pairs that build the attitudes of the modern Bulgarians. Nationally specific stereotypical signs of this value-marked concept are revealed.

Key words: *value; concept; survey; tolerance; antonym*

Yoanna Kirilova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.26>

ПРЕДСТАВАТА ЗА КОНЦЕПТА *ИНДИВИД* В СЪЗНАНИЕТО НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРИН

Цветелина Ангелова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

ts.angelova@ibl.bas.bg

Резюме. Статията представя асоциациите, които предизвиква концептът **индивид** в съзнанието на българина. Същинският анализ включва комплекса от съждения, регистрирани в анкетите, показващи схващанията на съвременния човек. В свободния асоциативен експеримент са включени 100 души – мъже и жени с различно образование, които представят изследваното понятие от съвременна гледна точка.

Ключови думи: *индивид; личност; човек; анкета; свободен асоциативен експеримент*

Поради широката си многоаспектност концептът **индивид** предизвиква интереса на изследователи от различни научни области: лингвисти, психолози, социолози, културолози. Някои страни от съдържанието на понятието отчасти са разработвани в трудове на български и чуждестранни учени (основно социолози и психолози), за българския език обаче няма изследване в етнолингвистичен план и това налага необходимостта от извършването на отделно такова проучване.

Настоящото изследване има за цел да представи и анализира комплекса от съждения, характеризиращи семантиката на лексемата *индивид*, през погледа на реалностите, характерни за съвременния българин. За осъществяването на тази цел ще използваме синхронен подход.

Обект на изследване са хора от възрастовата група 18 – 68 години. Предмет на изследване са езиковите репрезентанти на концепта **индивид** и асоциациите, които този концепт предизвиква в съзнанието на съвременния българин.

Ще използваме няколко метода: 1. Събиране на данни чрез анкети, или т.нар. свободен асоциативен експеримент (САЕ). Анкетирването е допълнителен метод за изследване на концептите, който заедно с другите анализи дава възможност да се определят профилите и да се изработи когнитивната дефиниция; 2. Дескриптивен (описателен) метод – чрез него регистрираме ексцерпирания лингвистичен материал; 3. Количествен метод – проследява се честотата на употреба на съответните номинации.

САЕ е проведен за първи път в началото на ХХ век от американските психолози Кент и Розавин. Английският учен Френсис Галтон прави опит да изследва асоциациите доста по-рано – още през 1879 г. Свободният асоциативен експеримент е известен в България основно сред специалистите по психология и психиатрия. През последните години обаче все повече се засилва интересът на езиковедите към изследвания, свързани с лингвокултурните концепти. Тази тема е доста благодатна, тъй като тези концепти могат да се изследват от различни аспекти и всички изводи водят към разкриване на съдържанието на проучваното понятие и съответно – към езиковата картина на света в съответния исторически период.

В българската лингвистика методът на САЕ е приложен в следните разработки: Е. Герганов и колектив, „Български норми на словесни асоциации“ (Герганов и др. / Gerganov et al. 1984); П. Балтова и колектив, „Български асоциативен речник“ (БАР / VAR 2003); М. Китанова, „Концепт ДОМ сквозь призму анкетных данных“ (Китанова / Kitanova 2017); М. Витанова, „Концептът ТРУД в българската езикова картина на света по данни от проведени анкети“ (Витанова / Vitanova 2017); К. Мичева, „СВОБОДА“ (Мичева / Micheva 2017); М. Китанова, „Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни“ (Китанова / Kitanova 2020); К. Василева, „Асоциативно поле на концепта любов в съвременното българско езиково съзнание“ (Василева / Vasileva 2021); М. Китанова, Цв. Ангелова, „Концептът СЕМЕЙСТВО през призмата на анкетните данни“ (Китанова, Ангелова / Kitanova, Angelova 2020); М. Китанова, „Родината като ценност в българския език“ (Китанова /

Kitanova 2023); Й. Кирилова, „Съвременното състояние на концепта душа“ (върху анкетен материал) (Кирилова / Kirilova 2023a); Й. Кирилова, „Диахронни прочити в полето на концепта душа“ (Кирилова / Kirilova 2023б).

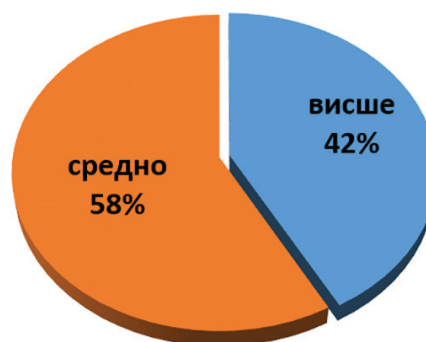
САЕ е основен метод за експериментална проверка на връзката между език и мислене (Герганов и др. / Gerganov et al. 1984: 11). Методиката на изследването се основава на анализ на данни от САЕ с участието на 100 души. Анкетата е съставена от два вида въпроси: затворени – при тях се изреждат отговори и респондентите отбелязват според своята преценка отговора, който в най-голяма степен се доближава до техните представи; и отворени – при тях респондентите изразяват когнитивните си представи със собствени думи.

През 2023 г. е направено проучване с участието на 100 души, българи с различен пол, възраст и образование, за да се проследят и представят обществените нагласи към изследваното понятие: каква е общата представа на анкетиранияте, има ли някакви тенденции, подвластни на новото време, има ли някакви тенденции, свързани със същността и възприемането, които могат да се обвържат с различните поколения и с разликите в образованието. Макар информацията да не е така подробна (тъй като с анкетите се събира кратка, първична информация), поради големия брой изследвани лица тя позволява обобщения.

Изработени са 100 анкети със затворен (избираем) отговор и 100 асоциативни анкети. Анкетирани са 70 жени и 30 мъже (Фигура 1) на възраст 18 – 68 години с различно образование – 42 с висше образование и 58 със средно образование (Фигура 2).

Фиг. 1. Разпределение по пол

Фиг. 2. Разпределение по образование

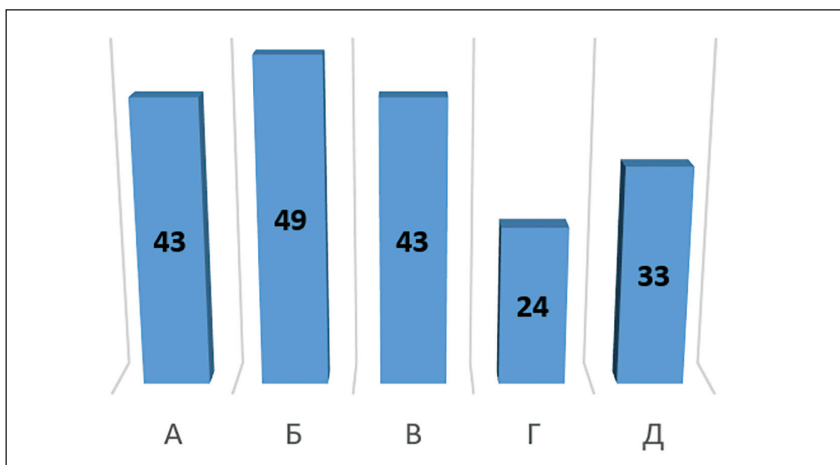
1. Анкети с избираем (затворен) отговор

Зададен е въпросът: „Индивид за Вас е?“, посочени са пет възможни отговора:

- А) понятие, с което се изразява отделно съществуващ жив организъм. Това може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение, животно);
- Б) отделен човек, отделна личност;
- В) носител на лични качества, които изграждат неговата индивидуалност;
- Г) човек, който съчетава уникален комплекс от генетични качества и придобити черти, характеристики, свойства, които го отличават от останалите хора;
- Д) конкретен човек с цялото разнообразие от неговите физически, физиологични и психически качества.

Тези отговори са ексцерпирани от различни речници (БТР / ВТР 1951: 969; БТР / ВТР 1963: 282; БЕР / ВЕР 1979: 77; РБЕ / РВЕ 1990: 860 – 861; СРСБКЕ / SRSBKE 1994; Дечева / Decheva 1997: 234; Буков, Пехливанова / Burov, Pehlivanova 1999: 152 и др.).

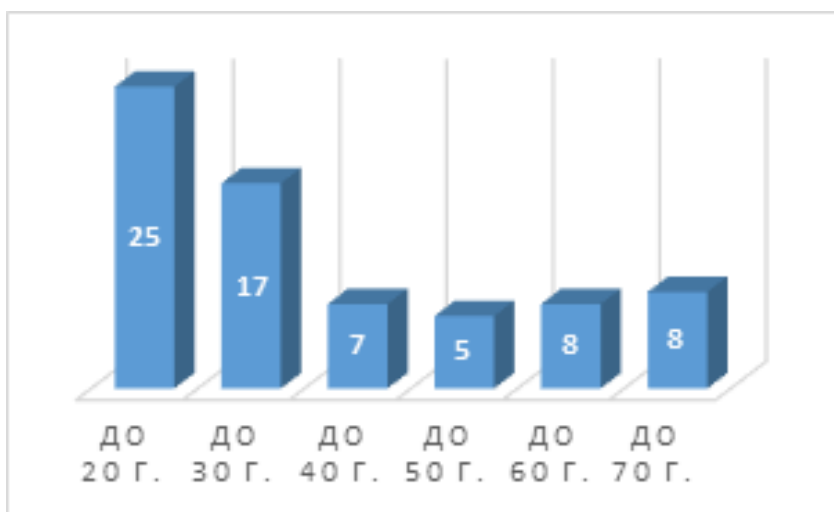
Общото разпределение на отговорите, без оглед на пола, е следното: отговор А – 43; отговор Б – 49; отговор В – 43; отговор Г – 24; отговор Д – 33 (Фигура 3).

Фиг. 3. „Индивид за вас е?“
Общо разпределение

Жени:

Анкетирани са 70 жени на възраст 18 – 68 години (Фигура 4), 23 с висше образование и 47 със средно образование (Фигура 5).

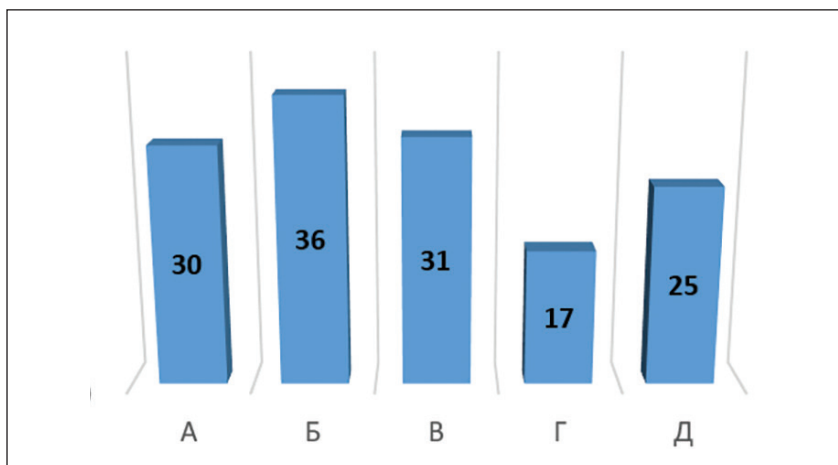
Фиг. 4. Разпределение по възраст – жени

Фиг. 5. Разпределение по образование – жени

Представителите на женския пол дават отговори със следното разпределение: отговор А – 30; отговор Б – 36; отговор В – 31; отговор Г – 17; отговор Д – 25 (Фигура 6).

Фиг. 6. „Индивид за вас е?“
Разпределение по пол – жени

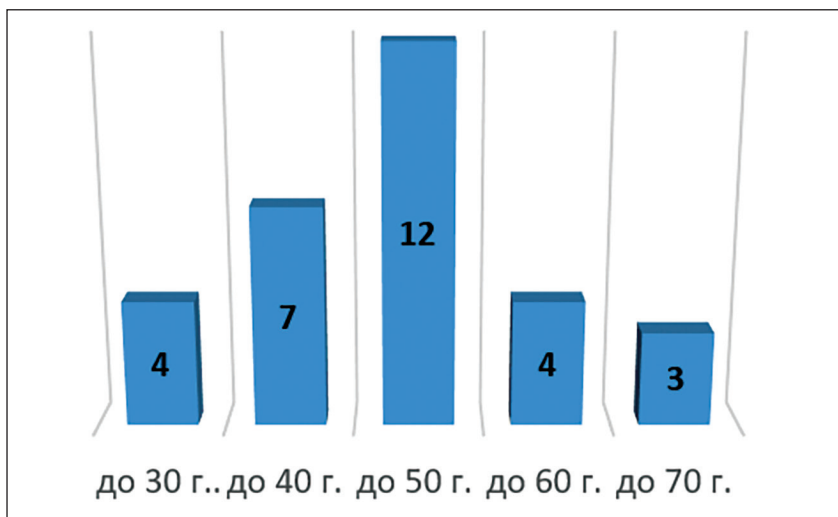

От фигурите е видно, че с най-много представители са първите две възрастови групи – до 20 години и до 30 години, като преобладават респондентите със средно образование. Разпределението на резултатите с оглед на пола показва, че при жените с най-голяма честотност (36) е отговор Б – ‘отделен човек, отделна личност’, а с най-малка честотност (17) е отговор Г – ‘човек, който съчетава уникален комплекс от генетични качества и придобити черти, характеристики, свойства, които го отличават от останалите хора’.

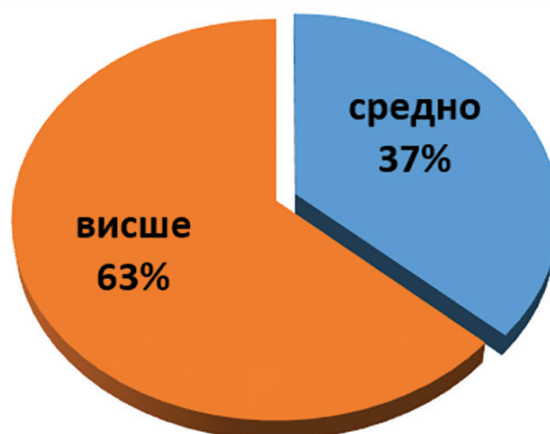
Мъже:

Анкетирани са 30 мъже на възраст 23 – 65 години (Фигура 7), 19 с висше образование и 11 със средно образование (Фигура 8).

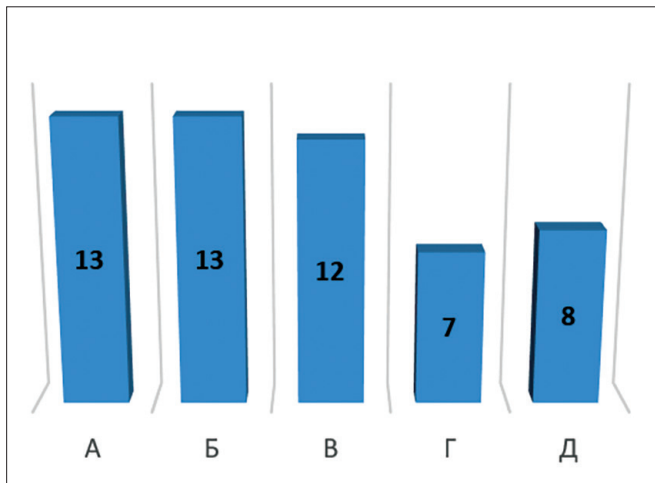
Фиг. 7. Разпределение по възраст – мъже

Фиг. 8. Разпределение по образование – мъже

Представителите на мъжкия пол дават отговори със следното разпределение: отговор А – 13; отговор Б – 13; отговор В – 12; отговор Г – 7; отговор Д – 8 (Фигура 9).

Фиг. 9. „Индивид за вас е?“
Разпределение по пол – мъже

При мъжете с най-много представители са възрастовите групи до 40 години и до 50 години. Тук преобладават респондентите с висше образование. С най-голяма честотност са отговор А – ‘понятие, с което се изразява отделно съществуващ жив организъм. Това може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение, животно)’ (13), и отговор Б – ‘отделен човек, отделна личност’ (13), а с най-малка честотност и тук е отговор Г (7).

Представените анкетни данни показват почти пълно сходство между отговорите при жените и мъжете, вследствие на което можем да обобщим, че най-разпространеното схващане за индивида се свързва главно с отделния човек, с отделната личност, голяма част от мъжете определят индивида и като жив организъм (човек, растение или животно). Малък брой респонденти залагат на същността на индивида, на личните му качества и характеристики. Няма съществена разлика при отчитане на общите резултати и тези, които са разпределени по пол. Отговорите с най-голяма и с най-малка честотност съвпадат.

На следващите таблици е показано разпределение на отговорите според образованието на респондентите.

Фиг. 10. Разпределение по образование – жени

Фиг. 11. Разпределение по образование – мъже

При жените със средно образование отговор Б ‘отделен човек, отделна личност’ е с най-висока честотност (25), а отговор Г ‘човек, който съчетава уникален комплекс от генетични качества и придобити черти, характеристики, свойства, които го отличават от останалите хора’ – с най-малка честотност (11). Има леко разместване при отговорите на жените с висше образование. Те определят отговор Д ‘конкретен човек с цялото разнообразие от неговите физически, физиологични и психически качества’ като най-предпочитан (12), а отговор А ‘понятие, с което се изразява отделно съществуващ жив организъм. Това може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение,

животно) (6) и отговор Г 'човек, който съчетава уникален комплекс от генетични качества и придобити черти, характеристики, свойства, които го отличават от останалите хора' (6) са с най-малка честотност.

За мъжете със средно образование отговор Б (4) и отговор Г (4) са с най-голяма честотност, а отговор – А – с най-малка честотност (2). При мъжете с висше образование е обратното – с най-голяма честотност е отговор А (11), а с най-малка – отговор Г (3). Редно е да се отбележи, че мъжете с висше образование залагат на изчерпателния научен отговор А 'понятие, с което се изразява отделно съществуващ жив организъм. Това може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение, животно)', докато при мъжете със средно образование този отговор е с най-малка честотност, тези респонденти имат малко по-философско виждане и при тях доминиращи са отговор Б и отговор Г.

От представените и анализирани данни е видно, че според обществените нагласи доминиращ и за двата пола се оказва отговор Б – 'отделен човек, отделна личност' (49), а с най-малка честотност е отговор Г – 'човек, който съчетава уникален комплекс от генетични качества и придобити черти, характеристики, свойства, които го отличават от останалите хора' (24). При жените със средно образование и мъжете с висше образование има доста голямо сходство в отговорите.

2. Въпроси с асоциативен (отворен) отговор

Резултатите от асоциативните анкети няма да бъдат представени графично поради разнообразието от отговори, голяма част от които са словосъчетания и изречения.

На анкетираните е зададен въпрос: „Когато чуете думата индивид, коя е първата мисъл, която Ви идва наум?“. Някои от респондентите са посочили повече от един отговор, а шест от анкетираните са се затруднили да отговорят. Получени са следните резултати, подредени според честотата на посочване: (отделен/един/конкретен) човек (с качества) – 29 (отделна, индивидуална, самостоятелна) личност – 20; (живо) същество (с някакви определени качества, различни от тези на друго същество) – 13; (отделен) жив организъм – 6; (отделно) човешко същество – 3; човек, животно – 3; понятие, с което се изразява единица живо същество, което може да бъде както човек, така и друг биологичен вид – 3; всеки отделен човек, животно или растение (жив организъм) – 2; (определен) субект – 2; самостоятелност – 2; биологичен елемент в единствено число – 1; вид организъм – 1; отделен екземпляр – 1; единица – 1; самостоятелен човек в средата – 1; отделеност – 1; независимост – 1; индивидуалност и същевременно с това – отделна човешка личност – 1; индивидуализъм, независимост от останалите – 1; носител на лични качества, изразяващи неговата индивидуалност – 1; човешко същество, което се отличава с качества и начин на мислене от другите човешки същества – 1; човешко същество с индивидуални качества, характерни черти, стремежи, знания, мечти – 1; човешко създание, създадено да мисли, чувства, усеща – 1; човешко същество, което има уникални придобити качества – 1; даден човек или животно с определени характеристики и особености. Всеки индивид има свои особености – 1; всяко живо същество, което принадлежи към определен вид и род – 1; всяко отделно живо същество като цялостен организъм – 1; отделен човек със собствени характеристики – 1; индивидуален човек със собствени маниери – 1; човек, който си има своите черти, белези и качества. Той може да се различава от останалите – 1; самостоятелен човек със свои качества и потребности – 1; човек със своите позиции, убеждения и право на избор – 1; човек с подчертани лични положителни качества – 1; има добри и лоши, винаги трябва да надделява доброто в един индивид – 1; индивидът се ражда, а личността се изгражда – 1; уникално създание на природата от органичен произход със собствена позиция, място, статус в социума (обществото) – 1; жив организъм, извършващ всички физически, физиологични и психически качества – 1; жив организъм, т.е. човек, животно и растение, които имат физически и психологични качества – 1; индивидът е собствената личност. Това е отделният човек с неговите мечти, цели, надежди и т.н. Всеки човек в света е индивид, защото има индивидуални потребности и ценности – 1; индивид е всеки човек със свои идеи, които иска да реализира с течение на времето. Индивид е, защото сам по себе си има различни цели и виждания от останалите – 1; личност, човек с индивидуални характеристики и качества – 1; личност, отличаваща се от останалите – 1; личност с определени качества – 1; дадена личност (човек) със силно изразени различни качества от всеки друг – 1; възприятие, живот – 1;

особа – 1; особен чешит – 1; човек с психически проблеми – 1; човек с увреждане – 1; особен вид примат – 1; маймуна – 1.

Жени:

При жените наблюдаваме следните резултати: (отделен/един/конкретен) човек – 24; (отделна, самостоятелна) личност – 17; (живо) същество – 9; (отделен) жив организъм – 5; понятие, с което се изразява единица живо същество, което може да бъде както човек, така и друг биологичен вид – 2; човешко същество – 2; всеки отделен човек, животно или растение (жив организъм) – 2; самостоятелен човек в средата – 1; самостоятелност, отделеност – 1; самостоятелност, независимост – 1; човек или животно – 1; човешко същество, което се отличава с качества и начин на мислене от другите човешки същества – 1; човешко същество с индивидуални качества, характерни черти, стремежи, знания, мечти – 1; човешко създание, създадено да мисли, чувства, усеща – 1; даден човек или животно с определени характеристики и особености. Всеки индивид има свои особености – 1; всяко живо същество, което принадлежи към определен вид и род – 1; всяко отделно живо същество като цялостен организъм – 1; отделен човек със собствени характеристики – 1; индивидуален човек със собствени маниери – 1; човек със собствени черти, белези и качества. Той може да се различава от останалите – 1; самостоятелен човек със свои качества и потребности – 1; човек със своите позиции, убеждения и право на избор – 1; човек с подчертани лични положителни качества – 1; има добри и лоши, винаги трябва да надделява доброто в един индивид – 1; индивидът се ражда, а личността се изгражда – 1; уникално създание на природата от органичен произход със собствена позиция, място, статус в социума (обществото) – 1; жив организъм с всички физически, физиологични и психически качества – 1; жив организъм, т.е. човек, животно и растение, които имат физически и психологични качества – 1; индивидът е собствената личност. Това е отделният човек с неговите мечти, цели, надежди и т.н. Всеки човек в света е индивид, защото има индивидуални потребности и ценности – 1; индивид е всеки човек със свои идеи, които иска да реализира с течение на времето. Индивид е, защото сам по себе си има различни цели и виждания от останалите – 1; личност, човек с индивидуални характеристики и качества – 1; възприятие, живот – 1; човек с проблеми (психически) – 1; човек с увреждане – 1; особен вид примат – 1; маймуна – 1.

Виждаме че кратките и точни формулировки, определящи индивида като (отделен/един/конкретен) човек и (отделна, самостоятелна) личност обхващат почти половината от отговорите. Поради голямото асоциативно разнообразие ще обединим резултатите около няколко по-обща групи, обединени от сходни представи. С най-много отговори – 37 е група *човек (човешко същество)*, към която се включват както колокации, така и изречения, изразяващи личните схващания на респондентите, определящи индивида като човек със свои качества, потребности и цели. При голяма част от отговорите има пояснения, свързани със самостоятелното положение на индивида, неговата отделеност и независимост от останалите. Втората група, с 25 отговора, е свързана с научното определение за индивид, а именно – *жив организъм (същество), който може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение или животно)*. Следваща групата е *личност* – с 19 отговора, към която отново се включват разнообразни пояснения, изразени с колокации и изречения, определящи индивида като личност с качества и характеристики, които го отличават от останалите хора. Интересно е, че само при един от отговорите се изтъкват вътрешни качества: ‘човек с подчертани лични положителни качества’, а при друг отговор се среща семантичната опозиция *добър – лош* (‘има добри и лоши, винаги трябва да надделява доброто в един индивид’), тук има противопоставяне с ясно изразен оценъчен характер. Еднократно в анкетите се среща и философското тълкуване ‘индивидът се ражда, а личността се изгражда’. В друга група бихме могли да обединим отговори като ‘особен вид примат’ и ‘маймуна’, които показват далечната връзка с предците ни, човекоподобните.

Двама от респондентите (на 19 и на 23 години) определят индивида като човек със здравословни проблеми (физически и психически). Дори да предположим, че единият отговор ‘човек с увреждане’ е даден поради фонемната близост индивид – инвалид (двете лексеми са пароними), другият респондент съвсем съзнателно е отговорил ‘човек с психически проблеми’ и много ясно е уточнил при самия отговор: ‘Знам значението на думата (живо същество), но това е първата ми мисъл’. Тук може би трябва да търсим интерпретация на отговора на по-дълбоко ниво, при което понякога думата индивид може да се свърже и с непълноценен човек, което е метафорично, разбира се, защото в

речниците не присъства такова значение. Интересно е да се проследи пътят на тази аналогия, която се прави от младото поколение, като се има предвид възрастта на анкетираните. Дали има някаква връзка със средствата за масова комуникация, или е свързана с някакъв нов жаргон, е въпрос, който се нуждае от задълбочено проучване, но е факт, че това е тенденция на новото време.

Мъже:

При мъжете наблюдаваме следните резултати: човек (с качества) – 5; живо същество (с някакви определени качества, различни от тези на друго същество) – 4; (индивидуална, отделна) личност – 3; човек, животно – 2; (определен) субект – 2; понятие за единица живо същество от биологичен вид. Носител на лични качества, изразяващи неговата индивидуалност – 1; отделно човешко същество – 1; човешко същество, което има уникални придобити качества – 1; биологичен елемент в единствено число – 1; вид организъм – 1; жив организъм – 1; отделен екземпляр – 1; единица – 1; индивидуалност и същевременно с това – отделна човешка личност – 1; индивидуализъм, независимост от останалите – 1; личност, отличаваща се от останалите – 1; личност с определени качества – 1; дадена личност (човек) със силно изразени различни качества от всеки друг – 1; особа – 1; особен чешит – 1.

Има леко разминаване при резултатите между жените и мъжете. Тук доминираща е групата *жив организъм (същество), който може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение или животно)* с 12 отговора. На второ място с равен брой отговори са две групи: *човек (човешко същество)* със 7 отговора и *личност* – също със 7 отговора. Сред посочените отговори и тук се срещат пояснения, свързани със самостоятелното положение на индивида, с неговата отделеност и независимост от останалите. При два отговора ‘(определен) субект’ и ‘особа’ долавяме имплицитно внушена негативна конотация, а при ‘особен чешит’ тя е явно изразена. Лексемата *чешит* е разговорна и е със значение ‘странен човек, особняк’.

* * *

От представените анкетни данни ясно се вижда, че в представите на съвременния българин понятието **индивид** е познато и се използва с основните си концептуални признаци, което проличава от големия брой посочени еднотипни отговори. При асоциативните анкети общи и за двата пола, но с различно количествено съотношение, са групите: *човек (човешко същество)* – с 44 отговора, следвана от *жив организъм (същество), който може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение или животно)* – с 37 отговора, и *личност* – с 26 отговора. Това са основните синоними на лексемата *индивид* и съответно трите групи, около които се нареждат по-голямата част от отговорите. Тези групи са допълнени и обогатени от пояснения, изразяващи качества и характеристики, отразени в представите на съвременниците ни за изследвания концепт. В количествено отношение най-изразени са първите две възрастови групи – до 20 и до 30 години, и именно тук са по-голямата част от разширените отговори. Няма как да не обърнем внимание на факта, че голяма част от респондентите не влагат никаква конотация в определенията към отговорите си, напр. ‘човек (с качества)’; ‘човешко същество, което се отличава с качества и начин на мислене от другите човешки същества’; ‘човешко същество с индивидуални качества, характерни черти, стремежи, знания, мечти’; ‘отделен човек със собствени характеристики’; ‘самостоятелен човек със свои качества и потребности’; ‘личност с определени качества’; ‘дадена личност (човек) със силно изразени различни качества от всеки друг’ и т. н. Тук никъде не е уточнено какви трябва да бъдат тези качества и характеристики, което, разбира се, не е и задължително. Сред посочените отговори присъства само един с положителна конотация – ‘човек с подчертани лични положителни качества’.

При респондентите със средно образование, макар да преобладават кратките отговори, има и голям брой отговори, които се състоят от колокации и изречения. При висшистите разширените отговори са значително по-малко. От гледна точка на възрастовата характеристика при въпроса „Индивид за вас е?“ по-младите хора – между 18 и 40 години – се опират повече на научното тълкуване на понятието, представено със следните отговори: ‘понятие, с което се изразява отделно съществуващ жив организъм, който може да бъде както човек, така и друг биологичен вид (растение, животно)’ и ‘отделен човек, отделна личност’, докато по-възрастните изхождат от натрупания житейски опит и залагат на философското определение, при което индивидът се възприема като ‘конкретен човек с цялото разнообразие от неговите физически, физиологични и психически качества’.

При мъжете се наблюдават асоциации като (определен) субект, особа, особен чешит, а при жените – особен вид примат, маймуна, човек със здравословни проблеми (физически и психически). Тези отговори, макар и с малка честотност, показват едно различно виждане на концепта индивид, което е допълнение към основните концептуални признаци.

Получените резултати от проведената анкета доказват, че лексемата *индивид* е съхранила основните си значения и едновременно с това е допълнена и обогатена с други концептуални признаци, отразяващи миогледа на съвременния българин.

Цитирана литература / References

- БАР 2003: Балтова, П. и др. *Български асоциативен речник. Прав и обратен*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (BAR 2003: Baltova, P. et al. *Balgarski asotsiativen rechnik. Prav i obraten*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- БЕР 1979: *Български етимологичен речник*. Т. 2. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1979: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 2. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- БТР 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Т. 1. София: Дечо Стефанов. (BTR 1951: Mladenov, St. *Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori*. Т. 1. Sofia: Decho Stefanov.)
- БТР 1963: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. Второ издание. София: Наука и изкуство. (BTR 1963: Andrejchin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stojkov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. Vtoro izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Буров, Пехливанова 1999: Буров, Ст., П. Пехливанова. *Малък тълковен речник на българския език*. Велико Търново: Слово. (Burov, Pehlivanova 1999: Burov, St., P. Pehlivanova. *Malak talkoven rechnik na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Slovo.)
- Василева 2021: Василева, К. Асоциативно поле на концепта „любов“ в съвременното българско езиково съзнание. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021 година)*. Т. 1. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 99 – 105. (Vasileva 2021: Vasileva, K. Asotsiativno pole na kontseptata “lyubov” v savremennoto balgarsko ezikovo saznanie. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andrejchin” (Sofia, 2021 godina)*. Т. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 99 – 105.)
- Витанова 2017: Витанова, М. Концептът ТРУД в българската езикова картина на света по данни от проведени анкети. – In: Bielińska-Gardziel, I., M. Brzozowska, B. Żywicka (Eds.). *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, s. 237 – 243. (Vitanova 2017: Vitanova, M. Konceptat TRUD v balgarskata ezikova kartina na sveta po danni ot provedeni anketi. – In: Bielińska-Gardziel, I., M. Brzozowska, B. Żywicka (Eds.). *Nazwy wartości w językach europejskich. Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska*, pp. 237 – 243.)
- Герганов и др. 1984: Герганов, Е., Л. Иванчева, Р. Кърлова, В. Николов, Ц. Николова. *Български норми на словесни асоциации*. София: Наука и изкуство. (Gerganov et al. 1984: Gerganov, E., L. Ivancheva, R. Karlova, V. Nikolov, Ts. Nikolova. *Balgarski normi na slovesni asotsiatsii*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Дечева 1997: Дечева, Д. *Тълковен речник с фразеологични съчетания*. София: Атлантис КЛ. (Decheva 1997: Decheva, D. *Talkoven rechnik s frazeologichni sachetaniya*. Sofia: Atlantis KL.)
- Кирилова 2023а: Кирилова, Й. Съвременното състояние на концепта душа (върху анкетен материал). – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 253 – 263. (Kirilova 2023a: Kirilova, Y. Savremennoto sastoyanie na kontseptata dusha (varhu anketen material). – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andrejchin”*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 253 – 263.)
- Кирилова 2023б: Кирилова, Й. Диахронни прочити в полето на концепта душа. – *Дзяло*, № 25, с. 1 – 30. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_09_Yoanna_Kirilova_Diahronni_prochiti_na_concepta_Dusha.pdf> [18.01.2024]. (Kirilova 2023b: Kirilova, Y. Diahronni prochiti v poletoto na kontseptata dusha. – *Dzyalo*, № 25, pp. 1 – 30. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_09_Yoanna_Kirilova_Diahronni_prochiti_na_concepta_Dusha.pdf> [18.01.2024].)
- Китанова 2017: Китанова, М. Концепт ДОМ сквозь призму анкетных данных. – In: Bielińska-Gardziel, I., M. Brzozowska, B. Żywicka (Eds.). *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, s. 81–92. (Kitanova 2017: Kitanova, M. Koncept

- DOM skvoz' prizmu anketnyh dannyh. – In: Bielińska-Gardziel, I., M. Brzozowska, B. Żywicka (Eds.). *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 81–92.)
- Китанова 2020: Китанова, М. Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Т. 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 77 – 85. (Kitanova 2020: Kitanova, M. Kontseptat RODINA prez prizmata na anketnite dannii. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik “Prof. Liybomir Andrejchin”*. Т. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 77 – 85.)
- Китанова 2023: Китанова, М. Родината като ценност в българския език. – *Дзяло*, № 25, с. 1 – 24. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_06_Maria_Kitanova_Rodinata_kato_Cennost_v_bg_ezik.pdf> [18.01.2024]. (Kitanova 2023: Kitanova, M. Rodinata kato tsennost v balgarskiya ezik. – *Dzyalo*, № 25, pp. 1 – 24. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_06_Maria_Kitanova_Rodinata_kato_Cennost_v_bg_ezik.pdf> [18.01.2024].)
- Китанова, Ангелова 2020: Китанова, М., Цв. Ангелова. Концептът СЕМЕЙСТВО през призмата на анкетните данни. – В: *Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и съвременност*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 105 – 133. (Kitanova, Angelova 2020: Kitanova, M., Tsv. Angelova. Kontseptat SEMEJSTVO prez prizmata na anketnite dannii. – In: *Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Traditsii i savremennost*. Sofia: Akademichno izdatelstvo: “Prof. Marin Drinov”, pp. 105 – 133.)
- Мичева 2017: Мичева, К. СВОБОДА. – In: Bielińska-Gardziel, I., M. Brzozowska, B. Żywicka (Eds.). *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, s. 354 – 361. (Micheva 2017: Micheva, K. SVOBODA. – In: Bielińska-Gardziel, I., M. Brzozowska, B. Żywicka (Eds.). *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 354 – 361.)
- РБЕ 1990: *Речник на българския език*. Т. 6. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (RBE 1990: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 6. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- СРСБКЕ 1994: Димитрова, М., А. Спасова. *Синонимен речник на съвременния български книжовен език*. Второ издание – фототипно. София: Издателство на БАН. (SRSBKE 1994: Dimitrova, M., A. Spasova. *Sinonimen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Vtoro izdanie – fototipno. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

THE IDEA OF THE CONCEPT OF AN INDIVIDUAL IN THE MIND OF THE MODERN BULGARIAN

Tsvetelina Angelova

Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“,
Bulgarian Academy of Sciences

ts.angelova@ibl.bas.bg

Abstract. The article presents the associations that the concept of the individual evokes in the minds of the Bulgarians. The actual analysis includes complex of judgments registered in the surveys showing the concepts of modern man. The free association experiment included 100 people – men and women with different education, who presented the studied concept from a modern point of view.

Keywords: *individual; personality; person; Poll; free association experiment*

Tsvetelina Angelova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.27>

КОМПОНЕНТЪТ „СОЦИОКУЛТУРНА КОМПЕТЕНТНОСТ“ В УЧЕБНИТЕ ПРОГРАМИ ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА ОБУЧЕНИЕТО, ОРГАНИЗИРАНО В ЧУЖБИНА

Илияна Димитрова

Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“

iliyana.dimitrova@ts.uni-vt.bg

Резюме. В статията се разглежда същността на понятието „социокултурна компетентност“ в процеса на усвояването на втори език. Фокусът е поставен върху учебните програми по български език за обучението, организирано в чужбина, и по-специално върху частта им, посветена на придобиването на знания, умения и отношения, свързани със социокултурната компетентност. Коментира се взаимовръзката на изброените в програмите умения с понятието „социокултурна компетентност“, като по този начин изследването се стреми да разкрие значението на този аспект в процеса на ефективното усвояване на българския език в чуждоезикова среда.

Ключови думи: *социокултурна компетентност, българският език в чуждоезикова среда, учебна програма по български език*

Социокултурната компетентност е важен елемент на комуникативната компетентност в процеса на чуждоезиковото обучение. Усвоената лексика и граматика са недостатъчни, за да се осъществяват адекватно общуване с представителите на дадена лингвокултурна общност, чийто език изучаваме като втори. Необходимо е, наред с лексиката и граматиката, да бъдат усвоени и социокултурни знания, за да може и комуникацията да бъде ефективна. Общата европейска езикова рамка също обръща специално внимание на социокултурната компетентност – отбелязва се, че това е важна компетентност, тъй като може да бъде изкривена от стереотипи (ОЕЕР / OEER 2001: 128).

Компонентът „социокултурна компетентност“ присъства във всички учебни програми по български език за обучението, организирано в чужбина – от I до XII клас. Учебните програми са публикувани на уебсайта на МОН в периода 2017 – 2021 г. заедно с методическо ръководство за работа с тях. В методическото ръководство се разграничават два модула – „Български език“ и „Български език като втори език“. Разяснява се, че такова диференциране е необходимо, тъй като са налице две различни ситуации, в които се преподава българският език. От една страна, „обучението по български език като първи език е предмет на програмите по тази учебна дисциплина в училищата в България“, а от друга страна, преподаване на българския език, съобразено с принципите на чуждоезиковото обучение (модул „Български език като втори език“), имаме например в случаите, когато обучението се осъществява в българските неделни училища зад граница, където децата не владеят езика. В методическото ръководство също така се коментира и необходимостта от нови учебни помагала, които да могат адекватно да отговорят на нуждите на усвояването на българския език в чуждоезикова среда (Халачева, Дабчева-Германова / Halacheva, Dabcheva-Germanova).

Ето защо смисълът на понятието „социокултурна компетентност“ трябва да бъде ясно и прецизно интерпретиран в административните документи, свързани с образованието. Тези документи задават рамката на по-нататъшното изготвяне на всички учебници и учебни помагала и пособия. Значимостта на социокултурната компетентност като една от основните компетентности в учебните програми по български език за обучението, организирано в чужбина, е и причината това понятие да бъде във фокуса на настоящото изследване. Целта е тук да разгледаме същността на социокултурната компетентност в обучението по български език като втори¹ (чужд), а също така да проследим

¹ В настоящото изследване използваме приетия в психолингвистиката научен термин „втори език“ вм. общоизвестния „чужд език“ (вж. по-подр. Шопов / Shopov 2012: 23 – 24; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2014; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2016; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2018).

и обвързаността на тази компетентност със знанията и уменията, отбелязани в учебните програми по български език за обучението, организирано в чужбина.

Преди да разгледаме същността на понятието „социокултурна компетентност“, трябва да отбележим, че в програмите това понятие (като че ли) се разглежда общо и за двата модула, упоменати в методическото ръководство – модул „Български език“ и модул „Български език като втори език“. Нещо повече – знанията, уменията и отношенията, които са свързани със социокултурната компетентност в програмата по български език за обучението, организирано в чужбина, са идентични със знанията, уменията и отношенията, които са свързани със социокултурната компетентност в програмата по български език за обучението, организирано в България. С други думи, липсва диференциране на това понятие за специфичните нужди на изучаващите български език деца у нас и в чужбина.

Този факт сам по себе си е тревожен и не би трябвало да се допуска поради няколко причини: първо, целите на обучението по български език (включително относно социокултурната компетентност) са различни за децата в България и за децата в чужбина (децата в България се социализират, „потопени“ в българската култура, децата в чужбина нямат или имат ограничен контакт с българската култура, което налага и по-широко, по-детайлно формиран социокултурен компонент). Второ, за децата в чужбина българският език (освен средство за комуникация) е средство за запазване на връзката им с българското културно наследство и национална идентичност. Чрез българския език те усъвършенстват и уменията си за интеркултурна комуникация в глобализиращия се свят. Трето, контекстуалната адаптация също не е маловажна. Учебниците, учебните помагала и пособия трябва да представят социокултурната информация за българската лингвокултура по един релевантен и интересен начин, начин, който едновременно да подчертае и открий българската (от местната) култура, но и да обърне внимание на универсалните човешки ценности.

Общата европейска езикова рамка най-общо определя социокултурните знания като знания за „обществото и културата на общността или общностите, в които се говори даден език“ (ОЕЕР / OEER 2001: 138). Посочват се и конкретните области, в които бихме могли да търсим културните специфики за дадена лингвокултурна общност. Това са: 1. всекидневен живот, напр. храни и напитки, хранене, поведение при хранене, празници, работно време, развлечения и др.); 2. условия на живот, напр. жилищен стандарт, жилищни условия и др.; 3. междупличностни отношения, напр. социална структура и отношения между социалните групи/класи, отношения между половете и поколенията и др.; 4. ценности, убеждения и нагласи във връзка с фактори като: традиция и социални промени, малцинства, национална идентичност, религия и т.н.; 5. език на тялото – включват се паралингвистичните средства на невербалното общуване (жестове, мимики, използване на звукоподражателни средства и т.н.); 6. норми на поведение в обществото, свързани например с гостоприемство, облекло, сбогуване, точност и др.; 7. ритуално поведение в области като: религиозни практики и ритуали, раждане, сватба, чествания и др. (подч. – мое: И. Д.) (ОЕЕР / OEER 2001: 112, 128 – 129). Към този списък на социокултурни знания Ж. Колева-Златева добавя и „героите – реални и измислени, които дадена култура смята за образци на поведение“ (Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2007: 98).

Общата европейска езикова рамка ясно очертава конкретните области на културни специфики за дадена лингвокултурна общност, а също така в синтезиран вид посочва, че социокултурните знания са знания за обществото и културата на това общество. С други думи, за да могат учениците в българските неделни училища в чужбина да изградят едно по-функционално и по-независимо използване на българския език, наред с усвоената лексика и граматика, е необходимо усвояване и на социокултурни знания, свързани, най-общо казано, с българската култура.

Въпросът за културата на дадена общност е предмет на изследване от немалко науки – културната антропология, социологията, етнологията, интеркултурната комуникация, лингвокултурологията, етнолингвистиката, когнитивните науки и т.н. Изследователите на културните измерения се обединяват около схващането, че културата притежава две направления – холандският социален антрополог Х. Хофстеде ги нарича „култура едно“ и „култура две“ (Хофстеде / Hofstede 2001: 5).

Първото направление („култура едно“ по Хофстеде) се свързва с материалното, външното, онова, което е видимо проявление на културата – изкуството, литературата, архитектурата, материални артефакти, образование, облекло, занаяти, обреди, ритуали, фолклор, храмове, реликви, кулинарни традиции и т.н. За външното проявление на културата Хофстеде обобщава, че това всъщност е „култура в тесния смисъл на думата“ – това са резултатите от цивилизационните процеси, „проду-

ктите“ от „рафинирания“ човешки ум (Хофстеде / Hofstede 2001: 5). Материалното проявление на културата би могло да се опише, за него би могло да се разкаже. Именно по този начин присъства и информацията относно видимото проявление на културата в учебниците и учебните помагала и пособия – тя е предимно експлицитно представена, дескриптивно въведена.

Второто направление се свързва с менталното, вътрешното проявление на културата, с „колективното програмиране на ума“ (Хофстеде / Hofstede 2001: 6) – норми, ценности, морал, манталитет, начин на мислене, етика, вярвания и т.н. Хофстеде разяснява, че в социалната антропология „култура две“ е широко понятие, което се занимава с основните човешки процеси (Хофстеде / Hofstede 2001: 5 – 6). Това са не само дейностите, които усъвършенстват ума, а и обикновените неща от ежедневието – поздравяването, храненето, начина на изразяване на чувствата, поддържането на телесна хигиена и на определена физическа дистанция спрямо околните (Хофстеде / Hofstede 2001: 6). Менталното проявление на културата е колективен феномен, явление, споделено от мнозинството представители на дадена лингвокултурна общност. Социалните антрополози отбелязват, че тази всеобхватност и споделеност на „култура две“ не се основава на генетично унаследяване от представителите на дадена лингвокултурна общност, а напротив – тя произтича от социалната среда и затова се придобива, а не се наследява (Хофстеде / Hofstede 2001: 6). Именно „култура две“ различава членовете на една група от друга (Хофстеде / Hofstede 2001: 6).

Ако информацията в учебниците и учебните помагала е свързана с менталното измерение на културата, тя (тази информация) би трябвало да бъде доказана. Твърденията за особеностите в мисленето и манталитета на представителите на дадена лингвокултурна общност трябва да бъдат аргументирани или с помощта езика – чрез акцент върху езиковата картина на света, или посредством методите на други науки от антропоцентричната изследователска парадигма. Менталните измерения на културата не бива да се описват. Ако те бъдат представени дескриптивно, това крие опасност твърдението за една или друга култура да бъде представено субективно и в крайна сметка, изкривено от стереотип.

На базата на всичко казано дотук бихме могли да обобщим, че социокултурната компетентност в процеса на усвояване на втори език представлява съвкупност от редица умения, които преминават отвъд езиковата компетентност. В конкретния случай тези умения включват знания, разбиране и ориентиране в културните и социалните измерения на българския език.

Тоест за компонента „социокултурна компетентност“ в учебните програми по български език за обучението, организирано в чужбина, бихме могли да очакваме, че от учениците (съобразено с тяхното ниво на овладяване на езика, разбира се) ще се изискват умения и способности, засягащи например следните аспекти: 1) владеене на българския речев етикет – нюансите на поздрав, обръщения, изразяване на благодарност, изрази на вежливост, учтивост; 2) разбиране на езика на тялото и невербалните знаци – жестове, мимики, изражения на лицето и тялото; 3) умение езикът да се използва в различни условия, в различни обществени среди и комуникативни ситуации; 3) умения речта да се адаптира спрямо регистъра на речта – обучаемите да приспособяват речта си към официалното и неофициалното общуване например; 4) проява на културна чувствителност в процеса на комуникация – учениците да имат знания за това кои теми са неподходящи или болезнени за представителите на българската лингвокултура, кои са все още табу и кои теми, ако има такива, е необходимо да се избягват в процеса на общуване; 5) знания за ценностната система на представителите на българската лингвокултурна общност; 6) умения да се прави критичен анализ и да се тълкуват устни и писмени текстове на български език с оглед на техния културен контекст; 7) да се разпознават културните препратки и закодираните културни кодове в езика; 8) знания за българската езикова картина на света; 9) осъзнатост към културните различия и умения да се общува ефективно с хора от различен културен произход, от различни културни среди; 10) разбиране на културното многообразие и проява на емпатия и непредубеденост.

Предложеното описание с уменията, свързани със социокултурната компетентност в процеса на овладяване на българския език в чуждоезикова среда, е примерно. Това описание в никакъв случай не претендира за пълнота и изчерпателност. Съдържанието му може да се допълва, разширява, обогатява и задълбочено да се прецизира. Целта му в настоящото изследване е да хвърли известна доза светлина по въпроса за това как би могла да изглежда връзката между понятието „социокултурна компетентност“ и практическите умения и способности, които се очаква да притежават учениците, които изучават български език в чуждоезикова среда.

В учебните програми по български език за 1. – 4. клас за обучението, организирано в чужбина, в графата „социокултурна компетентност (знания, умения, отношения)“ са отбелязани три умения, които според нас адекватно кореспондират със същността на самото понятие „социокултурна компетентност“ (по една за I, III и IV клас): „Съставя в устен вид благопожелания, свързани с празничния календар на българския народ“ (УП по БЕЛ, 1. кл.); „Открива основни белези на своята национална идентичност в самостоятелно прочетени литературни и фолклорни произведения“ (УП по БЕЛ, 3. кл.) и „Открива белези на културната различност в изучавани литературни произведения“ (УП по БЕЛ, 4. кл.).

Останалите умения, свързани със социокултурната компетентност в посочените програми за начален етап на обучение, според нас са нерелевантни на самото понятие „социокултурна компетентност“, от което би трябвало да бъдат обусловени. Изброените в програмата знания, умения и отношения, като „Ориентира се в съдържанието на изучаваното литературно или фолклорно произведение“, „Споделя прочетеното от детски списания, детски енциклопедии, достъпна информация от интернет“ (УП по БЕЛ, 1. кл.); „Чете правилно, разбира прочетеното и използва подходяща интонация при изучаването на български произведения (народна песен, приказка, стихотворение, басня)“, „Чете с разбиране текст от хартиена страница и дисплей“ (УП по БЕЛ, 2. кл.); „Разбира прочетеното от детски списания, енциклопедии, достъпна информация от интернет“, „Интерпретира текста на литературни и фолклорни произведения чрез участие в екипна дейност на игрови и сценични форми“ (УП по БЕЛ, 3. кл.); „Съставя писмен текст с помощта на словесна или визуална опора във връзка с изучавано литературно или фолклорно произведение“ (УП по БЕЛ, 3. кл.), не кореспондират със същността на социокултурната компетентност.

В учебните програми по български език за 5. – 7. клас за обучението, организирано в чужбина, са отбелязани отново три умения, свързани с разбирането за социокултурна компетентност: „Разбира зависимостта на езиковите средства от речевата ситуация и ги използва в съответствие с нея“ (УП по БЕЛ, 5. и 7. кл.); „Разпознава особеностите на официалното и на неофициалното общуване. Владее речевия етикет при публично общуване“ (УП по БЕЛ, 5. кл.).

За останалите знания, умения и отношения, изброени в програмите за прогимназиален етап на обучение, трудно би могла да се открие корелация между тяхното съдържание и същността на понятието „социокултурна компетентност“, от което те (би трябвало да) са обусловени – срв. „Задава въпроси и дава отговори по поставена от него или по избрана от друг тема“ (УП по БЕЛ, 5. кл.); „Търси, извлича, подбира и използва информация от различни научни текстове и от различни информационни източници за решаване на комуникативни задачи. Задава въпроси и дава отговори на поставени въпроси. Изразява твърдения и се аргументира. Разбира инструкции и работи по зададен модел в училищна и в извънучилищна среда“ (УП по БЕЛ, 6. кл.); „Разпознава текстовете според сферата на общуване. Търси, извлича и подбира информация от различни видове текст и от различни информационни източници. Използва информацията за решаване на определени комуникативни задачи. Задава въпроси и дава отговори по поставена от друг или по избрана от него тема. Изразява твърдения и се аргументира. Разбира инструкции и работи по зададен модел в училищна и в извънучилищна среда“ (УП по БЕЛ, 7. кл.).

Свързаните със социокултурната компетентност знания, умения и отношения в програмите по български език за гимназиалния етап на обучение (8. – 12. кл.) в голяма степен са идентични едни с други. Изброените умения, обусловени от социокултурната компетентност, отново са три: „Разбира отношението между речево поведение и особеностите на конкретната комуникативна ситуация“ (УП по БЕЛ, 8., 9. и 10. кл.); „Съобразява езиковия си изказ с различни типове ситуации в социокултурните сфери“ (УП по БЕЛ, 11. и 12. кл.) и „Оценява идеи, тези и аргументи съобразно своя опит и спрямо познанията, които има за гражданското общество“ (УП по БЕЛ, 11. и 12. кл.).

За останалите умения, знания и отношения, описани в програмите по български език за гимназиалния етап на образование за обучението, организирано в чужбина, трудно би могло да се твърди, че се асоциират със социокултурната компетентност – срв. „Разграничава видовете функционални стилове (разговорен, художествен)“ (УП по БЕЛ, 8. кл.); „Разграничава видовете функционални стилове (научен, официално-делови, публицистичен)“ (УП по БЕЛ, 9. кл.); „Разграничава видовете функционални стилове“ (УП по БЕЛ, 10. кл.); „Оценява идеи, тези и аргументи съобразно своя опит“ (УП по БЕЛ, 8., 9. и 10. кл.); „Търси, извлича, обработва и използва информация от различни информационни източници за решаване на комуникативни задачи“ (УП по БЕЛ, 8., 9. и 10. кл.); „Търси, анализира и

синтезира информация от различни информационни източници, обработва я и я използва за решаване на комуникативни задачи“ (УП по БЕЛ, 11. и 12. кл.); „Представя различни видове информация по зададени параметри“ (УП по БЕЛ, 8., 9. и 10. кл.); „Подбира самостоятелно начините за успешно публично представяне на различни видове информация“ (УП по БЕЛ, 11. и 12. кл.).

Нивата на владеене на българския език (по ОЕЕР) в гимназиалния етап на образование, както се отбелязва и в самите програми, са различни – от В1 в 8. клас до С1 в 12. клас. Трябва да се отбележи, че приблизителната еднаквост, това дублиране на знанията и уменията в тези програми (8. – 12. клас) лишава процеса на придобиване на социокултурна компетентност от развитие и дълбочина. Както е известно, с всяко следващо ниво на усвояване на втория език се увеличава и сложността в граматично и лексикално отношение. Социокултурната компетентност също би следвало да бъде в хармония с това езиково развитие. В по-високите нива на владеене на езика, като В2 и С1, социокултурната компетентност би следвало да бъде свързана с по-висока степен на културна чувствителност – разбиране на идиоми, фразеологизми, пословици, поговорки, конотативни значения, а също и на значения, които са закодирани или имплицитно представени в различни изрази, лексеми и устойчиви словосъчетания, т.е. знания за езиковата картина на света. Разбирането на хумора на представителите на дадена лингвокултурна общност също е аспект на социокултурната компетентност, който се усвоява в по-високите нива в чуждоезиковото обучение. С други думи, езиковата сложност (усложненост) и социокултурното познание са правопрпорционални величини, чието усвояване в еднаква степен спомага за функционалното използване на езика.

В заключение бихме могли да обобщим, че правилното интерпретиране и разбиране на понятието „социокултурна компетентност“ е от съществено значение за усвояването на българския език в чуждоезикова среда. Необходимо е неговото детайлно и задълбочено познаване, за да се гарантира максимално ясното му и точно използване в основополагащата учебно-методическа документация. Осъзнаването на социокултурната компетентност като способност за разбиране на социалните и културните аспекти на българския език отвъд езикоусвояването до голяма степен може да благоприятства формирането на национална идентичност у децата, изучаващи езика зад граница.

Цитирана литература / References

- Колева-Златева 2007: Колева-Златева, Ж. Социокултурната информация в учебниците по български език като чужд – *A bulgarisztika ma. Érdmények és távlatok. Opera Slavica Budapestinensia. Symposia Slavica*, Budapest, с. 97 – 105. (Koleva-Zlateva 2007: Koleva-Zlateva, Zh. Sotsiokulturnata informatsiya v uchebznitsite po balgarski ezik kato chuzhd. – *A bulgarisztika ma. Érdmények és távlatok. Opera Slavica Budapestinensia. Symposia Slavica*. Budapest, pp. 97 – 105.)
- Колева-Златева 2014: Колева-Златева, Ж. Актуални задачи пред преподаването на българския като втори език. – В: *Предизвикателствата на XXI век за развиване на комуникативната компетентност за професионални цели*. Варна: Стено, с. 64 – 70. (Koleva-Zlateva. Zh. Aktualni zadachi pred prepodavaneto na balgarskiya kato втори език. – In: *Predizvikatelstvata na XXI vek za razvivane na komunikativnata kompetentnost za profesionalni tseli*. Varna: Steno, pp. 64 – 70.)
- Колева-Златева 2016: Колева-Златева, Ж. Типология на преподаването на българския език в психолингвистична перспектива – проблеми, нерешени въпроси, последици. – В: Krejčová, E., P. Krejčí (ред.). *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě III*. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, с. 105 – 115. (Koleva-Zlateva, Zh. Tipologiya na prepodavaneto na balgarskiya ezik v psiholingvistichna perspectiva – problemi, neresheni vaprosi, posleditsi. – In: Krejčová, E., P. Krejčí (ред.). *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě III*. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, pp. 105 – 115.)
- Колева-Златева 2018: Колева-Златева, Ж. Към въпроса за стандартизацията на обучението по български език като втори. – *Orbis linguarum*, vol. 16, issue 1, с. 59 – 66. (Koleva-Zlateva, Zh. Kam vaprosa za standartizatsiyata na obuchenieto po balgarski ezik kato втори. – *Orbis linguarum*, vol. 16, issue 1, pp. 59 – 66.)
- ОЕЕР 2001: *Обща европейска езикова рамка: учене, преподаване, оценяване*. Варна: Релакса. (OEER 2001: *Obshta evropeyska ezikova ramka: uchene, prepodavane, otsenyavane*. Varna: Relaksa.)
- УП по БЕЛ, 1. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2082> > [09.01.2024] (UP po BEL, 1. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2082>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 2. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2082> > [09.01.2024] (UP po BEL, 2. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2082>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 3. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2124> > [09.01.2024] (UP po BEL, 3. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2124>> [09.01.2024].)

- УП по БЕЛ, 4. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2240> > [09.01.2024] (UP po BEL, 4. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2240>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 5. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2082> > [09.01.2024] (UP po BEL, 5. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2082>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 6. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2082> > [09.01.2024] (UP po BEL, 6. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2082>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 7. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2124> > [09.01.2024] (UP po BEL, 7. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2124>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 8. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2082> > [09.01.2024] (UP po BEL, 8. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2082>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 9. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2124> > [09.01.2024] (UP po BEL, 9. kl. <<https://web.mon.bg/bg/2124>> [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 10. кл. < <https://web.mon.bg/bg/2240> > [09.01.2024] (UP po BEL, 10. kl. < <https://web.mon.bg/bg/2240> > [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 11. кл. < <https://web.mon.bg/bg/100881> > [09.01.2024] (UP po BEL, 11. kl. < <https://web.mon.bg/bg/100881> > [09.01.2024].)
- УП по БЕЛ, 12. кл. < <https://web.mon.bg/bg/100760> > [09.01.2024] (UP po BEL, 12. kl. < <https://web.mon.bg/bg/100760> > [09.01.2024].)
- Халачева, Дабчева-Германова: Халачева, С., Й. Дабчева-Германова. *Методическо ръководство за работа с учебни програми по български език и литература, компонент „Български език“, за обучението, организирано в чужбина.* <<https://web.mon.bg/bg/100760>> [05.01.2024]. (Halacheva, S., Y. Dabcheva-Germanova. *Metodicheskoto rakovodstvo za rabota s uchebni programi po balgarski ezik i literatura, komponent „Balgarski ezik“, za obuchenieto, organizirano v chuzhbina.* <<https://web.mon.bg/bg/100760>> [05.01.2024].)
- Хофстеде 2001: Хофстеде, Х. *Култури и организации: Софтуер на ума.* София: „Класика и стил“ ООД. (Hofstede, H. *Kulturi i organizatsii: Softuer na uma.* Sofia: „Klasika i stil“ OOD.)
- Шопов 2012: Шопов, Т. *И даде човекът имена. Увод в педагогическата психология.* София: УИ „Св. Кл. Охридски“. (Shopov, T. *I dade chovekat imena. Uvod v pedagogicheskata psiholingvistika.* Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“.)

THE SOCIOCULTURAL COMPETENCE COMPONENT IN BULGARIAN LANGUAGE CURRICULUM FOR TRAINING ORGANISED ABROAD

Iliyana Dimitrova

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

iliyana.dimitrova@ts.uni-vt.bg

Abstract. The article examines the importance of sociocultural competence in the process of learning a second language. It focuses on educational programs in Bulgarian for study abroad, specifically on sections dedicated to acquiring knowledge, skills, and attitudes related to sociocultural competence. It comments on the interplay between the skills developed in these programs and the concept of sociocultural competence, aiming to highlight the importance of this aspect in the effective learning of Bulgarian in a foreign academic environment.

Keywords: *sociocultural competence, Bulgarian language abroad, Bulgarian as a second language; curriculum*

Iliyana Dimitrova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
Faculty of Modern Languages
Department of Modern Bulgarian Language
2 Teodosii Tarnovski Str.
Veliko Tarnovo 5003
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.28>

СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ И ЧУЖДОЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ

ЗА ЕДНА БЪЛГАРСКО-ПОЛСКА ФРАЗЕОЛОГИЧНА УСПОРЕДИЦА¹

Диана Благоева^а, Йоанна Сатола-Сташковяк^б

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките ^а, Академия по хуманитарни и икономически науки^б

d.blagoeva@ibl.bas.bg^а, jstaskowiak@ihe.lodz.pl^б

Резюме. В статията се разглежда историята и употребата на един тип фразеологични единици с компонент *гарван, врана / kruk, wrona* в българския и полския език. Тези фразеологични единици имат общ произход, свързан с античното културно наследство на европейските народи, и близко първоначално значение. Тяхното развитие в двата езика обаче протича по различен начин, което води до поява на междуезикова асиметрия. Проведеното изследване показва, че отношенията на междуезикова еквивалентност при фразеологията са динамични и може да се променят във времето в зависимост от особеностите на вътрешноезиковите развойни процеси.

Ключови думи: анималистична фразеология; междуезикова еквивалентност; български език; полски език

1. Въведение

Идиомите и устойчивите сравнения с компонент название на животно, голяма част от които водят началото си далеч в миналото, са един от най-широко представените дялове във фразеологичния фонд на славянските езици. Този тип фразеологични единици характеризират личностните, поведенческите и моралните качества на човека чрез зооморфен код и отразяват особености в менталитета, стереотипите и оценъчните нагласи на представителите на съответната лингвокултура. Това обуславя ненамаляващия изследователски интерес към темата.²

Както българските, така и полските фразеологизми със зоонимен компонент са сравнително добре проучени – самостоятелно или в съпоставителен план с други езици. Разработки в тази област имат В. Кювлиева, Е. Недкова, Р. Холанди, М. Витанова, В. Венкова, М. Карталова, А. Кочева и др. (за български); J. Anusiewicz, J. Gurbisz, A. Pado, S. Bąba, A. Spagińska-Pruszk, L. Zaręba, B. Rodziewicz, J. Ignatowicz-Skowrońska, A. Komorowska и E. Szlachta, E. Koncewicz-Dziduch, A. Ziemińska, M. Rak и др. (за полски). Съпоставки на анималистична фразеология от българския и полския език обаче до този момент са правени само в отделни публикации. В една от тях Катажина Попова разглежда български и полски фразеологизми с компонент орнитоним (Попова / Popova 2015), а в друга Наделина Ивова, проучвайки названията за черен и бял цвят в българската, полската и литовската фразеология, коментира и някои анималистични идиоми (Ивова / Ivova 2021).

В тази статия ще се опитаме да проследим историята и употребата на няколко фразеологични единици със сходни орнитонимични компоненти в българския и полския език – фразите *бял гарван, бяла врана* и *biały kruk, biała wrona*. Цел на изследването е да се уточни семантиката на тези фрази в двата езика и да се установи дали и доколко в съвременния период формалното съответствие при тях е свързано и с междуезикова еквивалентност на функционално и семантично равнище. Установяването на степента на междуезикова еквивалентност (пълна, частична или нулева) при фразеологизмите е важно с оглед на чуждоезиковото обучение, преводаческата практика и двуезичната лексикография.

¹ Публикацията е част от изпълнението на проект „Българско-полски лексикални и фразеологични апроксимати“, финансиран по грантовата схема между Българската академия на науките и Полската академия на науките.

² Актуални изследвания за анималистичната фразеология в различни славянски езици са представени напр. в колективните монографии Vidović Bolt 2014; Walter, Mokienko 2019.

2. За произхода на фразите *бял гарван*, *бяла врана* и *biały kruk*, *biała wrona*

Макар че се различават по образния си компонент, фразите *бял гарван*, *biały kruk*, от една страна, и *бяла врана*, *biała wrona*, от друга страна, реализират еднакъв фразеологичен модел, при който се идиоматизира метафоричният пренос „птица, която по своето оперение рязко се отличава от останалите представители на своя вид“ → „човек, който по някакви свои качества рязко се откроява от обкръжението си“ (Солодуб / Solodub 1998: 59), или в по-широк смисъл: „птица, която по своето оперение рязко се отличава от останалите представители на своя вид“ → „нещо, което е нетипично, изключително рядко срещано“. Те имат формални паралели в редица езици от различни езикови семейства, срв. рус. *белая ворона*; белар. *белая варона*; укр. *біла ворона*, *білий крук*; чеш. *bilá vrána*; словацк. *biela vrana*; кашуб. *b'ala gapa*; срб. *бела врана*; хърв. *bijela vrana*; словенск. *bela vrana*; лит. *balta varna*; англ. *white crow*; нем. *ein weißer Rabe*; рум. *cioară albă*; туркм. *ak garga* (Солодуб / Solodub 1998: 58; Wtorkowska 2008: 162; Мокиенко, Никитина / Mokienko, Nikitina 2017: 252; Кузнецова, Юлдашова / Kuznesova, Juldashova 2019; Ивова / Ivova 2021).³ Срещат се както в самостоятелна употреба, така и (в някои случаи) в състава на сравнителни конструкции: *като бяла врана*; *рядък като бяла врана*, *рядък като бял гарван*; *rzadki jak biały kruk*, за които също се откриват успоредици в други езици, срв. рус. *редкий как белая ворона*; унг. *ritka, mint a fehér holló* (Мокиенко, Никитина / Mokienko, Nikitina 2017); ит. *raro come una cornacchia bianca* (Солодуб / Solodub 1998: 58).

В българския език на диалектно равнище със същото значение функционират и фрази с друг орнитонимен компонент: *бяла чавка*, *бяла сврака*; и с противоположно название за цвят: *черен щърк* (Дамянова / Damyanova 2012: 140); както и с различна анималистична образност: *бял бивол* (БРФР / BRFR: 66), а в полския език в миналото е била засвидетелствана и синонимната на *biały kruk*, *biała wrona* фраза *biała kawka* (Ignatowicz-Skowrońska 2010). Анимализмът, т.е. приписването на характерни за човека черти на представителите на фауната, е свързан с „общоприетата в народното съзнание символика“ и свидетелства за ранната поява на този тип единици – във времето, когато човекът е живеел близо до природата и я е одухотворявал (Дамянова / Damyanova 2012: 140).

Символният код, асоцииран с гарвана, а в някои случаи (поради честото смесване на тези два вида птици в народните представи)⁴ – и с враната, има древни архетипни корени.⁵ В славянската митология и фолклор гарванът и враната (както и други птици от семейство Вранови като свраката и чавката) се причисляват към нечистите животни; те са демонични сили (гарванът е черен, защото е създаден от дявола); притежават хтонична символика – свързани са със смъртта и света на мъртвите⁶; появата и злокобното им грачене предвещават беди и гибел (Гура / Gura 1997; Васева / Vaseva 1998; Толстая и др. / Tolstaja et al. 2002: 91; Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 218 – 222; Барболова / Barbolova 2020: 146). Същевременно гарванът се смята за „веща“ птица, която владее тайните и предсказва смърт (Толстая и др. / Tolstaja et al. 2002: 90). Във фразеологията образът на гарвана е натоварен с отрицателни конотации и е символ на агресия (Холанди / Holandi 2009: 62; Холанди / Holandi 2010; Венкова / Venkova 2016).

Във фразите *бял гарван*, *бяла врана* и *biały kruk*, *biała wrona* обаче традиционната символика, свързана с гарвана, не е застъпена. Образната основа на тези фрази се опира единствено на външ-

³ В. Мокиенко и Т. Никитина обръщат внимание на това, че някои от тези фразеологични паралели са „лъжливи приятели на преводача“, тъй като показват различия в семантиката или стилистичната окраска (Мокиенко, Никитина / Mokienko, Nikitina 2017: 253).

⁴ В. Васева посочва, че в книгата на Димитър Маринов „Народна вяра и религиозни народни обичаи“ гарванът бива наричан още врана, гарга, галун. „Блестящият познавач на народната култура не би направил подобна „грешка“, ако тя не съществуваше в реалността, в представите на българите за тези птици“, изтъква авторката (Васева / Vaseva 1998: 89).

⁵ За символния образ на гарвана и за неговото присъствие в митовите, фолклора, вярванията и обредните практики на различни етноси вж. напр. Шевалие, Геербрант / Chevalier, Gheerbrant 2000; в славянската митология – Толстая и др. / Tolstaja et al. 2002: 90 – 92; Гура / Gura 1997; в българската митология – Барболова / Barbolova 2020: 142 – 146.

⁶ Показателни за това са например посочените от Н. Геров народни названия на гарвана *гробар*, *гробник*, *гроб* (РНГ I / RNG I: 209).

ните белези на птиците гарван и врана и отразява народното познание за типичния черен цвят на оперението на тези птици, както и за това, че при тях албинизмът е изключителна рядкост. Според друга трактовка белите гарвани дължат необичайния цвят на перата си не на албинизъм, а на побеляване от старост (WSFAL: 43). В. Стефен (Steffen 1979: 90, цит. по Ignatowicz-Skowrońska 2010: 70) например пише:

Древните гърци са били убедени, че гарванът е създание с дълъг живот. В така наречените „Заповеди на Хирон“ четем, че враната живее три пъти по-дълго от човека, гарванът – три пъти по-дълго от елените, а индийският феникс – девет пъти по-дълго от гарвана. Вярвало се също, че с годините гарванът посивява и в старостта си става напълно бял. [...] Но да се види бял гарван, е било трудно, почти невъзможно.

Мотивът за побеляването на гарвана от старост присъства и в славянската митология и фолклор – смятало се, че тази птица живее 100 или 300 години (Толстая и др. / Tolstaja et al. 2002: 90), така че е възможно образът при разглежданите фрази да се основава на тази народна представа.

За етимологията на фразите има различни виждания. Според Т. Бояджиев *бяла врана* е домашно фразеологично съчетание, наследено от праславянската езикова общност (Бояджиев и др. / Boyadziev et al. 1998: 216). Ако се приеме тази трактовка, то съществуването на многобройни структурно-семантични успоредици в други езици следва да се разглежда като резултат от паралелно протекли вътрешноезикови процеси. Това не е изключено, защото, както посочват В. Мокиенко и Т. Никитина, „представата за птиците и другите животни албиноси като за нещо уникално, рязко открояващо се, е универсална, типологична“ (Мокиенко, Никитина / Mokienko, Nikitina 2017: 253).

По-широко разпространено е виждането, че посочените фрази и сравнения от различни езици имат общ произход и възхождат към античен литературен първоизточник. Обикновено те биват разглеждани като калки на превърналия се в крилата фраза латински израз *albus corvus* ‘бял гарван’ от седмата сатира⁷ на Ювенал (II в. н.е.) (Puda-Blokesz 2016: 70; EP / ER: 54; EPPФ / ERRF: 16; EA / EA: 395; ФПУ / FRU: 70). Възможно е, както допускат някои автори, заслугата на Ювенал да се е свеждала не до създаването, а до популяризирането на вече битуващо в латинския език сравнение (Мокиенко, Никитина / Mokienko, Nikitina 2017: 253). Според други източници фразата се е разпространила под влияние на древноримската култура, но всъщност има древногръцки корени и се среща още в трудовете на Аристотел (Steffen 1979: 90, цит. по Ignatowicz-Skowrońska 2010: 70; SFWP: 323).

Може да се обобщи, че генезисът на фразите *бял гарван*, *бяла врана* и *biały kruk*, *biała wrona* най-вероятно е свързан с Античността. Тези фрази и многобройните им паралели в други езици са с характер на интернационализми и са част от общото културноисторическо наследство на европейските народи. Тяхното разпространение и утвърждаване в различните лингвокултури, включително в българската и полската, става под чуждоезиково влияние, но е улеснено от наличието на общи когнитивни модели, както и на сходство в някои характерни традиционни представи и културни интерпретации в отделните езикови общности.

3. За историята на фразите *бял гарван*, *бяла врана* и *biały kruk*, *biała wrona*

3.1. Историческите сведения за употребата на изразите *бял гарван* и *бяла врана* в българския език са оскъдни. Писмени данни за тяхното функциониране преди XIX в. не се откриват, въпреки че тези изрази (в прякото си значение) са били част от устното народно творчество. В Славейковите „Български притчи или пословици и характерни думи“ например съчетанията присъстват като компонент в състава на паремииите *Гракнали връз него като връз бял гарван* и *Гракнали на него като на бяла врана*, чието значение е обяснено така: „говорят за някого като за нещо, което е много чудно, или като за нещо, което не се намира“ (БПП I / ВРР I: 105).

⁷ *Servis regna dabunt, captivis fata triumphum. / Felix ille tamen, corvo quoque rarior albo* <https://www.loebclassics.com/view/juvenal-satires/2004/pb_LCL091.315.xml> [07.01.2024]. В превод на български: *Съдбата дава царство на роб, триумф на пленник. / Но такъв щастливец е по-рядък от бяла врана* (ФПУ / FRU: 70).

Както личи от това тълкувание, съчетанието *бяла врана* се среща в контексти, в които се изразяват признаците ‘рядкост, странност, нетипичност’. Засвидетелствани са отделни негови употреби от средата и третата четвърт на XIX в., срв.: *По-лесно става една врана бяла, нежели да може да стане мудър оний, който тражи да ся образова без прилежание*. Поучителните речи на старите философи, преведени от френски от А. П. Гранитски, 1854⁸; *Такива хора има малцина по света; те са така рядко намират, каквото не могат да намери и бели врани!!* Читалище, 1875, бр. 6. От тези употреби може да се заключи, че през този период изразът все още не е претърпял фразеологизация. Примери за функционирането му като фраза се откриват едва от началото на XX в., срв.: *Такива идеи в тая поезия речи, че са бели врани*. Периодическо списание, 1901, кн. 61, св. 1; „Скандалите“, които дават волност на злодумствата в тоя „виси“ кръг, са именно тия изключителни, затова и „осъдителни“ случаи на нравствен героизъм, когато оскърбената и изневерена съпруга – рядка бяла врана – поиска развод за съпругеската невярност на своя мъж. Работнишко дело, 1904, бр. 1; *В това време ненадейно раздавачът му донесе едно писмо. Господин Вашатко се учуди доста, защото за него писмата бяха бели врани*. Българска сбирка, 1906, кн. 5. В тази функция изразът е активен и до днес, срв.: *Беше бяла врана и тук, в клиниката, както е бил навремето в румънското си градче*. Г. Господинов, Времеубежище, 2020; *Оказах се един-единствен чужденец, бяла врана, между гостите на писателя*. Земя, 2011, бр. 162. Активни са и устойчивите сравнения като *бяла врана, рядък като бяла врана*, срв.: *Облечена с дълга, ефирна рокля на цветя, начервена и напудрена, с бяла шапка и шарено чадърче. Изглеждаше като бяла врана сред отрудените и семпло облечени жени в селото...* М. Минчев, Стряха над Янтра, т. 2, 2018; *Почувствах се като бяла врана сред тия душички, дете дълго и печално разглеждаха една буква, без да вникнат в сложното ѝ значение: „а“*. В. Мутафчева, Бивалици, 2000, кн. 2.

Най-ранното известно ни писмено засвидетелстване на фразата *бял гарван* в метафорична употреба е от 1868 г.: *Търговците ни – колкото за по-тежките, т. е. по-богатите, остава си почти непреложна старата оназ приказка: „Търговец и патриот / бял гарван е у народ“* (Македония, 1868, бр. 10). Регистрирани са и по-късни употреби – от първата (срв.: *При това де Ман остава навред – бял гарван посред социалистите – несантиментален*. Изток, 1927, бр. 62) и от втората (*Трудно е да бъдеш честен човек. Честна актриса – бял гарван!* Ст. Цанев, Небесни премеждия, 1986) половина на XX в. Днес фразата не е активна, а устойчивото сравнение *рядък като бял гарван*, регистрирано през XIX в. с формата *рядко като бял гарван* в БПП II / ВРР II: 101, функционира само на диалектно равнище (ФР I / FR I: 479).

3.2. Историческият развой на изразите *biały kruk*, *biała wrona* в полския език е проследен от С. Бомба и Й. Игнатович-Сковронска (Bańba 1994; Ignatowicz-Skowrońska 2010). Тук ще представим накратко изложените от двамата автори факти. По лексикографски данни се установява, че най-ранната употреба на израза *biały kruk* ‘бял гарван’ (в неговото буквално значение) датира от XVI в. (вж. също Ziemińska 2014), по-конкретно – от 1583 г., и е засвидетелствана в произведението на Ян Кохановски *Jezda do Moskwy*. Според различни лексикографски източници изразът, успоредно с по-рядко срещаните негови синоними *biała wrona* ‘бяла врана’ и *biała kawka* ‘бяла чавка’, е в употреба и в следващите столетия. До XIX в. *biały kruk*, *biała wrona* и *biała kawka* функционират като словни единства с относително стабилизирана форма, но с неголяма степен на метафоричност. Те се употребяват (освен в прякото си значение) като компоненти в сравнителна конструкция за изразяване на интензивност (признак ‘много рядък’) – конструкция, която, както посочва Й. Игнатович-Сковронска, е „един от много популярните тогава литературни мотиви, символизиращи редки явления“ (Ignatowicz-Skowrońska 2010: 71). В края на XIX и началото на XX в. изразът *biały kruk* се метафоризира, като срещанията му в буквално значение и в сравнителни конструкции стават все по-редки. Едновременно с това *biała wrona* и *biała kawka* отпадат от употреба (Bańba 1994; Ignatowicz-Skowrońska 2010: 72). В средата на XX в. фразеологизацията на *biały kruk* е напълно завършена, като се отбелязва и специализация в семантиката на израза. Както личи от дефинициите в тълковните и фразеологичните речници на полския език от средата и втората половина на миналия век, през този период разглежданата фраза се използва основно за означаване на редки, уникални издания на книги, срв.: ‘rzadkość, osobliwość, szczególnie w odniesieniu do książki’ (SJPDor III: 1180)

⁸ Примерът е от Сивилова / Sivilova 2022: 73.

(в превод – ‘рядкост, необичайност, особено по отношение на книга’); ‘unikat, rzadkość (zwykle o książkach)’ (SFSkor I: 99) (‘уникат, рядкост (обикн. за книги)’).

Отстъплението на някои засвидетелствани още през XVI в. полски фразеологизми с компоненти названия на птици А. Жембинска обяснява с редица фактори, един от които е рядката употреба. Авторката установява сравнително ограничена употреба в писмени източници след XVI в. и за израза *biały kruk* (27 срещания), но отбелязва, че за неговото запазване до днес вероятно решаващо значение има семантичната специализация: „първоначално е означавал ‘нещо рядко като цяло’, днес е единственият широко използван фразеологизъм за означаване на рядка книга“ (Ziemińska 2014: 60, 64).

4. Фразите *бяла врана* и *biały kruk* в съвременното състояние на българския и полския език

Запазилите се до днес като част от общоупотребимата лексика фрази *бяла врана* в български и *biały kruk* в полски показват разлики не само в образната си основа, но и в семантичното си развие. При българската фраза няма динамика в семантиката; значенията, в които тя функционира от началото на миналия век, са актуални и днес. Както личи от приведените в раздел 3.1. примери, тези значения са две: „човек, който по някакви свои качества и особености рязко се отличава от обкръжението си“ и „нещо, което е особено, нетипично и рядко срещано“. За разлика от това полската фраза *biały kruk*, която в края на XIX и началото на XX в. е означавала „нещо, което е особено, нетипично и рядко срещано“, претърпява семантичен развой, като стеснява значението си до ‘много рядко, уникално издание на книга’ (Bąba 1994; Ignatowicz-Skowrońska 2010: 75; Ziemińska 2014: 64), срв. речниковите дефиниции в SFWP: 33: ‘rzadkość bibliofilska’ (‘библиофилска рядкост’); WSF: 334: książk. ‘rzadkość bibliofilska, szczególnie cenny egzemplarz książki, zazw. stary i rzadko spotykany’ (книж. ‘библиофилска рядкост, особено ценен екземпляр на книга, обикн. стар и рядко срещан’). Това води до разрушаване на съществуващата в предходния период релация на междуезикова семантична еквивалентност между българската фраза *бяла врана* и полската *biały kruk*.

Както посочват някои изследователи обаче, през последните десетилетия се наблюдават иновационни употреби на фразата *biały kruk*, които свидетелстват за протичащ обратен процес – разширяване на значението за означаване не само на редки издания на книги, но и на редки предмети или явления изобщо, както и на лица, отличаващи се ярко по някакви свои качества и особености (Bąba 1994: 393; Nowakowska 2005: 67; Ignatowicz-Skowrońska 2010). „Израза *biały kruk* можем днес да използваме както по отношение на рядко срещани, ценни или настоятелно търсени литературни, научни, живописни произведения, така и по отношение на хора, които по някакъв начин се отличават положително сред другите в дадена среда и са рядко срещани в нея“, изтъква С. Бомба (Bąba 1994: 393). Тази тенденция е отбелязана и от авторите на *Wielki słownik języka polskiego* в следния коментар за употребата на фразата: „Pierwotnie wyrażenie to stosowano wyłącznie w odniesieniu do rzadkich książek, stopniowo zakres jego odniesienia się rozszerza“ (WSJP).⁹

В Националния корпус на полския език (<http://nkjp.pl/>) успоредно с примери за употреби на фразата в нейното утвърдено значение (срв.: *Bestsellerem na rynku antykwarycznym jest biały kruk Jerzego Hołubca – wydana przez Ossolineum w 1990 roku monografia Polskie lampy i świeczniki*. J. Miliszkiewicz, Przygoda bycia Polakiem, 2007) откриваме и контексти с иновационни употреби: *Wiadomo, że edycja limitowana [płyty] ma ograniczony nakład, a dokładnie 1000 egzemplarzy, więc automatycznie staje się fonograficznym „białym krukiem”*. Gazeta Poznańska, 11.03.2006; *Prowadzą cię potem człowieku w kąt ogrodu i pokazują niepozorną roślinkę: rzadki okaz, mówią, biały kruk*. Polityka, 17.05.2008; *W Wyższej Szkole Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych i Politycznych można studiować już chinoznawstwo – to prawdziwy biały kruk na edukacyjnej mapie w Polsce*. Dziennik Bałtycki, 20.05.2005; *Ale właśnie on, człowiek w nieustannym potrzasku, pilnowany przez różne władze, był jednocześnie czarnym baranem, który nieraz beczął pospołu z innymi baranami, oraz wyjątkowym białym krukiem*. Polityka, 22.06.2002.

⁹ В превод: „Първоначално този израз се използва само по отношение на редки книги, постепенно обаче обхватът на неговото значение се разширява“.

Примерите показват, че тенденцията за разширяване на значението на фразата *biały kruk* е активна в узуса. Ако семантичната промяна бъде приета от лексикалната норма и кодифицирана в речниците, то между тази фраза в полски и фразата *бяла врана* в български ще се установи частична¹⁰ семантична еквивалентност.

5. Заключение

Като обобщение може да се каже, че както в българската, така и в полската фразеология се отбелязва редуциране на броя на единиците с орнитонимен компонент, чиято образност е основана на фразеологичния модел „птица, която по своето оперение рязко се отличава от останалите представители на своя вид“ → „нещо, което е нетипично, изключително рядко срещано“. От засвидетелстваните в миналото серии фрази *бял гарван*, *бяла врана*, *бяла сврака*, *бяла чавка*, *черен щърк* и *biały kruk*, *biała wrona*, *biała kawka*, реализиращи този модел, днес в двата езика са активни само *бяла врана* и *biały kruk*. Това е допълнителен довод в подкрепа на наблюденията на някои автори (вж. Ziemińska 2014; Попова / Popova 2015), че в съвременния период употребимостта на орнитологичната (и изобщо на анималистичната) фразеология намалява, което се дължи на ред причини: загубата на близкия контакт на човека с природата, отстъплението на традиционните занятия, практики и вярвания, свързани с животните, архаичната структура и неясната вътрешна форма на някои от анималистичните фразеологизми и пр.

Направените тук наблюдения върху функционирането на фразите *бял гарван*, *бяла врана* в българския език и *biały kruk*, *biała wrona* в полския показват, че отношенията на междуезикова еквивалентност при фразеологията са динамични и може да се променят във времето в зависимост от посоките на вътрешноезиковите развойни процеси. Фразите *бял гарван*, *бяла врана* и *biały kruk*, *biała wrona* споделят общ произход, свързан с античното културно наследство на европейските народи, и имат близко първоначално значение. Тяхното развитие в двата езика обаче протича по различен начин, което води до появата на междуезикова асиметрия. Запазилите активната си употреба до днес изрази *бяла врана* и *biały kruk* се различават по образния си компонент. Наред с това в резултат на протекла семантична модификация полската фраза за продължителен период престава да бъде семантичен еквивалент на българската. Наблюдаваните през последните десетилетия иновационни употреби обаче показват, че има тенденция за възстановяване на нейното първоначално по-широко значение и следователно – за повторно семантично сближаване на двете фрази, в резултат на което те напускат кръга на „фалшивите приятели на преводача“.

Източници / Sources

- БПП: Славейков, П. Р. *Български притчи или пословици и характерни думи*. Пловдив: Единство. Т. I, 1889; Т. II, 1897. (BPP: Slaveykov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi*. Plovdiv: Edinstvo. T. I, 1889; T. II, 1897.)
- БРФР: Кошелев, А., М. Леонидова. *Българско-руски фразеологичен речник*. София – Москва: Наука и изкуство, Руски език, 1974. (BRFR: Koshelev, A., M. Leonidova. *Balgarsko-ruski frazeologichen rechnik*. Sofia – Moskva: Nauka i izkustvo, Ruski ezik, 1974.)
- ЕА: Атанасов, Л. *Енциклопедия на афоризмите: А – Я*. В. Търново: Gaberoff, 1998. (EA: Atanasov, L. *Entsiklopediya na aforizmite: A – Ya*. V. Tarnovo: Gaberoff, 1998.)
- ЕР: Серов, В. *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*. Москва: Локид-Прес, 2005. (ER: Serov, V. *Jenciklopedicheskiy slovar' krilatyh slov i vyrazhenij*. Moskva: Lokid-Pres, 2005.)
- ЕРРФ: Шанский, Н. М., В. И Зимин, А. В. Филиппов. *Опыт этимологического словаря русской фразеологии*. Москва: Русский язык, 1987. (ERRF: Shanskij, N. M., V. Zimin, A. V. Filippov. *Opyt jetimologicheskogo slovarja russoj frazeologii*. Moskva: Russkij jazyk, 1987.)
- РНГ I: Геров, Н. *Речник на българският език*. Ч. I. Пловдив: Съгласие, 1895. (RNG I: Gerov, N. *Rechnik na blagarskiy yazik*. Ch. I. Plovdiv: Saglasie, 1895.)

¹⁰ Частична поради това, че в българския език стесненото значение ‘много рядко, уникално издание на книга’ не е представено.

- ФР I: Ничева К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I. София: БАН, 1974. (FR I: Nicheva K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Т. I. Sofia: BAN, 1974.)
- ФРУ: Въттов, В. *Фразеологичен речник на българския език за ученици*. София: Скорпио, 2019. (FRU: Vatov, V. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik za uchenitsi*. Sofia: Skorpio, 2019.)
- Narodowy Korpus Języka Polskiego. <<http://nkjp.pl/>> [18.01.2024]
- SFSkor I: Skorupka, S. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Т. I. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- SFWP: Bała, S., J. Liberek. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001.
- SJPDor III: *Słownik języka polskiego*. Pod red. W. Doroszewskiego. Т. III. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964.
- WSF: Müldner-Nieckowski, P. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki, 2003.
- WSFAL: Lebda, R. *Wielki słownik frazeologiczny*. Pod red. Arkadiusza Latuska. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2009.
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*. <<https://wsjp.pl/>> [18.01.2024]

Цитирана литература / References

- Барболова 2020: Барболова, З. *Енциклопедия на персонажите в българската митология*. София: Наука и изкуство. (Barbolova 2020: Barbolova, Z. *Entsiklopediya na personazhite v balgarskata mitologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Бояджиев и др. 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон. (Boyadzhiiev et al. 1998: Boyadzhiiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron.)
- Васева 1998: Васева, В. Гарванът и враната в представите на българи и румънци. – *Българска етнология*, № 3 – 4, с. 89 – 110. (Vaseva 1998: Vaseva, V. Garvanat i vranata v predstavite na balgari i rumantsi. – *Balgarska etnologiya*, № 3 – 4, pp. 89 – 110.)
- Венкова 2016: Венкова, В. Имена на птици в пословици, поговорки и фразеологизми. – В: Благоева, Д., С. Колковска (ред.). *Лексикографията в началото на XXI в.* София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 405 – 411. (Venkova 2016: Venkova, V. Imena na ptitsi v poslovitsi, pogovorki i frazeologizmi. – In: Blagoeva, D., S. Kolkovska (Eds.). *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v.* Sofia: Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“, pp. 405 – 411.)
- Гура 1997: Гура, А. В. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик. (Gura 1997: Gura, A. V. *Simvolika zhiivotnyh v slavyanskoj narodnoj tradicii*. Moskva: Indrik.)
- Дамянова 2012: Дамянова, Х. Фразеологическая репрезентация качественной оценки лица в русском и болгарском языках. – В: *40 години Шуменски университет 1971 – 2011*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 137 – 145. (Damjanova 2012: Damjanova, H. Frazeologicheska ja reprezentacija kachestvennoj ocenki lica v ruskom i bolgarskom jazykah. – In: *40 godini Shumenski universitet 1971 – 2011*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, pp. 137 – 145.)
- Ивова 2021: Ивова, Н. Названията за черен и бял цвят в българската, полската и литовската фразеология. – *Езиков свят*, № 3, с. 71 – 82. (Ivova 2021: Ivova, N. Nazvaniyata za cheren i byal tsvyat v balgarskata, polskata i litovskata frazeologiya. – *Ezikov svyat*, № 3, pp. 71 – 82.)
- Кузнецова, Юлдашова 2019: Кузнецова, В., Н. Р. Юлдашова. Анималистическая фразеология в русском, украинском и туркменском языках. – *Вестник ЧГПУ им. И. Я. Яковлева*, № 3 (103), с. 104 – 110. (Kuznesova, Juldashova 2019: Kuznesova, V., N. R. Juldashova. Animalisticheskaja frazeologija v ruskom, ukrainskom i turkmenskom jazykah. – *Vestnik ChGPU im. I. Ja. Jakovleva*, № 3 (103), pp. 104 – 110.)
- Мичева-Пейчева 2013: Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Валентин Траянов. (Micheva-Peycheva 2013: Micheva-Peycheva, K. *Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik*. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Мокиенко, Никитина 2017: Мокиенко, В. М., Т. Г. Никитина. Венгерско-славянские фразеологические параллели (диахронический аспект). – *Studia Slavica Hung.*, № 2, pp. 247 – 275. (Mokienko, Nikitina 2017: Mokienko, V. M., T. G. Nikitina. Vengersko-slavyanskije frazeologicheskie paralleli (diahronicheskij aspekt). – *Studia Slavica Hung.*, № 2, pp. 247 – 275.)
- Попова 2015: Попова, К. Птиците в българската и полската фразеология. – В: *Научни трудове на Русенския университет*, т. 54, серия 6.3, с. 34 – 39. (Popova 2015: Popova, K. Ptitsite v balgarskata i polskata frazeologiya. – In: *Nauchni trudove na Rusenskiya universitet*, t. 54, seria 6.3, pp. 34 – 39.)
- Сивилова 2022: Сивилова, Я. *Археология на фразата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Sivilova 2022: Sivilova, Ya. *Arheologiya na frazata*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

- Солодуб 1998: Солодуб, Ю. П. Контрастивна фразеология. – *Филологические науки*, № 4, с. 57 – 65. (Solodub 1998: Solodub, Ju. P. Kontrastivnaja frazeologija. – *Filologičeskie nauki*, № 4, pp. 57 – 65.)
- Толстая и др. 2002: Толстая, С. М. и др. (ред.). *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: Международные отношения. (Tolstaja et al. 2002: Tolstaja, S. M. et al. (Eds.). *Slavjanskaja mifologija. Jenciklopedičeskij slovar'*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija.)
- Холанди 2009: Холанди, Р. Антропоцентризм и пейоративна оценка на фразеологичните единици (ФЕ) със семантичен център зооним. – *Езиков свят*, № 1, с. 57 – 64. (Holandi 2009: Holandi, R. Antropotsentrizam i peyorativna otsenka na frazeologičnite edinitsi (FE) sas semantichen tsentar zoonim. – *Ezikov svyat*, № 1, pp. 57 – 64.)
- Холанди 2010: Холанди, Р. *Зоонимната фразеология в английския и българския език*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Holandi 2010: Holandi, R. *Zoonimnata frazeologija v anglijskiya i balgarskiya ezik*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.)
- Шевалие, Геербрант 2000: Шевалие, Ж., А. Геербрант. *Речник на символите*. Т. 1 (А – Л). София: Петриков. (Chevalier, Gheerbrant 2000: Chevalier, J., A. Gheerbrant. *Rechnik na simvolite*. Т. 1 (А – L). Sofia: Petrikov.)
- Баба 1994: Баба, С. Biały kruk. – *Język Polski*, № 4 – 5, s. 391 – 393.
- Ignatowicz-Skowrońska 2010: Ignatowicz-Skowrońska, J. Wyrażenie “biały kruk” w dziejach języka polskiego. – *Studia Językoznawcze*, № 9, s. 69 – 80.
- Nowakowska 2005: Nowakowska, B. *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*. Kraków: LEXIS.
- Puda-Blokesz 2016: Puda-Blokesz, M. Wokół problemów genezy polskich mitologizmów frazeologicznych. – In: Dziamska-Lenart, G., J. Liberek (Eds.). *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Geneza dawnych i nowych frazeologizmów polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Im. Adama Mickiewicza, s. 69 – 84.
- Steffen 1979: Steffen, W. Z wędrówki frazeologicznej (greckie frazy w języku polskim). – *Eos*, № 1, s. 81 – 101.
- Vidović Bolt 2014: Vidović Bolt, I. (Ed.). *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. <<https://www.animalisticki-frazemi.eu/index.php/2-uncategorised/16-impressum>> [15.01.2024]
- Walter, Mokienko 2019: Walter, H., V. M. Mokienko (Eds.). *Animalistische Phraseologie in den slawischen Sprachen: Linguistische und linguokulturelle Aspekte*. Kollektivmonografie. Greifswald, Sankt-Petersburg: Universität Greifswald.
- Wtorkowska 2008: Wtorkowska, M. Kulturowe uwarunkowania związków frazeologicznych w polszczyźnie i słoweńszczyźnie. – *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, T. 16, s. 159 – 166.
- Ziemińska 2014: Ziemińska, A. Szesnastowieczne frazeologizmy z nazwami ptaków we współczesnej polszczyźnie. – In: Przyklenk, J. (Ed.). *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*. T. 5. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 55 – 67.

ABOUT A BULGARIAN-POLISH PHRASEOLOGICAL PARALLEL

Diana Blagoeva^a, Joanna Satola-Staškowiak^b

Institute for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin“ – Bulgarian Academy of Sciences^a,
Academy of Humanities & Economics in Lodz^b

d.blagoeva@ibl.bas.bg^a, jstaskowiak@ahelodz.pl^b

Abstract. The article examines the history and usage of a specific type of phraseological units with a component *гарван, врана / kruk, wrona* (‘raven’, ‘crow’) in Bulgarian and Polish. These phraseological units have a common origin related to the ancient cultural heritage of European nations and initially share a close meaning. However, their development in the two languages takes different paths, leading to the emergence of interlinguistic asymmetry. The conducted research demonstrates that interlinguistic equivalence relationships in phraseology are dynamic and can change over time depending on the characteristics of intra-linguistic developmental processes.

Keywords: *animalistic phraseology; cross-linguistic equivalence; Bulgarian language; Polish language*

Diana Blagoeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Joanna Satola-Staškowiak
Academy of Humanities & Economics
26, S. Sterlinga
Łódź 90-212
Poland

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.29>

ПСЕВДОПОСЕССИВНИ КОНСТРУКЦИИ (У + РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ) В РУСКИЯ ЕЗИК И ТЕХНИТЕ БЪЛГАРСКИ ПАРАЛЕЛИ

Галина И. Кустова^а, Елена Ю. Иванова^б

Институт за руски език „В. В. Виноградов“ към Руската академия на науките^а,
Санктпетербургски държавен университет^б

galinak03@gmail.com^а, e.y.ivanova@spbu.ru^б

Резюме. В статията се разглеждат различни типове ситуации, в които посесивната група *у* + родителен падеж се използва за кодиране на субекта. В руския език такава група може да маркира широк кръг от субекти, включително посесор (*У него две собачки* ‘Той има две кучета’), субект – експериенцер на вътрешни състояния (*У меня было чувство/подозрение, что Р* ‘Имах чувството/подозрението, че Р’), субект на съпричастност (*У нас пожар* ‘При нас избухна пожар’; *У него обыск* ‘При него правят обиск’; *У меня чайник перегорел* ‘Изгоря ми чайникът’), както и да обозначава референта на агенса в ситуации с избледнял или изгубен контрол (*У меня встреча* ‘Имам среща’; *У меня мотор не заводится* ‘Не ми пали моторът’). Благодарение на кодирането на субекта от *у*-групата такива ситуации получават псевдопосесивна концептуализация. Върху материал от паралелния корпус се анализират българските съответствия на руските конструкции.

Ключови думи: *посесор, посесивни конструкции, псевдопосесивност, агентивност, преводни еквиваленти*

1. Въведение

Основната разлика между българския и руския език в областта на изразяването на притежание е добре известна. Българският език, за разлика от руския, принадлежи към групата на езиците от *habere* тип (*have-languages* според А. Исаченко (Isachenko 1974): както в конструкциите за изразяване на съществуване/наличие, така и в тези за притежание се използва глагол *habere*. Съобщенията за съществуване/наличие се конструират с безличния глагол *има* (*В гора има вълци*), по-рядко – *съм* (*В колата беше адска жезга*)¹, докато съобщенията за притежание включват личен глагол *имам* и посесор в позиция на подлог: *Имам куче*; *Петър има кола* (вж. напр. Ницолова / Nicolova 1990; Косеска-Тошева / Koseska-Tosheva 1990; Георгиев / Georgiev 1990: 123 – 139; Младенова / Mladenova 2017 и др.).

В руския език и в двата случая се използва глаголът *быть* (в сегашно време – във формата *есть* или в нулева форма)², а обектът на съществуване/наличие или притежание се намира в позицията на рематичен подлог (Арутюнова / Arutyunova 1976: 210 – 215), срв. съобщението за наличие *В лесу есть волки* ‘В гората има вълци’ и съобщението за притежание *У меня есть собака* ‘Имам куче’. Макар че конструкциите като *У меня есть собака* понякога биват отнасяни към битиен модел (пак там), ние ще ги наричаме посесивни конструкции, защото глаголът *быть* тук има посесивно значение, срв. Апресян / Arpessyan 1995а: 513; 522 – 523, където на глагола *быть* се приписват няколко значения, включително свързващо, екзистенциално, локативно, посесивно.

Конструкцията *У X-а есть Y / У X-а Y* в руски представлява базов предикативен модел за притежание, в който предложната група *у* + родителен падеж (по-нататък *у* + Род. или *у*-група)³ е начин за кодирането на посесор, вж. и Weiss 2020.

¹ Изреченията със *съм* имат периферен характер: те се използват в комуникативно-референциални и семантични трансформации на основния битиен модел (Ницолова / Nitsolova 1990; Иванова / Ivanova 2002).

² В тази статия не е възможно да се спрем върху важния за руския език въпрос за наличието/отсъствието на *быть* в този тип изречения, вж. напр. Янко / Yanko 2000.

³ Изреченията с глаголите *иметь, владеть, обладать* ‘имам, притежавам’, които изискват номинативен субект, заемат периферно място в руския език сред средствата за изразяване на притежание.

Прототипичната семантика на притежание предполага физически обекти, обозначаващи с предметни имена (Y) в базовия модел, напр. *У нее есть машина* ‘Тя има кола’. Но благодарение на широките възможности на лексикалното вариране изреченията *У X-a Y / У X-a P* (където P е непредметно съществително име) могат да изразят най-различни съотношения на абстрактни и събитийни същности.

Включването на различни таксономични класове съществителни, особено непредметни, в базовите притежателни конструкции и в двата езика предизвиква значителни семантични промени в прототипичното значение на модела (Арутюнова / Arutyunova 1976: 219 – 283; Иванова / Ivanova 2009: 154 – 160; Младенова / Mladenova 2017 и др.) и трансформация на посесивното значение в непосесивно. Това води, както ще видим по-нататък, и до увеличаване на набора от непреки междузикови съответствия.

Предложната група *У X-a P* в руския език може да изрази най-различна семантика.⁴ В тази статия материалът е ограничен до такива употреби на *у-групата*, когато тя е включена в модела *У X-a P*, където P е съществителното име със събитийна семантика (срв.: *У меня встреча* ‘Имам среща’). В някои случаи за илюстрация ще привеждаме съпоставка на разглеждания модел с глаголните конструкции с *у-групата* (срв. *У меня карандаш сломался* ‘Счупи ми се моливът’)⁵.

Непредметните съществителни, които участват в конструкции с *у-групата*, ще наричаме номинализации. Номинализацията са съществителни, които описват някакво състояние, събитие, действие и са производни от глаголи: *надеяться* ‘надявам се’ – *надежда*, *подозревать* ‘подозирам’ – *подозрение*, *встретиться* ‘срещна се’ – *встреча* ‘среща’. Ние ще използваме този термин в по-широко значение – като събитийно съществително.

Някои събитийни съществителни (*пожар*, *свадьба* ‘сватба’) не са глаголни деривати в съвременния език (макар исторически също да са свързани с глаголни корени); заимствани съществителни като *аудит* ‘одит’ също могат да нямат глаголни съответствия. За нас е важно, че те обозначават ситуации, т.е. семантично са свързани с глаголите, така че условно могат да се разглеждат като номинализации. Важно е също така, че тяхната семантика невинаги е еквивалентна на семантиката на глагола, тя може да бъде модифицирана (вж. Раздел 4).

По отношение на термините е необходимо да направим и следното уточнение: изреченията, в които *у-групата* означава притежателя (посесора), наричаме посесивни, а изреченията, в които референтът на групата *у + Род.* не е посесор, ще наричаме за краткост псевдопосесивни. Използването на конструкцията *У X-a P* за обозначаване на ситуацията, в които няма посесивни отношения, както и кодирането на други типове субекти чрез *у-групата* (която в такъв случай се явява като псевдопосесивна) може да се разглежда като резултат от псевдопосесивна концептуализация на непосесивни ситуации. Такава терминология е обоснована от факта, че *у + Род.* е прототипният израз на посесор в базовата конструкция за притежание в руския език.

По-нататък ще разгледаме няколко типа руски конструкции *У X-a P*, които са съотнесени с различни глаголни модели и образуват своеобразна скала на преход от прототипично неагентивни ситуации (*У меня такое чувство, что P* ‘Имам такова чувство, че P’) към агентивни (*У меня тренировка* ‘Имам тренировка’). За денотата на агентивните ситуации възможността за получаване на псевдопосесивна концептуализация е свързана с отслабването на контрол от страна на агенса (вж. Раздел 4).

Следователно нашето изследване има две взаимносвързани задачи: 1) да се изследват руските конструкции с непредметни имена, изградени по модела *У X-a P*, и 2) да се проучат стратегиите за техния превод на български език. Въпреки че в много случаи преводът запазва българско-руския

⁴ Семантиката на групата *у + Род.* в различни конструкции подробно се разглежда например при Золотова / Zolotova 1988: 104 – 116. Както се посочва, предложната *у-група* може да обозначава субект на (физическо) състояние: *У нее жар* ‘Тя има температура’; *У него шумело в голове* ‘Бучеше му в главата’; субект на характеристика (носител на признака): *У кольца нет конца* ‘Пръстенът няма край’; субект, който се характеризира чрез участие в действието или събитието: *У Даши премьера* ‘Даша има премиера’; каузиран субект на емоционално състояние: *вызывать восторг у читателей* ‘предизвиквам възторг у читателите’; адресат: *просить, требовать у кого* ‘моля някого, изисквам от някого’ и мн. др.

⁵ В горни запетай в статията се предлага превод на български език, който обаче в по-широк контекст може да има други варианти. Описанието на съществуващите преводачески стратегии е една от задачите на даденото изследване.

паралел, представящ основния предикативен модел за притежание: *У нее талант – Тя има талант; У меня есть просьба – Имам една молба; У нее грипп – Тя има грип*, често се използват и други преводачески стратегии. Най-голям интерес за нас представлява употребата на глаголният модел в българските преводни съответствия при запазване на основния модел (*У X-a P*) в руското изречение (вж. раздели 3 и 4).

Смятаме превода на базовата руска конструкция за притежание *У X-a (есть) Y* чрез основната българска конструкция за притежание *X има Y* за стандартен, вж. пример (1.а.). Същото важи и за моделите с непредметни имена: преводът на руската конструкция *У X-a (есть) P* чрез личния глагол *имам*, както е в пример (1.б.), също се определя като стандартен.

1.а. *У нее действительно трое детей, и все больны. – Вярно, има три деца, и трите са болни.* (Л. Соловьев. Прев. И. Костов, Р. Русев)

1.б. *У него там большие дела, и он хочет открыть в Петербурге публичную адвокатскую контору. – Има там важна работа и иска да открие адвокатска кантора.* (Ф. Достоевски. Прев. Г. Константинов)

Останалите преводни съответствия не се характеризират като стандартни.

Материалът за изследването е събран от паралелния руско-български корпус от художествени текстове в платформата на Националния корпус на руския език <https://ruscorpora.ru/new/search-para.html?lang=bul>.

Отрицателни форми на изречения за притежание, които включват рус. предикат *нет*, не са обект на нашето изследване, тъй като в руския език те имат специални структурни характеристики и изискват отделно описание.

Структурата на статията е следната. В Раздел 2 ще разгледаме конструкциите с имена за вътрешни състояния, а в раздели 3 и 4 – конструкциите със съществителни, обозначаващи динамични ситуации.

2. X – експериментер в конструкции със значение за вътрешно състояние (емоционално, ментално)

Понеже прототипично *у*-групата се използва в изречения с притежателно значение и обозначава неагентивен субект (посесор), естествено разширение на сферата ѝ на употреба са неагентивните ситуации с други видове неагентивни субекти.

В изречението със значение за вътрешни състояния субектът е експериментер. В руския език експериментерът стандартно се изразява чрез именителен падеж, когато се използва глаголен предикат (*Он чувствует/боится/ощущает, что P* ‘Той чувства / се бои / усеща, че P’), или чрез датив с глаголи или предикативи (*Ему кажется/представляется/вспоминается* ‘Струва му се / Той си представя / Той си спомня’; *Ему больно/стыдно* ‘Боли го / Срам го е’), като широко разпространени са и конструкциите с номинализации.

Номинализацията често се използва заедно с т. нар. леки глаголи. Субектът в такива конструкции може да се кодира както чрез номинатив, срв.: *Он утратил надежду / лишился иллюзий* ‘Той загуби надежда / се лиши от илюзии’, така и чрез *у*-група, срв.: *У него возникло подозрение / сложилось впечатление, что P* ‘У него възникна подозрението / се създаде впечатлението, че P’.

Важно е, че в конструкциите с номинализации, които са безглаголни или включват глагол *быть*, субектът обикновено се изразява именно чрез *у*-групата: *У меня было чувство/ощущение/подозрение, что P* ‘Имах чувството/усещането/подозрението, че P’ (вж. примерите по-долу). *У*-групата в такива изречения кодира експериментера, а цялата конструкция е псевдопосесивна.

Както показва материалът от корпуса, преобладава стандартният модел на превод (примери 2), като той се избира предимно при общи имена за състояния. Конкретизацията на състоянието (вж. *уверенность* ‘увереност’, *пренебрежение*) открива възможности за въвеждане на други български форми като конструкцията с предикатив *сигурен* (2.в.) или с фазово-екзистенциалния предикат *взема се* (2.г.):

2.а. *У меня было чувство, что начало предварительного следствия складывается хорошо. – Имах чувството, че началото на предварителното следствие започва добре.* (А. Гуляшки. Прев. А. Николски)

2.б. *Странное у вас представление об органах Чека. – Странна представа имате за органите на Чека.* (А. Рибакон. Прев. Здр. Петрова)

2.в. *А откуда у вас такая уверенность, что вы будете чувствовать себя лучше меня? – спросил я. – А откъде сте сигурен, че ще бъдете по-добре от мен? – попитах.* (А. Гуляшки. Прев. А. Николски)

2.г. *Откуда это у Вас такое пренебрежение к человеку? – Откъде се е взело това Ваше пренебрежение към човека?* (А. Стругацки, Б. Стругацки. Прев. М. Асадуров)

Друг тип номинализации, чийто субект се изразява чрез у-групата, са съществителните имена със значение за речева дейност.

Речта е най-сложната система в йерархията на човешките системи (според класификацията, предложена от Ю. Апресян (Апресян / Apresyan 1995б: 355), тази йерархия се състои от възприятие, физиологични състояния и реакции, действия, желания, интелектуална дейност (мислене), емоции и реч). Речта като контролирано действие има агентивен аспект, т.е. речевото действие е частен случай на агентивна ситуация, а субектът на речта е вид агенс. Но в същото време речта има съдържание, както го имат и предикатите за пропозиционално отношение, а авторът на пропозицията, изразена в речта, е експериментер. Ето защо не е изненадващо, че наред със същинските експериментални (б) речевите (а) ситуации се изразяват чрез същия модел – псевдопосесивния: а) *У вас есть вопросы/возражения/предложения?* ‘Имате ли въпроси/възражения/предложения?’; б) *У вас есть идеи/догадки/предположения?* ‘Имате ли идеи/догадки/предположения?’.

Сходството на конструкциите с експерименталните и с речевите номинализации има поне два аспекта. От една страна, вътрешните ментални състояния на човека (пропозиционалните нагласи) са тясно свързани с речта, тъй като обикновено научаваме за съдържанието на тези състояния от изказвания и текстове. Следователно изречения като б) съдържат универсалната речева импликация ‘Ако имате идеи/догадки/предположения, съобщете за тях’. От друга страна, конструкциите с речеви номинализации на свой ред съдържат в семантичната си структура експериментален предикат със значение за желание, намерение: *У вас есть вопросы?* ‘Имате ли въпроси?’ ≈ ‘Вы хотите что-то спросить?’ ‘Искате ли да попитате нещо?’; *У меня вопрос* ‘Имам въпрос’ ≈ ‘Я хочу задать вопрос’ ‘Искам да задам въпрос’, срв.:

3. – *И еще у меня вопрос... – Слушаю. – Имам още един въпрос... – Слушам.* (В. Пикул. Прев. Ю. Пенева-Павлова)

В ситуацията на актуален диалог, т.е. в режим на реплики, в руския език обикновено се използва конструкция без глагол: *У меня возражение/предложение/замечание* ‘Имам възражение/предложение/забележка’. Ако речевата ситуация е в процес на въвеждане, се използва модифицираната конструкция *У X-a к Y-у P* (4). Тази конструкция има вариант с глагол (4.б.), но глаголът не е задължителен:

4.а. *„Из Йошкар-Олы я, меня зовут Веней, – послышался ленивый, втянувшись голос. – Вот у меня такой вопрос к вам, мигрантам.“ – „От Йошкар Ола се обаждам, казвам се Веней – чу се бавен, въл глас. – Имам следния въпрос към вас, мигрантите.“* (Б. Акунин. Прев. С. Бранц)

4.б. *Прежде всего у меня есть к вам просьба, Лос, – сказал он. – Преди всичко имам една молба към Вас, Лос – каза той.* (П. Вежинов. Прев. Р. Белло)

4.в. *Сын мой, ты, безусловно, догадываешься, что у меня к тебе серьезный разговор... – Сине мой, сигурно се досещаш, че ни предстои сериозен разговор...* (Ч. Айтматов. Прев. М. Златанова)

Както се вижда от посочените паралели, освен стандартната конструкция с личния глагол *имам*, която включва предложно разширение, аналогично на руското, обозначаващо адресата (към X), като функционално българско съответствие се използват и изречения с леки глаголи с проспективна ориентация (4.в.).

3. X – субект на съпричастност

Съществителното Р може да обозначава динамична ситуация, която X не контролира, макар че има някакво отношение към нея. В тези случаи семантичната роля на референта на у-групата може

да бъде условно наречена „субект на съпричастността“ („субект на въвличеността“). Предикатът в такива изречения обозначава ситуация, контролирана не от X, а от други хора (*обыск, убийство*), или спонтанно събитие, случаен процес или случаен резултат (*пожар*):

5.а. *Мама, не волнуйся... У меня обыск. Это недоразумение. – Мамо, не се тревожи... Ще правят обиск при мен. Това е недоразумение.* (А. Рибиков. Прев. Здр. Петрова)

5.б. *Артему обо мне ничего не известно, а почему у него обыск? – Артьом не знает нищо, а защо правят обиск у него?* (Н. Островски. Прев. Л. Стоянов)

5.в. *У вас тут убийство было, весь город говорит. – Тук при вас стана убийство, целият град за това говори.* (Б. Акунин. Прев. С. Бранц)

5.г. *Его вызвали внезапно, у них на заводе пожар. – Извикаха го внезапно, в завода им избухнал пожар.* (М. Булгаков. Прев. Л. Минкова)

Ще обърнем внимание на това, че много ситуации, които са извън контрола на X и които включват указания за участниците в ситуацията и характеристики на събитието, не могат да бъдат предадени чрез номинализации. В такива случаи предложната у-група, кодираща субекта на съпричастността, се включва в разширената глаголна структура, вж. примери (6):

6.а. *Утром у меня перегорел электрический чайник, дело обычное... – Заранта електрическият ми чайник изгоря, което си беше в реда на нещата...* (Т. Полякова. Прев. И. Митева)

6.б. *...потом еще две строчки формул, обведенные жирной рамкой, на ней у него грифель раскрошился, у того, кто писал. – ... после още два реда формули, оградени в дебела рамка, но на това място на този, дето го е писал, му се е счупил калемът.* (А. Стругацки, Б. Стругацки. Прев. М. Златарова)

Материалът от корпуса позволява да се направят следните наблюдения върху стратегиите за предаване на такива конструкции на български език. В случай че у-групата замества локативния компонент, обозначаващ мястото на събитието (*У них обыск/убийство*), в българския се използват предимно конструкции с битийни или с леки глаголи (*Правят обиск; Стана убийство; Избухна пожар*). Когато у-групата се съчетава с локативната група (напр. *у них на заводе* в (5.г.)⁶ или въвежда ситуация, чийто участник е притежаваният обект (чайник, калем в горните примери), българският език прибегва до посесивните конструкции както с вътрешен (5.г. и 6.а.), така и с външен⁷ (6.б.) посесор.

4. Псевдопосесивно кодиране на ситуацията с отслабена агентивност

Има редица конструкции, в които референтът на у-групата е свързан с агентивни ситуации: *У меня встреча/тренировка/свадьба/совещание* ‘Имам среща/тренировка/сватба/съвещание’ и под. Тези изречения са парадоксални от гледна точка както на формата, така и на семантиката, тъй като означават първоначално агентивна ситуация, която получава псевдопосесивна концептуализация. Такава нетривиална промяна налага някои пояснения.

Агенсът като семантична роля на предиката в стандартния случай се кодира в руския език с номинатив в активната глаголна конструкция (*Учитель проверяет работу* ‘Учителят проверява

⁶ Локативната група тук изпълнява „светопораждаща“ функция (срв. *миропорождающие обстоятельства* при Богуславский / Boguslavskij 1996: 441 – 450), т.е. задава фрагмент от света, в който е локализирана определена ситуация.

⁷ Групата у + Род. в руския език е един от начините за изразяване на външния посесор (external possessor), когато в резултат на разцепването на групата с вътрешен посесор предикатът има „нова“ аргументна позиция, която не съответства на никаква първоначална семантична валентност (Кибрик / Kibrik 2003: 307; също Кибрик и др. / Kibrik et al. 2006; Partee 2004 и др.); *В глазах у меня потемнело* ‘Притъмня ми пред очите’; *Рука у него задрожала* ‘Затрепери му ръката’; *У тебя работа интересная* ‘Имаш интересна работа’. В българския език основната форма за изразяване на външния посесор е дателната клитика в случаите, когато тя, запълвайки отделна аргументна валентност, позволява притежателна интерпретация (Cinque, Krapova 2013; Петрова / Petrova 2016).

работата'), с инструментал в пасивната глаголна конструкция (срв. глагол: *Работа проверяется учителем* 'Работата се проверява от учителя'; причастие: *Работа проверена учителем* 'Работата е проверена от учителя') и в конструкцията с номинализация (*проверка работы учителем* 'проверка на работата от учителя'). По-друго е изразяването на агенса в случаите, когато концептът на ситуацията е усложнен с допълнителни неагентивни значения, например модални: *Тебе еще работы проверять* 'Имаш още да проверяваш работи' – инфинитивната конструкция има модално значение за задълженост, като за кодиране на референта на агенса се използва датив, който оформя субекта на модалния предикат.

Агенсът като семантична роля притежава определен набор от характеристики: наличие на цел, наличие на ресурси за постигане на тази цел, **контрол** над ситуацията. Ако е налице отслабване на агентивността, което от своя страна се дължи на отслабване на контролируемостта, референтът на агенса може да бъде кодиран чрез посесивната група *у + Род*. Подчертаваме, че не става дума за агенса като семантична роля, а за референта на съответната именна група. Референтът на агенса е обект от извънезиковата реалност, който сам по себе си няма семантична роля. Семантичната роля е част от семантиката на предиката. Екстралингвистичната ситуация и нейните участници са само материал за концептуализация.

Като илюстрация на промяната в концептуализацията нека приведем конструкция с възвратен глагол, образуван от агентивен невъзвратен глагол, тъй като тя е най-представителна, а след това да преминем към конструкциите със съществителни.

Ситуацията *X [сидит в машине и] заводит мотор* 'X [седи в колата и] пали мотора' е агентивна, семантичната роля на субекта на глагола *заводить* 'пали' е агенс. Ако върху хода на агентивната ситуация *X заводит мотор* 'X пали мотора' влияят неконтролируеми фактори (обикновено отрицателни, по-рядко положителни), тя получава допълнителни семантични (модални) компоненти: 'X се опитва, но не може да запали мотора'. В случаите с непълен контрол референтът на агенса може да запази агентивното кодиране – а) *Он пытается завести мотор* 'Той се опитва да запали мотора', където непълният контрол се предава с глагола *пытается* 'опитва се'. Но ако ситуацията с непълен контрол получава псевдопосесивна концептуализация – б) *У него мотор не заводится* 'Не му пали моторът', същият референт се кодира чрез *у-група* (посесивно кодиране), а ситуацията се обозначава с възвратен глагол, вж. пример от корпуса (в този пример върху ситуацията влияе положителен неконтролируем фактор):

7. *Но зато у этого старичка зажигание включалось быстрее, чем вспыхивала спичка, а мотор не знал, что такое перебои. – Но затова пък тоя палеше като кибрит и не знаеше какво е засечка.* (П. Вежинов. Прев. Л. Лихачева)

В друг вариант на ситуации на отслабена агентивност факторът, който е извън контрола на агенса (обикновено природна сила), не е пречка, а е причинител на резултата.

Така в случаите като *Она проветривает комнату* 'Тя проветрява стаята', *Я варю суп* 'Приготвям супата' и т. н. субектът само започва процеса (отваря прозореца, слага тенджерата на огъня), а резултатът се постига не със собствените му усилия, а с енергията на природен фактор (въздух, огън, топлина). Следователно субектът агенс не е зает с посочената дейност във всеки момент от ситуацията и това позволява референтът на агенса да бъде кодиран чрез посесивната група, а ситуацията – с възвратен глагол: *У нее комната проветривается; У меня суп варится* (паралелният корпус не предоставя материал за този подтип изречения, но може да се предположи, че преводът им ще бъде предимно чрез използване на лични активни глаголи: *Тя проветрява стаята; Приготвям супата*).

Да обърнем внимание, че ако субектът е въввлечен в действие през целия интервал на ситуацията, такава концептуализация е невъзможна, тъй като условието за псевдопосесивната концептуализация на референта на агенса е непълен контрол: *Я крашу стену* 'Боядисвам стената' – **У меня стена красится; Я пишу письмо* 'Пиша писмо' – **У меня письмо пишется*.

Много от номинализациите също могат да обозначават агентивни ситуации с отслабен контрол, като при тях може да се наблюдава псевдопосесивно кодиране на референта на агенса.

Означаването на дадена ситуация с номинализация вместо с глагол често е свързано с усложняване на значението (концепта). *Тренироваться (Он тренируется)* 'Тренирам (Той тренира)' е обичайна агентивна (контролирана от X) ситуация. Номинализацията *тренировка* обозначава известен

времеви интервал, в който X е зает с тренировки, но по това време могат да се случват различни събития (X може от време на време да почива, да пие вода, да разговаря и т. н.) и X да взаимодейства с други хора (спортисти, треньори). Естествено, действията на другите хора не зависят от X, така че номинализацията обозначава ситуация с отслабен контрол. По подобен начин са организирани ситуациите *свадба* ‘сватба’, *переговори* ‘преговори’, *совещание* ‘съвещание’, *встреча* ‘среща’ и под.

Референтът на агенса на изходната ситуация при ситуациите с отслабен контрол се кодира с посесивната у-група:

8.а. *У меня тоже была встреча с бай Ганю, – заметил Колю, – в Дрездене. – И аз имах една среща с бай Ганя – обади се Колю – в Дрезден.* (А. Константинов. Прев. А. Собкович)

8.б. *Заметьте, здесь двенадцать квартир, у меня прием. – Обърнете внимание: тут има два-найсет апартамента. Аз приемам пациенти.* (М. Булгаков. Прев. Б. Мисирков)

8.в. *Карандышев. Да и мне нужно, у меня ведь обед. – Карандишев. И аз трябва да се прибирам, нали давам обед.* (А. Островски. Прев. Б. Мисирков)

Данните от корпуса показват две основни стратегии за превод на такива конструкции: включване на номинализация в основния модел с личния глагол *има* или използване на събитийния глаголен предикат, срв. преводните двойки: *У меня гости – Имам гости; У меня прием – Аз приемам пациенти.* Първият вариант бележи ситуация с отслабване на контрола. Такива двойки *номинализация vs. глагол* обаче не са възможни за всички предикати, но тук не се спираме на този труден въпрос.

5. Заключение

В статията са анализирани различни видове ситуации, в които посесивната група *у + Род.* се използва за кодиране на субекта. Разгледаните посесивни и псевдопосесивни конструкции могат да бъдат представени като скала на движение от стативни към агентивни ситуации.

Изходната точка е кодирането с посесивната група на същинския посесор. Обаче в руския език класът на субектите, кодирани от *у-групата*, е изключително широк. Той включва както субекта експериенцера на вътрешни състояния (*У меня было чувство/подозрение, что Р* ‘Имах чувството/подозрението, че Р’), така и субекта на съпричастност (*У нас пожар* ‘При нас избухна пожар’; *У него обыск* ‘При него правят обиск’; *У меня чайник перегорел* ‘Изгоря ми чайникът’), както и референта на агенса в ситуациите с отслабен или изгубен контрол (*У меня встреча* ‘Имам среща’; *У меня мотор не заводится* ‘Не ми пали моторът’).

Поради кодирането на субекта от притежателната *у-група* всички такива непосесивни ситуации получават псевдопосесивна концептуализация. В резултат на това дори първоначално агентивните ситуации се доближават до състоянията. Преместването на предикатите на изходно активните ситуации (действия и процеси) в зоната на състоянията (в резултат на семантична деривация) е универсален процес, който протича в различни части на граматичната система и обхваща различни групи предикати и конструкции. „Елиминирането“ на агенса и по-нататъшните семантични трансформации водят до придвижване на агентивните предикати към класа на усещанията, срв.: *Х жмет руку* *У-у* ‘Х стиска ръката на У’ vs. *Мне богинок жмет* ‘Обувката ме убива’ (вж. Кустова / Kustova 2004: 267 – 274; Бонч-Осмоловская и др. / Bonch-Osmolovskaya et al. 2009: 8 – 27).

Конкретните езикови форми на разглежданите езикови процеси обаче са различни. В руския език има два основни клъстера от езикови модели, обслужващи понижаването и загубата на агентивност – това са голям брой безлични и инфинитивни конструкции (А. Вежбицка смята, че те представят важните за руския език идеи за пасивност и неконтролируемост, вж. Вежбицкая / Vezhbitskaya 2011: 353 – 369), както и псевдопосесивната концептуализация на семантично различни ситуации с кодиране на субекта от *у-групата*, която разгледахме по-горе.

Българският език също има добре развити средства за отслабване на агентивността (широк набор от безлични изречения и различни видове пасивизация), но такова средство за елиминиране на агентивността като *у-групата* с посесивно значение почти не се използва (понеже е много ограничено в своята употреба в съвременния език). Ето защо, когато значението на притежанието получава семантично разширение и събитийният компонент се увеличава, основният български

модел за притежание *X има Y* (с личен глагол *имам*) става все по-малко подходящ за изразяване на необходимото значение и се замества от други типове глаголни конструкции.

Междуетиковите паралели също ни убеждават в това, че изреченията *X има Y* не заемат в системата на българския синтаксис толкова значимо място, колкото изреченията с *у*-група в руския език, която е способна да се включва с (псевдо)притежателни функции в различни типове конструкции.

Цитирана литература / References

- Апресян 1995а: Апресян, Ю. Лексикографические портреты (на примере глагола *быть*). – В: Апресян, Ю. *Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Языки русской культуры, с. 503 – 537. (Apresyan 1995a: Apresyan, Yu. *Leksikograficheskie portrety (na primere glagola byt')*. – In: Apresyan, Yu. *Izbrannye trudy. T. II. Integral'noe opisaniye yazyka i sistemnaya leksikografiya*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury, pp. 503 – 537.)
- Апресян 1995б: Апресян, Ю. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. – В: Апресян, Ю. *Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Языки русской культуры, с. 348 – 388. (Apresyan 1995b: Apresyan, Yu. *Obraz cheloveka po dannym yazyka: popytka sistemnogo opisaniya*. – In: Apresyan, Yu. *Izbrannye trudy. T. II. Integral'noe opisaniye yazyka i sistemnaya leksikografiya*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury, pp. 348 – 388.)
- Арутюнова 1976: Арутюнова, Н. *Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы*. Москва: Наука. (Arutyunova 1976: Arutyunova, N. *Predlozhenie i ego smysl: Logiko-semanticheskie problemy*. Moskva: Nauka.)
- Богуславский 1996: Богуславский, И. *Сфера действия лексических единиц*. Москва: Языки русской культуры. (Boguslavskij 1996: Boguslavskij, I. *Sfera dejstvija leksicheskikh edinit*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury.)
- Бонч-Осмоловская и др. 2009: Бонч-Осмоловская, А., Е. Рахилина, Т. Резникова. Глаголы боли: лексическая типология и механизмы семантической деривации. – В: Брицын, В., Е. Рахилина, Т. Резникова, Г. Яворская (ред.). *Концепт 'боль' в типологическом освещении*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, с. 8 – 27. (Bonch-Osmolovskaya et al. 2009: Bonch-Osmolovskaya, A., E. Rakhilina, T. Reznikova. *Glagoly boli: leksicheskaya tipologiya i mekhanizmy semanticheskoy derivatsii*. – In: Britsyn, V., E. Rakhilina, T. Reznikova, G. Yavorskaya (Eds.). *Kontsept 'bol' v tipologicheskom osveshchenii*. Київ: Vidavnichij dim Dmitra Burago, pp. 8 – 27.)
- Вежбицкая 2011: Вежбицкая, А. Русский язык. – В: Вежбицкая, А. *Семантические универсалии и базисные концепты*. Москва: Языки славянских культур, с. 331 – 388. (Vezhbitskaya 2011: Vezhbitskaya, A. *Russkij yazyk*. – In: Vezhbitskaya, A. *Semanticheskie universalii i bazisnye koncepty*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, pp. 331 – 388.)
- Георгиев 1990: Георгиев, И. *Безличные предложения в русском и болгарском языках*. София: Народна просвета. (Georgiev 1990: Georgiev, I. *Bezlichnye predlozheniya v russkom i bolgarskom yazykakh*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Золотова 1988: Золотова, Г. *Синтаксический словарь*. Москва: Наука. (Zolotova 1988: Zolotova, G. *Sintaksicheskij slovar'*. Moskva: Nauka.)
- Иванова 2002: Иванова, Е. *Има и съм в болгарских бытийных предложениях (в сопоставлении с русскими)*. – *Съпоставително езикознание*, № 2, с. 5 – 23. (Ivanova 2002: Ivanova, E. *Ima i sam v bolgarskikh bytijnykh predlozheniyakh (v sopostavlenii s russkimi)*. – *Sopostavitelno ezikoznanie*, № 2, pp. 5 – 23.)
- Иванова 2009: Иванова, Е. Синтаксис. Т. 2. – В: Димитрова, С. (ред.). *Сопоставительная болгарско-русская грамматика*. Т. 1 – 2. София: Велес. (Ivanova 2009: Ivanova, E. *Sintaksis. T. 2*. – In: Dimitrova, S. (Ed.). *Sopostavitel'naya bolgarsko-russkaya grammatika*. Т. 1 – 2. Sofia: Veles.)
- Кибрик 2003: Кибрик, А. Внешний посессор в русском языке. – В: Кибрик, А. *Константы и переменные языка*. Санкт-Петербург: Алетейя, с. 307 – 319. (Kibrik 2003: Kibrik, A. *Vneshnij possessor v russkom yazyke*. – In: Kibrik, A. *Konstanty i peremennye yazyka*. Sankt-Peterburg: Aletejya, pp. 307 – 319.)
- Кибрик и др. 2006: Кибрик, А., М. Брыкина, А. Леонтьев, А. Хитров. Русские посессивные конструкции в свете корпусно-статистического исследования. – *Вопросы языкознания*, № 1, с. 16 – 45. (Kibrik et al. 2006: Kibrik, A., M. Brykina, A. Leont'ev, A. Khitrov. *Russkie posessivnye konstruksii v svete korpusno-statisticheskogo issledovaniya*. – *Voprosy yazykoznanija*, № 1, pp. 16 – 45.)
- Косеска-Тошева 1990: Косеска-Тошева, В. О значении предикации болгарского *има*. – *Съпоставително езикознание*, № 4 – 5, с. 195 – 203. (Koseska-Tosheva 1990: Koseska-Tosheva, V. *O znachenii predikatsii bolgarskogo ima*. – *Sopostavitelno ezikoznanie*, № 4 – 5, pp. 195 – 203.)
- Кустова 2004: Кустова, Г. *Типы производных значений и механизмы языкового расширения*. Москва: Языки славянской культуры. (Kustova 2004: Kustova, G. *Tipy proizvodnykh znachenij i mekhanizmy yazykovogo rasshireniya*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury.)

- Младенова 2017: Младенова, М. *Семантика на посесивните глаголи в българския, чешкия и руския език. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“*. София. (Mladenova 2017: Mladenova, M. *Semantika na posesivnite glagoli v balgarskiya, cheshkiya i ruskiya ezik. Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na nauchnata stepen „doktor na filologicheskite nauki“*. Sofia.)
- Ницолова 1990: Ницолова, Р. Екзистенциалните изречения с глаголите *esse* и *habere* в българския език в съпоставка с другите славянски езици. – *Съпоставително езикознание*, № 4 – 5, с. 236 – 242. (Nitsolova 1990: Nitsolova, R. Ekzistentsialnite izrecheniya s glagolite *esse* i *habere* v balgarskiya ezik v sapostavka s drugite slavyanski ezitsi. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 4 – 5, pp. 236 – 242.)
- Петрова 2016: Петрова, Г. „Повдигане на посесора“ в българския език (с руски паралели). – В: Димитријевић, Б., Г. Ђигић (Уред.). *Савремена наука о језику и књижевности*. Ниш: Филозофски факултет, с. 63 – 70. (Petrova 2016: Petrova, G. „Povdigane na posesora“ v balgarskiya ezik (s ruski paraleli). – In: Dimitrijević, B., G. Đigić (Eds.). *Savremena nauka o jeziku i književnosti*. Niš: Filozofski fakultet, pp. 63 – 70.)
- Янко 2000: Янко, Т. Бытование и обладание: конструкции с глаголом *быть*. – В: *Логический анализ языка: Языки пространств*. Москва: Языки русской культуры, с. 198 – 211. (Yanko 2000: Yanko, T. Bytovanie i obladanie: konstruktсии s glagolom *byt'*. – In: *Logicheskij analiz yazyka: Yazyki prostranstv*. Moskva: Yazyki ruskoj kul'tury, pp. 198 – 211.)
- Cinque, Krapova 2013: Cinque, G., I. Krapova. The two „possessor raising” constructions of Bulgarian. – In: *University of Venice, Working Papers in Linguistics*, Vol. 18, pp. 65 – 89.
- Isačenko 1974: Isačenko, A. On „have“ and „be“ languages (a typological sketch). – In: *Slavic Forum Essays in Linguistics and Literature*. Paris: The Hague.
- Partee 2004: Partee, B., J. Kim, Yu. Lander (Eds.). *Possessive and Beyond: Semantics and Syntax*. GLSA Publications, Amherst, Mass., USA.
- Weiss 2020: Weiss, D. Possession. – In: Greenberg, M., L. Grenoble (Eds.). *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online/possession-COM_032397> [14.01.2024]

PSEUDO-POSSESSIVE CONSTRUCTIONS (*U* + GENITIVE) IN RUSSIAN AND THEIR BULGARIAN PARALLELS

Galina I. Kustova^a, Elena Yu. Ivanova^b

V.V. Vinogradov Russian Language Institute of the Russian Academy of Sciences^a,
St. Petersburg State University^b

galinak03@gmail.com^a, e.y.ivanova@spbu.ru^b

Abstract. The paper discusses different types of situations in which the possessive group *u* + genitive is used to encode the subject. In Russian, such a group can be a marker of a wide range of subjects, including possessor (*У него две собаки* ‘He has two dogs’); experiencer subject of internal states (*У меня было чувство/подозрение, что P* ‘I had a feeling/suspicion’), subject of involvement (*У нас пожар* ‘At our place we have a fire’; *У него обыск* ‘They conduct a search at his place’; *У меня чайник перегорел* ‘My kettle got burnt’), agent referent in situations with suppressed or lost control (*У меня встреча* ‘I have a meeting’; *У меня мотор не заводится* ‘My motor does not start’). Due to the coding of the subject by the *u*-group, all such situations receive a pseudo-possessive conceptualization. The Bulgarian correspondences to these Russian constructions have been analysed on the material from the parallel corpus.

Keywords: *possessor, possessive constructions, pseudo-possessivity, agentivity, translation equivalents*

Galina I. Kustova
V.V. Vinogradov Russian Language Institute
of the Russian Academy of Sciences
Volkhonka, 18 / 2
Moscow 119019
Russia

Elena Yu. Ivanova
St. Petersburg State University
Universitetskaya Emb., 7–9
St. Petersburg 199034
Russia

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.30>

ТЕМП НА РЕЧТА И ТЕМП НА АРТИКУЛАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА РЕЧ НА НОСИТЕЛИ НА КИТАЙСКИ МАНДАРИН, ИЗУЧАВАЩИ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД¹

Мирена Пацева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

mirena.patseva@slav.uni-sofia.bg

Резюме. Съпоставят се прозодични аспекти на четена реч на носители на български език и на китайски мандарин (КМ), които изучават български като чужд. Целта е да се анализират темпорални измерения на речта им, като се потърсят причините за различията и се набележат проблемни области като насоки на преподавателската работа. С методите на инструменталната фонетика чрез Praat се измерва общото времетраене (t) на прочита на текст и се изчисляват стойностите на *темпа на речта* (с паузи) и на *артикулацията* (без паузи), както и на процентното представяне на паузите. Резултатите показват, че и двата типа темп са по-бавни при КМ. Сред причините за това са високият процент на t на паузите и хезитациите, удълженото време за артикулация, „отварянето“ на срички чрез вокална епентеза, както и липса на редукция на неударените срички. Редуцирана е диференциацията между ударените и неударените срички, което допринася за чуждия акцент в речта на носителите на КМ.

Ключови думи: *темп на речта, темп на артикулация, преподаване на прозодия, български език, китайски мандарин*

1. Увод

Преподаването на произносителни особености традиционно се е отнасяло към сферата на обучението по красноречие (Munro 2021: 135). То е важно за политици, артисти и професионални говорители и има значимо място при изграждане на социалния статут. Затова не е учудващо, че в основата на вниманието към произношението е бил стремежът към преодоляване на негативни социални оценки и стигматизиране. В чуждоезиковото обучение (ЧЕО) преподаването на произношение се разработва мащабно и с дълга традиция по отношение на най-масово изучавания втори език – английски. Сред пионерите в областта са Хенри Суит и Дейвид Аберкромби. Сравнително скромно е мястото на произношението в преподаването на българския език като чужд (БЕЧ). То със сигурност присъства в ежедневната работа в клас, но рядко намира място в програмите и учебниците. Основен принос в областта след *Фонетичния курс по български за чуждестранни студенти* на Манафова и др. (Манафова / Manafova 1972) е разработката на Анна Слуцка *Учебник по българска фонетика за чуждестранни студенти-филолози* (Слуцка / Slutska 1993). Тя е автор и на фонетичните задачи в учебника по български език за чужденци (Хаджиева и др. / Hadzhieva et al. 2006). Подобни задачи присъстват в първите 10 урока и в учебника на Хаджиева и др. (2014) с автор Й. Велкова.

Днес има подчертан интерес към преодоляването на чуждестранния акцент от студенти, които имат желание да се реализират в България. Сред тях са потомствените българи от Украйна, Молдова, Сърбия, Македония. Някои от тях имат систематична подготовка по граматика и литература и целта им е да „изчистят“ говора си от акцента и речевите навици на родното си обкръжение. Това се отнася частично и за амбициозни студенти, които се подготвят за работа като преводачи в дипломатически мисии в силно конкурентна среда като участниците в настоящото изследване.

Работата има за цел да осветли някои прозодични аспекти на българския език (БЕ), говорен като първи/роден (E1), и втори/чужд език (E2). От гледна точка на чуждоезиковото преподаване се

¹ Статията е подготвена с финансовата подкрепа на ФНИ, МОН за проект Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване № КП-06-Н40/11 от 12.12.2019 към ФНИ, МОН.

насочваме към причините, които забавят и „накъсват“ речта на чуждестранните студенти, за да помогнем за осъзнаването и коригирането им. Изследването се основава на теоретичните и експерименталните разработки върху БЕ на Тилков, Бояджиев (Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978, 2013, Тилков / Tilkov 1981), Мишева (Мишева / Misheva 1991) и на съпоставителните изследвания на Андреева, Димитрова, Събев през последните десетилетия (Andreeva, Dimitrova 2022, Sabev, Andreeva et al. 2023, Dimitrova 1997). Прозодични аспекти на БЕ се коментират и в работите на Катерина Кросуайт (Crosswhite 2003), Драга Зек (Zec 2002) и др. Отчитат се резултатите на трудовете върху овладяването на сегментните особености на Е2 (Flege 1995, 2021, Best et al. 1995).

2. Защо да преподаваме прозодия в ЧЕО?

Прозодичните маркери на речта служат като сигнали за интенцията на говорещия. Акцентите предават информация за информационната структура на изказването, а граничните тонове – за връзката между езиковите единици. Словното ударение е характеристика на лексемите, а в редица случаи предава и граматически значения. Друг компонент на прозодията, обект на вниманието ни тук – **темпът** на речта, е значим фактор за перцепцията и разбирането и на първи (Е1), и на втори език (Е2), който влияе върху реализацията както на мащабните езикови структури като фразите и изреченията, така и на нивото на думата, например при реализирането на относителната роля на морфологичните компоненти (Chen, Robb 2004: 174). Естествено е за чуждестранните студенти да говорят бавно. Необичайният темп обаче невинаги е приемлив. Ако се говори твърде бързо (дори на роден език), „изпускаме нишката“, а когато чужденци артикулират прекалено бавно с големи паузи, носителите на езика нямат търпение да ги изслушат. Студентите „прочитат“ това в израза и в езика на тялото на събеседниците си и, ако им липсва настойчивост, се отказват да говорят. Може ли обучението по БЕЧ да повлияе на темпа на речта? Едва ли препоръката да забързат речта си ще има успех, по-ефективно е набелязването на причините за бавното говорене, пораждащо комуникативни проблеми и осъзнаването им като път към коригиране на проблема.

Значимостта на прозодията за възприемането и разбирането на Е2 в ЧЕО се отбелязва от редица автори (Munro 2021: 146). Повишаването на осъзнаването ѝ се формулира като съществена задача на обучението (Chun, Levis 2021: 621). Това е в сила особено когато става дума за език цел с лексикална акцентна система като БЕ, изучаван от носители на тонален език като КМ. Друга съществена особеност на КМ е *сричковият* ритъм, който означава, че времетраенето на сричките е съпоставимо (Мок 2009). За разлика от него БЕ заема междинна позиция в континуума между сричковия и акцентния ритъм (Dimitrova 1997) или клони към втория (Zec 2002).

Съществени са различията и в сричковата структура на двата езика. Тя е разнообразна в БЕ (Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 2013: 149 – 151) и допуска консонантни комплекси с три (*здраве, сфинкс*), дори четири компонента (*встрани*). Доминантната сричкова структура в КМ е CV или CVN (Zhu, Мок 2022: 324), в нея има строги ограничения за вида и броя консонантни звукове в началото и в кодата на сричката (Duanmu 1999). Според Дуанму в стандартния китайски повечето срички имат пълна рима, описана като VX, но тя може да се редуцира, когато сричката не е изявена, при т.нар. неутрален тон при служебни думи, например [тə] като интерогативна частица.

3. Изследване на темпа на речта и темпа на артикулацията

Темпът на речта е възлов параметър на речевата продукция и на развитието ѝ. По него може да се съди за когнитивни, моторни, артикулаторни процеси, както и за степента на овладяване на езика (Е1 или Е2). Той служи за измерването ѝ, но може и да е цел на обучението за подобряване на речевата продукция (Lew, Chen, Lin 2022). Факторите, които го определят, са както биологически (анатомични, невромускулни), така и сенсомоторни (свързани с моториката и планирането на речта), и лингвистични (фонологични, семантични, граматични). Компонентите му са времетраенето на единиците на речевата продукция и паузите. Различават се два типа темп – *на речта*, който се получава на основата на пълното време на речева продукция с паузите, и *артикуляционен темп*, при който паузите се изключват (Laver 1994: 158).

Настоящата работа е част от серия изследвания на различни прозодични параметри на речта на чуждестранни студенти, изучаващи БЕЧ. Тя цели да очертае конкретни прозодични проявления на чуждия акцент, върху които да се фокусира преподаването. Измерва се времетраенето на речевата продукция и на отделните прозодични единици. Изчислява се процентното представяне на паузите, стойностите на темпа на речта и на темпа на артикулацията. Поставя се въпросът какви са причините за различията между българските и китайските говорители.

3.1. Методология и процедура

С методите на инструменталната фонетика чрез програмата за звуков анализ Praat (Boersma, Weenink 2023) се записва и анализира четена реч². Материалът, който анализираме тук, представлява езопова басня, която често се използва в съпоставителни фонетични изследвания. Текстът се състои от 6 изречения, 91 думи и 200 срички.

Участниците са китайски студенти на средна възраст 23,4 години, специализанти за един семестър в СУ (5М, 2Ж). Основната група от шестима студенти са учили една учебна година БЕЧ в Пекинския университет за чужди езици и са се обучавали един семестър в СУ с хорариум 14 часа на седмица. Всички участници са запознати с езиковия материал за ниво Б2 по скалата на ОЕЕР (2006). В контролната група участват четирима носители на БЕ (2М и 2Ж)³ на съпоставима възраст (26,1).

Процедурата включва следните стъпки. Текстовете за запис предварително се четат на глас с произносителни корекции, като новата лексика се въвежда и се апробира в разговор. Записът е на програмата Praat чрез звукова карта Behringer и микрофон Shure, фиксиран на диадема, свързани с персонален компютър Lenovo. Ръчно се сегментират⁴ и анотират срички и паузи. Измерва се броят и времетраенето (t) на единиците в милисекунди (ms). Резултатите на носителите на КМ и БЕ се съпоставят и анализират, като се използват данни и от други релевантни изследвания.

3.2. Резултати

Темпът се изчислява като брой речеви единици (срички) в единица време (секунда). Речта на носителите на езика е сравнително гладка, като средният брой паузи е 11,2. Те закономерно са по-дълги между изреченията и по кратки между фонологичните фрази. Запъванията и нефункционалните паузи са единични. При четене на Е2 във всеки прочит присъстват между 3 и 5 хезитации, автокорекции, повторения. За съпоставимостта на данните, допълнителните речеви елементи (повторения, автокорекции) се включват към времетраенето на паузите (озвучени или не). Времето без паузи е само за „чистия“ прочит на текста. При него броят на сричките може да варира поради елизии, епентези и сливания на срички (Таблица 1.). Например някои български участници произнасят *кой е* като една сричка. В китайските записи елизиите са по-чести при момчетата, например **сверния* вместо *северния* с елизия на -е-. Не са редки случаите, особено при момчетата, на добавяне на срички с цел облекчаване на произнасянето на консонантни комплекси (*север@ния*) и „отваряне на сричките“ на сричкова граница (*вятър@*), което се свързва със спецификата на китайската сричка и с произносителните навици. Този допълнителен елемент се включва в броя на сричките, ако гласната надвишава 50 ms.

² В серията изследвания, в които участват общо 11 китайски говорители, се използват също диалози, административна реч, отделни думи в носещи изречения, записи на упражнения в клас, презентации и др.

³ Сред записите на български информанти фигурира и сегментиран запис, предоставен от С. Димитрова, за който авторът ѝ изказва благодарност.

⁴ Определянето на границите на сричките се основава на правилата за деление на срички на Тилков и Бояджиев (2013: 149 – 151) и на приемането, че консонантните комплекси не се разделят на сричкова граница, ако са често срещани в езика.

Таблица 1. Темпорални измерения на речта на мъже и жени – български говорители (БГМ и БГЖ) и китайски говорители (КММ и КМЖ).

	БГ			КМ		
	БГМ	БГЖ	Средно БГ	КММ	КМЖ	Средно КМ
t четене (с паузи)	37 719,77	38 894,87	38 307,32	65 970,07	70515,48	68 242,78
t артикул (без паузи)	30 599,57	31 797,21	31 198,39	47 025,68	54543,07	50 784,38
Паузи	7 120,21	7 097,66	7 108,93	18 944,39	15 972,41	17 458,4
% на паузите от t четене	18,88 %	18,25 %	18,56 %	28,01%	22,65%	25,33 %
Брой срички	196,5	197	196,75	199, 5	213	206,25
Темп на речта	5,225	5,115	5,17	3,11	3,03	3,075
Артикулационен темп	6,42	6,29	6,36	4,29	3,91	4,11

Средното време за четене е почти 66 секунди (65 970,07 ms) за КММ⁵), а при КМЖ е малко повече (70515,48 ms). „Чистото“ време за артикулиране на текста (без паузи) е съответно 47025,68 ms и 54543,07ms. Средното t на паузите при мъжете обаче превишава това при жените (18944,39 ms > 15972,41 ms), като се приближава до една трета от общото t (28,72%). Средното t и процентният дял на паузите в българските прочити естествено е по ниско (7108,93 и 18,56%), както и другите темпорални стойности.

Средната стойност на темпа на речта при НКМ е 3,075, т.е. те произнасят малко над три срички в секунда, а тази в контролната българска група е 5,17. Последната стойност е близка до получената стойност от Андреева и Димитрова (Andreeva, Dimitrova 2022) – 5,1. Артикулационният темп средно е 4,11 за НКМ и 6,36 при носителите на езика. Стойностите са по-високи при мъжете в двете групи. Резултатите са в синхрон с изводите на редица изследвания за това, че чужд език се говори по-бавно (Andreeva, Dimitrova 2022).

3.3. Обсъждане. Какви са причините за бавния темп в четена реч на Е2?

Времетраенето на някои прочити на носителите на КМ надвишава в пъти това при носителите на езика. Бавният темп се обяснява преди всичко с допълнителното време за кодиране и декодиране – извикване от паметта на езикови модели при речева продукция на чужд език (Trofimovich, Basker 2006). Този общ когнитивен фактор за Е2 взаимодейства с конкретни артикулационни затруднения, проявяващи се чрез:

1. хезитации, автокорекции, повторения,
2. голям брой и времетраене на паузите,
3. бавна артикулация на езиковите единици, свързано с:
 - 3.1. удължаване на клитики,
 - 3.2. липса на редукция на неударени срички,
 - 3.3. „отваряне“ на срички и облекчаване на консонантни комплекси с добавяне на гласни.

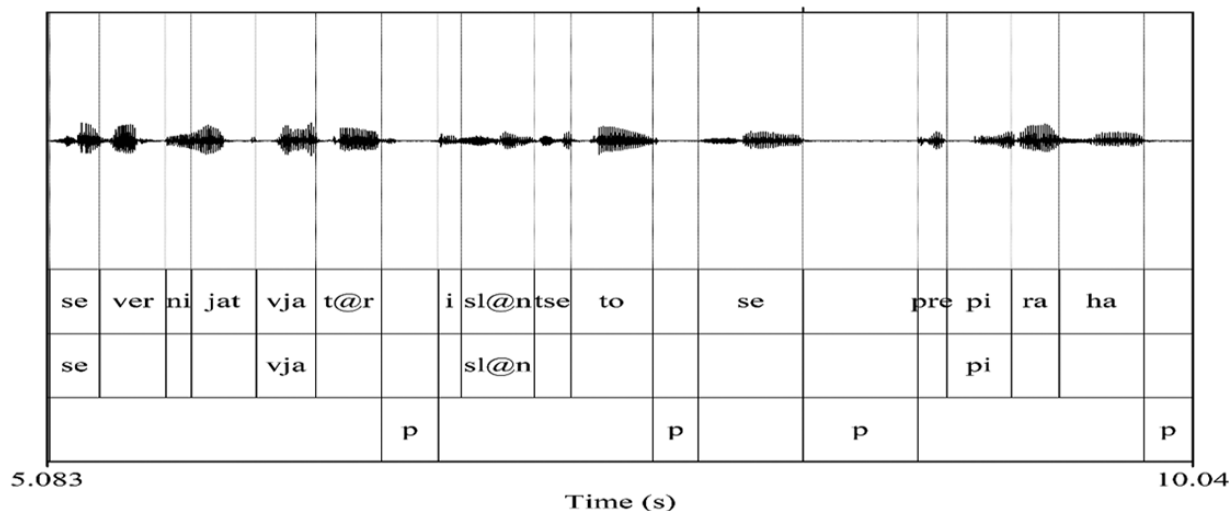
(1) Хезитациите са между 3 и 5, при които се добавят средно 6,8 срички (между две и дванадесет). При фалстартовете се повтарят и коригират фрази (*толкова по-плътно*), отделни думи (*започва* вм. *започна*) и най-често части от думи *уси-/усилията*, *серби-/северния*, *прът-/плътно*. Хезитациите често са пред многосрични или семантично неясни нови думи, съдържащи консонантни комплекси (*всички*) или при комбиниране на семантичния и фонетичния фактор (*по-плътно*).

(2) Броят и времетраенето на паузите с различна функция⁶ превъзхождат в пъти тези в българската контролна група. Освен в края на изречение или като маркер на фразова граница те се поя-

⁵ Използваме съкращенията КММ за носители на китайски мандарин – мъже, КМЖ – жени и съответно БЕМ за носители на български език – мъже и БЕЖ – жени.

⁶ Физиологична (за вдишване и преглъщане), лингвистична (в служба на синтаксиса и семантиката), прагматична (маркира промяната на темата и на говорещия (Lew et al 2022)).

вяват и пред многосрични думи (*усилията, увиваше*), семантично неясни (*препираха*) или трудни за произнасяне (*счита*) лексикални единици. Те често разкъсват: словосъчетания: *те # решиха; вятърът # духаше; свали # дрехата; един # пътник* и прозодични думи: *се # препираха; да # грее; да # признае*, дори думи (*север#ния*) (Фигура 1). При това естествено речта се „накъсва“, нарушава се плавността ѝ, което влияе на разбираемостта на речта, формулирана като *усилие при възприемането на речта*, дори и предаването на смисъла да не се накърнява.

Фиг. 1. Илюстрация на разкъсване на прозодичната дума *се препираха*, обособяването на частицата „се“ с паузи от двете ѝ страни и удължаване до 453,6 ms на фона на средно *t* на сричките 270,85 ms във фразата *Северният вятър и слънцето се препираха*⁷.

(3.) Бавната артикулация се изразява в удълженото времетраене на изговарянето на сричките. Стойностите са представени в Таблица 3, като средното *t* при носителите на БЕ е 158,87 ms, а при КМ – 245,46 ms, като при мъжете и от двете групи е по-кратко. Тя отразява стремеж към акуратно изчитане на буквените означения в текста. Сама по себе си тя може и да не затруднява особено възприемането на речта, но перцептивното усилие нараства, когато в чуждоезиковата реч се удължават компоненти, които системно се редуцират в БЕ като клитиките и наударените срички.

Таблица 3. Средно времетраене за всички срички, на ударените, на неударените и съотношение между тях

	БГ			КМ		
	М	Ж	БГ средно	КМ-М	КМ-Ж	КМ средно
Средно <i>t</i> на сричка (ms)	156,53	161,21	158,87	236,04	254,87	245,46
Средно <i>t</i> ударена сричка (ms)	203,51	210,62	207,07	273,73	297,87	285,8
Средно <i>t</i> неударена сричка (ms)	125,99	133,49	129,74	223,79	242,54	233,17
Съотношение на ударена и неударена сричка	1,62	1,53	1,575	1,22	1,23	1,23
Съотношение на ударена и средна сричка	1,3	1,31	1,305	1,16	1,17	1,165

(3.1.) Освен че отделят клитиките с паузи (Фигура 1), китайските говорители често ги произнасят със значително по-дълго времетраене (*t*) – средно 232,72 ms, което е почти два пъти повече от това при българите (Таблица 2). Например *се* (453,6 ms) *препираха*; *ще* (301,86 ms)

⁷ Записите са транскрибирани чрез SAMPA (Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet), като звукът *ъ* се транскрибира като *@* (Wells, 1997).

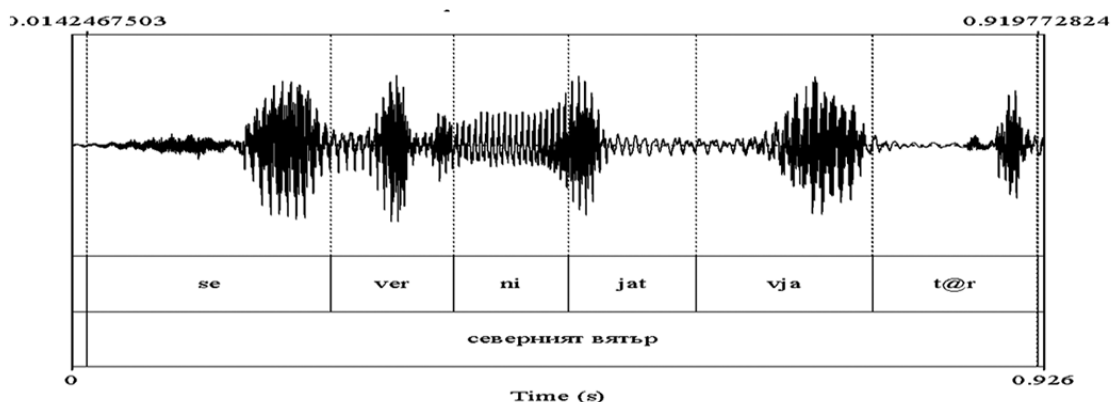
се (491,67 ms) *счита*. За сравнение, при български участници средното *t* на клитиките е 120,97 ms т.е. 76,14% от средната стойност на сричката (158,87 ms), а в редица случаи те се редуцират дотолкова, че се сливат със съседни срички. Например *да си свали* се произнася [d@.ssv@.li] с елизия на гласната *-и-*.

Таблица 2. Средно, максимално (max) и минимално (min) времетраене на клитиките в текста.

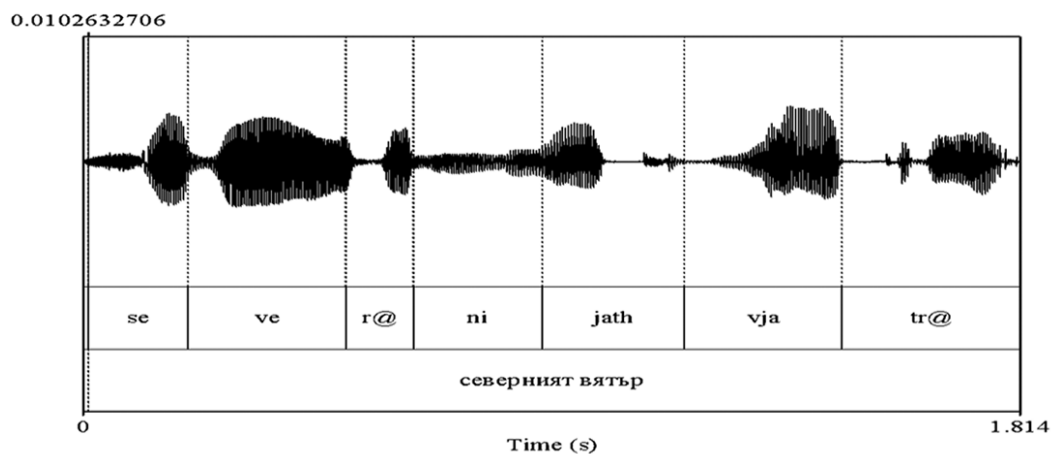
	БГ	КМ
t средно за клитика	120,97 ms	232,72 ms
max	218,35 ms	491,67 ms
min	60,1 ms	63,39 ms

(3.2.) Друг фонетичен фактор за по-бавния темп е липсата на редукция на неударените срички и минималната разлика на ударени и неударени срички (Таблица 3). Към това се прибавя и честото удължаване на последната сричка в думата дори да не е на фразова граница (Фигура 1.). Съотношението между ударени и неударени срички е значително по-категорично изразено при носителите на езика с лексикално акцентуване – БГ, като различието е по-изявено при мъжете, а при КМ е слабо изразено и почти идентично при мъже и жени.

(3.3.) За забавения темп на артикулацията допринасят и случаите на „отваряне на сричката“ с гласен звук (отбелязван с @) за избягване на нетипични за китайската сричкова структура съгласни в позицията на кода и консонантни комплекси, илюстрирана във фразата *северният вятър* (произнесен с метатеза) на Фигура 2Б.

Фиг. 2А. Осцилограма на речта на носител на БЕ (Ж)

Фиг. 2Б. Осцилограма на речта на носител на КМ (Ж)

3.4. Бележки за преподавателската практика

Резултатите на изследването потвърждават извода за това, че на E2 се говори по-бавно (Guion, Flege, Liu 2000, Andreeva, Dimitrova 2022). Сред причините за по-бавния темп на говорене може да обособим следните групи:

- А. Непълно или неактивно езиково знание, което се проявява в паузи или автокорекции пред нови или неразпознати единици.
- Б. Бавен достъп до моторните програми за изговаряне на езиковите единици, особено когато те не са в основна форма в текста.
- В. Артикулаторни трудности поради произносителни навици на E1, които се проявяват в отваряне на сричките с добавяне на гласна поради спецификата на сричковата структура в E1, както и близки стойности на времетраенето на ударени и неударени срички поради сричковия ритъм в КМ.
- Г. Недостатъчно познаване и автоматизиране на прозодични особености на E2 като редуцията на неударените срички и други фонетични промени.

Перцепцията на говорене с бавен темп не е безпроблемна, още повече че „забавянето“ не е равномерно, а е следствие на принципно различна прозодична организация на речта на E2, подчинена на характеристиките на E1 (сричков ритъм, преобладаване на отворени срички, липса на редуция на неударените срички и обособяване на клитиките). Въпреки че не можем да говорим за директен трансфер на темпа на речта (Zhu, Mok 2022: 325), със сигурност има пренос на произносителни навици, свързани с ритъма и сричковата структура, които имат темпорални измерения. Прозодичният трансфер влияе на плавността на речта наред с други фактори като общата когнитивна плавност, отразяваща индивидуалния стил на говорене, нивото на владеене на E2 и опита (Feng 2022). Последните са свързани с извличането от дългосрочната памет на езиковите единици заедно със супрасегментните им характеристики. Пътят до тях се „павира“ от активирането им в различни контексти, при което достъпът се осъществява чрез множество синаптични връзки. За подобряването му допринасят задачи за слушане с разбиране на различни гласове и провокиране на студентската активност в учебните дейности. По отношение на четенето може да се предложи артистично представяне на драматични и забавни текстове и диалози.

Интересен подход предлага Дъглас Демо (Demo 2001) за използване на изследването в клас като средство за мониторинг на собствената продукция на студентите. Подходът му е *дейностен* (следвайки насоките на ОЕЕР 2006) и включва 4 компонента: запис, прослушване, транскрибиране и анализ. Идеята му може да се използва като рамка на дейности за подобряване на произношението чрез осъзнаване на критичните области, визуализиране и прослушване на грешки в съпоставка с такива на колегите и с продукция на носители на езика. Адаптираната схема включва следните стъпки (частично апробирани в клас):

1. Записите, направени за изследователски цели, се използват за учебни цели. Те естествено ангажират вниманието на студентите, когато се анализира собствена продукция или такава на колеги (като от тях се отстранят повторенията и запъванията, за да не отклоняват вниманието).
2. При прослушването всички имат думата за набелязване на отклонения и особености в прочита. За да се активира групата, произносителните грешки могат да се сигнализират чрез пляскане или тупане, за да се включи игрови компонент и моторно действие.
3. След прослушването следва транскрибиране на записа под формата на диктовка със задачата да се запише правилната форма, като забелязаните отклонения се отбелязват в скоби. Целта е чрез активно вземане на решения всеки участник да провери своето познаване на нормата и степента на увереност за корекция на грешки.
4. Прослушване на записи на носители на езика на мъжки и женски глас, съпроводен с визуализация на анотацията на Praat.
5. Анализът предвижда класификация на типовете грешки и формулиране на общи тенденции и индивидуални стратегии при съпоставка на звукозаписите с транскрипцията.

4. Заключение

Темпът на речта безспорно е сред основните фактори за разбираемостта и за постигането на комуникативните цели със средствата на изучавания втори език. Измеренията му се включват в оценката на *плавността* на речта. Върху нея може да се работи, като се отчетат комплексните причини за забавената реч на чуждестранните студенти. Сред тях на първо място е трансферът от Е1 и перцептивното уподобяване, което действа освен на сегментно, и на супрасегментно ниво по отношение на ритъма и сричковата структура, които имат темпорални измерения. Освен това оптималният темп на речта и на артикулацията зависи от вътрешни и външни фактори. Сред първите са езиковото ниво на обучаваните – техните езикови знания и практически опит, както и индивидуалните вариации и предпочитания. Сред външните фактори е съдържанието и степента на познатост на лексиката и синтактичната организация на текста.

Въпреки че забавянето на темпа на говорене е неизбежно за чуждестранните студенти, след определен праг то става източник на напрежение – времевият обхват на краткосрочната памет се поставя на изпитание с отдалечаването на езиковите единици една от друга и се увеличава усилието за разбиране. Изводът за преподаването е, че за да бъдат по-успешни участници в комуникацията, студентите със самостоятелно и свободно ниво на владене на езика следва да се стремят освен към акуратно произнасяне на сегментите на езиковите единици, и към отчитане на темпоралните измерения от перспективата на възприемачия.

При нивата на самостоятелно и свободно владене на езика могат да се използват възможностите за визуализиране на речевия процес (чрез Praat), като за материал могат да послужат фрагменти от автентична реч (подкасти, новини). Технологичният анализ на речта на носителите на езика да се съпоставя с продукцията на ЧС като илюстрация на фонетични особености и произносителни трудности.

Цитирана литература / References

- Манафова 1972: Манафова, А. и др. *Фонетичен курс по български за чуждестранни студенти*. София: ИЧС. (Manafova 1972: Manafova, A. et al. *Fonetichen kurs po balgarski ezik za chuzhdestranni studenti*. Sofia: ICHS.)
- Мишева 1991: Мишева, А. *Интонационна система на българския език*. София: БАН. (Misheva 1991: Misheva A. *Intonatsionna sistema na balgarskiya ezik*. Sofia: BAN)
- ОЕЕР 2006: *Обща европейска езикова рамка: учене, преподаване, оценяване, 2006*. София, Релакса ООД. (OEER 2006: *Obshta evropeyska ezikova ramka: uchene, преподаване, otsenyavane, 2006*. Sofia: Relaksa OOD).
- Слущка 1993: Слущка А. *Учебник по българска фонетика за чуждестранни студенти-филолози*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Slutska 1993: Slutska, A. *Uchebnik po balgarska fonetika za chuzhdestranni studenti-filolozi*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Тилков, Бояджиев 2013: Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Българска фонетика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Tilkov, Boyadzhiev 2013: Tilkov, D., T. Boyadzhiev. *Balgarska fonetika*. Sofia: UI “Sv.Kliment Ohridski”.)
- Тилков, Бояджиев 1978: Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Ударението в българския книжовен език*. София: Народна просвета. (Tilkov, Boyadzhiev 1978: Tilkov, D., T. Boyadzhiev. *Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Тилков 1981: Тилков Д. *Интонацията в българския език*. София: Народна просвета. (Tilkov 1981: Tilkov, D. *Intonatsiyata v balgarskiya ezik*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Хаджиева 2006: Хаджиева, Е. и др. *Български език за чужденци*. София, УИ „Св. Климент Охридски“. (Hadzhieva 2006: Hadzhieva, E. et al. *Balgarski ezik za chuzhdentsi*. Sofia: UI “Sv.Kliment Ohridski”.)
- Хаджиева 2014: Хаджиева, Е. и др. *Лесното в трудния български език*. София: Гутенберг (Hadzhieva 2006: Hadzhieva et al. *Lesnoto v trudniya balgarski ezik*. Sofia: Gutenberg.)
- Andreeva, Dimitrova 2022: Andreeva, B., S. Dimitrova. The Influence of L1 Prosody on Bulgarian-accented German and English. *Proc. Speech Prosody*, 2022, 23-26 May 2022, Lisbon, Portugal, pp.764 – 768.
- Best, Goldstein, Douglas 2009: Best, C., L. Goldstein, M. Douglas. Articulating the Perceptual Assimilation Model (PAM): Perceptual Assimilation in Relation to Articulatory Organs and Their Constriction Gestures. – *The Journal of the Acoustical Society of America*, 125(4): 2758. DOI: 10.1121/1.4784648.
- Boersma, Weenink 2023: Boersma, P., D. Weenink. *Praat: Doing Phonetics by Computer*. <<https://www.fon.hum.uva.nl/praat>> [18.1.2024].

- Chen, Robb 2004: Chen, Y., M. Robb. A Study of Speaking Rate in Mandarin Speakers of American. – *Asia Pacific Journal of Speech, Language and Hearing*, 9, 173 – 188.
- Crosswhite 2003: Crosswhite, K. Spectral Tilt as a Cue to Word Stress in Polish, Macedonian, and Bulgarian. – In: *ICPhS-15*, 767 – 770.
- Chun, Levis 2021: Chun, D., J. Levis. Prosody in Second Language Teaching: Methodologies and Effectiveness. – In: C. Gussenhoven, A. Chen (Eds.). *The Oxford Handbook of Language Prosody*. <<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198832232.001.0001>> [8.1.2023].
- Demo 2001: Demo D. Discourse Analysis for Language Teachers. ED456672 2001-09-00. ERIC Digest. <<https://eric.ed.gov/?id=ED456672>> [1.11.2023].
- Dimitrova 1997: Dimitrova, S. Bulgarian Speech Rhythm: Stress-timed or Syllable-timed? – *Journal of the International Phonetic Association*, vol. 27, issue 1 – 2, 1997, pp. 27 – 33.
- Duanmu 1999: Duanmu S. The Syllable in Chinese. – In: H. van der Hulst, N. Ritter (Eds.). *The Syllable: Views and Facts*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, pp. 477 – 500.
- Duanmu 2000: Duanmu S. *The Phonology of Standard Chinese*. Oxford: Oxford University Press.
- Feng 2022: Feng, R. Cognitive Factors Influencing Utterance Fluency in L2 Dialogues: Monadic and Non-monadic Perspectives. – *Front. Psychol.* <<https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.926367/full>> [28.02.2024].
- Flege 1995: Flege, J. E. Second-language Speech Learning: Theory, Findings, and Problems. – In: Strange, W. (Ed.). *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-language Research*. Timonium MD: York Press, pp. 229 – 273.
- Flege 2021: Flege, J. New Methods for Second Language (L2) Speech research. – *Second language speech learning: Theoretical and empirical progress*. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108886901.004>. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 119 – 156.
- Guion, Flege, Liu 2000: Guion, S. , Flege, J., Liu, S. Age of Learning Effects on the Duration of Sentences Produced in a Second Language. – *Applied Psycholinguistics*, 21, pp. 205 – 228.
- Laver 1994: Laver, J. *Principles of Phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lew, Chen, Lin 2022: J. Lew, L.-M. Chen, Y. C. Lin. Speech Timing in Typically Developing Mandarin-Speaking Children From Ages 3 To 4. – In: *The 34th Conference on Computational Linguistics and Speech Processing (ROCLING 2022)*, Taipei, Taiwan, November 21-22, 2022. The Association for Computational Linguistics and Chinese Language Processing, pp. 230 – 235.
- Mok 2009: Mok P. On the Syllable-timing of Cantonese and Beijing Mandarin Chinese. – *J. Phonetics*, vol. 2, pp. 148 – 154.
- Munro 2021: Munro, M. J. *Applying Phonetics*. NJ: Willow Blackwell.
- Sabev, Andreeva, Gabriel, Gruenke 2023: Sabev, M., B. Andreeva, C. Gabriel, J. Gruenke. Bulgarian Unstressed Vowel Reduction: Received Views vs Corpus Findings. – *Interspeech 2023*, Dublin Processing. <https://www.researchgate.net/publication/373218505_Bulgarian_Unstressed_Vowel_Reduction_Received_Views_vs_Corpus_Findings> [8.02.2024].
- Trofimovich, Baker 2006: Trofimovich, P., W. Baker. Learning Second Language Suprasegmentals: Effect of L2 Experience on Prosody and Fluency Characteristics of L2 Speech. – *Studies in Second Language Acquisition*, 28(1), pp. 1 – 30.
- Wells 1997: Wells, J. SAMPA Computer Readable Phonetic Alphabet. – In: Gibbon, D., Moore, R., Winski, R. (eds.). *Handbook of Standards and Resources for Spoken Language Systems*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Part IV-B. <<https://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/index.html>> [18.02.2024].
- Zec 2002: Zec, D. Constraints on Multiple Feature Occurrence. – In: Fanselow, G. and Féry, C. (eds.). *Resolving Conflicts in Grammars*. Linguistische Berichte. Sonderheft, 11, pp. 265 – 301.
- Zhu Mok 2022: Zhu, Z., Mok, P. Can Speech Rate Transfer Between Languages? Evidence from Japanese and Mandarin Chinese. – *Proc. Speech Prosody*, 2022, pp. 342 – 346.

RATE OF SPEECH AND RATE OF ARTICULATION OF BULGARIAN SPEECH BY CHINESE MANDARIN SPEAKERS STUDYING BULGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Mirena Patseva

Sofia University St. Kliment Ohridski

mirena.patseva@slav.uni-sofia.bg

Abstract. Prosodic aspects of the read speech of Bulgarian and Chinese Mandarin native speakers who are learning Bulgarian as a foreign language are compared. The goal is to analyze the temporal dimensions of their speech, looking for the reasons for the differences and identifying problem areas as guidelines for teaching. With the methods of instrumental phonetics using Praat we measure the total time of reading a text and calculates the values of speech rate (with pauses) and articulation rate (without pauses), as well as the percentage of pauses. The results show that both types of pace are slower in the read speech of Bulgarian as L2. Among the reasons for this are the high rate of duration of pauses and hesitations, the extended time of articulation, the “opening” of syllables by vocalic epenthesis, as well as the lack of reduction of unstressed syllables. The differentiation between stressed and unstressed syllables is reduced, which contributes to the foreign accent of the Chinese speakers.

Keywords: *speech rate, rate of articulation, teaching prosody, Bulgarian language, Chinese Mandarin*

Mirena Patseva
Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Blvd Tsar Osvoboditel
Sofia 1504

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.31>

КОНСТРУКЦИЯТА *DATIVUS ABSOLUTUS* В СТАРОБЪЛГАРСКИ, СТАРОАНГЛИЙСКИ И ГОТСКИ ЕВАНГЕЛСКИ ТЕКСТОВЕ

Антоанета Джельова^а, Мария Анастасова^б

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“^{а,б}

a_dzhelyova@uni-plovdiv.bg^а, mariaanastasova@uni-plovdiv.bg^б

Резюме. *Dativus absolutus* представяме в структурен план като синтактична аналитична конструкция с два основни компонента – главен (причастие) и подчинен (име), а в съдържателен план тълкуваме като квазисубектно-квазипредикатна или квазиобектно-квазипредикатна синтаagma, равностойна на субектно-предикатна синтаagma с финитен глагол. *Dativus absolutus* е една от проявите на общотипологично явление на индоевропейските езици – изразяване на предикация чрез нелична глаголна форма и име в косвен падеж.

Ключови думи: абсолютни конструкции, синтактична аналитична структура, квазисубектно-квазипредикатна синтаagma, квазиобектно-квазипредикатна синтаagma

Въведение

Абсолютните конструкции в повечето древни и съвременни езици са със спорен статут и произход, поради което продължават да бъдат обект на нестихващ научен интерес и оживени дискусии.

Терминът *absolutus* ‘абсолютен’ е зает от традиционната латинска граматика със значение ‘свободен, несвързан’. Първата му употреба в разглежданите конструкции е от XI в. в *Breviarium de dictamine* на Алберих от Монтекасино (Ruppel 2013: 5).

С термина се означават конструкции, считани за полупредикативни, независещи от нито един член на изречението. Техен основен структурен компонент е нелична отглаголна словоформа, която е в съчетание с име, маркирано с косвен падеж. Наложено е мнението, че конструкциите са равнозначни на подчинени обстоятелствени изречения. Тази интерпретация се дължи на факта, че при анализа им лингвистите се опират твърде много на съвременните им съответствия с финитен глагол и на контекста. Приема се, че не са глаголни клаузи, а конструкции с именен характер (вж. Ruppel 2013: 9; Serbat 1979: 353; Bauer 2000: 331). В абсолютните конструкции някои автори виждат изразяване на вторична предикация.

Смята се, че абсолютните конструкции не са типични за езиците от номинативен тип и че са проекция на инактивните изречения от активния по тип индоевропейски праезик, където предикацията се е изразявала посесивно (Джельова / Dzhelyova 2019: 42).

Наличието на голям брой абсолютни конструкции в древните езици се обяснява с доминирането на паратаксиса (вж. Балута / Valuta 2015: 354, Богоявленская / Bogoyavlenskaya 2021: 1182). При паратаксиса се наблюдават поставени една до друга независими клаузи, между които няма йерархия (Clackson 2007: 171, 224).

Въз основа на данни от древните езици се предполага, че в индоевропейския праезик често са се използвали отглаголни съществителни и прилагателни, които са се съчетавали с клаузи с финитни глаголи (Bauer 2000: 337). Поради изобилието от причастни конструкции с различна семантика подчинените клаузи не са били често явление (Савченко / Savchenko 1974: 352 – 353).

За произхода на *dativus absolutus* в разглежданите езици – старобългарски, готски и староанглийски – се оформят две основни теории: калкиране на гръцкия *genitivus absolutus* (за езиците с преведени библейски текстове от гръцки – напр. старобългарски и готски) или калкиране на латинския *ablativus absolutus* (конструкциите в италианската група езици, както и в староанглийски); автохтонен произход (унаследяване от индоевропейския праезик и последващо самостоятелно развитие в дъщерните езици).

Цел, метод, задачи, корпус. Целта на този текст е да представи *dativus absolutus*: 1) като системно-структурно явление с определени типологични и специфични черти; 2) като проява на дискурса, отразяваща определена културно-религиозна ситуация.

Съобразяваме се със съвременната постнекласическа научна парадигма.

Структурно-системният типологичен подход в съдържателен план се опира на въведените в обращение от А. Джелъова за анализ на езикови явления категории *субект*, *обект*, *предикат* и *квази-субект*, *квазиобект* и *квазипредикат*. Към употребяваните в съвременната постнекласическа научна парадигма категории квазисубект и квазиобект авторът добавя и *квазипредикат*, за да могат да се анализират не само философски и социални, но и езикови явления (вж. Джелъова / Dzhelyova 2015a: 33 – 35). Тук същностите, определяни като *quasi-* (квази-), се осмислят не като странични и „извън“ или като съответстващите на латинския термин *мним*, *неистински*, *лъжлив* (според класическата парадигма), а като същности, свързващи противоположни и взаимнодопълващи се явления. Характеризирани за квазисъщността са нестабилност, неравновесие, нестационарност. Двете противоположности могат да са неразграничени, да се проявяват едновременно или непрекъснато да преминават една в друга под влияние на вътрешни и външни явления със системен или хаотичен характер.

Чрез структурно-системен формален подход представяме лексико-граматичните класове, участващи в конструкцията, с характерните за тях морфологични и синтактични категории. Акцентираме върху структурносинтактичната характеристика на *dativus absolutus* съобразно разграничението на *синтактична аналитична* и *синтактична синтетична конструкция* (Джелъова / Dzhelyova 2011; Джелъова / Dzhelyova 2019: 51).

Съпоставителният анализ е върху ексцерпиран материал от Мариинското евангелие за старобългарски, Усекските евангелия за староанглийски, Библията на Вулфила (Codex Argenteus)¹ за готски и текстовете на гръцки² и латински³. Изходният гръцки текст, от който са старобългарският и готският, и латинският му превод, от който е староанглийският, са дадени, за да се видят съответствията между употребата на *dativus absolutus* в старобългарски, готски и староанглийски – факт, който се изнася за първи път и отваря ново изследователско поле. Изборът на дателен падеж в изследваните езици е различен от падежите в гръцки и латински.

Основните ни задачи са: съдържателно-типологична и формално-типологична характеристика на *dativus absolutus*; определяне на типа на предикация му; проследяване на отношенията между *dativus absolutus* и съседната клауза с финитен глагол; уточняване на произхода на конструкцията – автохтонно явление или калка.

Методологичен апарат. За характеризиране на предикацията на *dativus absolutus* използваме семантичните категории *субект* – *предикат* – *обект* и *квазисубект* – *квазипредикат* – *квазиобект*, които приемаме като основни за съдържателната типология (вж. Джелъова / Dzhelyova 2015a: 33 – 35). Посочените категории са в системно-структурни опозитивни отношения: *субект* – *квазисубект*, *предикат* – *квазипредикат* и *обект* – *квазиобект*. Описват се чрез признаците:

активност : *инактивност* : *пасивност*,
йерархичност : *равностойност*,
конкретност : *абстрактност*,
реалност : *потенциалност*,
наблюдаемост : *ненаблюдаемост*,
свободна : *делима* : *неделима свързаност*,
функционална определеност : *неопределеност*,
част : *цялост*,
наличие : *липса*.

¹ В примерите (освен Лк 24.47) езиците следват последователността: старобългарски, гръцки, готски, староанглийски, латински. В някои готският липсва поради непълните ръкописи. Освен пословен превод под всеки пример е даден и Синодалният от 1993 г. <<https://bg-patriarshia.bg/web-bible>> [03.01.2024].

² Nestle 1904: Nestle, E. *Greek New Testament*. British and Foreign Bible Society. <<https://biblehub.com/text>> [03.01.2024].

³ Jerome. *Latin Vulgate*. Bible Foundation and On-Line Book Initiative. <<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus%3Acorpus%3Aperseus%2Cauthor%2CVulgate>> [03.01.2024].

За езикова предикация предлагаме следната дефиниция: рефериране на явления от действителността като субект, обект, предикат или като квазисубект, квазиобект, квазипредикат и изразяването им в изречението чрез определени лексико-граматични класове, конкретизирани чрез номинативни единици с формални маркери. За традиционната интерпретация на предикацията са достатъчни категориите субект и предикат, а в предложената от нас за *dativus absolutus* са необходими и квази-катеориите.

Субектът е семантична категория за означаване на денотати с външна и вътрешна активност (инактивност), със собствено движение и дейност и най-висока йерархична значимост. Денотатът е делимо свързан с други денотати или съществува самостоятелно и независимо от тях. Характеризиращите го динамични признаци (движение, дейност, състояние) са неделимо или делимо свързани с него. Той е реално съществуващ конкретен или абстрактен феномен. Има точно определена функция.

Обектът е семантична категория, обединяваща наименования на денотати без собствена активност, движение и процеси. Обектът е обозначение на отделен и самостоятелен продукт, резултат от дейността или действията на живи същества или природни явления. Признаците му са придобити в резултат на външно въздействие и са статични. Съществува реално и е в подчинително отношение спрямо субекта и предиката. Има точно определена функция.

Предикатът е семантична категория за означаване на динамични признаци – реални и наблюдаеми линейно протичащи действия, дейности, процеси и състояния, неделимо или делимо свързани със своите носители – субекти. Предикатът е определен във времето и пространството спрямо момента на говорене и говорещото лице. Граматичен израз на тази определеност са категориите време и глаголно лице и число.

Определяща характеристика за субекта, обекта и предиката е тяхната функционална определеност, стабилност, равновесие. Те са устойчиви на езикови промени и поддържат равновесието на езиковата система.

Субектът и предикатът образуват субектно-предикатна синтагма.

Квазисубектът означава денотат, съединяващ противоположни, взаимнозависими и допълващи се явления – част и цялост, реалност – потенциалност, наличие – липса. Квазисубектът означава свързаността на всяко нещо с друго и съществуването на всяко нещо едновременно заради себе си и заради друго. Квазисубектът и динамичните му признаци – движение, действие, процес, състояние – са неделимо свързани. Обединява противоположни функции – едновременно субект и обект.

Квазиобектът е семантична категория, която изразява недискретната проява на материята. Служи за означаване на явления, които се състоят от свързани или неделимо свързани съставни части – наименования на абстрактни понятия, вещества, течности, а също и хиралносиметрични части от тялото на живо същество или природен феномен с жизнен цикъл (растения). Съставните му части са равностойни. Не съществуват самостоятелно. Квазиобекти са и самостоятелните единични природни феномени (*море, небе, Земя, камък, посоките на света*) или циклично повтарящи се явления, всяко от които предполага другото (*ден – нощ*). Денотатите, категоризирани като квазиобекти, нямат собствено движение. Техните движения са част от движението на целостта, към която те принадлежат, или са резултат от нейното съществуване.

Квазипредикатът представя динамични или статични признаци – движения, действия, дейности, процеси, състояния, които са реални или потенциални и наблюдаеми или ненаблюдаеми и протичат *едновременно* с други. Признаците са представени в своята нелинейност и неопределеност по отношение на момента на говорене и говорещото лице. В граматиката квазипредикати са хибридните глаголно-именни образувания (инфинитив, причастие, герундив) или глаголни форми за 3 л. ед. ч., употребявани в безлични изречения. При квазипредикатите глаголните категории време и залог са с относителна определеност, а категорията лице липсва.

Квазисубектът, квазиобектът и квазипредикатът са функционално и формално нестабилни и в неравновесие. В езика при тях се наблюдават най-съществените промени във функциите и във формите им.

Квазисубектът и квазипредикатът образуват квазисубектно-квазипредикатна синтаagma. Неделимо свързване съществува и между квазиобекта и квазипредиката, които също изразяват предикация чрез квазиобектно-квазипредикатна синтаagma.

За представянето на синтактичната структура на *dativus absolutus* във формално-типологичен план използваме разграничението на аналитичните конструкции на синтактични и морфологични (вж. Джелъова / Dzhelyova 2015b: 19). Разликата между тях е в типа свързване и в задължителната или факултативна употреба на подчинения компонент. При синтактичните аналитични структури има делимо свързване, а при морфологичните – неделимо свързване на двата компонента, независимо че може да не са в непосредствена близост (вж. Джелъова / Dzhelyova 2011; Джелъова / Dzhelyova 2019: 51). При синтактичната аналитична структура е възможно отпадане на подчинения компонент – в случая името в дателен падеж. Когато е двучленен, *dativus absolutus* е синтактична аналитична структура, а когато е едночленен – синтактична синтетична. *Dativus absolutus* в старобългарски, староанглийски и готски най-често е двучленен, но се среща и като едночленна синтактична синтетична конструкция.

Според изложеното *dativus absolutus* е клауза – квазисубектно-квазипредикатна или квазиобектно-квазипредикатна синтаagma, равностойна на клауза с финитен глагол.

Анализ. *Dativus absolutus* съдържа два компонента от изменяемите лексико-граматични класове, от които причастието е главен, а името – подчинен. Двата компонента са в контактна позиция и могат да разменят местата си.

1. Ἰησοῦ кръштѣшию сѧ и молашѣ сѧ. отворише сѧ небо. Лк 3.21
 Исус кръстил се и молещ се отвори се небето
καὶ Ἰησοῦ βαπτισθέντος καὶ προσευχομένου ἀνεῳχθῆναι τὸν οὐρανὸν
jah at Iesu ufdaupidamma jah bidjandin usluknoda himins,
and pām Hælendē gefulledum and gebiddendum. heofon wæs geopenud
 и този лечител кръстен/кръстил се и молещ се небето бе отворено⁴
et Iesu baptizato et orante apertum est caelum
 ‘и когато Исус, след като се кръсти, се молеше, отвори се небето’
2. ἰ σ'κλο за οὔτρα въ единъ советъ. придѣ на гробъ въскрѣвъшию слънцью. Мк 16.2
 и много рано сутрин в една събота дойдоха на гроба изгряло слънцето
καὶ λίαν πρωΐ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνῆμα, ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου.
jah filu air þis dagis afarsabbate atiddjedun du þamma hlaiwa at urrinnandin sunnin.
and swyðe ær ānum restedæge cōmon tō þære byrgene, ūp āsprungenre sunnan
 и много рано една събота дойдоха на онзи гроб изгряло слънцето
et valde mane una sabbatorum veniunt ad monumentum orto iam sole
 ‘И в първия ден на седмицата дойдоха на гроба много рано, след изгрев слънце’

В конструкцията могат да присъстват и неизменяеми думи – съюзи, енклитични съюзи, наречия или реализиращи валентността на причастието падежни словоформи.

Този общ тип конструкции в отделните индоевропейски езици има различни прояви при двата компонента: сегашно, минало, бъдещо причастие и име в падеж, характерен за конкретния език (локатив в санскрит, генитив в гръцки, аблатив в латински – датив в старобългарски, староанглийски и готски). Смятаме, че е важно да се отбележи, че староанглийското минало причастие може да има активна, пасивна, както и възвратна семантика, което потвърждава неопределеността на причастието като квазипредикат.

3. сълзѣдѣшемигъ нигъ съ горы. сърѣте и народъ многогъ. Лк 9.37
 слезли те от планината посрещна го народ много
κατελθόντων αὐτῶν ἀπὸ τοῦ ὄρους συνήντησεν αὐτῷ ὄχλος πολὺς.
dalah atgaggandam im af fairgunja, gamotida imma manageins filu

⁴ Може и ‘бе се отворило’.

him of þām munte farendum, him agēn arn mycel menego.
 той от онази планина слизащ го посрещна голяма тълпа
descendentibus illis de monte occurrit illi turba multa
 ‘когато те слезоха от планината, посрещна Го много народ’

4. **ЕЩЕ ЕМОУ ГЛЪЖШТОУ.** ПОНДЕ ЕДННЪ ОТЪ АРХИСИНАГОГА Лк 8.49
 още той говорещ дойде един от архисинагогата
Ἐτι αὐτοῦ λαλοῦντος ἔρχεται τις παρὰ τοῦ ἀρχισυναγώγου ...
nauhran imma rodjandin gaggijb sums manne fram þis fauramableis swnogais
Him þā gyt specendum, þā cōm sum man tō þære gesamnunge ealdre...
 той като още говорещ тогава дойде някакъв човек от онази архисинагога
adhuc illo loquente venit a principe synagogae ...
 ‘Докато още говореше, дойде някой от дома на началника на синагогата’

5. **СЛЪШАШТЕМЪ ЖЕ ВСЪКМЪ ЛЮДЕМЪ. РЕЧЕ КЪ ОУЧЕНИКОМЪ СВОИМЪ. ∴** Лк 20.45
 слушащи всички хора каза към учениците свои
Ἀκούοντος δὲ παντὸς τοῦ λαοῦ εἶπεν τοῖς μαθηταῖς
at gahausjandein þan allai managein qar du sipojnam seinaim:
Ðā sæde hē hys leorningcnihtum, eallum folce gehyrendum.
 Тогава каза той на неговите ученици всичкият народ слушащ
audiente autem omni populo dixit discipulis suis
 ‘И когато целият народ слушаше, Той каза на учениците Си’

6. **И ИЗГОНЕНЪ ВЪКСОУ ПЪРОГЛА НЪМЪ. Мт 9.33**
 и изгонен бесът проговори немият
καὶ ἐκβλήθεις τοῦ δαιμονίου ἐλάλησεν ὁ κωφός.
And ūt ādryfenum þām dēofle, sē dumba spræc
 И навън изгонен онзи дявол този ням проговори
et eiecto daemone locutus est mutus
 ‘И след като бесът биде изгонен, немият проговори.’

7. **ВЪВЪШЮ ЖЕ ДЪНН. ИШЕДЪ НДЕ ВЪ ПУСТО МЪСТО.** Лк 4.42
 бил ден. излязъл отиде в пусто място
Γενομένης δὲ ἡμέρας ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ἔρημον τόπον.
biþeh þan warþ dags, usgaggands galaiþ ana auþjana stad
Ðā gewordenum dæge, sē Hælend ūt gangende fērde on wēste stōwe
 Тогава бил ден този лечител навън излизащ отиде на пусто място
facta autem die egressus ibat in desertum locum
 ‘А когато настана ден. Той излезе и отиде в самотно място’

Основни квазисубекти в *dativus absolutus* в старобългарски са: името *Исус*; заместващото го анафорично местоимение за м. р. ед. ч. дат. падеж *емоу*; съществителни събирателни като *народъ*, *людн* и заместващото ги анафорично местоимение в дат. п. *нмъ*, обобщителното местоимение *всѣмъ*. Интересна е появата на *dativus absolutus* с думата *вѣкъ*, също свързана с категорията квазисубект. За квазиобекти приемаме наименованията на природни феномени и явления – *ден*, *нощ*, *вечер*, *слънце*.

Сходна ситуация за готски посочва Й. Еда. Преобладаващи са субектите (при нас квазисубекти), представени от формите за мн. ч. на третоличните, показателните и обобщителните местоимения. Чести са употребите на първолично и третолично местоимение в ед. ч., отнасящи се до Христос, а при съществителните собствени – формите за дат. падеж *Iesua* или *Iesu* (Eda 1988: 42). Има и спорадични появи на името *winda* ‘вятър’, което тук приемаме за квазиобект.

В староанглийски квазисубект най-често се изразява чрез дателното лично местоимение *him* за м. р. и ср. р. ед. ч. и м. р., ж. р. и ср. р. мн. ч. Не се употребява вариант на старогръцкото *Iēsous* или латинското *Iesus* (от иврит), а името е калкирано със староанглийското *Hælend* ‘лечител, месия’. Много често квазисубекти са показателното местоимение *þām* и обобщителното *eallum*. Събира-

телни съществителни като *folc* ‘народ’ и *menigu* ‘тълпа, множество’ се срещат и в староанглийския *dativus absolutus*. ‘Бяс’ се предава с *dēofol* ‘дявол, демон’, което също приемаме за квазисубект. За квазиобекти служат наименованията на части от тялото (*sneow* ‘коляно’, *hand* ‘ръка’), природни феномени и явления (*sun* ‘слънце’ и *dæg* ‘ден’, но и други, по-редки).

Причастие, което е квазипредикат, е образувано много често от глагола за съществуване, глаголи за движение, говорене, мисловна и психическа дейност – *вѣтн*, *итн*, *нзѣтн*, *вѣннтн*, *сѣннтн*, *ходнтн*, *нсходнтн*, *глаголатн* и др., т. е. означаващи съществуване, действие или дейност, тъждествени със своя носител или неотделимо принадлежащи на носителя си, а при наименованията за природни феномени и явления означаващи присъщите само на тях признаци и др.

В настоящия корпус в староанглийски не се срещат конструкции от типа *dativus absolutus* с причастия от глагола за съществуване *bēon/wesan*. В комбинация с квазиобект се използва глаголът (*ge*)*weorþan* ‘ставам, съм’, който е синоним на *bēon/wesan*. Чести квазипредикати са причастия от глаголи: за движение *faran* ‘ходя, вървя’, *gangan* ‘ходя, вървя, отивам’, *forlāetan* ‘напускам’; за комуникация *cleopian/clypian* ‘викам’, (*ge*)*cweþan* ‘казвам’, *sprecan* ‘говоря’, (*ge*)*bidan* ‘моля’, *gehyran/gehieran* ‘чувам, слушам’; (*ge*)*fyllan* ‘свършвам, завършвам, изпълвам’; *gefullian* ‘кръщавам (се)’.

Възможно е причастие в *dativus absolutus* да се употреби и самостоятелно – подобно на едносъставните изречения с финитен глагол. Тази особеност също изглежда общотипологична, тъй като примери има и в старобългарски, и в староанглийски.

8. вѣстѣ	же	идѣхшѣмъ	по пѣтн.	рече	едннѣ	къ нему.	Лк 9.57
случи	се	идещи	по пътя	каза	един	към него	
<i>Kaì πορευομένων αὐτῶν ἐν τῇ ὁδῷ εἶπεν τις πρὸς αὐτόν</i>							
<i>warþ þan gaggandam im in wiga qaþ sums du imma</i>							
<i>Ðā</i>	<i>hī</i>	<i>fērdon</i>	<i>on wege,</i>	<i>sum</i>	<i>him</i>	<i>tō cwæð</i>	
Тогaвa	тe	вѣрвяхa	пo пѣтѣ	един	нeгo	нa кaзa	
<i>factum est autem ambulans illis in via</i>							
‘И кoгaтo тe вѣрвяхa пo пѣтѣ, рeчe Мy нѣкoй’							

9. <i>and</i>	<i>bēon</i>	<i>bodud</i>	<i>on his</i>	<i>naman dædbōte</i>	<i>and</i>	<i>synna forgyfenesse</i>	
и	дa	бѣдe	пoпoвѣдвaнoв	нeгoвo	имe	пoкaяниe	и нa грeхoвeтe
<i>on ealle þēoda, āgynnendum fram Hierusalem.</i> Лк 24.47							
нa всички нaрoди зaпoчвaщo/и oт Йeрyсaлим							
<i>et</i>	<i>praedicari</i>	<i>in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum</i>					
<i>in omnes gentes</i>		<i>incipientibus</i>	<i>ab Hierosolyma</i>				
‘и дa бѣдe пoпoвѣдвaнo в Нeгoвo имe пoкaяниe и пpoщeниe нa грeхoвeтe y всички нaрoди, нaчeвaйки oт Йeрyсaлим’							

В Лк 9.57 е засвидетелстван *dativus absolutus* без квазисубект в старобългарски, докато в гръцки, латински и готски такъв е налице. В староанглийски има финитен глагол. Друга причина, поради която примерът представлява интерес, е безличната употреба на глагола за съществуване в старобългарски, комбиниран с *dativus absolutus*.

В Лк 24.47 в староанглийски има *dativus absolutus* без квазисубект или квазиобект, а в латински – *ablativus absolutus* без квазисубект или квазиобект.

От направените изследвания на предикативните причастия и от нашите наблюдения можем да обобщим, че в преведените евангелски текстове на старобългарски, готски и староанглийски употребата на причастия в предикативна функция е основна. Много е важно обстоятелството, че причастната и финитната клауза са най-често свързани безсъюзно, със съчинителен съюз или с неизменяема дума с неопределен статут по отношение на паратаксиса или хипотаксиса.

Сравнителният анализ на *dativus absolutus* разкрива общи системно-структурни отношения и тенденции в развитието на съставните ѝ компоненти в старобългарски, староанглийски и готски. В евангелските преводи на всеки един от тези езици се виждат и специфичните особености при употребата на *dativus absolutus*.

Старобългарският *dativus absolutus* е функционално по-свободен от гръцкия *genitivus absolutus*. Солидаризираме се с Ремънова, която отбелязва, че гръцкият *genitivus absolutus* в старобългарски винаги се превежда с *dativus absolutus*, но старобългарският *dativus absolutus* невинаги има съот-

ветник *genitivus absolutus* в гръцки. Тя обръща внимание и на обстоятелството, че при гръцката абсолютна конструкция субектът (при нас квазисубект) винаги е различен от субекта в съседното изречение с финитен глагол, а в старобългарски конструкцията се среща и с един и същи референт (Ремнѐва / Remnĵova 2004: 312). Фактът е отбелязан и от Р. Вечерка. Най-много такива примери се откриват в Супрасълския сборник (Večerka 1961: 51 – 52).

В изследване на Р. Вечерка са посочени употреби на старобългарския *dativus absolutus*, които превеждат различни гръцки синтактични структури: субстантивиран инфинитив след предлог *εν*, *accusativus cum infinitivo*, гръцкото независимо причастие в именителен падеж. Вечерка счита *dativus absolutus* за самостоятелно книжовно средство (Večerka 1961: 55 – 56).

Върху абсолютните конструкции в готски работят Й. Еда (Eda 1988) и В. В. Моргалѐва (Моргалѐва / Morgalĵova 2008). Авторите установяват наличието на *dativus absolutus* и *accusativus absolutus* (със и без въвеждащ предлог; със и без експлицитно изразен подлог; със и без съответстваща абсолютна конструкция в гръцкия оригинал), а и *genitivus absolutus* и *nominativus absolutus*, засвидетелствани по веднъж в корпусите им.

Отбелязва се още и фактът, че готският *dativus absolutus* е широко застъпен и в друг ръкопис – *Skeireins* (van Der Meer 1930: 87 ff., цит. по Eda 1988). Спори се дали оригиналът му е готски, или е превод от гръцки. Ако предположим, че текстът не е преводен, това подкрепя теорията за автохтонния произход на готския *dativus absolutus*.

Много е важно, че в гореспоменатия ръкопис (*Skeireins*) се среща анакулутна употреба на *dativus absolutus* – т. е. всяка от конструкциите в *dativus absolutus* има поведение на самостоятелна клауза или изречение (Eda 1988: 43).

Заслужава внимание и фактът, че не всички конструкции от типа *dativus absolutus* съответстват на изходен гръцки *genitivus absolutus* или пък на значително по-рядко срещания гръцки *dativus absolutus*. Й. Еда предоставя примери, в които в гръцкия оригинал има финитна аористна форма или пък дативна именна фраза (Eda 1988: 45 – 46). До същите изводи стига и Моргалѐва (Моргалѐва / Morgalĵova 2008: 73 – 77).

В староанглийски падежът, типичен за абсолютната конструкция, е дателният, но има и спорадични примери с инструментален падеж. В по-късните ръкописи се появяват и конструкции, в които абсолютното причастие е застинала форма без падежно окончание и неопределима по падеж. Че формата е била изначално абсолютна дателна конструкция, личи от падежното окончание на субекта (при нас квазисубект или квазиобект), което все още е дателно, както и при проследяване в по-стари ръкописи, където причастieto е в дателен падеж (Callaway 1889: 318).

В староанглийски са засвидетелствани само 2 предполагаеми примера за *genitivus absolutus*, които според М. Калауей и Б. Мичъл не следва да се класифицират като абсолютни конструкции (вж. Callaway 1889: 323 – 324; Mitchell 1985: 940). Рядка е появата на *instrumentalis absolutus* и *accusativus absolutus*, като се приема, че те не са били характерни за староанглийски (Mitchell 1985: 930 – 940).

При разглеждането на *dativus absolutus* в староанглийските евангелски текстове и на латинските му корелати се вижда, че и при сегашното, и при миналото причастие най-често *dativus absolutus* съответства на латинския *ablative absolutus*. С *dativus absolutus* обаче се предават и латински апозитивни причастия (*participium coniunctum*). Има и случаи, в които латинският *ablative absolutus* се превежда с абсолютна конструкция с падежно немаркирано причастие. Откриват се примери, в които квазисубектът в *dativus absolutus* и субектът в клаузата с финитен глагол съвпадат.

Dativus absolutus в староанглийски е засвидетелстван почти изцяло в прозаични текстове. Посочват се и два неконсенсусни примера в поезия без директни латински корелати (Callaway 1889: 330 – 331).

Интересен факт за староанглийския *dativus absolutus* е, че той може да се появи в рамките на подчинена клауза (Mitchell 1985: 923).

Произходът на конструкцията в староанглийски е повод за разгорещени спорове, част от които подробно са описани от Б. Мичъл. Самият автор се съмнява, че староанглийският *dativus absolutus* е изцяло резултат от калкиране на латинския *ablative absolutus* (Mitchell 1985: 926 – 929).

В подкрепа на хипотезата ни за автохтонен произход на староанглийския *dativus absolutus* важно е наблюдението на Ф. Висер, че са регистрирани употреби в преводите на крал Алфред и на Уерферт, предназначени предимно за хора, които не знаят латински.

Друг факт, поддържащ тезата за местния характер на староанглийския *dativus absolutus*, е появата на конструкцията в най-старата непреводна част на Англо-саксонската хроника (Visser 1984: 1261).

В полза на нашето убеждение за автохтонния характер на *dativus absolutus* е обстоятелството, че абсолютните конструкции, и в частност разглежданият *dativus absolutus*, са изключително широко застъпени в индоевропейските езици. А. А. Балута отбелязва, че подобни конструкции са регистрирани в следните езикови групи: арийска (санскрит, хиндустани, урду); иранска (талишки); гръцка (старогръцки); славянска (старобългарски, староруски, (старо)чешки); балтийска (литовски, латвийски, латгалски); германска (староисландски, датски, идиш, английски, немски); италийска (латински); романска (португалски, италиански, френски) (Балута / Baluta 2015: 355 – 356). *Dativus absolutus* в частност е засвидетелстван в старобългарски, староанглийски, готски, староскандинавски, както и в староисландския (и в съвременния исландски) и старонорвежкия като негови наследници, старофризийски, старовисоконемски, в балтийските езици. Трудно е да се повярва, че в толкова много езици от различни езикови групи е настъпило калкиране, и то точно с един и същи падеж, различен от падежите, характерни за класическите езици.

Изводи

Конструкцията *dativus absolutus* е една от проявите на абсолютните конструкции, които са общотипологично автохтонно явление в индоевропейските езици. Във формалнотипологичен план я определяме като синтактична аналитична структура, а в съдържателен – като квазисубектно-квазипредикатна или като квазиобектно-квазипредикатна синтагма.

Използването на абсолютните конструкции според нас се дължи на общ когнитивен модел, който се проявява в различни формално-структурни варианти по отношение на лексико-граматичните класове, морфологичните им категории с техните грамеми и синтактичните им структури.

Смятаме, че в евангелските текстове на разглежданите езици при *dativus absolutus* доминира паратакисът. В полза на употребата на *dativus absolutus* при паратакис е отчитането на дискурсивната (комуникативната) същност на преводните богослужбни текстове – да се четат, слушат и запомнят. Евангелските текстове са подчинени на мнемотехниката (изкуството да се запомня) и паратакисът е един от използваните за целта похвати. В гръцките евангелски текстове и техните преводи има определени ритмични структури и различни синтактични фигури, които, освен че имат естетическа функция, служат и за запомняне.

В разглежданите преводни текстове се реализират два типа предикативни клаузи: субектно-предикатна в изречение с финитен глагол и именителен падеж на субекта и квазисубектно-квазипредикатна или квазиобектно-квазипредикатна – при конструкцията *dativus absolutus*. Двата типа обикновено са в паратактично отношение.

В този план можем да обобщим: в старите езици *dativus absolutus* е клауза с причастие в дателен падеж, *независима от и равностойна на* клауза с финитен глагол. Двата типа клаузи имат противоположни съдържателни и формални характеристики, но са взаимосвързани и взаимнодопълващи се и представят две различни картини на света.

Цитирана литература / References

- Балута 2015: Балута, А. А. *Особенности исторического развития грамматических форм глагола в индоевропейских и семитских языках (на материале глагольных имен)*. Москва. (Baluta 2015: Baluta, A. A. *Osobennosti istoricheskogo razvitiya grammaticheskikh form glagola v indoyevropeyskikh i semitskikh yazykakh (na materiale glagol'nyh imen)*. Moskva.)
- Богоявленская 2021: Богоявленская, Ю. В. Эволюция абсолютной причастной конструкции в языках романской, германской и славянской групп. – *Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология*, 2021, Т. 31, вып. 6. (Bogoyavlenskaya 2021: Bogoyavlenskaya, Yu. V. Evolyutsiya absoljutnoy prichastnoy konstruktсии v yazykakh romanskoy, germanskoy i slavyanskoy grupp. – *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya Istoriya i filologiya*, 2021, T. 31, vypusk 6.)
- Джелъова 2011: Джелъова, А. Липсата на граници в езика и формално-типологичните ѝ прояви при простите езикови знакове морфема и дума. – *Следите на словото*. Пловдив: изд. „Контекст“. (Dzhelyova 2011: Dzhelyova, A. Lipsata na granici v ezika i formalno-tipologichnite j proyavi pri prostite ezikovi znakove morfema i дума. – *Sledite na slovoto*. Plovdiv: izd. „Kontekst“.)

- Джельова 2015а: Джельова, А. *Типологична характеристика на глаголно-именните словосъчетания с родителен и с дателен падеж в старобългарския книжовен език. Автореферат*. Пловдив. (Dzhelyova 2015a: Dzhelyova, A. *Tipologichna harakteristika na glagolno-imennite slovosachetaniya s roditelen i s datelen padezh v starobalgarskiya knizhoven ezik. Avtoreferat*. Plovdiv.)
- Джельова 2015б: Джельова, А. Към формално-типологичната характеристика на синтетичните и аналитичните структури в българския език. – *Материали IV Международного научно-методичного семинара з българска мова, литература, култура та историја. 22–23 травня 2015 року. Збірник тез*. Бердянськ : БДПУ. (Dzhelyova 2015b: Dzhelyova, A. Kam formalno-tipologichnata harakteristika na sintetichnite i analitichnite strukturi v balgarskiya ezik. – *Materialy IV Mizhnarodnoho naukovno-metodychnoho seminaru z bolhars'koyi movy, literatury, kul'tury ta istoriyi. 22–23 travnya 2015 roku. Zbirnyk tez*. Berdyans'k: BDPU.)
- Джельова 2019: Джельова, А. *Старобългарски език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Dzhelyova 2019: Dzhelyova, A. *Starobalgarski ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisij Hilendarski“.)
- Моргалёва 2008: Моргалёва, В. В. Абсолютные причастные обороты в готском и древнеанглийском. – *Вестник ТГПУ*, 2008. Выпуск 2 (76), стр. 73 – 77. (Morgaljova 2008: Morgaljova, V. V. Absolutnyye prichastnyye oboroty v gotskom i drevneanglijskom. – *Vestnik TGPU*, 2008. Vypusk 2 (76), str. 73 – 77.)
- Ремнёва 2004: Ремнёва, М. Л. *Старославянский язык: Учебное пособие*. Москва: Академический проект. (Remnjova 2004: Remnjova, M. L. *Staroslavjanskij jazyk: Uchebnoe posobie*. Moskva: Akademicheskij projekt.)
- Савченко 1974: Савченко, А. Н. *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*. Москва: „Высшая школа“. (Savchenko 1974: Savchenko, A. N. *Sravnitel'naja grammatika indoevropskikh jazykov*. Moskva: „Vysshaja shkola“.)
- Bauer 2000: Bauer, B. *Archaic Syntax in Indo-European. The Spread of Transitivity in Latin and French*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Callaway 1889: Callaway, M. The Absolute Participle in Anglo-Saxon. – *The American Journal of Philology*, 1889, Vol. 10, No. 3, pp. 316 – 345.
- Clackson 2007: Clackson, J. *Indo-European Linguistics. An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Eda 1988: Eda, Yoko. A Study of Gothic Absolute Constructions. – *Gengo Kenkyu*, 1988, 93, pp. 39-60.
- Mitchell 1985: Mitchell, B. *Old English Syntax, Volume I: Concord, the Parts of Speech, and the Sentence*. Oxford: Clarendon Press.
- Ruppel 2013: Ruppel, A. *Absolute Constructions in Early Indo-European*. New York: Cambridge University Press.
- Serbat 1979: Serbat, G. L'ablatif absolu. – *Revue des études latines* 57: 340–54.
- Van Der Meer 1930: van Der Meer, M. J. Die Bedeutung and die Rektion der Gotischen Praepositionen. *Gotische Casus-Syntax II*. Amsterdam: De Koninklijke Akademie.
- Večerka 1961: Večerka, R. *Syntax aktivních participií v staroslověnině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Visser 1984: Visser, F. Th. *An Historical Syntax of the English Language. Part Two. Syntactical Units with One Verb*. Leiden: E. J. Brill.

DATIVUS ABSOLUTUS IN OLD ENGLISH, OLD BULGARIAN AND GOTHIC GOSPEL TEXTS

Antoaneta Dzhelyova^a, Maria Anastasova^b

Paisii Hilendarski University of Plovdiv^{a,b}

a_dzhelyova@uni-plovdiv.bg^a, mariaanastasova@uni-plovdiv.bg^b

Abstract. We interpret *dativus absolutus* structurally as a syntactic analytic construction with two major components – a main one (a participle) and a subordinate one (a substantive), and content-wise we treat *dativus absolutus* as a quasi-subject-quasi-predicate or quasi-object-quasi-predicate syntagm analogous to a subject-predicate syntagm with a finite verb. *Dativus absolutus* is one of the manifestations of a common typological phenomenon of the Indo-European – the expression of predication through a non-finite verb form and a substantive in an oblique case.

Keywords: *absolute constructions, syntactic analytic structure, quasi-subject-quasi-predicate syntagm, quasi-object-quasi-predicate syntagm*

Antoaneta Dzhelyova
Department of General Linguistics
and History of the Bulgarian Language
Faculty of Philology
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

Maria Anastasova
Department of English Philology
Faculty of Philology
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.32>

EXPLORING TEXTUAL DIVERSITY: SCIENTIFIC AND BUSINESS COMMUNICATION TEXTS IN ENGLISH LANGUAGE COURSES^{1*}

Vanya Ivanova^a, Gergana Petkova^b

University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”^a, Medical University - Plovdiv^b

vantod@uni-plovdiv.bg^a, Gergana.Petkova@mu-plovdiv.bg^b

Abstract. The ability to comprehend and engage with academic and professional documents is crucial for university learners pursuing a degree in informatics within the realm of their English language education. This article explores how teachers can introduce students to a variety of scientific and business communication texts by designing specific tasks to enhance their skills in interacting with such materials. Our goal is to give some insights to the ongoing conversation about foreign language education by sharing different strategies and assignments used in this context. We aim to highlight effective teaching practices that empower students to navigate the complexities of scientific discourse with confidence. The article provides a practical example, illustrating the teaching of the job application topic with background information and examples of practice activities.

Keywords: *language education; teaching strategies; scientific texts; business communication materials*

1. Introduction

To prepare university learners of English for their future careers, they must grasp the distinct features of the different types of academic and professional texts. Scientific texts and business communication materials exhibit specific styles, vocabulary, and grammatical structures that distinguish them from other written and spoken language forms. Proficiency in these nuances is vital for clear communication in professional settings and enhances professionalism. The authors aim to prepare university students for the language demands of their future careers by introducing them to various types of academic and professional texts and their unique characteristics and providing engaging practice ideas.

At the Faculty of Mathematics and Informatics of the University of Plovdiv, learners of English need to be proficient in working with scientific texts that present information related to scientific research, theories, or studies. In their foreign language classes, students have to become aware of the specific format of scientific texts, the process of peer reviewing, and be able to understand and describe empirical data. Equally important are professional or business communication materials, the category of which includes documents created for business purposes such as emails, memos, reports, business letters, proposals, and other forms of communication used in the corporate or professional world. University students majoring in informatics can benefit from business communication materials in English in their classes in various ways. For example, for their future careers, they will need to enhance their professional communication skills to be able to convey complex technical concepts clearly and concisely. Additionally, many information technology projects involve creation of reports so professional communication resources can provide examples and templates for writing reports, covering aspects such as structure, style, and content. Furthermore, clear and professional email communication is crucial in the business world, and business communication materials can provide learners of English with guidelines on email etiquette to help them understand how to compose effective and respectful emails. What is more, university students need to work on their presentation skills because they are frequently required to present their ideas and findings to various audiences. Business presentation resources can be very beneficial for incorporating effective presentation techniques, including slide design, delivery, and handling questions and objections. Such

^{1*} This study is financed by the European Union-NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project DUECOS BG-RRP-2.004-0001-C01.

materials can also be used for collaboration and team communication by providing examples and tips on how to communicate effectively within a team, addressing issues such as collaboration tools, virtual communication, and conflict resolution. Utilizing business communication materials in university English classes offers additional benefits, such as assisting students in preparing for job interviews, communicating effectively with clients, understanding their requirements, managing expectations, and creating and maintaining project documentation. Last but not least, these materials contribute to the development of cross-cultural communication skills, crucial for interacting with colleagues and clients from diverse cultural backgrounds.

2. Literature Review

Comparable research has been conducted by several authors. For example, (Rao 2014) discusses English for Science and Technology (EST) as a subset of English for Specific Purposes (ESP) in the context of engineering education. The author utilizes a combination of qualitative and quantitative research methods, including questionnaires, interviews, and classroom observations, to assess the language needs of engineering students and the teaching competencies required. Findings suggest a focus on specific language skills, teacher training, and the incorporation of Communicative Language Teaching for effective language education in engineering colleges. The study emphasizes the importance of understanding students' needs for successful language teaching and learning. In addition, (Rasulova, Ataulayeva 2023) explore approaches to teaching academic writing in English, focusing on the challenges faced by students in an English for Academic Purposes course. The authors analyze various methodological approaches, identify their strengths and weaknesses, and propose strategies to overcome difficulties in academic writing. They discuss the controlled-to-free approach, free-writing approach, paragraph-pattern approach, grammar-syntax-organization approach, and process approach. The study includes practical examples, such as creating cause-effect essays and annotations, with an emphasis on combining different approaches for effective teaching. The results suggest that a balanced combination of approaches enhances writing skills, considering both the process and the final product. Also, the article of (DiCerbo et al. 2014) reviews the construct of Academic English (AE) and its incorporation into instructional and teacher professional development research. It emphasizes the contextual nature of AE, highlighting its varied usage in different content areas, grade levels, and educational settings. The literature underscores the importance of considering language patterns related to specific situations and purposes. The article recommends further research priorities, including a systematic investigation of AE demands in teacher-student interactions, teacher talk, textbooks, and assessments. It also suggests exploring the impact of different approaches to AE instruction and rigorously documenting and evaluating professional development programs for AE teaching and learning. The authors stress the need to consider students' diverse characteristics, including prior educational experiences, English language proficiency, culture, and home language.

Although (Baker et al. 2014) aim at teachers of English learners in the elementary and middle grades, their guide can be viewed as a valuable resource for all educators teaching scientific work to English learners as it responds to current trends in education. This text introduces an updated practice guide on teaching academic content and literacy to young English learners. The original guide from 2007 focused on early reading interventions, while this updated version expands its scope to include middle school years and addresses academic vocabulary, writing, and content-area learning. The guide provides recommendations for teaching English learners in grades K–8, emphasizing the importance of learning academic English. The four key recommendations are intensive teaching of academic vocabulary, integration of oral and written English language instruction into content-area teaching, regular opportunities for developing written language skills, and small-group instructional intervention for struggling students. The guide targets educators working with English learners and is based on rigorous studies of instructional interventions, prioritizing practices with causal evidence.

3. Methodology

In the contemporary educational landscape, cultivating an appreciation for scientific texts among students presents a formidable challenge. The pervasive disinterest in extensive reading, particularly

within the realm of scientific literature, has propelled educators to explore innovative methodologies. These methodologies aim not only to captivate students' attention but also to enrich their comprehension and analytical skills.

This article seeks to elucidate a pedagogical approach meticulously crafted to sustain student interest in the often intimidating domain of scientific texts. Acknowledging the prevalent aversion to prolonged readings, especially in the context of English learning, our methodology adopts a multifaceted strategy to address this challenge.

The initial step involves providing concise descriptions of the text's format, accompanied by illustrative examples to furnish students with a preliminary understanding of the material. This introductory phase is instrumental in demystifying complex scientific jargon, thereby rendering subsequent engagement with the texts more accessible.

At the core of our methodology lies the diversification of activities designed to complement the textual content. Ranging from group discussions to interactive exercises, these activities aim to align the learning experience with the diverse preferences and learning styles of our students. This strategic integration not only sustains interest but also cultivates a profound comprehension of scientific concepts.

In contrast to the conventional approach of assigning lengthy readings and subsequent extensive written analyses, our method is tailored to accommodate the evolving landscape of student engagement. The focus shifts from the traditional expectation of lengthy written responses to fostering critical thinking through alternative avenues.

It is imperative to note that our intention is not to assert the exclusivity or unparalleled efficiency of this methodology in teaching scientific texts to English learners. Instead, we invite educators to engage in a discourse, sharing their experiences, insights, and alternative approaches. Through fostering a collaborative exchange of ideas, we aspire to enrich the pedagogical landscape and empower educators to adapt methodologies that resonate with the dynamic learning preferences of today's students.

In conclusion, this article serves as a humble contribution to the ongoing dialogue on effective teaching methodologies. We encourage fellow educators to delve into this discourse, share their experiences, and collectively elevate the art of teaching scientific texts to new heights. Depending on the learning objectives and the proficiency level of our students at Plovdiv University, we may adopt different approaches to teaching scientific and business communication texts in English. In our work, we focus on the development of skills and the analysis of texts with their similarities and differences. Developing skills is essential for learners to apply their language abilities such as reading comprehension, writing, critical analysis, and communication in real-world situations, whether in academic, professional, or personal settings.

When university learners of English are presented with a scientific or a business communication text in the classroom, first they are provided with background information about the topic and asked to share their preliminary knowledge on the topic. Then key vocabulary and concepts are introduced and emphasized by using visuals, multimedia, or discussions to activate prior knowledge. Relevant examples are added to help learners recognize and adapt to the specific genre. We try to make sure that the scientific texts we select align with the learners' proficiency levels, starting with simpler texts, and gradually increasing their complexity. It is important to consider the relevance of the topics to maintain students' interest and engagement in the work. If they experience any difficulties while reading samples of the texts, learners are encouraged to highlight unfamiliar terms or whole paragraphs, or take notes. While reading, if need be, pauses are made for comprehension checks and discussions. Similarly, after the learners have finished reading the text, peer discussions are organized to reinforce understanding, and written summaries or responses to questions are assigned.

To practice working with scientific or business communication texts, a variety of assignments can be offered, such as vocabulary exercises, for example matching scientific terms with definitions, answering comprehension questions to assess understanding of the text, writing tasks like summaries, analyses, or responses to prompts, and presentations to summarize and explain the content orally. Students' progress is tracked through their participation in the class work and various assignments such as quizzes, peer reviews, or self-assessment tools.

Since the onset of the pandemic, we have utilized Google Classroom for both in-class activities and the submission of homework assignments. Each week, students are allocated distinct tasks, and the platform proves valuable by facilitating constructive feedback on the submitted work. We consider timely feedback especially important for encouraging learners to reflect on their strengths and areas for improvement.

After the language course, we conduct summative assessments to evaluate not only students' language proficiency but also their understanding of content and application of the knowledge and skills acquired throughout the semester. Normally, we use a mix of written exams, presentations, and projects. We have described a project assigned during the English for Technology course involving the development of a website, a presentation, and a Kahoot quiz in (Ivanova et al. 2023: 343-349).

In our work, we try to regularly assess the effectiveness of the methodology and adjust our approach based on the learners' feedback and performance. We consider the Annual International Conference of the Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin the perfect forum for staying informed about new teaching strategies, sharing them with other teachers, and incorporating them into our work.

A practical example from our experience of introducing scientific or business communication texts to our students at the Faculty of Mathematics and Informatics is on the topic of *Job application*.

As mentioned earlier, we utilize the Google Classroom platform for our language course. Each week, we upload relevant materials under the designated topic for students to review. Additionally, we establish a shared file, featuring a table containing the names of all students in the respective group. This file grants them editor rights, enabling collaborative work in real time. This approach ensures that students can simultaneously contribute to the document and stay informed about each other's contributions.

In our discussion on job applications, we commenced with a brief introduction highlighting the significance of effective job applications. Learners were then prompted to articulate the three key components: a resume, a cover letter, and an interview. Subsequently, we delved into the subtopic of crafting a resume (CV), where we focused on its purpose and the essential sections, including contact information, objective or summary, work experience, education, and skills. The basics of formatting and organizing information within this document were also explained. As a practical illustration, students watched a quick tutorial on creating CVs and utilized an online platform to compose a new Europass CV. They followed tips for adding sections and specific information by selecting relevant options from a list, encompassing different types of skills such as language, digital, communication and interpersonal, management, and leadership skills.

To ensure privacy, students were advised against sharing sensitive personal information such as postal addresses and phone numbers when creating their CVs. Upon completion, students made copies and uploaded them to the Google Classroom platform. They engaged in peer review, providing feedback on each other's work. Finally, the teacher offered individualized feedback through comments. Below are some examples of students' work:

ABOUT ME

I'm a Plovdiv university student.
I study Programming, Math and English.
I have a drivers license.
I'm versed in photo editing.

I would like to be in:
Position: Entry-Level IT Support.
Description: Provide basic technical support, troubleshoot issues, and assist with IT tasks.

Thank you for reading my CV. Best regards.

02/01/2024

Fig. 1. Excerpt from a student's CV

WORK EXPERIENCE

Social Media Assisant

Lidl

Plovdiv, Bulgaria

- maintenance of social media accounts
- creating graphics for the media posts
- keeping up to date with promotions

EDUCATION AND TRAINING

Graphic Design Training

Social Media Manager

10/03/2021 – 14/05/2021

Plovdiv, Bulgaria | lild.bg

LANGUAGE SKILLS

Mother tongue(s)

Bulgarian

Other language(s)

English

Listening

C2

Dear Professor Golev

I am writing to express my interest in becoming a part of the IT Support team at the University of Plovdiv. It has always been a dream of mine to work with computers and having the opportunity to hone my skills in an establishment of this calibre is an honour.

I believe that my skill set will be just what I need to get this position due to my past experience in a very similar position, albeit private, I have built, upgraded and fixed over 30 computers for family, friends and clients.

I look forward to hearing from you to discuss this possibility.

Sincerely Krasimir.

Fig. 3. Excerpt from a student's cover letter

Fig. 2. Sample from another student's CV

After completing the task of creating a CV, we transitioned to the second subtopic: crafting a motivation or cover letter. Learners were prompted to distinguish between a cover letter and a resume, as well as between a cover letter and a motivation letter. Emphasis was placed on the importance of customizing each cover letter for the specific job, and the key elements of a cover letter were discussed, including an introduction, body paragraphs highlighting applicants' qualifications, and a strong closing. Once again, students were provided with structured information on this topic, enriched with examples to enhance understanding. Subsequently, students participated in a practical exercise, writing a cover letter to apply for a job. To add authenticity to the task, learners were given a list of entry-level job positions for applicants with no previous experience, allowing them to choose positions according to their personal preferences. The cover letters were written in a shared file, and afterwards, learners provided comments on each other's work. Below are some extracts from students' cover letters.

The subsequent subtopic focused on preparing for an interview. Initially, we engaged in a discussion highlighting the significance of interviews in the hiring process and underscored the importance of researching the company to which students were applying. Drawing on the diverse experiences of students who had participated in interviews in both their mother tongue and English, we leveraged their insights to explore common interview questions and strategies for effective responses. Additionally, we emphasized the relevance of body language and professional attire for success. The practical component of this session involved students conducting mock interviews in pairs or small groups.

To facilitate this task, learners examined an example of a mock interview for a position supervising children in an English learning summer camp, accompanied by guidance. An extract from the example is provided below:

The provided guidance outlined distinct sections of the mock interview, including the introduction, experience with children, English language skills, a problem-solving scenario, questions for the interviewer, and a closing. It specified the approximate time allocated to each section and included sample

questions for consideration. Subsequently, students either chose or were assigned the roles of interviewer or interviewee and commenced preparations for their mock interviews.

I am writing to express my interest in the Retail Sales Associate position at asdf store. I am currently pursuing my Bachelor's Degree at the University of Plovdiv and I think I would bring a young new perspective to your work environment.

My previous job experience as a cashier has provided me with strong communication and teamwork skills as well as an understanding of the programs used on cash registers.

I am drawn to this job opportunity precisely because of the great work environment at your firm as well as because of the proximity of the store's location to my home and the overall public opinion of your establishment.

Thank you for considering my application. I look forward to discussing how I can contribute to the work environment and the general customer satisfaction.

Sincerely,

Fig. 4. Sample from a student's cover letter

1. Introduction (5 minutes):

Welcome the candidate and introduce yourself.

Explain that the interview will focus on their suitability for a role supervising children in an English learning summer camp.

Encourage the candidate to share relevant experiences and skills.

2. Experience with Children (10 minutes):

Ask questions to assess the candidate's experience working with children.

Evaluate their ability to create a positive and safe environment for kids.

Example Questions:

Can you share an experience where you worked with children, and what role did you play?

How would you handle a situation where a child is feeling homesick?

3. English Language Skills (10 minutes):

Assess the candidate's proficiency in English.

Ask how they would engage children in language-learning activities.

Example Questions:

How would you create a fun and interactive English learning environment for children?

Fig. 5. An extract from an example of a mock interview

Once ready, students enacted their interviews, followed by a group discussion and feedback session. For the assigned homework, students were tasked with recording a video or audio of a mock interview, wherein they played both the roles of an interviewer and an interviewee. It is noteworthy that all students, without exception, opted to record audio instead of video.

Lastly, we addressed additional crucial aspects of the job application process. This included highlighting the importance of networking and cultivating an online presence, utilizing platforms like LinkedIn and professional websites. We also underscored the significance of proactive follow-up actions after submitting applications or attending interviews. Additionally, we delved into the role of professional references in the job application journey.

4. Conclusion

In conclusion, this paper underscores the critical importance of nurturing the ability of university students in informatics to comprehend and engage with diverse academic and professional documents. Through the dissemination of practical teaching strategies, particularly in the context of job applications, the article catalyzes enhancing students' language proficiency and practical skills.

By offering valuable insights and proven practices, we seek to make a meaningful contribution to the ongoing discourse surrounding foreign language education. The provided practical example illustrates the tangible application of these strategies in authentic teaching situations, bridging the gap between theory and practice.

As educators, let us not merely acknowledge these strategies but actively incorporate them into our pedagogical frameworks. The ultimate aim is to cultivate a dynamic learning environment that equips learners with the linguistic and practical tools needed for success in their academic and professional journeys.

We invite educators to reflect on their teaching methodologies, encouraging an exploration of innovative approaches that resonate with the evolving needs of language learners. The journey towards effective language education is a collaborative one, and through open dialogue and shared experiences, we can collectively advance the field.

In essence, our work advocates for an inclusive approach to language education, one that goes beyond traditional boundaries and prepares learners comprehensively for the multifaceted demands of their academic and professional trajectories. As we move forward, let us continue to refine and adapt our teaching practices, ensuring that our students not only excel in linguistic proficiency but also thrive in the real-world application of their acquired skills. The pursuit of excellence in language education is a shared endeavor, and this study stands as a testament to our commitment to this noble cause.

References

- DiCerbo et al. 2014: DiCerbo, P.A., K.A. Anstrom, L.L. Baker, C. Rivera. A Review of the Literature on Teaching Academic English to English Language Learners. – *Review of Educational Research*, vol. 84, no. 3, pp. 446 – 482. <<https://doi.org/10.3102/0034654314532695>> [18.01.2024]
- Baker et al. 2014: Baker, S., E. Geva, M.J. Kieffer, N. Lesaux, S. Linan-Thompson, J. Morris, C. Patrick Proctor, R. Russell. *Teaching Academic Content and Literacy to English Learners in Elementary and Middle School*. NCEE 2014-4012, U.S. Department of Education. <https://ies.ed.gov/ncee/wwc/Docs/practiceguide/english_learners_pg_040114.pdf> [18.01.2024]
- Ivanova et al. 2023: Ivanova, V., G. Petkova, V. Kelbecheva. Collaborative Activity in the ESL Classroom. – In: *Proceedings of the Xth Jubilee International Conference “Languages, Science, Communications, and Sports – 60 Years of Academic Education”*, Varna 2023. Vol. 2, pp. 343 – 349.
- Rasulova, Ataulayeva 2023: Rasulova, M., S. Ataulayeva. Teaching Academic Writing in English: Approaches and Products. – In: *E3S Web of Conferences*, vol. 413, no. 03022, pp. 1 – 7. <<https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303022>> <https://www.researchgate.net/publication/373072929_Teaching_academic_writing_in_English_Approaches_and_products> [18.01.2024]
- Rao 2014: Rao, V. Chandra Sekhar. Teaching Strategies of English For Science And Technology (EST). – In: *International Conference on English Language and Literature, Hyderabad, India, Jan 18 – 19, 2014*. International Academic and Industrial Research Solutions (IAIRS), pp. 27 – 30. <https://www.academia.edu/34606894/Teaching_Strategies_Of_English_For_Science_And_Technology_EST> [18.01.2024]

ИЗСЛЕДВАНЕ НА РАЗНООБРАЗИЕТО ОТ НАУЧНИ ТЕКСТОВЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Ваня Иванова^а, Гергана Петкова^б

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“^а, Медицински университет – Пловдив^б

vantod@uni-plovdiv.bg^а, Gergana.Petkova@mu-plovdiv.bg^б

Резюме. Способността за работа с научни текстове е от особено значение за студентите по информатика в обучението им по английски език. Настоящата статия разглежда начините, по които преподавателите могат да представят на обучаемите различните академични и професионални текстове, както и предлага конкретни дейности за подобряване на уменията им за взаимодействие с такива материали. Целта на авторите е да споделят някои стратегии и задания, използвани в този контекст. Стремехът ни е да опишем ефективни практики за преподаване, които позволяват на студентите уверено да се ориентират в сложността на научната литература. Статията предоставя и практически пример, илюстриращ преподаването на темата за кандидатстване за работа с основна информация и примери за практически дейности.

Ключови думи: *чуждоезиково обучение; стратегии за преподаване; научни текстове; материали за бизнес комуникация*

Vanya Ivanova
University of Plovdiv
“Paisii Hilendarski”
24 Tsar Asen St
Plovdiv 4000
Bulgaria

Gergana Petkova
Medical University – Plovdiv
15A Vasil Aprilov Blvd
Plovdiv 4000
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.33>

ФРАЗЕОЛОГИЧНА ЕКВИВАЛЕНТНОСТ (ВЪЗ ОСНОВА НА БЪЛГАРСКИ И ХЪРВАТСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ)¹

Ана Васунг

Философски факултет към Университета в Загреб

avasung@ffzg.unizg.hr

Резюме. Като един от ключовите въпроси на контрастивната фразеология възниква въпросът за еквивалентността, т.е. съпадението на фразеологизми в два или повече езика. Настоящият текст разработва вече съществуващи типологии на междуетникова фразеологична еквивалентност въз основа на български и хърватски фразеологизми. Дефинират се структурно-семантичните еквиваленти, частично структурните еквиваленти със съпадаща семантика, семантичните еквиваленти, а също така и нулевата еквивалентност. Критериите за определяне на вида на еквивалентността са: структурни, семантични, мотивационни (фонов аспект, образност), стилистични и критерии за употреба (ограничение на употребата).

Ключови думи: *фразеологизми; еквивалентност; български език; хърватски език; фразеология*

1. Въпросът за еквивалентността

Във фокуса на всяко едно сравнително изследване между два или повече езика е определянето на еквивалентността, т.е. еднозначността на елементите от две или повече езикови системи. Теориите за еквивалентността възникват в рамките на контрастивната лингвистика и първите опити за дефиниране са вдъхновени от структурализма (Pavlović 2015: 31). Терминът еквивалентност в рамките на структурализма се отнася преди всичко до връзката на конгруентност между два различни, но свързани аспекта на езиковия знак, означаващото и означаемото, а оттам и до създаването на значение.

Еквивалентността се очертава като ключов въпрос на теорията на превода, но и като доминираща парадигма в развитието на преводознанието през 60-те и 70-те години на ХХ век (Pavlović 2015: 31).

В настоящото изследване не подхождаме към еквивалентността от гледна точка на превода, но това не означава, че представените изводи и класификации не могат да бъдат приложени в преводознанието и в самия превод.

В текста ще се съсредоточим върху фразеологичната еквивалентност, която е отправна точка за контрастиране на фразеологизми от различни езици, при което типовете фразеологична еквивалентност се определят основно с оглед на съпадението на израза и значението, а след това на нивото на образността (Čagalj, Svitkova 2014) и на прагматично, стилистично и експресивно ниво.

В хърватската фразеология този въпрос се разглежда по-подробно от Турк и Опашич (Turk, Orašić, 2010), които на базата на сравняване на фразеологизми от хърватски, английски, немски и италиански език установяват четири типа еквивалентност: (1) лексемно съвпадение и съвпадение на фразеологичния фонев аспект, (2) частично съвпадение на компонентите на фразеологизма и фразеологичния фонев аспект, (3) съвпадение на фразеологизмите в някои езици и различие в други езици, (4) несъвпадение на компонентите на фразеологизма и фразеологичния фонев аспект.

Чагал и Свиткова въз основа на сравнението на фразеологизми с ихтионимен компонент в хърватския и словашкия език също представят четири типа еквивалентност: (1) пълна, (2) частична, (3) само семантична и (4) нулева (Čagalj, Svitkova 2014). Малко по-различен подход предлага Барчот, която групира хърватските и немските анималистични фразеологизми във фразеологични двойки:

¹ Текстът е част от проекта „Южнославянски езици в употреба: (социо)прагматични анализи“ на Философския факултет към Университета в Загреб.

(1) структурно-семантични двойки, (2) структурно-семантични двойки с допълнително значение само в един от двата езика, (3) структурно-семантични двойки с различен анималистичен компонент, (4) структурно-семантични двойки с различен фонев аспект, (5) структурни двойки с частично семантично припокриване, (6) структурни двойки, които не се припокриват семантично, (7) семантични двойки със един и същ анималистичен компонент и (8) семантични двойки с различен анималистичен компонент (Varčot 2018: 49 – 62).

Разширен модел на еквивалентност, който освен езикови включва културни и прагматични параметри, е представен от Недкова, която модифицира модела на В. Г. Гак, приложен при анализа на библеизмите в руския и френския език (Недкова / Nedkova 2014: 3). Еквивалентността на българските и сръбските фразеологизми със зоонимен компонент се определя от авторката на три нива: на ниво съдържание, на ниво изразяване и на ниво функциониране. С оглед към плана на съдържанието тя прави разлика между еквиваленти, които съвпадат във всички езикови елементи, и аналози, където присъства напълно или частично различен образ. На ниво изразяване разликите могат да бъдат количествени и качествени. Количествените се отнасят до лексико-граматични разлики, които се реализират чрез добавяне или изпускане на думи, докато качествените разлики са в граматическите форми (напр. в единия език даден фразеологичен компонент е в единствено число, а в другия – в множествено число). На функционално ниво Недкова установява разликите между форма и съдържание. По този начин един и същ фразеологизъм в сравняваните езици може да има различно значение или, обратно, едно и също значение може да се изразява от фразеологизми с различен състав. В първия случай става въпрос за пълно структурно съвпадение на различни по значение фразеологизми, т. нар. „фалшиви приятели“ във фразеологията, докато във втория случай става дума за семантична еквивалентност, която ще бъде разглеждана по-нататък в текста.

В настоящото изследване се опитваме да установим критериите и рамките за четирите вида еквивалентност: (1) структурно-семантична еквивалентност; (2) частична структурна еквивалентност при съвпадаща семантика; (3) семантична еквивалентност и (4) нулева еквивалентност. За всеки тип еквивалентност са цитирани фразеологизми, събрани от общите и фразеологичните речници на двата езика. Многозначните фразеологизми (които са развили нови значения в един от езиците) и фразеологичните „фалшиви приятели“ остават извън класификацията не защото не съществуват, а защото са по-редки явления в езика като цяло.

Важно е да се отбележи, че макар да са близкородствени езици от южнославянската група, между българския и хърватския език има типологични разлики, които са резултат от аналитизма на българския език, съответно от синтетизма на хърватския. Те се проявяват в използването на предложна конструкция в българския за разлика от родителния падеж в хърватския: *ябълка на раздора* – *jabuka razdora*, след това в каноничната форма на глаголните фразеологизми, които са в инфинитив в хърватски, а в български се записват обикновено в 1 л., ед. ч.: *премина Рубикон* – *prijeći / prelaziti Rubikon*, а също и в наличието на членувани форми на съществителните в българските фразеологизми: *алфата и омегата* – *alfa i omega*.

Освен тези разлики забелязваме и правописни, защото за разлика от хърватския, в българския прилагателните, произлизащи от собствени имена, се пишат с малка буква, когато са част от фразеологизъм, напр. *сизифов труд* – *Sizifov posao*.

Подобни разлики няма да бъдат разглеждани в настоящата класификация.

2. Структурно-семантични еквиваленти

Групата на пълните, или абсолютни, еквиваленти включва фразеологизми, които съвпадат по всички критерии, еквивалентни са по отношение на изразяването и съдържанието, както и на ниво образност. С други думи, фразеологизмите имат едни и същи компоненти, т.е. лексикален състав и граматически характеристики, но имат и една и съща мотивация (фоневият аспект съвпада) и съвпадащи стилистични характеристики.

Тази група включва предимно интернационална фразеология, или международна фразеология, която Менац определя като фразеология „навлязла в други езици от различни източници, по различно време и по различни начини и е станала собственост на техните говорещи“ (Менац 2007: 52). Това са фразеологизми, чиито източници могат да бъдат намерени в гръцката митология, Библията,

литературни и други прецедентни текстове от по-широкия европейски културен кръг и в различни области на човешката дейност (наука, музика, театър, спорт и др.). Не можем обаче да определим източника за голям брой такива фразеологизми, тъй като те се основават на някакво универсално знание и опит, а когнитивната лингвистика интерпретира мотивацията им чрез когнитивни механизми, базирани на метафора, сравнение, метонимия, културни модели и т. н.

Примери за структурно-семантични еквиваленти, които произлизат от гръцката митология, са: *ябълка на раздора – jabuka razdora, премина Рубикон – prijeći / prelaziti Rubikon, сизифов труд – Sizifov posao, кутията на Пандора – Pandorina kutija, троянски кон – Trojanski konj* и т. н.

Голям брой еквивалентни фразеологизми намираме и между библеизмите, т.е. фразеологизмите, които директно или индиректно са свързани с Библията: *измивам / измия си ръцете – oprati / prati ruke, забранен плод – zabranjeno voće, неверен Тома – nevjerni Toma, нося кръста си – nositi svoj križ, йерихонска тръба – jerihonska truba* и т. н.

Въз основа на сравнение се образуват сравнителни фразеологизми, много често срещан структурен тип, който може да бъде двусъставна (В + С) или трисъставна структура (А + В + С). Компонентът, който се сравнява, се нарича А-част, а компонентът, с който се сравнява – С-част, докато В-част е сравнителен съюз (Fink-Arsovski 2002: 12). Примери за сравнителни фразеологизми, които са пълни еквиваленти в българския и хърватския език, са: *гладен като куче – gladan kao pas, силен като мечка – jak kao medvjed, живея като бърбек в лой – živjeti kao bubreg u loju, мълча като гроб – šutjeti kao grob, бял като сняг – bijel kao snijeg, като гъски в мъгла – kao guske u magli, студен като камък – hladan kao kamen, хубав (красив) като Аполон – lijep kao Apolon* и т. н.

Фразеологизмите, заети от други езици, могат да влязат в приемащия език в непроменена форма, като чужди изрази. При този вид пряко пренасяне те всъщност са чужди елементи в езиковата система, които могат да бъдат адаптирани към фонетичната система, а в случая с българския език, могат да бъдат адаптирани и към кирилицата. Така например и в двата езика срещаме латинската фраза *nota bene* в оригиналната ѝ форма, докато например италианската *tutti quanti* в българския е адаптирана към азбуката под формата *тутти-кванти* (Бояджиев / Boyadzhiev 2002: 326). Използването на различни графични системи вероятно е и причината за това, че неадаптираните, т.е. непроменените фразеологизми от чужди езици, които използват латиница, са по-често срещани в хърватския, отколкото в българския.

По-голям е броят на фразеологизмите, които са навлезли в двата езика чрез калкиране, т.е. чрез превод. При международните фразеологизми е много трудно да се открият начините, по които те са навлезли в езика получател, където езиците посредници играят ключова роля, тъй като те силно влияят върху облика на заемките. Имайки предвид принадлежността към различни културни кръгове и езикови влияния, предполагаваме, че българският и хърватският език също са имали различни езици посредници, което се отразява в различните форми на онимните компоненти в фразеологизми като *ахилесова пета – Ahilova peta, авгиеви обори – Augijeve (Augijine) štale, Содом и Гомор – Sodoma i Gomora, дамоклев меч – Damoklov mač*.

2.1. Структурно-семантични еквиваленти с незначителни отклонения

В рамките на тази група, като подтип на структурно-семантичната еквивалентност, отделяме фразеологизмите с незначителни отклонения. Първият случай е на инверсия, т.е. обратен словоред на компонентите в българския фразеологизъм в сравнение с хърватския: *зъб за зъб, око за око – oko za oko, зуб за зуб*. Във втория пример ситуацията е малко по-сложна, фразеологизмите *буря в чаша вода* и *bura u čaši vode* може да изглеждат като абсолютни еквиваленти на структурно ниво, но лексемите *буря* и *bura* всъщност са „фалшиви приятели“. *Bura* е ‘силен вятър от североизток, който духа по източното крайбрежие на Адриатическо море, носейки предимно сухо и стабилно време, но понякога, поради своята сила – и значителни затруднения с трафика’, следователно вятър, който е характерен за хърватския климат. На български *буря* е ‘много силен, стихийен вятър, обикн. придружен с дъжд, гръмотевици и светкавици, а понякога със сняг’, което би съответствало на лексемата *oluja* в хърватския. Произходът на фразеологизма се свързва с френския философ и публицист Монтезкьо, който използва изречението *un tempete dans une verre d’eau*, за да опише сложната политическа ситуация в малката република Сан Марино. В оригиналното изречение става дума за буря, тази дума се е запазила в другите европейски езици, но не и в хърватския.

Структурно-семантичните еквиваленти предполагат както принадлежност към едни и същи функционални стилове, така и една и съща стилистична окраска, но това не предполага същата честота на употреба. Те могат да се различават по отношение на пространствената и времева разслоеност. Пример е фразеологизмът *от кол и <от> въже* със значение ‘всякакви хора, всякаква сбирщина (обикн. за обществено вредни хора, нехранимайковци)’, който е много по-широко използван в съвременния език в сравнение с хърватския *<ljudi> s kosa i konopca*. В хърватския език споменатият фразеологизъм е част от пасивния фразеологичен фонд. До това заключение стигнахме, след като проверихме съвременните онлайн корпуси, използвайки инструмента *Sketch Engine*. В българския корпус броят на срещанията е 396, или 0,47 на милион, докато в хърватския корпус е 54, или 0,04 на милион.

Въпреки че посочените отклонения са минимални и не нарушават структурно-семантичното съответствие, при превода те потенциално биха могли да създадат затруднения на прагматично и стилистично ниво.

3. Частично структурни еквиваленти със съвпадаща семантика

Частичните еквиваленти са семантично съвпадащи фразеологизми, които имат еднаква или много подобна образност, т.е. идентична мотивация, но се различават формално в лексикален или структурен план. Отклоненията могат да бъдат по-малки или по-големи, но не нарушават разпознаването на един и същ структурно-семантичен модел на фона на два (или повече) фразеологизма. Използваме *структурно-семантичен модел* в разбирането, въведено от В. М. Мокиенко в книгата *Славянская фразеология* (Мокиенко / Mokienko 1980: 40 – 75), като той също използва и термина *фразеологичен модел*, който свързва структурата, вътрешната форма и значението на фразеологизма. Веселин Вапорджиев нарича моделите „синтактични структури с типизирана семантика“ (Вапорджиев / Vapordzhiev 1981: 83). С помощта на модели той обяснява съществуването на структурно идентични фразеологизми в различни, често и много далечни езици, и вижда причините за тяхното възникване в универсалните езикови закони и общите логически мисловни процеси.

Като примери за фразеологизми, чиито значения са изградени от едни и същи механизми, но с несъвпадащи компоненти на ниво изразяване, можем да посочим: *с един куриум два заека – jednim udarcem dvije mihe, като дупе и гащи сме – biti kao prst i nokat, biti kao lonac i poklopac, отива като на свинче звънче* някому нещо – *pristaje (stoji) kao krmači sedlo komu što*.

Отбелязваме по-ниска степен на несъответствие в лексикалния състав във фразеологизмите, при които различен фразеологичен компонент е синоним или лексема от същото семантично поле или асоциативна последователност, напр. *потича/потече (тече) <като> <но> мед и масло – teče med i mlijeko <gdje>, космат като горила – dlakav kao majmun, на широка нога – živjeti na visokoj (velikoj) nozi, блед като платно – blijed kao krpa*. В тези примери също така са очевидни и структурни различия в несъответствието на незадължителните съставки или обхвата на фразеологизма. Съществуват и фразеологизми, които имат еднаква мотивация, но тя е лексикализирана по различен начин, което прави фразеологизмите категориално различни: *лебедова шия – vrat kao u labuda, като котарак през февруари – zaljubljen kao <februarski> mačak*.

4. Семантични еквиваленти

Семантичните еквиваленти са тези фразеологични двойки, които съвпадат по значение (или значения в случай на многозначни фразеологизми). Разликата е на ниво изразяване и на ниво мотивация, а също така е възможна и на стилистично ниво и ниво на разпространение (което се отнася до пространственото и времето разслояване). За разлика от предишните видове еквивалентност семантичните еквиваленти са отворена група от езикови единици, което означава, че могат да съществуват неограничен брой семантични еквиваленти на фразеологизъм от една езикова система в друга. От гледна точка на науката за превода семантичните еквиваленти могат да бъдат повече или по-малко успешни като преводни еквиваленти. В този смисъл по-добрите решения за превод са тези семантични еквиваленти, които са по-близки по отношение на стилистични характеристики

и пространствено и времево разпределение, т. е. тези, които постигат същия ефект в целевия език, както и в изходния².

Така например българският фразеологизъм *дим да ме няма* със значение ‘побягвам стремително, изчезвам бързо и без всякаква следа’ принадлежи към разговорния стил и е често срещан в българския език, а семантичният еквивалент в хърватския език би бил *uhvatiti maglu*, защото съвпада във всички споменати аспекти.

В тази група включваме национално специфични фразеологизми с компоненти, за които не намираме еквивалентна лексема в другата езикова система. Това са лексеми, които описват културни понятия, специфични за определена култура или по-широк културен кръг и които в етнолингвистичните и лингвокултурни изследвания се наричат *културеми* или *лингвокултуреми*. Това са лични имена, топоними, хидроними и други подобни компоненти, които са част от хърватския, съответно българския национален бит и исторически опит (Vasung 2015: 82).

Например българският фразеологизъм *за Карлуково*³ *съм* със значение ‘за лудницата съм (е)’ на хърватски би имал за семантичен еквивалент фразеологизма *biti za Vrapče*⁴. Освен че съвпадат на смислово ниво, тези фразеологизми съвпадат и на стилистично ниво, защото принадлежат към разговорния език. Те обаче постигат допълнителна експресивност с националния си колорит. Трябва да се има предвид, че при евентуален литературен превод от български на хърватски език този семантичен еквивалент може да не е най-добрият избор, тъй като хърватският топоним *Vrapče*, използван по отношение на българската действителност, само би объркал читателя. Като семантични еквиваленти можем да посочим и *najesti se ludih gljiva, skrenuti s uma, puknuti kao kokica* и т.н.

5. Нулева еквивалентност

Под този тип еквивалентност Чагал и Свиткова имат предвид нееквивалентни фразеологизми, за които не може да се намери аналог във фразеологичния фонд на сравняемия език (Čagalj, Svitkova 2014: 4). Те могат, но не е задължително да бъдат културно специфични. От преводаческа гледна точка за такива фразеологизми адекватното решение е нефразеологичният превод под формата на еднословни единици с конотативен и експресивен характер, парафрази, свободни съчетания на думи, а също така е възможно тяхното пропускане и др. (Vidović Bolt 2019). Тук ще отбележим някои български фразеологизми, за които не намерихме подходящ преводен еквивалент на хърватски: *хващам / хвана балкана* ‘избягвам в планината и ставам хайдутин или партизанин’, *на патерица (патерици)* ‘на другия ден непосредствено след имения ден на някого’, *глупости на търкалетата* ‘пълни глупости’, както и хърватските: *pod mus* ‘по задължение, под принуда, насила’, *dobiti pakrački dekret* ‘да бъде уволнен, трябва да напусна определено място’.

Трябва да се има предвид потенциалното съществуване на семантични еквиваленти в нестандартните разновидности, но употребата на такъв вид фразеологизми при превод не е най-доброто решение поради различията на стилистично ниво, а и подобни фразеологизми са известни на по-малка група говорещи, тоест разпространени са на по-малка територия.

6. Заключение

За да се определят видовете еквивалентност между фразеологизмите на два (или повече) езика, са необходими редица критерии: структурни, семантични, мотивационни, които включват експре-

² Това е еквивалентност, която Юджийн Найда нарича динамична. Той прави разлика между формална и динамична еквивалентност. При формалната еквивалентност фокусът е върху самото съобщение, както във формален, така и в съдържателен план, докато динамичната еквивалентност се основава на принципа на еквивалентния ефект, тя изисква отношенията между приемника на съобщението и самото съобщение да бъдат в основата си същите, каквито са отношенията на тези компоненти в оригиналния език. Целта на динамичната еквивалентност е да се намери най-близкият естествен еквивалент на оригиналното езиково съобщение (Pavlović 2009: 45).

³ Карлуково е населено място на 80 км от София, където се намира психиатрична болница.

⁴ Вrapче е квартал на Загреб, където се намира психиатрична болница.

сивността на фразеологизма, както и стилистични и функционални, които засягат ограничеността при употреба. В изследването следвахме посочените критерии и представихме четири типа междуетникови фразеологични еквиваленти: структурно-семантични еквиваленти, частично структурни еквиваленти със съвпадаща семантика, семантични еквиваленти, както и нулева еквивалентност. Въз основа на представените типологии се вижда, че съществуват разлики, които са обусловени от естеството на самия език (например аналитизма на българския език спрямо синтетизма на хърватския), различните правописни традиции, както и екстралингвистичното съдържание (във фразеологизмите, които като компонент имат елемент на култура). Наличието на такива разлики потвърждава тезата на Юджийн Найда, че не съществуват идеални еквиваленти, защото „няма два напълно идентични езика“ и при превода трябва да се опитаме да намерим „най-близкия възможен еквивалент“ (Pavlović 2009: 45).

При определяне на степента, съответно вида на еквивалентността, освен (не)съвпаденията в плана на изразяване, могат да се отбележат (не)съвпаденията в плана на функциониране и в смисъл на ареално (принадлежност към диалект), функционално (принадлежност към стил), та дори и времево разслояване на фразеологизми (архаични фразеологизми). Асиметрията може да се определи и в промените в значението или в многозначността на даден фразеологизъм по отношение на еквивалентен фразеологизъм на друг език, та дори и в напълно различно значение на структурен еквивалент (т. нар. „фалшиви приятели“), но такива случаи са по-редки.

Цитирана литература

- Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Издателска къща „Анубис“. (Boyadzhiev 2002: Boyadzhiev, T. *Bulgarska leksikologiya*. Sofia: Izdatelska kushta „Anibus“.)
- Вапорджиев 1981: Вапорджиев, В. За някои случаи на структурно моделиране във фразеологията на българския език. – *Език и литература*, № 3, с. 83 – 90. (Vapordzhiev 1981: Vapordzhiev, V. Za nyakoi sluchai na strukturno modelirane vuv frazeologiyata na bulgarskiya ezik. – *Ezik i literatura*, № 3, pp. 83 – 90.)
- Мокиенко 1980: Мокиенко, Валерий М. *Славянская фразеология*. Москва: Издательство „Высшая школа“. (Mokienko 1980: Mokienko, Valerij M. *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva: Izdatel'stvo „Vysshaja shkola“.)
- Недкова 2014: Недкова, Е. Лингвистични, културологични и прагматични параметри на съпоставителното изследване на български и сръбски анималистични фразеологизми – В: Vidović Bolt, I. (Ed.). *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp. 1 – 15. (Nedkova 2014: Nedkova, E. Lingvistichni, kulturologichni i pragmatichni parametri na sapostavitelnoto izsledvane na bulgarski i srbski animalistični frazeologizmi. – In: Vidović Bolt, I. (Ed.). *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp. 1 – 15.)
- Barčot 2018: Barčot, B. Njemačko-hrvatske animalističke frazeološke veze iz translatološke perspektive – In: Stolac, D. (Ed.). *Od fonologije do leksikologije. Zbornik u čast Mariji Turk*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, pp. 49 – 62.
- Čagalj, Svitková 2014: Čagalj I., M. Svitkova. *Tipologija frazeološke ekvivalencije na primjeru hrvatskih i slovačkih frazema s ihtionimskom sastavnicom* – In: Vidović Bolt, I. (Ed.). *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp. 1 – 15.
- Fink-Arsovski 2002: Fink-Arsovski, Ž. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press.
- Menac 2007: Menac, A. *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Pavlović 2015: Pavlović, N. *Uvod u teorije prevođenja*. Zagreb: Leykam International.
- Turk, Opašić 2010: Turk, M., M. Opašić. Kulturno-povijesni kontekst kalkiranja u hrvatskome jeziku. – *Kroatologija*, vol. 1, pp. 300 – 316.
- Vasung 2015: Vasung, A. Kulturem kao sastavnica bugarskih i hrvatskih frazema. – In: Cholakova, Zh. (Ed.) *Research Papers. Paisii Hilendarski University of Plovdiv – Bulgaria*, vol. 53, book 1, part C, pp. 80 – 85.
- Vidović Bolt 2019: Vidović Bolt, I. Frazemi – prevoditeljski kamen spoticanja – In: Macan, Ž. (Ed.). *Frazeologija, učenje i poučavanje. Zbornik radova s Međunarodne znanstvene konferencije održane od 19. do 21. travnja 2018. godine u Rijeci*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, pp. 345 – 360.

PHRASEOLOGICAL EQUIVALENCE
(BASED ON BULGARIAN AND CROATIAN IDIOMS)

Ana Vasung

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

avasung@ffzg.unizg.hr

Abstract. As one of the key questions of contrastive phraseology, the question of equivalence arises, i.e. the coincidence of idioms in two or more languages. The present text develops already existing typologies of cross-linguistic phraseological equivalence on the basis of Bulgarian and Croatian phraseology. Structural-semantic equivalences, partially structural equivalences with matching semantics, semantic equivalences, and also null equivalence are defined. The criteria for determining the type of equivalence are: structural, semantic, motivational (background aspect), stylistic and use criteria.

Keywords: *phraseology; equivalence; Bulgarian language; Croatian language; idioms*

Ana Vasung
Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Zagreb
Ivana Lucica 3
10 000 Zagreb
Croatia

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.34>

THE CATEGORY OF EVALUATION AND ITS REPRESENTATION IN CONTEMPORARY UKRAINIAN INTERNET DISCOURSE

Olena Voytseva^a, Daria Kryvenchenko^b

Odesa I. I. Mechnikov National University

helenawojcewa@gmail.com^a, dasakrivencenko@gmail.com^b

Abstract. The paper provides an analysis of the evaluative potential of verbal and non-verbal means within the category of evaluation in contemporary Ukrainian internet discourse. These linguistic tools are employed to exert linguistic influence on the audience. Rational and emotional evaluation is integral to the lexical meaning of words, phrases, and sentences, reflecting a positive or negative attitude towards the respective subjects, facts, and events in the surrounding world.

The implementation of evaluation at the lexical level is manifested in archaic lexical units with a touch of formality (*безсмертя, героїзм*), in expressively colored vocabulary (slang, colloquialisms, vulgarisms, abusive words) (*запроданець, визискувач*), and in neologisms. Maximum influence on the consciousness and behavior of the addressee is achieved through the metaphorical use of words, as secondary nominations impart imagery, expressiveness, emotional content, and originality to texts, attracting the attention of readers. The implication of the author's subjective evaluation with the aim of shaping a particular attitude towards events and presented information is realized within the specific mass media context through the use of vocabulary which names precedent phenomena, and other linguistic means.

Keywords: *Internet discourse, evaluation, imagery, expressiveness, evaluative vocabulary*

1. Problem Statement

The anthropocentric approach in contemporary linguistics involves the investigation of the features of denotative and connotatively colored vocabulary with evaluative significance as a means of influencing the social and personal lives of language native speakers. The universal category of evaluation, formed in the human consciousness, is a result of the formation of values and is directly associated with the communicative function of language.

In the view of W. Gray, cognition is encoded by emotions, “emotion, intellect, and thinking constitute an indivisible unity” (Gray 1973: 17). V. A. Kukharenko introduced the concept of emotional-evaluative meaning of a word, which “conveys the attitude towards the object through its evaluation, as evaluations and emotions are inseparably linked in our perception of reality” (Кухаренко / Kukharenko 2004: 43). “The emotionally-evaluative (connotative) vocabulary is a linguistic phenomenon, a distinctive component through which the psychological state of the speaker is expressed, as well as their attitude towards the object, subject, or addressee of speech – in other words, everything that constitutes the purpose of the emotive function of the word” (Стадній / Stadnii 2010: 321). However, not all scholars concur that evaluativity and emotiveness are an indivisible unity and consider them as distinct components that presuppose each other: “thinking constitutes a combination of the intellectual and emotional, while emotion is a combination of the emotional and intellectual” (Рубинштейн / Rubinshteyn 2002: 13).

The lexical means of the evaluation category in internet discourse, defined as “a mass of electronic, audio, and video texts, along with extralinguistic factors interlinked through a system of hyperlinks, access to which is provided by logging on to the Internet using a computer or alternative multimedia devices” (Гудзь / Hudz 2015) are of a special nature, as they reflect the point of view of a particular author. Media texts contain an individual positive or negative subjective evaluation of a phenomenon, event, or person, influencing public opinion.

Contemporary Ukrainian media discourse reacts very quickly to the latest social events, using verbal and non-verbal linguistic means that indicate the language preferences of individual authors as representatives of a given language community.

In this context, evaluation is realized within the structure of lexemes in different ways: it serves as a component of denotation (*марнославство*) – logical perception of the environment, or as a component of connotation (*бандюк*) – sensory, figurative awareness of the surrounding reality.

The relevance of the conducted research is related to the issues that are in the focus of modern linguistics: the need for further study of the expression of evaluation in media texts, the unresolved questions of whether the semantics of lexemes can combine evaluative and emotional-expressive meanings, which verbal and non-verbal means perform evaluative function, how they are able to express individual feelings of people and exert linguistic influence on the audience.

The aim of the conducted research was to examine the features of expressing evaluation in contemporary Ukrainian internet discourse.

The research was based on the material of media texts from the socio-political and cultural thematic content of the online publication “Dumska”¹, one of the primary information portals in the Odesa region, covering the period from 2022 to 2024.

2. The category of evaluation, its structure and components

In Ukrainian linguistics, the category of evaluation, often viewed as “a phenomenon of consciousness reflecting the result of recognizing the value of environmental phenomena” (Степаненко, Дейна / Stepanenko, Deina 2018: 32) is most commonly considered as an axiological component of lexical meaning. T. Kosmeda emphasizes that “evaluation is a category that unites all the means that modern language has at its disposal for categorizing and designating the variety of evaluative values that are motivated by the connections between the speaker and reality” (Космеда / Kosmeda 2000: 31). I. V. Onyshchenko associates evaluation with a component of the semantic structure of the word, indicating a specific value of the object in terms of compliance/non-compliance with the speaker’s requirements. This component interacts with other elements within the semantic structure of the linguistic sign. The category of evaluation is primarily “a category of nouns, adjectives, and adverbs”. “It is important not to lose sight of the fact that emotions and evaluations are two ways of interpreting reality that are not only closely related but also mutually determine each other. (...) The formula of their interaction takes the following form: evaluation is the opinion of the subject about the value of the object for them, while emotion is the feeling of a person caused by this opinion” (Онищенко / Onyshchenko 2004: 64).

The structure of the evaluation includes the subject and the object of evaluation, the evaluation itself, the basis for the evaluation, and an axiological scale of evaluations (an undefined, abstract component). It is impossible to precisely fix the number of features and the distance between different degrees of the feature – positive / meliorative, neutral, and negative / pejorative.

The category of evaluation has semantic (value) and pragmatic core components (attitude to someone or something – neutral, positive, negative) that mark stable features of concepts, embody in words, phrases, and phraseological units an evaluation with the connotation of “good/bad” accepted in a given society, for example, *найбільш мотивовані, грамотні, красиві, видатний, свій, шляхетне походження, добрі стосунки, справжня людина; чужий, невігластво, інтриганство, сволота, негідник*. Such overall evaluative meanings, through a combination of features, represent an axiological summary: *Дивують заяви українських чиновників, які намагаються **робити гарну міну за поганої гри**. Чи **порятунок потопуючих – справа рук самих потопуючих?** Чому наші політики **як води в рота набрали і не обговорюють з нашими партнерами реальний порядок денний, від якого залежить доля країни?***²

Some partially evaluative meanings, for example, *облуда розм., холопська ідеологія, користолюбний баламут, безглузда заява*, provide the author’s subjective evaluation of one aspect of an object, event, or fact.

“It is also quite obvious that in discourses evaluation acts as an immanent value: it is difficult to imagine a text without evaluation, since even a neutral (zero) evaluation remains, in fact, an evaluation. Well-known principles of modal logic apply to such ‘classic’ types of evaluation as ‘good’, ‘bad’, and

¹ <https://dumskaya.net/>

² <https://dumskaya.net/post/eyforiya-vid-rishennya-es-ne-mae-pozbavlyati/author/>

‘indifferent’.” However, linguistic studies, particularly the investigations into the semantics of these concepts conducted by Richard Mervyn Hare, indicate that even the lexemes ‘good’ and ‘bad’ sometimes correspond to concepts opposite to them (Серажим / Serazhym 2002; Хэар / Hare 1985). Indeed, we can observe cases when, due to contextual factors, in a certain semantic environment, negative evaluation of lexemes with positive connotations occurs: *божество заст.* “про предмет захоплення і шанування” (СУМ т.1 / SUM vol. 1 1970: 211), however, in the contemporary media context, this word can take on a negative connotation: *Уявімо, більшість масово почне вірити, що ... розумніший та кращий у всіх сенсах за людей та будь-яку державну систему. Таке собі нове божество...*³

3. Expression of ameliorative and pejorative evaluation in the linguistic space of Ukrainian Internet discourse

Melioratives reflect a general positive evaluation through the predicate ‘good’, indicating in complementary statements the subject’s favorable attitude towards the object or the fact being evaluated. Reporters from all global publications who were finally officially allowed, or more precisely brought into the city, are capturing the texture – *яскраві, щасливі, вільні обличчя і черпають емоційні історії жменями*⁴; *Ви б їх бачили, такі красені*⁵; *Скільки гарних педагогів котрі, хочуть працювати, бути друзями і наставниками школярів – такі і повинні працювати*⁶.

We note lexemes that reflect in the semantics partially positive evaluations of the expressed object:

– **creative**: *Коли я повернувся до прокуратури, то був вражений працьовитістю та креативністю нового покоління*⁷;

– **emotional and sensual**: *Українці виявилися неймовірно стійким народом, зубастим, здатним до феноменальної самоорганізації та справжньої мобілізації у критичний момент*⁸; *Сьогодні в нас є прекрасний генеральний прокурор... Він – дуже виважена людина, яка завжди підтримає тебе, якщо ти правий*⁹;

– **physiologically-aesthetic**: *Ага, думав я, дивлячись на того, хто прийшов: азіатської зовнішності, вже літній, акуратний, спокійний*¹⁰; *Двометровий веселун Руслан Добровольський і його стриманий, мовчазний напарник Едуард Ветрук повернулися з нічного патрулювання*¹¹; *З Ігорем прийшла його мама, сухенька маленька жінка. Здається, вона готова розпластати над сином крила і закрити його від напастей*¹²; *Олександр Калініченко тримає марку. Капітан І-го рангу Військово-морських сил України у відставці. У нього горде обличчя і білосніжна шевелюра*¹³;

– **moral and ethical**: *На щастя, я вже знаю й інших продюсерів, дуже чесних, професійних та порядних*¹⁴;

– **ideological** (evaluating the socio-political system, politicians, public figures): *Віка говорить українською. І себе вважає патріоткою*¹⁵.

³ <https://dumskaya.net/post/pristrasti-navkolo-shtuchnogo-intelektu/author/>

⁴ <https://dumskaya.net/news/osvobozhdennyi-herson-oshchushchenie-svobody-uni-170488/ua/>

⁵ <https://dumskaya.net/news/sozhzhennaya-tehnika-unichtozhennye-doma-i-iskal-173202/ua/>

⁶ <https://dumskaya.net/news/ukrajinskiy-sprotiv-s-odesskim-istorikom-i-rekto-180594/ua/>

⁷ <https://dumskaya.net/news/100-dney-raoty-gubernatora-oleg-kiper-rasskazal-178609/ua/>

⁸ <https://dumskaya.net/news/yangoli-volyu-zovut-ukrajina-tsena-nezavisimosti-168054/ua/>

⁹ <https://dumskaya.net/news/100-dney-raoty-gubernatora-oleg-kiper-rasskazal-178609/ua/>

¹⁰ <https://dumskaya.net/news/12-let-ada-odessita-ponevole-pohititeli-i-ubiytc-172096/ua/>

¹¹ <https://dumskaya.net/news/razdelnaya-tro-174039/ua/>

¹² <https://dumskaya.net/news/po-bezzakoniyu-voennogo-vremeni-v-odesse-za-nosh-177893/ua/>

¹³ <https://dumskaya.net/news/kak-ugnat-rossiyskuyu-atomnuyu-submarinu-gayd-s-179761/ua/>

¹⁴ <https://dumskaya.net/news/odesskaya-scenaristka-pobedivshaya-na-nyu-yorks-168999/ua/>

¹⁵ <https://dumskaya.net/news/strah-golod-izbieniya-kak-provodilsya-psevdorefe-178747/ua/>

Pejorative general vocabulary embodies connotative negative meanings through the predicate ‘bad’, thereby creating a negative perception of objects, events, phenomena among readers, for example: *Якби у вас був нуль підписників, я б сказав, що ви **погані фахівці***¹⁶; *маячня розм. “нездійсненні мрії”* (СУМ т. 4 / SUM vol. 4 1973: 660); *Та й виборчий процес зі скупченням народу на дільницях під ризиком обстрілу – це **маячня** повна!*¹⁷; *злодюжка розм. “людина, яка займається дрібними крадіжками”*: *Російська агресія на сході України 2014 року круто змінила життя дрібному **злодюжці** Максиму Фоміну, справжнє ім'я покійного*¹⁸; *нахабство від нахабний “який діє зухвало, безцеремонно, порушуючи моральні норми і незважаючи на ставлення до цього інших”* (СУМ т. 5 / SUM vol. 5 1974: 226): *Дванадцять років спільних тривог, безсилої люті, здивування **чиновницьким нахабством і непрофесіоналізмом***¹⁹.

Partially axiological pejorative lexical units are more diverse, as they encompass evaluations such as:

– **intellectual** (evaluating the level of cognitive abilities and grouping lexemes with the connotation of ‘foolish’): *Аварійність створюють люди своєю **неорганізованістю і безграмотністю***²⁰;

– **moral and ethical**: for example, a *sleazeball* “downtrodden, debased, and feeble-minded; untidy and neglectful”: *чмошник “упосліджений, принижуваний, слабодухий чоловік; неохайний, зачупарений”*: *Отже, нові люди ... це все ті ж **чмошники** як старі*²¹; ... *ми боремося за своє життя, за право існувати на своїй землі, а вони – **гидкі розбійники**, що залізли в чужий дім*²²; *мародер “воjak, що грабує вбитих та поранених після бою або мирне населення під час війни”* (СУМ т. 4 / SUM vol. 4 1973: 632): *Не брешіть, бо на той час **мародер** вже не був президентом і не мав ніякого права виступати із таким зверненням!*²³; *До чого ж підла й мерзенна суть у цих **нелюдів**, які намагаються в будь-який спосіб очорнити людину?*²⁴;

– **ideological**: *Так історично склалося, що в Одесі у мера та голови державної адміністрації відносини нечасто були **гарними***²⁵.

We also note lexemes that convey a negative evaluation of the addressee in a specified implicit manner (metaphors, euphemisms) with relative expressiveness: ... *більшість солдатів віком 50+ просто стають **тягарем** для підрозділу*²⁶; ... *мільйони людей на інших континентах залишаться без доступного продовольства, а тисячі українців – без роботи та засобів існування. Але ж від цієї думки, гадаю, **задоволена потвора** лише хижо посміхається...*²⁷

Evaluative metaphorical nominations arise from the creation of names using zoonomes: *І кричить, мовляв, знаю, як цих **щурів** позлити і змусити постріляти по дронам!*²⁸; *Оксанченко пілотажем зміг відволікти на себе більшу частину **ворожих**; ... **стерв'ятників**;... був навіть неймовірний випадок, коли протягом одного бою один із українських **соколів** скинув із хвоста сім ворожих ракет!*²⁹; *Чуєш ти **коза!** – починає зечка, яку наглядка на мене нацькувала, і далі мат такий густиий*³⁰.

The subjective evaluation of events or phenomena by the authors of media texts can be reflected by means of precedent texts, verbal names (*Буратіно* “in Ukrainian army denotes a military person who expends his salary within the first few days; Buratino is the principal character in Alexei Tolstoy’s fairy

¹⁶ <https://dumskaya.net/news/100-dney-raoty-gubernatora-oleg-kiper-rasskazal-178609/ua/>

¹⁷ <https://dumskaya.net/news/metushnya-navkolo-golovkomu-prezidentski-revnosh-180035/ua/>

¹⁸ <https://dumskaya.net/post/vbivstvo-na-bolotah/author/>

¹⁹ <https://dumskaya.net/news/12-let-ada-odessita-ponevole-pohititeli-i-ubiytc-172096/ua/>

²⁰ <https://dumskaya.net/news/kak-ugnat-rossiyskuyu-atomnuyu-submarinu-gayd-s-179761/ua/>

²¹ <https://dumskaya.net/post/vbivstvo-na-bolotah/author/>

²² <https://dumskaya.net/news/yangoli-volyu-zovut-ukrajina-tsena-nezavisimosti-168054/ua/>

²³ <https://dumskaya.net/news/metushnya-navkolo-golovkomu-prezidentski-revnosh-180035/ua/>

²⁴ <https://dumskaya.net/news/kak-ugnat-rossiyskuyu-atomnuyu-submarinu-gayd-s-179761/ua/>

²⁵ <https://dumskaya.net/news/100-dney-raoty-gubernatora-oleg-kiper-rasskazal-178609/ua/>

²⁶ <https://dumskaya.net/news/ukrainskiy-artillerist-s-nashey-storony-eto-voyn-170737/ua/>

²⁷ <https://dumskaya.net/news/russkiy-mir-doletel-do-izmaila-gorozhane-prihody-177799/ua/>

²⁸ <https://dumskaya.net/news/h-evaya-ataka-kak-zaverbovannyh-v-chvk-vagner-za-169549/ua/>

²⁹ <https://dumskaya.net/news/zheleznyy-ryad-prizrak-kieva-i-sem-raket-kak-ukr-168789/ua/>

³⁰ <https://dumskaya.net/news/strah-golod-izbieniya-kak-provodilsya-psevdorefe-178747/ua/>

tale “The Golden Key”, its prototype is derived from Pinocchio), *Ісус, Бог, термінатор* “a humanoid robot, practically indestructible soldier”), word derivatives (*осатанів*) and expressions (*титани ХХІ століття, найдикіший франкентейн*) that convey not only the cultural experience known to the speakers, but also in a certain way comprehend the life values existing in society through it: *Так, останні події на фронті не дають приводу для радості, але ж це не скасовує звершеного ними! Титанами ХХІ століття, супергероями, які, до речі, носять плащі – плащі-намети*³¹; *На жаль, обстріли не зупиняються, ворог осатанів та робить все, щоб перекрити наші експортні можливості*³²; ... *нинішня Москва просуває найдикішого франкентейна, який складається з вихолощеного православ'я, що практично втратив Ісуса*³³; *Але все в житті не випадково, і я хочу знати: чим депутат Мар'яна Безугла завинила перед Богом, що Він начисто позбавив її розуму, а разом із розумом прихопив і совість?*³⁴; *А підлеглі, які обожають свого командира, позаочі ласкаво прозвали його “Батею-Термінатором”*³⁵.

The category of evaluation is manifested not only in stylistically colored linguistic units inherent in the Ukrainian language system but also in secondary nominations and neologisms created from linguistic material. For instance, the neologism *to trigger* derived from youth slang, denotes “to evoke an intense emotional reaction, unpleasant feelings, emotions, experiences, or memories”³⁶: *Чесно кажучи, мене, з моїм активістським бекграундом, ці звернення, які до нас надходять, буває, потужно тригерять*³⁷.

A shift in vector from positive to negative, marking irony and doubt, can be achieved through graphic means such as quotation marks. For example, in the phrase *lucky devil* “lucky person” with the addition of quotation marks: *Зараз у СІЗО таких “щасливчиків”, які потрапили за крадіжки всякої нісенітничі, десятки*³⁸; *господар* “той, хто займається господарством, хто веде господарство” (СУМ т. 2 / СУМ vol. 2 1971: 140): *Кримінальному “господарю” півдня Одеської області заочно обрали запобіжний захід*³⁹; *контрабас жарг.* “контрабанда – незаконне, таємне перевезення або перенесення через державний кордон товарів, коштовностей і т. ін., заборонених або обкладених митом” (СУМ т. 4 / СУМ vol. 4 1973: 269): *І саме Віктора Гушана можна назвати королем “контрабасу”*⁴⁰.

4. Conclusions and prospects for research

Therefore, the issue of lexical means for expressing the category of evaluation remains relevant in linguistics, driven by the complexity of evaluative components and the nuances associated with the usage of both verbal and non-verbal units. Unfortunately, the scope of the paper does not allow us to analyze all the collected materials. However, based on the observations we can state that the category of evaluation is closely related to people’s lives and reflects in the language system a positive or negative characterization of objects, facts and events.

The saturation of Internet texts with evaluative vocabulary allows the authors of publications not only to reveal their individual worldview, to express their attitude to the realities of contemporary Ukrainian society, but also to influence the minds of readers.

To enhance positive or negative strategies in the semantics of words and phrases, partially axiological meanings are implemented, representing intellectual, aesthetic, emotional, physiological, moral, and ethical evaluations of objects or facts. The manifestation of evaluation is evident in literary and archaic lexical units with a solemn nuance (*immortality, heroism*), as well as in expressively colored vocabulary (*a venal*,

³¹ <https://dumskaya.net/news/serdtce-pod-pikselem-den-lyudey-sovershivshih-ne-180707/ua/>

³² <https://dumskaya.net/news/100-dney-raoty-gubernatora-oleg-kiper-rasskazal-178609/ua/>

³³ <https://dumskaya.net/news/mayatnik-zaluzhnogo-dlinnaya-ruka-sil-oborony-i-170363/ua/>

³⁴ <https://dumskaya.net/post/bezugla-kliche-zhinok-na-front/author/>

³⁵ <https://dumskaya.net/news/posmertno-zhivoy-strashnoe-puteshestvie-mayora-d-173060/ua/>

³⁶ <https://tsn.ua/tsikavinki/>

³⁷ <https://dumskaya.net/news/intervyu-vitko-prisyazhnyuk-170305/ua/>

³⁸ <https://dumskaya.net/news/po-bezzakoniyu-voennogo-vremeni-v-odesse-za-nosh-177893/ua/>

³⁹ <https://dumskaya.net/news/kriminalnomu-hozyainu-yuga-odesskoy-oblasti-zaoc-168978/ua/>

⁴⁰ <https://dumskaya.net/news/pridnistrovyia-163778/ua/>

a sweater). The maximum impact on the consciousness and behavior of readers is achieved through the use of figurative language, as secondary nominations impart imagery, expressiveness, emotional resonance, and originality to texts. The collected material also indicates that evaluative meanings of lexemes may arise as a result of contextually driven and situational factors.

The prospects for further research lie in a more in-depth analysis of evaluative elements at other linguistic levels, which, in the context of interpersonal confrontation, exert influence on the emotional state of speakers and of the society as a whole.

References

- Гудзь / Hudz 2015: Гудзь, Н. О. Інтернет-дискурс як новий тип комунікації: структура, мовне оформлення, жанрові формати. – В: *Сучасні лінгвістичні студії: Навчальний посібник*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 61–87. (Hudz, N. O. Internet-dyskurs yak novyi typ komunikatsii: struktura, movne oformlennia, zhanrovi formaty. – In: *Suchasni linhvistychni studii: Navchalnyi posibnyk*. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, pp. 61–87.)
- Космеда / Kosmeda 2000: Космеда, Т. А. *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. (Kosmeda, T.A. *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky: formuvannia i rozvytok katehorii otsinky*. Lviv: LNU im. I. Franka.)
- Кухаренко / Kukharenko 2004: Кухаренко, В. А. *Інтерпретація тексту*. Вінниця: Нова книга. (Kukharenko, V. A. *Interpretatsiia tekstu*. Vinnytsia: Nova knyha.)
- Онищенко / Onyshchenko 2004: Онищенко, І. В. *Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”; Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ. (Onyshchenko, I. V. 2004: *Katehoriia otsinky ta zasoby yii vyrazhennia v publitsystychnykh ta informatsiinykh tekstakh*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 “Ukrainska mova”; Dnipropetr. nats. un-t. Dnipropetrovsk.)
- Рубинштейн / Rubinshteyn 2002: Рубинштейн, С. Л. *Основы общей психологии*. СПб.: Изд-во Питер. (Rubinshteyn, S. L. *Osnovy obshchey psikhologii*. SPb.: Izd-vo Piter.)
- Серажим / Serazhym 2002: Серажим, К. С. Оцінна лексика у політичному дискурсі. – В: *Наукові записки інституту журналістики* / Гол. ред. В. Різун. Київ. Т. 9, с. 112–117. (Serazhym, K. S. 2002: *Ocinna leksyka u politychnomu dyskursi*. – In: *Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky* / Gol. red. V. Rizun. Kyi’v. T. 9, pp. 112–117.)
- Стадній / Stadnii 2010: Стадній, А. С. Психолінгвістичний аспект емоційно-оцінної лексики. – *Вісник Дніпропетровського ун-ту*. Д.: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту. Вип. 16, № 11, т. 18, с. 321–325. (Stadnii, A. S. *Psykholinhvistychnyi aspekt emotsiino-otsinnoi leksyky*. – *Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu*. D.: Vyd-vo Dnipropetrovskoho nats. un-tu. Vyr. 16, № 11, t. 18, pp. 321–325.)
- Степаненко, Дейна / Stepanenko, Deina 2018: Степаненко, М., Дейна, Л. *Суб’єктивна та об’єктивна оцінка в українському щоденниковому дискурсі: монографія*. Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава: Дивосвіт. (Stepanenko M., Deina L. *Subiektivna ta obiektivna otsinka v ukrainskomu shchodennykovomu dyskursi: monohrafiia*. Poltav. nats. ped. un-t imeni V. H. Korolenka. Poltava: Dyvosvit.)
- СУМ т. 1 / SUM vol. 1 1970: Білодід, І. К. (голова редкол.); П. Й. Горещкий та ін. (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т. Т. 1*. Київ: Наукова думка. (Bilodid, I. K. (holova redkol.); P. I. Horets’kyi ta in. (red.tomu). *Slovnuk ukrains’koi movy: v 11 t. T. 1*. Kyiv: Naukova dumka.)
- СУМ т. 2 / SUM vol. 2 1971: Білодід, І. К. (голова редкол.); П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т. Т. 2*. Київ: Наукова думка. (Bilodid, I. K. (holova redkol.); P. P. Docenko, L. A. Jurchuk (red. tomu). *Slovnuk ukrains’koi movy: v 11 t. T. 2*. Kyiv: Naukova dumka.)
- СУМ т. 4 / SUM vol. 4 1973: Білодід, І. К. (голова редкол.); А. А. Бурячок, П. П. Доценко. (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т. Т. 4*. Київ: Наукова думка. (Bilodid, I. K. (holova redkol.); A. A. Buriachok, P. P. Dotsenko (red. tomu). *Slovnuk ukrains’koi movy: v 11 t. T. 4*. Kyiv: Naukova dumka.)
- СУМ т. 5 / SUM vol. 5 1974: Білодід, І. К. (голова редкол.); В. О. Винник, Л. А. Юрчук. (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т. Т. 5*. Київ: Наукова думка. (Bilodid, I. K. (holova redkol.); V. O. Vynnyk, L. A. Jurchuk (red. tomu). *Slovnuk ukrains’koi movy: v 11 t. T. 5*. Kyiv: Naukova dumka.)
- Хэар / Hare 1985: Хэар, Р. М. *Дескрипция и оценка. Лингвистическая прагматика*. – В: *Новое в зарубежной лингвистике*. М.: Прогресс, 1985. Вып. 16, с. 183–185. (Hare, R. M. 1985: *Deskripcija i ocenka. Lingvisticheskaja pragmatika*. – In: *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*. M.: Progress, 1985. Vyr. 16, pp. 183–185.)
- Gray 1973: Gray, W. *Emotional-Cognitive Structuring: A New Theory of Mind*. – In: *Forum for Correspondence and Contact*. Vol. 5, pp. 1–6.

КАТЕГОРИЯТА ОЦЕНЪЧНОСТ И НЕЙНОТО ОТРАЖЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ УКРАИНСКИ ИНТЕРНЕТ ДИСКУРС

Олена Войцева^а, Даря Кривенченко^б

Одески национален университет „И. И. Мечников“

helenawojcewa@gmail.com^а, dasakrivencenko@gmail.com^б

Резюме. В статията се анализира оценъчният потенциал на вербалните и невербалните средства на езиковата категория оценъчност в съвременния украински интернет дискурс, чрез които се осъществява езиковото въздействие върху аудиторията. Рационалната, както и емоционалната оценка са съставни части на лексикалното значение на думите, изразите, изреченията и отразяват позитивното или негативното отношение към съответните обекти, факти, събития от предметната действителност.

На лексикално равнище оценъчността се реализира с помощта на маркираните с тържествена тоналност книжни и остарели лексикални единици (*безсмъртя, героїзм*), експресивно обогатената лексика (жаргонни, просторечни думи, вулгаризми, псувни) (*запроданець, визискувач*), неологизмите. Максималното влияние върху съзнанието и поведението на адресата обаче се реализира чрез думите, употребени в преносно значение, защото именно вторичните номинации изграждат образността, експресивността, емоционалността и оригиналността на текстовете и привличат вниманието на читателите. Предаването на субективната оценка на автора с цел формиране на конкретно отношение към събитията и представената информация се реализира в медийния контекст чрез използването на лексика, която назовава предходни явления, и други езикови средства.

Ключови думи: *интернет дискурс, оценъчност, образност, експресивност, оценъчна лексика*

Olena Voytseva
Odesa I. I. Mechnikov National University
24/26, Frantsuzky Blvd.
Odesa 65015

Daria Kryvenchenko
Odesa I. I. Mechnikov National University
24/26, Frantsuzky Blvd.
Odesa 65015
Ukraine

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.35>

TOWARDS DETAILED SEMANTIC CLASSES OF NOUNS¹

Svetla Koeva

**Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“ –
Bulgarian Academy of Sciences**

svetla@dcl.bas.bg

Abstract. The primary objective of the study is to present an approach for effectively classifying noun classes, facilitating the specification of syntagmatic combinations between verbs and nouns. It offers a concise overview of the semantic classifications of nouns in WordNet, Corpus Pattern Analysis, and FrameNet from the perspective of verb-noun compatibility. Mapping the appropriate WordNet synsets with the semantic types of Corpus Pattern Analysis, FrameNet and with the selective preferences of VerbAtlas allows the creation of an Extended Ontology of Noun Semantic Classes. The contribution of this development lies in detailing the steps for selecting an appropriate set of semantic classes whose members are suitable for the syntactic realisation of certain frame elements.

Keywords: *semantic class, semantic type, selectional preferences, semantic frame, frame element*

1. Introduction

There are different (ontological) representations of word classes, each with its own set of concepts and degree of complexity. For example, nouns and verbs in WordNet are categorised into semantic classes (Miller 1990/1993: 16 – 17), nouns in Corpus Pattern Analysis are classified into semantic types (Hanks 2012: 57 – 17), and frame elements in FrameNet are often specified according to the semantic types of nouns (Ruppenhofer et al. 2016: 86 – 87).

The aim of this study is to define an approach to the appropriate identification of noun classes that allows the specification of syntagmatic combinations between verbs and nouns, or, in other words, of noun fillers for FrameNet frame elements. The paper (as part of the brother's investigation) shows why the available classifications are not at all suitable to be used ad hoc to illustrate syntagmatic combinations. Based on the existing language resources, we offer a complex approach that combines appropriate (ontological) representations of noun classes and extends them with some other classifications when necessary. As a result we aim at the developing of an Extended ontology of semantic classes of nouns.

The paper is organised as follows: The next three sections provide a concise overview of the semantic classifications of nouns in WordNet, Corpus Pattern Analysis, and FrameNet from the perspective of verb-noun compatibility. Section five provides a brief discussion of additional resources determining groupings of nouns that can co-occur with specific verbs. Section six outlines our approach to identifying noun classes with appropriate candidates for particular verb-noun compatibilities.

2. WordNet Semantic Classes (Primitives)

WordNet, a lexical database of the English language, uses a series of semantic primitives (semantic classes) for nouns and verbs to categorise concepts and place them in a hierarchical structure (Miller 1990/1993: 16; Fellbaum 1990/1993: 41). These semantic primitives serve as basic building blocks that capture the essential semantic distinctions and help to categorise words on the basis of their meanings.

Nouns are categorised into twenty-five semantic classes: {**act**, action, activity,} {**animal**; fauna}, {**artifact**}, {**attribute**; property}, {**body**; corpus}, {**cognition**; knowledge}, {**communication**}, {**event**;

¹ This paper is carried out as part of the scientific programme under the project *Enriching the Semantic Network WordNet with Conceptual Frames* funded by the Bulgarian National Science Fund (Grant Agreement No. KP-06-N50/1 of 2020).

happening}, {feeling; emotion}, {food}, {group; collection}, {location; place}, {motive}, {natural object}, {natural phenomenon}, {person; human being}, {plant; flora}, {possession}, {process}, {quantity; amount}, {relation}, {shape}, {state; condition}, {substance}, {time} (Miller 1990/1993: 16). Verbs are classified into fifteen semantic classes: fourteen classes for events or actions (verbs of bodily care and functions, change, cognition, communication, competition, consumption, contact, creation, emotion, motion, perception, possession, social interaction, and weather verbs) and one class for verbs denoting states (Fellbaum 1990/1993: 57 – 61).

The nouns are divided according to sets of semantic primes, selecting a (relatively small) number of fundamental concepts and treating each one as the distinct starting point of a separate hierarchy. These various hierarchies align with relatively distinct semantic domains, each possessing its own vocabulary (Miller 1990/1993: 16). Noun hypernymy subtrees could be connected in a hierarchical structure with the most abstract root {entity}. There are more than 550 verb subtrees in WordNet, and here one and the same semantic class can appear in many subtrees; again, the verb subtrees could be artificially united in an abstract root {eventuality}.

Noun synonymy sets (synsets) such as {communication; communicating}, {language; linguistic communication}, {visual communication}, {email; e-mail; electronic mail}, {body language}, etc., have the semantic class noun.communication. Verb synsets such as {communicate; pass on; pass; pass along; put across}, {articulate; enunciate; vocalise}, {sign; signal; signalise}, {broadcast; air; transmit; beam; send}, etc., are specified with the semantic class verb.communication. It is intuitively clear that nouns and verbs referring to verbal and non-verbal communication form different semantic groups; the same can be said for communication in written form, communication by signalling, communication by broadcasting, etc. Also, combinations such as *he/she passes on conversation; he/she shares or relays conversations to others; he/she communicates by email* are grammatically correct and acceptable, while combinations such as **he/she signals language; *he/she articulates email* (although grammatically correct) are unusual and unacceptable. It can be concluded that there is still much scope for further specification and specialisation of WordNet semantic classes to capture semantic compatibility between verbs and nouns.

It has been noted that the synsets within the WordNet noun hierarchy may not universally correspond to their associated semantic classes. Additionally, these classes may not consistently fulfil specific slots within verb argument structures (Hanks, Pustejovsky 2005: 66).

To address the key syntactic properties of verbs, WordNet presents, for each verb synset, one or several **sentence frames**. These frames delineate the subcategorisation properties of the verbs within the synset by outlining the types of sentences in which they can appear (Fellbaum 1990/1993: 55). For example, the sentence frame **Somebody -----s something to somebody** includes, in addition to the number and type of syntactically obligatory constituents, minimal information about the selective restrictions on combinability: whether a given element in the frame can be realised as a noun that is human or not, and minimal syntactic information: whether the element is realised as a noun, prepositional phrase, or clause.

3. Semantic Types in Corpus Pattern Analysis

Corpus Pattern Analysis (CPA) is a technique for mapping meaning to words in a text. It is used to create a Pattern Dictionary of English Verbs (PDEV). A PDEV verb entry consists of a list of numbered patterns (frames) that are linked to implicatures – explanations of the meaning of the patterns (Hanks 2004: 88). The patterns consist of ordered sentence roles that are usually filled with nouns that share some aspects of their meaning, which is described as a semantic type (Cinkova, Hanks 2010: 4; Hanks 2012: 66). In other words, semantic types (e.g., [Human], [Animal], [Part], etc.) generalise properties expressed by frequently occurring words in certain pattern positions (Hanks 2012: 57 – 59).

The semantic types are organised in a shallow ontology (up to 10 sublevels for some types) based on the analysis of corpus data, and they can be extended with additional semantic types as they appear in new verb patterns. Some patterns involve very broad preferences, such as the semantic type [Anything], while others differentiate preferences for a limited number of words grouped into semantic types. Semantic types serve to express the semantic preferences that determine the range of nouns and noun phrases that typically occur in a given sentence position. Compared to WordNet semantic classes, semantic types are corpora-driven generalisations about the grouping of nouns into classes based on their collocations with

particular verbs. CPA semantic types are about 10 times more than WordNet semantic classes. Examples of semantic types included in the CPA ontology and related to the communication domain are: [Information Source], [Medium], [Broadcast], [Document], [Agreement], [Language], [Radio Programme], and so on. The verb *tell*, for example, is linked to 21 verb patterns, for some of which a pattern position is given as [Information Source]:

1. Human 1 | Institution 1 | Information_Source **tells** Human 2 | Institution 2 QUOTE THAT WH+ [[Human 1 | Institution 1 | Information_Source]] **informs** [[Human 2 | Institution 2]] {that [CLAUSE] | WH- [CLAUSE] | [QUOTE]}

Some verb patterns accept only a small selection of lexical units (in some cases, a word) as noun collocates, and no semantic type is defined; instead, the lexical units are listed in the verb pattern. For example, the word *news* fits the following pattern for the verb *tell*:

2. Human 1 **tells** news
[[Human 1]] **informs** [[Human 2]] about {news}

One of the most important features of semantic types is that they are corpus-based, i.e., they are created from corpora using real-world examples. Although semantic types represent cognitive concepts that play an important role in the use of words, they remain abstract notions as they are not associated with collections of nouns that are members of the respective class. It is therefore not specified which particular nouns can be interpreted, for example, as [Information Source].

4. FrameNet Semantic Types

FrameNet is based on the theory of frame semantics (Fillmore 1982; Fillmore, Baker 2010). Semantic frames are defined as a *schematic representation of speakers knowledge of the situations or states of affair that underlie the meanings of lexical items* (Fillmore 2007: 130). Frame elements are components of a semantic frame and stand for the participants, props, phases, and parts of situations (Fillmore 2007: 130). Some frame elements are associated with a semantic type, indicating the basic categorisation of their fillers (Ruppenhofer et al. 2016: 86).

The semantic types in FrameNet provide a high level of abstraction to express the multiple entities that can fill a frame element. A common semantic type in FrameNet is [Sentient], which is associated with frame elements that typically represent humans or sentient entities. For example, in frame **Telling** (with a definition ‘A **Speaker** addresses an **Addressee** with a **Message**, which can be indirectly referred to as a **Topic**. Instead of (or in addition to) a **Speaker**, a **Medium** may also be mentioned’), both frame elements **Speaker** and **Addressee** have the semantic type [Sentient], although only nouns referring to humans can be the appropriate fillers when used non-metaphorically.

Most semantic (ontological) types can be directly translated into WordNet synset nodes and ontologies. They are arranged in a hierarchy, with the inheritance relation (or is-a relation) between a parent node and a child node (Ruppenhofer et al. 2016: 86). At the top-level, a distinction is made between five types: [Attribute], [Physical entity], [Event], [Group], and [Relations]. The remaining forty ontological semantic types fall under one of these five top-level types, e.g., [Shape] is-a [Attribute]; [Human] is-a [Sentient] which is-a [Animate being] which is-a [Living thing] which is-a [Physical object] which is-a [Physical entity]; [Activity] is-a [Event] which is-a [State of Affairs]; [Organisation] is-a [Group]; [Path] is-a [Locative relation], and so on.

Not all frame elements are given a semantic type, or the semantic types are too general, and in some cases, they do not show the actual constraints on lexical combinations (Koeva 2020: 11). For example, the following frame elements of the semantic frame **Telling** are provided with semantic types: **Speaker** with the semantic type [Sentient]; **Addressee** with the semantic type [Sentient]; **Message** with the semantic type [Message]; **Manner** with the semantic type [Manner]; **Time** with the semantic type [Time], while the frame element **Topic** remains unspecified.

As can be seen, semantic types provide a high level of abstraction and, in most cases, can hardly be used to predict divergent context realisations.

5. Other Representations of Noun Fillers

Each of the presented resources (WordNet, PDEV and FrameNet) is built on the basis of its own methodology. On the other hand, none of them is intended to specify the allowed and possible verb-noun combinations realised in context, although in PDEV and FrameNet the semantic types of noun fillers are assigned.

Another manually crafted resource, VerbAtlas, provides extensive coverage of English verbs; prototypical argument structures for each cluster of synsets that define a semantically coherent frame; a small set of explicit semantic roles; selectional preferences for the frames' arguments; and a link to WordNet and BabelNet (Di Fabio et al. 2019: 627).

VerbAtlas has a smaller collection of semantic roles than FrameNet frame elements, with 27 roles compared to FrameNet's practically unlimited number of frame elements (Di Fabio et al. 2019: 628). The selectional preferences in VerbAtlas have been manually labelled from a set of 122 "macro-concepts" defined by WordNet synsets, whose hyponyms are expected to be likely candidates for the corresponding argument slot (Di Fabio et al. 2019: 630), a strategy similar to that previous one, which, instead, was algorithm-based (Agirre, Martinez 2001).

The comparison in the interpretation of the verb *inform* in FrameNet and VerbAtlas shows that the semantic frame in FrameNet **Telling** includes verbs such as *advise.v*, *appraise.v*, *assure.v*, *brief.v*, *confide.v*, *inform.v*, *let know.v*, *notify.v*, *tell.v*, while the range of verbs with a similar meaning in VerbAtlas frame **Inform** is higher: *acquaint*; *advise*, *appraise*, *notify*; *appraise*, *apprize*, *instruct*; *awaken*; *circularise*; *communicate*, *pass*, *pass along*; *convey*, *communicate*; *evidence*, *tell*; *fill in*; *follow*, *keep abreast*, *keep up*; *give*; *give*, *impart*, *leave*; *hear*; *inform*; *input*; *keep track*; *misadvise*, *misguide*; *nark*; *popularise*, *popularize*; *read*, *scan*; *report*; *sell out*; *send a message*; *tell*, *assure*; *tip*, *tip off*; *update*, *refresh*; *wake*; *wise up*, and the synonymy is explicit. In VerbAtlas, the semantic roles include **Agent**, **Recipient**, **Object**, and **Instrument**, as opposed to the five core frame elements in FrameNet. A comparison between selectional preferences and semantic types reveals that in VerbAtlas, the **Agent** and **Recipient** are specified as [individual] (human being) and [social group] respectively, while in FrameNet, the corresponding frame elements **Speaker** and **Addressee** are classified as [Sentient]. Similarly, VerbAtlas specifies **Object** and **Instrument** as [entity], while FrameNet assigns the semantic type [Message] to the frame element **Message**. Relations between frame elements are delineated in FrameNet: the pairs {**Message**, **Topic**} and {**Medium**, **Speaker**} constitute core sets, allowing either frame element or both to appear within a sentence. In both representations, defining sets of verb-noun combinations poses challenges, whether employing automatic or corpus observational methods, due to the abstract level of both semantic types and selectional preferences and inherent difficulties in reconciling figurative but acceptable usage.

In the context of Brazil FrameNet, each core frame element undergoes analysis based on the aspect of the scene it represents, leading to the assignment of one or more frames to the frame element (Torrent et al. 2022: 4 – 5). Only frames that signify events, states, attributes, and relations qualify for frame element-to-frame relations. The information available from the core frame element definition or semantic type is used to determine the type of concept it refers to (e.g., *people*, *place*, *event*) and to identify the top-level frame representing it. In this way, the FrameNet is enriched with additional semantic information by linking the conceptual structures that built it. The approach appears akin to the introduction of morphosemantic relations between verb and noun synsets in WordNet; however, this extension is not applicable as nouns have not yet been introduced in the Bulgarian FrameNet.

Some conclusions can be drawn as follows: The definition of noun fillers for frame elements uses ontological representations of abstract entities, some of which come from WordNet or can be linked to WordNet. However, due to the relatively high level of abstraction (at most 250 semantic types are used to classify nouns), accurate prediction of noun fillers for frame elements (semantic types for verb patterns' slots; selectional preferences for semantic roles) is fraught with challenges. First, generalised concepts tend to encompass a wide range of words, some of which may not be semantically compatible with a particular lexical unit. Second, the WordNet noun hierarchy is constructed for a different purpose, which may lead to hypernym-hyponym trees containing synsets belonging to different semantic classes or to different ontological classes, i.e. concrete and abstract nouns.

6. Towards an Extended Ontology of Semantic Classes of Nouns

The accepted approach involves selecting the highest-ranking synset, or a combination of synsets, from the (Bulgarian) WordNet that encompasses all suitable noun synsets for the frame element fillers (Koeva 2020: 17; Koeva 2021: 184–185). Such an approach facilitates the development of a robust training dataset for automatically labelling nouns and their semantic classes as frame element instances, enabling valence pattern annotation and the assignment of noun fillers to frame elements. In contrast, the manual annotation process in FrameNet, which entails identifying valence patterns and potentially extracting sets of noun fillers from annotated examples, is more labor-intensive. Additionally, it lacks automatic classification of noun classes due to the limited size of sense annotated corpora (with disambiguated senses), such as the Bulgarian sense annotated corpus (Koeva 2012).

As noted, WordNet categorises nouns into broad semantic classes, which may not adequately reflect the semantic preferences of diverse range of verbs. Additionally, multiple hypernymy in WordNet arises from the consolidation of diverse taxonomic relations into a single hypernymy. To tackle these challenges, we propose: a) linking WordNet synsets to more detailed ontological representations of noun semantic classes to improve selection of noun fillers; b) resolving multiple hypernymy within the WordNet structure; c) introducing additional semantic classes to specific synsets within hypernymy subtrees to facilitate precise selection.

6.1 Mapping ontological representations to WordNet noun hierarchy

Expanding the 25 semantic classes of WordNet involves linking WordNet synsets to various hierarchies of semantic categories. Such sub-categorisation was achieved through a manual mapping process, aligning CPA semantic types with the corresponding WordNet synsets (Koeva et al. 2018). As a result, the WordNet semantic classes are categorised into 253 CPA semantic types, wherein hyponym noun synsets inherit both the semantic class and the semantic type of their superordinates.

For example, the synset {beverage; drink} is marked both as noun.food and [Beverage], which is inherited by its hyponyms {smoothie}, {cider; cyder}, {wine}, etc.; the synset {wine} is additionally marked with the semantic type [Wine] complementary to noun.food and [Beverage], which is inherited by its hyponyms {dessert wine}, {Burgundy; Burgundy wine}, etc. As the organisation is taxonomic, the semantic type [Wine] shows that the entity is also [Beverage] and noun.food; however, the specification is more narrow and excludes solid food and nonalcoholic beverages as well as other types of alcoholic drinks. The taxonomic organisation facilitates inheritance between semantic classes and types along the hierarchy, ensuring a more precise delineation of verb-noun compatibility.

Other ontological representations that are additionally mapped to WordNet synsets are those of the VerbAtlas selective preferences and the FrameNet semantic types.

The comparison between the semantic types in the CPA and the selective preferences in the VerbAtlas reveals extensive overlap, with only a few unique selective preferences found in the VerbAtlas but not in the CPA. For instance, the selective preference [Liquid] exists in both the CPA and the VerbAtlas and is already mapped to the WordNet synset {liquid} with the semantic class noun.substance. Only seven selective preferences are not present in the CPA, and they were additionally added in the Extended ontology of semantic classes of nouns. For example, the selective preference [Shot] is mapped to the synset {stroke, shot}. The mapping process was facilitated by VerbAtlas's explicit referencing to BabelNet synsets and, as a result, to WordNet synsets.

The hierarchy of semantic types in FrameNet (Ruppenhofer et al. 2016: 86) is also aligned with CPA semantic types and VerbAtlas selective preferences. Given the abstract nature of semantic types in FrameNet, only four additional types are included in the Extended ontology of semantic classes of nouns. For example, the semantic type [line] is linked to the synset {line} with the semantic class noun.shape. In the mapping process, any terminological differences used to denote the same concepts were standardised.

The initial formation of the Extended ontology of semantic classes of nouns involves mapping the relevant ontologies to the hierarchy of WordNet nouns, which enables the selection of nodes indicating the appropriate noun fillers for particular frame elements. As a result of this mapping, the original 25 semantic classes in WordNet were previously enriched with additional 253 semantic types from the CPA and now with additional 7 selective preferences from VerbAtlas and 4 semantic types from FrameNet. The alignment of the semantic types in FrameNet, the semantic types in CPA and the selective preferences

in VerbAtlas to the same WordNet synset serves as an indicator of an appropriate level of abstraction for selecting suitable noun fillers when annotating FrameNet frame elements. The Extended ontology of semantic classes of nouns can be enhanced with new, more specific classes if the number of annotated verbs and frame elements increases and requires further characterisation.

6.2. Resolving multiple hypernymy

In WordNet, the hypernymy relation may encompass various sub-relations, leading to hierarchies where nouns with vastly different characteristics coexist. For example, abstract and concrete nouns may appear together in a WordNet noun subtree, implying compatibility with verbs whose frame elements accommodate a broad range of nouns, such as *I think of* [entity: {*gesture*}; {*idea*}]. Some other verbs require nouns from specific classes, as seen in *I see* [physical object: {*gesture*}] *[abstraction: {*idea*}], and the inheritance of classes from multiple hypernyms introduces ambiguity. Therefore, to ensure the unambiguous inheritance of noun semantic classes, it is necessary to eliminate instances of multiple hypernymy and restrict class inheritance solely to the is-a relation or true hypernymy.

Based on the premise that a synset should only link to a single hypernym, additional semantic relations (**origin**, **form**, and **function**) are defined in the context of multiple hypernyms (Koeva, Hristov 2023). This enables the redefinition of some of the hypernymy relations and the resolution of the occurrence of multiple hypernyms. By distinguishing different semantic relations, we can use only the **is-a** inheritance relation to divide the semantic classes of noun synsets into more specific groups and predict the compatibility of verbs and nouns.

6.3. Further identification of noun fillers based on corpus analysis

For the set of verbs evoking a particular semantic frame, or their instances in the Bulgarian FrameNet, called conceptual frames (Koeva 2020: 17; Koeva 2021: 184 – 185), suitable examples are sought in the Bulgarian National Corpus or in other sources that illustrate the realisation of the frame elements at the syntactic level, and thanks to an annotation showing the combination of the frame elements and their syntactic realisation for a particular lexical unit, the so-called valency patterns of the lexical units are constructed.

However, the collection of examples also serves to observe which nouns are suitable for the syntactic realisation of the frame elements (as a single noun, noun phrase, or prepositional phrase).

This activity is performed by annotators who select WordNet nodes that may be representative for the set of potential fillers and check whether the concept is already included in the Extended ontology of semantic classes of nouns; whether the subordinate noun synsets are suitable for pairing with the concrete verb as the syntactic realisation of its frame element; and decide whether to use, for the definition of noun fillers, a single concept from the Ontology, a set of concepts, or define a new concept and align it with the corresponding WordNet synset.

To illustrate the proposed approach, let us consider the relevant noun fillers for the frame elements of the **Statement** frame evoked by the verbs *обяснявам* and *обясня* ‘explain’, defined as ‘представям нещо в разбираема и достъпна форма’ (WordNet: make plain and comprehensible). The core frame elements are defined in FrameNet as follows: ‘The **Speaker** is the sentient entity that produces the Message (whether spoken or written)’; ‘The **Addressee** is the person to whom the Message is communicated. When this frame element is expressed, it often appears in a prepositional phrase introduced by *to*, or as a direct object’; ‘The **Message** is the frame element that identifies the content of what the Speaker is communicating to the Addressee. It can be expressed as a clause or as a noun phrase’; ‘The **Topic** is the subject matter to which the Message pertains. It is normally expressed as a PP Complement headed by *about*, but in some cases it can appear as a direct object’ – for example, *Evelyn spoke candidly about her past*; ‘The **Medium** is the physical entity or channel used by the Speaker to transmit the statement’ – for example, *Reports say Iran is working on laser enrichment technologies*.

The noun fillers for the frame element **Speaker** are either nouns classified with the semantic class noun.person in WordNet or non-sentient nouns whose meaning can express unions of people such as *party*, *ministry*, *organisation*, *company*, etc., denoting organisations responsible for specific functions, policies, or services. In this context, such nouns embody abstract concepts of administrative authority, policy formulation, regulatory oversight, etc., referring not to physical, tangible entities but to the

collective functions and responsibilities associated with human activities. The concepts in the Ontology are represented a) by the WordNet synset eng-30-02472293-n {human, human being} and are aligned with the semantic type [Human] in CPA and FrameNet (although the frame element is specified as [Sentient]) and the selective preference [human] in VerbAtlas; b) by the WordNet synset eng-30-08008335-n {organisation} and it is aligned with the semantic type [Institution] in CPA and [Organisation] in FrameNet and the selective preference [social group] in VerbAtlas. The same selection applies to the frame element **Addressee**.

The most obvious observation about the frame element **Message** fillers is that they should be nouns classified as noun.communication or noun.cognition in WordNet. However, these nouns differ in how they express communication and cognition. Therefore, it is important to develop a technique to eliminate the nouns that cannot be collocated with the verb *explain* as direct objects. The synset {communication} with the definition ‘something that is communicated by or to, or between people or groups’ is the highest in the hierarchy of nouns marked with the semantic class noun.communication. However, this meaning is too abstract to appear as a filler for the frame element **Message**. Although the hyponyms of this synset are appropriate in some cases, some inappropriate nouns appear in the respective subtrees: {receipt} – ‘an acknowledgment (usually tangible) that payment has been made’; {mail} – ‘the bags of letters and packages that are transported by the postal service’; and {publication} – ‘the communication of something to the public; making information generally known’, among others. Some of the non-combinable nouns within the subtree are marked with the semantic class noun.act. Other non-combinable nouns have the semantic class noun.communication, but are concrete. In this case, a working strategy is to restrict the set to nouns of semantic class noun.communication and add another level of classification: abstract and concrete nouns.

The synset at the top of the hierarchy, with the semantic class noun.cognition, is {cognition; knowledge}, defined as ‘the psychological result of perception, learning, and reasoning’. However, not all of its hyponyms are compatible with the frame element **Message**. To address this, two concepts are selected: eng-30-05816287-n {information} and eng-30-05833840-n {idea; thought}, both also defined in the VerbAtlas.

For the frame element **Topic**, the concept represented by the synset eng-30-00002137-n {abstraction; abstract entity} is chosen.

Medium can be conveyed through hyponyms of several concepts presented by the synsets: eng-30-06722453-n {writing; written material}; eng-30-06722453-n {statement}; eng-30-06263369-n {press; public press}; eng-30-06277280-n {television; telecasting}; and eng-30-06619428-n {broadcast; program}, all falling under the semantic class noun.communication. The corresponding semantic types in CPA are [Television program] and [Document].

It can be concluded that the accurate determination of the appropriate noun classes to fill the positions of the frame elements of a given verb necessitates the combination of two approaches:

Selecting the most suitable synset or combination of synsets in the WordNet noun hierarchy that semantically dominate appropriate nouns.

Introducing additional elementary semantic types and classifying nouns based on these types so that correct generalisations. These types may encompass *collective*, *abstract*, *concrete*, *agentive* and so on.

The development’s contribution lies in detailing the systematically conceived and executed steps to establish a suitable set of semantic classes. Additionally, the mapping with the VerbAtlas selectional preferences and FrameNet semantic types highlights the significance of high-rated semantic classes. The alignment of these resources underscores the relevance of certain semantic classes. Furthermore, it illustrates how the ontology of description-relevant semantic classes remains open to augmentation.

7. Conclusions

The development of modern technologies and generative large language models makes it possible to predict the next word in relation to the previous context with great accuracy (especially for English, but increasingly also for other languages). This development raises the question of the need for a classification of classes of nouns in terms of their combinability with verbs. According to the author of this study, the necessity is justified by the following factors:

The presented approach to classification is primarily useful for the in-depth analysis and study of a particular language (as a mother tongue or a foreign language), as it illustrates not only the compatibility of words but also their ontological and independent class grouping based on shared semantic properties.

The classification can also help fine-tune large language models so that they correctly predict the compatibility of verbs and nouns not only in common contexts but also in rarer and more unusual ones.

The goal is to identify classification models that enable effective description of noun classes, achievable either by experts, automatically, or by a combination of both methods.

References

- Agirre, Martinez 2001: Agirre, E., D. Martinez. Learning class-to-class selectional preferences. – In: *Proceedings of the ACL 2001 Workshop on Computational Natural Language Learning (ConLL)*. <<https://aclanthology.org/W01-0703>> [20.01.2024]
- Cinkova, Hanks 2010: Cinkova, S., P. Hanks. *Validation of Corpus Pattern Analysis – Assigning Pattern Numbers to Random Verb Samples*. <https://ufal.mff.cuni.cz/project/spr/data/publications/annotation_manual.pdf> [20.01.2024]
- Di Fabio et al. 2019: Di Fabio, A., S. Conia, R. Navigli. VerbAtlas: a novel large-scale verbal semantic resource and its application to semantic role labeling. – In: *Proceedings of the 2019 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing and the 9th International Joint Conference on Natural Language Processing (EMNLP-IJCNLP)*. Hong Kong, China: Association for Computational Linguistics, pp. 627 – 637. <<https://aclanthology.org/D19-1058/>> [20.01.2024]
- Fellbaum 1990/1993: Fellbaum, C. English Verbs as a Semantic Net. – *International Journal of Lexicography*, Volume 3, Issue 4, Winter 1990, pp. 278 – 301; reprinted in 1993, pp. 40 – 51. <<https://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf>> [20.01.2024]
- Fillmore 1982: Fillmore, Ch. Frame semantics. – In: *Linguistics in the morning calm*. Seoul: Hanshin Publishing, pp. 111 – 137.
- Fillmore 2007: Fillmore, Ch. Valency issues in FrameNet. – In: Herbst, T., K. Götz-Votteler (Eds.). *Valency: Theoretical, descriptive and cognitive issues*. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 129 – 160.
- Fillmore, Baker 2010: Fillmore, Ch., C. Baker. A frames approach to semantic analysis. – In: Heine, B., H. Narrog (Eds.). *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, pp. 313 – 340.
- Hanks 2004: Hanks, P. Corpus pattern analysis. – In: *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress (EURALEX 2004)*. Lorient: Université Bretagne Sud, pp. 87 – 97.
- Hanks 2012: Hanks, P. How people use words to make meanings: Semantic types meet valencies. – In: Boulton, A., J. Thomas (Eds.). *Input, Process and Product: Developments in Teaching and Language Corpora*. Brno: Masaryk University Press, pp. 54 – 70. <<https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=837374>> [29.02.2024]
- Hanks, Pustejovsky 2005: Hanks, P., J. Pustejovsky. A Pattern Dictionary for Natural Language Processing. – *Revue française de linguistique appliquée*, 2 (Vol. X), pp. 63 – 82. <<https://www.cairn.info/revue-francaise-de-linguistique-appliquee-2005-2-page-63.htm>> [20.01.2024]
- Koeva 2012: Koeva, Sv. Bulgarian Sense-annotated Corpus – between the tradition and novelty. – *Études Cognitives / Studia Kognitywne*, 12, pp. 181 – 198.
- Koeva 2019: Коева, Св. Комплементите в български. – В: Мичева, В., Д. Благоева, С. Колковска, Т. Александрова, Хр. Дейкова (отг. ред.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, София, 14 – 15 май 2019 година*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 57 – 68. (Koeva, Sv. Komplementite v balgarski. – In: Micheva, V., D. Blagoeva, S. Kolkovska, T. Aleksandrova, Hr. Deykova (Eds.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“, Sofia, 14 – 15 may 2019 godina*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 57 – 68.)
- Koeva 2020: Koeva, Sv. Semantic Relations and Conceptual Frames. – In: Koeva, Sv. (Ed.). *Towards a Semantic Network Enriched with a Variety of Semantic Relations*. Sofia: Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin, pp. 7 – 20.
- Koeva 2021: Koeva, Sv. Towards Expanding WordNet with Conceptual Frames. – In: *Proceedings of the 11th Global WordNet Conference*. University of South Africa (UNISA): Global WordNet Association, pp. 182 – 191.
- Koeva, Hristov 2023: Koeva, Sv., D. Hristov. Resolving Multiple Hyperonymy. – In: *Proceedings of the 12th Global WordNet Conference*. University of the Basque Country, Donostia – San Sebastian, Basque Country: Global WordNet Association, pp. 343 – 351.
- Koeva et al. 2018: Koeva, Sv., Ts. Dimitrova, V. Stefanova, D. Hristov. Mapping WordNet concepts with CPA ontology. – In: *Proceedings of the 9th Global WordNet Conference (GWC'2018)*. Singapore: Global WordNet Association, pp. 70 – 77.

- Miller 1990/1993: Miller, G. Nouns in WordNet: A Lexical Inheritance System. – *International Journal of Lexicography*, 3(4), 1990, pp. 245 – 264; reprinted in 1993, pp. 10 – 25. <<https://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf>> [20.01.2024]
- Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. Petruck, Ch. Johnson, C. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: extended theory and practice*. Berkeley, California: International Computer Science Institute.
- Torrent et al. 2022: Torrent, T., E. Matos, Fr. Belcavello, M. Viridiano, M. Gamonal, Al. da Costa, M. Marim. Representing Context in FrameNet: A Multidimensional, Multimodal Approach. – *Frontiers in Psychology*, Vol. 13. <<https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.838441/full>> [20.01.2024]

КЪМ ДЕТАЙЛНИ СЕМАНТИЧНИ КЛАСОВЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА

Светла Коева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

svetla@dcl.bas.bg

Резюме. Основната цел на изследването е да представи подход за ефективна класификация на съществителните имена, улесняваща спецификацията на синтагматичните комбинации между глаголи и съществителни. Предлага се кратък преглед на семантичните класификации на съществителните в Уърднет, Корпусния анализ на изреченски модели и Фреймнет от гледна точка на съчетаемостта между глаголи и съществителни. Съотнасянето на Уърднет със семантичните типове на Корпусния анализ на изреченски модели, с Фреймнет и със селективните предпочитания на Върбатлас позволява създаването на Разширена онтология на семантичните класове на съществителните. Приносът на разработката се състои в детайлизиране на стъпките за подбор на набор от семантични класове, чиито членове са подходящи за реализация на определени фреймови елементи.

Ключови думи: *семантичен клас, семантичен тип, селективни предпочитания, семантичен фрейм, фреймов елемент*

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.36>

VERBS OF TRANSFER OF POSSESSION IN FRAMENET^{1*}

Tsvetana Dimitrova

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences

cvetana@dcl.bas.bg

Abstract. The paper focuses on the presentation in FrameNet of the predicates describing transfer of possession, with an overview of their semantics and the realization of their arguments. The descriptive part will be followed by an attempt at classifying the frames and a case study on the realization of core and non-core frame elements with prototypical verbs for commercial transfer of possession with a focus on the recipient-like elements.

Keywords: *semantics, frame semantics, possession verbs, transfer of possession*

1. Introduction

The concept of possession as realized in different forms and on different language levels, has long been studied in linguistics (for in-depth discussions, cf. Heine 1997; Herslund et al. 2001). Possession covers a wide range of meanings and relations such as alienable possession, inalienable possession, ownership (temporary or permanent), possession of inherent or non-inherent characteristics of an object, among others. Possession can be lexicalized (in the so-called verbs of possession, for example) but can also be inferred from a particular construction (be it nominal, or predicative).

The paper gives an overview of the presentation in FrameNet of verbs of possession (covering the predicates classified under the verb.possession semantic prime in WordNet) in section 2, with further division into classes which may be distinguished on the basis of the number and nature of the frame elements (or participants in the described situation). The focus on the Possessor(s) which are present in most frames will be discussed in the context of a case study on verbs of commercial transfer of possession based on a set of examples extracted from a corpus in section 3.

1.1. The resource

FrameNet is a syntactic-semantic resource which was built following the theory of Frame semantics as developed by Charles Fillmore (Fillmore 1976, 1982; Fillmore, Baker 2001). In this framework, the meaning of a word is constructed by the meanings of the fragments that are part of the so-called frame which describes a referent situation as a series of related events including the group of participants in these events. Thus, the meaning of a word contains information about: the situation that it describes, which also involves the participants and the relations between them; and the circumstances in which they can be activated (where, when, how, why, by what, etc.). Semantic frames are attributed not only to verbs but to other parts of speech as well since they also may be interpreted as describing situations.

Verb frames closely resemble predicate-argument structures but have a more detailed description with a thorough list of core and non-core participants (called frame elements) and the possible words / classes they can be expressed by. Non-obligatory participants (expressing manner, location, time, etc.) can also be found among the core elements if they are required for the interpretation of the meaning. For example, the frame **Perception experience** has core frame elements **Perceiver**, **Phenomenon** and **Body part**, with the last being an implicit but obligatory participant to represent the meaning of the verbs of perception such as *hear, see, smell, taste*, among others.

Frame elements often correspond to semantic roles, i.e., they represent generalizations over participants sharing similar properties, semantic content, and syntactic realization. They may have the same level of

^{1*} This paper presents research carried out as part of the project *Enriching the Semantic Network WordNet with Conceptual Frames* funded by the Bulgarian National Science Fund (Grant Agreement No. KP-06-N50/1 of 2020).

abstraction or differ in granularity (for example, an **Agent** may be further specified as **Creator, Communicator, Speaker, Cook**, etc.; a **Theme** may be described as **Goods, Sum, Animal, Phenomenon**, etc.).

The verbs of possession are also included in another resource – WordNet (Princeton WordNet, cf. Miller 1995; Fellbaum 1998), which is a lexical-semantic database organized through semantic relations between open class words (nouns, verbs, adjectives, and adverbs) including synonymy, hyponymy, and meronymy. Synonyms are grouped into synonym sets (synsets) with short definitions, relations to other synsets (such as hypernymy – hyponymy, holonymy – meronymy, etc.), and usage examples. Nouns and verbs are further classified into 25 and 15 classes, respectively (such as noun.person, noun.animal, noun.plant, noun.artifact, noun.location, etc.; and verb.act, verb.emotion, verb.contact, verb.consumption, verb.possession, etc.).

1.2. Object of the study

Verbs of possession have been the object of numerous studies (cf. Levin 1993, 2008; Rappaport Hovav, Levin 2008, among others) with much more attention given to the concept of possession, as pointed out above, and the levels of its representation in the language (for a comprehensive overview, cf. Baron, Herslund 2001; Herslund et al. 2001).

This paper, however, will attempt at giving an overview of the way of representation of verbs of possession in FrameNet while further subclassifying them into verbs of stative possession (or of having, *have*-verbs) and verbs of transfer of possession (or of giving, *give*-verbs), and additional subclasses will be formulated with implicit participants (non-core elements).

2. Possession in FrameNet

In FrameNet, the semantic frames which involve *possession*, may mention it at different levels: in the definition as with the frame **Borrowing** ‘The **Borrower** takes possession of a **Theme** with the knowledge that the **Borrower** will have to give the **Theme** back to the **Lender** after a **Duration of time**. (...)’, or among the core (mostly) elements (possessive non-core elements are usually excluded as the possession is realized within the noun phrase, i.e., it will be among the elements of the noun frames) as for the frame element **Possession** with the definition ‘The thing which is owned by the **Owner**’.

Verbs of possession can be further classified into stative (*have*-verbs) and active verbs (verbs for transfer of possession such as *give, buy, sell*, etc.), which are assigned the prime verb.possession in WordNet. In the following, we will group verbs into stative and active classes (and subclasses within the class of active verbs) to further describe the roles of the possessors as the participants in the situations that are most relevant to the way of expressing possession.

2.1. Stative verbs of possession – *have*-verbs

The main verb frame **Possession** has a definition of ‘An **Owner** has (or lacks) a **Possession**’, with core elements **Owner** and **Possession** without any semantic restrictions (such as animate, sentient, human, etc. which are found with other elements in other frames), and non-core elements **Depictive, Duration, Explanation, Manner, and Time**. Under the frame **Possession** one finds verbs such as *belong, got, have got, have, lack, own, possess, want*.

The *have*-verbs – exemplified by the main verb frame **Possession** – are stative and obligatorily have two frame elements – **Owner** or **Agent** and **Possession** or **Theme**. The **Storing** frame activating verbs such as *cache, cellar, keep, stock, store, warehouse*, has an additional **Location** element which encodes the location where the **Theme** is kept and can be either inanimate or animate.

1. **Possession: Owner, Possession**²

Retaining: Agent, Theme

Storing: Agent, Theme, Location

However, the core elements here do not help in differentiating between stative and active possession as the **Agent** element does imply both an intentional actor and a recipient of the product of the action (which is not obligatorily the result of their intentional activity).

² Only the core frame elements are given in this section.

2.2. Active verbs of (transfer) of possession

Predicates that explicitly denote transfer of possession are transitive and can be ditransitive (in most cases as there is a transfer of a possessee between the so-called “old” possessor and the so-called “new” possessor, as termed by Pinker (1989: 48) in these situations) but also monotransitive (which, however, may involve an implicit source or goal (or the “old” possessor – which means that the situation again involves two possessor-like participants).

(i) Ditransitive predicates denote an action of transfer (or change) of possession (Rappaport Hovav, Levin 2008) of the **Theme** (most often possessee) from the (presumptive) possessor (called **Giver**; which can be considered the “old” possessor) to the **Recipient** which can be considered the “new” possessor (see Pinker 1989: 48; also Pylkkänen 2008: 15). These are verbs that encode a motion and imply a directed transfer (as in *sent, give, transfer*) or a commercial transfer (as in *buy, sell, lend, borrow*).

(ii) Monotransitive predicates may further introduce a (non-compulsory) beneficiary into the situation, with additional expression of the transfer of possession (as in *I bought the bag for Ivan* where the prepositional phrase denotes a goal, including a spatial goal).

In FrameNet, most of these verbs have a recipient-like element among their core frame elements (it can be named **Recipient**, but also **Mass recipient, Potential recipient, Borrower, Buyer**, etc., most of which are, in fact, subtypes of the **Recipient**).

Motion is an additional component in the semantics of the transfer of possession verbs: according to B. Levin and M. Rappaport Hovav (Levin 2008; Rappaport Hovav, Levin 2008) all dative verbs cause motion but also cause possession (as evident in the double object constructions). Thus, the verbs of transfer of possession can be further subclassified, as proposed below.

2.2.1. *lose*-verbs

The *lose*-verbs may involve an implicit motion which, however, is not always activated by the frame. While the **Recipient** element is included among the core elements of the **Lose possession** frame (defined as ‘Subframe of **Transfer** in which the **Donor** begins by possessing a **Theme** and finishes by not possessing the **Theme**’) which is inherited by the **Giving** frame, the frame **Losing** for verbs such as *lose* and *misplace*, has core frame elements of **Owner** and **Possession** but not the explicitly expressed entity which something/somebody was lost to (here, only situational non-core elements such as **Explanation, Means, Place, Time**, are found but not elements such as **Goal, Recipient**, etc.). Among the non-core elements of the frame **Earnings and losses** a potential source is not found although it would be the **Buyer** which is among its non-core participants.

2. Losing: Owner, Possession

Lose possession: Donor, Recipient, Theme

Earnings and losses: Earner, Earnings

Thus, the *lose*-verbs may not imply the existence of a “new” possessor (with the **Losing** frame) but also the element **Donor** is not explicitly and directly related to a possessor (such as the elements **Owner** and **Possessor**³) but the respective entities are linked through the definitions of the frames they participate in.

2.2.2. *give*-verbs

The verb *give* is the canonical dative alternation verb (Levin 1993, 2008; Levin, Rappaport Hovav 2005; Rappaport Hovav, Levin 2008) which, however, denotes only causation of possession. *Give*-verbs lexicalize the so-called “caused” possession and thus, lexically select a recipient. These are called verbs of future having such as *assign, give, lend, loan, offer, promise, rent, sell, award, bequeath*, etc. In FrameNet,

³ These elements are part of the following hierarchies:

(Container possessor | Decorated individual) -> Possessor -> Entity -> Top

(Lender | Original Owner | Proprietor) -> Owner -> Entity -> Top

(Offerer | Submitter | Supplier | Surrendered) -> Donor -> Person -> Entity -> Top

these are ditransitive predicates with a **Theme (Theme, Asset)**, a **Source (Donor, Offerer, Agent)** and a **Goal participant** which can be either human and animate or non-human and inanimate (**Recipient, Benefit**), as exemplified in the frames in (3).

- 3. **Giving: Donor, Recipient, Theme**
- Offering: Offerer, Potential recipient, Theme**
- Placing: Agent, Cause, Goal, Theme**
- Sacrificing for: Agent, Asset, Benefit**

There are also a set of commercial *give*-verbs whose frames in FrameNet also involve a **Theme (Goods)**, a **Source (Buyer, Perpetrator)** and a **Goal (Seller, Source, Victim)** plus additional manner and condition non-core frame elements.

- 4. **Commerce collect: Buyer (Semantic Type = Source), Goods, Money, Rate, Seller**
- Commerce pay: Buyer, Goods, Money, Rate, Seller**
- Commerce sell: Buyer, Goods, Seller**
- Theft: Goods, Perpetrator, Source, Victim**
- Robbery: Goods, Perpetrator, Source**
- Smuggling: Goal, Goods, Path, Perpetrator, Source**

In addition, there are frames for some monotransitive predicates which only encode manner (or purpose, reason) for the act of giving, such as *fund* and *fine*.

- 5. **Funding: Imposed purpose, Recipient, Supplier**
- Fining: Fine, Payer, Reason, Speaker**

2.2.3. *take/get*-verbs

Take-verbs are motion verbs that may have a **Source** (which can be a person but also an institution or any person-like entity, as well as a location, etc.). Two or three arguments are found as core elements in their semantic frames – a **Theme**, a Source-like element (such as **Source, Donor, Surrender, Lender/Borrower, Lessor**) and a Recipient-like element (such as **Recipient, Agent, Borrower/Lender, Lessee**). The semantic frames **Getting** and **Amassing** do not involve explicit **Source**, though.

- 6. **Getting: Recipient, Theme**
- Amassing: Mass theme, Recipient**
- Receiving: Donor, Recipient, Theme**
- Taking: Agent, Source, Theme**
- Surrendering possession: Recipient, Surrender, Theme**
- Borrowing: Borrower, Lender, Theme**

As with *give*-verbs, there is also a subclass of commercial *take*-verbs under the frames such as **Lending** with core participants **Borrower, Lender, Theme**, and **Renting out** with core participants **Goods, Lessee, Lessor**.

2.2.4. *send*-verbs

With respect to the transfer of possession situation, *send*-verbs lexicalize caused motion which may (but also may not) presuppose caused possession, and thus, lexically select a path which may include an endpoint or a spatial goal. Thus, they basically encode changing of location with an additional element of an intended direction. These are verbs such as *forward*, *hand*, *mail*, *send*, *ship*, etc., with complex frames which usually involve some kind of manner (or means of transportation encoded under the elements **Transport means, Carrier, Transferors**).

- 7. **Sending: Goal, Recipient, Sender, Theme, Transport means**
- Bringing: Agent, Area, Carrier, Goal, Path, Source, Theme (Area, Goal, Path, Source may exclude each other)**
- Transfer: Donor, Recipient, Theme, Transferors**

Here, we may additionally include the *exchange*-verbs subclass where there is more than one **Theme (Theme, Sum, New/Old)** in the semantic frames, as exemplified in (8).

8. Exchange: Exchanger1, Exchanger2, Exchangers, Theme1, Theme2, Themes
Exchange currency: Money, Money owner, Source currency, Sum1, Sum2, Target currency
Replacing: Agent, New, Old

In fact, all active verbs of possession which imply transfer of possession presuppose the existence of two possessors between which the possessee (theme-like participant) is exchanged (or moved). At least one of the possessors – and it is most often the recipient (or the goal) – is explicitly activated (including with *take*-verbs that do not explicitly state the source of the moved theme), so these verbs are additionally subclassified as motion verbs of the *throw*-type (Levin 2008) which presuppose contact (classified as verb. contact in WordNet).

To illustrate the assumed recipient, in the following section we have observed the realization of the prototypical verbs of commercial transfer of possession in a set of examples.

3. Commercial transfer of possession: a case study

To verify the conditions for transfer of possession verbs, we have made observations on a set of examples extracted from the *Open Subtitles Corpus for English* using the SketchEngine application (Kilgarriff et al. 2014) that were additionally annotated with information about the frame elements (as their arguments and adjuncts). Each set consists of 100 examples (out of 1000 extracted ones). Observations were made on both core and non-core elements, with a particular focus on the realization of the elements encoding the recipient-like participant (such as **Buyer, Shopper, Recipient, Beneficiary**, some of which are among the non-core elements of the respective frames).

3.1. Shop

Shopping: Shopper, Goods

Non-core: Co-participant, Degree, Depictive, Ground, Manner, Means, Outcome, Place, Purpose, Time

In the 100 corpus examples, the element **Goods** is explicitly mentioned in 23 examples (ex. *He comes with me when I shop [for clothes]_{Goods} (...)*; *Tomorrow morning we'll go and shop [everything]_{Goods}*). The most frequent frame element (except for the **Shopper** which can be also interpreted as the recipient) is **Place** – in 35 examples (ex. *I've been shopping [in a junk-store]_{Place}*), followed by **Time** – in 21 examples (ex. *I've been shopping [for 6 hours]_{Time}*), **Co-participant** – in 16 examples (ex. *I very seldom shop [with my husband]_{Co-participant}*), and **Purpose** – in 7 examples (ex. *You are shopping [for the wedding]_{Purpose} already*). Beneficiary element which is different from the **Shopper** and which is not found among the non-core elements of the frame (except, probably, **Purpose**), is explicitly mentioned in 15 examples (ex. *I must shop [for my daughters]_{Purpose/Beneficiary}*).

3.2. Buy

Commerce buy: Buyer, Goods

Non-core: Explanation, Imposed purpose, Manner, Means, Money, Period of iterations, Place, Purpose, Rate, Recipient, Seller, Time, Unit

The two core elements – **Goods** and **Buyer** – are explicitly mentioned in almost all of the 100 collected examples. In this set, however, among non-core frame elements, the most frequent one is **Recipient** (which is explicitly different from the **Buyer**) – in 63 examples (ex. *You invite me here and buy [me]_{Recipient} [a dinner]_{Goods} (...)*), it can be also interpreted as the **Beneficiary**: ex. (...) *we need to buy [Mesaxudi tobacco]_{Goods} [for Dad]_{Recipient}*). Among other non-core elements, the most frequent one is **Money** in 12 examples (ex. *He bought [a tea bowl]_{Goods} [for \$2,000]_{Money} (...)*), while **Place** and **Time** elements are realized in 10 examples each (ex. *They discovered that the phonecard with this number was bought [here in the area]_{Place} [between March and June]_{Time}*). The **Seller**, which could be interpreted as the “old” possessor, is explicitly mentioned in 9 examples (ex. *I bought [this picture]_{Goods} [from Tony Drexler]_{Seller} [to pay for his costs]_{Purpose} (...)*).

3.3. Sell

Commerce sell: **Buyer, Goods, Seller**

Non-core: Back, Explanation, Imposed purpose, Manner, Means, Money, Period of iterations, Place, Purpose, Rate, Relay, Result, Time, Unit

In the 100 corpus examples, two of the core elements – **Seller** and **Goods** – are mentioned in almost all examples, while **Buyer** (which can be interpreted as the recipient-like element) is explicit in 63 examples (ex. (...) *fossil-hunters who made a living selling [these beautiful objects]_{Goods} [to tourists]_{Buyer}*). Among non-core frame elements, the most frequent one is **Money** – in 21 examples (ex. (...) *and I'll sell [him]_{Buyer} [one]_{Goods} [for five pfennigs]_{Money}*), followed by **Place** – in 12 examples (ex. (...) *if I have to buy a tin cup and sell [pencils]_{Goods} [on Broadway]_{Place}*), and **Time** – in 7 examples (ex. *I sold [the wheat]_{Goods} [today]_{Time}*).

3.4. Pay

Commerce pay: **Buyer, Goods, Money, Rate, Seller**

Non-core: Circumstances, Explanation, Frequency, Manner, Means, Place, Purpose, Time, Unit

In the 100 corpus examples with this verb, the **Buyer** (which is the person or entity that pays, presumably for the goods) is explicitly mentioned in almost all the examples. The other frame elements, however, are distributed somehow unevenly: the **Goods** and the **Money** can be implied from the context if not both mentioned (ex. *Otherwise, the Agency shall be paid [50,000 francs]_{Money/Goods} (...); Then, you should at least pay [for gas]_{Goods}*) or the **Money** can be analyzed as the theme of the transfer of payment. The **Seller** which can be interpreted as the recipient of the payment is explicit in 63 examples (ex. *Pay [me]_{Seller} the consultation fee*); however, it is not always explicit what this **Seller** sells (ex. *Martin'll pay [him]_{Seller} an interest on it*). Among non-core frame elements, the most frequent one is **Money**, though – in 17 examples (ex. *You just paid [him]_{Seller} [£1,000]_{Money} [for a week's work]_{Goods}*), followed by **Time** – in 14 examples (ex. *With the condition that we will pay [all the amount]_{Goods} [until noon tomorrow]_{Time}*), and **Purpose** – in 14 examples (ex. (...) *they helped me pay [for college]_{Purpose}*).

3.5. Conclusion

Verbs of commercial transfer of possession whose realization we have observed in a set of corpus examples, often encode the entities or possessors (“old” or “new”) between which this transfer of possession occurs. These entities are observed more often than other non-obligatory elements (for time, place, circumstances). The exception among the observed verbs would be the verb *shop* which refers to the whole situation where the recipient-like element, which is different from the shopper, would be in the beneficiary-like role. However, the same can be true for the buying situation where, however, beneficiaries are expressed much more often (and that is why the **Shopping** frame is related by the **Uses** relation to the **Commerce buy** frame).

The explicit realization of the possessors with these predicates even when they are among the non-core frame elements (as in the case of buying with expressing the future “new” possessor as the beneficiary-like participant), attests for the importance of this role in the situations describing transfer of possession.

References

- Baron, Herslund 2001: Baron, I., M. Herslund. Semantics of the Verb HAVE. – In: M. Herslund, I. Baron, F. Sørensen (eds.). *Dimensions of Possession*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 85 – 98.
- Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fillmore 1976: Fillmore, C. J. Frame Semantics and the Nature of Language. – *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech*, vol. 280. No. 1, pp. 20 – 32.
- Fillmore 1982: Fillmore, C. J. Frame Semantics. – In: *Linguistics in the Morning Calm*. The Linguistic Society of Korea, Seoul: Hanshin, pp. 111 – 137.
- Fillmore, Baker 2001: Fillmore, C. J., C. F. Baker. Frame Semantics for Text Understanding. – In: *Proceedings of WordNet and Other Lexical Resources Workshop, NAACL*.
- Heine 1997: Heine, B. 1997. *Possession: Cognitive Sources, Forces, and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Herslund et al. 2001: Herslund, M., I. Baron, F. Sørensen, Finn (eds.). 2001. *Dimensions of Possession*. [Typological Studies in Language, 47]. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kilgarriff et al. 2014: Kilgarriff, A., V. Baisa, J. Bušta, M. Jakubíček, V. Kovář, J. Michelfeit, P. Rychlý, V. Suchomel. The Sketch Engine: Ten Years on. – *Lexicography*, vol. 1, No. 1, pp. 7 – 36.
- Levin 1993: Levin, B. *English Verb Classes and alternations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levin 2008: Levin, B. Dative Verbs. A Crosslinguistic Perspective. – *Linguisticae Investigationes*, vol. 31, No. 2, pp. 285 – 312.
- Levin, Rappaport Hovav 2005: Levin, B., M. Rappaport Hovav. 2005. *Argument Realization*. [Research Surveys in Linguistics Series]. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller 1995: Miller, G. A. WordNet: a Lexical Database for English. – *Communications of the ACM*, vol. 38, No 11, pp. 39 – 41.
- Pinker 1989: Pinker, S. *Learnability and Cognition. The Acquisition of Argument Structure*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pylkkänen 2008: Pylkkänen, L. *Introducing Arguments*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rappaport Hovav, Levin 2008: Rappaport Hovav, M., B. Levin. The English Dative Alternation: The Case for Verb Sensitivity. – *Journal of Linguistics*, vol. 44, No 1, pp. 129 – 167.

ГЛАГОЛИ ЗА ТРАНСФЕР НА ПРИТЕЖАНИЕ ВЪВ ФРЕЙМНЕТ

Цветана Димитрова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

cvetana@dcl.bas.bg

Резюме. Статията разглежда представянето във ФреймНет на предикатите за трансфер на притежание с оглед на семантиката и реализацията на аргументите им. Прегледът на описанието на предикатите е последван от предложение за класификация на фреймовете съобразно типа глаголи, както и от наблюдения върху реализацията на ядрените и неядрените фреймови елементи при няколко основни глагола за комерсиален трансфер на притежание с акцент върху реализацията на елементите, изразяващи реципиента (или бенефициента).

Ключови думи: семантика, фреймова семантика, притежателни глаголи, трансфер на притежание

Tsvetana Dimitrova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.37>

СЕЛЕКТИВНИ ОСОБЕНОСТИ НА ГЛАГОЛИ ЗА КОНТАКТ¹

Мария А. Тодорова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

maria@dcl.bas.bg

Резюме. Статията представя работа върху семантичните характеристики на група глаголи за контакт, споделящи концептуалната семантика на семантичните фреймове **Запълване** и **Изпразване**. С оглед на изследването на селективните им специфики е предложено описание на **субкатегоризационните** им фреймове и на съответстващите на синтактичната им реализация фреймови елементи. Представената информация се основава на информацията от два големи семантични езикови ресурса – УърдНет и ФреймНет, и на експертна верификация, допълване и групиране.

Ключови думи: глаголи за контакт; субкатегоризация; български език

1. Цели и мотивация

Тази статия има за цел описание на селективните особености на група глаголи, подмножество на 450 високочестотни български глагола, които са част от общата лексика в български. Подборът им се основава на принадлежността им към глаголни подкласове в два големи електронни лексикални ресурса – Принстънския Уърднет (Miller 1995) и ФреймНет (Fillmore 1970). В Уърднет те са част от семантичния клас на глаголите за контакт, а във ФреймНет са представени чрез семантичните фреймове **Запълване (Filling)** и **Изпразване (Emptying)**. Анализът и подборът на изследваните глаголи се основава на комбинирано семантично и синтактично описание чрез методологията на фреймовата семантика и на ФреймНет и чрез семантичната класификация на глаголите и релационната йерархия в Уърднет.

Уърднет е многоезикова лексикално-семантична мрежа, съставена от синонимни множества (синсети), свързани посредством различни семантични релации – хиперонимия, меронимия, антонимия. В нея глаголите и съществителните са организирани в семантични класове (Miller et al. 1990, Miller et al. 1993), като класът на глаголите за контакт е един от тях. ФреймНет представя семантико-синтактична информация за лексемите чрез семантични фреймове, описващи ситуации или събития и техните участници.

При групиране на избраните глаголи за контакт в подтипове приемаме, че глаголите с подобни значения споделят общи модели на аргументна реализация. Изследват се спецификите при комбинирането на дадена дума с други думи, наричани *селективни ограничения*, които според Чомски (Chomsky 1965: 95) се дължат на синтактичните свойства на думите. С. Коева и К. Олива посочват, че селективността е обобщено понятие за субкатегоризация и „представлява изискването даден елемент (лексикална категория, понякога дори конкретна дума) E1 да се появява в изречение само ако е налице друг елемент E2 (или множество от елементи {E2, E3, ... , En}),“. Така, „ако E2 (или {E2, E3, ... , En}) присъства(т) в дадена поредица, но E1 не присъства, съответната проява на селективна зависимост е нарушена и поредицата е неграматична“ (Коева, Олива / Коева, Oliva 2009 9). Според МакКоули (McCawley 1968) селективните ограничения са лексикални предпоставки, произтичащи от значенията на конкретни думи. Затова, независимо че според класическия пример „Иван отхапа от кафето си и изпи сандвича си“ е граматически издържано изречение, то не е приемливо (Chomsky 1965), защото селективните ограничения на думите в него са нарушени (Cruise 1986: 21).

Доколкото ни е известно, множеството от глаголи, означаващи физически контакт, досега не е описвано като отделен семантичен клас за български език и е по-слабо проучено в сравнение с

¹ **Благодарности:** Разработката е осъществена по проекта „Обогатяване на семантичната мрежа УърдНет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор КП-06-Н50/1 от 2020 г.

другите класове глаголи. Предишната работа върху концептуалните семантични описания на българските глаголи включва анализ на глаголи за промяна (Лесева, Стоянова, 2021) и глаголи за комуникация (Kukova 2020), глаголи за движение (Костова / Kostova 2010), предикати за психично състояние (Стаменов / Stamenov 2020, 2022, Тишева / Tisheva 2021, Джонова / Dzhonova 2008) и описание на синтактични трансформации на български глаголи (Коева / Koeva 2001a, 2022, Коева / Koeva 2021b). Глаголи за контакт са обект на изследване за английски (Fillmore 1970, Levin 1993, Fellbaum 1990), китайски (Gao, Cheng 2003), шведски (Viberg 2004).

Представените в статията наблюдения се основават на работата по разширяване на българския Фреймнет и се използват данните от българския Уърднет – Булнет (Коева 2021a), от Принстънския Уърднет (Miller 1995) и от Фреймнет (Fillmore 1970) с оглед създаването на свързан семантичен и синтактичен ресурс за български език – БулФрейм (Коева, Douchev 2022). Примерите са извлечени от Българския национален корпус (БНК) (Коева et al. 2012).

2. Глаголи за контакт

Множеството от глаголи за контакт в Уърднет включва един от 15-те лексикографски файла, в които глаголите в Уърднет са групирани според семантичния домейн, към който принадлежат. Те се определят като „глаголи за докосване, удряне, връзване, копаене“ (Miller 1995, Fellbaum 1990) и са най-големият клас, състоящ се от повече от 2100 глаголни синсета от всичките 14103 български синонимни редове. Те участват в таксономична рамка посредством отношението хипонимия (тропонимия), което обхваща редица различни прояви на признака „контакт“. Общият им концептуален фрейм представя действия или събития, при които два или повече обекта влизат във физически контакт един с друг. Основните елементи на този концептуален фрейм включват този, който иницира контакта, и този, с който се осъществява контакта. Някои глаголи за контакт уточняват също инструмент, посока и начин на осъществяване на контакта.

Семантичният обхват на глаголите за контакт е разнороден и частично се припокрива с други семантични класове. Различните глаголи за контакт кодират повече от един семантичен атрибут и в зависимост от фокуса на класификацията могат да бъдат причислени към повече от един семантичен клас в Уърднет – глаголи за промяна, глаголи за движение, глаголи за комуникация и др. Същевременно много от глаголите за контакт са описани със семантични фреймове от Фреймнет, кодиращи промяна, движение, комуникация и др. Настоящата статия се фокусира върху конкретната група глаголи за контакт, представена по-долу, и пресичането с други класове остава извън обхвата на работата засега.

3. Глаголи за контакт, представени чрез семантичните фреймове Запълване (Filling) и Изпразване (Emptying).

Глаголите за контакт от Булнет², които са обект на настоящата разработка, се представят във Фреймнет чрез семантичните фреймове **Запълване** и **Изпразване**³. Те са част от класа, означаващ физическото взаимодействие, което възниква в резултат на движение, с подклас, характеризиран от типовете движение в комбинация с начина на контакт, като *глаголи за преместване*. Този подклас включва глаголи, означаващи прикрепване, отделяне, поставяне, премахване, пълнене и изпразване. Те споделят общи фреймови елементи и ограничения въз основа на мястото на физически контакт. Включват придвижването на даден **Обект** към конкретна **Цел**. Ядрените фреймови елементи⁴ имат общи абстрактни характеристики – техните **Агенти** са волеви участници; **Обектът**, **Темата** и **Целта** са физически обекти.

² Данните от българския УърдНет, успореден с УърдНет за английски и други езици чрез идентификационния номер ШЛ, могат да се проследят на <<http://dcl.bas.bg/bulnet/>>

³ Използвани са данните от ФреймНет, налични към март 2024 на <<https://framenet.icsi.berkeley.edu/>>

⁴ Задължителни за интерпретирането на фрейма компоненти, които в специфичната си конфигурация го правят уникален.

Дефинициите на семантичните фреймове **Запълване** и **Изпразване** във ФреймНет включват по две ситуации със семантични оттенъци. От една страна, те представляват контакта на **Тема (Theme)** с **Контейнер (Container)**, а от друга страна, представляват покриване или отстраняването на **Тема** – вещество или субстанция, от повърхността на обект – **Цел (Goal)**. Затова въз основа на мястото на физически контакт разделяме разглежданите от нас глаголи, представени чрез концептуалните фреймове **Запълване** и **Изпразване**, в две семантични подгрупи: глаголи за контакт върху или по повърхност – **Запълване1**, **Изпразване1**, и глаголи за контакт с вместиител – **Запълване2**, **Изпразване2**.

3.1. Глаголи за контакт върху или по повърхност

Семантиката на глаголите от тази подгрупа, представени от концептуалните фреймове **Запълване1** и **Изпразване1**, включва контакта, осъществен при покриване или отстраняването на някаква субстанция, вещество от дадена повърхност. Таблицы 1 и 2 описват семантичните фреймове и фреймовите елементи, характерни за това множество. Предложени са примери за употреба. Фреймовият елемент **Тема** обикновено изразява субстанцията, лежаща на дадена повърхност, и при конкретните глаголи налага допълнителни селективни ограничения за избор на фреймовия елемент – (не)пряко допълнение, както е описано по-долу.

3.1.1. Запълване1

Таблица 1. Глаголи за контакт върху или по повърхност и семантичен фрейм – **Запълване1**

Семантичен фрейм	Дефиниция	Фреймови елементи	Глаголи
Запълване1	Агент покрива повърхността на Цел с Тема (обекти, вещество или субстанция)	Агент; Тема; Цел;	<i>покривам</i> (eng-30-01332730-v) и хипонимите: – <i>измазвам</i> (eng-30-01233387-v), – <i>лакирам</i> (eng-30-01269008-v), – <i>тапицирам</i> (eng-30-01268112-v), – <i>боядисвам</i> (eng-30-01269844-v)

Примери:

- 1.а. [Тя]_{Агент} **ПОКРИ** [краката си]_{Цел} [с полата]_{Тема}.
 1.б. *Утре ще дойда да ти* **ИЗМАЖА** [тавана]_{Цел} [с вар]_{Тема}.
 1.в. *Чудя се дали да* **ЛАКИРАМ** [старото дюшеме]_{Цел} [с някакъв лак за дърво]_{Тема}.
 1.г. []_{Агент} **ТАПИЦИРАХА** [канаето и креслата]_{Цел} [с фин светлокафяв плюш]_{Тема}.
 1.д. []_{Агент} **НАМАЗА** [дебел пласт лютеница]_{Тема} [на филията]_{Цел}.
 1.е. [Стените на тези стаички без прозорци]_{Цел} []_{Агент} **БОЯДИСАХ** [с плътнорозов латекс]_{Тема}.

Валентен модел:

Агент	Тема	Цел
NP (субект)	NP (пряко доп.)/ PP (непряко доп. <i>върху, на</i>)	NP (пряко доп.)/ PP (непряко доп. <i>на</i>)

Някои от разглежданите глаголи имплицират лексикално **Темата**, обикновено чрез общ корен, и това прави употребата ѝ в изречението незадължителна, както е в примери 1.в., 1.г., 1.д. При някои от глаголите е възможна т. нар. локативна алтернация (Levin 1993: 2), при която **Темата** и **Целта** могат да разменят прякообектната и непрякообектната си позиция, както е в примери 1.е. → 1.ж. и в пример 1.д. → 1.з.

- 1.ж. []_{Агент} **БОЯДИСАХ** [плътнорозов латекс]_{Тема} [върху стените на тези стаички без прозорци]_{Цел}.
- 1.з. **НАМАЗА** [филията]_{Цел} [с дебел пласт лютеница]_{Тема}.

Селективни специфики: Глаголи като *лакирам, тапицирам, боядисвам* налагат по-специфични ограничения на ядрените фреймови елементи. **Агентът** е човешко същество, обикновено с някаква професионална квалификация, представена в синонимните множества *тапицер* (eng-30-10740482-n), *бояджия* (eng-30-10393909-n), докато **Темата** е определен вид субстанция, представена съответно в синонимните множества *лак* (eng-30-04521987-n), *тапицерия* (eng-30-04513827-n), *боя* (eng-30-03875218-n), а **Целта** е *физически обект* (eng-30-00002684-n) или *повърхност* (eng-30-08660339-n), а при *тапицирам* е специфицирана – *диван; канапе; кушетка* (eng-30-04256520-n), *стол* (eng-30-03001627-n.№); *табуретка* (eng-30-04326896-n). Не може да не отбележим и взаимната семантична зависимост между **Темата** и **Целта**, явно изразена в примерите.

3.1.2. Изпразване1

Таблица 2. Глаголи за контакт върху или по повърхност и семантичен фрейм – Изпразване1

Семантичен фрейм	Дефиниция	Фреймови елементи	Глаголи
Изпразване1	Агентът отстранява Тема от повърхността на Цел	Агент; Тема; Цел	<i>изчиствам</i> (eng-30-01532589-v) и хипонимите: – <i>четкам</i> (eng-30-01243982-v); – <i>измета</i> (eng-30-01393996-v); – <i>изпирам</i> (eng-30-01535246-v).

Примери:

- 2.а. [Жената]_{Агент} **ИЗЧИСТВА** [шкафа]_{Цел} [с кърпа]_{Инструмент}.
- 2.б. И ще **ИЗЧЕТКАМ** [всичките си сака]_{Цел} [с четка за дрехи]_{Инструмент}.
- 2.в. []_{Агент} **ИЗМЕТОХ** [сламата]_{Тема} [от пода на кухнята]_{Цел}.
- 2.г. Лесно **ИЗПРА** [боята]_{Тема} [от чаршафите]_{Цел}. [с бензинов препарат]_{Инструмент}.

Валентен модел:

Агент	Тема	Цел
NP (субект)	NP (пряко доп.)	NP (пряко доп.)/ PP (непряко доп. с)

И тук при някои глаголи Темата е с незадължителна синтактична реализация както в примери 2.а. и 2.б. При тях се реализира периферен фреймов елемент – **Инструмент**.

Селективни ограничения: Фреймовият елемент **Тема** обикновено изразява субстанцията, която трябва да бъде отстранена, от повърхността. Конкретните глаголи *изчеткам, измета, изпера* налагат по-специфични ограничения на ядрените фреймови елементи – **Агентът** може да е волево човешко същество или машина, докато **Темата** е определен вид замърсител, представен съответно в синонимни множества като *прах* (eng-30-14839846-n), *кал* (eng-30-14956661-n). Макар фреймовият елемент **Инструмент** да не е ядрен и неговата реализация в изречението да е задължителна, той е специфициран и е семантично имплицирен чрез корена на глагола – *четка за дрехи* (eng-30-03050453-n), *метла* (eng-30-02906734-n).

3.2. Глаголи за контакт с вместиел

Тази група от глаголи представлява взаимодействието на **Тема** – обект или субстанция, с **Контейнер** (вместител), който може да бъде кутия, чанта, буркан, съд или всеки друг обект, използван

за задържане или съхранение на предмети. Таблицы 3 и 4 описват фреймовете и фреймовите елементи, характерни за това множество, както и примери за употреба. Най-характерният фреймов елемент на тези глаголи е **Контейнер** и уточнява конкретния вместиел, с който се осъществява контактът или в рамките на който се извършва действието. Естеството и характеристиките на вместиеля са семантично обвързани със селективните предпочитания на конкретните глаголи и водят до стесняване на общите ограничения, приписани на фрейма.

3.2.1. Запълване2

Таблица 3. Глаголи за контакт със съд и семантичен фрейм – Запълване2

Фрейм	Дефиниция	Фреймови елементи	Глаголи
Запълване2	Агент поставя Тема в Контейнер	Агент, Тема, Контейнер	– <i>пълня</i> (load:3 eng-30-01490336-v) – <i>товаря</i> (load:4 eng-30-01612084-v) – <i>опаковам</i> (pack:1 eng-30-01482449-v)

Примери:

- 3.а. []_{Агент} **ПЪЛНЕШЕ** [тези канали]_{Контейнер} [с вода за напояване]_{Тема}.
 3.б. [Траперите]_{Агент} **ТОВАРЕХА** [багажа]_{Тема} [във фургоните]_{Контейнер}.
 3.в. [Баба]_{Агент} **БЕШЕ ОПАКОВАЛА** [малкото им вещи]_{Тема} [в една голяма торба]_{Контейнер}.

Валентен модел:

Агент	Вместиел	Тема
NP (субект)	NP (пряко доп.)/ PP (непряко доп. в, на)	PP (непряко доп. с) / NP (пряко доп.)

При някои от тези глаголи също е приложима представената по-горе локативна алтернатива, при която **Темата** и **Целта** могат да разменят прякообектната и непрякообектната си позиция, както е в примери 3.а. → 3.г. и в пример 3.б. → 3.д.

- 3.г. []_{Агент} **ПЪЛНЕШЕ** [вода за напояване]_{Тема} [в тези канали]_{Контейнер}.
 3.д. [Траперите]_{Агент} **ТОВАРЕХА** [фургоните]_{Контейнер} [с багажа]_{Тема}.

Селективни ограничения: При конкретните глаголи фреймовият елемент **Тема** изразява обекта или субстанцията, която влиза в **Контейнер**, и налага допълнителни ограничения за избор на аргумента – пряко допълнение, както при *пълня*, *опаковам*, които налагат по-специфични ограничения на ядрените фреймови елементи – **Агентът** може да е човешко същество или машина, докато **Обектът** е определен вид субстанция или *багаж* (eng-30-02774630-n). Очевидна е връзката между семантиката на **Контейнера** и **Темата** – както е в примери 3.а. *вода – канал*, 3.б. *багаж – фургон*, 3.в. *вещ – торба*.

3.2.2. Изпразване2

Таблица 4. Глаголи за контакт със съд и семантичен фрейм – Изпразване2

Фрейм	Дефиниция	Фреймови елементи	Глаголи
Изпразване2	Агентът отстранява Темата от Контейнер	Агент; Тема; Съд	– <i>изпразвам</i> (eng-30-01488313-v') – <i>изливам</i> (eng-30-01542207-v) – <i>разсипвам</i> (eng-30-01541579-v)

Примери:

- 4.а. []_{Агент} **ИЗПРАЗНИ** [храната]_{Тема} [в чинията си]_{Контейнер} бавно и съсредоточено.
4.б. []_{Агент} **ИЗЛЯХ** [водата]_{Тема} [от ведрата и каната]_{Контейнер}
4.в. [Тя]_{Агент} **РАЗСИПА** [всички дребни монети]_{Тема} [от портмонето си]_{Контейнер}.

Валентен модел:

Агент	Контейнер	Тема
NP (субект)	NP (пряко доп.)/ PP (непряко доп. в, на)	PP (непряко доп. с) / NP (пряко доп.)

Селективни ограничения: При конкретните глаголи фреймовият елемент **Тема** изразява обекта или субстанцията, която влиза в **Контейнер**, и налага допълнителни ограничения за избор на аргумента – пряко допълнение, както при глаголите *изливам* и *разсипвам* – примери 4.б. и 4.в., които налагат по-специфични ограничения на ядрените фреймови елементи – **Агентът** може да е волево човешко същество или машина, докато **Темата** е специфицирана – *течност* (eng-30-14940386-n). И тук се вижда взаимна зависимост между вида на **Вместителя** и **Темата** – както е в пример 4.а *храна – чиния*, 4.б. *вода – ведро*, 4.б. *монети – портмоне*. На това се дължи и възможността **Темата**, макар и ядрен елемент, да бъде изпусната, както е в 4.г., 4.д., 4.е.

- 4.г. []_{Агент} **ИЗПРАЗНИ** []_{Тема} [чинията си]_{Контейнер} бавно и съсредоточено.
4.д. []_{Агент} **ИЗЛЯХ** []_{Тема} [ведрата и каната]_{Контейнер}
4.е. [Тя]_{Агент} **РАЗСИПА** []_{Тема} [портмонето си]_{Контейнер}

5. Заключение

Тази статия предлага описание на семантичните характеристики и селективните ограничения на глаголи от УърдНет със семантичния примитив „глаголи за контакт“, които участват в лексикалната реализация на ситуации, представени от концептуалните фреймове **Запълване** и **Изпразване**. Те се разглеждат като семантични подгрупи в рамките на глаголите за физически контакт чрез движение.

Въз основа на анализа на семантиката на глаголите и фреймовете им елементи се предлага семантично разделение на разглежданите фреймове в подвидове на семантичните фреймове от Фреймнет. Разделянето на двата семантични фрейма на подвидове дава възможност за наблюдение върху по-конкретни селективни предпочитания при фреймовете елементи **Тема** и **Цел** в **Запълване1** и **Изпразване1** и **Тема** и **Контейнер** при **Запълване2** и **Изпразване2**. Предложени са специфични селективни предпочитания при конкретните глаголни подгрупи и се наблюдават вътрешнофреймовите семантични и синтактични зависимости.

Цитирана литература / References

- Chomsky 1965: Chomsky, Noham. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
Cruse 1986: Cruise D. A., *Lexical Semantics*. Cambridge Textbooks in Linguistics.
Джонова 2008: Джонова, М. Аргументна структура на изреченията, съдържащи предикат с непряко допълнение експеримент от типа *спи ми се*. *Bulgarica – studia et argumenta. Юбилеен сборник в гр. на 65-та година на проф. дфн Руселина Ницолова* (Bulgarische bibliotek No 13). (Dzhonova, M. 2008. Argumentna struktura na izrecheniyata, sadarzhashti predikat s nepryako dopalnenie eksperientser ot tipa spi mi se. *Bulgarica – studia et argumenta. Yubileen sbornik v chest na 65-ta godishnina na prof. dfn Ruselina Nitsolova* (Bulgarische bibliotek No 13)).
Fellbaum 1990: Fellbaum, Christiane. English verbs as a semantic net. *International Journal of Lexicography* 3. pp. 278 – 301.
Fillmore 1970: Fillmore, Charles. The grammar of hitting and breaking. R. A. Jacobs, P. A. Rosenbaum (Eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. pp. 120 – 133.

- Gao, Cheng 2003: Gao, Hong, Chin-Chuan Cheng. Verbs of contact by impact in English and their equivalents in Mandarin Chinese. *Language and Linguistics* 4.3. pp. 485 – 508.
- Коева, Олива 2009: Коева, Светла, Карел Олива. Синтаксис на невъзможното. *Български език*. 3, с. 7 – 17 (Koeva, Svetla, Karel Oliva. Sintaksis na nevazmozhnoto. *Bulgarian language*. 3, pp. 7 – 17)
- Koeva 2021a: Koeva, Svetla. The Bulgarian WordNet: Structure and specific features. *Papers of BAS*, 8, 1. pp. 47 – 70.
- Коева 2021b: Коева, Светла. Предикати за състояние: свойства и лингвистични тестове. *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*. с. 106 – 138. (Koeva 2021b: Predikati za sastoyanie: svoystva i lingvistichni testove. *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*. pp. 106 – 138.)
- Koeva 2022: Koeva, S. The system of diatheses in Bulgarian and the stative predicates. *Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски*. pp. 117 – 160.
- Koeva et al 2012: Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, and E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling*, 2012, 0, 1. pp. 65 – 110.
- Koeva, Doychev 2022: Koeva, Svetla, Emil Doychev. Ontology supported frame classification. *Proceedings of the Fifth International Conference Computational Linguistics in Bulgaria*. pp. 203 – 214. <https://aclanthology.org/2022.clib-1.23>
- Костова 2010: Костова, Н. *Основни глаголи за движение в българския език*. Авангард Прима, 2010. (Kostova, N. *Osnovni glagoli za dvizhenie v balgarskiya ezik*.)
- Kukova 2020: Kukova, Hristina. 2020. Verbs for communication, frame elements and semantic restrictions (on BulNet synsets). *Proceedings of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language (Sofia, 2020)* 2. pp. 233 – 241.
- Levin 1993: Levin, Beth. *English verb classes and alternations: a preliminary investigation*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Miller 1995: Miller, G. A. WordNet: a lexical database for English. *Magazine Communications of the ACM*, 38 (11), Nov. 1995, pp. 39 – 41.
- Miller et al. 1990: Miller, G. A., R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, & K.J. Miller. Introduction to WordNet: An Online Lexical Database. *International Journal of Lexicography*, 3(4). pp. 235 – 244.
- Miller et al. 1993: Miller, G., Beckwith, R., Fellbaum, C., Gross, D., & Miller, K. *Introduction to WordNet: An online lexical database: Five papers on WordNet*. Princeton, NJ: Princeton University.
- McCawley 1968: McCawley, James. The role of semantics in a grammar. In Emmon Bach & R. Harms (eds.), *Universals in Linguistic Theory*. Holt, Rinehart, and Winston. pp. 125 – 170
- Стаменов 2020: Стаменов, Максим. Групи глаголи за вътрешни психически преживявания. Опит за класификация. 2. с. 69 – 75 (Stamenov, M. Grupi glagoli za vatreshni psihicheski prezhivuvaniya. Orit za klasifikaciya. 2. pp. 69 – 75.)
- Стаменов 2020: Стаменов, Максим. Едносъставни глаголни изречения, безлични глаголи, предикативи и форми за изразяване на субективност в българския език. *Български език. Приложение 2023 с приноси към Деветия форум „българска граматика“ на тема „Учението за частите на речта – традиция и перспективи“*. с. 158 – 178. (Stamenov, Maksim. Ednosastavni glagolni izrecheniya, bezlichni glagoli, predikativi i formi za izrazyavane na subektivnost v balgarskiya ezik. *Balgarski ezik. Prilozhenie 2023 s prinosi kam Devetiya forum “balgarska gramatika” na tema “Uchenieto za chastite na rechta – traditsiya i perspektivi”*. pp. 158 – 178.)
- Stoyanova, Leseva 2021: Stoyanova, Ivelina, Svetlozara Leseva. 2021. Semantic description of verbs for change and hierarchical organization of conceptual frames. In *Proceedings international annual conference of the Institute of Bulgarian language “Prof. Lubomir Andreychin” (compilers – s. koeva, m. stamenov)*, vol. 2, pp. 76 – 85.
- Тишева 2021: Тишева, Й. Наблюдение на върху синтактична реализация на предикати за емоционални състояния. *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*. с. 114 – 136. (Tisheva, Y. 2021. Nablyudeniya varhu sintaktichnata realizatsiya na predikati za emotsionalni sastoyaniya. *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*. pp. 114 – 136).
- Viberg, Åke. 2004. Physical contact verbs in English and Swedish from the perspective of crosslinguistic lexicology. *Language and Computers*. pp. 327 – 352.

SELECTIONAL SPECIFICS OF VERBS OF CONTACT

Maria A. Todorova

Institute for Bulgarian Language

maria@dcl.bas.bg

Abstract. The article presents work on the semantic features of a group of contact verbs sharing the conceptual semantics of the **Fill** and **Empty** semantic frames. In view of the study of their selective specificities, a description of their subcategorization frames and of the frame elements corresponding to their syntactic realization is proposed. The presented information is based on the information from two large semantic language resources – WordNet and FrameNet and on expert verification, complementation and grouping.

Keywords: *contact verbs; subcategorization; Bulgarian language*

Maria Todorova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113 Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.38>

КОРПУСНИ ДАННИ ЗА АНАЛИЗ НА СИНТАКТИЧНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА СЕМАНТИЧНИТЕ ФРЕЙМОВЕ¹

Светлозара Лесева^а, Ивелина Стоянова^б

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките^{а,б}

zarka@dcl.bas.bg^а, iva@dcl.bas.bg^б

Резюме. Статията представя работата по разработването на двуезичен корпус, съдържащ семантична и синтактична анотация на глаголи за комуникация, движение и промяна и техните задължителни обкръжения в английски и български език. Компилирането му се основава на универсалните аспекти на семантичното описание и синтактичната реализация и структурираната организация на познанието в двата основни ресурса, използвани в изследването (Уърднет и Фреймнет), както и на възможността за пренос на семантичното (и отчасти на синтактичното) описание на семантичните фреймове и прилежащите им фреймови елементи от Фреймнет към глаголите в Уърднет. Семантичната анотация е съотнесена със синтактичното ниво чрез маркирането на думите и фразите, изразяващи фреймовите елементи, синтактичната им категория и в редица случаи – граматичната им функция в изречението, като по този начин се извършва семантико-синтактично съотнасяне и се очертават основните модели на изразяването на аргументите на изследваните глаголи. Корпусът дава емпирична основа за теоретични и практически наблюдения, базирани на реални езикови данни.

Ключови думи: *семантично описание; български език; английски език; семантична анотация; синтактична анотация*

1. Мотивация на изследването

Съчетаването на семантичната информация за глаголите от Уърднет (WordNet) с лексикални ресурси като Фреймнет (FrameNet) дава възможност за тяхното по-пълно и многопластово описание, като по този начин се разширяват възможните приложения на ресурсите за целите на синтактичния и семантичния анализ (Baker, Fellbaum 2009; Schneider et al. 2012; Das et al. 2014).

В настоящата статия се разглежда методология за създаване на двуезиков паралелен анотиран корпус, основаваща се на относително универсалните аспекти на семантичното описание на глаголите, които правят възможно съотнасянето на ресурсите за различни езици и преноса на компоненти от описанието от един език към друг (в случая – от английски към български). Създаденият и анотиран корпус от примери на български и английски език има за цел да предостави илюстративен материал за наблюдения върху реализацията на семантичните фреймове и фреймовите елементи за глаголите от няколко големи семантични класа – глаголи за комуникация, глаголи за движение и глаголи за промяна. Междуетиковата съпоставка позволява и изучаването на езиково специфичните особености при синтактичната реализация на обкръженията на глаголите и може да се използва както за теоретични изследвания, така и за проверка на семантичната информация, приписана на синонимните множества в Уърднет.

Използваните в изследването лексикално-семантични и корпусни ресурси са представени в точка 2. В точка 3 е описан процесът на компилиране на корпуса – подбор на глаголи, асоциирани с определени семантични фреймове, извличане на подходящи примери от корпусните ресурси, идентифициране на синтактичните компоненти, реализиращи отделните фреймови елементи. В точка 4 са изложени резултатите от работата върху корпуса и броят анотирани примери за български и английски език. Статията завършва с представяне на възможните приложения на корпуса с анотирани примери, както и насоки за бъдеща работа.

¹ **Благодарности:** Разработката е осъществена по проекта „Обогатяване на семантичната мрежа УърдНет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор КП-06-Н50/1 от 2020 г.

2. Използвани ресурси

По-долу са описани лексикално-семантичните и корпусните ресурси, въз основа на които е съставен разгледаният корпус.

2.1. Лексикално-семантични ресурси

Принстънският уърднет, или само **Уърднет**² (Miller 1995; Fellbaum 1998), е лексикално-семантична база от данни, която представя изчерпателно лексикалния състав на езика в структуриран вид под формата на мрежа. Възлите ѝ представляват синонимни множества (синсети) от един или повече синоними, свързани помежду си с редица концептуално-семантични, лексикални и други релации, като хиперонимия, меронимия, антонимия и др. Значението на всяко синонимно множество е определено еднозначно чрез тълковна дефиниция, (в общия случай) илюстрирано с примери за употреба и при необходимост – допълнително пояснено с помощта на бележки за употребата, граматичните специфики и др. Съществителните и глаголите са определени от гледна точка и на принадлежността им към определен езиково независим семантичен (онтологичен) примитив като *noun.person* (съществителни за лица), *noun.artifact* (съществителни, означаващи произведения на човешката дейност), *noun.plant* (съществителни, означаващи растения), *verb.communication* (глаголи за комуникация), *verb.emotion* (глаголи, изразяващи емоции и чувства) и т.н. Тези примитиви, общо 25 за съществителните и 15 за глаголите³, поделят синонимните множества от двете части на речта на относително малък брой обобщени семантични класове (Miller et al. 1993a).

Приема се, че до голяма степен концептите, включени в Уърднет, отразяват относително езиково независими фрагменти от човешкото познание, за разлика от лексикалното им изразяване, което представлява езиково зависим параметър. Квазиуниверсалният характер на концептите позволява създаването на аналогични на Принстънския уърднет ресурси и за множество други, разнообразни в типологично отношение езици⁴. В настоящото изследване наред с Принстънския уърднет се използва и разработеният за български **Булнет** (Коева 2021), като еквивалентните синонимни множества в двата ресурса са съотнесени помежду си посредством еднозначен междуезиков идентификатор. Глаголите в Булнет са организирани в 14 103 синонимни множества, включващи и специфични за българския език глаголни значения.

В Уърднет липсва системно кодиране на участниците в ситуацияите, описвани от предикатите, както и на тяхната предикатно-аргументна структура, а информацията за синтактично поведение е относително ограничена.

Фреймнет⁵ (Baker et al. 1998; Baker 2008) е лексикално-семантичен ресурс, който представя знанието за съчетаемостта на лексемите чрез система от семантични фреймове в теоретичния апарат на фреймовата семантика. Фреймовете представляват схематични описания на концептуалната структура на ситуацияите посредством участниците, обстоятелствата и други концептуални роли, наречени фреймови елементи (Baker et al. 1998; Ruppenhofer et al. 2016). В зависимост от статуса си те се поделят на ядрени, периферни и извънтематични. Ядрените фреймови елементи съответстват на първостепенните участници в ситуацията, които в специфичната си конфигурация представят най-съществената информация за съчетаемостта на лексемите, а в случая с глаголите – за техните семантични аргументи. Такива са например фреймовите елементи **Тема (Theme)** и **Цел (Goal)** във фрейма **Използване на превозно средство (Ride vehicle)** в пример 1. Периферните елементи характеризират ситуацияите с оглед на обстоятелствата, при които протичат, например фреймовият елемент **Време (Time)** (пример 1). Извънтематичните фреймови елементи поставят фрейма в контекста на друг фрейм или на по-обща ситуация: такъв е фреймовият елемент **Ко-тема (Co-theme)** в пример 1⁶:

² <https://wordnet.princeton.edu/>

³ Класове, определени от примитивите: <https://wordnet.princeton.edu/documentation/lexnames5wn>.

⁴ <http://globalwordnet.org/resources/wordnets-in-the-world/>

⁵ <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>

⁶ Посоченият извънтематичен фреймов елемент реферира към фрейма **Движение (Motion)**, където запълва позицията на движещия се обект (**Темата**), чиято траектория съпада с тази на возещия се (**Темата** във фрейма **Използване на превозно средство**) (Ruppenhofer et al. 2016: 98).

1. [Утре]_{Време} [майка ми]_{Тема} **ЩЕ ЛЕТИ** [до Лондон]_{Цел} [с приятели]_{Ко-тема}.

По-долу фокусът ще бъде поставен върху ядрените фреймови елементи, доколкото те съответстват на глаголните аргументи (Baker et al. 1998), а където е релевантно, ще бъдат споменати и някои от периферните.

Концепция за представянето на семантичните и синтактичните свойства на глаголите в българския език, основаващо се на Фреймнет, е изложена у Коева (Коева / Коева 2010). Въз основа на това описание и създадения единен теоретичен модел за формално представяне на езиковите единици е разработена уеббазираната система за пълно и непротиворечиво описание на семантиката и синтактичните свойства на глаголите с помощта на семантични фреймове Булфрейм (Koeva, Douchev 2022). В настоящото изследване стъпваме както на разработките за английски, така и на тези за български език.

Една от най-важните характеристики на Фреймнет като лингвистичен ресурс е корпусът от изречения, илюстриращи фреймовете, в които синтактичните групи, чрез които са реализирани фреймовите елементи, техният тип – например именна фраза (NP), предложна фраза (PP) и т. н. – и в част от случаите, функцията им в изречението (подлог, допълнение), са анотирани еднозначно от експерти. Корпусът онагледява синтактичната реализация на семантичните фреймове и не само дава възможност за извършването на лингвистични обобщения за английския език, но може да служи и като отправна точка за съпоставителни изследвания върху други езици.

Тъй като информацията, включена в Уърднет и Фреймнет, отразява взаимно допълващи се аспекти на семантичното (и синтактичното) описание на езиковите единици, обогатяването на синонимните множества с концептуална информация от Фреймнет, както и обратното – попълването на фреймовете във Фреймнет с подходящи единици от по-богатия по отношение на лексикалния състав Уърднет, води до по-изчерпателно семантично и синтактично описание на думите в езика, в частност – на глаголите. Взаимното обогатяване на двата ресурса е осъществено чрез автоматичното им съотнасяне (Tonelli, Pighin 2009; Palmer 2009; Palmer et al. 2014; Leseva, Stoyanova 2020), при което на синонимни множества в Уърднет са приписани семантични фреймове от Фреймнет. Глаголите в едно синонимно множество имат общо лексикално значение, което предполага и принадлежността им към един семантичен фрейм, при все че от практическа гледна точка се наблюдават и разминавания. Относителната универсалност на системата от концепти в Уърднет и на фреймовете във Фреймнет позволява междуезиковия пренос на тази информация.

2.2. Корпусни ресурси

За компилиране на корпуса с анотирани илюстративни примери за синтактичното изразяване на глаголните фреймове и техните елементи в настоящото изследване са използвани няколко изходни ресурса. На първо място това са семантично анотирани корпуси – Семкор (SemCor) за английски и Булсемкор (BulSemCor) за български език, като и двата са анотирани със значения от Уърднет.

Семкор (SemCor) (текуща версия 3.0) (Miller et al. 1993b; Miller et al. 1994; Landes et al. 1998) е компилиран от екипа на Принстънския уърднет. На единиците в корпуса са приписани части на речта и граматични характеристики, а пълнозначните думи са семантично анотирани, като всяка дума е отнесена еднозначно към синсет в Уърднет. Семкор е най-големият ръчно анотиран корпус от този вид с общ обем от 226 040 анотирани единици.

Булсемкор (BulSemCor) (Koeva et al. 2006; Koeva et al. 2011) е създаден по модела на оригиналния Семкор, като са добавени критерии за осигуряване на покритие на съвременната обща лексика. В допълнение към пълнозначните думи Булсемкор включва анотация и на служебните думи: предлози, съюзи, частици, местоимения и междуметия. За тази цел Българският уърднет е разширен със синонимни множества от тези части на речта. Размерът на корпуса е близо 100 000 анотирани единици.

Обемът на двата корпуса не е достатъчен, за да се осигурят достатъчно примери за много от изследваните глаголи, затова са използвани и примери, извлечени от други корпуси.

Българо-английският паралелен корпус със съотнесени изречения и прости изречения⁷ (BulEnAC) (Koeva et al. 2012a) се състои от съотнесени двойки паралелни изречения на двата езика и съдържа 366 865 думи (176 397 за български и 190 468 за английски). Синтактичната анотация

⁷ https://dcl.bas.bg/en/resources_list/bulenac/

включва: а) определяне на границите на изреченията и простите изречения в състава на сложните; б) маркиране на вида на синтактичната връзка (съчинителна или подчинителна) между простите изречения; в) маркиране на елементите, които въвеждат изречението: съюзи, комплементизатори и пунктуация. Корпусът е подходящ за извличане на паралелни примери, илюстриращи употребата на изследваните глаголи. Така се улеснява идентифицирането на съответните преводни еквиваленти в рамките на съотнесените изречения, но се изисква определяне на конкретното лексикално значение на глаголите.

Българският национален корпус (БНК) (Коева et al. 2012b) е най-големият корпус за български език с общ обем от около 5,4 милиарда думи. Състои се от едноезикова част, включваща текстове само на български език, и 47 сателитни паралелни корпуса, в които българските текстове имат съответствие на друг език. Българската част включва около 1,2 милиарда думи. Системата за търсене в БНК позволява извличане на примери въз основа на комбинации от лексикални и граматически критерии и синтактични шаблони.

3. Създаване на английско-български корпус с анотирани примери за синтактичната реализация на семантичните фреймове

При компилирането на корпуса сме се фокусирали върху три големи класа глаголи – глаголи за комуникация, глаголи за движение и глаголи за промяна. По-долу е описан процесът на създаването му – от подбора на подходящи илюстративни примери до автоматичната им обработка и ръчната анотация на реализациите на фреймовите елементи.

3.1. Събиране на илюстративни примери

Като отправна точка са използвани валентните конфигурации и техните синтактични реализации за глаголите, принадлежащи към даден фрейм от Фреймнет. Примерите за английски език включват анотираните изречения от корпуса, разработен в рамките на Фреймнет⁸ (Burchardt, Pennacchiotti 2008), като впоследствие наборът от данни е допълнен с примери от Семкор, за да се илюстрира използването на определени глаголни значения, които не са добре застъпени във Фреймнет.

Българската част на корпуса включва изречения, извлечени от Булсемкор, допълнени с примери от паралелния корпус със съотнесени изречения (добавени са двойките паралелни изречения и за двата езика) и БНК. Глаголите в примерите, които не са семантично анотирани (т. е. всички без изреченията от Булсемкор), са ръчно съотнесени с уникален синсет в Уърднет в хода на работата.

В процеса на подбор на примери на английски и български език са взети предвид както синтактичните модели, засвидетелствани във Фреймнет, които са валидни и за двата езика, така и езиково специфичните структури.

3.2. Набори от валентни конфигурации и синтактични модели

Синтактичното описание включва две нива. Първото се състои от валентните конфигурации от Фреймнет, които определят комбинациите от фреймови елементи (ядрени и периферни), реализирани се в речта. Това ниво е в голяма степен езиково независимо, тъй като се отнася към сферата на човешкото познание и концептуализацията на ситуациите, затова информацията за английски език може да бъде пренесена и върху съответните глаголи със същото лексикално значение в български език.

За даден фрейм са обобщени всички валентни конфигурации, характеризиращи глаголните лексикални единици, включени в него, заедно с общата им честота на срещане. Конфигурации с по-малко от 3 примера са изключени, тъй като показват специфична употреба на отделни глаголи и не са показателни за фрейма. Таблица 1 илюстрира извлечените валентни модели за фрейма **Задаване на въпрос (Questioning)**.

⁸ <http://framenet.icsi.berkeley.edu/>

Таблица 1. Валентни конфигурации за фрейма **Задаване на въпрос**

Честота	Комбинации от фреймови елементи			
117	Говорещ	Съобщение	Адресат	
41	Говорещ		Адресат	Тема на съобщението
33	Говорещ	Съобщение	Адресат	Начин
20	Говорещ		Адресат	
11	Говорещ	Съобщение		

Валентните конфигурации с най-висока честота включват ядрените фреймови елементи **Говорещ (Speaker)**, **Съобщение (Message)**, **Адресат (Addressee)**, **Тема на съобщението (Topic)** и неядрения фрейм **Начин (Manner)**. Тези обобщени модели дават нагледна представа за срещащите се в езика комбинации. В конкретния случай се вижда, че за фрейма е типично едновременното (първият и третият модел в Таблица 1, вж. също пример 2.а.) или алтернативното (вторият и четвъртият модел в Таблица 1) синтактично изразяване на **Съобщението** и **Адресата**. Наред с това, **Темата на съобщението** много често няма израз, когато **Съобщението** е експлицирано (първият, третият и петият модел в Таблица 1), и се изразява по-свободно в контексти, когато **Съобщението** е имплицитно (вторият модел в Таблица 1, вж. също пример 2.б.):

- 2.а. [*They*]_{Говорещ} **ASKED** [*Stephen*]_{Адресат} [*if he can spare them a few minutes*]_{Съобщение}.
 [*Te*]_{Говорещ} **ПОПИТАХА** [*Стивън*]_{Адресат} [*дали ще им отдели две минути*]_{Съобщение}.
 2.б. [*He*]_{Говорещ} **QUESTIONED** [*us*]_{Адресат} [*about our journey*]_{Тема на съобщението}.
 [*Той*]_{Говорещ} [*ни*]_{Адресат} **РАЗПИТВА** [*за пътуването*]_{Тема на съобщението}.

Второто ниво на синтактично описание се отнася до конкретната синтактична реализация на фреймовите елементи: синтактичната им категория и граматичната им функция в изречението. Въпреки наличието на езикови специфики в редица случаи при (сравнително) близки езици се наблюдава сходна синтактична реализация на основните участници в ситуацията. Това, разбира се, не означава пълно съвпадение по отношение на синтактичните категории или граматичните функции в междуезиков план и трябва да се разглежда преди всичко като отправна точка за изследване.

Таблица 2 показва възможни синтактични реализации на най-често срещаната валентна конфигурация за фрейма **Задаване на въпрос**.

Таблица 2. Синтактични модели, съответстващи на валентната конфигурация **Говорещ – Съобщение – Адресат** за фрейма **Задаване на въпрос**

Говорещ	Съобщение	Адресат
NP.Ext	Sinterrog	DNI
NP.Ext	Sinterrog	NP.Obj
NP.Ext	QUOTE	DNI

Говорещият се изразява като именна група в подложна позиция (в деятелен залог); **Съобщението** – като подчинено допълнително изречение, въведено с въпросителна дума (пример 3.а.), или като пряка реч (пример 3.б.); **Адресатът** най-често остава имплицитен, ако има конкретен, известен от непосредствения или по-широк контекст референт (пример 3.в.)⁹, а при изразяване се реализира като именна фраза в двойнообектна конструкция (double object construction) (пример 3.а., 3.б.).

⁹ Даден фреймов елемент може да се предполага на концептуално равнище, но да е синтактично имплицитен, т.е. да има нулева реализация. Тя се подразделя на няколко вида: определена (DNI – definite null instantiation), при която референтът е известен от близкия контекст; неопределена (INI – indefinite null instantiation), при която

- 3.а. [We]_{Говорещ} **ASKED** [Ruby]_{Адресат} [what kind of food they ate]_{Съобщение}.
 []_{Говорещ-DNI} **ПОПИТАХМЕ** [Руби]_{Адресат} [с какво са се хранили]_{Съобщение}.
- 3.б. [“Which is heavier?”]_{Съобщение} [he]_{Говорещ} **ASKED** [the child]_{Адресат}.
 [– Кой тежи повече?]_{Съобщение} – **ПОПИТА** [той]_{Говорещ} [детето]_{Адресат}.
- 3.в. [“And how is Syl?”]_{Съобщение} **ASKED** [Lily]_{Говорещ} []_{Адресат-DNI}.
 [– Как е Сил?]_{Съобщение} – **ПОПИТА** [Лили]_{Говорещ} []_{Адресат-DNI}.

Междуетикови различия се наблюдават и по отношение на инвентара от лексикални елементи, въвеждащи синтактичните групи (предлози, съюзи и т. н.), езиково специфичните граматични особености и конструкции. Например, за разлика от английски, в българския език няма нефинитни изречения, поради което пропозиционалните фреймови елементи се реализират чрез финитни изречения. Налице са различия и по отношение на задължителността на синтактичното изразяване (включително на подлога), специфичните за езика диатези, конструкции, словоред, морфосинтактични особености и т. н.

За да се осигури съотносимостта на синтактичните модели за българските данни, оригиналните синтактични модели за английските глаголи във Фреймнет в някои случаи са обобщени. Например моделите, включващи въпросително подчинено изречение (Sinterrog), финитно съюзно подчинено изречение (Sfin) и предложна фраза с *-ing* форма (VPing), са групирани заедно и се разглеждат като подкласове на категорията Clause (просто изречение в състава на сложното), така че да се позволи съпоставка с различната им реализация на български, където някои от тези подкласове не присъстват (напр. VPing). Аналогично, предложните фрази с различна опора, реализиращи един и същ фреймов елемент, например PP[of], PP[from], които служат за изразяване на фреймовия елемент **Компоненти** във фрейма **Построяване (Building)**, също се групират заедно в обобщен вид: предложна фраза (PP). Насоките за бъдеща работа включват пълното описание на синтактичната реализация във всеки от езиците и анализа на езиково специфичните синтактични особености.

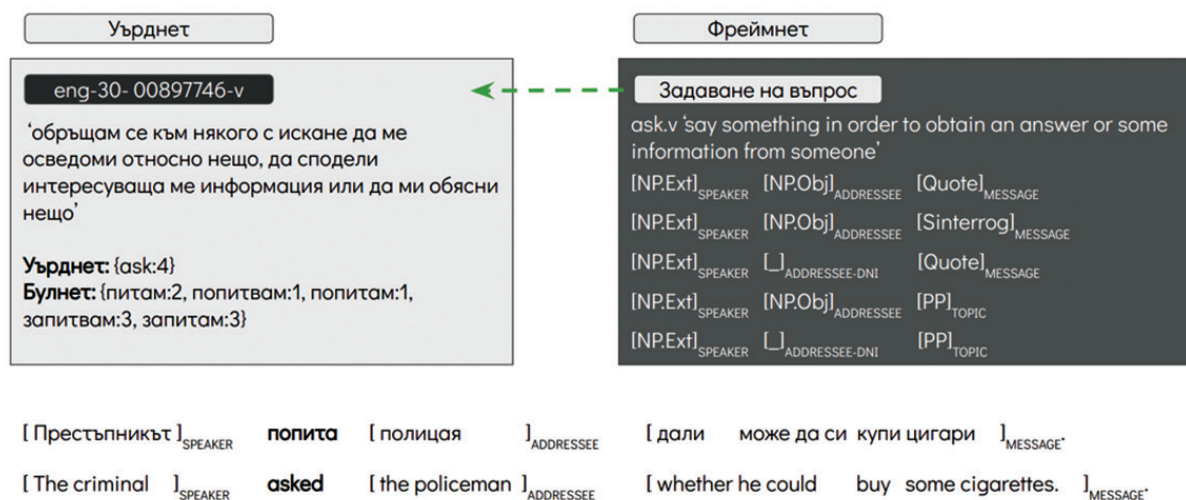
3.3. Анотация на фреймовите елементи

Съотнасянето на семантичното и синтактичното ниво се постига чрез: а) аотиране на фреймовите елементи в изречението; и б) определяне на синтактичната категория и в редица случаи граматичната им функция, например подлог (NP.Ext), пряко допълнение (NP.Obj), предложна фраза (PP), адвербиална фраза (AdvP), просто изречение (Clause). Фигура 1 показва аотирана двойка примери за глаголите *пита* и *ask*, в която е включена още информация за: а) съответстващите си синонимни множества, към които принадлежат глаголите в двата езика: eng-30-00897746-v¹⁰ {пита; попитвам; попитам; запитвам; запитам} и {ask}, ‘обръщам се към някого с искане да ме осведоми относно нещо, да сподели интересуваща ме информация или да ми обясни нещо’; б) приписания на синсета фрейм **Задаване на въпрос**; и в) синтактичните модели във Фреймнет, отнасящи се към фрейма.

Примерите, включени в българската и английската част на корпуса, са предварително обработени с инструменти за автоматична лингвистична анотация, в резултат от което за всяка словоформа са определени частта на речта и граматичните ѝ характеристики и основната ѝ форма (Коева et al. 2020). Въз основа на така извършената морфосинтактична анотация и лематизация в хода на настоящото изследване са определени синтактичните групи, чрез които се реализират основните изреченски елементи: (а) глаголът, изпълняващ ролята на сказуемо; (б) фразите, чрез които се изразяват фреймовите елементи: именни групи, изпълняващи функцията на подлог и пряко допълнение; предложни фрази с различна функция (PP); подчинени изречения. За всяко подчинено изречение е маркиран лексикалният елемент или фраза, които го въвеждат (въз основа на което изреченията са

липсва конкретен референт, но наличието и спецификата на възможния референт се подразбират по силата на обичайна интерпретация или конвенция, например *Той ядеше [] с апетит*; конструктивна (CNI – constructional null instantiation), при която липсата на изразен референт е обусловена от синтактичната конструкция, например неизразен **Агент** в страдателен залог (Petruck 2019).

¹⁰ Уникален идентификатор, чрез който се осигурява съответствието между синонимните множества с еквивалентно значение в Уърднет и Булнет, както и в лексикално-семантичните мрежи за всички други езици, разработени по сходна методология.

Фигура 1. Аотиран пример

разделени на съюзни, въпросителни и пряка реч), а в примерите от Фреймнет е определено и дали изреченията са финитни или нефинитни (и съответно: инфинитивни или герундивни).

Частите на изречението, чрез които са изразени основните фреймови елементи, са ръчно аотирани и маркирани както с името на фреймовия елемент (напр. **Агент**, **Тема**, **Инструмент** и т. н.), така и с вида на синтактичната категория, чрез която той се реализира – NP.Ext (подлог), NP.Obj (пряко допълнение), PP (предложна фраза), AdvP (адвербиална фраза), Clause (просто изречение в състава на сложното) и др.

4. Резултати

Английската част от корпуса с илюстративни примери обхваща 211 глагола (лексикални единици във Фреймнет), съотнесени към 135 синсета в Уърднет. Обемът ѝ възлиза на 13 295 примера, онагледяващи 3577 различни синтактични модела. Във всяко изречение са аотирани глаголното сказуемо (съотнесено с конкретно синонимно множество) и компонентите на изречението, отбелязващи реализацията на ядрените фреймови елементи.

Към момента българската част на корпуса съдържа данни за 146 глагола, принадлежащи към 125 синсета в Булнет, и включва 2184 аотирани примера, представящи 290 различни модела. Аотацията на българските примери е извършена по аналогичен начин като в английски (Фиг. 1).

Таблица 3 онагледява данните в корпуса, разпределени по език. Посочени са броят разгледани фреймове и броят синсети, един или повече синоними от които фигурират в корпуса. За всеки от езиците е представен и броят примери и общият брой аотирани фреймови елементи.

Таблица 3. Аотирани примери по езици и класове глаголи

Клас глаголи	Брой фреймове	Брой синсети	Български		Английски	
			Брой примери	Брой аотации	Брой примери	Брой аотации
Глаголи за комуникация	7	51	1025	2921	5065	14 822
Глаголи за движение	8	48	744	2016	4748	13 304
Глаголи за промяна	6	26	415	866	3482	9048

5. Насоки за бъдеща работа

Работата по описанието на семантичните и синтактичните свойства на българските глаголи показва, че семантичното описание, кодирано в рамките на Фреймнет, е до голяма степен езиково независимо и поради това – преносимо от един език към друг. Езиковите специфики се наблюдават предимно при синтактичната реализация на фреймовите елементи.

Представеният корпус от илюстративни примери използва потенциала на Уърднет и Фреймнет за междуезиков анализ и трансфер на информация. Извлечените от Фреймнет валентни модели и синтактични шаблони се разглеждат за български език въз основа на събраните примери за употреба на глаголите.

Бъдещата работа върху корпуса ще се фокусира върху разширяването му с по-голям по обем и по-разнообразен по съдържание материал на български език. За целта ще бъдат извлечени допълнителни примери от БНК. Разработват се и методи за частична автоматична анотация – автоматично определяне на значението на глагола, идентифициране на фразите в изречението въз основа на синтактичен анализ, съотнасяне на компоненти от синтактичната структура на изречението към фреймови елементи и т.н. Автоматичните процедури имат за цел улесняването на анотацията и по-ефективното увеличаване на броя примери.

Методите за пренос на информация между ресурсите и езиците, основаващи се на универсалността на семантичното описание, са обещаващ подход за разработване на мащабни семантични ресурси за езици с по-слаба обезпеченост с ресурси и технологии, като се използват знанието и данните, налични за езици като английски. Ръчно анотираният ресурси могат да бъдат използвани за трениране на приложения за автоматичен семантичен анализ, анотиране на семантични роли и др.

Цитирана литература / References

- Коева 2010: Коева, Св. *Българският ФреймНет*. София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.
- Baker, Fellbaum 2009: Baker, C. F., C. Fellbaum. WordNet and FrameNet as Complementary Resources for Annotation. – In: *Proceedings of the Third Linguistic Annotation Workshop (ACL-IJCNLP '09)*. Association for Computational Linguistics, pp. 125 – 129.
- Baker 2008: Baker, C. F. FrameNet: Present and Future. – In: Webster, N. Ide, A. Chengyu Fang (Eds.), *The First International Conference on Global Interoperability for Language Resources*. Hong Kong: City University.
- Baker et al. 1998: Baker, C. F., C. J. Fillmore, J. B. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – In: *COLING-ACL '98: Proceedings of the Conference*. Montreal, Canada, pp. 86 – 90.
- Burchardt, Pennacchiotti 2008: Burchardt, A, M. Pennacchiotti. FATE: a FrameNet-Annotated Corpus for Textual Entailment. – In: *Proceedings of the Sixth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'08)*. Marrakech, Morocco: European Language Resources Association (ELRA). <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2008/pdf/143_paper.pdf> [18.01.2024].
- Das et al. 2014: Das, D., D. Chen, A. F. T. Martins, N. Schneider, N. A. Smith. Frame-Semantic Parsing. – *Computational Linguistics*, vol. 40(1), pp. 9 – 56.
- Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.). *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Koeva et al. 2006: Koeva, S., S. Leseva, M. Todorova. Bulgarian Sense Tagged Corpus. – In: *Proceedings of LREC 2006*, 79 – 86.
- Koeva et al. 2011: Koeva, S., S. Leseva, B. Rizov, E. Tarpomanova, T. Dimitrova, H. Kukova, M. Todorova. Design and Development of the Bulgarian Sense-annotated Corpus. – In: Carrio Pastor, M. L., M. A. C. Mora (Eds.), *Information and Communication Technologies: Present and Future in Corpus Analysis: Proceedings of the III International Congress of Corpus Linguistics*, pp. 143 – 150.
- Koeva et al. 2012a: Koeva, S., B. Rizov, E. Tarpomanova, Ts. Dimitrova, R. Dekova, I. Stoyanova, S. Leseva, H. Kukova, A. Genov. Bulgarian-English Sentence- and Clause-aligned Corpus. – In: *Proceedings of the Second Workshop on Annotation of Corpora for Research in the Humanities (ACRH-2)*. Lisboa: Colibri: pp. 51 – 62.
- Koeva et al. 2012b: Koeva, S., Stoyanova, I., Leseva, S., Dekova, R., Dimitrova, T., Tarpomanova, E. (2012). The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling*, vol. 1, pp. 65 – 110.
- Koeva et al. 2020: Koeva, S., N. Obreshkov, and M. Yalamov. Natural Language Processing Pipeline to Annotate Bulgarian Legislative Documents. – In: *Proceedings of the Twelfth Language Resources and Evaluation Conference*, Marseille, France. European Language Resources Association.

- Koeva, Doychev 2022: Koeva, S., E. Doychev. Ontology Supported Frame Classification. – In: *Proceedings of the Fifth International Conference Computational Linguistics in Bulgaria*. Sofia: Institute for Bulgarian Language, pp. 203 – 214. <https://aclanthology.org/2022.clib-1.23> [18.01.2024]
- Landes et al. 1998: Landes, S., C. Leacock, R. Teng. Building Semantic Concordances. – In: C. Fellbaum (Ed.), *WordNet: An Electronic Lexical Database*.
- Litkowski 2014: Litkowski, K. The FrameNet Frame Element Taxonomy. <<https://www.clres.com/online-papers/FETaxonomy.pdf>> [18.01.2024]
- Miller et al. 1993a: Miller, G., Richard Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, K.e Miller. *Introduction to WordNet: an On-line Lexical Database. Five Papers on WordNet Princeton*. NJ: Princeton University.
- Miller et al. 1993b: Miller, G. A., C. Leacock, R. Teng, R. T. Bunker. A Semantic Concordance. – In: *Human Language Technology: Proceedings of a Workshop Held at Plainsboro, New Jersey, March 21 – 24, 1993*, pp. 303 – 308. <<https://aclanthology.org/H93-1061>> [18.01.2024]
- Miller et al. 1994: Miller, G. A., M. Chodorow, S. Landes, C. Leacock, R. G. Thomas. Using a Semantic Concordance for Sense Identification. – In: *Human Language Technology: Proceedings of a Workshop held at Plainsboro, New Jersey, March 8 – 11, 1994*, pp. 340 – 343. <<https://aclanthology.org/H94-1046>> [18.01.2024]
- Miller 1995: Miller, G. A. WordNet: A Lexical Database for English. – *Communication of the ACM*, 38 (11), pp. 39 – 41.
- Palmer 2009: Palmer, M. Semlink: Linking PropBank, VerbNet and FrameNet. – In: *Proceedings of the 5th International Conference on Generative Approaches to the Lexicon. Sept. 2009, Pisa, Italy: GenLex-09*, pp. 9 – 15.
- Palmer et al. 2014: Palmer, M., C. Bonial, D. McCarthy. SemLink+: FrameNet, VerbNet and Event Ontologies. – In: *Proceedings of Frame Semantics in NLP: A Workshop in Honor of Chuck Fillmore (1929 – 2014)*, Baltimore, Maryland USA, June 27, 2014, Stroudsburg, PA: Association for Computational Linguistics, pp. 13 – 17.
- Petruck 2019: Petruck, M. Meaning Representation of Null Instantiated Semantic Roles in FrameNet. – In: *Proceedings of the First International Workshop on Designing Meaning Representations*, Stroudsburg, PA: Association for Computational Linguistics, pp. 121 – 127.
- Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. Berkeley, California: International Computer Science Institute.
- Schneider et al. 2012: Schneider, N., B. Mohit, K. Oflazer, N. A. Smith. Coarse Lexical Semantic Annotation with Supersenses: An Arabic Case Study. – In: *Proceedings of the 50th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 2: Short Papers)*. Stroudsburg, PA: Association for Computational Linguistics, pp. 253 – 258.
- Tonelli, Pighin 2009: Tonelli, S.a, D. Pighin. New Features for Framenet – Wordnet Mapping. – In: *Proceedings of the Thirteenth Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL'09)*. Boulder, USA.

Corpus Data for the Validation of the Syntactic Realisation of Semantic Frames

Svetlozara Leseva^a, Ivelina Stoyanova^b

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin, Bulgarian Academy
of Sciences^{a,b}

zarka@dcl.bas.bg^a, iva@dcl.bas.bg^b

Abstract. This paper presents the work on compiling a bilingual corpus that demonstrates the syntactic realisation of the conceptual description of verbs in English and Bulgarian and in a broader context, facilitates cross-linguistic studies by providing the foundation for theoretical and practical observations based on the two languages. The compilation of the corpus relies on the universal aspects of conceptual description and syntactic realisation by harnessing the main structural principles of the two main resources employed (WordNet and FrameNet), allowing for cross-linguistic alignment and transfer of information from one language to another (in this case from English to Bulgarian) and between resources, in particular transferring the semantic description from FrameNet onto the verb synsets in WordNet. The resulting resource links the semantic level of the conceptual frames and the frame elements with the syntactic level (couched in the form of patterns representing the syntactic realisation of the frame elements in terms of their syntactic categories and grammatical function).

Keywords: *conceptual description; Bulgarian; English; semantic annotation; syntactic annotation*

Svetlozara Leseva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.39>

ГЛАГОЛИ ЗА ЕМОЦИЯ И НЯКОИ ФРЕЙМОВИ РЕАЛИЗАЦИИ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК)¹

Христина Кукова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

hristina@dcl.bas.bg

Резюме. Изследването е съсредоточено върху глаголи за емоция и техните концептуални описания в българския език. Основната цел на изследването се състои в представяне както на теоретични анализи, така и на емпирични наблюдения върху поведението на този клас глаголи и изреченското им обкръжение. За изпълнението на поставените цели се прилага методологията на фреймовата семантика за изучаване на спецификата на синтактичните конструкции, в които участват глаголите за емоции, както и семантичната мрежа БулНет за очертаване на отделните значения. По този начин са представени, от една страна, значенията на изследваните глаголи с лексикалната, морфологичната и фреймовата информация, която предикатите носят, а от друга – селективните ограничения на фреймовете им елементи, изразени с конкретни синонимни множества или поддървета от УърдНет.

Ключови думи: глаголи за емоция; фреймове; фреймови елементи

1. Въведение

Основните цели на настоящото проучване са: (а) да систематизира основни теоретични постановки при изследването на глаголите за емоция, (б) да покаже, че синтактичните различия при даден клас глаголи могат да бъдат предвидени от лексикалната семантика, и (в) да подчертае значимостта на взаимодействието между семантиката им (лексикално-семантичните свойства) и синтаксиса (синтактичното поведение). Опит за обобщение на данните и съпоставително представяне на два сходни фрейма е направен в част 5 от проучването.

В съответствие с известното изследване на Левин (Levin 1993), която класифицира глаголите за психическо състояние в 4 основни подкласа въз основа както на семантичното им групиране, така и на участието им във валентни алтернативности. В зоната на изследването открояваме транзитивността/нетранзитивността (*желая / страхувам се*) на глаголите и възможността за кодиране на експериментера като граматичен субект (*обичам*) или обект (*харесва ми*) в изречението. Тези характеристики се отразяват в принадлежността на лексикалните единици към различни фреймове, представящи глаголи за емоция.

Съществена част от изследването представлява анализът, съсредоточен върху употребата на предикатите и фреймовете им елементи. Приложен е богат емпиричен материал, отразяващ значението на контекста при семантико-синтактичния анализ на фреймовете. Този подход допринася за изграждането на по-точна теоретико-емпирична последователност при използването на езикови данни и проучването на техните специфики.

Не на последно място изследването цели да покаже, че формалните факти, свързани с комплементацията на глаголите за емоции в българския език, са всъщност ясни прояви на семантиката на емоционалното преживяване и на неговата системна езикова категоризация. С други думи, тази системна закономерност се отразява по ясен и недвусмислен начин в граматическите отношения, като им придава солидна семантична мотивация.

¹ Изследването е осъществено по проект „Обогатяване на семантичната мрежа УърдНет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания – 2020 г.“, Договор No. КП-06-Н50/1 от 2020 г.

2. Използвани ресурси

Уърднет е лексикално-семантична мрежа, подходяща за машинна обработка, първоначално разработена в Принстънския университет от екип, ръководен от Джордж Милър (Miller 1995, Fellbaum 1998). Тя обхваща голям брой съществителни имена, глаголи, прилагателни имена и наречия. По-късно УърдНет е разработен за други езици, сред които и българския, превръщайки се в синхронизирана семантична база данни, която чрез уникален идентификационен код свързва всяко конкретно понятие с неговия аналог на различни езици. Българският Уърднет – **Булнет** – съдържа над 100 000 единици, наречени синонимни множества, или синсети (Коева / Коева 2021а).

Докато Булнет е основният ресурс, използван за представяне на семантичните и парадигматичните характеристики на предикатите, за описанието на техните синтагматични особености се използва **Фреймнет** (Fillmore 2002, Ruppenhofer et al. 2016). Фреймнет е ресурс, разработен в Международния институт по компютърни науки в Бъркли, и се основава на семантиката на фреймовете. Той стартира под ръководството на Чарлз Филмор през 1997 г. (Baker et al. 1998) и е от съществено значение както за теоретични лингвистични изследвания, така и за практическата обработка на естествения език.

Семантичните фреймове представят концептуалната структура на дадено събитие или обект и неговите участници. Фреймнет е изграден от 1200 семантични фрейма и 13 000 лексикални единици, илюстрирани с над 200 000 изречения. Всеки фрейм е представен с дефиниция, елементи на фрейма, лексикални единици, примери и междуфреймови релации.

Фреймовете елементи могат да бъдат ядрени и неядрени, като първите са от съществено значение за реализацията на фрейма, докато вторите са предимно описателни (назоваващи време, място, начин и т. н.). Лексикалните единици са леми, които пораждат ситуация (фрейм). Всяко значение на една и съща дума се кодира като отделна лексикална единица, като ѝ се приписва различен фрейм.

Фреймовете, свързани с емоции и изразяването им, отразяват различните варианти, по които емоциите могат да бъдат предавани във външния свят, като например чрез думи, жестове, изражения на лицето или тон на гласа. Примери за фреймове, свързани с емоции във ФреймНет, включват **Чувство (Feeling)** (1.), **Фокусирана_емоция_на_експериенцера (Experiencer_focused_emotion)** (2.), **Пламенна_емоция (Emotion_heat)** (3.), **Стимулирана_емоция (Stimulate_emotion)** (4.) и др. Тези фреймове структурират представата за това как емоциите се предават в рамките на езика и способстват за разбиране и анализиране на емоциите в текст.

1. *Никога ли не ЧУВСТВАШ вина?*
2. *То ОБИЧА и двамата си родители и се разкъсва между двете посоки на тази обич.*
3. *Все още КИПЕШЕ от гняв.*
4. *Най-много ме РАДВА, че паметта ти се е съхранила.*

За създаване, редактиране, преглеждане и проверка на концептуалните фреймове е използвана уеббазираната система **БулФрейм**, разработена в Секцията по компютърна лингвистика на Института за български език към Българската академия на науките (Коева, Douchev 2022).

По-голямата част от езиковия материал е ексцерпирана от Българския национален корпус (Коева et al. 2012), създаден в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. Българският национален корпус се състои от едноезична част, която съдържа 240 000 текста, или 1,2 млрд. думи, и 47 паралелни корпуса. За отделни примери са използвани и интернет търсачки.

3. Методология

Когато става въпрос за връзката между граматиката и значението, различните съвременни модели на лингвистично описание обикновено биват разделяни на формални и функционални подходи. Появата на формални подходи е поставена с публикуването на трансформационната граматика на Чомски (Chomsky 1957). Строго формалните подходи изучават и описват синтактичните структури изолирано от семантичните характеристики, като предполагат автономност на синтаксиса. От друга страна, различни традиционни функционални подходи (например Dik 1978, Van Valin, LaPolla

1997, Levin 1993) се използват за описание на граматическите и структурните отношения в синхрон със семантични фактори.

С. Коева отбелязва необходимостта от формално описание на синтагматичните отношения в Уърднет (Fellbaum 1998, Koeva 2021a), като въвежда понятието концептуален фрейм, за да дефинира набор от глаголи, показващи еднозначни синтагматични отношения със съществителните (Koeva 2021b: 182). С. Лесева и др. също изследват възможността за интегриране на данни от Уърднет, Фреймнет и Върбнет, предлагайки по този начин „система от семантични релации, основани на тематичните отношения между предикати и техните потенциални аргументи (и някои видове адюнкти) в рамките на лексикално-семантичната мрежа Уърднет“ (Лесева и др. / Leseva et al. 2018).

Използваният в рамките на изследването подход се основава на семантиката на фреймовете (Baker et al. 1998, Коева / Коева 2010) и съчетава както синтактичния абстрактен методологичен апарат, така и проекцията на семантичните и прагматичните отношения върху възможните фреймови елементи. В контекста на тези различия глаголите за емоции предоставят много интересно поле за мултидисциплинарни изследвания от съществена важност за обработката на естествения език.

4. Предишни изследвания

Емоциите могат да се дефинират като преживявания или състояния, предизвикани от определено събитие, ситуация, действие, други хора, нашите мисли, очаквания и планове (Belaj, Faletar 2011: 155).

В рамките на езиковедските изследвания А. Вежбицка е един от първите лингвисти, които отбелязват, че за разлика от други езикови групи, славянските езици използват глаголи, за да назовават емоции, което важи и за българския език (Wierzbicka 1971, 1972: 57, 1980: 142, 1986).

А. Зализняк (Зализняк / Zaliznyak 1983, 1985) изследва този клас предикати, като ги назовава „предикати на вътрешното състояние“, и прокарва логическите термини *твърдение* и *пресупозиция* в техните дефиниции. Лейкоф (Lakoff 1987) и Кьовечеш (Kövecses 1988) обръщат внимание на употребите на емоционални изрази и метафори в даден език, за да опишат концептуален модел на съответната емоция и на средствата за възприемане и изразяване в реалната реч.

Друга широко дискутирана тема в изследванията на глаголите за емоция и по-конкретно сред славянските автори е рефлексивността и медиалността на глаголите. Едно от най-влиятелните описания на обсъжданите славянски глаголи е предложено от А. Вежбицка (1988, 1995). Авторката твърди, че тези глаголи в руски и полски език съответно с наставки *-ся* и *-się* са рефлексивни форми въз основа на това, че обозначават „емоции, на които хората „се отдават“ почти доброволно и които те изразяват външно“ (Wierzbicka 1988: 253). А. Бедковска-Копчик оспорва възгледите на А. Вежбицка и разглежда този тип глаголи в словенски като средни (Bedkowska-Korzyuk 2014).

Й. Тишева и М. Джонова също хвърлят светлина върху този полемичен въпрос в изследването си върху синтактичните характеристики на емотивните предикати в българския език (Tisheva, Dzhonova 2022: 76). Според авторките „*се* е маркер за медиална конструкция и не обозначава рефлексивност, то заема позицията на прякото допълнение, а глаголите биха могли да имат за втори аргумент само предложна фраза или комплемент“.

Тъй като настоящото изследване се фокусира върху семантичните и синтактичните характеристики на разглежданите глаголи заедно с техните възможни комплементи, проектирани от глаголното значение, този конкретен аспект от описанието на глагола остава извън изследователския ни интерес. Глаголите, използвани със и без частицата *се*, са представени като литерали от различни синонимни множества на УърдНет, което означава, че те са формулирани като отделни значения и съответно проектират разнородни ограничения върху фреймовете си елементи.

През последните 20 години са проведени множество изследвания върху различен езиков материал на основата на ФреймНет и неговите семантични описания.

Служейки си като основа с понятията, изразяващи емоции, Рупенхофер описва развитието в анализите на ФреймНет и еволюцията при дефиниране на фреймовете. Като взема предвид различните лингвистични теории и подходи (валентни, категориални, семантични и др.), авторът илюстрира как фините различия при лексикалните единици водят до формулиране на нови фреймове или до разделяне на един фрейм на два (Ruppenhofer 2018).

Субиратс и Петрук анализират испанските предикати, описващи събития на изненада. Авторите сравняват испанските лексикални единици с тези в английския език, за да очертаят сходствата и различията в моделите на лексикализация на двата езика. Те използват анотация на испанските глаголи с помощта на фреймовете от ФреймНет, за да обобщат различните синтактични реализации (Subirats, Petruck 2003). Субиратс продължава работата си в тази област и заедно със Сато (Subirats, Sato 2004) представя испанския ФреймНет и уебприложението за използването му – FrameSQL, което обработва двуезична информация и дава възможност за по-лесно съпоставяне на семантичните структури на две лексикални системи.

Гази и др. правят опит за автоматично откриване на стимули при глаголите за емоция. Те съставят набор от данни с ръчно маркирани стимули и след това прилагат методи за последователно трениране към допълнителен набор от данни без етикети на стимулите (Ghazi et al. 2015).

Всички тези предходни проучвания на различни аспекти от граматичната и семантичната реализация на предикатите полагат основите на нашето изследване и са повлияли наблюденията, отразени в следващата част на настоящата статия, където ще бъде очертано естеството на категоризацията на емоциите и начинът, по който тя формално се проектира в граматичната и семантичната структура, по-специално в ограниченията върху комплементите на глаголите за емоция.

4.1. Подходи за класификация на предикатите за емоция

Типологичното описание на глаголите за емоция също се оказва обект на интерес за различни автори в разнообразни изследвания.

Разглеждайки думите за емоции, Кьовечеш предлага разделението им на експресивни и дескриптивни (Kövecses 2000). В първата група включва емоционално натоварени коментари и изразяване на съгласие и несъгласие, докато във втората поставя онези лексикални единици, които назовават специфично емоционално преживяване.

Й. Тишева също разграничава лексикалните и граматическите средства за емоционално отношение на говорещия/автора, от една страна, и назоваването на емоционални състояния, отношения или оценки, от друга (Тишева / Tisheva 2021, 115). Авторката твърди, че продължителността е основно понятие за разграничаване на емоциите и чувствата. Според нея „за разлика от емоциите, които са спонтанни отговори на конкретни външни или вътрешни стимули, чувствата се отличават с по-голяма устойчивост и дълготрайност и винаги включват оценка на обекта, към който са насочени“ (Тишева 2021, 115).

Ляшевская и Падучева, от своя страна, класифицират глаголите за емоции въз основа на тяхната семантична структура и последователността на глаголните операционни функтори, включени във всяко значение. Така те разделят разглежданите глаголи на пет отделни групи: събитие, чувство, отношение, състояние и характеристика (Ляшевская, Падучева / Lyashevskaya, Paducheva 2011).

Разглеждайки граматическите характеристики на глаголите, Джонсън – Леърд, Отли (Johnson-Laird, Oatley 1989) говорят за два вида глаголи за емоция (като изследват също съществителни и прилагателни): **емоционални отношения**, например *обичам*, *страхувам се*, и **каузативи**, например *дразня*, *плаша*. Наблюдението им се съотнася с двата типа, често описвани в лингвистичната литература, включващи съответно глаголи с Експериенцер-субект и Експериенцер-обект. Фелбаум възприема тази насока на лингвистично описание и твърди, че емотивните предикати „се разделят на два граматически различни класа: (1) със субект Експериенцер и обект (ако има такъв) – Източник (*обожавам*, *обичам*, *презира*); и (2) с обект Експериенцер и субект Източник (*забавлявам*, *очаровам*, *гневя*)“ (Fellbaum, 1999: 297).

Основното разделение в славянските езици следва определянето на двете групи емоционални глаголи въз основа на синтактичното изразяване на Експериенцера като субект или пряко и непряко допълнение (Ovsjannikova 2013, Tisheva, Dzhonova 2022).

Въз основа на това наблюдение в славянските езици обикновено се разграничават три основни подтипа: (i) глаголи със субектен Експериенцер (5.), (ii) глаголи с прякообектен Експериенцер (6.), и (iii) глаголи с косвенообектен Експериенцер (7.). Този извод се поддържа от редица славянски езиковеди: за руски – Зоненхаузер (Sonnenhauser 2010), за полски – Биали (Biały 2005) и Роздадовска (Rozwadowska 2007), за български – Слабакова (Slabakova 1996) и др.

5. *Мисля, че ХАРЕСВАМ големия град.*

6. Изблиците му на грубост бяха зачестили и това я ДРАЗНЕШЕ.

7. Азимов е клаустрофил – ХАРЕСВАТ му малки, затворени пространства.

В българската лингвистична традиция глаголите за емоция са били обект на изследване от редица автори. Р. Ницолова предлага глаголи като *обичам, мразя, ненавиждам* и др. да се разглеждат като „ментални предикати за емоционално отношение“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 265). С. Коева ги разделя на предикати за емоционална реакция или оценка (*харесвам, радвам се*) и конструкции като *благодарен съм, тъжно ми е* (Коева 2019: 62 – 63). А. Динева ги подразделя на 4 типа съгласно аргументната структура на глаголите и предикативните изрази (Динева / Dineva 1999/2000). Й. Тишева ги разделя според семантичната роля на субекта на глаголи със субект Стимул или Експериенцер (Тишева / Tisheva 2022). М. Стаменов групира българските глаголи за вътрешни психически преживявания в 12 типа по силата на конфигурациите от семантични роли, които всеки от тях изисква в рамките на реализацията си в изреченски контекст (Стаменов / Stamenov 2021, 70). Освен глаголи за емоция класификацията му включва и такива за ментални състояния и дейности.

5. Фреймове

Двата задължителни участника в едно емоционално събитие са **Експериенцерът (Experiencer)** и **Стимулът (Stimulus)**. **Експериенцерът** е обект на много изследвания и задължително обозначава съзнателен участник, най-често човек или живо същество. Поведението и синтактичното изразяване на **Стимула** са обект на значително по-малко внимание, тъй като неговата разнообразна природа трудно може да бъде конкретизирана. При предикатите, разглеждани в настоящата работа, **Стимулът** въздейства върху **Експериенцера**, като повлиява емоциите, които той изпитва. Този общ сценарий описва предикатите за емоция и предопределя както възможните синтактични структури в рамките на изречението, така и морфологичните и семантичните ограничения, които се налагат на участниците.

В настоящото изследване ще се спрем на някои от най-фреквентните глаголи за емоция. Преди описанието на самите глаголи ще представим основните фреймови елементи в рамките на фрейма **Емоции (Emotions)**, тъй като повечето от изследваните фреймове ги наследяват по силата на релациите между фреймовете. Дефиницията на нелексикалния фрейм **Емоции** гласи: „**Експериенцерът** има определено емоционално състояние, което може да бъде описано от гледна точка на конкретен **Стимул**, който го провокира, или на **Тема (Topic)**, която категоризира вида на **Стимула**. Вместо пряко назоваване на **Експериенцера**, той може (метонимично) да бъде изразен със **Събитие (Event)** (с участници, които са **Експериенцери** по отношение на емоцията) или **Изразител (Expressor)** (част от тялото или жест, който дава индикация за състоянието на **Експериенцера** на външен наблюдател)“.

5.1. Стимулирана емоция (Stimulate_emotion) и Причиняване на преживяване (Cause_to_experience)

Ще разгледаме тези два фрейма и техните глаголни представители успоредно, тъй като те демонстрират значително сходство по отношение на структурата на изречението и участниците в ситуацията, като се различават само по един от елементите на фрейма. И двата фрейма съдържат по два основни фреймови елемента, които традиционно са изразени експлицитно.

Дефиницията на фрейма **Стимулирана емоция** е: „Някакво явление (**Стимул**) предизвиква определена емоция у **Експериенцера**“. Ядрените фреймови елементи са **Експериенцер** и **Стимул**, като **Експериенцерът** реагира емоционално или психически на **Стимула**, а **Стимулът** е събитието или същността, предизвикваща емоционална или психическа реакция у **Експериенцера**.

В рамките на фрейма **Причиняване на преживяване** като ядрени елементи могат да се посочат **Експериенцерът** и **Агентът (Agent)**, а дефиницията на фрейма е следната: „**Агентът** умишлено се стреми да предизвика вътрешно ментално или емоционално състояние у **Експериенцера**“. Фреймът е тясно свързан с предикати, кодиращи **Експериенцера** като изреченски обект. **Агентът** е външен аргумент на лексикалната единица и волево предизвиква дадено емоционално състояние, а **Експериенцерът** е човекът, у когото **Агентът** каузира определено емоционално състояние.

Семантичните и синтактичните ограничения на фреймовия елемент **Експериенцер** са идентични и за двата фрейма. Изпитващият емоцията може да бъде изразен с eng-30-00015388-n²: {животно} или хипонимите му (8.), но по-често позицията се заема от именна фраза, съдържаща синонимното множество eng-30-00007846-n: {човек} или хипонимите му (9.). В отделни случаи в корпуса се срещат и примери, в които **Експериенцерът** е представен от eng-30-07950920-n: {социална група}. Пример (10.) онагледява транзитивността на хиперо-хипонимната релация eng-30-08233056-n: {синдикат} → eng-30-08008335-n: {организация} → eng-30-07950920-n: {социална група}.

8. *Тичаме в съгъстяващия се здрач. Изведнъж СТЯСКАМЕ [заек]_{Експериенцер} и той с подскоци се отдалечава в снега.*

9. *От време на време той силно СТЯСКАШЕ [бедната жена]_{Експериенцер}, като изскачаше от стаичката, където спеше [...]*

10. *Подобен сценарий съвсем не СТЯСКА [миньорските синдикати]_{Експериенцер}.*

Любопитен частен случай представляват примерите с експлицитно изразен **Стимул** на емоцията и неексплицитен **Експериенцер** (11.). В изследването си върху предикативни конструкции за знание Р. Ницолова отбелязва, че „мястото на Експериенцера в семантичната структура също така е заето, и то с множество от епистемични субекти. [...] В множеството на епистемичните субекти влиза най-малко самият говорещ, който иска да включи в него и слушателя“ (Ницолова / Nitsolova 2001: 175). Това наблюдение може да се приложи и към неизразеното допълнение на каузативните предикати за емоция: субектът на емоционалното състояние присъства имплицитно в семантичната структура на предиката и представлява множество лица.

11.а. *Може би ИЗНЕНАДВА, че за него като герой на най-известния средновековен немскоезичен епос в настоящата книга само рядко и периферно става дума.*

11.б. [...] *аз все смятах, че нашите само ПЛАШАТ, че това са маневри.*

И двата фрейма съдържат глаголи като *ужасявам, плаша, разстройвам, веселя, радвам, успокоявам, вълнувам, забавлявам, стряскам* и др., които са каузативни и съответно – транзитивни. Позицията на прякото допълнение се заема от **Експериенцера**, докато субектът може да бъде както одушевен, така и неодушевен. Ако източникът на емоцията е одушевен, той може да получи агентивна интерпретация и да се отнесе към фрейма **Причиняване_на_преживяване**; докато, ако е неодушевен, той ще бъде **Стимул** на емоцията и ще принадлежи към фрейма **Стимулирана_емоция**.

В рамките на фрейма **Причиняване_на_преживяване** **Агентът** е представен в преобладаващата част от примерите посредством синонимното множество eng-30-00007846-n: {човек} или неговите хипоними. Фреймът **Стимулирана_емоция** може да кодира в субектна позиция всички хипоними на eng-30-00001740-n: {реална същност} с изключение на eng-30-00007846-n: {човек}. Освен това **Стимулът** може да бъде кодиран и като изречение. Както посочва С. Коева, при предикатите за емоция комплементното изречение, представящо **Стимула**, може да бъде въведено чрез *че, да, как* и *дето* (Коева 2021, 18).

След проведеното корпусно изследване за възможните комбинации от глагол и комплементизатор може да се обобщи, че някои от глаголите допускат и четирите вида компленти, докато част от глаголите не демонстрират употреба в корпуса с нито един от тях. Съгласно резултатите *веселя, разстройвам* и *стряскам* се срещат само с именна фраза в субектна позиция. Глаголът *радвам* се среща с всички 4 съюза, докато *ужасявам, успокоявам* и *забавлявам* се срещат с комплементизаторите *че* и *да* (12. – 16.), но не се срещат в употреба с останалите два. *Плаша* се употребява в конструкции с *че, да* и *дето* в субектна позиция (17.), *вълнувам* – с комплементизаторите *че* и *как* (18. – 19.).³

² Синонимните множества се индексират с т. нар. междуезиков индекс (interlingual index – ILI), с помощта на който са свързани лексикалните съответствия в различните езици.

³ Има случаи, в които резултатите от корпусната извадка не съответстват на лингвистичната ни интуиция, но в настоящото изследване се придържахме към обобщение на езиковите реализации, регистрирани в корпуса. Бъдещата работа предвижда разширяване на резултатите с интернет търсачки, тъй като единични проверки сочат известни размивания.

12. Лично мен в случая ме УЖАСЯВА, [*че пак ще дойде февруари и пак ще дискутираме същата тема*]_{Стимул}, а нищо няма да се е променило.
13. Усетих, че го ЗАБАВЛЯВА [*да ме кара да се чудя*]_{Стимул}, и престанах да го разпитвам.
14. Винаги го беше ЗАБАВЛЯВАЛО, [*че по-голямата част от арабите им вярваха*]_{Стимул}.
15. И всеки път я УСПОКОЯВАХ, [*че нищо няма да му се случи*]_{Стимул} [...]
16. [...] и го УСПОКОЯВАШЕ [*да не се тревожи заради тях*]_{Стимул} [...]
17. [...] а най-много го ПЛАШЕШЕ [*да види насълзени очите на сестра си*]_{Стимул}.
18. Изобщо не ме ВЪЛНУВА [*как изглежда*]_{Стимул}!
19. Изобщо не ги ВЪЛНУВАШЕ, [*че деца с мъртви очи живеят сред хепатитна зараза*]_{Стимул}.

Възможни са срещания на **Стимула** като комплемент, въведен от усилващия модификатор *колко* (20.).

20. УЖАСЯВА ме [*колко е сериозен*]_{Стимул}.

И на последно място, глаголите могат да присъединяват предложна фраза със *с*, която да въвежда фреймовия елемент **Стимул** (21 – 23).

21. Неведнъж я беше СТЯСКАЛ [*с това, което знаеше*]_{Стимул}.
22. Най-накрая се поуспокоих и осъзнах, че ПЛАША много Мисме [*с проклятията си и с укорите, които сипех върху себе си*]_{Стимул}.
23. Защото този мъж го ДРАЗНЕШЕ [*с подигравките си*]_{Стимул}.

В тази част бяха анализирани фреймовете **Стимулирана_емоция** и **Причиняване_на_преживяване**. Те бяха характеризирани от гледна точка на глаголите, които обхващат; техните основни фреймови елементи и възможните реализации при синтактичното и семантичното им изразяване.

6. Заключение и бъдеща работа

Изследването представлява анализ на семантичното и синтактичното поведение на глаголите за емоция, както и на техните аргументи. Използваните ресурси са описани в раздел 2, където са обсъдени техните основни характеристики и структури. Методологията на работа е поместена в раздел 3, а в раздел 4 са пояснени основни теоретични положения в лингвистичните изследвания, чийто обект са предикатите за емоция. Очертани са основните подходи за класификацията им, както и семантичните и граматичните им специфики. В раздел 5 съпоставително са изследвани два фрейма с цел онагледяване принципите на работата върху предикатите. Основната приносна част на изследването е съсредоточена в детайлното описание на фреймовите им елементи и на възможните в семантико-синтактично отношение комбинации от глаголни и именни синонимни множества. Макар че във Фреймнет са посочени някои общи положения, свързани със семантичните ограничения на фреймовите елементи (например съзнателен субект, физическа същност, локация и т.н.), не съществува единна методология за формулиране на специфичните селективни ограничения, които предикатите проектират върху обкръжението си. Настоящото изследване прави опит в тази посока, като съпоставя два сходни подкласа глаголи, които се диференцират единствено на основата на изреченския си субект. Описаните фреймове демонстрират сходни характеристики в много отношения: и двата включват каузативни глаголи, които имат по два ядрени фреймови елемента, единият от които е **Експериментер**. Вторият основен елемент на рамката е семантично изразен като **Стимул** в първия фрейм и като **Агент** – във втория. Потенциалните съюзи, въпросителни и относителни местоимения, които могат да въведат фреймов елемент, бяха тествани като заявки в корпуса, а резултатите бяха илюстрирани за по-голяма яснота.

Бъдещата работа е свързана с дефиниране на семантични ограничения за други класове глаголи, тъй като анализът на фреймовата семантика разкрива нови хоризонти в различни сфери на обработката на естествения език, като автоматично приписване на ролите в аргументната структура на предикатите, класификация на текстове, машинен превод, извличане на информация, семантичен анализ, семантична анотация и много други.

Цитирана литература / References

- Динева 1999 – 2000: Динева, А. Валентности и семантични роли при изразяването на емоции в българския език. *Български език*, 1999 – 2000, № 2, с. 1 – 25. (Dineva 1999 – 2000: Dineva, A. Valentnosti i semantichni roli pri izrazyavaneto na emotsii v balgarskiya ezik. – *Balgarski ezik*, 1999 – 2000, No 2, s. 1 – 25.)
- Зализняк 1983: Зализняк, А. Семантика глагола боятя в русском языке. *Известия АН СССР, Серия л-ры и языка*, 42:1, 59 – 66. (Zaliznjak 1983: Zaliznjak, Anna A. Semantika glagola bojat'sja v rusском jazyke. *Izvestija AN SSSR, Serija lit-ry i jazyka*, 42: 1, 59 – 66.)
- Зализняк 1985: Зализняк, А. *Функциональная семантика предикатов внутреннего состояния (на материале французского языка)*. Москва. АН СССР, автореферат. (Zaliznjak 1985: Zaliznjak, A. *Funkcional'naja semantika predikatov vnutrennego sostojaniya (na materiale francuzskogo jazyka)*. Moscow: Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the USSR. 24 pp. [Précis of a Ph.D. thesis.]
- Коева 2010: Коева, Св. *Българският Фрејмнет*. София: Архимед, 2010. 146. с. ISBN: 978-954-779-125-1. (Koeva 2010: Koeva, Sv. *Balgarskiyat Framenet*. Sofia: Arhimed, 2010, 146 p. ISBN: 978-954-779-125-1.)
- Лесева и др. 2018: Лесева, Св., Ив. Стоянова, Хр. Кукова, М. Тодорова. Интегриране на субкатегоризационна информация в релационната структура на УърдНет. – В: *Български език*, 65, 2, 2018, 11 – 40. ISSN: 0005-4283. (Leseva et al. 2018: Leseva, S., I. Stoyanova, H. Kukova, M. Todorova. Integrirane na subkategorizatsionna informatsiya v relatsionnata struktura na WordNet. – In: *Balgarski ezik*, № 2, 13 – 41.)
- Ляшевская, Падучева 2011: Ляшевская О., Е. Падучева. Онтологические категории имен эмоций. *Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы*. 2011. № 5. С. 23 – 31. (Lyashevskaya, Paducheva 2011: Lyashevskaya, O., E. Paducheva. Ontologicheskie kategorii imen emotsiit. *Nauchno-tehnicheskaya informatsiya. Ser. 2. Informatsionnye protsessy i sistemy*. 2011. No 5, 23 – 31.)
- Ницолова 2001: Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. В: *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. Пловдив, 2001, 174 – 192. (Nitsolova 2001: Nitsolova, R. Znachenie i gramatichni osobenosti na slozhnite izrecheniya s predikati za znanie v balgarskiya ezik. - In: *Savremenni lingvistichni teorii. Pomagalo po sintaksis*. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, 174 – 192.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. Проблематика на сложните изречения с комплемементи в българския език. *Јужнословенски филолог*, no 64 (2008): 261 – 272. Nitsolova 2008: Nitsolova, R. Problematika na slozhnite izrecheniya s komplementi v balgarskiya ezik. *Juzhnoslovenski filolog*, no 64 (2008): 261 – 272.
- Стаменов 2021: Стаменов, М. Групи глаголи за вътрешни психически преживявания. Опит за класификация. В: *Доклади от международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. 2, 69 – 75. (Stamenov 2021: Stamenov, M. Grupi glagoli za vatreshni psihicheski prezhivyavaniya. Oпит za klasifikatsiya. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*. II tom. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov“, pp. 69 – 75.)
- Тишева 2021: Наблюдения върху синтактичната реализация на предикати за емоционални състояния. // *Cyrillo-Methodian Papers / Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 2021, № 10, 114 – 136. (Tisheva 2021: Tisheva, Y. Nablyudeniya varhu sintaktichnata realizatsiya na predikati za emotsionalni sastoyaniya. // *Cyrillo-Methodian Papers / Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 2021, № 10, 114 – 136.)
- Тишева 2022: Тишева, Й. Положителни емоции и предикати: за веселието. *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. XXXV/2022. 90 – 121. (Tisheva 2022: Tisheva, Y. Polozhitelni emotsii i predikati: za veselieto. *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin” Papers of the Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”*. XXXV/2022. 90 – 121.)
- Baker et al. 1998: Baker, C. F., C. Fillmore, J. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – In: *Proceedings of COLINGACL*, 1998, Canada, 86 – 90.
- Belaj, Faletar 2011: Belaj, B., G. Tanackovic Faletar. Cognitive foundations of emotion verbs complementation in Croatian. *Suvremena lingvistika*, Vol. 37 No. 72, 2011.153 – 169.
- Bedkowska-Kopczyk 2014: Bedkowska-Kopczyk, A. Verbs of Emotion with se in Slovene: between Middle and Reflexive Semantics. A cognitive Analysis. *Cognitive Studies* 2014: 203 – 218.
- Biały 2005: Biały, A. *Polish psychological verbs at the lexicon-syntax interface in cross-linguistic perspective*. Frankfurt.
- Chomsky 1957: Chomsky, N. *Syntactic Structures*. The Hague/Paris: Mouton.
- Dik 1978: Dik, S. C. *Functional Grammar*. Amsterdam: North Holland.
- Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fellbaum 1999: Fellbaum, C. The Organization of Verbs and Verb Concepts in a Semantic Net. In P. Saint-Dizier, editor, *Predicative Forms in Natural Language and in Lexical Knowledge Bases*, volume 6 of Text, Speech and Language Technology. Springer, Dordrecht.
- Fillmore 2002: Linking Sense to Syntax in FrameNet. In *Proceedings of 19th International Conference on Computational Linguistics*, Taipei. COLING.

- Ghazi et al. 2015: Ghazi, D., D. Inkpen & S. Szpakowicz. Detecting emotion stimuli in emotion-bearing sentences. In: *Computational linguistics and intelligent text processing*: 16th international conference, 2015, Cairo, Egypt, april 14 – 20, 2015, Proceedings, part ii 16, 152 – 165.
- Johnson-Laird, Oatley 1989: Johnson-Laird, P.N., K. Oatley. The language of emotions. An analysis of a semantic field. *Cognition and Emotion* 3(2), 81 – 123.
- Koeva 2019: Koeva, S. Complements in Bulgarian. – In: Micheva, Vanya & Diana Blagoeva & Sia Kolkovska & Tatyana Aleksandrova & Hristina Deykova, eds. *Proceedings of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language*: 57 – 68. Sofia: Prof. Marin Drinov BAS Press, 2019.
- Koeva 2021a: Koeva S. The Bulgarian WordNet: Structure and specific features, *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences* Vol. 8, 2021, No. 1, 47 – 70.
- Koeva 2021b: Koeva S. Towards Expanding WordNet with Conceptual Frames. – In: *Proceedings of the 11th Global Wordnet Conference, University of South Africa (UNISA)*. Global Wordnet Association, 182 – 191.
- Koeva, Doychev 2022: Koeva, S., E. Doychev. Ontology Supported Frame Classification. – In: *Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2022)*, 2022, 203 – 231.
- Koeva et al. 2012: Svetla Koeva, Ivelina Stoyanova, Svetlozara Leseva, Tsvetana Dimitrova, Rositsa Dekova, and Ekaterina Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. *Journal of Language Modelling*, 1: 65 – 110.
- Kövecses 1988: Kövecses, Z. *The Language of Love. The Semantics of Passion in Conversational English*. Lewisburg: Bucknell University Press / London and Toronto: Associated University Presses. 96 pp.
- Kövecses 2000: Kövecses, Z. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff 1987: Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press. 614 pp.
- Levin 1993: Levin, B. *English verb classes and alternations. A preliminary investigation*. Chicago.
- Miller, George A. 1995. WordNet: A lexical database for English. *Commun. ACM* 38(11). 39 – 41.
- Ovsjannikova 2013: Ovsjannikova, M. Encoding and semantic properties of stimulus in Russian: Verbs of anger and beyond. *Russian Linguistics* 37(1), 21 – 33.
- Rozwadowska 2007: Rozwadowska, B. Various faces of the psych-phenomenon in Polish. In P. Kosta & L. Schürcks (Eds.), *Linguistic investigations into formal description of Slavic languages* (pp. 557 – 575). Frankfurt
- Ruppenhofer 2018: Ruppenhofer, J. The treatment of emotion vocabulary in Framenet: past, present and future developments. *Frames interdisziplinär: Modelle, anwendungsfelder, methoden*. 95 – 122.
- Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, Josef, Michael Ellsworth, Miriam R. L. Petruck, Christopher. R. Johnson, Collin. F. Baker & Jan Scheffczyk. 2016. *FrameNet II: extended theory and practice*. International Computer Science Institute, Berkeley, California.
- Slabakova 1996: Slabakova, R. Bulgarian psych-verbs. In J. Toman (Ed.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics (FASL-3)*. The College Park meeting 1994. Michigan Slavic Materials, 38. 249 – 272.
- Sonnenhauser 2010: Sonnenhauser, B. The event structure of verbs of emotion in Russian. *Russian Linguistics*, volume 34, pages 331 – 353 (2010).
- Subirats, Petruck 2003: Subirats, C., M. Petruck. 2003. Surprise: Spanish Framenet. In *Proceedings of CIL*, vol. 17, 188.
- Subirats, Sato 2004: Subirats, C., H. Sato Spanish Framenet and FrameSQL. In *4th international conference on language resources and evaluation*. Workshop on building lexical resources from semantically annotated corpora. Lisbon (Portugal).
- Tisheva, Dzhonova 2022: Tisheva, Y., M. Dzhonova. Syntactic characteristics of emotive predicates in Bulgarian. A corpus-based study. – In: *Proceedings of the Fifth International Conference Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2022)*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, pp. 75 – 81.
- Van Valin and LaPolla 1997: Van Valin, R. D. Jr., R. J. LaPolla *Syntax, structure, meaning, and function*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wierzbicka 1971: Wierzbicka, A. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza powszechna. 280 pp.
- Wierzbicka 1972: *Semantic Primitives*. Frankfurt /M.: Athenäum. 235 pp.
- Wierzbicka 1980: Wierzbicka, A. *Lingua Mentalis. The Semantics of Natural Language*. Sydney etc.: Academic Press. 235 40 pp.
- Wierzbicka 1986: Wierzbicka, A. Human Emotions: Universal or Culture-Specific? *American Anthropologist*, 88: 3, 584 – 594.
- Wierzbicka 1988: Wierzbicka, A. *The Semantics of Grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Wierzbicka 1995: Wierzbicka, A. Everyday conceptions of emotion: a semantic perspective. In *Everyday conceptions of emotion: an introduction to the psychology, anthropology and linguistics of emotion*. 17 – 47. Springer.

VERBS OF EMOTION AND SOME FRAME REALISATIONS (ON BULGARIAN LANGUAGE MATERIAL)

Hristina Kukova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

hristina@dcl.bas.bg

Abstract. The research focuses on verbs of emotion and their conceptual descriptions in Bulgarian. The main aim of the study consists in presenting both theoretical analyses and empirical observations on the behaviour of this class of verbs and their sentential arguments. In order to fulfill the set objectives, the methodology of frame semantics is applied to study the specificity of syntactic constructions involving verbs of emotion, as well as the Bulnet semantic network to outline individual meanings. In this way, we represent, on the one hand, the meanings of the studied verbs with their lexical, morphological and frame information, and, on the other hand, the selective constraints of their frame elements, expressed by specific synonym sets or subtrees of Wordnet.

Keywords: *verbs of emotion; frames; frame elements*

Hristina Kukova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences 52,
Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113 Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.40>

ГЛАГОЛИ, СВЪРЗАНИ С ЧАСТ ОТ ТЯЛОТО – СЕМАНТИЧНИ ФРЕЙМОВЕ И СЕЛЕКТИВНИ ОГРАНИЧЕНИЯ¹

Валентина Стефанова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

valentina@dcl.bas.bg

Резюме. Статията се фокусира върху изследване на глаголи, в чиято структура поне едно от съществителните имена, които приема, може да бъде изразено семантично като *част на тялото*. Глаголите се описват спрямо семантични фреймове, групирани йерархично. Направени са наблюдения за структурата на тези глаголи. Предложени са конкретни селективни ограничения, които допълват значението на избраните глаголи.

Ключови думи: *семантичен фрейм, фреймов елемент, селективно ограничение, част на тяло*

1. Въведение

В настоящата статия се прави изследване на глаголи, които присъединяват съществително име, описано семантично като *част от тялото* (Body part). За анализа на тези глаголи се използват семантико-синтактични рамки, т.нар. семантични фреймове от Фреймнет, в които е реализиран ядрен фреймов елемент *част от тяло*, като се правят наблюдения за концептуалното описание на глаголите, групирани по различни семантични класове и семантични фреймове. Целта е семантично описание и представяне на методология за извличане на информация и анализ на група глаголи според наличие на конкретен семантичен елемент, описан като *част от тяло*.

2. Ресурси

За целите на изследването се използват семантични ресурси. Практиката за извличане на информация от подобни ресурси и обогатяването на лексикално-семантични мрежи с помощта на Уърднет, Фреймнет, Върбнет и под. е дългогодишна и благодарение на нея се създават ресурси за извличане на информация, свързана с глаголното описание, като впоследствие ресурсите се допълват и редактират. Българският фреймнет (Коева / Коева 2010) се опира върху знанието, организирано като йерархична структура във Фреймнет, а Българският уърднет (Коева 2008) следва структурата на Принстънския уърднет, като през годините са правени множество съотнасяния на двете системи с цел обогатяването на българската лексикално-семантична мрежа.

Българският уърднет (Булнет) представлява лексикално-семантична мрежа, изградена по модела на Принстънския уърднет (Fellbaum 1998), в която езиковите единици са организирани в синонимни множества, свързани помежду си със семантични, морфо-семантични, деривационни, екстралингвистични релации (Коева 2021b). Лексикално-семантичната мрежа Уърднет е съставена от взаимосвързани понятия и до голяма степен е езиково независима, което позволява създаването на взаимосвързани мрежи за различни езици, включително и за българския (Коева 2021).

Фреймнет (Baker et al. 1998; Ruppenhofer et al. 2016) е езиков ресурс за английски, в който лексикалните единици са групирани в семантични рамки (фреймове) с общи семантични и синтактични свойства, като ги свързва с абстрактни семантични структури. Различните значения на думите са свързани с различни семантични фреймове. Семантичните фреймове са снабдени с име и дефиниция и съдържат елементи на фрейма, които имат име, дефиниция, семантичен тип, спецификация

¹ **Благодарности:** Разработката е осъществена по проекта „Обогатяване на семантичната мрежа УърдНет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор КП-06-Н50/1 от 2020 г.

за техния основен статус и вътрешни отношения на семантичния фрейм. Фреймовете представляват схематични описания на концептуалната структура на ситуацияите посредством участниците, обстоятелствата и други концептуални роли (елементи), които ги съставят.

Българският уърднет е бил обект на обогатяване и с други семантични ресурси, като Речника на моделите на английските глаголи (Pattern Dictionary of English Verbs) (Hanks 2004) и информацията за семантичните типове от класификацията в Корпусния анализ на моделите (Corpus Pattern Analysis) (Hanks 2004), в резултат на което мрежата е допълнена със схематични глаголни модели и обобщени семантични типове на съществителните имена. По този начин семантичната класификация на съществителните имена в Уърднет е разширена, за да се предостави по-точна информация за допустимостта или ограниченията при съчетаемостта между глаголи и съществителни имена (Коева et al. 2018). Например литералите {крак:6}, {ръка:4}, {предмишница:1}, {подбедрица:1}, които са хипоними на синонимното множество {крайник:1}, се характеризират не само със семантичния клас за физическо състояние или действие по отношение на тялото (verb.body), но получават и семантичен тип [Крайник][Limb].

Изследването в настоящата статия се осъществява чрез извличане на информация от семантичните ресурси, създадени за целите на семантичното, синтактичното и концептуалното знание за глаголни единици. В основата му стои и процесът по разработването на Булфрейм системата за визуализация и редакция на концептуални фреймове (Коева, Douchev 2022).

Според хипотезата, че всяко от синонимните множества в дървовидната структура на Уърднет може да бъде представяне на лексикална единица за тези елементи, се избира най-високото синонимно множество за описание на аргумента (Коева, Douchev 2022). Например за фреймовия елемент *храна* (Food) на семантичния фрейм *Прилагане на топлинна обработка* (Apply_heat) можем да предвидим, че аргументът ще бъде {храна:3}. Така {храна:3} и неговите хипоними {месо:2}, {паста:1}, {закуска:1}, {риба:4}, {морски дарове:1} могат да бъдат аргументи на глагола *варя, сварявам*. Трябва да се има предвид обаче, че не всички синонимни множества в дадено дърво биха били изцяло подходящи аргументи на предиката.

3. Изследвания за български

Описанието на глаголни синонимни множества от Уърднет чрез съпоставка с приписани семантични фреймове и анализирани концептуални елементи, които получават синтактична реализация като аргументи на глагола, е цел на изследване в отделни разработки, чийто обект са конкретните семантични класове, дефинирани от лексикално-семантичната мрежа.

Кукова разглежда глаголи за активна перцепция (Кукова / Kukova 2023a), при които възприемащият субект волево насочва вниманието си или сетивните си органи към обекта на възприятие, както и за спонтанна перцепция (Кукова / Kukova 2023б), при които възприемащият изпитва акта на възприятие, без задължително да е възнамерявал да го направи. И при двата типа перцепция елементът *част от тялото* маркира сетивния орган, използван от активния или пасивния възприемател при възприятието, който обикновено е изразен с предложна фраза (Кукова / Kukova 2023a: 33, Кукова / Kukova 2023б: 111). Този фреймов елемент се появява непоследователно в рамките на фрейма, тъй като повечето глаголи за възприятие съдържат имплицитно използваната част от тялото. Например: зрителното възприятие е задължително свързано с органите за зрение. (Кукова / Kukova 2023a: 39 – 41).

В друго изследване върху глаголите за комуникация Кукова обобщава, че в случаите, в които комуникаторът не е експлицитно изразен, може да се използва изразител, представен чрез *част от тялото* или действие на *част от тялото* (поглед, кимване, жест и т.н.), които да предават желаната оценка (Кукова / Kukova 2020: 236).

Лесева и Стоянова разглеждат глаголите за промяна и тяхното описание в три големи лексикално-семантични ресурса (Уърднет, Фреймнет, Върбнет) с оглед на българския език. Те достигат до извода, че „при някои семантични класове, свързани с промяна, както при семантичния клас (verb.body), в който са включени глаголи за действия, свързани с тялото и неговото устройство и функциониране, може да се говори за стесняване, специализация на значението и формиране на подкласове в рамките на семантичния клас на глаголите за промяна. Например при глагола {изчерпявам се:1}, който представлява промяна, свързана с (част на) тялото“ (Лесева, Стоянова / Leseva, Stoyanova 2021: 79).

Тодорова обръща внимание на глаголите за контакт, като ги описва в четири групи, в една от които са поставени глаголи за контакт, включващи *част от тялото* като аргумент. *Част от тялото* показва какъв вид контактно действие се използва върху тялото: рамо (подпирам, пренасям); лакът (бутам); пръст, палец (докосвам). Интересното при тези глаголи, според Тодорова е, че включват глаголите, съотнесени със семантичния фрейм *Манипулация* (Manipulation), който описва манипулирането на субекта от агента, като част на тялото е конкретизирана във фреймовия елемент *част от тялото на агента* (Bodypart_of_agent) (Тодорова / Todorova 2023: 13 – 14).

4. Глаголи, свързани с *част от тялото*

Фреймовите елементи се разделят на ядрени, периферни и екстратематични (Ruppenhofer et al. 2016: 19). Ядрените елементи представляват задължителни участници във семантичния фрейм, необходими за реализацията на дадено глаголно значение. За целите на изследването бяха извлечени глаголни единици, които налагат употреба на съществително име, описано семантично чрез фреймов елемент *част от тялото*. Глаголите са подбрани и се анализират посредством налични лексикално-семантични ресурси.

По-конкретно това беше осъществено в няколко стъпки:

- 1) От Фреймнет бяха подбрани семантични фреймове², в които един от ядрените елементи е *част от тялото*, като тук се включва и елементът *част от тялото на агент*, споменат в изследването на Тодорова (2023).
- 2) Глаголите, които са включени в тези семантични фреймове³, бяха съотнесени с глаголни синонимни множества от Българския уърднет⁴ – първоначално автоматично, а след това ръчно за потвърждение и подбор на подходящи синонимни множества според дефиницията и семантичния клас.
- 3) От българското съотнасяне на синонимни множества със семантични типове от КАМ⁵ бяха извадени тези от тях, които отговарят на *част от тялото* и неговите надредни и подредни множества.

Семантичните фреймове, които се разглеждат в настоящата статия, са групирани според йерархичната структура на фреймовете във Фреймнет, разделени в две точки спрямо семантичния фрейм, от който са наследени. За проследяване на йерархията се използва релация за наследяване (осъществява се между по-общ и по-конкретен фрейм) на един семантичен фрейм към друг (Фигури 1. и 2. в т. 4.1. и 4.2.). Семантичните фреймове, които се разглеждат, са отбелязани в зелен цвят.

4.1. Обективно влияние (Objective_influence)

Обективно влияние се дефинира⁶ като субект, ситуация или променлива, които оказват влияние върху субект, ситуация или променлива и са поставени в зависима позиция:

4.1.1. **Причина за телесно преживяване (Cause_bodily_experience)** се дефинира като *агент* (Agent), който засяга *част от тялото* на *експериенцера* (Experiencer) по такъв начин, че възприятието на *експериенцера* се променя качествено. Фреймовите елементи са *агент*, *експериенцер*, *част на тялото*, *причина* (Cause), като *част на тялото* представлява засегнато от *агента* място върху тялото на *експериенцера*. Идентифицирани са 7 глагола: два глагола за действие върху тялото 1.а. (verb.body) и пет за перцепция 1.б., 1.в. (verb.perception).

Например⁷:

² <https://clres.com/clr/feindex.html>

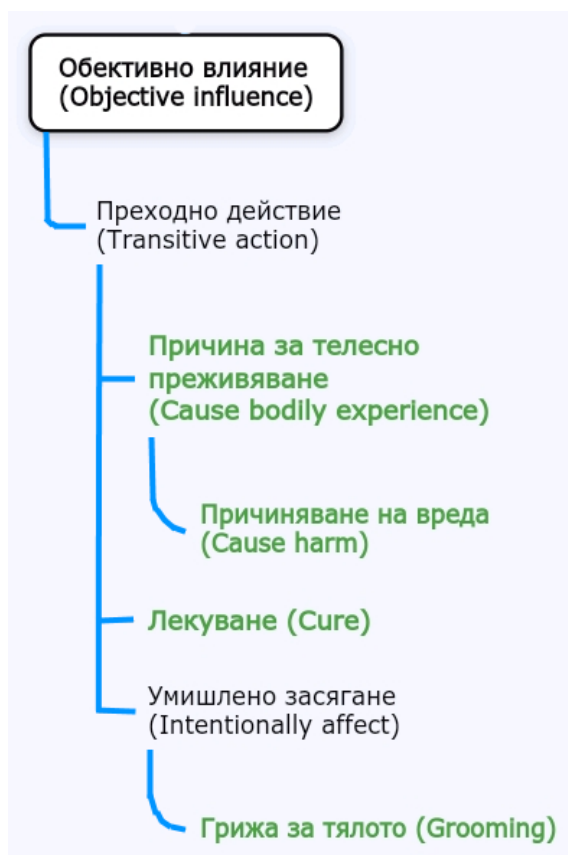
³ <https://framenet.icsi.berkeley.edu/luIndex>

⁴ <https://dcl.bas.bg/bulnet/>

⁵ https://dcl.bas.bg/PWN_CPA/

⁶ Използват се дефиниции на семантичните фреймове и фреймовите елементи, представени във Фреймнет.

⁷ Примерните употреби са събрани от системата Скеч Енджин (Sketch Engine) – софтуер за управление на корпуси и анализ на текст (<https://www.sketchengine.eu/>).

Фигура 1. Част от йерархичната структура на семантичен фрейм *Обективно влияние* (Objective_influence)

1.а. eng-30-00064643-v⁸: {наранявам}, ‘създавам проблеми или причинявам болка на някого’ – наранявам *скалпа, лигавицата, коляното, кожата, гръбнака, ставата, гърба; ... на крака*;

1.б. eng-30-02119659-v : {ожулвам се}, ‘раздразвам определено място върху кожата и го разранявам чрез търкане’ – ожулвам се *по коляното, по глезена, по рамото*;

1.в. eng-30-02120140-v: {гъделичкам}, ‘докосвам част от тялото леко, така че да възбудя повърхностните нерви и да предизвикам усещане за безпокойство, смях или спастични движения’ – гъделичкам *ноздрата, дланта, кожата, ухото, крака, пръста; по шията, по корема, под мишницата, под лъжичката; с език*.

4.1.2 **Причиняване на вреда (Cause_harm)** включва 68 глагола предимно от семантични класове за действие върху и на човешкото тяло 1.а., 1.б. (verb.body) и за контакт 1.в., 1.г. (verb.contact). Фреймът описва ситуация, в която *агент* наранява *жертва* (Victim), като **част от тялото** на *жертвата* е най-пряко засегната. **Частта на тялото** идентифицира мястото върху самото тялото, където е извършено телесното нараняване. Фреймовите елементи са *агент, жертва, част на тялото, причина*.

Например:

1.а. eng-30-00091124-v: {изкълчвам}, ‘наранявам – разтягам или разкъсвам – ставните връзки на дадена става’ – изкълчвам (си) *глезена, врата, крака, ставата, рамото, пръста*;

1.б. eng-30-00107739-v: {счупвам; }, ‘наранявам кост, като нарушавам целостта по дължината ѝ’ – счупвам *череп, ключицата, прешлена, костта, таза, подбедрицата, реброто, челюстта, глезена, крака, китката, носа, ставата, ръката, коляното, гръбнака, ходилото, дланта, пръста*;

1.в. eng-30-01397088-v: {халосвам}, ‘нанасям силен удар на някого’ – халосвам *по челото, по главата*;

1.г. eng-30-01370561-v: {ритам}, ‘удрям някого или нещо с крак’ – ритам *в кокалчето, корема, реброто, бъбрека, главата, стомаха, гърба, крака, лицето; по кокалчето, крака, главата, тяло*.

4.1.3 **Лекуване (Cure)** – идентифицирани са 9 глагола – 8 глагола, свързани с действия върху и на човешкото тяло 1.а., 1.б. (verb.body), и един за социални дейности и събития 1.в. (verb.social). Фреймът описва *агент*, който лекува и/или излекува наранявания, болести и причинена болка на *пациент* (Patient). Фреймовите елементи са *лечител* (Healer), **част на тялото**, *пациент*, **болка** (Affliction), *лекарство* (Medication), *лечение* (Treatment), като последните два се изразяват рядко.

⁸ Междуетиков индикатор (interlingual indicator (ILI), който се използва, за да означи еквивалентни синонимни множества на различни езици.

Например:

1.а. eng-30-00082308-v: {успокоявам}, ‘облекчавам в известна степен болка или неприятно усещане’ – успокоявам *кожата, скална, стомаха*; ... *върху кожата*;

1.б. eng-30-00078760-v: {лекувам}, ‘въздействам с лечебни средства върху състоянието на болен или пострадад, с цел да подобря или да възстановя здравето му’ – лекувам *контузия, болест, заболяване, рана, травма* [Болка] *в рамото, в гърба, в стомаха* (част на тялото – локализация на Болката);

1.в. eng-30-02552163-v: {рехабилитирам}, ‘възстановявам способността за адаптиране към окръжаващата среда или към нови условия’ – много често *част от тялото* не се изразява.

4.1.4. **Грижа за тялото (Grooming)** – идентифицирани са 17 глагола, като 12 от тях са глаголи за действия върху и на тялото на човек 1.а., 1.б. (verb.body), глаголите за контакт са 4 – 1.в. (verb.contact) и един глагол за промяна 1.г. (verb.change). *Агентът* се ангажира с личната грижа за **част от тялото** на *пациент* чрез подстригване и поддръжка, като в процеса може да се използва *инструмент* (Instrument) и да се определи конкретно *средство* (Medium). Фреймовите елементи са *агент, част на тялото, пациент*.

Например:

1.а. eng-30-00036362-v: {мия}, ‘изчиствам тялото или част от него с вода и сапун или по подобен начин’ – мия (си) *ръката, косата, зъбите, краката, лицето, главата*; ... *с ръка*;

1.б. eng-30-00040353-v: {поддържам}, ‘грижа се за чистотата и приятния външен вид на някого или на част от тялото’ – поддържам *кожата, тялото, лицето*;

1.в. eng-30-01387022-v: {пиля}, ‘заглаждам нещо с пила’ – пиля *ноктите*;

1.г. eng-30-01384275-v: {скубя}, ‘оголвам кожата на птица чрез изтръгване на перата’ – скубя *пера, перушина*.

В тези случаи **част от тялото** запълва позиция на пряк обект (успокоявам *стомаха*) или непряк обект (ожулвам се *по коляното*) и следва да бъде изразена в изречението, като в предложна фраза се употребява като обстоятелствено пояснение за място (локализация върху тялото – ритам в *кокалчето*) или за начин (гъделичкам *с език*). Ако действието се извършва върху „себе си“, частта на тялото е пряк обект на глагола. При глаголите за контакт, се предпочита изразяване на инструмента, с който се извършва дадено действие. Глаголите в семантичния фрейм *Грижа за тялото* присъединяват ограничен брой съществителни имена (*пиля ноктите, скубя пера, перушина*).

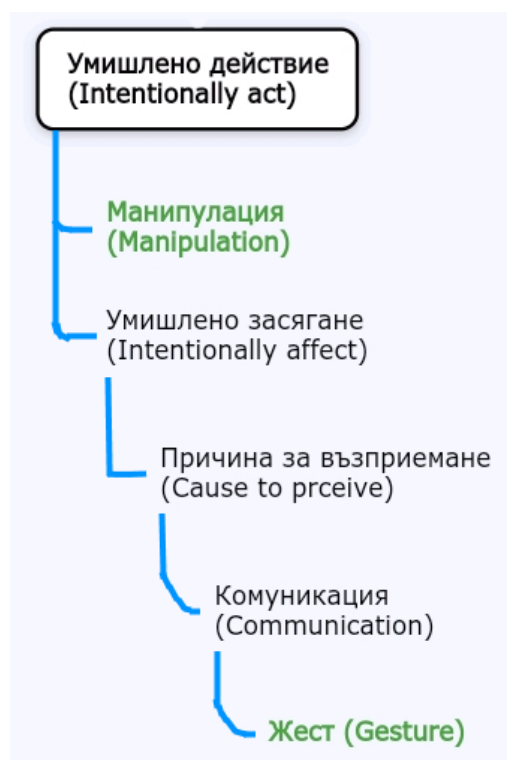
4.2. Умишлено действие (Intentionally_act)

Като цяло **Умишлено действие** описва действия, които се извършват от съзнателни същества. В тази група спадат следните фреймове:

4.2.1. **Манипулация (Manipulation)** описва акта на манипулиране на *обекта* (Entity) от страна на *субекта* (*агент*), като *обектът* не е дълбоко или окончателно засегнат. *Агентът* използва част от своето тяло за манипулиране на *обекта*. Идентифицирани са 34 глагола от семантичен клас глаголи за контакт 1.а., 1.б. (verb.contact). Фреймовите елементи са *агент, обект, част от тялото на агент*.

Например:

1.а. eng-30-01216670-v: {хващам, държа}, ‘улавям или поемам трайно с ръка (ръце) или в хватка’ – хващам *с ръка, с пръст* (*част от тялото на агента* в предложна

Фигура 1. Част от йерархичната структура на семантичен фрейм *Умишлено действие* (Intentionally_act)

фраза); за *гърлото*, за *ръката*, за *гушата* (част от тялото на обекта в предложна фраза); хващам се за *корема*, за *главата*, за *лицето*, за *гърдите* (част от тялото на агента в предложна фраза при възвратно действие на глагола).

1.б. eng-30-01350283-v: {сграбчвам}, ‘грабвам бързо, стремително, внезапно’ – сграбчвам *китката*, *ръката*, *гърлото*, *рамото*; сграбчвам (го) за *китката*, *ръката*, *гърлото*, *рамото* (на някого); с *ръка* (на агента).

1.в. eng-30-01216004-v: {стискам}, ‘хващам нещо или някого и го държа здраво, неподвижно’ – стискам *палеца*, *зъба*, *ръката*, *юмрука*, *устната*, *челюстта*, *клепача*, *устата*, *пръста*, *окото*, *китката*, *дланта*, *крака*, *бедро* (си) (на агента); стискам (го) *гърлото*, *гушата*, *шията*, *рамото*, *ръката* (на някого); с *нокът*, *пръст*, *ръка*, *със зъб*; под *мишница* (на агента).

От примерите се забелязва, че **част на тялото** се изразява най-често като принадлежаща на засегнатия от действието на глагола или когато действието е насочено към себе си. Аргументите, изразяващи *част от тялото на агента*, обикновено се ограничават до *ръка* или *пръст*.

4.2.2. **Жест (Gesture)** описва невербална комуникация. Темата обикновено не се изразява с думи и може да се разглежда като частична характеристика на *съобщението* (Message), но такава частична характеристика е или трудна, или неуместна при липсата на вербален код. **Част на тялото** е специфична част от тялото на *комуникатора* (Communicator), чрез която се жестикулира, и се явява важно средство за осъществяване на комуникацията. Идентифицирани са седем глагола за комуникация 1.а. (verb.communication). Фреймовите елементи са *комуникатор*, *адресат* (Addressee), *съобщение*, *част от тялото*, *идентифициран обект* (Indicated_entity).

Например: 1.а. eng-30-01041415-v: {махвам}, eng-30-00921300-v: {сигнализирам}, eng-30-00992041-v: {правя знак} – с *ръка*, с *пръст*, с *глава*. Възможностите за изразяване на **част на тялото** са ограничени до *ръка*, *пръст* и рядко *глава*.

5. Селективни ограничения

Разглеждането на конкретни глаголи и анализът на семантичните фреймове и фреймови елементи с тяхната синтактична реализация позволява по-прецизното определяне на възможните съществителни имена, които да се припишат на даден аргумент, в случая на семантичния елемент **част от тялото**. По този начин, от една страна, се осъществява конкретизация на значението на елемента, но от друга, се запазва концептуализацията на семантичните фреймове. Както беше посочено в точка 2, за тази цел се използва Корпусния анализ на моделите (Hanks 2004). В КАМ *тяло* (Body)⁹ е семантичен подтип на *част от физически обект* (Physical Object Part). От семантичния тип *тяло* (Body) се отделя типа **част на тялото** (Body Part), който се разделя на няколко допълнителни семантични подтипа: *крайник* (Limb), *сетивен орган* (Sense Organ), *крак* (Foot), *коса* (Hair), *глава* (Head).

Възможните съществителни имена за фреймовия елемент **част от тялото** на семантичния фрейм *Обективно влияние* са:

<p>n: човешко тяло:1 [Body]: hyponym: bg - n: юношеско тяло:1 hyponym: bg - n: женско тяло:1 hyponym: bg - n: тяло на възрастен hyponym: bg - n: мъжко тяло:1</p>	<p>n: външна част на тялото:1 [Body Part]: hyponym: bg - n: гърло:4 hyponym: bg - n: устна:1 hyponym: bg - n: глава:6 hyponym: bg - n: врат:1; шия:1 hyponym: bg - n: лицева част:1 hyponym: bg - n: гърди:6 и др.</p>
---	--

⁹ <https://pdev.org.uk/>

n: крайник:1 [Limb]: хуронум: bg - n: заден крайник:1 хуронум: bg - n: преден крайник:1 хуронум: bg - n: подбедрица:1 хуронум: bg - n: крак:6 хуронум: bg - n: бедро:1 хуронум: bg - n: ръка:4 хуронум: bg - n: долен крайник:1	n: космена покривка:1 [Hair]: хуронум: bg - n: козина:2; хуронум: bg - n: грива:1 хуронум: bg - n: брада:2 хуронум: bg - n: прическа:1 хуронум: bg - n: кичур:1; къдрица:1 хуронум: bg - n: лицево окосмяване:1 хуронум: bg - n: брада:3 хуронум: bg - n: мустак:2 хуронум: bg - n: вежда:1 хуронум: bg - n: перчем:1 хуронум: bg - n: телесно окосмяване:1
--	--

В тази група към **част от тялото** се причисляват както цялото тяло, така и негови отделни части, които могат да бъдат засегнати от действието на глагола. Тук спадат голяма част от синонимните множества поради разнообразния обхват на глаголите. Така например рамките *Причина за телесно преживяване* и *Причиняване на вреда* се отнасят до n: човешко тяло:1 [Body]; n: външна част на тялото:1 [Body Part] или до n: крайник:1 [Limb], от друга страна, във фрейма *Грижа за тялото* фреймовият елемент **част от тялото** предимно се изразява чрез окосмената част на тялото (n: космена покривка:1 [Hair]), докато в семантичния фрейм *Лекуване* може да се изразят аргументи като n: външна част на тялото:1 [Body Part], но и n: вътрешен орган:1 [Sense Organ]. По-конкретни ограничения налага глаголът *счупвам* ‘наранявам кост, като нарушавам целостта по дължината ѝ’ в семантичния фрейм *Причиняване на вреда*, който присъединява съществителни от синонимното множество n: кост:1 [Body_part] и негови хипоними като: череп:1 [Body_part], челюст:1 [Body_part], ребро:2 [Body_part], прешлен:1 [Body_part], зъб:2 [Body_part], опасна кост:1 [Body_part], фаланга:1 [Body_part].

Във втората група селективните ограничения за фреймовите елементи на фрейма *Умишлено действие* се свеждат до n: ръка:4 [Limb]; n: пръст:2 [Body_part] или n: глава:6 [Head] поради семантиката на идентифицираните глаголи.

6. Заключение

Част от тялото е фреймов елемент, който без допълнителни показатели може да се съотнесе с всяка една част от тялото – с външната или вътрешната част. Единствено след внимателен преглед на глаголите, които потенциално приемат **част от тялото** като свой аргумент, може да се предложат по-конкретни семантични типове с тяхната синтактична реализация. Допълнителен фактор за подобно определяне е и семантичният фрейм, който специфицира употребата на глагола в определени контексти. Както се вижда и от предложеното изследване, подобно ограничаване е релевантно например за глаголите от семантичния фрейм *Грижа за тялото*, където аргументите, изразяващи **част на тялото**, се ограничават до космената покривка на тялото, както при глаголите за изразяване на *Жест*, които също се ограничават до определена част – *ръка*, *пръст* и в редки случаи *глава*.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Обогатяване на семантичната мрежа Уърднет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания“, Договор № КП-06-Н 50/1 от 30.11.2020 г.

Цитирана литература / References

- Коева 2010: Коева, С. *Българският ФреймНет*. София, 2010. (Koeva 2010: Koeva, S. *Balgarskiyat FreymNet 2010*. Sofia, 2010.)
- Кукова 2020: Кукова, Х. Глаголи за комуникация, фреймови елементи и семантични ограничения (върху синонимни множества от Булнет). – В: В. Мичева и др. (отг. ред.) *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2020). Т. 2, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, с. 233 – 241. (Kukova 2020: Kukova, H. *Glagoli za komunikatsiya, freymovi elementi i semantichni ogranicheniya (varhu sinonimni mnozhestva ot Bulnet)*. – In: V. Micheva et al. (Ed.) *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2020). Т. 2, Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2020, pp. 233 – 241.)
- Кукова 2023а: Кукова, Х. Предикати за активна перцепция и особености на фреймовите им елементи. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, XXXVI, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023, с. 29 – 47. (Kukova 2023a: Kukova, H. *Predikati za aktivna pertsepsiya i osobenosti na freymovite im elementi*. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, XXXVI, Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2023, pp. 29 – 47.)
- Кукова 2023б: Кукова, Х. Глаголи за спонтанна перцепция в българския език. – В: *Материали от Третата международна славистична конференция, посветена на паметта на св. св. Кирил и Методий*. Киев – София – Харков – Шумен, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, Україна. 2023, с. 108 – 113. (Kukova 2023b: Kukova, H. *Glagoli za spontanna pertsepsiya v balgarskiya ezik*. – In: *Materiali ot Tretata mezhdunarodna slavistichna konferentsiya, posvetena na pametta na sv. sv. Kiril i Metodiy*. Kiev – Sofia – Harkov – Shumen, Harkivsykiy natsionalniy pedagogichniy universitet imeni G. S. Skovorodi, vul. Alchevskih, 29, m. Harkiv, Ukraina, 2023, pp. 108 – 113.)
- Лесева, Стоянова 2021: Лесева, Св., Ив. Стоянова. Семантично описание на глаголи за промяна и йерархична организация на концептуалните фреймове. – В: С. Коева, М. Стаменов (съставители) *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Т. 2, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, с. 76 – 85. (Leseva, Stoyanova 2021: Leseva, Sv., Iv. Stoyanova. *Semantichno opisanie na glagoli za promyana i yerarhichna organizatsiya na kontseptualnite freymove*. – In: S. Koeva, M. Stamenov (sastaviteli) *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. vol. 2, Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2021, pp. 76 – 85.)
- Baker et al. 1998: Baker, C., C. Fillmore, J. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – *COLING-ACL'98: Proceedings of the Conference*. Montreal, Canada. pp. 86 – 90.
- Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.). *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge (MA): MIT Press.
- Hanks 2004: Hanks, P. Corpus pattern analysis. – *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress, (EURALEX 2004)*, Lorient, France, 6–10 July, 2004, pp. 87 – 97.
- Koeva 2008: Koeva, S. Derivational and Morphosemantic Relations in Bulgarian Wordnet. – *Intelligent Information Systems*, XVI, Warsaw, Academic Publishing House, pp. 359 – 389.
- Koeva et al. 2018: Koeva, Sv., Ts. Dimitrova, V. Stefanova, D. Hristov. Mapping WordNet concepts with CPA ontology. – In: *Proceedings of the 9th Global WordNet Conference (GWC'2018)*. Singapore: Global Wordnet Association, pp. 70 – 77.
- Koeva 2021: Koeva, S. Bulgarian WordNet – How does it differ from the Princeton WordNet. – *Papers of BAS*, 8, 1, Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, pp. 47–70.
- Koeva, Doychev 2022: Koeva, S., E. Doychev. 2022. Ontology supported frame classification. *Proceedings of the Fifth International Conference Computational Linguistics in Bulgaria*. pp. 203 – 214. <<https://aclanthology.org/2022.clib-1.23>> [18.01.2024]
- Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice* (Revised November 1, 2016). <<https://framenet2.icsi.berkeley.edu/docs/r1.5/book.pdf>> [18.01.2024]
- Todorova 2023: Todorova, M. A. Semantic Annotation of Verbs of Contact in Bulgarian. *Proceedings of the 19th Joint ACL-ISO Workshop on Interoperable Semantics (ISA-19)*, Association for Computational Linguistics, 2023, ISBN:978-90-74029-40-7, pp. 11 – 17.

BODY PART VERBS – SEMANTIC FRAMES AND SELECTIVE RESTRICTIONS

Valentina Stefanova

Institute for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin“

valentina@dcl.bas.bg

Abstract. The article focuses on the study of verbs in which the structure one of the nouns can be semantically expressed as *body part*. Verbs are analyzed in relation to semantic frames, that are grouped hierarchically. Observations are made about the structure of these verbs. Specific selective constraints are proposed to present restrictions of the selected verbs.

Keywords: *semantic frame, frame element, semantic type, body part*

Valentina Stefanova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.41>

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2023 година)**

Българска
Първо издание

Съставители: Светла Коева, Максим Стаменов
Графичен дизайнер: Вероника Томчева

Формат 60×84/8
Печатни коли 44,50

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com <http://ibl.bas.bg/>

ISSN 2683-118X (print)

ISSN 2683-1198 (online)

